T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

HÜSAMZÂDE MUSTAFA EFENDİ VE er-RİSÂLETÜ'ş-ŞEVḲIYYE ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ

Abdulkadir BAYAM

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin ELMALI

2008

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "**Hüsamzâde Mustafa Efendi ve er-Risâletü'ş-şevḳıyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği**" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…./ …./ 2008

Abdulkadir BAYAM

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin
Adı ve Soyadı : Abdulkadir BAYAM
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Arap Dili ve Belâğatı
Tez Konusu : Hüsamzâde Mustafa Efendi ve er-Risâletü'ş-şevkıyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün …….. tarih ve ……. Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30. maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini …. dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI	O	OY BİRLİĞİ ile	O
DÜZELTME	O*	OY ÇOKLUĞU	O
RED edilmesine	O**	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

	Evet
Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbrightht vb.) aday olabilir.	O
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	O
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	O
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	O

JÜRİ ÜYELERİ				İMZA
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□ Red	……..
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□ Red	…….....
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□ Red	…. ……
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□ Red	…….....
……	□ Başarılı	□ Düzeltme	□ Red	…. ……

ÖZET
Doktora Tezi
(Hüsamzâde Mustafa Efendi
ve
er-Risâletü'ş-şevḳıyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği)
(Abdulkadir BAYAM)

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

"Hüsamzâde Mustafa Efendi ve er-Risâletü'ş-şevḳıyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" adlı bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Girişte, *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* müellifin Arapça, Farsça ve Türkçe mektuplarını içeren bir münşeât mecmuası olduğu için, inşânın tarihçesi ele alınmıştır. Bu bağlamda Hüsamzâde Mustafa Efendi (ö. 893/1488'den sonra)'nin yaşadığı XV. yüzyılın sonlarına kadar inşânın Arap, Fars ve Türk edebiyatlarındaki gelişimine ana hatlarıyla değinilmiştir.

Birinci bölümde müellifin yaşadığı II. Murad, Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde Osmanlı'nın siyasî-askerî, ekonomik ve ilmî durumları hakkında genel bilgi verilmiştir. Ayrıca âlimin hayatı ve eserleri incelenmiştir.

İkinci bölümde müellifin asıl çalışma konumuzu teşkil eden *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'sinin nüshaları hakkında bilgi verilmiş ve eserin genel tanıtımı yapılmıştır.

Üçüncü bölümde *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'deki mektuplar şekil, içerik, dil ve üslup yönünden ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde ise tahkikini yaptığımız *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin metni sunulmuştur. Bu çerçevede konu, ayet, hadis, mesel ve hikmetli söz, şiir, özel isim, yer ismi vb. ile ilgili dizinlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Türk Edebiyatı, Karşılaştırmalı Edebiyat, İnşâ/Mektup Yazım Sanatı, Kitâbet, Münşeât Mecmuası, Münşî/Kâtip Osmanlı Dönemi, XV. Yüzyıl.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
(Husamzade Mustafa Efendi
and
The Critical Edition of His Work called al-Resalah al-shawqiyyah)
(Abdulkadir BAYAM)

Dokuz Eylul University
Institute of Social Sciences
Department of Basic Islamic Sciences

This study called "Husamzade Mustafa Efendi and The Critical Edition of His Work called al-Resalah al-shawqiyyah" consists of an introduction and four chapters.

In the introduction, we have examined the short history of the art of letter writing/insha because *al-Resalah al-shawqiyyah* had been a collection of letters that contains Arabic, Persian and Turkısh letters of the author. In this context, we have touched on the development of the art of letter writing in the Arabic, Persian and Turkish literatures until the end of XVth century that Husamzade Mustafa Efendi (d. after 893/1488) lived in.

In the first chapter, we have given information about political, military, social economic and scientific situations of Ottoman State in the periods of Murad II, Fatih Sultan Mehmed and Bayezid II that the author lived in. In addition, we have examined the life and works of the scholar.

In the second chapter, we have given informaton about the copies of *al-Resalah al-shawqiyyah* that constitutes our topic of the study and made its general description.

In the third chapter, we have examined the letters of *al-Resalah al-shawqiyyah* in respect of form, content, language and style of writing.

In the fourth chapter, we have presented the full text of *al-Resalah al-shawqiyyah* criticized and also prepared the indexes that contain themes, verses, hadithes, proverbs, poems, names of people and places etc.

Key Words: Arabic Literature, Persian Literature, Turkish Literature, Comparative Literature, The Art of Letter Writing, Clerkship, The Collection of Letters, Clerk/Secretary, The Ottoman Period, XVth Century.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ ..... **II**

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI ..... **III**

ÖZET ..... **IV**

ABSTRACT ..... **V**

KISALTMALAR ..... **XII**

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ ..... **XIII**

GİRİŞ

İNŞÂNIN TARİHÇESİ

I. ARAP EDEBİYATI 1

A. İnşânın Tanımı 1

1. Sözlük Anlamı 1

2. Terim Anlamı 2

B. XV. Yüzyılın Sonlarına Kadar İnşânın Tarihî Gelişimi 3

1. Câhiliye Dönemi 3

2. Hz. Peygamber Dönemi 4

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü 4

b. Hz. Peygamber'in İslâm'a Davet Mektupları 5

c. Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in Mektuplarına Etkisi 8

d. Bu Dönem İnşâsının Temel Özellikleri 8

e. Bu Dönemdeki Meşhur Münşîler 10

3. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi 10

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü 10

b. Bu Dönem İnşâsının Temel Özellikleri 12

c. Bu Dönemdeki Meşhur Münşîler 14

4. Emevîler Dönemi 14

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü 15

b. Emevî Döneminin Sonunda Kitabetin Yükselişini Sağlayan Etkenler ..19
c. İnşânın Kurucusu Abdülḥamîd el-Kâtib 20
5. Abbâsîler Dönemi 24
a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü....24
b. Abbâsîler Dönemi Kâtipleri....27
6. Memlûkler Dönemi 34
a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü....34
b. Memlûkler Dönemi Kâtipleri....35
C. İnşâ Usûlüne Dair Eserler....38
II. FARS EDEBİYATI....39
III. TÜRK EDEBİYATI....43
A. İnşâ....44
1. er-Risâletü'ş-Şevḳıyye'den Önceki İki Önemli Türkçe Münşeât Mecmuası 48
a. Teressül....48
b. Menâhicü'l-İnşâ....50
B. Kitâbet....53

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSAMZÂDE MUSTAFA EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEM....56
A. II. Murad Devri (1421-1451)....56
B. Fâtih Sultan Mehmed Devri (1451-1481)....59
1. Siyasî ve Askerî Durum....59
2. Sosyo-ekonomik Durum....64
3. İlmî Durum....67
C. II. Bayezid Devri (1495'e Kadar)....73
II. HAYATI....77
A. Adı ve Nisbesi....77
B. İlmî Şahsiyeti ve Görevleri....78
1. Hüsamzâde'nin Görev Yaptığı Medreseler....78

a. Sultan(iye)/Çelebi Mehmed Medresesi....79
b. Muradiye Medresesi....80
2. Öğrencileri....81
a. Öğrencisi, Mu'îdi ve Damadı Zenbilli Ali Efendi....81
b. Torunu ve Öğrencisi Muhyiddin Muhammed b. Alâiddin Ali el-Cemâli....84
3. Hüsamzâde'nin Zamanında Müftülerin Konumu....85
C. Tasavvufa Eğilimi ve Mizacı....87
D. Hüsamzâde'nin Ölüm Tarihi ve Kabri....89
III. ESERLERİ....90
A. er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye....91
B. Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd....98
C. Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ....102
D. et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye....105
E. Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel....109
F. Şerḥu Naẓmi Îsâġûcî....113
G. Risâle fî tefsîri ḳavlihî te'âlâ "yuḥallevne fîhâ min esâvir min ẕeheb ve lü'lüâ"....116

İKİNCİ BÖLÜM

er-RİSÂLETÜ'ş-ŞEVḲIYYE

I. ESERİN NÜSHALARI....119
A. Nüshaların Özellikleri....119
B. Esas Nüsha ile Diğer Nüshaların Mukayesesi....121
C. Metnin Tesisinde İzlenen Yol....126
II. ESERİN TANITIMI....128
A. Eserin Adı....128
B. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Telif Sebebi....130
C. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Telif Tarihi....134
D. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin İthaf Edildiği Şehzâde Ahmed (ö. 919/1513)....135
E. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Bölümleri....138
F. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Kaynakları....141
G. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'yi Etkileyen Münşeât Mecmuası....145

H. Hüsamzâde'nin Bazı Eserlerinin er-Risâletü'ş-şevḳıyye'sine Etkisi.....156
İ. Âlimlerin er-Risâletü'ş-şevḳıyye'yle İlgili Görüşleri.....160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKTUPLARDA ŞEKİL, İÇERİK, DİL VE ÜSLÛP

I. ŞEKİL 162
A. Mektubun Bölümleri 162
1. İbtidâ.....162
a. Elkâb 163
b. Selam, Saygı, Övgü ve Dua Sözleri 165
2. Tahallüs.....168
3. Taleb 170
4. İntihâ.....176
II. İÇERİK.....178
A. er-Risaletü'ş-şevḳıyye'deki Mektup Türleri.....178
1. Şevknâme/İştiyâknâme.....179
2. Tehniyenâme/Tebriknâme 181
3. Talebnâme.....183
4. Tesliyenâme 184
5. Cevabnâme.....185
6. Şikâyetnâme.....186
7. Şükürnâme/Teşekkürnâme.....187
8. 'İyâdetnâme.....189
9. İ'tizârnâme/Mazeretnâme 189
10. Davetnâme 191
11. İstid'ânâme.....191
12. Şefâatnâme/Şefkatnâme.....193
13. Nasîhatnâme.....194
B. er-Risaletü'ş-şevḳıyye'deki Mektupların İçeriği.....194
1. Arapça Mektuplar.....194
2. Farsça Mektuplar.....225

3. Türkçe Mektuplar 245
a. Türkçe Risâle-i şevḳıyye'de Maḳâle-i Nuṣḥiyye (Öğüt Makâlesi) 264
III. DİL VE ÜSLÛP 274
A. Dil 274
1. Türkçe Münşeâtta Geçen Bazı Arkaik Kelime ve Deyimler 277
2. Türkçe Münşeâtta Birleşik Fiiller 295
B. Üslûp 297
1. Mektuplarda İstişhâd Unsurları 298
a. Âyetler 298
b. Hadisler 304
c. Şiirler 306
d. Meseller ve Hikmetli Sözler 319
2. Mektuplarda Tekrarlar 323
3. Mektuplarda Teknik Terimlerin Kullanılması 327
4. Mektuplarda En Çok Kullanılan Sanatlar 329
a. Cinâs 329
(1) Cinâsın Kısımları 330
(i) Tâm Cinâs 330
(ii) Tâm Olmayan Cinâs 334
(2) Cinâsın Mülhaklarından Cinâs-ı İştikâk 346
b. Seci' 350
(1) Mutarref Seci' 350
(2) Mütevâzî Seci' 351
(3) Murassa' Seci' 354
c. Tıbâk 355
d. İktibâs 360
e. Aks veya Tebdîl 363
f. Teşbîh 366
SONUÇ 371
BİBLİYOGRAFYA 373

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

er-RİSÂLETÜ'ş-ŞEVḲIYYE'NİN METNİ

I. METİN 1

II. FİHRİSTLER 228

A. Âyet Fihristi 229

B. Hadis Fihristi 240

C. Mesel ve Hikmetli Söz Fihristi 242

D. Şiir Fihristi 246

E. Özel İsim Fihristi 273

F. Kavim ve Yer İsmi Fihristi 277

G. Metinde Geçen Kitap İsmi Fihristi 280

H. Konu Fihristi 281

EKLER 285

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
b.	:	İbn, bin
bb.	:	Başka başka
bkz.	:	Bakınız
DİA	:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ens.	:	Enstitüsü
h.	:	Hicrî
haz.	:	Hazırlayan
hş.	:	Hicrî-şemsî
Hz.	:	Hazreti
İA	:	İslâm Ansiklopedisi
Ktp.	:	Kütüphane (si)
mad.	:	Madde, maddesi
MEB	:	Milli Eğitim Basımevi
nr.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölümü, ölüm tarihi
s.	:	Sayfa
str.	:	Satır
thk.	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme, tercüme eden
ts.	:	Tarihsiz
Üniv.	:	Üniversitesi
vb.	:	Ve benzeri
v.dğr.	:	Ve diğerleri
vd.	:	Ve devamı
vs.	:	Ve saire
Yay.	:	Yayını, yayınları
yy.	:	Yer yok

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

ḍ	ض	ġ	غ	ḥ	ح
ḫ	خ	ḳ	ق	ñ	ك
s̱	ث	ṣ	ص	ṭ	ط
ẕ	ذ	ż	ض	ẓ	ظ
ʿ	ع	’	ء		

a) Çalışmamızda geçen Arapça ve Farsça özel isimler ile eser isimleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nden aldığımız tabloda gösterilen transkripsiyon işaretlerine uygun olarak yazılmıştır. Örneğin el-Ḳalḳaşendî, Ṣubḥu’l-a‘şâ fî ṣınâ‘ati’l-inşâ, Gencîne-i süḫan gibi.

b) Harf-i ta‘rîf ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. Örneğin el-Kitâb, eş-Şi‘r ve’ş-şu‘arâ gibi.

c) Terkip durumundaki ad ve lakapların cüzleri ayrı değil, bitişik yazılmıştır. Mesela ‘Abdullah ve ‘Abdülmün‘im gibi.

d) Türkçe eserlerden bazılarının adı, Arapça ve Farsça terkipler şeklinde olsa bile transkripsiyonsuz yazılmıştır. Mesela Târîh-i Ramazanzâde gibi.

GİRİŞ

İNŞÂNIN TARİHÇESİ

Burada, Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin yaşadığı XV. yüzyılın sonlarına kadar inşânın Arap, Fars ve Türk edebiyatlarındaki kısa tarihî gelişimi ele alınacaktır.

I. ARAP EDEBİYATI

A. İnşânın Tanımı

1. Sözlük Anlamı

İnşâ kelimesi, yeniden peydâ olup hayat bulmak, taze çocuk büyüyüp boy sahibi civan olmak, doğmak, büyümek, yetişmek, ortaya çıkmak, belirmek, su yüzüne çıkmak, yükselmek, irtifâ etmek anlamlarına gelen neş' [النَّشْأ], nüşû' [النُّشُوء], neşâ' [النَّشَاء], neş'et [النَّشْأَة] ve neşâet [النَّشَاءَة] kökünden if 'âl kalıbında mastar olup yapmak, kurmak, yeniden meydana getirip vücut vermek, ortaya çıkarmak, yetiştirmek, büyütmek, (örneği olmaksızın) icad etmek, yaratmak, bir nesneyi bir kimse kendiliğinden peydâ eylemek, bir nesne neşv ü nemâ bulmak, bir yerden çıkmak, deve gebe kalmak, bir nesneyi yükseltmek, başlamak, bir hususa yeni başlamak, (evi) binâ etmeye başlamak, güzel söz söylemek/yazmak gibi anlamları ifade eder[1]. Kur'ân'da bir ayette[2] mastar olarak (Enşe'nâ [أنشأنا] fiilinin mef'ûl-i mutlakıdır) geçen inşâ kelimesi, burada "yeniden biçimlendirme ve inşâ etme" anlamındadır. Yine Kur'ân'da birçok ayette[3] fiil olarak geçen inşâ kelimesi "yaratmak, var etmek, oluşturmak, yeniden meydana getirmek ve biçimlendirmek"; "neş'et"[4] kelimesi "yaratma, diriltme, yaratılış, diriliş"; "nâşiet"[5] "(ibadete)

---

1 İsmâil b. Ḥammâd el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ Tâcü'l-lüğa ve Ṣıḥâḥu'l-'Arabiyye**, thk. Aḥmed 'Abdülğafûr 'Aṭṭâr, II. Baskı, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrût 1399/1979, "nşe", I, 77-78; İbn Manẓûr, Cemâlüddîn Muḥammed b. Mükerrem, **Lisânü'l-'Arab**, Dâru Ṣâdir, Dâru Beyrût, Beyrût 1374/1955; "nşe", I, 170-173; Mecdüddîn Muḥammed b. Ya'ḳûb el-Fîrûzâbâdî, **el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ**, Dâru'l-cîl, el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'ṭ-ṭıbâ'a ve'n-neşr, Beyrût ts.; "nşe", I, 31-32; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, Cemâl Efendi Matbaası, İstanbul 1305 h., "nşe", I, 109; İsmail Durmuş, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 261.

2 Vâkı'a, 56/35.

3 En'âm, 6/6, 98, 133, 141; Hûd, 11/61; Ra'd, 13/12; Enbiyâ, 21/11; Mü'minûn, 23/14, 19, 31, 42, 78; Kasas, 28/45; Ankebût, 29/20; Yâsîn, 36/79; Necm, 53/32; Vâkı'a, 56/35, 61, 72; Mülk, 67/23.

4 'Ankebût, 29/20; Necm, 53/47; Vâkı'a, 56/62.

5 Müzzemmil, 73/6.

kalkmak"; "münşiûn"[6] "var edenler" ve "münşeât" da[7] (gemilerin sıfatı olarak) "yapılmış, yelkenleri yükseltilmiş" anlamlarındadır.

2. Terim Anlamı

Sözlükte önceleri "ortaya çıkarmak, icat ve ihdas etmek, yaratmak" manalarına gelen *inşâ*, daha sonra "kurmak, üretmek ve yazmak" gibi anlamlarda da kullanılmış, bu ikinci kullanımdan hareketle "yazmak, yazma sanatı ve kompozisyon" gibi anlamlar kazanarak zaman içerisinde resmî ve özel yazışmaların belirli bir usule göre yapılmasının inceliklerini ve mektup yazma sanatını ifade eden bir terim hâline gelmiştir. Bu sanatı konu edinen disipline "*ilmü'l-inşâ*", bu ilmin kurallarına uygun olarak hazırlanmış metinlere "*münşeât*" adı verilmiş, resmî yazışmalar ve mektuplardan örnek alınmaya değer görülenler çeşitli mecmualarda derlenerek nakledilmiştir. Bu dar anlamı yanında edebiyatta belli kurallara, belâgat ve fesâhat ölçülerine göre söylenmiş veya yazılmış edebî güzellik taşıyan her çeşit söz veya düz yazı da (nesir) inşâ terimiyle ifade edilir. Bu tür yazıya "*sanatlı nesir*" (nesr fennî), "*güzel nesir*" (nesr cemîl) ve "*sanatlı yazı*" (kitâbe fenniyye) adları da verilmiştir[8]. Yine güzel ve sanatkârane yazı yazan kimse, önceleri *kâtib* (çoğulu küttâb), sonraları ise *münşî* diye adlandırılmıştır[9].

İnşâ kelimesi, ayrıca dil bilimi ve dil felsefesinde, dilin temel iki kategorisinden (inşâ-haber) ve dil üzerindeki araştırmaların kendisine dayandığı aslî kavramlardan biri olarak özellikle meânî ilminin temel konularından birini teşkil etmiştir[10].

İnşâyla ilgili bir terim de *teressül* (sınâatü't-teressül)'dür. O da, edebî mektup yazma sanatına verilen isimdir. Edebî mektup yazana ise "*müteressil*" denir. Örneğin Divan-ı inşâda görev alacak müteressiller, en yüksek edebî üsluba sahip edip ve yazarlar arasından seçilmiştir[11].

---

[6] Vâkı'a, 56/72.
[7] Rahmân, 55/24.
[8] İsmail Durmuş, "İnşâ (Arap Edebiyatı)" mad., **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 334-335.
[9] Osman Keskiner, "Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Samsun 1996, s. 3.
[10] Durmuş, "İnşâ (Arap Edebiyatı)" mad., XXII, 335.
[11] İsmail Durmuş, "Mektup (Arap Edebiyatı)" mad., **DİA**, Ankara 2004, XXIX, 15.

İnşânın konusunu teşkil eden *mektup* ise, sözlükteki "yazmak" anlamındaki ketb [كتب] kökünden türetilmiş olup "yazılan şey" demektir. Ancak Araplar, bunun yerine daha çok kitâb, risâle, ahd, vasıyye ve sahîfe kelimelerini kullanmaktadır[12]. Bununla birlikte Arap edebiyatında mektup karşılığında kullanılan en yaygın kelime risâledir. Bunun yanında hıtâb, kelime, makâle, lisân, me'lüke, elûk, meyâmir gibi kelimeler de aynı konumda görülmüştür[13].

B. XV. Yüzyılın Sonlarına Kadar İnşânın Tarihî Gelişimi

1. Câhiliye Dönemi

İslâmî dönemde ortaya çıkmış bir terim olan câhiliye, hem Kur'ân'da hem de hadislerde Araplar'ın İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslâmî dönemdekinden ayırt etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu nedenle Araplar'ın İslâm'dan önceki dönemine "*Câhiliye*" veya "*Câhiliye çağı*" (asru'l-câhiliyye) ismi verilir[14]. Kur'an, ona bilgisizlik anlamındaki *câhiliye* ismini vermiştir[15]. Câhiliye edebiyatı, bu dönemin sosyolojik, siyasi ve dini yönünü gösteren şiir ve nesri içine alır. Bu edebiyatın tedvinine ancak hicrî II. yüzyılda tasnîf ve derleme döneminde başlanmıştır[16].

Yazı ve yazarlığın uygarlık ürünü olması sebebiyle Câhiliye devrinde uzun süre bedevî hayatı yaşamış olan Araplar'daki yaygın ümmîliğe paralel olarak inşâ örneği sayılabilecek mektup ve yazışmalar görülmez. Ancak Arap krallık ve emirliklerinin teşekkülüyle birlikte onlarla valileri ve İran kisraları arasında mektuplaşma ve yazışmalar geçekleşmiştir. Hîre kralı el-Münẕir b. Mâüssemâ'nın (ö. 60/680), Nûş-i Revân-ı Âdil'e mektubu, yine Hîre kralı 'Amr b. Hind'in (ö. 45/665) Bahreyn valisine gönderdiği ve "Ṣaḥîfetü'l-Mütelemmis" adıyla tanınan mektubu gibi. Ayrıca Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib ile Huzâ'a oymağı arasında gerçekleşmiş bir yeminnâme olan "Ṣaḥîfetü't-tehâlüf" de Câhiliye'de görülen inşâ örneklerindendir. Fasih lafızlar, garip ve nadir kelimelerle örülü, kısmen secili,

---

[12] Nebi Bozkurt, "Mektup" mad., **DİA**, Ankara 2004, XXIX, 13.
[13] Durmuş, "Mektup (Arap Edebiyatı)" mad. XXIX, 14.
[14] Mustafa Fayda, "Câhiliye" mad., **DİA**, İstanbul 1993, VII, 17.
[15] Câhiliye teriminin Kur'ân'da geçtiği yerler için bkz. Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33 ve Feth, 48/26.
[16] Mârûn 'Abbûd, **Edebü'l-'Arab muḫtaṣaru târîḫi neş'etihî ve taṭavvürihî ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve ḫuṭûṭ ûlâ min şuverihim**, Dâru'ṣ-ṣeḳâfe, Beyrût 1960, s. 46.

vecize, hikmet ve mesellerle süslü, ancak birbiriyle ilgisiz ve bağlantısız kısa cümlelerden oluşması Câhiliye nesir ve inşâsının temel özellikleridir[17].

Gerçekten yargıda bulunmaya uygun düşmeyecek derecede az olsa da bu nesrin bazı ayırt edici özellikleri şu şekilde de ifade edilebilir:

1-Lafızlarda titiz davranılmaması ve zarafetin bulunmaması,

2-Eşanlamlıdan uzak olma,

3-İbare ve üslupları şekillendirmede yapmacıklığın bulunmaması,

4-Cümlelerin kısalığı ve bunlarda orta yolun tutulması,

5-Örneği yakın kinayenin kullanılması, müstehcenin ve kötü bulunanın açıklanmasından uzak durma,

6-Anlam ve düşüncelerde derinleşmeme[18].

2. Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber'in yaşadığı devre, Arapça asr (devir, zaman, çağ) ve saâdet (mutluluk, bahtiyarlık) kelimelerinden meydana gelen ve "mutluluk dönemi, insanların en bahtiyar oldukları çağ" manasını taşıyan *asr-ı saâdet* ismi de verilir[19].

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü

Kitâbet, Hz. Peygamber'in hicretinden sonra yayıldı. Hz. Peygamber, Medine'ye girmesi ve Bedir'de Kureyş'e karşı zafer kazanmasından itibaren bu işle mükemmel bir şekilde ilgilendi, bir esiri on Müslümana yazı öğretmesi halinde serbest bıraktı, yazıyı öğrenmeye teşvik etti, vahiy için kâtipler edindiği gibi ganimetlerin sayılması, hükümdarların mektuplarına cevap verilmesi ve bunun dışındaki muhtelif işler için de başka katipler edindi. Ondan ve ashabından fesahatlarını ve ifadedeki özel yöntemlerini temsil eden mektuplar ortaya çıktı. Bu mektuplarda, ancak onların özel ve genel konuşma dili vardır. Yani kitabet, hitabet ve konuşma dili arasında belirgin bir fark görülmez[20].

---

[17] Durmuş, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, s. 263.
[18] Mârûn 'Abbûd, **a.g.e.**, s. 105.
[19] Abdülkerim Özaydın, "Asr-ı Saâdet" mad., **DİA**, İstanbul 1991, III, 501.
[20] Mârûn 'Abbûd, **Edebü'l-'Arab**, s. 160; Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **el-Edebü'l-'Arabî ve târîḫuhû f'i'l-'aṣreyni'l-Emeviyyi ve'l-'Abbâsî**, Dâru'l-cîl, Beyrût 1410/1990, I, 265.

Bu dönemde ilk resmî mektup ve inşâ örnekleri, Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektupları ile müşriklerle onun arasında imzalanmış bulunan yeminnameler (el-ahlâf), emânnâmeler (el-emân) ve özellikle Hudeybiye And. metnidir. Bu metnin hazırlanmasında besmelenin[21] ve Hz. Peygamber'in adının yazılması konusundaki tartışmalar, kökleri uzun zamana dayanan Araplar arasında yaygın bir mektup yazım ilkeleri ve inşâ geleneğinin bulunduğunu gösterir. Başta besmeleden sonra mektubu gönderenin ve kendisine gönderilenin adının, daha sonra selam ve hamdelenin yazılması, İslâmî dönem mektuplarında izlenen bir gelenek hâline geldi[22].

b. Hz. Peygamber'in İslâm'a Davet Mektupları

Hz. Peygamber'in tarihte ayrıntılı olarak ele alınan İslâm'a davette bulunduğu mektupları, onun hayatındaki en önemli mektuplarındandır. Bunlarda iki husus, dikkati çekmektedir: Birincisi, onların çoğunluğunun krallara, komutanlara, valilere ve ülkelerindeki en üst makam sahiplerine gönderilmesi, ikincisi, yine bu mektupların çoğunluğunun hicretin altıncı yılında ve daha sonrasında olmasıdır.

Birinci hususa gelince Hz. Peygamber, halkların yöneticilerinin Müslüman olmasıyla İslam'la müşerref olmasını istiyordu.

Bu mektupların gönderilmesi için altıncı yılın seçilmesinin sebebi ise, bu yılın deyim yerindeyse İslam'ın dış siyasetteki açılımının gerçek başlangıcı olmasıydı (Hudeybiye'de Kureyş'ten başlayarak). Bu mektuplar, Hudeybiye'den az sonra gönderilmeye başlanmıştır yani Hz. Peygamber'in Kureyş'e uzun bir sükûnete dair anlaşmayla güven vermesinden veya iç cephenin güven altına alınmasından sonradır.

Mekke yakınlarındaki Hudeybiye'de Mekkelilerle Hudeybiye andlaşmasını akdeden Hz. Peygamber, yakın komşuları olan İran, Bizans, Habeş, Mısır vs. hükümdarlarına, muhtemelen bu kişilerin hidayetinin tebealarından bir kısmının da hidayetine vesile olacağı düşüncesiyle özel elçiler aracılığıyla davet mektupları

[21] Mektubuna besmeleyle başlayan ilk kişi, Hz. Süleyman b. Dâvud'dur. Bkz. el-Baṭalyevsî, **el-İḳtiżâb fî Şerḥi Edebi'l-küttâb**, thk. Mustafa es-Seḳḳâ, Ḥâmid 'Abdülmecîd, el-Hey'etü'l-Mışriyyetü'l-'âmme, Mısır 1981, I, 199.

[22] Durmuş, **a.g.e.**, s. 264. Hz. Peygamber'in mektupları için bkz. Mehmet Akif Yalçınkaya, "Arap Dili ve Edebiyatı Açısından Hz. Peygamber'in Mektuplarının Değerlendirilmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İzmir 2006.

gönderdi[23]. İşte mektuplarını taşıyan elçileri, şunlardır: Mısır'daki el-Muḳavḳıs'a Ḥâṭıb b. Ebî Belte'a el-Laḫmî (ö. 30/650), Şam hudutları kralı el-Ḥâriṣ b. Ebî Şemir el-Ğassânî (ö. 8/630)'ye Şücâ' b. Vehb el-Esedî (ö. 12/634), Rum kralı Kaysere yani Bizanslı Herakliyus'a Dıḥye b. Ḫalîfe el-Kelbî (ö. 45/665), Yemâme'nin başı olan Hevẕe b. 'Ali el-Ḥanefî (ö. 8/630) ve Ṣümâme b. Üṣâl (ö. 12/634)'e Selît b. 'Amr el-'Âmirî, Fars kralı Kisrâ'ya Abdullah b. Ḥuẕâfe b. Ḳays (ö. 33/653), Habeş kralı Necâşî'ye 'Amr b. Ümeyye b. Ḫuveylid (ö. 55/675), Bahreyn kralı el-Münẕir b. Sâvâ (ö. 11/633)'ya el-'Alâ b. el-Ḥażramî (ö. 21/642) gönderilmiştir.

Bu mektupların hepsi, merkezî bir muhtevada ortaktır ve o tek şekilde değil de değişik üsluplarda yapılan İslam'a çağrıdır. Fakat bu merkezi düşüncenin yanında bu mektupların hepsinin veya çoğunluğunun arasında temel muhtevayla sağlam bir bağlantıda olsalar bile ortak tâli diğer içerikler de vardır. Bu müşterek muhtevalardan bazıları şunlardır:

1-Esenlik, ancak İslam'dadır. Kim İslam'dan uzak durursa günaha girer.

2-Hz. Muhammed, Allah'ın bütün insanlara gönderdiği elçisidir.

3-İslam'dan kaçınan, sadece küfürde kalma günahını yüklenmez aynı zamanda onun halkı da, günah işler. Zira onlar, sapıklık veya doğru yolda bulunma bakımından ona uyarlar ve insanlar, krallarının dini üzeredirler.

4-Kur'ân'dan bir ayet ya da ayetlerle istişhâd, konuma uygundur ve gönderilenin doğasıyla alâkalıdır.

Bu mektupların hepsinin taşıdığı ana fikir, İslam'a çağrıdır, sonra buna yeni davete teşvik ve İslam'a kucak açmayı reddetmekle aykırı davranmanın sonucundan özlü korkutma dâhil edilmiştir. O, Allah'ın bütün insanlara gönderdiği peygamber Muhammed b. Abdillah'ın getirdiği son dindir.

Bu benzerliklere rağmen bu mektuplar arasında farklı yönler de vardır.

[23] Câbir Ḳumeyḥa, **Edebü'r-resâil fî Ṣadri'l-İslâm 'ahdü'n-nübüvve**, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Ḳâhire 1406/1986, I, 79.

1-Onların birkısmı, iki satır hâlinde özlücedir ve ayrıntıya girmeden doğrudan İslam'a davet eder. Hz. Peygamber'in el-Ḥâriṯ b. Ebî Şemir el-Ğassânî'ye mektubu gibi[24].

Bazısı da, bu mektupların çoğu gibi daha ayrıntılıdır, ama hepsi de özlülük niteliğinde buluşur. Hz. Peygamber, el-Münẕir b. Sâvâ'ya gönderdiği mektubunda Müslümanın bazı yönlerine temas etmektedir. Hz. Peygamber'in tanımına göre Müslüman, namazı kılan, kıbleye yönelen ve kesileni yiyendir[25].

2-en-Necâşî'ye gönderdiği mektubu, iki yönden bütün mektuplardan ayrılır: Biri, Allah'ın en güzel isimlerinden bazısına yer vermesi "…el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min ve el-Müheymin", diğeri, Mesîh Meryem oğlu İsa'nın tabiatını açıklamasıdır. O, "Allah'ın ruhu ve bâkire, tertemiz ve iffetli Meryem'e attığı kelimesidir. O, İsa'yı taşıdı, ona O'nun ruhundan ve üflemesinden hamile kaldı. Nitekim Allah, Âdem'i de eli ve üflemesiyle yarattı…".

3-Yine Hz. Peygamber'in en-Necâşî'ye mektubu, özel bir istek zikriyle de ayrı bir yere sahiptir. Bu talep, en-Necâşî'nin Ca'fer b. Ebî Tâlib'e ve Habeşistan'a onunla birlikte hicret edenlere güzel davranmasıdır.

4-Hz. Peygamber, bu mektupların bazısında yöneticilerin halkın sapmasından sorumlu olduklarını özellikle belirtmiştir ve bu pekiştirme üç mektupta açık, çarpıcı ve ağır bir dile sahiptir. Onlar, İran Kisrâsına, Rum Kayserine ve el-Muḳavḳıs'a gönderdiği mektuplarıdır. İlk ikisi, yeryüzündeki yöneticilerin en nüfuzlusudur. Üçüncüsü ise, Mısır Kıptilerinin dini hâkimiyetine sahiptir. Onun Rum Kayserine mektubunda "Yüzçevirirsen reayanın günahı ancak sanadır…", Pers Kisrâsına mektubunda "Kabul etmezsen Mecûsilerin günahı sanadır…" , el-Muḳavḳıs'a mektubunda ise "Yüzçevirirsen Kıptilerin günahı sanadır…" demesi. Fakat bütün bunlar, temel düşünceye yani İslam'a çağrıya uzak olmayan, aksine onunla bağlantısı bulunan farklardır.

Bu mektuplar, farklı tesirler göstermiştir. Buna göre el-Muḳavḳıs, Hz. Peygamber'in mektubunu kabul etmiş ve ona aralarında Mariya'nın da bulunduğu dört câriye hediye etmiştir. Herakliyus, yine mektubu kabul etmiş, Hz. Peygamber'in

[24] Câbir Ḳumeyḥa, **Edebü'r-resâil fî Şadri'l-İslâm 'ahdü'n-nübüvve**, I, 80-81.
[25] Ebü'l-Ḥasen el-Belâẕürî, **Fütûḥu'l-büldân**, Muḳâbele ve ta'lîḳ Rıḍvân Muḥammed Rıḍvân, el-Maṭba'atü'l-Mışriyye, Ḳâhire 1350/1932, s. 80.

peygamberliğini itiraf etmiş, ama milletinden korktuğu için vazgeçmiştir. el-Ḥâriṣ b. Ebî Şemir el-Ğassânî, mektup gelince savaşma kararı almıştır. en-Necâşî, Hz. Peygamber'e inanmış, tâbi olmuş ve Ca'fer b. Ebî Ṭâlib vesilesiyle müslüman olmuştur. Kisrâ Ebreveyz b. Hürmüz, mektubu parçalamış, Hevẕe b. Ali olumsuz yanıt vermiş, el-Münẕir b. Sâvâ ise Bahreyn halkıyla birlikte müslüman olmuştur[26].

c. Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in Mektuplarına Etkisi

Arap edebiyatının her türünde etkisi müşahede edilen Kur'an-ı Kerîm'in inşâ sanatına da etki edeceği kaçınılmazdı. Bunun en açık göstergesi, Hz. Peygamber'in mektubunda sıkça rastlanan ayetlerdir. Bu ayetler, söz konusu mektuplarda lafzen yer almakla kalmamış, anlamları bakımından da mektupların üslubuna yön vermiştir.

Kur'ân'ın ilk muhatabı Hz. Peygamber, ayetleri mektuplarında şahit olarak kullanmış ve ayetlere yer verirken de mektup gönderdiği kimsenin yapısını, dini ve içtimai durumunu göz önünde bulundurmuştur[27].

Hz. Peygamber, ayetlerle üç şekilde istişhatta bulunmuştur:

1-Ayetin tamamıyla ya da ayette hiçbir değişiklik yapmadan yarısıyla istişhatta bulunmuştur.

2-Yazının içeriğini bazen bir ayet veya ayetin yarısı ilgilendiriyorsa, bunu lafzıyla değil kendi bağlamına zarif bir uyarlama ile aktararak vermiştir.

3-Bazen de ifadelerini oraya buraya serpiştirilmiş Kur'ân lafızlarıyla vermiştir. Onun mektuplarında bu lafızlar sayılamayacak kadar çoktur[28].

d. Bu Dönem İnşâsının Temel Özellikleri

Hz. Peygamber'in mektuplarından hareketle devrindeki kitabette sanatkârane izler şu şekilde özetlenebilir:

1-Kitabetin yapısı, hicretin beşinci yılına dek içeriği basit ve kolay yollarla ifade etme eğilimi gösterdi. Süsleme üslubu ve beyan sanatları kullanılmadı. Beyan

---

[26] Câbir Ḳumeyḥa, **a.g.e.**, I, 82-85; Muhammed Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu**, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul 1990, s. 65-66.

[27] Hz. Peygamber'in Herakliyus'a gönderdiği İslam'a davet mektubu için bkz. Muḥammed Ḥamîdullah **Mecmû'atü'l-Veṯâiḳı's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-ḫilâfeti'r-râşide**, VI. Baskı, Dâru'n-nefâis, Beyrût 1407/1987, s. 109 ve el-Muḳavḳıs'a gönderdiği mektubu için de **a.g.e.**, s. 135-136.

[28] Keskiner, "Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi", s. 30-33.

tercih edildi ve doğrudan maksada ulaşıldı. Kısa ve öz ifadelerle her türlü ağdalı sözden uzak, anlamın ve tebliğin yerine getirilmesi hareket noktasını oluşturdu. Yıllar geçtikçe mektup sanatında giriş, gelişme ve sonuç gibi bazı sanat izleri belirmeye başladı. Bu kurallar, bazı mektuplarda görülürken bazı mektuplarda ihmal edildi. Mektuplara basit beyan üslupları girdi.

2-Tazim ve böbürlenme ibareleri, Hz. Peygamber'in mektuplarında görülmez. Bir davetçi, kanun koyucu ve hidayete çağırıcı olarak sadece "Allah'ın elçisi" vasfını adına ekliyordu, muhatabının adını zikrederken hiçbir tazim ifadesini kullanmıyordu.

3-Çoğunlukla teşbih, istiâre ve kinaye gibi sanatkârane beyan üsluplarından kaçınıyor ve hakiki anlamı mecâzi dile yeğliyordu[29].

4-Hz. Peygamber'in mektuplarında muhatabın durumuna uygun lafızlar çoktur ve onların dışındaki mektuplarda pek rastlanmayan özel konumları vardır. Bu mektupların çoğunda ibareler, aralarında denklik sağlama veya doğru bölümleme zorlamasına gitmeden atıflı veya atıfsız birbirini izler[30].

5-Başlangıç ve sonuç türlerinde pek de çeşitliliğe gidilmemiştir. Çünkü Cahiliye döneminde, mektupların başında باسمك اللهمّ, ondan sonra من فلان إلى فلان yazılıyor ve gayeye geçiliyordu. Hz. Peygamber ise, mektuplarına besmeleyle başlıyor[31], ondan sonra من محمد رسول الله إلى فلان'a yer veriyor ve genelde السلام عليكم veya إني أحمد الله الذي لا إله ile السلام على من اتّبعَ الهدى başlıyor, selamdan sonra tahmîdle övüyor ve

---

[29] Osman Keskiner, **a.g.t.**, s. 63.

[30] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, el-Maṭba'atü't-te'âvüniyye, Dımeşḳ 1392/1972, s. 180.

[31] el-Cehşiyârî, eserinde eş-Şa'bî'den rivayetle Hz. Peygamber'in mektuplarında ilkin "باسمك اللهم" ifadesine yer verdiğini, sonra Hûd suresinin nâzil olması ve onda ﴿... بِاسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا...﴾ ayetinin (Hûd suresi, 11/41) yer alması üzerine ikincisinde "بسم الله" ibaresine yer verdiğini, sonra Benû İsrâîl (İsrâ) suresinin nâzil olması ve onda ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ...﴾ ayetinin (İsrâ, 17/110)yer alması üzerine üçüncüsünde "بسم الله الرحمن" ibaresine yer verdiğini ve Neml sûresinin inmesi ve onda ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ ayetinin (Neml suresi, 27/30) yer alması üzerine de dördüncüsünde "بسم الله الرحمن الرحيم" ibaresine yer verdiğini ifade etmektedir. Bkz. Ebû Abdillah Muḥammed b. 'Abdûs el-Cehşiyârî, **Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb**, thk. Mustafâ es-Seḳḳâ, İbrâhim el-Ebyârî,'Abdülḥafîẓ Şiblî, II. Baskı, Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mısır 1401/1980, s. 14. Bu konuda yine bkz. el-Baṭalyevsî, **el-İḳtiżâb**, I, 199-200.

إلاّ هـــو ifadesini kullanıyor ve mektubun başlangıcından maksada bazen أمّـــا بعـــد[32] ile bazen de başka şekilde geçiyor (tahallüs) ve mektubuna genelde السلام علـــيكم ورحمـــة الله veya السلام على من اتّبع الهدى ile son veriyordu.

6-Genelde kişinin (kendisi) tekil lafzıyla ifade edilmiştir. Örneğin (أنـــا, ولي, ووفد علـــيّ, وجاءني) gibi. Mektubun yazıldığı kişiye hitab, hitab kâfı ve tâsıyla, ikilde de yine örneğin (أنتما ve لكمـــا) gibi ikil lafzıyla, çoğulda yine örneğin (انـــتم ve لكـــم) gibi çoğul lafzıyladır. Sözkonusu durum, Râşit halifeler ve Emevî halifelerinde de devam etmiştir[33].

e. Bu Dönemdeki Meşhur Münşîler

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in kâtipleri arasında zikredilenler şunlardır: Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Ömer b. el-Ḫaṭṭâb (ö. 23/644), Osmân b. 'Affân (ö. 35/656), Ḫâlid b. Sa'îd b. el-'Âṣ (ö. 14/635), Ebân b. Sa'îd (ö. 13/634), 'Amr b. el-'Âṣ (ö. 43/664), Şuraḥbîl b. Ḥasene (ö. 18/639), Zeyd b. Ṣâbit (ö. 45/665), el-'Alâ b. el-Ḥażramî (ö. 21/642) ve Mu'âviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)'dır[34].

3. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi

Bu dönem, Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlar, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetleriyle sürüp Hz. Ali ile sona erer (632-661 yılları arası)[35].

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü

Halifelik işlerinde kitabetin kullanımına duyulan ilk zaruret, Hz. Ömer zamanındaydı, çünkü onun zamanında ordular, fetihler ve ganimetler çoğalmıştı.

---

[32] Emmâ ba'dü [أما بعـــد]'yü ilk söyleyen Hz. Dâvud'dur. Onu Araplar'dan ilk yazan ise, Ḳuss b. Sâ'ide el-İyâdî'dir. Bkz. el-Baṭalyevsî, **a.g.e.**, I, 199.

[33] Aḥmed el-İskenderî, Muṣṭafâ 'İnânî, **el-Vasîṭ fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîḫihî**, XVI. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Mısır 1916. s. 129-130.

[34] Bütün bu katipler için bkz. İbn 'Abdi Rabbihî, **el-'İḳdü'l-ferîd**, thk. Muḥammed Sa'îd el-'Aryân, Dâru'l-fikr, Beyrût ts., IV, 215-216, 222; el-Cehşiyârî, **el-Vüzerâ ve'l-küttâb**, s. 12; Ebü'l-Ḥasen Ali b. el-Ḥüseyn el-Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-işrâf**, tashih Abdullah İsmâil eṣ-Ṣâvî, Dâru'ṣ-Ṣâvî, Bağdat 1357/1938. s. 245-246. Ayrıca F. Krenkow, Ubeyy b. Ka'b ve İbn Mes'ûd'u da Hz. Peygamber'in kâtipleri arasında zikretmektedir. Bkz. F.Krenkow, "Kâtib" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1967, VI, 431.

[35] Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn" mad., **DİA**, İstanbul 1998, XVIII, 324-325.

Devlet genişleyip de Ömer b. el-Ḫaṭṭâb, divanları inşa edince kitabete ilgi arttı ve ona çok önem verildi. Halifenin tedvin ettiği divanlar arasında askerlerin isimlerinin, neseplerinin ve onlara verileceklerin yazılması için *ordu divanı/divan-ı ceyş* ve devlet gelirlerinin ve harcamalarının düzenlenmesi için *haraç divanı/dîvân-ı harâc* vardı. Hz. Ömer, divanları ilk tedvin eden halifedir[36].

Kitâbet, bu devrede bir taraftan edebî sanatlarla karşılaşmaya başlar, diğer taraftan da bu yolda mühim ve bariz çizgiler edinerek yükselir, ama bir önceki devrin izlerini de bünyesinde taşır ve daha sonraki Emeviler devrinde sanatkârâne nesrin edebî bir türü olarak girer[37].

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde mektuplar, şekil olarak umumiyetle besmele ile başlamakta, Allah'a hamd ve Peygamberine salât ile devam etmektedir. Mektubu gönderenin ismi ile gönderilenin ismi mutlaka zikredilmektedir[38].

Hz. Ebû Bekir'in mektupları, başlangıçtaki "من أبي بكر خليفة رسول الله صلّى الله عليــه وسلّم إلى فــلان" ibaresi dışında geri kalan kısmı Hz. Peygamber'in mektupları gibidir[39]. Hz. Ömer, halifeliğinin ilk günlerinde, mektuplarında "من عمر بن الخطّاب خليفة خليفة رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى فــلان" ifadesini kullanırdı. Kendisine "Emîrü'l-mü'minîn" unvanı verilince, isminin başına "عبــد الله" tabirini ilave ederek, "Emîrü'l-mü'minîn" tabirini kullanmaya başlamıştır. Yani mektubun "من عبد الله عمر بن الخطاب أمير المؤمنين إلى فلان" ifadesi yer alırdı. Diğer kısımlar ise, aynen Hz. Peygamber'in ve Hz. Ebû Bekir'in mektuplarında olduğu gibiydi[40]. Yine Hz. Osman ve Hz. Ali'nin mektupları da, Hz. Peygamber'inki gibiydi[41].

---

[36] Aḥmed el-İskenderî, Aḥmed Emîn, Ali el-Cârim, Abdül'azîz el-Beşerî, Aḥmed Ḍayf, **el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-edebi'l-'Arabî fî'l-'uṣûri'l-ḳadîme ve'l-vesîṭa ve'l-ḥadîṯe**, takdîm, zabt ve ta'lîk Ḥassân Hallâk, Dâru iḥyâi'l-'ulûm, Beyrût 1414/1994, s. 170; Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **el-Edebü'l-'Arabî ve târîḫuhû**, I, 265-266.

[37] Keskiner, "Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi", s. 64.

[38] Keskiner, **a.g.t.**, s. 75.

[39] Ebü'l-'Abbâs Aḥmed b. Ali el-Ḳalḳaşendî, **Ṣubḥu'l-a'şâ fî ṣınâ'ati'l-inşâ**, Vezâretü'ṣ-ṣekâfe ve'l-irşâdi'l-ḳavmî, el-Müessesetü'l-Mıṣriyyetü'l-'âmme, Ḳâhire 1383/1963, VI, 383.

[40] el-Ḳalḳaşendî, **a.g.e.**, VI, 386.

[41] Taceddin Uzun, "Arap Dili ve Edebiyatında Hulefa-i Raşidin'in Hutbe ve Mektupları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Konya 1985, s. 83-84.

Hulefâ-yi Râşidîn, gerek mektuplarında ve gerekse yaptıkları antlaşmalarda Hz. Peygamber'in sünnetine uymuşlar, güzel ve ağdalı yazmak yerine, fikirlerini delaleti açık ibarelerle ifade etmek maksadı gütmüşlerdi[42]. Siyâsi kitabet, Hz. Ömer döneminde çoğaldı, nitekim halife, ciddi bir problem olduğunda komutan ve valileriyle mektuplaşıyordu[43].

Her şeye rağmen bu devrede mektup sanatı, sahasının genişlemesi, yazışma sebeplerinin artması, yeni fikir, konu ve manalara kavuşması sebebiyle gözle görülür ilerlemeler kaydetmiştir. Bununla beraber giriş, gelişme, sonuç gibi umumi yapısında Rasulullah'ın zamanından pek farklı değildir. O devreyle ilgili bir başka ortak hususiyet ise, tazim ifadelerinin kullanılmayışıdır[44]. Ne var ki yeni bir sıfat doğmuştur. "Emîrü'l-mü'minîn, Halîfetü Rasûlillâh", ilk olarak bu devrenin başında kullanılmıştır[45].

Ayrıca bu dönemde mektuplarda imlânın ne denli önemli olduğunu ifade etmek için şu iki örneğe yer verilir: Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 44/665)'den aldığı bir mektupta "min Ebî Mûsâ" yerine "min Ebû Mûsâ" yazıldığını görünce ona kâtibini cezalandırmasını emretmiştir[46]. Arap yazısının yeni geliştiği, henüz nokta ve harekenin olmadığı dönemlerde yazışmalar sebebiyle bazı sıkıntılar yaşandığında şüphe yoktur. İslâm tarihi boyunca büyük kargaşalara ve iç savaşlara sebep olan ve etkileri günümüze kadar uzanan ilk fitne olayına Hz. Osman'ın, kâtibi Mervân b. Ḥakem'e yazdırdığı bir mektubun nokta ve harekesi olmadığı için yanlış anlaşılması veya Mervân'ın kasten halifenin ağzından farklı anlama gelen bir mektup yazması sebep gösterilir[47].

b. Bu Dönem İnşâsının Temel Özellikleri

1-Lafız ya da mana bakımından Kur'ân-ı Kerîm'in tesiri çok açık görülür. Bu devrede Hulefâ-yi Râşidîn'in üslubu içerisinde Kur'ân-ı Kerîm ayetleri bütün olarak değil de, lafızlar alınarak da istişhâd ediliyordu.

---

[42] Osman Keskiner, **a.g.t.**, s. 75.
[43] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **a.g.e**., s. 177.
[44] Osman Keskiner, **a.g.t.**, s. 75-76.
[45] el-Baṭalyevsî, **el-İḳtiżâb**, I, 201.
[46] el-Belâẕürî, **Fütûḥu'l-büldân**, s. 341.
[47] Bozkurt, "Mektup" mad., XXIX, 14.

2-Hulefâ-yi Râşidîn Kur'ân ayetleri kadar olmasa da, Hz. Peygamber'in hadislerine de mektup, hutbe ve sohbetlerinde başvurmuşlardır.

3-Hulefâ-yi Râşidînin –şair olmamakla birlikte- şiir bilgisine sahip kimseler olmaları tabiidir. Şiirden zevk alırlardı. Eşit sayıda olmasa da, şiirin en güzel örneklerini mektup ve hutbelerinde kullandıklarına şahit olmaktayız. Hulefâ-yi Râşidîn arasında en çok şiir ezberleyen de, hiç şüphesiz Ömer b. el-Ḫaṭṭâb idi.

Mektupların içinde ve sonunda şiirlerle istişhadda bulunmak bu devrenin bariz hususiyetlerinden olmuştur.

4-Hulefâ-yi Râşidîn, hutbe ve mektuplarında insanları iknâ etmek, kendi taraflarına çekmek maksadıyla hikmetli sözlerden ve emsâlden istifade etme yoluna gitmişlerdir. Bu hususta Ali b. Ebî Tâlib, başı çekmektedir.

5-Hulefâ-yi Râşidîn, konumun gereğine göre, îcâza da itnâba da yer vermişlerdir. Hutbe ve mektuplarıyla ilgili olarak kendilerinden iki üç satırı geçmeyen rivayetler yapılmıştır. Bunların yanı sıra yine bu devrede çok uzun hutbe ve mektuplar da rivayet edilmiştir. Bu hususta meşaleyi Ali b. Ebî Tâlib taşımaktadır.

6-Hulefâ-yi Râşidîn, hutbe ve mektuplarını yerine göre uzun yerine göre kısa cümlelerle sürdürmüşler, nadiren uzun ya da kısa cümlelerle hutbe ve mektupalarını bildirmişlerdi. Halife Ömer b. el-Ḫaṭṭâb, uzun cümleleri ile bilinir iken, halife Ali b. Ebî Tâlib, kısa cümleleri uzun cümlelere tercih etmiştir. Bununla beraber her iki cümle çeşidini de kullanmışlardı.

Uzun cümleler, düşünceleri daha muhtevalı aktarırken kısa cümlelerin, özellikle de muvazeneli ve secili ise, gönüllere hitab etmek, ses getirmek hususunda daha tesirli olduğu kanaatindeyiz.

7-Hulefâ-yi Râşidîn'in üslubunda haber sigaları galip unsurdur. Ancak inşâî sigaların da bu üslup içerisinde mühim bir yeri vardır.

8-Tabirde mübalağa ve tekellüften uzak, bir nevi hayal ve tasvir unsurunun belirmesi.

9-Bu devrenin mümeyyiz vasıflarından biri de, sözü uzatmadan, manayı anlamak hususunda muhatabı zorlamadan, mektupların doğrudan maksadı anlatmaya yönelik olmasıdır. Manalar daha ziyade anlatılmak istenen hakikatlere hasredilmiştir.

Mübalağaya kaçmamak, mevzuyu aşmaksızın olduğu gibi vermek, zaruri olan kadarını ifade etmek hususunda sanki gayret sarf edilmiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi, bir sonraki devre ile değil de Hz. Peygamber devriyle kitabet yönünden bir değerlendirmeye tâbi tutulduğunda, kitâbetin, belki sanatkârâne olmasa bile, fonksiyonel olarak, bu kısa zaman dilimi içerisinde büyük bir gelişme gösterdiği, sahasının genişlediği açıkça görülür[48].

c. Bu Dönemdeki Meşhur Münşîler

Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in kâtipleri arasında 'Osmân b. 'Affân, Zeyd b. Ṣâbit, 'Abdullah b. el-Erḳam (ö. 44/664) ve Ḥanẓala b. er-Rebî' (ö. 45/665) vardır[49].

Hz. Ömer'in kâtipleri arasında Zeyd b. Ṣâbit, 'Abdullah b. el-Erḳam, Ebû Cübeyre b. eḍ-Ḍaḥḥâk el-Enṣârî ve 'Abdullah b. Ḫalef el-Ḫuzâ'î[50] vardır.

Hz. Osman'ın kâtipleri arasında Mervân b. el-Ḥakem (ö. 65/685), Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), Ebû Cübeyre el-Enṣârî, 'Abdullah b. el-Erḳam, Ebû Gaṭafân b. 'Avf b. Sa'd b. Dînâr, Üheyb ve Ḥumrân b. Ebân yer almaktadır[51].

Hz. Ali'nin kâtipleri arasında ise Sa'îd b. Nimrân el-Hemedânî (ö. 70/690), 'Abdullah b. Ca'fer (ö. 80/700), 'Abdullah b. Cübeyr, Abdullah ('Ubeydullah) b. Ebî Râfi' ve Semmâk b. Ḥarb görülmektedir. Yine Basra divanının başında da Ziyâd b. Ebîhi (ö. 53/673) bulunmaktadır[52].

4. Emevîler Dönemi

Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra 661-750 yılları arasında hüküm süren ilk İslâm hânedanı Emevîler'in[53] dönemi, Muaviye b. Ebî Süfyân'ın 41/661 yılında halifeliği devralmasıyla başlar ve 132/750 yılında Mervân b. Muḥammed zamanında Emevî devletinin yıkılmasıyla son bulur.

---

[48] Keskiner, "Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi", s. 76-104.
[49] Bütün bu katipler için bkz. İbn 'Abdi Rabbihî, **el-'İḳdü'l-ferîd**, IV, 217; el-Cehşiyârî, **el-Vüzerâ ve'l-küttâb**, s. 15.
[50] İbn 'Abdi Rabbihî, **a.g.e.**, IV, 218; el-Cehşiyârî, **a.g.e.**, s. 16.
[51] İbn 'Abdi Rabbihî, **a.g.e.**, IV, 218; el-Cehşiyârî, **a.g.e.**, s. 21.
[52] İbn 'Abdi Rabbihî, **a.g.e.**, IV, 218; el-Cehşiyârî, **a.g.e.**, s. 23.
[53] İsmail Yiğit, "Emevîler" mad., **DİA**, İstanbul 1995, XI, 87.

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü

Hilâfetin Emevîler'e intikaliyle inşâ kâtipliği, ilk defa Muâviye tarafından "*Dîvânü'r-resâil*"[54] adıyla kurumsallaştı. "*er-Resâ'ilü'd-dîvâniyye*" veya "*er-Resâ'ilü'r-resmiyye*" adı verilen resmî mektup ve yazışmalar, görevli vezir ve kâtipler tarafından yürütülmeye başladı. Kısa zamanda bu divan fikrinin vilâyetlere de intikal etmesiyle, valilerin de resmî mektup ve yazışmalarını hazırlayacak kâtipleri oldu. Böylece devletin hiyerarşik düzeni içinde seçkin bir kâtipler sınıfı teşekkül etti. İlk zamanlar kâtipler hem Arap'tı hem de halifelerin yakını, akrabaları ve güvendiği kimseler arasından seçilirdi. İslâm devletinin sınırları genişleyip işleri ve yükleri artınca, ister Arap isterse Mevâlî'den olsun belirli ahlâkî ve edebî şartları taşıyan herkese inşâ kâtibi olma hakkı tanındı. Arap dili ve edebiyatının yanında İran'a yakın olan yerlerde Fars dili ve edebiyatını, Bizans'a yakın olan Suriye ve Mısır civarında Grekçe'yi bilen mevâlî kâtipleri özel ilgi gördüler. Birçok divan tutanağı, Halife Abdülmelik ile vali el-Ḥaccâc zamanına kadar Farsça ve Grekçe yazılmaya devam etti.

En ünlü kâtipler, mevâli arasından yetişti. Böylece mevâli kâtipler, Emevî Halifesi Hişâm zamanında "*Medrese fenniyye câmi'a*" adı verilen yeni bir inşâ akımını başlattılar. Bu akım, Fars edebiyatından ıtnâb ve ıstitrat üslûbunu almış, Yunan felsefe ve mantığından etkilenmiş karma bir üslûptu. Bu tarzın ilk örnekleri, son Emevî Halifesi II. Mervân'ın kâtibi Abdülhamid b. Yaḥyâ'da (ö. 133/750) görülür[55].

Arapların yöneticileri, başlangıçta doğal olarak dilediklerini özlü bir üslupla ve fasih bir lafızla yazdıran veya yazan kâtiplerdi. Hilafetin hakimiyeti genişleyince

---

[54] "İlk Emevi halifesi Mu'âviye, devlet işlerini yürütürken, Dîvân er-resâil ile Dîvân el-hâtem'inden yararlanıyordu. Bunlardan ilkinde kaleme alınan yazılar, son şekillerini kazandıktan sonra, gidecekleri yere ulaştırılırken herhangi bir tahrifata uğramamaları için Dîvân el-hâtem'de mühürleniyordu. Bizi asıl ilgilendiren husus, Dîvân er-resâil'deki katiplerin, yazışmaları halifeler ve valiler adına yapmakta olduklarından dolayı, Arapça'ya ve bu dilin belâgatına hakim kimseler arasından seçilmesiydi. Bu durum zamanla divanlarda görev alabilecek bir kâtipler sınıfının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Emevilerle birlikte sadece Şam'da değil, diğer büyük şehirlerdeki valilerin yanlarında da bu nevi kâtiplerin bulunması normal karşılanmalıdır". Bkz. Ahmet Subhi Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar) I**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1996, s. 176-177. Yine Muaviye tarafından 60/680 yılında teşkilatlandırılan dîvânü'r-resâil ve dîvânü'l-hâtem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **el-Edebü'l-'Arabî ve târîḫuhû**, I, 266-267; Halil İnalcık, "Reis-ül-küttâb" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1964, IX, 671.

[55] Durmuş, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, s. 264-265.

ve fey/ganimet kaynakları dolup taşınca bu durumun kontol altına alınması, onları divanlar inşâ etmek zorunda bıraktı ve divanları Hz. Ömer tedvin etti. Sonra halifeler, onlarda kitabetle, Arapları, mevâliyi ve Araplaşanları görevlendirdiler. Bölgelerde haraç kitabeti, şehir halkının diliyleydi yani Irak ve İran'da Farsça, Şam'da Rumca ve Mısır'da Kıptice idi. Nihayet Araplar'dan divanların ihtiyacını karşılayan uygun bir grup, uzmanlaştı ve bütün divanlar, 'Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ve oğlu el-Velîd (ö. 96/715) zamanında Arapça'ya dönüştürüldü.

Sonra halifeler, üzerlerinde devletin yükü artınca, Arap kâtiplerden ve mevâli ediplerinden sırdaşlar (sır kâtipleri) edindiler. Onlar içinde İranlıların ve Romalıların sistemlerine vâkıf kimseler vardı ve onlar, mektuplar için onu neredeyse sanat hâline getiren kayıt ve sınırlar koydular[56]. Halifelerin başvurduğu mevâlîden olan kâtip âmiller, divanların kitabetine en büyük önemi verdiler ve onu kendilerine biraz konum sağlaması için ve halifelerin ve valilerin teveccühünü kazanmak için bir araç edindiler[57].

Emevî döneminde kitâbeti iki devre ayırmak mümkündür:

1-Emevî devletinin ortaya çıkışından (41/661) el-Velîd b. Abdilmelik zamanına kadarki ilk devir: Bu zamanda kitabet, Sadru'l-İslâm tarzında yürüyordu yani îcâz, açıklık, kolaylık, sadelik, yapmacıklık ve sanattan uzaklık vardı, çoğu doğaçlama dikte ediliyordu ve bu genelde halife ve vâlilerin resâil divanından çıkıyordu.

Tâhâ Hüseyin'e göre de mektuplar, başlangıçta halifeler ve komutanlardan kolay ve akıcı bir üslupla ve yapmacıksız çıkıyordu. Ehlinin titiz ve zarif davrandığı sanatlı mektuplar, ancak ikinci asrın başlarında ortaya çıktı.

2-el-Velîd zamanından Emevî devleti sona erinceye kadarki devir: Bu devirde kitabetin kapsamına beyan, sanat ve itnâb üslupları girmiştir. Kitabetin dizgini, umumiyetle mevâlînin elindeydi ve onların başı da, Hişâm b. Abdilmelik'in kölesi Sâlim'di. Bu şahıs, Hişâm'ın divan işini üstlenmiş ve bu konumda Yunanca'ya da hakim olmasıyla da paralellik arz eden bir yükselişe geçmiş ve bir grup katibi ortaya çıkarmıştır. Belki de bunlardan en önemlisi ve en ünlüsü, Abülḫamîd el-Kâtib (ö.

[56] Aḥmed Ḥasen ez-Zeyyât, **Târîḫu'l-edebi'l-'Arabî**, X. Baskı, Maṭba'atü'r-risâle, Ḳâhire 1947, s. 183.
[57] Mârûn 'Abbûd, **Edebü'l-'Arab**, s. 161.

132/750)'dir. O, hocası Sâlim gibi Arap değildi, Enbâr halkından olan bir İranlıydı, Rakka'da ikamet etti ve Hişâm b. Abdilmelik zamanında resâil divanına girdi. Sonra Abdülḥamîd, Mervân b. Muhammed (ö. 133/750)'le irtibata geçti. Mervân, Halifeliği devralınca onu divanlarına sorumlu olarak atadı.

Tâhâ Hüseyin ise, sanatlı kitabetin ortaya çıkışını Abdülḥamîd'e ve onun birden parlayan dahiliğine borçlu kabul eder[58].

Bu asırda siyasî mektuplar, iki ayrı sebebe bağlı olarak geniş bir sahada büyük gelişmeler göstermiştir. Birinci sebep, bu mektupları yazan kimselerin bu devir fesâhat ve beyanının zirvesinde kabul edilen şahsiyetler olmalarıdır ki, bunlar içerisinde Ziyâd b. Ebîhi (ö. 53/673), el-Ḥaccâc, Ḳaṭarî b. el-Fucâc (ö. 78/698), Muḫtâr eṣ-Ṣeḳafî (ö. 67/687) ve 'Amr b. Sa'îd b. el- 'Âs (ö. 70/690) zikredilebilir. İkinci sebebe gelince, Resâil Dîvânının kurulmasıyla, bu divanlarda kitâbeti meslek olarak seçen kâtipler sınıfının doğmasıdır. Ordu komutanlarının dahi, yazışmalarda kâtip istihdam ettikleri düşünüldüğünde, bu insanların sadece halife divanlarında değil vâlilerin divanlarında da faaliyet gösterdikleri bir vâkıadır. Bilindiği gibi Ömer b. el-Ḫaṭṭâb zamanında kurulan ve içinde malî işlerin yürütüldüğü Dîvânü'l-Harâc'da önceleri yabancı unsurlara mensup kâtipler istihdam ediliyor idi. 'Abdülmelik devrinde (65-86/685-705) bu dîvândaki resmî dilin Arapça yapılmasından sonra, Dîvânü'r-Resâil'de olduğu gibi, Arap kâtipler istihdam edilmeye başlanmış, yabancı unsurlara mensup kâtipler, Arapça öğrenmeye zorlanmışlardı[59].

Bu dönem kâtiplerinde çeşitlilik görülür. Kimileri resâil divanından çıkan siyâsi mektupları yazıyor, kimileri de itâb (tekdîr), şevk (özlem), teşekkür, tebrik ve bunun dışındakilere dair ihvânî (özel) mektupları ve tevkîleri yazıyordu. Nitekim Emevîler döneminin sonlarında ihvânî mektuplar çoğalmıştır ve bunlarda biraz itina ve bedî' havası vardır. Çünkü taksîm ve izdivâç, hatta seci bunlarda açıkça görülür[60]. *Tevkîler*, edebî kitabet türlerindendir ve belirtileri, halife, vali ve âmillerinin kendilerine sevk edilen şikayet, zulüm, istek ve ihtiyaçlara karşı yazdıkları özlü beklentilerdir. Tevkîlerin en belirgin özelliği, îcâz, işaret inceliği, güçlü bir uyarı ve

[58] Ömer Rızâ Keḥḥâle, **el-Edebü'l-'Arabî fî'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, s. 183-184; Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **a.g.e.**, I, 268-269.
[59] Osman Keskiner, **a.g.t.**, s. 114.
[60] Ömer Rızâ Keḥḥâle, **a.g.e.**, s. 185.

teşvik ve ibare sağlamlığıdır. Sık sık da tevkî, iktibas edilen bir ayet, rivayet edilen bir hadis, yerinde bir hikmet, mesel-i sâir ve bir beyit olur.

Ömer b. Abdil'azîz, kendisinden bir şehri yeniden bina etme hususunda izin isteyen bir âmilinin mektubuna şöyle bir tevkî yazdı: "ابْنِهَا بِالعَدْلِ، وَنَقِّ طُرُقَهَا مِن الظُّلْمِ" (Onu adaletle bina et ve yollarını zulümden temizle).

Bu dönemde çoğalan hükümdarlık beyanatı, çeşitlenen devlet işleri ve yine insanların artan ihtiyaç ve istekleri, tevkîlerin yayılmasında etkendir. Halifeler ve valiler için bütün bu hususlarda görüş açıklamak kaçınılmaz hâle gelmiştir. Bundan dolayı da yorumda îcâza ve tercih ettikleri tevkîde de hikmeti kullanmaya mecbur kaldılar[61].

Kitabetin üslubuna gelince onun lafızları açık, terkipleri yüce, gayeye odaklı, uzatma, tazim ve mübalağadan uzaktı, zamirler vaz kanuna tabiydi, mütekellimin kelamında ve müfredin hitabında cemi zamirleri kullanılmıyor ve besmeleyle ve şu sözlerle başlanıyordu: من فلان إلى فلان أما بعد أو إني أحمد إليك الله الذي لا إله إلا هو ve selamla veya والسلام على من اتَّبع الهدى sözleriyle son veriliyordu. Hilafeti el-Velîd b. 'Abdilmelik devralınca kâğıtların güzelleştirilmesini, hitapta saygı ifadelerinin kullanılmasını ve sıradan insanların yazdığı gibi yazılmamasını emretti. Ondan sonra buna uyuldu. Sonra Ömer b. 'Abdil'azîz, ardından da Yezîd b. 'Abdilmelik, halife oldular ve takvaları ile bidatten hoşlanmamaları, o ikisini kitabette selefin yani Hz. Peygamber döneminin yöntemine dönmeye sevk etti[62]. Daha sonra halifeliği Mervân b. Muhammed devralınca el-Velîd b. 'Abdilmelik'in uygulamasına döndü[63].

Bu dönem kitabetinin üslubu ve ayırt edici özellikleri şöyle de özetlenebilir:

1-Anlamlarda abartıya kaçmadan gerçeklere değinme ve açıklığa kavuşturma,

2-Fasîh Araplara hitapta mükemmel, seçkin, yüce ve ihtişamlı lafızları, açık ve düzgün ibareleri ve belîğ üslupları kullanma,

3-İtnâb gerekmediğinde îcâzı gözetme,

---

[61] Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **el-Edebü'l-'Arabî ve târîḫuhû**, s. 272-273.
[62] Aḥmed Ḥasen ez-Zeyyât, **Târîḫu'l-edebi'l-'Arabî**, s. 183.
[63] el-Baṭalyevsî, **el-İḳtiżâb**, I, 201-202.

4-Başlangıç ve sonuç türlerinde çeşitli sözler söylememe,

5-el-Velîd tahta çıkıp da mektuplaşmalara tazim ve saygı ifadesi getirinceye kadar zamirlerin aslında ne için konulduysa o şekilde kullanılması[64].

b. Emevî Döneminin Sonunda Kitabetin Yükselişini Sağlayan Etkenler

Bu, Emeviler döneminin ikinci devresindeki kitabetin konumudur ve bu aşamada ulaştığı yüksek konumudur. Onun parlamasının sırrı, aşağıdaki hususlara dönüktür:

1-Devletin işlerinin ve divan-ı resailin genişlemesi. Bu durum, kitabete ve kâtiplere önem vermeyi gerektirmiştir.

2-Kâtiplerin kitabete önem vermeleri ve onu Arap ve yabancı kültürlerinin artmasıyla saygın sanatlı bir meslek/sanat (sınâ'at fenniyye) yapmaları. Bu kültürlerin kitabete etkisi olmuştur. Hatta Abdülḥamîd'in Fars geleneklerini Arap kitabetine ilk aktaran kişi olduğu ifade edilmiştir.

3-Karışımın ve kaynaşmanın sonucu olarak yeteneklerin zayıflaması ve işlerin dallanıp budaklanması. Böylece hitabete ilgi azaldı ve kitabet, ortaya çıkıp yayılmaya başladı.

4-Mevâlinin kitabetin yükselişine ve sanatlı bir mesleğe/sanata (sınâ'at fenniyye) dönüşmesine büyük etkisi olmuştur. Bu mesleğin yöntemi, üslubu, eda yolları ile başlangıç ve sonuçta bir düzeni vardır. Onların zevklerinin bunun kolaylık ve açıklık damgasını taşımasında, garip, vahşî, ta'kîd, tenâfür ve anlamlar ile düşüncelerin dağılmasından uzak olmasında etkisi vardır. Artık herbir cümle ile benzeri arasında ilişki kuvvetlenmiş ve sözün parçaları arasında kopukluk azalmıştır. Bir başka deyişle Sâlim ve Abdülḥamîd zamanında kâtipler, mektup yazımında yabancı ve yadırganan lafızların kullanımını azalttılar, ta'kîd ve fikirlerin birbirine uzak olmasından kaçındılar, her cümleyle onu izleyen cümle arasında bağ arttı.

Sözün özü, sanatlı kitabet (kitâbet fenniyye), bu dönemde erişilemeyecek bir konuma ulaşmıştır[65].

---

[64] Mârûn 'Abbûd, **Edebü'l-'Arab**, s. 163.

[65] Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **a.g.e.**, s. 271-272; Aḥmed el-İskenderî v.dğr., **el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-edebi'l-'Arabî**, s. 171.

c. İnşânın Kurucusu Abdülḥamîd el-Kâtib

Doğum yılı hakkında kesin bilgi bulunmayan Abdülḥamîd b. Yaḥyâ b. Sa'd el-Kâtib, Enbârlı veya Şamlıydı. Risâlelerinde verdiği bilgilere istinâden İran veya Ârâmî asıllı olduğu hakkında görüşler ileri sürülmüştür. İlk olarak diyar diyar dolaşan bir çocuk hocasıydı. Rakka'ya yerleşti. Kitâbette hocası, Hişâm b. Abdilmelik'in kölesi Sâlim'di. Sonra Abdülḥamîd, son Emevî halifesi Mervân b. Muḥammed b. Mervân'ın kâtipliğini üstlendi ve ömrünün sonuna kadar Mervân'a sadakatle hizmet etti[66]. Abdülḥamîd, halife Mervân b. Muḥammed'le birlikte 132/750 yılında Mısır'daki Bûṣîr'de öldürüldü[67].

Abdülḥamîd el-Kâtib, Süleyman b. Abdilmelik'in kâtibi Abdülḥamîd el-Asgar'la karıştırılmaması için Abdülḥamîd el-Ekber şeklinde de anılmaktadır[68].

Onun oğlu İsmail, meşhur kâtipler arasında sayılan mâhir bir kâtipti. Yine el-Mehdî'nin veziri Ya'ḳûb b. Dâvud da, onun yetiştirdiği ünlü bir kâtipti[69].

Abdülḥamîd, vahiy peygamberlerden sonra bir kişiye inseydi ancak belâgatı iyi olan kâtiplere inerdi demiştir. Yine ifadesine göre ilim bir ağaç ve onun meyvesi lafızlardır, düşünce bir deniz ve onun incisi hikmettir. O, belâgatta kendisini üstün kılanın ve ön plana çıkaranın ne olduğu sorusuna Ali b. Ebî Tâlib'in sözlerini ezberlemek şeklinde cevap vermiştir[70].

Doğrusu Abdülḥamîd, katiplerin hocası olmaya layıktır. Çünkü onda Allah vergisi büyük yetenekler, yüce nitelikler, az bulunan bir zeka vardır ve Hişâm'ın kölesi Sâlim'in öğrencisidir, onun kültürü, Arapça ve Yunanca karışımıydı, sonra Farsça ve Arapça'yı iyi bilen İbnü'l-Muḳaffa'nın arkadaşıydı. Abdülḥamîd'de Arap, Yunan ve Fars belagatında olanın en yücesi bir araya gelmiştir[71].

---

[66] el-Cehşiyârî, **el-Vüzerâ ve'l-küttâb**, s. 72-83; İbn Ḫallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân**, thk. İḥsân 'Abbâs, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1397/1977, III, 228; Ṣalâḥuddîn Ḫalîl b. Aybek eṣ-Ṣafedî, **el-Vâfî bi'l-vefeyât**, i'tinâü Hellmut Ritter, Dâru'n-neşr Franz Steiner, Wiesbaden 1381/1962, XVIII, 86; Şakir Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtib" mad., **DİA**, İstanbul 1988, I, 225.

[67] İbn Ḫallikân, **a.g.e.**, III, 229.

[68] Ebû Osmân 'Amr b. Baḥr el-Câḥıẓ, **el-Beyân ve't-tebyîn**, thk. 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, IV. Baskı, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır 1395/1975, I, 208.

[69] İbn Ḫallikân, **a.g.e.**, III, 231; eṣ-Ṣafedî, **a.g.e.**, XVIII, 88.

[70] el-Cehşiyârî, **a.g.e.**, s. 82; Ebû Manṣûr 'Abdülmelik b. Muḥammed b. İsmâ'îl eṣ-Ṣe'âlibî, **Şimâru'l-ḳulûb fi'l-mużâf ve'l-mensûb**, thk. Muḥammed Ebü'l-Fażl İbrâhîm, Dâru'l-me'ârif, Ḳâhire 1384/1965, s. 197.

[71] Muḥammed 'Abdülmün'im Ḫafâcî, **el-Edebü'l-'Arabî ve târîḫuhû**, s. 269-270.

Resmî kitabet sanatında üstün başarı gösteren ilk kişiler, Hişâm b. Abdilmelik'in kölesi ve kâtibi Sâlim, sonra da Sâlim'in öğrencisi ve son Emevi halifesi Mervân b. Muḥammed'in katibi Abdülḥamîd b. Yaḥya'dır. Ona kâtiplerin lideri ismi verilmiştir. Çünkü ondan sonrakiler, onun izini takip ettiler.

Abdülḥamîd, mevâlinin mesleği olan bu sanatı yükseltmiş ve ondan sonra bu sanat, katibin halifelikten sonra en yüksek makam olan vezirliğe yükselmesi için bir merdiven hâline gelmiştir. Abdülḥamîd'in belâgatı, gönülleri büyülemede ve nefisleri çekmede sihrin bile âciz kaldığı bir etkiye sahipti[72].

Abdülḥamîd, hicrî ikinci asrın en meşhur risâle (resmî yazışma, mektup) yazarı olup klasik risâle tarzının esaslarını ve kaidelerini yeniden düzenlemiş ve onu bir sanat hâline getirmiştir. Kültür seviyesi ne olursa olsun herkesin zevkle okuyacağı bir şekilde kaleme aldığı siyasî ve hususî mahiyetteki risâleleri dolayısıyla o, Arap risâle üslûbunun kurucusu olarak bilinir. Bu konuda yeni bir usul ortaya koymaktan çok Câhiliye devrinden beri var olan klâsik risâle tarzını yeni kurallarla değiştirerek kendine özgü bir üslûp geliştirmiştir. Örneğin ilk defa risâleyi uzunca kaleme alıp içerik ve şeklini genişletmiştir. Ayrıca bölümlere ayırarak her bölüme tahmîdât ile başlamış ve bu usul kendinden sonraki İslâm münşîleri tarafından da takip edilmiştir. Her bölümde bağımsız bir düşünce veya konuyu anlatmış, bir bölüm içinde konudan konuya geçmemiştir. Belâgat sanatını kolaylaştırarak risâlelerinde kullanmış, böylece resmî yazışmaları bir sanat hâline getirmiştir. Bu sebeple "Risâle tarzı Abdülḥamîd'le başladı, İbnü'l-'Amîd (ö. 360/970)'le sona erdi" denmiştir[73]. Ayrıca o, bu uygulamalarıyla sanki, gerçekte Abbâsi devletinin divanlarında kitabet için hazır genel bir sistem ortaya koymuştur[74].

Bazı risâleleri, edebi eserler içinde günümüze kadar gelmiştir. Bunlar içinde en meşhuru, devrindeki katiplere yazmış olduğu risâledir[75]. Bu yazısına besmele, hamdele (hamdederek) ve salvele (Hz. Peygamber'e salat getirerek) ile başlamakta, "Emmâ ba'd" kaydıyla konusuna girmekte, kitabet mesleğinin ehemmiyetini ve dolayısıyla katiplerin sorumluluklarını dile getirmektedir. 'Abdülḥamîd, bu yazısıyla

---

[72] Mârûn 'Abbûd, **Edebü'l-'Arab**, s. 161; Muḥammed Abdülmün'im Ḫafâcî, **a.g.e.**, s. 275.
[73] Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtib" mad., I, 225; Mârûn 'Abbûd, **a.g.e.**, s. 161; Buṭros el-Büstânî, **Üdebâü'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve Ṣadri'l-İslâm**, Dâru Mârûn 'Abbûd, yy. ts., I, 422.
[74] Aḥmed el-İskenderî v.dğr., **el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-edebi'l-'Arabî**, s. 173.
[75] Bkz. el-Cehşiyârî, **a.g.e.**, s. 74-79; el-Ḳalḳaşendî, **Ṣubḥu'l-a'şâ fî ṣınâ'ati'l-inşâ**, I, 85-89.

karşımıza, daha önce görmediğimiz uzunlukta bir risâle ile çıkmaktadır. Risâlede zorlanmadan kullanılan seciler ile müteradif kelimeler ve aralarında ahenk olan kısa cümleler dikkati çekmektedir[76].

Kâtiplere kendi mesleklerinde başarı temennisi ile başlayan ve özetle inşâ kaidelerinden bahseden bu risâle, ortaçağ devlet hiyerarşi yapısında kâtiplerin konumunu gözler önüne serer.

Risâlede Allah'ın insanlara hayatlarını sürdürmek için çeşitli mesleklerle meşgul olmalarını takdir ettiği ve bu meslekler içerisinde kâtiplik mesleğinin en şerefli bir yere sahip olduğu, kâtiplerin devlet işlerindeki rolü ve bu mesleğin onlara sunmuş olduğu avantajlar, onların hilafet makamına tavsiye ve nasihatlerinin önemi, halifelerin, onların nasihatlerini kulak ardı edemeyecekleri, hatta halifelerin bir yerde işiten kulağı, gören gözü, tuttuğu eli konumunda oldukları, bu mesleğin onlara avantajlar sunduğu gibi büyük sorumluluklar da yüklediği ifade edilmektedir. Sonra onlara vazifeleri, yükümlülükleri, hizmetinde bulundukları kişilere yönelik sorumlulukları hatırlatılır. Abdülḥamîd'e göre hiçbir meslek kâtiplik kadar takdir edilemez. Kâtip ağır başlı olması gereken yerde ağır başlı, hüküm verme konumunda basiret ve cesaretle hüküm verici, mütevâzı, adaletli, gerektiği yerde sır saklayan, vefalı, orta yollu, aşırılıktan uzak ve ileri görüşlü olmalıdır. O, kâtiplerin gerektiğinde kendisine müracaat etmelerini ve aralarında birlik içinde olmalarını tavsiye etmektedir.

Abdülḥamîd'in ortaçağ kâtibinin bir çeşit portresini çizdiği ve kâtiplere yönelik bu ve diğer tavsiyelerini içeren sözkonusu risâlesi, kendi türünde Arap edebiyatının ilk eseridir[77].

Yine onun, halifenin ağzından, satranç oynayanlara ve sorumluluklarını unutanlara yazdığı risâlesi ile isyan eden Hâricileri bastırmak üzere bir ordu ile giden veliaht Abdullâh b. Mervân'a, babasının yaptığı uyarıları ihtiva eden 30 sayfalık

[76] Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi**, s. 178.
[77] Rıza Khalılov, Cüneyt Eren, "Abdülhamid el-Katib b. Yahya ve Edebü'l-Katib Adlı Eseri", **Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Elmi Araşdırmalar (elmi-nazari maqalalar toplusu)**, Bakı 2004, s. 15-16.

uzun risâlesi[78] de vardır. ‘Abdülḥamîd, bu risâleleriyle, Abbâsiler devrinde ortaya çıkan edebi nesrin de öncüsü olmuştur[79].

Abdülḥamîd el-Kâtib, yetenekleri ve kültürüyle sanatlı kitabette bir ekolü başlatmıştır. Sözkonusu ekolün en önemli prensipleri şunlardır:

1-Îcâz istendiği zaman ihlal etmeden îcâz ve uzatma istendiğinde usandırmadan uzatma yapabilme. Hatta onun sayfalar hâlinde yazacağı şeyi bir satırda yazdığı söylenmiştir. Yine yerinde îcâz ve yerinde itnâb yeteneği nedeniyle bu ikisinden herbiri için uygun düşen yeri seçiyor, fetihleri haber verme, cihada teşvik ve vaad ile vaîdde itnâb yaparken yenilgi haberlerinde ve düşmanların nitelenmesinde îcâz yapıyordu.

2-‘Abdülḥamîd, ihvâni (özel, dost) mektuplara çok yer vermiştir. Halbuki ondan önce çok azdı.

3-Başlangıç ve sonuçta uzatmış ve konuma göre o ikisini çokça çeşitlendirmiş, başlangıçta bu dönemde yeni sayılan tahmîd ve senâ ibarelerine özgü bir çeşitle uzatmıştır. Mesela çeşitli üslup ve şekillerde birçok tahmîdi getirmek ve bismillâh ile başlamak, sonra onun ardından el-hamdülillâh’ı aralarını emmâ ba‘dü ile ayırarak getirmek gibi. Teressülle uğraşanlar, onun izinden gitmişler ve böylece kitabet, usûlü yazılı, fasılları ayırılmış ve kuralları açıklanmış bir sanat hâline gelmiştir.

4-Üslûbu güzelleştirmiş ve buna çok önem vermiştir. Abdülḥamîd’in üslubunun kaynağı tatlı ve akılları sihir gibi etkiler. İnsanlar, onun bu özelliğini öğrenmiştir, hatta Ebû Müslim el-Horâsânî, onun Mervân’ın ağzından kendisine yazdığı mektubu bu yüzden okumayı reddetmiştir[80]. Abdülḥamîd’in bir halife kâtibi olarak onun dilinden yazdığı mektuplarda İslâm dininin ve Kur’ân üslûbunun tesiri açıkça görülmektedir. Nitekim klasik hitâbet (retorik) üslûbuyla yazdığı risâlelerini yer yer âyet ve hadislerle zenginleştirerek süslemiştir[81].

---

[78] el-Ḳalḳaşendî, **Ṣubḥu’l-a‘şâ**, X, 195-233.
[79] Furat, **a.g.e.**, s. 178.
[80] Muḥammed Abdülmün‘im Ḫafâcî, **el-Edebü’l-‘Arabî ve târîḫuhû**, s. 270-271; Aḥmed Ḥasen ez-Zeyyât, **Târîḫu’l-edebi’l-‘Arabî**, s. 185-186.
[81] Ergin, “Abdülhamîd el-Kâtib” mad., I, 225.

5. Abbâsîler Dönemi

Bu dönem, 132/750 yılında Emevî devletinin yıkılıp yerine Abbasi devletinin kurulmasıyla başlar ve 656/1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaliyle son bulur[82].

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü

Abbâsîler yönetiminin başlarında mektup kitabeti/yazımı, Emevîler döneminin sonlarındaki kitabet sistemine tâbiydi ve Abdülḥamîd, İbnü'l-Muḳaffa', el-Ḳâsım b. Ṣabîḥ, 'Umâra b. Ḥamza (ö. 199/814) ve benzerlerinin takip ettiği yol izleniyor yani ibarenin açık ve net, beliğ, düzenli bir üsluba sahip olmasına önem veriliyor, iyi ve eksiksiz anlamın lafız süsüne ve güzelleştiricilerine dikkat etmeden açıklık, belâgat ve hüccet gücüyle anlatılması amaçlanıyordu. Bu durum, hicrî dördüncü yüzyılın başlarına kadar devam etti. Sonra lafzi sanatlar, katiplerin belagat melekesinin zayıflaması ve onların onu tam olarak yerine getirmede acziyeti sebebiyle yavaş yavaş kitabette ağır basmaya başladı. Abbâsi devleti döneminde mektup kitabetinin uğradığı veya onda ağır basan bazı değişiklikleri şu şekilde vurgulayabiliriz:

1-Kitabetin hedeflerinin ve konularının çoğalması. Çünkü devlette ortaya konan ve önceki döneme göre kat kat artan birçok divana ait işler artmıştı ve ayrıca özel/ihvâni mektuplar çıkmıştı. Özel mektuplar, bu dönemin ortalarında hiciv ve mufâhere gibi bazı şiir gayelerinde kullanıldı. Örneğin el-Bedî'(ö. 398/1008) ile el-Ḫârizmî (ö. 383/993) ve bu ikisinin dışındakiler arasında gerçekleşti.

2-Anlamların inceliği ve onların bütün detaylarının araştırılması ve düşüncelerin mantıksal olarak tertip edilmesi.

3-Durumun gereklerine göre itnâb ve îcâzda aşırı gitme. Bey'at, menşûr, bir siyaseti benimseme, bir görüşü destekleme veya ordunun zaferinin ayrıntılıca anlatılması gibi halka okunan mektuplar, onları halkın zihinine yerleştirmek, sultanın konumunu yüceltmek, Allah'ın ona ve ehl-i beytine nimetlerini yüceltmek üzere ayrıntıya girme ve açıklama gayesiyle yazılıyordu.

---

[82] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler" mad., **DİA**, İstanbul 1988, I, 37.

Bunun aksine bir emir, yasak veya bir olayın sorulması hususlarında halife, vezîr veya başkandan valilere ve başkanın otoritesi altındakilere gönderilen mektupların îcâzındaki aşırılık, işaret ve remiz derecesine ulaşıyor, hatta fesahat koşulunu ihlal ediyordu. Örneğin halifelerin, vezîrlerin ve başkanların bir durumla ilgili sunulan mektuplara yazdıkları tevkî'ler îcâzın örneklerindendir.

4-İbarenin kolaylığı, lafızlarının seçilmesi ve örgüsünün mükemmelliği.

5-Genelde fıkraları kısa secinin yaygınlaşması ve cinas, tıbak ve tevcih gibi bedî'î güzelleştiricilere tutkunluk, meşhur beyitleri ve atasözünü kullanmak ve ona telmih, Peygamber hadislerinin tazmîni, rivayet edilen hikmetli sözler veya onlara işaret, belagat melekesine sahip olanların sözünden iktibâs, benzersiz şiir beyitlerini tazmîn. Devletin özellikle son zamanlarında seci, bütün mektuplarda, hatta bilim kitaplarında ağır bastı. Sonra onun fıkraları uzadı ve kısımları çeşitlendi. Tevriye, edipler ve katipler arasında maharetin mihenk taşı hâline geldi. Endülüsüler ve Kuzey Afrikalılar ise, bu hususta doğulular kadar aşırıya gitmediler.

6-Mektuplarda başlangıç ve sonuç türlerinin artması. Abbâsiler, Hz. Peygamber'den ve ashabından rivayet edilen genel ve yaygın şekle tahmîdden sonra ona salat ve selamı eklediler, halifeleri, mektuplarda *el-imâm* lakabını ve *Ebû fülân* künyesini aldı. Yine 'Abdülḥamîd'in başlama şekline uydular. O, besmeleden sonra şöyledir: (أما بعد فالحمد لله) hamd tekrarlanır veya tektir ve (أما بعـــد)'yü hazfedebilirler ve (الحمـــد لله) sigasıyla vs. başlarlar. Ortaya çıkışı ve ilk yayılışı Abbâsilere nispet edilen sigalardan biri de duayla başlamaktır. Bu da ya (أمـــا بعـــد)'nün öne geçirilmesiyledir veya başkasıyladır. Bu, daha çok özel mektuplarda görülür.

Dua örnekleri arasında أطال الله بقاء المولى أو الشيخ أو ,أيدك بروح من عنده ,أدام الله نعمته عليك الأستاذ vs. vardır.

Yine kullanılan şekiller arasında (كتـــابي إليـــك) vardır ve onu uygun dua, övgü veya vasıfla tamamlarlar. Sonra halifelere ve sultanlara onlara veya divanlarına veya hazretlerine veya meclislerine veya makarrlarına duayla hitap etmeye başladılar.

Bitiş şekilleri, başlangıç şekillerinden az değildi. Bu da, (والسلام) veya (والسلام عليك ورحمة الله وبركاته) lafzıyla idi. Sonra bitişte dua vs.den sonra (إن شاء الله) kullanıldı. O, hamdele, salat ve selamla olabilir ve bu, sultani mektuplardadır ve ona hasbele eklenebilir.

7-Lakaplar ve duayla ilgili düzenlemenin artması, her mertebeye bir lakap veya duanın tahsis edilmesi. Böylece melikler ve emîrler yüceltildi ve konumları gereğinden fazla büyütüldü. Bu da, bu dönemin sonlarında yaygınlık kazandı.

8-Uzun mektupların, ahitlerin ve menşurların başlarında mukaddimelerin ortaya konması.

Sözün özü, bu dönemde kitabet, yaygınlaşmış ve özellikle bu dönemin başında Arap inşâsının ulaşabildiği en yüksek noktaya ulaşmıştır[83].

Bu dönemde Araplar'ın münasebette bulundukları milletlerle özellikle de İranlılarla karışmaları, bütün işlerinde gözle görülür bir değişiklik meydana getirmiştir. Zira Farsça'nın taşıdığı birtakım özellikler, İranlılar ve her iki dilde ustalık sahibi Araplar sayesinde tamamen Arapça'ya da yansımıştır. Bu özelliklerin en önemlileri, şunlardır:

1-Hitapta abartı ve lakapların sayıca çokluğu. Bu durum, Araplar'ın bu dönemden önce bilmediği bir şeydir. Sonra insanlarda itaatkârlık, yalvarma ve niyaz, baştakilerin büyüklenmesi artmıştır. Hatta insanlar, onlara hitap ederken onların lakaplarını tenzîh etmişler (ayıptan beri tutmuşlar) ve cenâb ve hazret diye hitap etmişlerdir. Nitekim halife için إلى الحضرة المقدسة أو السدة النبوية (Mukaddes (kutsanmış) Hazrete veya Peygamber eşiğine) ve vezirler için de إلى الحضرة الوزيرية (Hazret-i Vezîre/Vezir hazretine) demişlerdir. Bu lakaplar, devletin en zayıf durumlarında dahi halifeler ve vezirler için kullanılmaya devam etmiştir.

2-Îcâz ve itnâb türlerini kullanmada aşırılık. Bu ikisi, İran'daki katiplerin nitelikleri arasındadır. Bu, Abdülḥamîd el-Kâtib'in önceki devlette ortaya koyduğu işlerdendi. Bu devlette bu uygulama, geçerli olmuş, fakat iki tarafta da abartılı

[83] Aḥmed el-İskenderî, Muṣṭafâ 'İnânî, **el-Vasîṭ fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîḫihî**, s. 199-201.

davranılmış, bıktırasıya uzatılmış (itnâb) ve ihlâl edilecek şekilde kısaltılmıştır (îcâz)[84].

b. Abbâsîler Dönemi Kâtipleri

Bu dönem katipleri, dört tabakada ele alınabilir.

İlk tabakanın başı, İbnü'l-Muḳaffa' (ö. 142/759)dır. Onun yöntemi, ibarenin çeşitlenmesi, cümlenin parçalanması, kelimeler arasında müzâvece, kolaylığın/basitliğin amaçlanması, manaya önem verme ve seciden uzaklaşmadır. Bu tabakada Ya'ḳûb b. Dâvud (ö. 187/803), Ca'fer b. Yaḥyâ (ö. 187/803), Sehl b. Hârun (ö. 215/830), 'Amr b. Mes'ade (ö. 217/832), el-Ḥasen b. Sehl (ö. 236/851) ve el-Ḥasen b. Vehb (ö. yaklaşık 250/865) vardır.

İkinci tabakanın başı, el-Câḥıẓ (ö. 255/869)'dır. Onun yöntemi, ibarenin kolaylığında ve açıklığında birinci tabakayı andırır, ancak cümlenin kafiyeli veya serbest birçok fıkraya bölünmesi ve parçalanmasıyla, istitrâd/konudan konuya geçme, okuyucunun sıkıntısını gidermek için ciddiyeti şakayla karıştırma, anlamı tahlil ve iyice inceleme, akla ve mantığa başvurma ile temayüz eder. Bu tabakanın mensupları arasında İbn Ḳuteybe (ö. 276/889), el-Müberred (ö. 286/899) ve eṣ-Ṣûlî vardır.

Üçüncü tabakanın başı, İbnü'l-'Amîd (ö. 360/970)'dir. Onun yöntemi, nefse daha yatkındır. Çünkü sözkonusu yöntem, ancak vezne ihtiyaç duyan bir şiirdir ve batılılardaki Klasik ekolü andırır. Ayrıca gözetilmesi ve diğer üsluplara hakim olması zorunlu kayıtlarla kayıtlanmıştır. Örneğin kısa seci, cinas, tarihten ve ilimlerden anekdotların tazmîn edilmesi ve nesir zarfında/sırasında nazımla istişhat, anlamın iyi bir şekilde söylenmesiyle ve sağlamlığıyla birlikte hayal ve teşbihte genişlik, onun kayıtlarındandır. eṣ-Ṣâḥib b. 'Abbâd (ö. 385/995), Vezîr el-Mühellebî (ö. 352/963), Ebû Bekir el-Ḫârizmî (ö. 383/993), el-Bedî'/Bedî'uzzemân el-Hemedânî (ö. 398/1008), Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî (ö. 384/994) ve eṣ-Ṣe'âlibî (ö. 429/1038) onun temsilcileri arasında yer alır. Yine makâmât, bu tabakanın etkilerindendir.

Dördüncü tabakanın başı, Ḳâḍî el-Fâżıl (ö. 596/1200)'dır. Yöntemi, üçüncü tabakanın usûlü üzerine, bir başka deyişle seci ve bedî'i hedefleme üzerine

[84] Ömer Rızâ Keḥḥâle, **el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, s. 192.

kuruludur. Ne var ki o, tevriye ve cinasta aşırıya kaçmıştır. Nihayet Ḳâḍî el-Fâżıl'ın zamanında kitabet, sadece sanatsal hâle gelmiştir. Bir başka deyişle altında zayıf, cılız anlam ve hayalin bulunduğu süslü lafızlar. *el-Meṣelü's-sâir* sahibi İbnü'l-Eṣîr ve el-Kâtib el-İsfehânî, sözkonusu tabakanın temsilcilerindendir[85].

Ebü'l-Fażl Muḥammed b. el-Ḥüseyn **İbnü'l-'Amîd**, o katipler içinde en önemlisidir. Kendisi, İran asıllıdır ve Kum şehrindendir, birçok ilimde ve edebiyatta geniş bir kültürü vardır. 328/940 yılında vezirlik görevini üstlenmiş ve 360/970'te ölmüştür[86]. "Aklî ve naklî ilimlerdeki vukufu ve geniş kültürü sebebiyle "II. Câhiz" diye anılan İbnü'l-'Amîd, kitabette ve sanatlı nesirde Câhiz'den de üstün tutuluyor ve devrin otoritesi kabul ediliyordu; bu münasebetle söylenen, "Kâtiplik Abdülhamîd ile başladı, İbnü'l-'Amîd ile sona erdi" sözü darbımesel hâline gelmiştir. Abbâsi Halifesi Muktedir Billâh zamanından (m. 908-932) itibaren kâtipler arasında yaygın bir kullanım sürecine giren secide, secili söz bölüklerini kısaltarak veya kısaltma imkânı bulamadığı uzun bölüklerde aynı vezinde kelimeler kullanarak nesrin ritim, melodi ve müzikalitesini arttırmak suretiyle mensur şiir çığırını açan İbnü'l-'Amîd, Arap edebiyatı sanatlı nesrinin altı mektebinden dördüncüsü olan "seci ve bedî' mektebi"nin kurucusudur. Yazılarını yoğun seciler ve onlarla uyumlu cinâs, tıbâk gibi edebî sanatlarla âdeta bir halı gibi dokuyan İbnü'l-'Amîd'de bu açıdan yetiştiği halı diyarının (İran) etkisi sezilmektedir. Bunun en güzel örneği âsi İbn Büllekâ'ya yazdığı mektupta görülür[87]. Resmî mektuplarında Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî gibi ediplerin aksine hür ve güçlü şahsî iradenin ifadesi görülür; sevgi, sitem, tebrik vb. konulardaki özel mektuplarında ise duygusallık hâkimdir. Bunlardan başka Fars valisi İbn Hindû'ya gönderdiği, iyi bir idarecinin vasıf ve ödevlerinden söz eden mektup gibi didaktik, ilim adamlarına gönderdiği gök gürültüsü, şimşek çakması ve yıldırım düşmesinin sebeplerini açıklayanlar gibi ilmî ve şair dostlarına gönderdikleri gibi şiir hâlinde kaleme alınmış mektupları da vardır"[88].

Dönemin katiplerinden bir diğeri, **eṣ-Ṣâḥib b. 'Abbâd**'dır. Vezirlik yapmış ve ismi, Büveyhîler'in sarayında parlamıştır. İran asıllıdır ve 385/995te ölmüştür. eṣ-

[85] Aḥmed Ḥasen ez-Zeyyât, **a.g.e.**, s. 202-204.
[86] Ömer Rıżâ, **a.g.e.**, s. 196.
[87] Ebû Manṣûr 'Abdülmelik b. Muḥammed b. İsmâ'îl eṣ-Ṣe'âlibî, **Yetîmetü'd-dehr**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Mekke 1399/1979, III, 162-164.
[88] Ahmet Güner, "İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Fazl" mad., **DİA**, İstanbul 1999, XX, 485.

Ṣâḥib, dördüncü asırda tasnî‘ (dış süsleme ve güzelleştirme) sanatının usta isimlerinden biridir. Bu sanatta İbnü’l-‘Amîd’in fark ettiği müzik anahtarlarını kullanmıştır. Bir taraftan secili söz bölüklerini kısaltmaya önem verir, yani onlar uzunsa lafızları arasında denkliği sağlar, diğer taraftan da güzel üsluplarını süslediği bedî‘ türlerine ehemmiyet verir, tasvir ve cinâs türleriyle özellikle ilgilenir. Yine eṣ-Ṣâḥib, tabiat nitelemelerinde ustalık göstermiştir ve öyle ki mektuplarının bazı tarafları, manzum şiire benzer hâle gelmiştir. İşte böylece o, okuyucu ve dinleyicilerine secili söz bölüklerinin güzellik ve hafiflikle dolduğu bir tür mensûr şiir getirebilmiştir[89].

Yine önemli kâtiplerden biri de, Ebû İsḥâḳ İbrahim b. Hilâl el-Ḥarrânî **eṣ-Ṣâbî**’dır. Vezir el-Mühellebî, onu 349/959 yılında Bağdat’taki resâil divanının başına geçirmiştir. Böylece eṣ-Ṣâbî, 334/944 yılından beri Bağdat’ı elinde bulunduran Büveyh oğullarının komutanlarına hizmet ettiği gibi halifelere de hizmet etmiştir[90]. İslam dini ile şereflenmediği hâlde, halife ve emîrler yanında özel kâtiplik gibi en önemli makamlara yükselerek şairlerin ve ediplerin kaside ve sitayişnameleriyle övülmüştü. Ancak vaktiyle ‘Aḍududdevle’nin infialine sebep olacak bazı nahoş hareketlerde bulunduğundan meşhur Bağdat şehri adı geçen hükümdarın hükmü altına ve istilasına düştükten sonra, eṣ-Ṣâbî de talih yıldızı sönerek fakirlik içinde 384/994’te ölmüştür[91]. eṣ-Ṣâbî, döneminde belâgat şöhretlerindendi. Mektuplarında lafızlarını seçmeye, ibarelerini zarifleştirmeye ve secili söz bölüklerini süslemeye çok önem verir. Mektubun mümkün olan her süs ve işlemeyle süslü bir şekilde ortaya çıkması için onun müsveddesini çıkarmaya, net bir kopyasını oluşturmaya ve süslemeye devam etmiştir. Aslında yeni bir süs ve işleme getirmemiştir, aksine bunda tasnî‘ ekolüne mensup kişilerin anlaştığı, uyuştuğu seci, tasvir, tecnîs ve bedî türlerine uymuş, buna karşılık eṣ-Ṣâḥib ve İbnü’l-‘Amîd gibi bu türleri kullanmada aşırı gitmemiştir. Onun ilk hedefi, eşsiz (bedîî) şaheserler elde edebilmek için seci kullanmak ve ona önem vermektir. eṣ-Ṣâbî, ibarelerinin sesleri itibarıyla tam olarak birbirine eşit çıkması için lafızları denk tutmada çok dikkatli davranmıştır. Sanki

[89] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **el-Edebü’l-‘Arabî fi’l-Câhiliyyeti ve’l-İslâm**, s. 196-197.
[90] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **a.g.e.**, s. 197.
[91] Abdurrahman Fehmî Efendi, **İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü’l-‘Arab)**, haz. Hüseyin Elmalı, Cüneyt Eren, Yeni Akademi Yay., İzmir 2005, s. 166-167.

nesir yazmıyor da şiir nazmediyor gibidir[92]. Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî'ye özellikle şöhret sağlayan *Resâil* (resmî mektuplardır)'idir. Bunlardan birçok bölümler, *Yetîme*, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, *Ṣubḥu'l-a'şâ* ve *Me'âhidü't-tanṣîṣ*'te nakledilmiştir. Bunlar hilâfetin çöküşü devrine ait sahip olduğumuz vesikaları tamamladığından, tarih bakımından çok büyük öneme sahiptir. Mektuplarında Farsça'nın tesiri görülmekle birlikte, devrinin diğer nümûnelerine göre daha sade ve açık bir üslup kullanılmıştır[93].

eṣ-Ṣâbî ve eṣ-Ṣâḥib'in çağdaşı olan divan kâtipleri, bu seci ve bedîi içeren tasnî' ekolünü takip etmişlerdir. eṣ-Ṣe'âlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr*'i ve onda sunulan divan kâtipleri incelendiğinde, onların hepsinin nesirlerini oluştururken bu ekolden ayrılmadığı sonucuna ulaşılır. Çünkü bu, aralarında genel geçer bir yeniliktir. Onlardan herbiri de, kendisinin bu yenilikte bir konumunun olması için gayret etmiştir. *Yetîme*'den edinilen bilgiye göre bu dönemde yaşayan en meşhur kâtipler ve bu ekolü takip edenler şunlardır: Ebü'l-Ḳâsım Abdül'azîz b. Yûsuf[94], Ebü'l-'Abbâs Aḥmed b. İbrahim eḍ-Ḍabbî[95], Ebü'l-Ḳâsım Ali b. Muḥammed el-İskâfî[96] ve Ebü'l-Fetḥ Ali b. Muḥammed el-Kâtib el-Büstî[97]. Bunların hepsi de, mektuplarına çok özen göstermiştir. Divan kitabeti, bu kâtipler ve benzerleri tarafından katışıksız eşsiz sanat eserlerine dönüşmüştür ve bunlarla da her şeyden önce mümkün olan her süsü ve süslemeyi en güzel şekilde ifade etmek murat edilir.

Tasnî' ve kapsamına giren seci ve bedî, divan kâtipleriyle sınırlı kalmamış ve onların dışındaki şahsi resail/özel mektup kâtipleri arasında da yayılmaya başlamıştır. Onların başında **Ebû Bekir el-Ḫârizmî**[98] ve **Bedî'uzzemân el-**

---

[92] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, s. 197.
[93] F. Krenkow, "al-Ṣâbi', Abû İsḥâḳ İbrâhîm" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1980, X, 6.
[94] eṣ-Ṣe'âlibî, **Yetîmetü'd-dehr**, II, 312-325.
[95] eṣ-Ṣe'âlibî, **a.g.e.**, III, 287-294.
[96] eṣ-Ṣe'âlibî, **a.g.e.**, IV, 95-100.
[97] eṣ-Ṣe'âlibî, **a.g.e.**, IV, 302-334.
[98] el-Ḫârizmî'nin sayısı 150'yi geçen, hemen hepsini dost ve arkadaşlarına, devlet adamlarına (vâlilere, emîrlere ve ileri gelen devlet ricâline) yazdığı bu mektuplar onun çeşitli konulardaki düşüncelerini, şahsî ilişkilerini, akîde ve üslubunu yansıtan çok önemli malzemelerdir. Bunlarda ayrıca dönemin tarihî ve içtimaî hadiselerine dair bilgiler yer almaktadır. Risâleler/mektuplar tebrik, taziye, hasta dostlarına sağlık temennileri, kendisine kasideler sunan öğrencilerine cevaplar, kendisini ihmal eden dostlarına serzeniş, vergilerin ağırlığı ve tahsildarlardan şikâyet gibi konuları ihtivâ eder. Bazı risâlelerinde kendisinden övgüyle söz eden el-Ḫârizmî, devlet hizmetinde görev almadığı için siyasetten uzak kalmış, dolayısıyla dönemin siyasî olaylarına temas etmemiş, ancak Hz. Ali taraftarlarının Hz. Osman'dan Abbâsi hilâfetine kadar uğradıkları takibattan söz etmiştir. Şiîler'e yazdığı risâlede Emevîler'i, Abbâsîler'i ve bunların valileriyle destekçilerini, hatta

Hemedânî[99] gelir. Bu ikisi, iki büyük mektup mecmuası bırakmış ve bunlarda bu seci ve bedî ekolünü yani tasnî'i ve tersî'i/süsleme takip etmişlerdir.

Doğrusu dördüncü asırdaki tasnî' dalgası keskin ve çetindir ve bu dalgadan hemen hemen hiç kimse kurtulamamıştır. Nihayet bizzat tarih kâtipleri arasında bu yeni tasnî' üslubunu tercih edenler vardır. Bu hareketi *et-Tâcî fî aḫbâri benî Büveyh* adlı kitabında eṣ-Ṣâbî başlatmıştır. Sonra onu Maḥmud b. Sebüktegin el-Gaznevî Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille'nin lakabına nispet edilen *el-Yemînî* adlı kitabıyla el-'Utbî (ö. 427/1036) gibi tarih müellifleri izlemiştir. Bu, Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un tarihine ilişkin bir kitaptır.

Dönemin şahsî resail kâtipleri arasında tasnî'i uygulayan en önemli kişiler durumundaki el-Ḫârizmî ve Bedî'uzzemân el-Hemedânî incelendiğinde, mektup telifiyle özel anlamlar ifade etmenin amaçlanmadığı ancak öğretimsel gayelerin amaçlandığı görülür. Onlar, eğitim görenlerin ezberleyip korumak ve örneklerine uyarak benzer eserler ortaya koymak amacıyla okuduğu mektuplardır. Bu durum, kâtipler arasında miras bırakılan ve tekrar edilen korunmuş, ezberlenen üsluplar düşüncesinin ortaya çıkmasını hazırlamıştır[100].

---

minberlerde onlara dua eden hatipleri ağır bir dille eleştirmiştir. el-Ḫârizmî'nin kaleminden çıkan bu mektuplar, bedîi güzelleştiricilere sahip olmakla temayüz eder, aynı zamanda onda özel bir akıcılık da görülür. Bu kitabın (*Resâilü'l-Ḫârizmî*) üslubu ile hicri üçüncü asırdaki Arap katiplerinin üslubu arasında bir yakınlık vardır. Onun mektuplarında kısa cümleler içerisinde seci ve cinâs, tıbâk, teşbîh, istiâre, mecaz vb. lafzî ve manevî sanatların, Kur'ân, hadîs, şiir ve emsâlden iktibâslarla tarihi hadiselerden tazmîn ve bu hadiselere telmîhin hâkim olduğu nesir üslubu yaygındır. Mektuplar, edebî birer örnek olmaları bakımından değerlidir. Bkz. Kenan Demirayak, "Hârizmî, Ebû Bekir" mad., **DİA**, İstanbul 1997, XVI, 221; Kenan Demirayak, M. Sadi Çögenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay., Erzurum 2000, s. 23-24; Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi**, s. 290; Muḥammed Mu'în, **Ferheng-i Fârisî**, VIII. Baskı, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1371, V, 588; es-Seyyid Taḳiyyüddîn, **el-Edeb ve'l-ḥaḍâra**, Dâru nehżati Mışr li't-ṭab' ve'n-neşr, Ḳâhire 1984, s. 87.

[99] "el-Hemezânî'nin *Resâil*'i 233 adet mektuptan meydana gelmiştir. Konuları sınırlıdır ve kendi hususî muhaberelerine tahsis edilmiştir. Risâlelerini yazdığı kimseler eş, dost, akraba ve zamanın tanınmış kimseleridir. Bunlar arasında İbnü'l-Miskeveyh ve Ebû Bekir el-Huvârizmî gibi edipler vardır. Bunlara yazdığı mektuplarının konusu edebîdir. Yüksek mevki sahibi olanlara yazdıkları ise birer şikâyetnâme mahiyetinde olup kendisine ait olaylardır. Mesela bunlardan birinde kendisine yüklenen verginin ağırlığından bahseder. Bir diğerinde Şîa'nın yayılmakta olduğuna dikkati çekmektedir. *Resâil* de *Makâmât*'ı gibi seci ve cinas sanatları ile süslenmiştir. Konuları mübalağalı bir üslûpla anlatır. Methettiğini göklere çıkarırken, hicvettiğini de yerin altına geçirir. Bazı risâlelerinde risâle üslûbunu aşan bir özellik vardır. Bedî'u'z-Zemân onlarda makâmelerde olduğu gibi hikaye tarzına kaçar…" Bkz. Nevzat Âşık, **Bedî'u'z-Zemân el-Hemezânî Hayatı, Makâmâtı ve Tesiri**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996, s. 153-154.

[100] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, s. 197-198.

el-Ḫârizmî, tasnî'inde İbnü'l-'Amîd ve öğrencilerinde bilinen seci ve bedîi esas almıştır ve bundan da süslemenin mümkün en geniş derecesine ulaşmıştır. O, seciini kısaltır ve ona başvurduğu şekiller, cinâs ve tıbâk sayesinde güzel görünüm çeşitlerini verir. Bütün bunlarla hedeflenen, güzelleştirme gayesine erişinceye kadar bu konuda en eşsiz eserlere ulaşmaktır. Daha sonra da her ibare, bedî işlemesi ve süsüyle bağımsız bir süs gibidir.

el-Hemedânî ise, tasnî'inde kısa secii esas almıştır ve onun secili söz bölükleri, ibarelerden değil ancak lafız ve kelimelerden oluşmuştur. el-Ḫârizmî çoğunlukla tıbâkı esas alırken o, genelde cinâsı esas almıştır. Bu ikisi, tasvire/betimlemeye önem vermede ortaktır. el-Hemedânî, el-Ḫârizmî önem vermediği hâlde lafız ve kelimeleri arasında mürâ'ât-ı nazîre önem vermiş ve bunda aşırıya kaçmıştır. Öte yandan el-Hemedânî'nin mektuplarına özgü olan ve el-Ḫârizmî'nin mektuplarında bulunmayan bir olgu vardır. O da, hikaye olgusudur. *Makâmât*'ı, kısa hikaye türlerindendir. el-Hemedânî, *Makâmât*'ında süsleme, tasnî' ve tersî'le meşguldür. Nihayet makamelerinden herbiri, zamanının süslü camilerinden birinin cephe tarafına benzer[101].

Askerî bir isyan sonucunda tahta geçen, 366/976'da Cürcân ile Taberistan prensliğinde kardeşi Ẓahîruddîn Bahistûn'a halef olan ve 403/1012'de asiler tarafından öldürülen Ebü'l-Ḥasen Şemsü'l-Me'âlî **Ḳâbûs b. Veşmgîr**[102] ise, daha önce bilinmeyen, tasnî' süsünü karmaşık hâle getirme çeşitlerini gerçekleştirdi. Bunlar, adı gçen kâtibi kendi dönemi kâtipleri içinde tasnî' zevkine ve tasnî' yapanlara daha da yaklaştıran çeşitlerdir.

Kâbûs b. Veşmgîr, beyanı ve fasihliğiyle şöhrete kavuşmuştur. Sanatı, tasannuya/yapmacıklığa ve onun kapsamındaki karmaşık hâle getirmeye dayanır. O, kelimenin harekelerinde veya harflerinde yoğunlaşarak bir kelimeyle diğer kelimeler arasında bazı cinâslar ortaya çıkarır. Sonra bununla da yetinmez, karmaşık lafız cinâslarını ortaya çıkarmak için geçişlerini zorlaştırmaya yönelir. Sanki gayesi, hep

[101] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **a.g.e.**, s. 199.
[102] CL. Huart, "Ḳâbûs b. Vaşmgîr" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1967, VI, 31-32.

zorlaştırmak ve karmaşık hâle getirmektir. Yapabildiği bütün bu karmaşıklaştırma ve zorlaştırmayı ortaya çıkarmak için cinâs süsünü tercih etmiştir[103].

Bedîüzzemân el-Hemedânî ile birlikte secili nesrin öncülerinden kabul edilen Ḳâbûs'un edebî mektuplarından bazıları, Ebü'l-Ḥasen Ali b. Muḥammed el-Yezdâdî tarafından muhtemelen 613/1216'da *Kemâlü'l-belâğa* (Resâilü Şemsi'l-me'âlî)'da toplanmıştır. Eserde Ḳâbûs'un eṣ-Ṣâḥib b. 'Abbâd, Muḥammed b. 'Abdilcebbâr el-Utbî, Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî gibi dönemin ünlü bilgin, edip ve şairlerine yazdığı mektuplarla kendisine gönderilen cevabî mektuplar bulunmaktadır. Ḳâbûs'un bir mektubu "el-iftihâr ve'l-itâb" konusunda örnek metin kabul edilir[104].

Abbâsîler'in son zamanlarında dikkat çeken kâtiplerden biri **Ḳâḍî el-Fâżıl** (Ebû Ali Abdürraḥîm b. Ali b. Muḥammed b. el-Ḥasen el-Laḫmî el-Beysânî el-'Asḳalânî)'dır. 529/1135'te Askalân'da dünyaya geldi. 548/1153 senesinden önce kâtip olarak, İskenderiye kadısı İbn Hadîd'in hizmetine girdi. Güzel üsluplu tezkireleri ile dikkat çekince Kahire'ye çağırılarak Divanü'l-ceyş'e başkan olarak atandı. 563/1167-68'den itibaren maiyetinde meslek hayatına başladığı Dîvânü'l-inşâ başkanı İbnü'l-Ḫallâl'a vekalet etti ve onun 566/1171'de ölümünden sonra yerine geçti. Sonra, Ṣalâḥuddin-i Eyyûbî Mısır sultanı olunca, Ḳâḍî el-Fâżıl malî ve askerî idareyi ilgilendiren lüzumlu ıslahatın icrasında onun sağ kolu oldu. Ömrünün sonlarında devlet hizmetinden çekilerek 596/1200 yılında öldü[105].

'İmâdüddin el-Kâtib el-İṣfehânî vb. birçok edip ve tarihçi, Ḳâḍî el-Fâżıl'ın Arap inşâ sanatının en büyük üstatlarından biri olduğunu, eski divan kâtiplerini aşarak inşâ sanatında yeni bir çığır açtığını belirtir. Ḳâḍî el-Fâżıl, teşhis ve iktibas sanatlarını ustaca kullanır seci yapmada zorlanmaz, edebî sanatlarda tekellüfe başvurmazdı. Geniş kültürü sayesinde bahsettiği olaylarla tarihî olaylar arasında güzel bağlantılar kurardı. Muhyiddin İbn Abdizzâhir, onun edebî mektuplarından örnekleri içeren *ed-Dürrü'n-naẓîm min teressüli 'Abdirraḥîm (el-Ḳâḍî el-Fâżıl)* adında bir eser kaleme almıştır. Yine onun yazdığı resmî ve özel mektupların 100 cilt

[103] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **a.g.e.**, s. 199-200.
[104] Ahmet Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr" mad., **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 44.
[105] C. Brockelmann, "Kadı Fâdıl" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1967, VI, 48-49.

civarında olduğu, bunlardan elli cilt kadarının çeşitli kişiler tarafından toplanıp tertip edildiği kaydedilmektedir[106].

6. Memlûkler Dönemi

Bu dönem, Mısır Memlûk hükümdarlarının ilki sayılan 'İzzüddin Aybek'in tahta çıkış tarihi 648/1250'de başlar ve Yavuz Sultan Selim'in 922-23/1517'de onların son hükümdarı Tomanbay'ı Ridâniye savaşında hezimete uğratmasıyla sona erer[107].

a. Bu Dönemde İnşânın Genel Görünümü

Kâtipler, bu dönemde Ḳâḍî el-Fâżıl'ın yönteminden, bir başka deyişle bedî' sanatlarından tevriyeyi daha çok kullanmayı prensip hâline getiren onun ortaya koyduğu *Fâḍıliye* edebiyat akımından[108] etkilendiler ve tevriye, tıbak, mürâ'at-ı nazîr vs. bedî çeşitlerinde aşırı giderek ona ilavede bulundular. Bu nedenle seciyle biten cümleleri uzundu. Çünkü bu türleri ortaya koymak için sarf edilen bol gayret, kâtibi onları hazırlayıp düzeltmeye ve kurnazca sunmaya zorluyor, bu da sözü uzatmaya yol açıyordu. Ḳâḍî el-Fâżıl'ın yetenekleri, fıtratının sağlamlığı ve dile hakimiyeti kitabetini saçma bir duruma düşmekten koruyordu. Elimizin altındaki yazdıklarının çoğu, onun zevkinin güzelliğine, sanattaki hassasiyetine ve görüşü ne olursa olsun okuyucuyu çekmesine delil niteliğindedir.

Memlûklerin kâtipleri, bu yönteme çok bağlı kaldılar ve onu taklit edip zirvesine ulaşmak için bütün gayretlerini ortaya koymaya başladılar. Bazen de çoğu, bedî'de aşırı giderek ve lafzî süsü çok kullanarak o yöntemi aşmayı ve geçmeyi düşündü.

Sonra anlamlar, rengarenk işlenmiş ipek kumaş ve rengarenk süslenmiş brokar giysilerinin altında gizlendi, düşünce geri planda kaldı ve açıkçası daha çok bulmacaları andıran ibareler okunmaya başlandı. Bu dereceye düşmek, dahilik, temayüz ve sanatı mahirane uygulamanın belirtilerindendi[109]. Böyle bir yola gidilmesin nedeni, belki de o kâtiplerin taklit eğiliminin sağlamlığı ve bunun onlarda

---

[106] Ramazan Şeşen, "Kâdî el-Fâzıl" mad., **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 115.
[107] İsmail Yiğit, "Memlükler" mad., **DİA**, Ankara 2004, XXIX, 90,93.
[108] Nejdet Gürkan, "Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi (656/1258-923/1517)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Isparta 2000, s. 219.
[109] Aḥmed el-İskenderî v.dğr., **el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-edebi'l-'Arabî**, s. 470.

hakim olmasıydı. Hatta onlar, sanki nesirden ancak seciliyi ve yapmacıklıyı biliyorlar ve belagatı güzellik, benzersizlik ve sağlamlık yönünden kişiyi büyüleyen o harika ve kolay kitabeti yani İbnü'l-Muḳaffa', el-Câḥıẓ, 'Amr b. Mes'ade ve Sehl b. Hârun gibilerin kitâbetini okumuyorlardı.

Bu dönem kâtiplerinin sahip olduğu düşünce ve anlamların azlığı, bu sanatsal aşırılığın sebeplerinden biri olabilir. Çünkü onların ufkunun boyutu, sınırlıydı ve kevni ilimlerin incelenmesi, az bir grupla sınırlıydı. Bu nedenle onlar, bu eksikliği hoşa gitmeyen süs örtüsüyle kapatmayı istediler. Böylece lafızlar, kitabetin desteği ve onun sanatsal güzelliğinin görünümü oldu. Anlamlar ise, konumca daha sonra geldi. Kâtip bir mektup yazmak istediğinde aşırı süslü lafızları ve yankı yapan, tınlayan secileri tercihe yöneliyordu ve anlamların da öncelikle lafızların hakimiyetine uyması gerekiyordu. Bunda da şüphesiz yaratılışın aslına ve eşyanın tabiatına direnme ve karşı çıkma vardır[110].

Bu dönemde kitâbet sanatı belli bir sistematiğe kavuşturulmuş; özellikle yazı kuralları, en ince ayrıntısına varıncaya kadar tespit edilmiştir. Resmî mektuplar, özel mektuplar, takrîzler, ilmî icazetler, mufâhara mektupları gibi belli başlı çeşitleri olan bu dönem risâleleri, Ḳâḍî el-Fâżıl ekolüne bağlı kalınarak yazılmış ve muhteva bakımından da konuların sayısı artmıştır[111].

b. Memlûkler Dönemi Kâtipleri

Bu dönemin ünlü kâtiplerinden biri, Abdullah b. 'Abdiẓẓâhir el-Cüẕâmî el-Mışrî'dir. 620/1223 yılında doğdu. Babası, onun eğitimiyle ilgilendi ve bu eğitimle fakîhlerin ilimlerini, ediplerin belâgatını ve şairlerin zarifliğini ve nüktedanlığını kendisinde topladı. İbn 'Abdiẓẓâhir, zamanında onların hepsinin lideri idi. Ḳâdî el-Fâżıl'ın yöntemini izleyerek, yani secie bağlı kalmada ve bedîi güzelleştiricilere özellikle de tevriyeye uymada onun yolundan giderek resâil/mektup kitâbetinde maharet gösterdi. Böylece melik eẓ-Ẓâhir Baybars (ö. 676/1277) ve iki oğlunun zamanında ve el-Manṣûr Ḳalavun'un zamanının bir kısmında inşâ divanında hizmette bulundu[112]. Birçok inşâ terimini ve divan sistemlerini ortaya koydu.

[110] Aḥmed el-İskenderî v.dğr., **a.g.e.**, s. 471.
[111] Gürkan, "Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi (656/1258-923/1517)", s. 347. Yine Memlûkler dönemi inşâsı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejdet Gürkan, **a.g.t.**, s. 207-239.
[112] Aḥmed el-İskenderî, Muṣṭafâ 'İnânî, **el-Vasîṭ fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîḫihî**, s. 296-297.

Sistemleri ve terimleri, Mısır ve Şam'da Osmanlılar Mısır'ı fethedip Mısır, bir Osmanlı vilayeti hâline gelinceye dek geçerli oldu. 692/1293 yılında öldü. Telifleri ve birçok resmi mektubu vardır. *er-Ravżatü'l-behiyyetü'z-zâhire*, onun tarihle ilgili bir eseridir[113].

Bir diğeri, Şihâbüddîn Maḥmûd b. Selman el-Ḥalebî'dir. 644/1246 yılında Halep'te doğdu. Şemsüddîn b. Ebî Ömer'den fıkıh ve Cemâlüddin b. Mâlik'ten de Arapça tahsil etti. Dımeşk ve Mısır'da yaklaşık 50 yıl inşâ divanında kaldı. Sonra Dımeşk'te vefat yılı 725/1325'e kadar 8 yıl sır kâtipliği yaptı[114]. Şihâbüddîn el-Ḥalebî, döneminde inşâ sanatının üstâdıydı ve Ḳâdî el-Fâżıl'dan sonra onun gibi birinin gelmediği ifade ediliyordu. *Ḥüsnü't-tevessül ilâ ṣınâ'ati't-teressül*, onun eserlerindendir[115].

Yine dönemin ünlü isimlerinden biri de, Ömer b. el-Ḫaṭṭâb'ın sülalesinden Şihâbüddin Ebû'l-'Abbâs Aḥmed b. Yaḥyâ b. Fażlillâh el-Ömerî'dir. 700/1301 yılında Dımeşk'te doğdu ve 749/1349 yılında orada öldü. İlim uğruna birçok ülkeye seyahat etti ve Dımeşk, İskenderiye, Kahire ve Hicaz'da ilim tahsilinde bulundu. Mükemmel zekası ve güçlü hafızasıyla meşhurdu. İlmiyle döneminin eşsiz bir insanıydı ve edebiyatı, teressülü ve telifinde kimse onun seviyesinde değildi. Melikler, âlimler ve edebiyatçılar tarihinde, yeryüzünün vasıflarının ve uzak hükümdarlıkların durumlarının bilinmesinde en bilgin kişiydi. İbn Fażlillâh el-Ömerî, bütün bunları *Mesâlikü'l-ebṣâr fî mesâliki'l-emṣâr* isimli kitabında işlemiştir. Bu eser, 20 küsur ciltlik hacimli bir kitaptır ve edebiyat, tarih, coğrafya, doğal tarih vs.yi ele alır. *et-Ta'rîf bi'l-muṣṭalaḥi'ş-şerîf*, onun divan inşası alanındaki mektup derlemesinden oluşan telifidir. Bir diğer telifi de, *Fevâżilü's-semer fî feżâili âli 'Umer*'dir. Ayrıca onun çeşitli ilimlere ilişkin birçok telifi de vardır[116].

İbn Fażlillâh'ın yazı yazma sanatında dönemin en önde gelen siması olduğu kabul edilmektedir. Sultan el-Melikü'n-Nâṣır Muḥammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatı sırasında (m. 1309-1341) önemli görevlerde bulunan ve Kâhire'de resmî

---

[113] Aḥmed el-İskenderî v.dğr., **el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-edebi'l-'Arabî**, s. 474.
[114] Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn terâcimü muṣannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye**, Maṭba'atü't-teraḳḳî, Dımeşḳ 1957-1961, XII, 167.
[115] Ḫayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm ḳâmûsü terâcim li eşheri'ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn**, III. Baskı, Beyrût 1389/1969, VIII, 48-49.
[116] Aḥmed el-İskenderî v. dğr., **el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-edebi'l-'Arabî**, s. 476.

yazışmaların yürütüldüğü Dîvân-ı İnşâ'nın başkanlığını yapan bu âlimin kazandığı başarılara rağmen sert mizacı nedeniyle kısa sürede sultanla arası açıldı ve görevinden azledildi; ayrıca kâtiplerden birinin imza taklit ettiğini sultana bildirmesi üzerine hapse atıldı ve eli kesildi. Daha sonra 1340 yılında Dımaşk'taki divana atandıysa da bu görevinde sadece iki yıl kalabildi. Şikayetler dolayısıyla sultan tarafından yine azledildi ve cezalandırılması için Kahire'ye getirilmesi istendi. Ancak kendisi gibi sır kâtibi olan kardeşi Alâeddin Ali'nin ricası üzerine Dımaşk'ta kalmasına izin verildi. bu olaydan sonra inzivaya çekilen bilgin, sözü edilen eserlerini yazdı[117].

Memlûkler döneminin en dikkat çekici ismi, hiç kuşkusuz Ebü'l-'Abbâs Şihâbüddin Aḥmed b. Ali **el-Ḳalḳaşendî**'dir. 756/1355 yılında Kahire yakınındaki Ḳalḳaşende köyünde doğan el-Ḳalḳaşendî, küçük yaşta İskenderiye'de başta fıkıh olmak üzere dinî ve edebî ilimleri tahsil etti, felsefe okudu. el-Ḳalḳaşendî, uzun bir süre kadılık görevinde bulunduğu gibi ders okuttu ve tarih, coğrafya, hukuk, edebiyat, kitabet, tabii ilimler ve Arap kabileleri ile ilgili araştırmalar yaptı. Arap edebiyatı alanındaki kudreti ve kitabetteki becerisi, onu kısa zamanda şöhrete kavuşturdu. 791/1389'da Kahire'de Dîvân-ı İnşâ'ya kâtibü'd-dest olarak girdi. Bu görevini uzun yıllar sürdürdükten sonra 821/1418 yılında vefat etti[118].

el-Ḳalḳaşendî'nin *Ṣubḥu'l-a'şâ fî ṣınâ'ati'l-inşâ* adlı eseri, gerçekte yeni yetişen kâtiplere Kur'ân ezberlemek, dil, nahiv, sarf, emsâl ve ensâbı iyi bilmek, divanlara, divan çeşitlerine ve bu divanlarda kullanılan ıstılahlara muttali olmak, yazışma ve tevkî' üsluplarını, anlaşma ve sözleşme türlerini iyi bilmek gibi kâtiplik sanatında başarılı olmaları için gerekli hususlarda geniş bilgiler vermek amacıyla yazılmıştır[119]. Büyük hacimde ansiklopedik bir mahiyet taşıyan eserin içeriği şöyle özetlenebilir: Mukaddimede inşânın ehemmiyeti, üstünlüğü ve mahiyeti, birinci makalede kâtibin ihtiyaç duydukları, ikinci makalede yeryüzünün şekli, halifeler, muhtelif ülkeler (Mısır, Suriye …), üçüncü makalede yazışmalarda kullanılan isimler, künyeler, lakaplar, kâğıt şekilleri, yazılardaki başlıklar, bitiriş ifadeleri, dördüncü makalede yazışmalar, Hz. Peygamber'in diğer hükümdarlara gönderdiği

[117] Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî" mad., **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 483.
[118] Mehmet İpşirli, "Kalkaşendi" mad., **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 263.
[119] Kenan Demirayak, Sadi Çögenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 34-35.

mektuplar, halifelerin mektupları …, beşinci makalede vilayetlere gönderilen yazılar, bîatlar, ahidnâmeler, altıncı makalede dini vasiyetler, yedinci makalede iktâ yazıları, sekizinci makalede yeminler, dokuzuncu makalede sulh akitleri, zimmetler, onuncu makalede kâtiplerin yazılarında kullandıkları sanatlar ve hâtimede posta işleri, haberleşmede güvercinler, Suriye'den Mısır'a buz nakliyatı vb. ele alınmaktadır[120].

C. İnşâ Usûlüne Dair Eserler

İnşâ literatürünün önemli bir türü de kâtiplerin uymaları gereken kurallara (edebü'l-kâtib) dair eserlerdir. Bir divan kâtibinin, dili iyi bilmesinin yanında iyi bir fıkıh eğitimi almak zorunda olduğu gibi çeşitli makamların hiyerarşik yerini de bilmesi gerekmekteydi. Edebü'l-kâtible ilgili eserler, ya bu konulardan birkısmını yahut bir kâtibin vazifesini gereği gibi yapabilmesi için, yazı ve yazı malzemesine dair ayrıntılardan teknik ve ahlâkî özelliklere kadar bütün konuları ihtiva etmektedir

İnşâ tekniğine dair zengin literatür, II. Mervân'ın kâtibi Abdülḥamîd el-Kâtib (ö. 132/750)'in devlet kademelerinde görev alan kâtiplere tavsiyelerini içeren uzun mektubu *Risâle ile'l-küttâb* ile başlamış, Ebû Mûsâ Abdullah b. Abdilazîz el-Bağdâdî (ö. 250/864)'nin *Kitâbü'l-Küttâb ve ṣıfatü'-devât ve'l-ḳalem ve taṣrîfihâ* ile 264/878'te vezir olan Ebü'l-Yüsr İbrâhîm b. Muḥammed el-Müdebbir'in kâtiplerin el kitabı mahiyetindeki *er-Risâletü'l-'aẕrâ fî mevâzîni'l-belâğa* adlı risâleleriyle devam etmiş, İbn Ḳuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i ile müstakil ve mükemmel eser olarak ilk örneğini vermiştir. Daha sonra Edebü'l-kâtib, Edebü'l-küttâb ve Ṣınâ'atü'l-küttâb adlarıyla birçok eser kaleme alınmıştır. Ebû Bekir eṣ-Ṣûlî (ö. 335/946), İbn Düreyd (ö. 321/933), İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Ca'fer en-Neḥḥâs (ö. 338/950), Muḥammed b. Ḥasan el-Lugavî ve Ṣelâḥaddin eṣ-Ṣafedî (ö. 764/1363), bu adlarla eser veren başlıca yazarlardır. Ancak adları farklı da olsa başlıklarında "kitâbe, sınâ'a, teressül, kâtib, küttâb, inşâ" kelimeleri bulunan eserlerin çoğu, bu türe girer. Bunların başlıcaları şunlardır: Ḳudâme b. Ca'fer (ö. 337/948), *Kitâbü'l-Ḫarâc ve ṣınâ'ati'l-kitâbe*; İbn Dürüsteveyh (ö. 347/958), *Kitâbü'l-Küttâb*; Küşâcim (ö. 360/970), *Kenzü'l-küttâb*; Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 395/1005), *Kitâbü'ṣ-Ṣınâ'ateyn: el-Kitâbe ve'ş-şi'r*; İbnü'l-Ḥâcib en-Nu'mân (ö. 423/1032), *Zaḫîretü'l-küttâb*; Ali b. Ḫalef el-Kâtib (ö. 457/1065), *Mevâddü'l-beyân*; İbnü'ṣ-Ṣayrafî (ö. 463/1071),

[120] Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi**, s. 341. Eserin içeriğiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. İpşirli, "Kalkaşendi" mad., XXIV, 264.

Ḳânûnü dîvâni'r-resâil; İbn Memmâtî (ö. 606/1209), *Ḳavânînü'd-devâvîn*; İbn Şîṯ el-İsnâî (ö. 625/1228), *Me'âlimü'l-kitâbe*; Żiyâeddin İbnü'l-Eṯîr (ö. 637/1239), *el-Meṯelü's-sâir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâ'ir*; *el-Câmi'u'l-kebîr fî ṣınâ'ati'l-manẓûm mine'l-kelâm ve'l-menṯûr*, *el-Veşyü'l-merḳûm fî ḥalli'l-manẓûm*, *el-Miftâḥu'l-münşâ' fî ḥadîḳati'l-inşâ'*; İbn Ebî'l-İṣba' (ö. 654/1256), *el-Elfiyye* (manzum); Maḥmûd el-Ḥalebî (ö. 725/1325), *Ḥüsnü't-tevessül ilâ ṣınâ'ati't-teressül*; İbn Fażlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *et-Ta'rîf bi'l-muṣṭalaḥi'ş-şerîf*; el-Ḳalḳaşendî (821/1418), *Ṣubḥu'l-a'şâ fî ṣınâ'ati'l-inşâ'*; Şa'bân el-Âṯârî (ö. 828/1425), *el-Elfiyye* (manzum) vs.dir[121].

II. FARS EDEBİYATI

Pehlevî dilinde Nâmenevîsî (mektup yazma) kelimesinin karşılığı olan Arapça *inşâ*, İslâmiyet'in İran'a girişinden sonra Fars edebiyatında "mektup yazma sanatı" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu sanatla uğraşan kişilere (münşî) eski İran'da *debîr*, bu mesleğe de *âyîn-i debîrî* deniyordu. *Ender Âyînnâmek-i Debîrî* adlı Pehlevîce eser, Fars edebiyatında inşâ geleneğinin en eski örneğini teşkil etmektedir[122].

Fars edebiyatında sultâniyyât ve ihvâniyyât şeklinde iki mektup (nâme) türü bulunmaktadır. Sultanların, devlet adamlarının birbirlerine ya da emirleri altında bulunanlara gönderdikleri resmî mektuplara *sultâniyyât*, halktan olan kişilerin yazdığı özel mektuplara da *ihvâniyyât* adı verilir[123]. İran'da mektup yazmanın kuralları, Sâmâniler döneminden itibaren oluşmaya başlamış, IX. ve X. yüzyıllarda İran'ın doğusunda mahallî hânedanlıkların kurulmasıyla birlikte Farsça'nın saray ve edebiyat dili olarak kullanılması yaygınlaşınca emîrler arasında mektuplaşmada Farsça ağırlık kazanmıştır. Resmî yazışmalarının çoğunun Farsça olduğu Gazneliler, Selçuklular ve Hârizmşahlar devrinde Dîvân-ı Risâlât müessesesinin oluşmasıyla sultâniyyât türü mektup yazımı edebî bir gelişme kaydetmiştir. Bunun sonucunda mektup yazma işinin bir sanat olduğu kabul edilerek inşâ ilminin alanına dahil edilmiş, *Ḳâbûsnâme*, *Siyerü'l-mülûk*, ve *Çehâr Maḳâle* gibi edebî eserlerde kâtiplik

[121] Durmuş, "İnşâ (Arap Edebiyatı)" mad., XXII, 336; Durmuş, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, s. 268-269.
[122] Mehmet Kanar, Rıza Kurtuluş, "İnşâ (Fars Edebiyatı)", **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 337.
[123] Ẕebîḥullâh Ṣafâ, **Gencîne-i Süḫan**, Tahrân 1353 hş., I, 140.

ve mektup yazma kurallarını anlatan bölümlere yer verilmeye başlanmıştır[124]. Niẓâmî-i Arûżî (ö. 552/1157'den sonra)'nin bir hükümdar için gerekli olan kâtip, şair, müneccim ve tabip gibi dört memurun mesleğinden bahseden *Çehâr Maḳâle*'sinin asıl adı *Mecma'u'n-nevâdir*'dir ve dört makâle/bölümden meydana geldiği için Çehâr Maḳâle adıyla tanınmıştır. Kitabın büyük önem arz eden birinci makâlesinde kâtiplik ve nitelikleri yer alır. Kâtibin bütün edebiyat sanatlarını ve döneminin geçerli bütün ilimlerini bilmesi, ünlü kâtiplerin yazıları hakkında bilgi sahibi olması gerektiği ifade edilir[125].

Muḥammed b. Abdilḫâliḳ el-Meyhenî (XII. asır)'nin İslâm diplomatiğinin ilk Farsça örneklerinden biri olan *Destûr-i Debîrî*'si[126] mektup yazmanın edebî bir nitelik kazandığı bu dönemde kaleme alınmıştır. el-Meyhenî, bu eserinde bir edebî tür olarak mektupları "sultâniyat, ihvâniyat, mehâzir" olmak üzere üçe ayırır. İdarî ve divanî mektuplarla resmî yazışmalar, fermanlar, menşurlar, tevkî'ler, fetihnâmeler, şikestnâmeler, sevgendnâmeler *sultâniyat*; özel yazışmalar, kutlama, baş sağlığı, teşekkür, çağrı, şikâyet gibi konulara dair mektuplarla âlim ve mutasavvıfların didaktik amaçlı mektupları *ihvâniyat* türünü oluşturur. Taahhütnâme, şehâdetnâme, akidnâme, vasiyetnâme niteliğindeki mektuplar da *mehâzir* grubunda ele alınır. Her üç kategorideki mektuplar, gerek eski İran geleneğinin gerek Arapça örneklerin ışığı altında zamanla belirli formlara kavuşmuş; hitaplar, unvanlar, lakaplar, dualar, mektupların başlangıç ve sonları kurallara bağlı ifadelerle sınırlandırılmıştır. Bütün bunların öğrenilmesi ihtiyacı üzerine de münşîler, her türden mektup örnekleri ihtiva eden münşeat mecmuaları hazırlamışlardır[127].

Maḥmûd-ı Gaznevî devrinde Vezir Ebü'l-'Abbâs Faẕl b. Aḥmed el-İsferâyînî'nin teşebbüsüyle resmî ve idarî mektuplaşmalarda Arapça terk edilip Farsça kullanılmaya başlandı. İranlı münşî, edip ve âlimlerin mektup yazmaya özel bir ilgi duymaları sonucunda her iki mektup türü gelişti, yeni üsluplar ortaya çıktı. Bilhassa resmî mektuplaşmalarda sıfat, unvan, lakap ve özel isteklere yer verilmesi,

---

[124] Rıza Kurtuluş, "Mektup (Fars Edebiyatı)", **DİA**, Ankara 2004, XXIX, 16; Mehdî Mehdîzâde, "Târîḫçe-i Münşeât der Edeb-i Fârsî", **Keyhân-i Ferhengî**, Sayı: 154, Tahrân 1378 hş., s. 65.

[125] Bkz. Yakup Şafak, "Çehâr Makâle" mad., **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 248.

[126] Tahsin Yazıcı, "Destûr-i Debîrî" mad., **DİA**, İstanbul 1994, IX, 211; Muḥammed b. 'Abdi'l-Ḫâliḳ el-Meyhenî, **Destûr-i Debîrî**, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Yay., Ankara 1962, neşredenin önsözü, s. V-VIII. Yine bkz. Mehdî Mehdîzâde, "Târîḫçe-i Münşeât der Edeb-i Fârsî", s. 65-66; Ẕebîḥullâh Ṣafâ, **a.g.e.**, I, 141.

[127] Mehmet Kanar, Rıza Kurtuluş, "İnşâ (Fars Edebiyatı)", **DİA**, XXII, 337.

bu mektup türünün kendine has bir üslûp ve şekil almasını sağladı. VI. (XII.) ve VII. (XIII.) yüzyıllarda Arapça mektupların örnek alınmasıyla V. (XI.) yüzyıl mektuplarında kullanılan unvan ve sıfatlar yerini uzun ve secili izâfet terkiplerine bıraktı. Divandaki her iş ve görev için Arapça mektuplardan iktibas edilen veya yeni üretilen özel unvan ve sıfatlar kullanıldı; bunlar üst makamlara yazılan mektuplarda daha çok yer almaya başladı. Safevîler devrinde özellikle resmî mektuplarda aşırı derecede sanatlı ve süslü anlatım yaygınlaştı. Bu mektupların okunması son derece güçleşti.

Mektuplarda yer alan unvan, lakap ve dualar bunların yazıldığı siyasî ve içtimaî makam ve mevkiye göre değişiklik gösterir. Çoğunlukla Arapça olan bu sıfatların padişahlar için "*melikü a'zam el-müeyyed bi-te'yîdi'r-rahmân hallede'llâhu eyyâme saltanatihî*", âlimler için "*üstâzü'l-efdal ve'l-ekâbir allâmetü'z-zamân*", dostlar veya aile fertleri için "*mahdûm-ı muazzam yâ hudâvendigâr ale'l-ıtlâk ebkâhu'llâhu teâlâ*" gibi ifadeler kullanılmıştır. Mektuplar çoğunlukla Arapça veya Farsça manzum bir ifade, selamlaşma ve buluşma isteğiyle başlar, şâirane ifadelerin yer aldığı dua bölümüyle son bulurdu[128].

Saffârîler, Tâhirîler ve Sâmânîler döneminde ihvâniyat ve sultâniyat türündeki mektuplarda sade, didaktik mektuplarda ise edebî tabirler ve şiirsel dil hâkimdir. Gazneliler devrinde sultâniyat türündeki mektuplarda üslûp zaman zaman sadeliğini korumakla birlikte sanatlı ifadeye yöneliş görülmektedir. Ebü'l-Fażl el-Beyhaḳî (ö. 470/1077)'nin *Târîḫ-i Beyhaḳî*'sinde bu tarz inşâ örneklerine rastlanmaktadır. Gazneliler döneminden günümüze kadar gelen ihvâniyat veya sultâniyat türündeki mektupları ihtiva eden eserler arasında Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin *Feżâilü'l-enâm min resâili ḥucceti'l-İslâm*'ı, Aḥmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126)'nin mektupları ve 'Aynülḳuḍât el-Hemedânî (ö. 525/1131)'nin *Nâmehâ-yı 'Aynülḳuḍât-i Hemedânî*'si[129] zikredilebilir.

Selçuklular'dan itibaren Fars dili, Arapça kelimelerin istilâsına uğramış ve önceki sadeliğini yitirmiştir. Bunda Arap edebiyatından Fars edebiyatına geçen

---

[128] Rıza Kurtuluş, "Mektup (Fars Edebiyatı)", **DİA**, XXIX, 16.

[129] 'Aynülḳuḍât el-Hemedânî'nin Mektûbât (Nâmehâ, Mekâtîb) şeklinde de anılan bu eseri, onun hayatının son on yılında dostlarına ve müridlerine Farsça olarak yazdığı felsefe, kelâm ve tasavvufla ilgili 127 mektuptan meydana gelir. Bkz. Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtlugil, "Aynülkudât el-Hemedânî" mad., **DİA**, İstanbul 1991, IV, 282.

"makâme" tarzının da etkisi olmuştur. Selçuklular döneminde gelişimini sürdüren inşâ sanatında, Sultan Sencer'in divan-ı inşâ başkanı Müntecebüddin Atâbek-i Cüveynî (ö. 552/1157'den sonra)'nin önemli bir yere sahip *'Atebetü'l-ketebe* adlı münşeat mecmuası, Selçuklu devlet dairelerinde örnek alınan eserlerdendi. Bu eser, 1133-1153 yılları arasında Sencer'in vezirliğini yapan Ebü'l-Feṯḥ Nâṣıruddîn Tâhir'in emriyle derlenmeye başlanan ve Sultan Sencer devri yanında ondan sonraki döneme ait iki mektubu daha içeren bir münşeât mecmuasıdır ve Farsça nesrin en güzel örneklerinden sayılmıştır. Kitapta birçok münşeât mecmuasında görülen tumturaklı ifadeler kullanılmamıştır. Eser, müellifin çok sade bir ifadeyle kaleme aldığı, bu tip eserlerin nasıl yazılması gerektiğine ilişkin bir girişle başlar ve çeşitli tayin menşurlarına dair misallerle devam eder[130].

Hârizmşahlar'dan Tekiş'in münşîsi Bahâeddîn-i Ḫârizmî (ö. 545/1150)'nin *et-Tevessül ile't-teressül*[131], Atsız (ö. 551/1156)'ın *Resâ'il-i Ṣâḥibdîvân* ve Reşîdüddin Vaṭvâṭ (ö. 573/1177)'ın [132] *Nâmehâ-yı Reşîdüddin-i Vaṭvâṭ* adlı münşeat mecmuaları türün örnek eserleri olarak kabul edilir. Bu iki eser, muvâzene, cinâs, mürâât-i nazîr, ıtnâb, tatvîl, tekellüf gibi inşâyı ağırlaştırıcı unsurlar, seciler ve kelime oyunlarıyla doludur.

Selçuklular, resmî dil olarak Farsça'yı kullandıklarından bu devrin inşâ örnekleriyle inşâ kurallarına dair eserleri de Farsça'dır. Aynı döneme ait inşâ kitaplarından Muḥammed b. Abdilḫâliḳ el-Meyhenî'nin *Destûr-ı Debîrî*'si Adnan Sadık Erzi tarafından neşredilmiştir. Anadolu Selçukluları'na ait bazı inşâ kitaplarını da Osman Turan *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* adlı eserinde tanıtmış, bunlardan seçtiği tarihî mâlûmat bakımından önemli belgeleri metin, tercüme ve yorumlarıyla yayımlamıştır. Ḥasan b. Abdilmü'min el-Ḫûî (XIII.

---

[130] Tahsin Yazıcı, "Müntecebüddin Bedî'" mad., **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 25; Ẕebîḥullâh Ṣafâ, **Gencîne-i Süḫan**, I, 144.

[131] Ẕebîḥullâh Ṣafâ, **a.g.e.**, I, 145.

[132] Reşîdüddin Vaṭvâṭ, Farsça gibi Arapça'yı da iyi biliyor ve aynı kolaylıkla her ikisini de kullanabiliyordu. Bu nedenle o, haklı olarak Arap edebiyatının da büyük nesir müellifleri arasında yer almakta ve iki cilt olarak *Mecmûatü Resâili Reşîddîn el-Vaṭvâṭ* başlığıyla basılmış olan (Kahire 1315 h.) Arapça mektuplarının büyük bir kısmı ise, "inşâ" denen resmî muhâberat yazılarının en güzel örnekleri sayılmaktadır. Fakat "ihvâniyât" denen dostlar arasında gerçekleşen özel mektupları ise, şüphesiz Bedî'uzzemân el-Hemedânî ve Ebû Bekir el-Ḫârizmî'ninkiler ayarında değildir. Bkz. M. Nazif Şahinoğlu, "Vatvât" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1986, XIII, 237.

asır)'nin *Nüzhetü'l-küttâb ve tuḥfetü'l-aḥbâb* ile *Ğunyetü'l-kâtib*[133] ve *Rüsûmü'r-resâ'il*'i, Ebû Bekir İbnü'z-Zekî'nin *Ravżatü'l-küttâb ve Ḥadîḳatü'l-elbâb*'ı, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)'nin tasavvufî ve ahlâkî bilgiler ihtiva eden *Mektûbât*'ı[134], anonim *el-Muḫtârât mine'r-resâ'il*, Ḫâkânî-i Şirvânî (ö. 595/1199)'nin *Mecmû'a-yi Nâmehâ*'sı, Moğollar'dan Gâzân Han'ın veziri Reşîdüddin Fażlullah-ı Hemedânî'nin oğlu Gıyâseddin Muḥammed tarafından derlenen, vezirin çocukları ile vilayeterdeki yüksek dereceli devlet görevlilerine yazdığı mektupları ihtiva eden *Mükâtebât-i Reşîdî*'si, Abdullah-ı Murvârîd'in *Şerefnâme*'si, Abdullah Kutb-i Şîrâzî'nin *Mekâtîb-i Fârsî*'si, Muḥammed b. Alî-i Ḫârizmî'nin *Celâliyye*'si, Ḫâce-i Cihân diye meşhur Muḥammed-i Gîlânî (ö. 887/1482)'nin *Menâẓaru'l-inşâ* ve *Riyâżü'l-inşâ*'sı, Abdurraḥman b. Aḥmed-i Câmî (ö. 898/1493)'nin *Risâle-yi Münşeât*'ı vb. Selçuklular döneminden itibaren yazlmış belli başlı münşeat türü eserlerdir[135].

III. TÜRK EDEBİYATI

En çok kullanılan ve alâka çeken yazı nevilerinden birini mektupların oluşturduğu su götürmez bir gerçektir. Roman, hikaye, makale, tiyatro vb. nevilerde eser vermek, bu sahada muvaffak olmak şahsi temayül ve kabiliyete, çetin bir hazırlığa ve çalışma devresine ihtiyaç gösterir; diğer taraftan bu tür eserler hakkında fikir sahibi bulunmayan, bunları okumayan veya görmeyen kimselere her yerde rastlamak mümkündür. Mektuplar ise, ister resmî ve iş sahasında ister hususi olsun günlük hayatımızda hepimizin yazmağa veya okumağa mecbur kaldığımız bir tür olduğu için, diğerlerinden ayrılır; hayatla en alâkalı türlerden biridir. Bu itibarla her milletin edebiyatında önemli bir yer tutar. Türk edebiyatının her devrinde sanatkâr kalemlerin mahsulü mektup örneklerine rastlarız[136].

---

[133] Ğunyetü'l-kâtib ve münyetü'ṭ-ṭâlib, müellifin oğlu Nâsırullah'a inşâ kurallarını öğretmek için 690/1291 yılında yazdığı küçük bir risâledir. İki bölümden oluşan risâlenin ilk bölümünde kitâbet, ikinci bölümünde yazı usullerine dair bilgi verilmektedir. Bu eser, yine onun Rüsûmü'r-resâil'i ile birlikte yayımlanmıştır (Ġunyetü'l-kâtib ve Münyetu'ṭ-ṭâlib, Rusûmu'r-resâ'il ve Nucûmu'l-fażâ'il, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1963, s. 1-16). Bkz. Tahsin Yazıcı, "Hûî, Hasan b. Abdülmü'min" mad., **DİA**, İstanbul 1998, XVIII, 311.

[134] Ẕebîḥullâh Ṣafâ, **a.g.e.**, I, 145.

[135] Mehmet Kanar, Rıza Kurtuluş, "İnşâ (Fars Edebiyatı)", **DİA**, XXII, 337.

[136] Fevziye Abdullah Tansel, "Türk Edebiyatında Mektup", **Tercüme (Mektup Özel Sayısı)**, Cilt: XVI, Sayı: 77-80, Ankara 1964, s. 386.

A. İnşâ

Türk edebiyatında *inşâ*, Arap ve Fars edebiyatlarında bir dil bilimi terimi ve resmî yazışmaları konu edinen bir disiplin olarak kazandığı anlamı yanında bir tür kompozisyon tekniği ve güzel yazı yazma sanatı olarak da anlaşılmıştır. İnşâ –Ziyâ Paşa'nın "*Şiir ve İnşâ*" adlı makalesinde olduğu gibi – doğrudan doğruya nesir yerine de kullanılmıştır. Hatta fürû'la ilgili ilimlerden manzûma özgü ilme "*ilm-i karz-ı şi'r*" dendiği gibi mensûrdan bahseden ilme de "*ilm-i inşâ-i nesr*" ismi verilir[137]. Ayrıca kelimelerin cümle içinde söz dizimi (terkîb-i kelâm) kurallarına göre sıralanmasını da[138] ifade eder. Bu çerçevede ve daha özel anlamda "*inşâü'n-nesr*" tabiri, "tahrîren ifâde-i merâm etme fenni" veya "yazıların münşî adıyla yazılan usta yazarların beğenecekleri özelliklere sahip olması için bilinmesi gerekenleri öğreten fen" olarak tarif edilmiştir[139]. Benzer bilgileri tekrarlayan Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) buna, "İfadede yerine, konusuna ve amacına yakışan güzel ibareler kullanmaktır" şeklinde bir ilavede bulunur[140].

Genellikle nesir hâlinde yazılan mektup türünün inşâ içinde özel bir yeri vardır. Nitekim Kâtib Çelebi, mektubu inşânın bir dalı olarak ele almıştır[141]. *İnşâ* kelimesi dar anlamda, daha çok münşeat adıyla anılan her türlü resmî yazışma ile bunların bir parçası sayılabilecek mektup vb. metinlerin kaleme alınmasını ve ilgili kuralların bilgisini ifade eder[142].

Eski Türk edebiyatında güzel ve sanatlı yazı yazmaya "*inşâ*" (kompozisyon), böyle yazıları yazabilenlere de "*münşî*" denir.

Maksadın düzgün ve sanatlı bir ifade ile dile getirilmesi, yazıyı yazan kişinin kültür seviyesini ortaya koyduğu gibi bu seviyeye gösterilmesi tabii olan saygıyı da beraberinde getirmiştir. Bu düşüncenin tabii bir neticesi olarak hem edebî hem de tarihi ve sair konularda vücuda getirilmiş eserlerde sanatlı ve tumturaklı bir ifade

---

[137] Diyarbekirli Saîd Paşa, **Mîzânü'l-edeb**, (A. Maviyan) Şirket-i mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1305 h., s. 8.

[138] Ahmet Topaloğlu, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yay., İstanbul 1989, s. 105.

[139] Taşköprizâde 'İsâmüddin Ahmed Efendi, **Miftâḫu's-se'âde ve miṣbaḫu's-siyâde fî mevżû'âti'l-'ulûm**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1405/1985, I, 204; Taşköprizâde, **Mevzû'âtü'l-'ulûm**, trc. Kemâleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Derseâdet 1313 h., I, 250.

[140] Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẕunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, tashih M. Şerafeddîn Yaltkaya ve Rıfat Bilge, II. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, I, 181.

[141] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 398.

[142] Mustafa Uzun, "İnşâ (Türk Edebiyatı)" mad., **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 338.

görülür. İşte güzel ve sanatlı yazı yazma hevesi bu tür yazıların içinde toplandığı birçok eserin tertip veya telif edilmesine yol açmıştır. Bu şekilde mektuplardan ve muhtelif konularda yazılmış mensur yazılardan oluşan eserlere "*münşeât*" veya "*münşeât mecmuası*" denir[143]. Yine *münşeât* sözcüğü münşî adı verilen, devlet teşkilâtı bünyesindeki divan, kalem ve ketebe gibi resmî dairelerde çalışan nişancı, tevkîî yahut küttâbların yazdığı çoğu musanna resmî yazılarla mektuplar yanında şair ve edebiyatçıların kaleme aldığı her çeşit sanatlı düz yazıya ve bu yazıların toplandığı kitaplara ad olmuştur. Münşeât, Fars ve Türk kültüründe "mektûbât" karşılığında da kullanılmış, fakat başta âlimler ve mutasavvıflar olmak üzere aynı kişinin mektuplarının biraraya toplanmasından meydana gelen eserlere Arap edebiyatında olduğu gibi daha çok *resâil* veya *mektûbât* denmiştir. Bunun dışında Osmanlı tarih ve diplomasisinde münşeât kelimesi, zamanla her türlü resmî yazıyı ifade eden bir terim hâline gelmiştir. Osmanlı telif geleneğinde mektuplar dahil her çeşit mensur yazıyı biraraya toplayan eserler, mecmûa-i münşeât, mecmûa-i inşâ adıyla bir mecmua türü oluşturmuştur[144]. Münşeât mecmuası tertip etme geleneği, Türk edebiyatına İran edebiyatı yolu ile intikal etmiştir. Bu alanda yazılan eserlerin İran kaynaklı eserleri örnek alması, bu hususu doğrular[145].

Osmanlı devresi edebiyatımızın nesirle yazılmış mahsulleri arasında önemli bir yer tutan ve tarih incelemeleri için de mühim kaynak malzemesini toplayan[146] münşeât mecmuaları[147], içeriğine göre dört bölüme ayrılabilir[148]:

1-Resmî yazılardan toplanmış münşeât mecmuaları. Örneğin Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib'in *Menâhicü'l-inşâ*'sı (II. Murad ve Fâtih devri resmi yazıları), Feridun Bey (ö. 990/1582)'in derlediği *Münşeâtü's-selâtîn* (Başta Hz. Peygamber'le ilk dört halifenin Arapça mektupları, türlü makam sahiplerine dair elkâb ve 2. ciltte

---

[143] Fahri Unan, "15. Yüzyıl Yazarlarından Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib'in Menâhicü'l-İnşâ'sı (İnceleme-Metin)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Ankara 1986, s. 4.

[144] Mustafa Uzun, "Münşeat" mad., **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 18.

[145] Fahri Unan, **a.g.t.**, s. 4.

[146] Bekir Kütükoğlu, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler**, İstanbul 1988, s. 169.

[147] Fevziye Abdullah Tansel, münşeat mecmualarının genellikle resmî kısmen hususî muhaberatı ihtiva etmekle beraber, bunlarda bazen nutuklara, makalelere de rastlandığını ifade etmektedir. Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "Türk Edebiyatında Mektup", s. 387.

[148] Agâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi Giriş**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1973, I, 113-116.

de padişahlar tarafından yazılan mektuplar vardır), Okçuzâde Mehmed (ö. 1039/1629)'in tertip ettiği *Münşeât* adlı eser, Reisü'l-küttaplardan Sarı Abdullah (ö. 1071/1660)'ın düzenlediği *Düstûru'l-İnşâ* gibi.

2-Münşeât ya da mecmua adı altında emîrlere, hekimlere, kadınlara/havâtîne, seyyidlere, şairlere, âlimlere, kadılara, şeyhlere ve vezirlere yazılacak yazıların başlıkları, hâtimeleri, bu yazılara uygun düşecek cümleler, ibareler, beyitler ve örnekler veren eserler. Örneğin Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3326'da kayıtlı ve 1b-84a varakları arasında bulunan mecmua, bu türün en güzel örneklerindendir.

3-Sadece bir şairin mektuplarından toplanmış münşeât mecmuaları. Örneğin Ali Şir Nevâî (ö. 907/1501)'nin *Münşeât*'ı ve Bursalı Lâmi'î Çelebi (ö. 938/1531)'nin *Münşeât*'ı bu türdendir.

4-Muhtelif şairlerin mektuplarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan münşeât mecmuaları. Örneğin Okçuzâde, Veysî, Nergisî, Şerîf, Sabrî ve daha başkalarının mektuplarının bir araya getirildiği Münşeât mecmuası gibi.

Agâh Sırrı Levend'in listesini verdiği münşeat mecmualarını, öğretici mahiyette eserlerle antoloji özelliği gösteren ve sadece örneklerden ibaret olanlar şeklinde iki grupta ele almak gerekir. Birinci gruba giren eserlerin çoğu, "münşeat" veya "mecmua" adını taşımakla birlikte bunlar Arap edebiyatındaki "edebü'l-kâtib"ler gibi doğrudan doğruya inşâyı, özellikle mektup ve belge yazma usûlünü öğretmek amacıyla kaleme alınmış kitaplardır. Bu özellikleriyle karakteristik örnek teşkil eden bir *Risâle*'de[149], ilm-i inşâ tanıtılmış, münşîlerin sahip olması gereken vasıflar sayılmış, nesir hakkında bilgi verilmiş, menşur, fetihnâme, ferman, ahidnâme, tehniyetnâme, tâziyetnâme, arîza ve mektubun çeşitleri, bunları yazmanın usulleri gösterilmiştir[150]. Arapça, Farsça ve Türkçe münşeatı toplayan bir mecmuada yer alan *Ḳavâ'id-i Taḥrîrât-ı Münşeât* adlı risâle de[151], bu tarza bir örnek teşkil eder[152]. Sözkonusu risâlede "der beyân-ı ahvâl-i lâzime-i küttâb" bahsinde mektupların on altı unsuru (unvân, duâ, tahiyyet ve selâm, tazim, iblâğ ve irsâl, zamân, zamîr-i mektûb, sıfat-ı zamîr, zikr-i kâtib, şerh-i hâl, iştiyâk ve şikâyet-i firâk,

[149] Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi bölümü, nr. 760, vr. 63b-71b.
[150] Kütükoğlu, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", s. 171-174.
[151] Süleymaniye Ktp., Esad Efendi bölümü, nr. 3337, vr. 165a-170b.
[152] Mustafa Uzun, "İnşâ (Türk Edebiyatı)" mad., XXII, 338.

münasip beyitler, temenni ve niyâz, son verme, tarih), kısa örnekleri ile açıklanmakta ve bunlardan hangisinin hangi şartlarda ihmal edilebileceği veya değiştirileceği belirtildikten sonra kâtipler için gerekli nitelikler zikredilmektedir. Bu konuda kaleme alınmış dikkat çekici münşeatlardan biri de, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki küçük bir mecmuadır[153]. Başlıca bölümleri; unvân, ilk duâ, duâ yerine yazılacak Arapça Farsça beyitler, başlama (iftitâh), tahiyye için iftitâh, tarîk-ı irsâl, vasfu'z-zamîr, izhâr-ı kurb-ı ma'nevî, haber ve mektub istid'âsı, mülâkât isteği, vasfın hâtimesi, vusûlünü bildirme, mektuba cevap vermede acz izhârı, maksada başlama mukaddimesi, münasip beyitler, yanıp yakılma, gâzilere duâ, evsâf ve elkâb, Farsça ve Arapça beyitler, mektubun tetimmesi, son duâdır[154]. Eserde bir kâtibin bilmesi ve kullanması gereken kelime kadrosu, alfabetik olarak düzenlenmiş, kelimelerin sözlük anlamları ve türeme biçimleri de gösterilmiştir[155]. Başka örnekleri de bulunan bu tarz sözlükler, özellikle resmî ve hususi yazışmalarda kullanılan kelimelerin tespiti bakımından önemlidir. Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin *Kevâib-i Şi'r ü İnşâ*'sı da, mensur ve manzum örnekler içermektedir. Antoloji özelliği gösteren münşeat türü eserlerin en tanınmışı ise, Feridun Bey'in *Münşeâtü's-selâtîn'*idir[156].

Mevcut bilgilere göre Türkçe inşâ kitaplarının en eski tarihlileri, Ahmed-i Dâî'nin XV. yüzyılın başlarında telif ettiği küçük *Teressül* adlı risâlesi (Manisa İl Halk Ktp., Muradiye, nr. 1856/3), Yahya el-Kâtib'in *Menâhicü'l-inşâ*, Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin *Mecmua-yı İnşâ* ve Mehmed b. Edhem'in *Gülşen-i inşâ*'sı ile XVI. yüzyıl şairlerinden Mesîhî'nin 100 kadar örneği ihtiva ettiğinden dolayı *Gül-i Sadberg* adını taşıyan eseridir[157].

[153] Süleymaniye Ktp., Esad Efendi bölümü, nr. 3326, 1b-84a.
[154] Süleymaniye Ktp., Esad Efendi bölümü., nr. 3326, 1b-62b.
[155] Süleymaniye Ktp., Esad Efendi bölümü, nr. 3326, 62b-84a.
[156] Mustafa Uzun, "İnşâ (Türk Edebiyatı)" mad., XXII, 339.
[157] Mustafa Uzun, "İnşâ (Türk Edebiyatı)" mad., XXII, 339.

1. er-Risâletü'ş-Şevḳıyye'den Önceki İki Önemli Türkçe Münşeât Mecmuası

a. Teressül

Teressül'ün müellifinin ismi, Ahmed'dir ve Sultan Emîr Süleyman dönemi (1402-1410) şairlerindendir[158]. Adı ve mahlası birlikte anılan Ahmed-i Dâi hakkında bilgi veren kaynaklar, onu Germiyanlı olarak gösterir. Üretken bir şair olan Dâî'nin eserlerine bakarak onun I. Murad, Germiyan Beyi II. Yakub, Yıldırım Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman ve II. Murad devirlerinde yaşadığı söylenebilir. Germiyan'da bir süre kadılık da yapan Dâî, 808/1406'da *Çengnâme* adlı mesnevisini Emîr Süleyman adına kaleme almıştır. Divanında da onun adına yazılmış şiirleri vardır. Onun 1410'da öldürülmesi üzerine Çelebi Mehmed'in himayesine girmiş ve bu sırada düzenlediği Farsça divanını Vezîriazam Osmancıklı Halil Paşa'ya sunmuştur. Sonra Çelebi Mehmed'in oğlu Murad'a hocalık yapmak üzere sarayda görevledirilmiş ve bu sırada *'Uḳûdü'l-cevâhir* adlı Arapça'dan Farsça'ya sözlüğünü Şehzâde Murad için yazmıştır. Çelebi Mehmed'in 1421'de vefatından sonra II. Murad'ın himayesine giren Dâî, bu dönemde *Tezkiretü'l-evliyâ*'sını telif etmiştir. Dâî'nin ölüm tarihi, bilinmemektedir. Bununla birlikte son eseri, *Tezkiretü'l-evliyâ* olduğu için o tarihten sonra uzun süre yaşamadığı anlaşılmaktadır. Ölüm tarihi, "824/1421'den sonra" olarak kabul edilebilir. Diğer eserleri ise, tefsire ilişkin *Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî*, akâide ilişkin *Miftâḥu'l-cenne*, rüya tabiriyle ilgili *Tercüme-i Kitâbi't-Ta'bîrnâme* ve astronomi ve astrolojiyle ilgili *Tercüme-i Eşkâl-i Nasîr-i Tûsî*, yine bir çeviri eseri durumundaki *Tercüme-i Tıbb-ı Nebevî*, Âyetü'l-kürsî'nin tefsiri olan *Vesîletü'l-mülûk fî ehli's-sülûk*, *Türkçe Divan* ve pendnâme türünde küçük bir mesnevi olan *Vasıyyet-i Nûşirevân-ı Âdil be-Pusereş Hürmüz-i Tâcdâr*'dır[159].

Anadolu'da Türkçe yazılmış ilk münşeât mecmuası niteliğindeki Ahmed-i Dâî'nin Teressül'ü, XIV. asrın sonu veya XV. asrın başlarında kaleme alınmıştır. Şu anda tek ve eksik bir nüshası[160] bulunan eser, o dönem nesir edebiyatımızıve mektup

---

[158] Sehî Bey, **Sehî Bey Tezkiresi "Heşt Behişt"**, haz. Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 118. Şemseddin Sâmi, **Kâmûsü'l-A'lâm**, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306-1316 (1889-1899), I, 798.

[159] Günay Kut, "Ahmed-i Dâî" mad., **DİA**, İstanbul 1989, II, 56-58.

[160] Ahmed-i Dâî, **Teressül**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Muradiye bölümü, 1856/3, vr. 113b-121b.

yazmanın nasıl bir üslup ve kaideye tâbi olduğunu göstermesi yönünden büyük değere sahiptir. Sehî Bey, bu eserle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "(Ahmed-i Dâî), inşâ ilmiyle ilgili bir risâle meydana getirerek halk arasında gerekli olan yazışmaları ve her şahsın mertebesine göre kendi dairesine layık olan mektuplaşmaları tarif etmiş ve lazım olan lakapları zikredip bir araya toplamıştır. Kâtipler, o risaleyi yanlarında saklarlar ve işleri çıktıkça ondan yararlanırlar. Kâtiplik mesleğine yeni başlayan acemilere de inşâ üslubunu ondan öğretip gösterirlerdi. Bu kitap, halk ve ileri gelenler arasında da beğenilir, kâtipler arasında ise aranırdı"[161].

Sadece 9 yaprağı bulunan *Teressül*'de, başta; besmele, hamd ve Hz. Peygamber'e salâttan sonra, eserin Türkçe tertip edilmesinin ve kullanışlı sernâme örneklerinin verilme sebebinin, eserden faydalanmanın kolaylığı olduğu ifade edilmektedir. Resmî ve resmî olmayan yazılarda dikkat edilecek hususları içeren eserde, mektup yazarken on edebe/kurala riayet şartından bahsedildikten sonra, başta padişah olmak üzere resmî makam sahipleri ile âlim, şair ve şeyhlere yazılacak unvan örnekleri sıralanmıştır.

Mektup yazarken gözetilecek edepler/kurallar şunlardır:

Birinci Edeb/Kural: Kişi, padişahlara ve ulu insanlara mektup yazdığında sözü çok uzatmamalı, sadece maksadını anlatıp dua ile bitirmeli, unvanını da yazının altına "kemter, duâcınız" gibi ibarelerle yazmalı. Ulu kişilere yazılan mektupta başkalarına selam kelam yazmamaya dikkat etmelidir.

İkinci Edeb: Büyük hatunlara mektup yazıldığında kısa olarak dua ve övgü üslûbuyla yazmalı, sevgi dolu hasretli sözler kullanmamalı, şayet kendi hanımı olursa iştiyaklı ifadeler kullanabilir.

Üçüncü Edeb: Erkek hanımına veya hanım erkeğine ya da oğul babasına mektup yazınca çok övgülü ifadede bulunmamalı, arzulu cümlelerle yazmalıdır.

Dördüncü Edeb: Dostlara mektup yazıldığında muhatabı çok övmeli, iştiyaklı sözlerle beyit veya şiir de yazılırsa iyi olur.

Beşinci Edeb: Mektup kime yazılıyorsa önce ona selam kelam yazmalı, sonra başkalarına selamı kaydetmelidir.

---

[161] Sehî Bey, **a.g.e.**, s. 118.

Altıncı Edeb: Bir sözü bitirmeden başka söze geçmemelidir.

Yedinci Edeb: Yazılan sözler net ve açık, mektubun maksadı iyice malum olmalıdır.

Sekizinci Edeb: Bir kere yazılan sözü dönüp bir daha yazmak ayıp/kusur olur. Meğer ki bir maslahat nedeniyle yazılmış olsun. O zaman pekiştirmek için tekrar yazılabilir.

Dokuzuncu Edeb: Mektubu güzel bir kâğıda gökçek hatla/güzel yazıyla yazmalı, imlâda yanlış yapmamalı ve duyulmadık kelimeleri kullanmamalıdır.

Onuncu Edeb: Mektubu yazıp bitirince baştan sona bir kere okuyup varsa yanlışları düzeltmeli, mektup kâğıdının alt kısmı bir parça yırtılmalıdır. Taki kâğıt dört bacaklı olmasın. Müneccimlere göre terbîe delalet eden bu şekil uğursuz sayılır.

Ayrıca yazıcılara, ataya, amca ve dayıya, oğul ve kızkardeşlere, kadın kocasına, koca avratına, hala ve teyzeye, dostlara "böyle yazalar" başlığı altında, yazılması gereken üslûp, temsilî mektuplarla gösterilmiş; birer tane de iyâdetnâme, taziyenâme ve azadnâme örneği verilmiştir. Eldeki nüsha eksik olduğundan konu burada kesilmektedir.

Anlatım dili bakımından sade olan eserde verilen örnekler, hemen hemen Arapça ve Farsça terkiplerle kurulmuştur. Cümle sonlarında Farsça dua ibarelerine rastlanması, münşeât türünde Fars edebiyatının etkisini ortaya koymaktadır[162].

b. Menâhicü'l-İnşâ

Menâhicü'l-İnşâ'nın yazarı, Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib'dir. Yazar hakkında eski Osmanlıca biyografik mahiyetteki eserlerin hiçbirinde bilgi yoktur. Yeni kaynaklarda ise sadece XV. yüzyıl yazarlarından olduğu belirtilmiş, ancak fazla bir bilgi verilmemiştir[163]. Yalnız eserinin başlangıç kısmında bir varaklık (1b-2a) kısa bir bilgi vardır. Yazar, burada ismini zikrettikten sonra evvelden beri inşâ kaidelerine hevesli olduğunu, bu yüzden kendinden önceki münşîlerin terkip ve ser-nâmelerini (mektup başlıklarını) topladığını ve gücü ölçüsünde kendisinin de bazı örnekler

[162] Halil İbrahim Haksever, "Eski Türk Edebiyatında Münşeatlar ve Nergisi'nin Münşeatı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Malatya 1995, s. 74-76; İ. Çetin Derdiyok, "Eski Türk Edebiyatı'nda Mektup Yazma Kuralları Hakkında Bilgi Veren En Eski Eser Ahmed Dâ'î'nin Teressül'ü", **Toplumsal Tarih**, Cilt: I, Sayı: 6, İstanbul 1994, s. 56-59.

[163] Agâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, I, 113.

yazarak eserini vücuda getirdiğini, arzusunun mütâlaa eden kalem erbabının istifade etmesi olduğunu söyler. Yazarın nereli olduğu da belli değildir.

Yahyâ b. Mehmed'in isminin sonundaki "el-Kâtib" lakabı, kendisinin kâtiplerden olduğunu gösterir. Eserde örnek olarak verilen târihî mahiyetteki vesikalardaki tarihlerden ve eserin 884/1479 târihinde istinsah edilmiş olmasından yazarın, II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerinde hayatta olduğunu kabul etmek kuvvetle muhtemeldir. Yine muhtemelen önce Edirne'de, İstanbul'un fethinden sonra da burada vazife yapmış olmalıdır[164].

Yahyâ b. Mehmed, eserinin başında onu üç bab üzere bina ettiğini ifade etmektedir. Buna göre, birinci bab fî beyâni kavâidi'l-inşâ, ikinci bab fî't-ta'rîfât ve üçüncü bab da fî't-terkîbât başlıklarını taşır.

Birinci bölüm, inşâ kurallarına tahsis edilmiştir. Müellif, kâtiplerin veya kitâbete gireceklerin yazı veya mektup yazarken ne gibi hususlara dikkat etmesi gerektiğine dair bilgi vermektedir. Bu bağlamda kâtip, inşâ kurallarını çok iyi bilmeli ve yazısını bunlara göre yazmalı, her çeşit Arapça terkibi, vezin ilmini öğrenmeli, fasîh ve belîğ yazma becerisine sahip olmalıdır. Îcâz, itnâb, tenâfür ve tekrar gibi hatalı davranışlardan kaçınmalı, sözü akıcı olmalı ve sözlerinin başı ile sonu arasında bir insicam bulunmalıdır. Bilhassa Arapça'yı çok iyi öğrenmeli fiil, fâil, mefûl vb. ne demektir, cümlelerdeki yerleri neresidir takdir edebilmeli ve bu noktalara riayet ederek yazmalıdır. Yahyâ b. Mehmed, mektup yazan ile yazılan arasındaki mevki ve mertebeye de önem verir. Buna göre kâtip söz konusu mertebeyi çok iyi bilmeli, mektubun başında mektup yazılacak kişinin konumuna göre lakapları ve duaları kullanmalı, sonunda da uygun ibarelere yer vermelidir.

İkinci bölümde ta'rîfât başlığı altında sernâmeler açıklanmakta, bir başka deyişle sultan, emîr, kadı, müderris ve müftü gibi muhtelif konumlardaki kişilere nasıl hitap edileceğine ilişkin ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Üçüncü ve son bölümde ise terkîbât başlığı altında bazı resmî ve özel mektup örnekleri sunulmaktadır.

---

[164] Şinasi Tekin, **Menâhicü'l-İnşâ Yahya bin Mehmed el-Kâtib'in 15. yy'dan Kalma En Eski Osmanlıca İnşâ Elkitabı**, Community Art Workshop. Roxbury, Mass., Cambridge 1971, s. 13-15; Unan, "15. Yüzyıl Yazarlarından Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib'in Menâhicü'l-İnşâ'sı (İnceleme-Metin)", s. 12-13.

Menâhicü'l-İnşâ'da kullanılan dil, temelde Türkçe'dir. Sadece birkaç teorik ser-nâme (mektup başlığı) örneği Farsça yazılmıştır. Yine verilen örnekler arasına yer yer konuyla uyuşan Farsça ve Arapça beyitler konmuştur. Bu arada teorik mektup örneklerinde mevzuya ilişkin bazı ayetlere de yer verilmiştir. Diğer yandan eserde Farsça'nın yoğunluğu, hatta Farsça fiillerin dahi kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Müellif, eserinde örnekleri Türkçe'ye çevirirken Farsça'nın tesirinden kurtulamamıştır. Zira onun örnek aldığı eserler, genelde Farsça'dır ve kendisinden önce bu türde yazılmış fazla eser yoktur.

Burada kullanılan Türk dili, tipik olarak XIII-XIV ve XV. asır Anadolu Türkçesinin ilk on yıllarının sade, arı ve hemen hemen milli stili ile son olarak Kanuni ile kurulan klasik Osmanlı saray dili arasındaki intikal döneminin temsilcisidir. Bir başka deyişle bu eserde genelde XIII. ve XIV. asır Anadolu Türkçesi ile klasik Osmanlı sarayı dili bir arada kullanılmıştır. Yer yer günümüzde artık metrûk durumda bulunan keleci, kici, viribi, degün, biti gibi sözcüklerle –avuz, -evüz gibi şekil ve eklere tesadüf edilmektedir.

Eserin birinci bölümünde cümleler, kısa ve basittir. Yer yer Farsça "ki" ekiyle bağlanan ara cümleler göze çarpmaktadır. Cümlelerde bir seci örgüsü vardır ve Arapça ve Farsça eşanlamlı sözcükler atıf terkibi hâlinde bol miktarda kullanılmıştır.

İkinci bölüm, son derece tekellüflü ve tumturaklıdır. Çünkü bu bölümde genelde hitap edilecek şahsın Farsça ve Arapça menşeli lakapları ve kişinin konum ve lakaplarına uygun Arapça dualar sunulmuştur

Üçüncü bölümde ta'ziye, doğum tebriği, dostun dosta şikayeti gibi pratik mektup örneklerine yer verildiğinden üslup, daha samimi ve teklifsizdir. Buna mukabil berât ve takrîr örneklerinde ifadenin daha resmî olduğu görülür.

Ayrıca örnekler arasına alınan Farsça ve Arapça beyitlerle hitap monotonluğunun kırılması ve âyet alıntılarıyla da konunun güçlendirilmesi amaçlanmıştır[165].

[165] Tekin, **a.g.e.**, s. 16-17; Unan, **a.g.t**., s. 16-18.

B. Kitâbet

Kitâbetin, İslâm devletleri teşkilatında önemli bir yeri vardır. Emevilerden Osmanlılara kadar birçok İslâm devletinde resmî haberleşme ve yazışmalar kâtipler ve onların bağlı bulundukları daireler tarafından yürütülmüştür.

Emevîler, Abbâsîler ve Selçuklular gibi Müslüman devletlerde, muhtelif isimlerle de olsa yazışma işlemlerini yürüten kuruluşlar daima olmuş ve aktif görevlerde bulunmuşlardır[166].

Orhan Gazi zamanına ait vesikalar, daha o zaman yazı işlerini belirli yöntem ve kurallara göre yürüten bir merkezî dairenin varlığını gösterebilir. Örfî-sultânî niteliği bulunan ve devlet dairelerinden çıkan ilk Osmanlı belgelerinde diplomatik kurallar, tuğra, elkâb, duâ ve lânet tabirleri bu belgelerin Türk-İran inşâ geleneğini sürdürdüğünde şüphe bırakmaz. Anadolu'da XIII. yüzyıla ait kitâbet ve kâtipler üzerinde yazılmış öğretici nitelikteki kitaplar[167], uç beyliklerinde Türk-İran geleneğinin hangi yollarla yerleştiğini göstermesi yönünden değerli belgelerdir. Yine Osmanlı beyliğinin ilk devirlerinde de geleneksel kitâbet usullerine hakkıyla vâkıf bir yazıcı sınıfının varlığı kuvvetle ileri sürülebilir. Nitekim Yıldırım Bayezid döneminde devletin genel gelişmesine paralel olarak divan kalemlerinde de büyük bir gelişme yaşanmıştır. Bu dönemden kalan çeşitli belgeler, yabancı hükümdarlara yazılan Arapça ve Farsça nâmeler, bu kalemlerin geniş faaliyet alanını gösteren vesikalardır. Farsça ve Arapça nâmeler, o devirde İran ve Mısır divanlarında yazılmış örneklerinden aşağı değildir.

Osmanlılarda, aklâm ve kâtiplerle ilgili derli toplu en eski kaynak, Fâtih Sultan Mehmed'in "nizâm-ı saltanat" hakkında kânûn-nâmesidir[168]. Yazışma işleri Reîsü'l-küttâblık dairesi tarafından yürütülmüştür. Bu dairenin başkanına ise "*Reîsü'l-küttâb*" ismi verilmiştir. Bir başka deyişle *Reis-ül-küttâb* veya *Reîs Efendi*, Osmanlı devletinde, divân-ı hümayunda, doğrudan doğruya vezîr-i azama bağlı yazı işleri ile meşgul kalemlerin ve buradaki kâtiplerin faaliyetine nezâret eden daire

---

[166] Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, "Re'îsü'l-Küttâb" mad., IX, 671.

[167] Osman Gazi'nin ilk zamanlarında tâbi bulunduğu Kastamonu beyleri için Hasan b. Abdilmü'min el-Ḫûyî'nin kaleme aldığı *Gunyetü'l-kâtib ve rusûm'r-resâil* önemlidir. Anadolu Selçukluları zamanında yazılmış bu nitelikteki eserler için bkz. Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. XI-XVIII, 147-184.

[168] İnalcık, "Re'isü'l-Küttâb" mad., IX, 672.

reisidir[169]. Reîsü'l-küttâb, çeşitli görevlerini yerine getirebilmek için, emrindeki kâtipleri kalem veya oda adı altında üç dairede çalıştırır ve faaliyetlerine bakardı. Bunlar şöyledir:

1-Beylikçi Kalemi veya divan kalemi. Beylikçi, reîsü'l-Küttâb'ın yardımcısı sıfatıyla, bütün dîvân-ı hümâyûn kalemlerindeki kâtiplerin üstündeydi ve onların yazılarını reîsü'l-küttâb adına tedkik ederdi.

2-Nişan kalemi veya kîse kalemi de denilen tahvîl kalemi. Burada kâtiplerin başında tahvil kîsedârı veya yazıları tedkik eden bir mümeyyiz bulunurdu. Bu dâirede vezirlik, mîr-i mîrânlık, molla derecesindeki kadılık berâtları ile has, zeâmet ve timarlara ait tevcih berâtları, mütevellîlik, meşîhat ve esnâf kethüdâlıkları berâtları, ait olduğu daireden gelen tahvil tezkiresine göre yazılıp hazırlanıyordu.

3-Ru'ûs Kalemi. Vakıflar ve dinî kuruluşlardaki vazife sahiplerinin, devlet kalemlerindeki büyük küçük kâtiplerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar ve kale erlerinin berât ve fermanları, bu kalemde, ilgili daireden alınan tezkirelere göre hazırlanıyordu[170].

Bunların dışında bir de reîsü'l-küttâba tâbi kalemlere sonradan ilave edilen ve 1180/1777 tarihlerine doğru kurulan âmedî veya âmedci kalemi vardır ki konumuzun dışındadır.

Reîsü'l-küttâb, kural olarak kâtipler sınıfından gelirdi, divân-ı hümâyûnda kitâbet sınıfında yetişir ve muayyen kademeleri geçmesinin ardından bu makama getirilirdi. Mustafa Âlî'nin ifadesine göre[171], nişancı ve reîsü'l-küttâb, zaman zaman müstaid (müzakereci, asistan)leri ve mülâzimleri teftiş ederler, kadılar ve müderrisler arasından inşâya kabiliyeti bulunanları seçip kâtipler sınıfına alırlardı. Kâtipler sınıfı, kapalı bir sınıf görünümündeydi. Bu sınıfa dışarıdan ehliyetsiz kişilerin alınmamasına dikkat edilir, alınanlar ise özel olarak yetiştirildikten sonra kâtip olarak görevlendirilirlerdi. Ancak zaman zaman nüfuzlu kişilerin aracılığıyla dışarıdan girenler, hatt-ı hümâyûnlarla ve tepeden inme emirlerle kâtipler sınıfına alınan kullar olmuş, bu tür müdahaleler teşkilâtın giderek bozulmasına yol açmıştır.

---

[169] İnalcık, "Re'isü'l-Küttâb" mad., IX, 671.
[170] İnalcık, "Re'isü'l-Küttâb" mad., IX, 674-675.
[171] Gelibolulu Mustafa Âlî, **Mevâidü'n-nefâis fî kavâ'idi'l-mecâlis**, haz. Cavid Baysun, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. İstanbul 1956, s. 33-37.

Osmanlı döneminde kâtipler, daha iyi yetişebilmek için daha önce kaleme alınmış eserlerden yararlanmışlardır. Bu eserler, şöyle sıralanabilir:

1-Mesleğe yeni başlayanlara, merâsimi ve hitap adabını, yazı şekillerini ve aletlerini öğretmek gayesiyle yazılan öğretici eserler. Bunların Arapça'da en güzel örneği, Ebû Bekir Muḥammed b. Yaḥyâ eṣ-Ṣûlî (ö. 335/916) tarafından hazırlanmış olan *Edebü'l-küttâb*'dır. Farsça'da en iyi örnek, Büyük Selçuklular zamanında İran'da yazılan Muḥammed b. Abdilḫâliḳ el-Meyhenî'nin *Düstûr-ı Debîrî*'sidir. Anadolu Selçuklularının son zamanlarında Kastamonu'da el-Ḫûyî tarafından yazılan *Günyetü'l-kâtib* de, Farsça eserler arasındadır. Türkçe'de ise Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib'in *Menâhicü'l-inşâ*'sı, bu türden bir eserdir. Bunlara çoğunlukla inşâ örnekleri de ilave edilmiştir.

2-Tanınmış münşîler tarafından yazılan gerçek veya temsîlî belge ve mektupların toplandığı münşeât mecmuaları. Bu mecmualar, kâtiplerin inşâ sanatında maharet kazanmaları için eski ve yeni inşâ örneklerini dikkatli bir şekilde incelemeleri maksadıyla tertip edilmiştir. Kâtipler, ancak bu tür eserleri göre göre mükemmele ulaşabiliyorlardı. Örneğin eṣ-Ṣâḥib b. 'Abbâd'ın *Resâil*'i bu konuda bir örnektir. Yine Osmanlı'da da Tâci Bey tarafından derlenmiş olma ihtimali bulunan çoğu Farsça mektuplardan müteşekkil bir *Mecmû'a-i Münşeât*'ı da hatırlamak gerekir.

3-Kâtiplere gerekli her türlü bilgiyi bir araya getiren ansiklopedik mahiyetteki eserler. Kâtiplerin yetişmesi amacıyla yazılan eserlerin çoğu, kitâbetin ancak bir fenni üzerinde durmuştur. Kâtibü'l-inşâ, değindiği konular dolayısıyla çeşitli ilimlerde kullanılan terimleri ve şer'î ilimleri bilmenin dışında tarih, sultânî hukuk, coğrafya ve diğer amelî ilimler hakkında bilgi edinmek zorundadır. İşte bu ihtiyaçları karşılamak üzere de bu tür bilgileri içeren ansiklopedik mahiyette eserler meydana getirilmiştir[172]. Onlar içinde en güzel örnek, şüphesiz el-Ḳalḳaşendî'nin Ṣubḥu'l-a'şâ'sıdır[173].

[172] İnalcık, "Re'isü'l-Küttâb" mad., IX, 677-679; Fahri Unan, **a.g.t.**, s. 10-11.
[173] F. Krenkow, "Kâtib" mad., VI, 431.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSAMZÂDE MUSTAFA EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEM

Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin doğum tarihi belli olmamasına karşın onun tespit edilebilen en eski tarihli eseri, 862/1458 yılına ait olduğundan büyük ihtimalle Sultan II. Murad zamanında hayatta olduğu düşünülerek önce kısaca II. Murad dönemine değinilecektir. Müellifin hayatını ele alan hemen hemen bütün kayanaklar, onun Fâtih devri âlimi olduğunda birleşmektedir. Bu nedenle onun hayatının ağırlıklı olarak geçtiği bu döneme siyasî-askerî, ekonomik ve ilmî yönden ana hatlarıyla bakılmaya çalışılacaktır. Sonra, en son kaleme aldığı eseri 893/1488 tarihini taşıdığından ve ölüm yılı belli olmadığından bu tarihten sonrası ölüm tarihi kabul edilerek Sultan II. Bayezid dönemi (900/1495'e kadar) kısaca ele alınacaktır.

A. II. Murad Devri (1421-1451)

II. Murad devri, Fatih Sultan Mehmed'in imparatorluğuna bir hazırlık dönemidir. II. Murad, Bursa'da tahta çıktığı zaman Edirne ve Rumeli amcası Düzme Mustafa'yı tanıdılar. Onu destekleyen Bizans, Gelibolu'yu almayı ümit ediyordu. Anadolu'da Germiyan oğlu ve Karaman oğlu, II. Murad'ın Hamid-eli'nde vali olan küçük kardeşi Mustafa'nın isyanını desteklediler. II. Murad, ilk iki saltanat yılını babası gibi tahtta yerleşmek ve devletin birliğini kurmak için neticesi belirsiz mücadelelerle geçirdi. Anadolu beyleri, II. Murad'ı tanımadılar. Karaman oğlu Hamid-eli'ni, Kastamonu beyi Tosya-Kalecik bölgesini işgal ettiler. 1402'deki fetret geri gelmişti. Fakat II. Murad, sonunda Düzme Mustafa'yı bertaraf etti. Gelibolu'yu almak için rakibini harekete geçiren Bizans'ı gidip muhasara etti (Haziran 1422). Şehri toplarla döğdü. O zaman Anadolu'daki beyler taarruza geçtiler, II. Murad'ın kardeşi Mustafa'yı İznik'e sultan olarak yerleştirdiler. İstanbul'u elli günden beri muhasara eden Sultan, acele Anadolu'ya geçti. Mustafa'yı yakalayıp idam ettirdi. Karaman oğlu ve Candar oğlunu itaate ve aldıkları yerleri geri vermeye mecbur etti. II. Murad, bu tecrübeden sonra Bizans, Eflak beyi ve Anadolu beyliklerine karşı yumuşak bir politika güttü ve uzun zaman statikoyu bozmaktan kaçındı. 1423 yazında Selanik'in Bizans tarafından Venedik'e teslimi (şehir 1402'de Bizans

tarafından geri alınmıştı) üzerine Osmanlıların Venedik'e karşı açtıkları harp, Osmanlıların deniz kuvveti zayıf olduğundan uzun sürdü (1423-1430). Macaristan'ın Eflak ve Sırbistan üzerinde üstünlüğünü kurmak için yaptığı girişimler ve bundan doğan çarpışmalar, 1428'de üç yıllık bir mütâreke imzalanması ile sonuçlandı. Eflak, Sırbistan ve Bosna prensleri padişaha sadakatlerini teyit ettiler[174].

1434-1442 döneminde şiddetli fetih politikasına dönmek isteyenler divana hâkim oldu. II. Murad sanat, edebiyat ve musikiyi takdir eden, tasavvufa ve mistik bir hayata yönelmiş bir kişiydi. Sonraki devirde gelse zayıf bir sultan sayılırdı. Fakat o zamanki dinamik Osmanlı toplumu, tımar isteyen asker onu sürükledi ve kazandığı zaferlerle en büyük sultanlar arasında yer aldı. 1434'te Sırbistan ve Eflak üzerinde hakimiyet için Macaristan ile açılan mücadele sonunda Osmanlılar bilhassa 1437'de Sigismond'un ölümünden yararlanarak Macaristan'ı bizzat sultanın idaresindeki bir ordu ile istilâ ettiler (1438) ve Sırbistan'ı işgal ve ilhak ettiler (1439). Ertesi sene Orta Avrupa'nın kapısı Belgrad'ı Macarlar elinden almak için ilk ciddi teşebbüsü yaptılar. II. Murad'ın Belgrad önünden ricatı, bir dönüm noktasıdır. 1441 ve 1442'de Erdel'e büyük ölçüde akınlara karşı Hunyadi'nin karşı baskınları, Osmanlılar için tam bir bozgunla neticelendi. Bu yenilgiler, Hıristiyan âleminde Haçlı ümitlerini yükseltti. Macarlar, karşı taarruza geçtiler. Hunyadi, yeni bir baskınla Niş ve Sofya'yı aldı ve son Balkan geçitlerine dayanarak Edirne'yi tehdit etti. II. Murad, bu istilâ ordusunu Balkan geçitlerinde güçlükle durdurabildi (Zlatica savaşı, 24 Kasım 1443). II. Murad, birdenbire barış ve yatıştırma politikasına döndü. Sırp despotu Georg Brankovic'e ülkesini geri vermek ve Tuna'yı geçmemek taahhüdü ile Macarlar ve Sırp despotu ile bir barış imzaladı (12 Haziran 1444 Edirne Andlaşması). Sonra yeniden taarruza geçmiş olan Karaman oğlu ile anlaşarak (1444 Yenişehir Andlaşması) Hamid-eli'ni ona bıraktı. Her tarafta sulhu garanti altına aldığını sanarak, kendi isteğiyle tahttan çekildi. Bunu fırsat bilen Macar kralı, Bizans ve Papa, Haçlı hazırlıklarına devam ettiler ve Macar-Eflak ordusu Tuna'yı aştı (1444 sonbaharı). Aynı zamanda Venedik donanması Çanakkale boğazını kesmişti. Osmanlılar tarafından beyliği ihya edilmiş olan Sırp despotu, müttefiklere katılmadı. Haçlı ordusu, Varna civarına kadar geldi. Edirne'de panik baş gösterdi. II. Murad, büyük ısrar ve ricalarla ordunun başına çağrıldı. Varna'da Osmanlı zaferi (28 Receb

[174] Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Ankara 1999, I, 69.

848/10 Kasım 1444) yalnız Balkanlar ve Bizans için değil, Avrupa için de hayatî önemde savaşlardan biridir. Daha Hunyadi, âsi Arnavut beyi İskender Bey'le birleşmek üzere Balkanlar'a üçüncü defa girdi ise de, Kosova'da yenildi (17-20 Ekim 1448). Balkanlar'ı ve İstanbul'u Osmanlı'dan kurtarmak için bu son girişimdir[175]. Kısacası Varna ve II. Kosova savaşları, Osmanlılar'ın Balkanlar'dan atılamayacağını ispatlamış, hatta İstanbul'un fethini daha da yakınlaştırmıştır[176]. II. Murad, nüzül isabetiyle 855/1451 yılında Edirne'de vefat etti ve cenazesi Bursa'daki türbesine defnedildi[177].

Dedesi Yıldırım Bayezid ve oğlu Fâtih Sultan Mehmed gibi fütuhatçı bir padişah olmayan II. Murad'ın barışseverliğinde, Çandarlılar'ın ihtiyat siyaseti kadar siyasî şartlar da rol oynamıştır. Fakat zamanında devlet, tehlikeleri karşılayacak ve sonuçta ülkeyi genişletecek bir güce erişmişti. Onun döneminde Osmanlılar'ın Balkanlar'da yayılması ve yerleşmesi kesinleşmiştir[178].

Osmanlı ilim hayatı II. Murad[179] devrinde büyük bir ilerleme göstermiştir. Bu dönemde müftü ve kadı Molla Yegân'ın kişiliği hâkimdir. Fâtih döneminin birçok üstadı, bu arada Hızır Bey ve Hatibzâde Tâceddin İbrahim, onun yetiştirdiği bilginler arasındadır. II. Murad döneminde Arabistan, Türkistan ve Kırım'dan birçok değerli bilgin gelmiştir. Örneğin çoğu Seyyid Şerîf el-Cürcânî ile et-Teftâzânî'nin öğrencisi olan ve bu iki üstat arasındaki ilmî tartışma konularını Anadolu'ya getirerek ilmî hayata canlılık kazandıran âlimler arasında Molla Gürânî, Alâeddin et-Tûsî, Şerefeddin Kırîmî, Seydi Ahmed Kırîmî, *Baḥru'l-'ulûm* sahibi Alâeddin es-Semerkandî, Seydi Ali Arabî ve Acem Sinan vardır. II. Murad zamanında birçok eserin Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmesi, Osmanlı Türk kültürünün gelişmesi bakımından önemlidir[180]. Osmanlı hanedanından ilk şiir söyleyen ve şairlere aşırı bir ilgi gösteren odur. Sulh zamanlarında, haftada iki defa şair ve

---

[175] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 70.

[176] Feridun Emecen, "Osmanlılar" mad., **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 492.

[177] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, I, 451; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, II. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 249.

[178] Halil İnalcık, "Murad II" mad., **DİA**, İstanbul 2006, XXXI, 170.

[179] II. Murad, ince ruhlu ve hassastı. İlmî musâhabeleri sever, bilginleri korur ve onlara muayyen tahsisat verirdi; musiki, şiir ve edebiyata düşkündü, meclisi bu gibi erdemli ve ince ruhlu sanat erbabıyla bezenirdi. Memleketin bir tehlikeye maruz kaldığını haber alınca sohbet ve eğlenceleri bırakır ve sınıra koşardı. Bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 451.

[180] İnalcık, "Murad II" mad., **DİA**, XXXI, 171.

âlimleri toplayıp mübahase ve münazara ettirirdi. Nerede bir hüner sahibi olduğunu görse, iltifat eder, ihsanını esirgemezdi. Şairlere bağladığı sâlyaneler (yılda bir verilen maaş), kendisinden sonra da Kanuni Sultan Süleyman devrinde İbrahim Paşa'nın ölümüne kadar devam etmiştir. Zamanında şiir muhitini teşkil eden şairler arasında, bilhassa devrin büyük şairi Germiyanlı Şeyhî, yeğeni Şeyhoğlu Cemalî, Şemsî, Nakkaş Sâfî, Gelibolulu Za'ifî, İvazpaşazâde Atâ'î, Hüsamî, Hassan, Bursalı Ulvi, Aşkî ve Yazıcızâde Ahmed Ercan ve Mehmed Bican kardeşler zikredilebilir[181].

II. Murad, Bursa'da 830/1426'da tamamlanmış olan camisinin etrafında bir medrese yaptırmış, 834/1431'de Edirne'de Tunca kenarında dârülhadîsi inşâ ettirmiştir. Yine Edirne'de 1447'de yapımı tamamlanan Üç Şerefeli Cami'nin avlusunda yapılan Üç Şerefeli Medrese, Fâtih zamanında Sahn-ı Semân kurulduktan sonra da imparatorluğun yüksek medresesi konumunu korumuştur[182].

II. Murad dönemi, Osmanlı tarihinde bir ekonomik rahatlık devri olarak dikkati çekmektedir. Örneğin onun 30 yıllık saltanatında akçe sürekli değerini korumuş (bir Venedik altını 33 ile 35 akçe) ve Broquiere'e göre yıllık devlet geliri iki buçuk milyon altına yükselmiştir. Bu yönüyle II. Murad, torunu II. Bayezid'e de tahta çıkarken örnek gösterilmiştir[183].

B. Fâtih Sultan Mehmed Devri (1451-1481)

1. Siyasî ve Askerî Durum

II. Mehmed, 16 Muharrem 855/18 Şubat 1451'de Edirne'de hükümdar olduğu zaman yaşı on dokuzla yirmi arasındaydı[184].

29 Mayıs 1453'te İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından fethedilmesi, Avrupa'yı ve özellikle Papa ile Napoli krallığını ve diğer Güney Avrupa memleketlerini hayret ve dehşete düşürmüş ise de artık koyu dinî taassubun yerine tedricî şekilde akıl ve muhakemenin geçmeye başlaması, eski dinî heyecanı zayıflatmaya başladığından bazı devletlerin buna eklenen siyasî ve iç mücadeleleriyle de İstanbul fethinin batıda öyle şiddetli bir tepkisi görülmemiş ve

---

[181] Halûk İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1996, s. 21-24.
[182] İnalcık, "Murad II" mad., **DİA**, XXXI, 171; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 450.
[183] Halil İnalcık, "Murad II." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1960, VIII, 614.
[184] Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 452.

yalnız Papa V. Nikola'nın yapmak istediği hareketten de bir netice çıkmamıştı. İşin asıl garip tarafı, Papanın Osmanlılar aleyhine harekete getirmek istediği Adalar halkıyla Balkan yarımadasındaki despotluklar ve bu arada Sırp, Eflak, Bosna, Mora ve bir kısım Arnavut kral, devlet ve senyörleri, bunun aksine olarak 1454 ilkbaharında gönderdikleri elçileri aracılığıyla İstanbul fethi münasebetiyle Fâtih'i tebrik ediyorlardı. Tebriğe gelen Sırp elçisi, on bin duka vergiyi kabul ettiklerini teyid ettiği gibi Sakız'daki Ceneviz beyi üç bin, Midilli beyi iki bin ve Trabzon imparatoru da iki bin duka olan vergilerini takdim etmişlerdi. İşte Osmanlılar'ın kuvvetli siyasetleri ve serî hareketleri sayesinde Papa V. Nikola'nın yeni bir Haçlı seferi için sağa sola müracaatı sonuçsuz kaldı[185]. Öte yandan İstanbul'un fethi, Anadolu ve Rumeli'deki toprakların birleştirilmesini sağladı ve Osmanlılar'ın imparatorluk sürecine girdikleri bir devrenin başlangıcı oldu[186].

Fatih, yeni bir hayatın başlamak üzere bulunduğu bu şehrin idaresini, Karıştıran Süleyman Bey'e, kadılığını da Celâlzâde Hızır Bey'e tevdi etti. Diğer taraftan padişah, öteden beri zihnini işgal eden bir meseleyi de halletti, Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'yı azl ve hapsetti. Padişah, 18 Haziran'da yani fetihten 20 gün sonra Edirne'ye döndü ve pek parlak bir surette karşılandı[187].

Gerçekleştirilmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı, ortaçağın kapanıp yeniçağın başladığı tarihî bir dönüm noktası niteliğindeki İstanbul fethi[188], II. Mehmed'i bir anda İslâm âleminin en şanlı sultanı durumuna getiriyordu. II. Mehmed, kendisini artık evrensel bir imparatorluğun vârisi olarak görüyor, mutlak bir iktidar sahibi olduğuna inanıyor, İstanbul'un her bakımdan tekrar bir dünya merkezi hâline gelmesini istiyordu. Genç ve muzaffer sultan, otuz yıllık saltanatını bu amacı gerçekleştirmeğe harcadı. Kuşkusuz Yıldırım Bayezid'in İmparatorluğu çöktükten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin biçimde yeniden kuran Fâtih'tir[189].

İlk hedefinin Roma İmparatorluğu'nu kendi hükmü altında yeniden canlandırmak olduğu, onun fetih planlarından açıkça bellidir. İlkin bilinçli olarak

---

[185] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, II, 4.
[186] Emecen, "Osmanlılar" mad., XXXIII, 492.
[187] Selâhattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1985, s. 110-11.
[188] İstanbul'un fethiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, I, 459-493.
[189] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 71.

Bizans tahtına hak iddia edebilecek bütün hanedanları ortadan kaldırdı. Bu amaçla Trabzon Rum İmparatorluğu'nu, Mora'da Paleologlardan olan iki despotu ve Paleologlar ile akrabalığı bulunan Cenevizli Gattilusi ailesini bertaraf etti.

Fâtih ve Venedik, 1463'te çatışma kaçınılmaz bir hâl alıncaya kadar savaştan kaçındılar. Fâtih, denizde zayıf olduğunu biliyordu. Venedik de 1454'te yaptığı andlaşma ile İstanbul Fâtihi ile ticaret için elverişli koşullar elde etmişti. Ticaret serbestisi bağışlanmış, giriş ve çıkış gümrük vergisi ancak yüzde iki olarak tespit edilmiş, Venediklilerin haklarını korumak üzere İstanbul'da bir balyozun sürekli yerleşmesine izin verilmişti. Adalarda ve Kırım'da Cenevizlilere de haraç ödemek yani Osmanlı yüksek hâkimiyetini tanımak şartı ile ticaret serbestisi verilmişti. Fâtih, kendi ülkesi ve devlet hazinesi için batı ticaretinin hayati önemini hakkıyla takdir etmekte idi. 1463'te Venedik'le bozuştuğu zaman Batı ticaretini idame için Floransalıları teşvik edecektir.

Fâtih, 1453-63 yılları arasında Balkan hâkimiyeti için en gerekli saydığı sorunları ele aldı. 1454, 1455'te Sırbistan'ı iki seferle devlete daha sıkı bağlarla bağladı. Fakat Belgrad kalesi önünde Macarlara karşı muvaffak olamadı (1456). 1458'de Despot Brankovic'in ölümü üzerine Sırbistan yeniden Macarlarla Osmanlılar arasında bir mücadele konusu oldu. 1456 ve 1459'da iki sefer sonunda despotluk tamamıyla işgal ve Osmanlı Devleti'ne ilhak olundu. Fâtih, 1460'ta Mora'yı fethetti. Fakat denizden desteklenen sarp yerlerde inşâ edilmiş Nauplia, Modon, Koron gibi kalelerde Venedikliler tutundular ve 1463'te yerli Rumlar, Argos'u Osmanlılara teslim edince saldırıya geçtiler. Korint Berzahını tutarak yarımadayı ele geçirdiler. Bu durum üzerine harp ilan olundu. 1463-1479 Venedik Harbi, Fâtih için büyük bunalımlar doğurmuştur.

1463 yılında Bosna işgali Macaristan ile savaşı alevlendirmiş, Macarlar Kuzey Bosna'da Jace'de yerleşmişler, Venedik'le ittifak etmişlerdir. Müttefikler, Kuzey Arnavutluk'ta 1443'ten beri isyan hâlinde bulunan İskender Bey'i kışkırttılar. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile Venedik arasında ittifak için elçiler gitti geldi. 1464'te Papa II. Pius, Avrupa haçlı orduları için[190] Ancona'yı toplanma yeri olarak tespit etti ve ertesi sene buraya bizzat gitti. Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nu

[190] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 72.

parçalamak için aralarında projeler bile yapmakta idiler. Venedik donanması Çanakkale boğazı dışında dolaşıyordu. Fâtih, bu büyük tehlike karşısında olağanüstü önlemler aldı, deniz üssü Gelibolu'yu korumak için Çanakkale boğazında karşılıklı iki kuvvetli kale, Kilidülbahr ve Kale-i Sultâniye'yi (Çanakkale) yaptırdı (1463-64 kışı). İstanbul'da Kadırga Limanı'nda yeni bir tersane kurdurdu ve donanmayı kuvvetlendirdi. Mahmud Paşa'yı güçlü bir ordu ile Mora'ya gönderdi. Mora geri alındı. Fâtih bizzat Arnavutluk'a iki sefer yaptı (1466 ve 1467).

Fâtih için bu harp sırasında en çetin bunalım, Anadolu'da Karamanoğulları yüzünden patlak vermiştir. Fâtih, nihayet Karaman ülkesini Osmanlı ülkesine kattı (1468). Fâtih, 1473'te bütün güçlerini seferber ederek 1471'de İran'a hâkim olan, Orta Anadolu işlerine karışan, Timur'un siyasetini izleyen ve Osmanlılara karşı Anadolu beylerini himaye altına almaya çalışan Uzun Hasan üzerine yürüdü. Ordusu tahminen (100 bin kişi) idi. Doğu Anadolu'da Başkent (Otlukbeli) mevkiinde düşmanı tam bir bozguna uğrattı. Bu zafer, Fâtih için en tehlikeli bunalımı bertaraf etmiş oluyordu. Uzun Hasan, Karahisar kalesini bırakarak ve bir daha Osmanlı topraklarına saldırmayacağına barış andlaşması yaptı. Bununla beraber kendisini savaş için teşvik eden Venedik elçilerini sarayına kabul ediyordu. Bunun üzerine Fâtih, Timur'un torunu Hüseyin Baykara'ya elçi göndererek Uzun Hasan'a iki taraftan hücum önerisinde bulundu. Bu sırada Gedik Ahmed Paşa, Toroslar'ı ve Akdeniz kıyılarını işgal ederek Karamaneli fethini tamamladı (1474). 1466-1470 arasında Karamanoğulları'nı ve daha doğuda Dulgadır (Zülkadriyye) Türkmen beyliğini himaye eden Memlûklerle Osmanlılar sınırdaş olmuşlardı. Yıldırım Bayezid zamanından beri Karamanoğulları'na karşı Osmanlılar'ın müttefiki olan Dulgadıroğulları üzerinde nüfuz mücadelesi, daha bu devirde İslâm dünyasının bu iki büyük devletini harbin kenarına kadar getirdi. Mücadele II. Bayezid zamanında patlak verecektir (1485-1491 harbi)[191].

Orta Anadolu sorununu böylece çözümleyerek Toros dağlarına kadar ilerleyen Fâtih, Venedik'le mücadeleyi daha sıkı biçimde ele aldı. Arnavutluk'ta Venedik elindeki İşkodra'yı şiddetle muhasara etti (1474 ve 1478). Nihayet Osmanlı akıncıları, İsonso'yu aşarak Venedik karşısında göründüler. Venedik barışa yanaştı.

[191] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 73.

Yapılan andlaşmaya göre İşkodra, Akçahisar (Kruye) , Limni ve Agriboz adaları Osmanlılara terk ediliyor ve Venedik ayrıca her yıl on bin altın ödemeği kabul ediyordu. Venediklilere ticaret serbestliği eskisi gibi tanınmıştı. Venedik, yarımada, Lepanto, Koron, Modon kalelerini elinde tutuyordu.

Akdeniz'in büyük deniz devletini barışa zorlayan Fâtih, Osmanlı donanmasına iki büyük hedef gösterdi: Akdeniz'in kapısı olan Rodos'un fethi ve iç koşulları o zaman bir istilaya elverişli görünen İtalya'nın istilası. 1480'de Mesih Paşa Rodos'a çıkarma yaparken büyük asker Gedik Ahmed Paşa Otranto'ya çıktı; Mesih yenildi. Fakat Gedik Ahmed Otranto'yu aldı (11 Ağustos 1480) ve içine asker yerleştirdi. İtalya'da bir köprübaşı kurulmuştu. Gedik Ahmed, ertesi yıl İtalya'da yapacağı büyük ölçüde fütuhat için ordusunu toplamak üzere Arnavutluk'a geri döndü. Papa, Roma'dan Fransa'ya sığınmak için hazırlık yapıyordu.

Fâtih, Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerini de ilkin haraca bağladı, sonra birer birer ele geçirdi (1459'da Amasra, 1461'de Sinop ve Trabzon, 1475'te Kefe ve Sudak). Boğdan'ı haraca bağladı (5 Ekim 1455). En önemlisi, Altunordu'ya karşı himaye ettiği Kırım kabile aristokrasisinin işbirliği sayesinde Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tâbiliği altına soktu (1475). Böylece Boğazların hâkimi olarak Karadeniz'i bir Osmanlı gölü hâline getirmiş oluyordu. 1481 baharında 49 yaşında öldüğü zaman Mısır, İtalya ve Akdeniz seferleri yarım kalmıştı. Fakat yakını ve çağdaş tarihçi Hamza Bey oğlu Tursun Bey'in bile aşırı bulduğu gaza faaliyetine hiç ara vermeden otuz sene içinde iki denizin ve iki karanın tam hâkimi olmuş, Anadolu ve Rumeli'de dört yüzyıl sarsılmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun esas çekirdeğini vücuda getirmişti[192].

Fâtih, 886/1481 yılına kadar otuz sene padişahlık etmiş, bizzat yirmi beş seferde bulunmuştur. Mevcut Osmanlı mülküne on sekiz iklim katmış ve Anadolu'da bir Hıristiyan devleti bırakmamıştır. Yine Bosna da dahil olmak üzere Balkanlar'ı tamamen ele geçirmiştir[193].

---

[192] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 73-74. Yine Fâtih'in Karadeniz, Batı, Ege denizi, Anadolu ve Güney siyaseti için bkz. Tansel, **a.g.e.**, s. 17-24.

[193] Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 144.

2. Sosyo-ekonomik Durum

Bu devrin sosyal yapısına bakıldığında şu manzarayla kaşılaşılır: Osmanlı toplumu, "*askerî*" ve "*reâyâ*" adı altında iki ana grup altında toplanmıştır. Bunlara aslında reâyâdan olup padişah beratiyle bir kısım vergilerden muaf tutulan ve askerî ile raiyyet arasında *muaf* ve *müsellem reâyâ* adıyla anılan bir bakıma serbest bir zümreyi de eklemek gerekir. Öyle ki toplumun her kesimi tabi bulundukları kanun ve nizama göre hareket etmek durumunda olup Müslüman olsun gayrı müslim olsun her birey eşit hak ve hukuka sahip olmuştur[194]. Hatta Fâtih, Arnavutluk, Mora, Sırbistan ve Bosna gibi Osmanlı idaresi altına alınan ve yeni fethedilen topraklardaki halkın, toprakları üzerindeki tasarruf hakkını olduğu gibi bırakmış, kilisenin mülkiyeti ve tasarruf altında bulunup ağır vergiler ve angaryalara tabi olan köylüleri bunlardan kurtarmıştır[195]. Ulemâyı da kapsayan biçimiyle *askerî sınıf*, temelde yönetici sınıf olarak nitelendirilebilecek, vergiden muaf olan üç kesimi içermekteydi: *Kalemiye* (bürokrasi), *seyfiye* (idareci, asker zümresi) ve *ilmiye* (kazâî-idareci sınıfla eğitim öğretimle uğraşan ve dinî konularda fetva veren ulemâ). *Reâyâ* ise, vergi vermekle yükümlü olan halk idi. Bu geniş kitle içinde çiftçi köylüler, konar göçerler, kasaba ve şehirlerdeki zanaat erbabı, tüccarlar ve hizmet sektörü mensupları vardı. Tanzimat öncesinde reâyâ terimi, "gayr-i müslim vergi mükellefleri" anlamına da gelmeye başlamıştı, fakat klasik devirde "reâyâ", "reâyâ ve berâyâ" gibi tabirlerle kastedilen zümre, vergi veren halktır. Askerî olma veya bu statüye geçiş, padişah beratı ile mümkündü, zira Osmanlı toplumunda kişinin statüsünü belirlemede padişah iradesi temel etkendi[196].

Osmanlı devleti, İstanbul'u merkez yaptıktan sonra, Akdeniz'i Karadeniz'e bağlayan deniz yoluna da hâkim olmuştur. Bu sıralarda Asya'dan gelen ve Kırım'da nihayet bulan ticaret yolu, henüz ehemmiyetini kaybetmemiştir. Kervanlarla Karadeniz kıyılarına gelen ticaret eşyasını Osmanlı ve Ceneviz gemileri taşıyor,

---

[194] Yusuf Halaçoğlu, "Fatih Sultan Mehmed Devrinde Osmanlı Devleti'nde Sosyal Hayat", **İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih**, İBBK Yay., İstanbul 1995, I, 92-93.
[195] Halil İnalcık, "Mehmed II." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1957, VII, 518.
[196] Mehmet Öz, "Osmanlılar" mad., **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 532.

Venedik gemileri de, batı ve güney Anadolu şehirleri ve Mısır ile ticari münasebette bulunuyordu[197].

Fâtih Sultan Mehmed'in iç siyasetinde önde gelen konular, bir taraftan İstanbul'un iskânı ve kalkındırılması, diğer taraftan seferler ve fethedilen bölgelerde kalelerin korunması için askerî kuvvetlerin artırılması noktalarında toplanır. Bu iki husus, masrafların büyük ölçüde artmasını ve bu sebeple yeni vergiler konmasını gerektirdiğinden köylü ve şehirli büyük halk kitlelerini sıkmış ve memlekette birtakım gizli ve açık hoşnutsuzluklara yol açmıştır. İstanbul'un iskânı ve kalkındırılması çabaları, pek çok meseleyi beraberinde getirmiştir. Sürgün yönteminin geniş ölçüde uygulanması, özellikle Anadolu'da yeni problemlere yol açmıştır. Diğer taraftan fetih sırasında İstanbul'da devlet malı ilan edilen emlâk, başlangıçta göçü teşvik için her gelene parasız mülk olarak bağışlanmış, fakat daha sonra arsalar devlet malı sayılarak kira (mukâtaa) konmuş ve halka büyük bir meblağ (yılda 100 milyon akçe) yüklenmiş, ancak meydana gelen hoşnutsuzluk üzerine bundan vazgeçilmiştir. Karaman sorunu ve Uzun Hasan dolayısıyla giderler artınca 876'da (1471-72) Rum Mehmed Paşa'nın vezîriazamalığında bu vergi yeniden konmuştur[198].

Malî ve iktisadî meselelere dokunan bu olayların esas sebebi, hiç şüphesiz Fatih'in sürekli seferleri ve giriştiği imar hareketleri dolayısıyla paraya karşı duyulan ihtiyaca dayanmaktaydı. O sırada memleketin ekonomik durumu, hayli düzgün olmakla beraber özellikle girişilen seferlerin masrafları hayli ağırdı. Devlet masrafları, her yıl biraz daha artmaktaydı. Bu nedenle bu masrafların bazı tedbirlerle karşılanması, daha doğrusu birtakım ilave malî kaynakların bulunması lâzımdı. İşte bunun için Fatih devrinde bazı malî tedbirler alındı. Şimdi bunlar hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz.

Halkın nakdî servetinden bir nevi vergi alınmak ve bu suretle fazla zahmet çekilmeden hazineye gelir sağlamak amacıyla piyasaya birçok defa yeni para çıkarılmıştır. Her yeni para çıkarılışında eskileri 1/5 eksiğine değiştirilmiş ve aradaki farktan devlet yararlanmıştır. Böylece 855, 865, 875, 880 ve 886 hicri yıllarında yeni

---

[197] Selçuk T. Trak, **İktisat Tarihi Ders Notları "Eskiçağdan Zamanımıza Kadar"**, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş., İzmir 1964, s. 353-354.

[198] Halil İnalcık, "Mehmed II" mad., **DİA**, Ankara 2003, XXVIII, 404.

akçe çıkarılmış ve bunun uygulanmasıı üzerinde çok sıkı şekilde durulmuştur. Para değişikliği ile ilgili kanunun yürütülmesi için yasak kolları teşkil edilmiş ve bu kollar evleri, yükleri, hanları araştırmaya ve buldukları gümüş parayı ticarî kıymeti üzerinden müsâdereye yetkili kılınmışlardır.

Para üzerinde alınan bu önlemler, halk arasında hoşnutsuzluğun doğmasına sebep olmuştur. Bilhassa 875'ten itibaren beş yılda bir aynı şeyin tekrarlanması, hoşnutsuzluğu artırmış ve Fatih'ten sonra bu usûlün tekrarlanmaması için İkinci Bayezid, bu bakımdan bir taahhüt karşısında bırakılmıştır[199].

Fâtih devrinde izlenen iç siyasetin malî işlerle ilgili taraflarından birisi de, bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin inhisara bağlanmış olmasıdır. İltizama verilmek suretiyle inhisara bağlanan maddeler arasında tuz, sabun ve mum gibi zaruri ihtiyaç maddeleri vardır.

Fâtih, geniş bir fetih siyaseti izlediğinden Anadolu sipahilerini uzun müddet harp meydanlarında tutmak lüzumu karşısında, onların ordudaki yaşayış tarzlarını yükseltmek istemiş, buna karşılık daha fazla paraya ihtiyaç hissetmiştir. Onun için zaman zaman yeni vergiler ihdasıyla, yeni gelir kaynakları bulmaya çalışmıştır. Fâtih'in, Anadolu eyâletinde reayanın ödediği çift resmini 22 akçeden 32 akçeye çıkarması bu kapsamdadır. Tokat'ta ipek gümrüğü[200] vergisi ihdas etmesi de, aynı şekildeki icraatı arasındadır. Bu son vergi, geniş bir zümrenin etkilenmesine yol açmıştır[201].

Fatih dönemindeki malî ve idarî icraatla ilgili tedbirler arasında, muhtelif şekilde, mülk veya vakıf olarak, devletin elinden çıkmış toprakların mîrîye mal edilmesi için alınan tedbirler, önemli bir yer tutar. Bu gaye ile bütün vakıf ve mülklerin gözden geçirilmesi hakkında Fatih, emir vermiş, neticede de yirmi binden fazla köy ve mezraa mîrîye mal edilip sipahilere dağıtılmıştır. Devlete mal edilen emlâkin sipahilere dağıtılmasından anlaşılıyor ki, Fatih'in maksadı, sipahi sayısını artırmak ve bunu mümkün kılmak üzere de yeni haslar bulmaktır.

---

[199] Selçuk T. Trak, **İktisat Tarihi Ders Notları "Eskiçağdan Zamanımıza Kadar"**, s. 350.
[200] **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Heyet, İskit Yayınevi, İstanbul 1957, I, 604.
[201] Trak, **a.g.e.**, s. 351-352.

Fâtih'in almış olduğu bu tedbir, çok geniş zümreyi ilgilendirdiği ve özellikle Müslüman bey ailelerini etkilediği için, memnuniyetsizliklere sebep olmuştur[202].

Öte yandan bu devirde Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgeleri arasında birbirini tamamlayan iktisadî-ticarî faaliyet çok gelişmiştir. Bölgeler arası ticarette İtalyanlar'ın yerine Türk Müslüman, Yahudi, Rum ve Ermeni yerli tâcir ve gemiciler gelmiştir. Göller bölgesi (Burdur) ve Batı Anadolu'da önemli pamuklu sanayi, Ankara ve Kastamonu'da sof, Bursa ve İstanbul'da ipekli, Selanik ve İstanbul'da çuha ve Edirne'de ayakkabı sanayi bu devirde hayli gelişmiştir. Fâtih, Batı ile olan Levant ticaretini baltalamak değil aksine geliştirmek istemiş, fakat hâkimiyet haklarını da korumuştur[203].

3. İlmî Durum

Yıldırım Bayezid devrinde ilk Osmanlı Dâru'ş-şifâsı'nın binası yanında bir organizasyona kavuşturulan Osmanlı medreseleri, Sahn-ı Semân'ın kurulmasından önce, II. Murad devrinde bir gelişme seyrine ulaşmıştır. Gerçekten II. Murad devrinde Edirne'de tesis edilen Dâru'l-hadîs, yine onun son zamanlarında 851/1447-48'de Edirne'de Yeni Cami yanında tamamlanan medresenin müderrisine yevmî 100 akçe tayin edilmesi önemli gelişmelerdir. Yine Fâtih'in vücuda getirdiği ilmiye teşkilatına örnek olacak "Tetimme" medreselerinin de bu devirde ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Gerçekte Edirne'de II. Murad'ın kurduğu Halebiye Medresesi'nde, II. Bayezid devrinde bir tetimme bulunmaktaydı[204].

Osmanlı medreselerinin asıl olgunlaşması, Fâtih devrinde gerçekleşmiştir. II. Mehmed, İstanbul'u aldıktan sonra buradaki kiliselerden sekizini medreseye dönüştürerek bunlardan birinin müderrisliğini Bursa'da elli akçe ile Muradiye müderrisi olan Mevlana Alâüddin Tûsî'ye diğer ikisinin müderrisliklerini Bursalı Hocazâde ile Mevlana Abdülkerim'e verip diğerlerine de münasiplerini tayin etmişti. Mevlana Tûsî'nin medresesi Zeyrek camii denilen Pantokrator manastırının bulunduğu mahal olup buradaki kırk hücre/odanın herbirinde bir öğrenci olmak üzere kırk medrese talebesi vardı.

---

[202] **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 605; Trak, **a.g.e.**, s. 352.
[203] İnalcık, "Mehmed II" mad., **DİA**, XXVIII, 405.
[204] Câhid Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarih**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 46.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'da Büyük Karaman'la Küçük Karaman semtleri arasında bir cami ile öğrenci yetiştirmeye özgü medreseler yaptırmaya karar verdikten sonra bu işe Vezir-i a'zam Mahmut Paşa'yı memur etti. Bu tesislerin yapımı 867 /1463'te başladı ve 875/1471'de bitti ve böylece iki minare ve bir şerefeli cami ile iki tarafında yüksek tahsil için sekiz medrese ve bu medreselerin arkalarına da "*Tetimme*" ismiyle bu büyük medreselere talebe yetiştirmek üzere sekiz medrese daha yaptırdı. Misafirlerin hayvanları için ahırlar inşa ettirdi ve bunlardan başka bir imaret ile taamhane doğudaki dört medresenin yanında Daruşşifa denilen hastane camiin kuzeyinde Kur'ân okunmak için bir muallimhane ve camiin batı tarafına medrese talebeleri için bir kütüphane ve yine aynı tarafta ders okutmaya özgü darüttalim ve iki mükellef hamam (Karaman hamamı) yaptırdı[205].

Camiin doğu ve batı taraflarına yaptırılan sekiz medreseye *Medâris-i Semâniye* ve daha sonra meşhur deyimiyle *Sahn Medreseleri* denildi. Bu mevki İstanbul'un ortasına tesadüf ettiğinden dolayı medreselere *Sahn* adı verilmiştir. Tarihi rivayetlere göre Sahn-ı Seman medreselerinin programlarını Mahmut Paşa ile meşhur heyet âlimi/astronom Ali Kuşçu düzenlemişlerdir[206].

Sahn ve Tetimme medreselerinden başka camiye dönüştürülen Ayasofya kilisesinin yanındaki mahalde tesis edilen medresenin müderrisine altmış akçe ve Eyüp camiinin yanında yapılan medresenin müderrisine de elli akçe yevmiye ile birer müderris tayin edildi. Ayasofya medresesi, Sahn-ı Semân derecesinde ve daha sonraları ise Sahn-ı Semân'dan üstün tutulup buranın müderrisi beş yüz akçe yevmiyeli kadılıklara tayin edildiği gibi terfi eden Sahn müderrisleri Ayasofya müderrisleri olurlardı. Eyüp müderrisliği ise bazen dahil yani Sahn'dan bir derece aşağı ve bazen tayin edilen müderrisin ilmi kudretine göre Sahn ve Sahn'dan yukarı sayılmıştı. Bununla beraber Eyüp medresesi, Fatih zamanında Sahn itibar edilmişti[207].

---

[205] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1965, s. 5-6.

[206] Abdülhak Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, IV. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 46; Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 7.

[207] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 10.

Osmanlı medreselerinde okutulmak üzere kabul edilen *Ḥâşiye-i Tecrîd* adlı kelam kitabı, medreselerin ilk tahsil derecesine alem oldu. Kelam ilmine önem verilmesi nedeniyle *Mevâkıf* ve şerhleri, Osmanlı medreselerine girdi.

Ḥâşiye-i Tecrîd, Nâşıruddin et-Tûsî (ö. 672/1273)'nin *Tecrîdü'l-i'tiḳâd* veya *Tecrîdü'l-kelâm* ismindeki eserinin ünlü bilgin Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından incelenmiş ve izah edilmiş hâşiyesidir. Seyyid Şerif, bu hâşiyesini Şemsüddin Maḥmud el-İsfahânî (ö. 746/1345)'nin *Şerḥu't-Tecrîd* isimli eserini okuduktan sonra yazmıştır. Seyyid Şerif'in hâşiyesi üzerine Osmanlı bilginleri hâşiyeler yazmıştır. Fatih, Sahn-ı Semân medreselerini yaptırdıktan sonra medresesine Seyyid Şerif'in *Tecrîd hâşiyesini* koydurduğu gibi kelam ilminden *Mevâḳıf şerhi*nin de okutturulmasını şart koymuştur.

Mevâḳıf, Kadı 'Aḍudüddin el-Îcî (ö. 756/1355)'nin eseridir. Seyyid Şerif, bu *Mevâḳıf*'a da vâkıfane bir şerh yazmış ve Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Bazı Osmanlı bilginleri de, *Mevâḳıf*'ın bazı fasıllarına şerh ve hâşiyeler yazmışlardır[208].

Fâtih, medresesinin programları arasına fikir tartışması yapan kelam ilmini koydurmuş, bilginlere şerh ve hâşiyeler yazdırarak bu hususta düşünce hareketlerini teşvik etmiştir. Nitekim *Tehâfütü'l-felâsife* üzerine yazılan risâleler, bu kapsamdadır.

Kelam kitaplarından el-Beyżâvî (ö. 685/1286)'nin *Ṭavâli'u'l-envâr* adlı eseri ve bunun Şemsüddin Maḥmud el-İsfahânî'ye ait şerhi olan *Şerḥu'ṭ-Ṭavâli'* adlı eser de, Osmanlı medreselerinde okutularak birçok hâşiye kaleme alınmıştır. et-Teftâzânî'nin *Maḳâsıdü'ṭ-ṭâlibîn* adıyla 784/1382'te telif ettiği kelam kitabı da medreselerde okutturulmuştur.

Kelamla ilgili olarak yazılan bu eserlerden ilk önce aşağı dereceli medreselerde *Ḥâşiye-i Tecrîd* okutulur ve öğrencinin düzeyi yükseldikçe *Ṭavâli'* ve en son da *Mevâḳıf* ve şerhleri okutulurdu. Müderrisler, *Tecrîd* ve *Ṭavâli'* şerhlerinden hangisini dilerlerse onları okuturlardı.

---

[208] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 24-25.

Hâşiye-i Tecrîd medreselerinde muhtasarât denilen sarf, nahiv, hesap, hendese gibi derslerin okutulduğu anlaşılsa da bunların hangi eserler olduğu belirtilmemiştir. Muhtasarâtı gören talebeye Hâşiye-i Tecrîd medreselerinde mantıktan *Meṭâli‘ şerhi*, belâgattan *Muṭavvel*[209], *‘İṣâm* ve *hâşiye*si okutulmuştur.

Aşağı medreselerde her müderrisin ilmî gücü oranında fıkıh metin ve şerhlerinden ders okutması önerilse de bunların hangi eserler olduğu gösterilmemiştir. Müderris, kelamdan *Tecrîd hâşiyesi* ile *Ṭavâli‘ şerhi*nden hangisini dilerse onu okutur. Ama kanunnamede *Tecrîd hâşiye*sinin okutulmasından söz edildiğinden medreselerde daha çok o eser okutulmuş ve bu ilk medreselere *Hâşiye-i Tecrîd medreseleri* ismi verilmiştir.

Hâşiye-i Tecrîd'in bir derece yukarısında bulunan Miftâh medreselerinde belâgattan es-Sekkâkî'nin *Miftâḥu'l-‘ulûm*'unun özellikle Seyyid Şerif tarafından yazılan şerhinin okutulması nedeniyle bu medreselere bu isim verilmiştir.

Kırklı (kırk akçe yevmiyeli) medreselerde kelam ilminden *Mevâḳıf şerhi*, fıkıhtan *Hidâye* dersleri ve mantıktan *Şerḥ-i Şemsiyye* dersleri okutulmaktaydı[210].

Elli akçeli hariç medreselerinde furûdan *Hidâye* ve fıkıh usulünden et-Teftâzânî'nin *et-Telvîḥ* isimli şerhi okutulurdu.

Daha sonra Sahn-ı Semân mahreci olan Mûsıla-i Sahn'da dahil olarak dâhil medreseleri derslerine çıkılıyordu ki fıkıh usulünden İbn Ḥâcib (ö. 646/1248)'in muhtasar münteha şerhi olan *Şerḥ-i ‘Aḍud* ve yine şerh olarak Seyyid Şerif'in eseri ve fıkıhtan *Hidâye* ve ez-Zemaḫşerî'nin *el-Keşşâf* ve el-Beyżâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirlerinden biri okutulurdu.

Sahn-ı Semân dersleri, herhalde daha aşağıdaki medreselerde okutulan derslerin daha ayrıntılıları olacaktır. İlk ve orta dereceli medreseler ile Sahn-ı Semân medreselerinde hadis usulü ve hadis derslerinin okutulmasına ilişkin bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak Tetimme (dâhil) medreseleri ile Hâriç elli medreselerinde derse başlanmadan önce *Meşârık* ve *Mesâbih* veya *Sahîh-i Müslim* ve *Buhâri*'den belli oranda hadis nakledilirdi.

---

[209] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 26.
[210] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 27.

Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli ders, Hanefî fıkhıdır ve bu da *Hidâye* adıyla meşhurdu. *Hidâye*, Burhanüddin b. Ebî Bekir Merginânî (ö. 593/1197)'nin eseridir, *Bidâyetü'l-mübtedî* adıyla şerh edilmiş ve bu şerh de *Kifâyetü'l-müntehî* ismiyle şerh edilmiştir[211].

Hidâye'nin en değerli şerhi, Bayburdlu Ekmelüddin (ö. 786/1384)'in *'İnâye* adlı şerhidir. Bunun dışında Sadruşşerî'a-i Evvel 'Ubeydullah b. Mes'ûd'un oğlu Burhânüşşerî'a Mahmûd (ö. 750/1349)'un kaleme aldığı *Viḳâye* ve bunun muhtasarı *Nikâye* adlı eserlerdir.

Aşağı dereceli medreselerde Arapça'nın sarf, nahiv ve kurallarından olarak sarftan *'İzzî*, *Emsile*, *Binâ*, *Maḳṣûd*, *Şâfiye* ve *Merâḥu'l-ervâḥ* ile bunların şerh ve haşiyeleri, nahivden *Kâfiye*, *'İṣâm*, *Miṣbâḥ*, *Elfiye*, *'Avâmil* ile Bergamalı meşhur Kâfiyeci'nin *Ḳavâ'idü'l-i'râb şerhi* ve *Muğnî'l-lebîb* ile şerh ve hâşiyeleri *Molla Câmi* ve mantıktan *Meṭâli'u'l-envâr şerhi* ve belâgattan *Telḫîṣ şerhi Muṭavvel* okutuluyordu. Yine sarftan Aḥmed b. Maḥmud el-Cündî (ö. 700/1300)'nin *'Uḳûdü'l-cevâhir* adlı eseriyle bazı sarf ve nahiv kitaplarının şerh ve hâşiyeleri de medreselerde okutuluyordu.

Mantıkla ilgili *Îsâgûci* diye meşhur kitap, Eşîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1265)'nindi ve asıl adı *Risâle-i Ebheriyye* idi. Sözkonusu eseri Hüsâmüddin Kâti (ö. 760/1359) muhtasar olarak şerh etmiştir. Bunlardan başka Molla Fenâri ve diğer bazı bilginlerin de şerhleri varsa da en ünlüsü, Kâti ile Fenâri'nin şerhleridir ve onlara da birçok hâşiye yazılmıştır[212].

Fatih Sultan Mehmed, haddi zatında âlim bir insandı. Müspet ilimlerle tıbba, aldığı ilk tahsil ve terbiye dolayısıyla meraklıydı. Sonra şâirdi, ince ruhu sanat eserlerine eğilimliydi. Bütün âlimler ile ayrı ayrı akademik toplantılar yapardı. Bunların hepsine o kadar kıymet vermişti ki huzurunda oturabilirlerdi. Serbestçe tartışırlardı. Ama idareye geçen devlet adamlarıyla ordu erkanına oturma yetkisi

[211] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 28-29.
[212] Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 29-31.

verilmemiştir[213]. Fâtih'in ilme verdiği önemin bir göstergesi de, döneminde yükselmek için ilmî eserler yazmanın gerekliliğidir[214].

Fatih Sultan Mehmed devri ilim anlayışının bütün ilimlere açık olması neticesinde bütün ilim dallarında gözle görülür gelişmeler yaşanmıştır. Tıp sahasında bu devrin Osmanlı Türklerinin en parlak devri olduğu bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed, Hekim Kutbuddîn Ahmedî'nin başkanlığında, Hekim Şükrullah, Muhammed-i Şirvanî, Hoca Ataullah-ı Acemî, Ya'kub Hekim, Hekim Lârî-i Acemî, Hekim Arab ve Altuncuzâde'den müteşekkil bir tıp şurası toplamıştı[215].

Matematik ve astronomi bakımından, Osmanlı Türklerinin oldukça parlak bir çağı, Fatih zamanında Türkistan'dan İstanbul'a gelen Ali Kuşçu ile başlar[216]. Doğu ve batı bilginlerini sarayında toplamayı pek seven Fatih, Ali Kuşçu'yu Ayasofya medresesine günde 200 akçe maaşla tayin etmiş, o da Ayasofya medresesi müderrisliğinde çalışmış ve 1474'te vefat etmiştir. Ali Kuşçu'nun matematik ve astronomi üzerine yazdığı eserlerin önemlilerinden biri Farsça yazılmış olan *Risâle fî'l-hey'e*'dir. Bu eser, bir önsözle iki makale üzerine düzenlenmiş olup Uzun Hasan seferi sırasında yazarı tarafından Arapça'ya çevrilmiş ve sonuna gökcisimlerinin dünyamızdan uzaklıklarına dair bir bölüm koyarak, zafer günü tamam olduğu için *Fetḥiyye* adıyla Fatih'e takdim edilmiştir. Öte yandan Farsça yazdığı *Risâle fî'l-hisâb*'ı Arapça'ya çevirerek *Risâle-i Muḥammediyye* adıyla padişaha takdim etmiş olduğu da bilinmektedir. Ali Kuşçu'nun en önemli eseri, Salih Zeki Bey'e göre Uluğ Bey Zîc'ine yazdığı şerhtir. Bu şerh, o zaman bilinen yüksek matematikle Zîc'deki sav başlarının ispatını vermesi bakımından çok önemlidir[217].

Fâtih zamanında âlimler, iki grupta toplanmışlardı. Birincisi, Sinan Paşa, Molla Lütfi, Hocazâde Mustafa, Zenbilli Ali Efendi diye anılan Ali Cemalî Efendi gibi oldukça geniş düşünceli âlimler topluluğu idi. Bunlar Şeyh Muslihudin Vefa (ö.

---

[213] A. Süheyl Ünver, **Fatih Devri İlim, San'at ve İçtimai Tekâmül Hamlelerine Umumî Nazar**, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 6.

[214] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 51.

[215] Cahid Baltacı, "Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Semân Medreseleri", **İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih**, İBBK Yay., İstanbul 1995, I, 244.

[216] Ali Kuşçu'nun hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Alp, "Arap Dili ve Belâğatı Açısından Ali Kuşçu ve 'Unkûdü'z-Zevâhir fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İzmir 2006, s. 14-25.

[217] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 47-49. Yine Fatih zamanında müspet ilimlerde öne çıkan bazı bilginler ve eserleriyle ilgili bilgi için bkz. Adıvar, **a.g.e.**, s. 50-54.

896/1491) etrafında birleşmişlerdi. İkinci grup, Karamani Mehmed Paşa, Hatibzâde, Molla İzarî, Efdalzâde, Ahaveyn diye anılan Karamanlı iki kardeş Ahmed ve Mehmed Efendiler gibi daha mutaassıp, katı düşünceli âlimlerden meydana gelmişti. Bunlar, birinci gruptakilerin fikirlerini hoş görmezler ve kafirlikle suçlarlardı[218].

Fatih, edebiyatla yakından ilgilenir, İran ve Türk edebiyatlarını iyi bilirdi, Osmanlı padişahları içinde mahlas kullanan ve ilk defa Divan tertip eden odur. Şiirleri[219], devrindeki orta derecedeki şairlerin arasında sayılabilecek kıymettedir.

Devrinde Türk dili ve edebiyatı o zamana kadar görülmemiş bir şekilde gelişmiştir. İstanbul'da hizmetinde daimi 185 şairi bulunurdu. 30 şair, şair ulufesi alırdı[220]. Bu şairler, padişah başta olmak üzere devrin hemen bütün ileri gelenleri tarafından korunur, câizeler, ihsanlar alırlardı. Bu sebepten bu devirde başta asrın iki büyük şairi Ahmed Paşa ve Necati Bey olmak üzere pek çok şair yetişmiştir. Fatih'in sadrazamları Mahmud Paşa, Karamani Mehmed Paşa, Sinan Paşa, hem şiir ve nesir sahasında devrin tanınmış şahsiyetleri olmuşlar hem de birçok şairi himayelerine almakla edebiyatın gelişmesine zemin hazırlamışlardır. Cezerizade Mahmud Vefâyi, Sinan Paşa'nın talebesi Molla Lütfi, ilk İstanbul kadılığını yapan Hızır Bey, inşâları ve şiirleri ile tanınmış, Sultan'ın yakın çevresinde bulunmuş şahıslardır. Devrin tanınmış şairlerinden Melihî, Aşkî, Mehdî, Kazasker Fenarizade Ali Çelebi ve Defterdar Şemsi, Fatih'in daima yanında, sohbetinde bulunan ve beğenisini kazanan şairler olmuşlardır[221].

C. II. Bayezid Devri (1495'e Kadar)

Fâtih'in ölümü ile beraber, korkunç bir yeniçeri isyanı, oğulları Cem ile Bayezid arasında taht için tehlikeli bir iç harp ve devlet idaresinde ve sosyal-ekonomik işlerde Fâtih'in siyasetine karşı kapsamlı bir tepki dönemi başladı[222].

Fâtih'in son yıllarında devlet işleri veziriazam Karamani Mehmed Paşa elinde idi. Karamani Mehmed Paşa, toprak siyasetinden ve yeni vergilerden sorumlu olduğu

---

[218] Hasibe Mazıoğlu, "Sinan Paşa" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1980, X, 667; İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, s. 25-26.
[219] Fâtih Sultan Mehmed'in şairliği ve şiirleriyle ilgili bilgi için bkz. Refik Ahmet Sevengil, **Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkârlar ve Kültür Hayatı**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul ts., s. 61-75.
[220] Hammer, **Devlet-i Osmâniyye Târihi**, trc. Mehmed Atâ, İstanbul 1330 h., III, 236.
[221] İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, s. 28.
[222] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 86; Emecen, "Osmanlılar" mad., XXXIII, 493.

gibi devlet idaresinde de kulları iktidardan uzaklaştırmak ve divana Faik Paşa ve Manisazâde gibi ulema ve kâtip sınıfından kimseleri vezir olarak sokmakla da, İshak Paşa ve Gedik Ahmed Paşa gibi kul aslından eski ricalin şiddetli nefretini kazanmıştı. Fâtih ölür ölmez bu rical etraflı bir komployu uyguladılar. Onlar, Yeniçerileri ve Amasya'da vali olan Şehzâde Bayezid'i tabii bir müttefik buldukları gibi malî siyasetten şikayetçi olan halk tarafından da desteklenmekte idiler. Konya'da vali Şehzâde Cem, babasının sıkı idaresini ve fetih politikasını devam ettirecek görünüyordu ve Fâtih tarafından halefi olarak tercih olunmuştu. İshak Paşa tarafından tahrik edilen yeniçeriler, ölen sultanın karargâhından dönerek İstanbul'da Karamanî Mehmed Paşa'yı feci şekilde öldürdüler, ticaret yerlerini yağma ettiler. İshak Paşa, öbür yandan Cem'in payitahta gelmesini önleyerek Bayezid'i İstanbul'a getirtip tahta çıkardı. Yeni sultana, babası gibi sık sık yeni akçe çıkarmama, emlâk ve evkâfı sahiplerine geri verme koşulları kabul ettirildi. Bu sırada Cem de, Bursa'ya gelip sultanlığını ilan etti, adına para bastırdı. II. Bayezid, İshak Paşa yardımıyla Gedik Ahmed Paşa'yı, İtalya'ya geçireceği orduyu hazırlamakla meşgul bulunduğu Arnavutluk'tan kendi yanına gelmeye ikna edebildi. Yeniçerilerin çok sevdiği bu büyük asker, Cem'i mağlup etmeyi başardı ve imparatorluğun gerçek hâkimi durumuna geldi. II. Bayezid ve Amasya'dan gelen yakınları, onun çekingen politikasını açıkça kötüleyen bu diktatörü nihayet Cem tehlikesi bertaraf edildikten sonra bir ziyafet sonunda katlettiler (18 Kasım 1482).

Gedik Ahmed'in kayınpederi İshak Paşa da emekli edildi. Bayezid, artık tahtına gerçekten sahipti. Babasının siyasetine karşıt olarak barışsever, yumuşak, hoşgörülü bir idare getirdi. Fâtih devrine karşı tepkinin bir göstergesi olarak, Çandarlı İbrahim divana vezir atandı. Bayezid, babası zamanında devletleştirilmiş emlâk ve evkâfın büyük bir kısmını sahiplerine geri verdi ve bunun için çağdaşı yazarlar tarafından adaleti göklere çıkarıldı.

II. Bayezid, yine saltanatını kuvvetlendirmek amacıyla Gedik Ahmed'i bertaraf ettikten sonra büyük bir gaza başarısı sağlamak zaruretini duyuyordu. Bunun için Fâtih'in başarısızlığa uğradığı Boğdan'ı seçti. Karadeniz ve Kırım'a sarkmak isteyen kuvvetli Polonya krallığının himayesini sağlayan Boğdan Beyi Büyük Stefan'ın elinden Kilia ve Akkerman'ı aldı, böylece kuzey memleketlerinin Akdeniz'le ticaretinin bu iki mühim antreposunu/ardiyesini imparatorluğa bağladı.

Bu ticarette hayati menfaatleri olan Stefan nihayet Osmanlı tâbiyetini kesin olarak kabul etti. Bu seferde Kırım hanı, bir tâbi sıfatıyla Osmanlılarla işbirliği yaptı.

Boğdan seferi II. Bayezid için gerçek bir başarı idi. Bayezid'in iç ve dış siyaseti, Cem'in ölümüne kadar (25 Şubat 1495) onun dönmesi korkusu altında kaldı. Bayezid, Cem korkusuyla bir haçlı seferine önayak olabilecek Macaristan ve Venedik'le andlaşmalar yaparak bir barış devresi açmıştı. İtalyan saraylarıyla ve Papalık'la diplomatik ilişkilere girdi. Hatta Fransız kralı, İtalya'dan sonra Bayezid'e saldıracağını ilan etti. Charles'a karşı Papa, Venedik ve Napoli kralı ile Bayezid arasında yaklaşma oldu. Doğu'da Memlûklere[223] karşı yaptığı yıpratıcı uzun savaş (1485-1491), Bayezid'i Avrupalı güçlerle barışa zorluyordu.

Karaman ve Dulgadır sorunları yüzünden gergin olan Osmanlı-Memlûk ilişkileri, Cem sorunu yüzünden daha da gerginleşti. Memlûk sultanı Kayıtbay, 1481'de Cem'i kabul etmiş ve sonra 1482 yazında onun Karaman oğlu Kasım Bey'le birlikte Orta Anadolu'da harekâtta bulunmasını kolaylaştırmıştı. 890/1485'te patlak veren savaş, Osmanlılar için başarılı olmadı. Altı büyük seferden sonra yorgun düşen her iki taraf, statüskonun korunması esası üzerine barış imzaladılar (1491)[224].

II. Bayezid, içte sükûneti sağlamaya ve fetihlerle gelişen imparatorlukta idarî sistemi yerleştirmeye yöneldi. Ancak zaman zaman kedisini iktidara getiren güçlerin isteği doğrultusunda bazı uygulamalarda bulunmak zorunda kaldı. Fâtih döneminde devlet gelirlerini azalttığı düşüncesiyle timara çevrilen ve kaldırılan vakıflar eski sahiplerine geri verilirken daha önce kaldırılmış olan nakîbüleşraflık müessesesi yeniden kuruldu[225]. Yine II. Bayezid, özellikle hükümdara serbestçe hareket etme yetkisi tanıyan örfî uygulamaları frenledi, bu çerçevede şer'î esaslar daha ön plana çıkarıldı ve örfî tatbikat şer'î çerçeveyle sıkı sıkıya sınırlandırıldı[226].

Büyük ilim koruyucusu II. Mehmet'in vefatının ardından, müspet ilimlere karşı gösterilen eğilim ve ilgi geleneği, bir süre daha devam etmiştir. Nitekim Molla Lütfi ve hocası Sinan Paşa, matematik ve astronomi üzerinde çalışmışlardır. Bunlardan Molla Lütfi yüz kadar ilmin ad ve konularını gösteren *el-Metâlibü'l-*

[223] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 87.
[224] İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", I, 88.
[225] Şerafettin Turan, "Bayezid II" mad., **DİA**, İstanbul 1992, V, 236.
[226] Emecen, "Osmanlılar" mad., XXXIII, 493.

ilâhiyye fî mevżû'âti'l-'ulûm adlı bir eser yazmış ve mantık ile kelam üzerine şerhler telif etmiştir. Daha önce Fatih kütüphanesi hâfız-ı kütübüyken aklî ilimlere önem veren Molla Lütfi, Ali Kuşçu'nun İstanbul'a gelmesiyle iyi bir de matematik öğretmenine kavuşmuştu[227].

Bu devirde Osmanlı Türkiyesinin en ileri gelen astronom ve matematikçilerinden Mirim Çelebi adıyla meşhur olan Mahmud b. Mehmed yetişmiştir. Astronom Kadızâde ile Ali Kuşçu'nun torunudur. Ünlü Hocazâde ve Sinan Paşa'dan ders almıştır. Matematik, astronomi ve usturlaba ilişkin eserler yazan bu astronom bilgin, II. Bayezid'in emriyle Uluğ Bey Zîc'ine *Düstûrü'l-'amel ve tasḥîḥu'l-cedvel* adıyla Farsça bir şerh yazmıştır[228].

Babası devrinde başlayan ilim ve fikir hareketi, onun zamanında da -eskisine nazaran oldukça yavaş olmakla beraber- devam etmiş, fakat Fatih devrindeki ileri fikir hayatı hayli zayıflamıştır. Devrinde daha ziyade Hatibzâde, Molla İzari, Çömlekçizâde Kemâl Çelebi, Efdalzâde gibi muhafazakâr âlimlerin söz sahibi olduğu ve Molla Lütfi gibi ileri fikirli bazı âlimlerin susturulduğu görülür. Buna rağmen, babasının tesis ettiği ananeyi sürdürmüş, devrinin âlim ve şairlerinin koruyucusu olmuştur. Ahmed Paşa, Necâti, Zâti gibi XV. asrın en büyük şairleri, olgunluk devrelerini onun zamanında yaşamışlardır. Fatih Mehmed gibi Molla Câmî'ye yılda bin filori altını göndermeğe devam etmiştir. Mevlana Celâleddin Devvani'ye de her yıl câize gönderirdi. Onlar da, kasideler ve risâlelerle bu ihsana cevap verirlerdi.

II. Bayezid devrinde otuzdan fazla şair sâlyane alırdı. Bu sebepten namına çok kaside yazılmış, kitap ve risâle sunulmuştur. Vaktinin çoğunu mütalaa ile geçirir ve okuduğu kitaplarla ilgili düşüncesini yazardı[229]. Özel kütüphanesinde pek çok kitap toplamıştır. Fakat sonradan muhtelif devirlerde bu kitaplar dağılmış, satılmış ve pek çoğu Avrupa kütüphanelerine gitmiştir.

Kendisi de, şairdi. Adlî mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Şiirde Ahmed Paşa'nın tesiri altındadır. Türkçe şiirleri küçük, mürettep bir divanda toplanmıştır.

---

[227] Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 58.
[228] Adıvar, **a.g.e.**, s. 61-62.
[229] Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 248.

II. Bayezid döneminde yaşayan âlimler ve şairler, onun lutuf ve ihsanından çok faydalanmışlardır. Pek çok şair, ulufe almış, salyâne almış, oldukça rahat bir hayat sürmüşlerdir. Şiirinden çok ilmiyle tanınan Molla Lütfi, Hâtemi mahlası ile şiirler yazan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Kanuni Süleyman devrine kadar 24 yıl şeyhülislâmlık eden Ali Cemali Efendi, Hatibzâde, Molla İzari, Efdalzâde Sultan II. Bayezid devrinin büyük âlimlerindendir[230].

II. Bayezid, İstanbul'da ismine nispet edilen câmi, imâret, kervansaray, mektep ve medrese yaptırmış ve medresesinin müderrisliğini müftü yani şehülislâm olanlara şart koymuştur. Edirne'de Tunca nehri kenarında 890/1486'da câmi, medrese, imâret ve bir de mükemmel hastahâne yaptırmıştır. Yine vâli bulunduğu Amasya'da 891/1487'de inşâ ettirdiği câmi, medrese, mektep ve zaviyesi vardır. Saraya alınacak iç oğlanlarına mahreç olmak üzere, Galatasarayı'nı bina ederek, orada ilk defa bir mektep açtırmıştır[231].

II. HAYATI

A. Adı ve Nisbesi

Asıl adı Muslihuddin Mustafa, babasının adı Hüsâmeddin'dir[232]. Tam adı ise, Mustafa b. Hüsâmeddîn Hüseyin b. Muhammed b. Hüsâmeddin el-Bursevî er-Rûmî'dir[233] ve Hüsamzâde diye meşhurdur[234]. Onun ismi, eserlerinde Mustafa b. Mevlânâ Hüsâm şeklinde geçmektedir[235]. Babasının isminin başında geçen "Mevlânâ" unvanı, onun da ilmiyeye mensup olduğunu gösterebilir[236]. Hüsamzâde'nin Bursevî nisbesiyle de anılması, Bursa'da doğmuş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Diğer yandan onun hayatını ele alan kaynaklarda

---

230 İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, s. 45-46.

231 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Bayezid II." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1961, 397.

232 Ramazanzâde Nişancı Mehmed Bey, **Târîh-i Ramazanzâde**, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul 1290 h., s. 157; İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., **DİA**, İstanbul 1998, XVIII, 517.

233 Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âşâru'l-muşannifîn**, Maarif Basımevi, İstanbul 1951-1955, II, 439.

234 Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẕunûn**, II, 1781, 2023; Bağdatlı İsmail Paşa, **a.g.e.**, II, 439.

235 Yine Taşköprizâde de, eserinde onun tercüme-i hâlinde ismini el-Mevlâ Muşliḥuddin Muṣṭafâ b. el-Mevlâ Ḥüsâm şeklinde vermiştir. Bkz. Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 115.

236 Görüldüğü kadarıyla Osmanlı âlimlerinin hayatlarını ele alan *eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye* vb. tabakat kitaplarında ve kitapların isimleri ile ilimlere yer veren *Keşfü'ẕ-ẕunûn*'da ilmiye sınıfına mensup (medresede görev yapmış veya daha çok ilmiyle ön plana çıkmış) kişilerden bahedilirken onların isimlerinin başına "el-Mevlâ" veya "Mevlânâ" unvanı getirilmektedir. Örneğin el-Mevlâ Hocazâde, el-Mevlâ Hasan Çelebi, Mevlânâ Ḫızır Şâh el-Menteşevî, Mevlânâ el-Câmi gibi. Bkz. Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 76, 114; Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 497, 898.

doğum tarihi verilmemekle birlikte tespit edilebilen en erken tarihli eseri, 862/1458 yılına ait olduğundan büyük ihtimalle Sultan II. Murad zamanında hayatta olduğu düşünülebilir.

B. İlmî Şahsiyeti ve Görevleri

Fatih devrinin[237] üstün şahsiyetlerinden ve ediplerinden[238] âmil/amel eden, erdemli ve olgun bilgin[239] Hüsamzâde Mustafa Efendi, edebî ilimlerin incelikleri ve güzellikleri ile şer'î ilimlerin usul ve fürûunda tam bir donanıma sahiptir. Hadisler ile tefsirlerin hakikatlerine ve inceliklerine vâkıf bir ariftir[240]. Bunun yanı sıra onun aklî ilimlerde de mahareti vardır[241].

Müellif, gençliğinde döneminin bilginlerinden ilim tahsîl edip ilmî yetkinlikle ifâde (ders verme, tedrîs) mertebesine ulaştığında bazı medreselerde müderris olmuş ve ders verilen yerler, harap hâldeyken güzelce ilgilenerek buraları onarmıştır. Bursa şehrinde Sultan medresesinde bazı değerli dânişmendlere[242] ders vermiştir. Daha sonra burada müftü olup sem'î şer'î meselelerde fetva verirken vefat etmiştir[243]. Diğer yandan çalışma konumuzu teşkil eden *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de Türkçe münşeât bölümünde 5. sırada yer bulan bir mektupta Hüsamzâde'nin Fâtih Sultan Mehmet devrinde Murâdiye medresesinde müderrislik görevinde bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır[244]. Müellifimiz hakkındaki önemi nedeniyle bu medreseler üzerinde biraz durmak istiyoruz.

1. Hüsamzâde'nin Görev Yaptığı Medreseler

Medreseyi bitirenlerden müderris olmak isteyenler, mülâzemetle ilk defa yirmili bir medreseye tayin edilirler ve burada beşer akçe terakkî ile otuzlu bir

---

[237] Âşık Paşazâde, eserinde Hüsamzâde'nin Sultan II. Bayezid dönemi âlimlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Âşık Paşazâde, **Tevârîh-i Âl-i Osmân (Âşık Paşazâde Târihi)**, haz. 'Âlî Bey, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1332 h., s. 224.

[238] Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, Matbaa-i 'âmire, İstanbul 1333/1914, I, 275.

[239] Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 115.

[240] Mecdî Mehmed Efendi, **Hadaiku'ş-şakaik**, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul 1989, s. 206.

[241] Muḥammed Abdülḥayy el-Leknevî el-Hindî, **el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye**, tashih ve ta'lîk Muḥammed Bedrüddîn Ebû Firâs, Dâru'l-ma'rife, Beyrût ts., s. 213-214.

[242] *Dânişmend*, "bilgili, ilim sahibi" anlamına gelen Farsça bir sözcük (dâniş-mend)tür. Başta Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere büyük medreselerin özellikle icâzet alma seviyesine gelmiş öğrencilerine bu isim verilirdi. Bkz. Mehmet İpşirli, "Dânişmend" mad., **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 464.

[243] Mecdî, **a.g.e.**, s. 206-207.

[244] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 177-179.

medreseye ve ondan onar akçe terakkî ile kırklı ve ellili medreselere yükselirlerdi. Diğer yüksek seviyelerdeki medreselerde de müderrislikten sonra kadılığa geçip yine şeyhülislâmlığa kadar yükselebilirlerdi. Müderrislerin de istedikleri takdirde kadılık veya müftülüğe geçmeleri mümkündü[245].

Şimdi Hüsamzâde'nin de görev yaptığı Bursa'nın iki köklü medresesi hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz .

a. Sultan(iye)/Çelebi Mehmed Medresesi

Bânîsi, beşinci Osmanlı padişahı Çelebi Sultan Mehmed (ö. 824/1421)'dir. Çelebi Mehmed, 820/1417-18 tarihinde Bursa'da câmi ve imâret, bir sene sonra 821/1418-19'da medrese inşâ ettirdi. Bugün hâlâ câmiin yanında ayakta duran ve Yeşil medrese[246] olarak da anılan bu medrese, biri büyük 13 hücreden meydana gelmektedir. Vakfiyesine göre 30 talebesi olması gereken[247] medresenin 13 odalı olmaması lâzımdır. Zira 30 talebe için 30 oda lâzımdır ki, herhâlde medrese, iki kat olarak düşünülmüş ve vakfiyeye öyle geçmişken sonradan ikinci kat tamamlanamamıştır.

Pâye bakımından medrese, 1419 tarihini taşıyan vakfiyesine göre müderrise yevmî 20 dirhem, her ay 3 mud buğday, 1 mud arpa, iki mu'îdin herbirine 5'er dirhem, ayda 1 mud buğday verilmesi, en lâyık olanın imamlık yapması şart koşulmuş, 30 talebeden herbirine 1 dirhem, zaviye ekmeğinden 2 adet ekmek verilmesi kayd altına alınmıştı. II. Murad devrinde ise 50 ile tevcih yapılıyor ve 1009/1600-1'de altmışlılar arasında bulunuyordu.

En yetkili bilginlerin üstün düzeyde tedrisat yaptığı Sultaniye medresesinin[248] müderrisleri arasında şu şahsiyetler dikkati çekmektedir: Alâeddin Tûsî (II. Murad devrinde 50 ile), Molla Yegenzâde Mehmed Şâh Efendi (II. Murad devri müderrislerinden olup burada müderrislikten sonra Bursa kadısı oldu ve kadı iken vefat etti), Fenârîzâde Mehmed Şâh Efendi (ö. 839/1435-36), Fenârîzâde Yusuf Bâlî Efendi (ö. 846/1442-43), Muhyiddin Derviş Mehmed Efendi (Bursa'da II. Mehmed

---

[245] Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarih**, s. 56.
[246] M. Tayyib Gökbilgin, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", **Necati Lugal Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, s. 263.
[247] Baltacı, **a.g.e.**, s. 491.
[248] Gökbilgin, **a.g.m.**, s. 263.

devrinde Sultan Medresesi müderrisi iken vefat etti. Kabri, Zeynîler zaviyesinde Fenâri Hasan Çelebi kabri yanındadır), Ahî Yusuf b. Cüneyd Efendi (891/1486'dan önce), Hocazâde Muslihuddin Efendi[249] (Fâtih'in cülûsuyla İstanbul'a davet edilip padişah hocası olan ve daha sonra kazaskerliğe gelen Hocazâde, Bursa'da Sultan Medresesi'ne tayin edildi. 871/1466-67 tarihinde Edirne kadısı olan Hocazâde, 872/1467-68 tarihinde İstanbul kadısı, daha sonra İznik müderrisi ve kadısı, II. Bayezid'in cülûsundan sonra tekrar yevmî 100 akçe ile Bursa'da Sultan Medresesi müderrisliği ve Bursa müftîliği verildi. 893/1488'de müftî iken vefat etti), İlyâs b. İbrahim Efendi (Bursa'da Sultaniye Medresesi'nde müderris iken 891/1486 tarihinde vefat etti. Zeynîler'de defnolundu), müellifimiz **Muslihuddin b. Hüsâmeddin Efendi** (Fâtih devri müderrislerinden olup bazı medreselerde müderrislikten sonra Bursa'da Sultan Medresesi müderrisi ve Bursa müftîsi iken vefat etti), Selâhüddîn Efendi (Bazı medreselerde müderrislikten sonra Fâtih Mehmed tarafından şehzâdesi II. Bayezid'e hoca tayin edildi. Bursa'da Sultan müderrisi iken vefat etti), Sinâneddîn Yusuf Efendi (II. Bayezid devri), Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi (II. Bayezid devri)[250]…

b. Muradiye Medresesi

XV. yüzyılın Bursa ilim ve kültür hayatında hiç kuşkusuz büyük bir yere sahip Muradiye medresesinin[251] bânîsi, Sultan II. Murad (ö. 855/1451)'dır. II. Murad, Bursa'da Simavlılar mahallesinde Muharrem 830/Kasım 1426'da tamamlanan camisinin etrafında bir zâviye ile bir medrese yaptırmıştır.

Bunların günümüze ulaşan 22 Şevval 833/14 Temmuz 1430 tarihli vakfiyesine[252] göre medresenin müderrisine yevmî 20 dirhem ve Salihler Köyü'nün bütün mahsulü, mu'îd olan imama yevmî 10 dirhem ve 2'şer ekmek verilecekti. Ancak daha sonraki tarihlerde müderrise yevmî 50 akçeden daha az akçe verildiği görülmemektedir. Medreseye 891/1486 tarihinden önce Ali Efendi yevmî 50 akçe ile, 900/1494-95 tarihinden biraz önce medreseye yevmî 60 akçe ile tayin yapıldığı gibi 936/1555-56 tarihinde de 60'la tayin ediliyordu. 984/1576-77 tarihinde altmışlı

[249] Baltacı, **a.g.e.**, s. 492;
[250] Baltacı, **a.g.e.**, s. 493.
[251] Gökbilgin, **a.g.m.** s. 266.
[252] İnalcık, "Murad II" mad., XXXI, 171.

durumunu muhafaza eden medrese, 1004/1595-96 tarihinde de aynı idi. Medrese, 1063/1652-53 tarihinde de yine altmışlı idi[253].

Kuruluşundan XV. asrın sonlarına kadarki devrede bu medresede görev yapmış bazı müderrisler şu şekilde sıralanabilir: Zeyrek Mehmed Efendi (II. Murad devri), Muslihuddin Mustafa Efendi (II. Mehmet devrinde vefat etti), Zenbilli Ali Efendi (891/1486'dan önce 50 akçe ile), Hatib Kasım Efendi, Vildân Mehmed Efendi (ö. 893/1488), II. Bayezid zamanında yevmî 60 akçeyle Murâdiye'ye müderris olan Molla Lütfi (ö. 900/1495), Fenârîzâde Alâeddîn Ali Efendi (ö. 902/1497), Veliyyüddîn Oğlu Ahmed Paşa (902/1497'den önce)[254]…

2. Öğrencileri

a. Öğrencisi, Mu'îdi[255] ve Damadı Zenbilli Ali Efendi

Cemâleddin-i Aksarâyî neslinden[256] olan âlimin tam adı, 'Alâüddin Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Cemâlî'dir[257]. Zenbilli diye şöhret kazanmıştır, zira evinin üst katında oturur ve şahnişine bir zenbil asardı. İş sahipleri fetva kâğıtlarını bu zenbile koyarlar, ipini çekerlerdi. O da, zenbili yukarı çekip yanıtını yazar ve geri aşağıya sarkıtırdı. Böylece halk bekleme sıkıntısından kurtulur ve işleri başına dönerdi[258]. Kıvâmüddin Kâsım'ın kardeşi Zenbilli, küçüklüğünde Molla 'Alâüddin Ali b. Hamza el-Karâmânî'den okudu, onun yanında *Muḫtaṣaru'l-Ḳudûrî*'yi ve *Manẓûmetü'n-Nesefî*'yi ezberlerdi. Sonra Kostantiniye'ye geldi ve Molla Hüsrev'den okudu. 865/1461'de Fahruddîn el-'Acemî'den sonra şeyhülislâmlık görevine gelen[259] ve Fâtih'in "Zamanın Ebû Hanifesi" diye nitelendirdiği[260] Molla Hüsrev, "ben

---

[253] Baltacı, **a.g.e.**, s. 505-506.

[254] Baltacı, **a.g.e.**, s. 507. Muradiye medresesi hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Yavaş, "Murâdiye Külliyesi" mad., **DİA**, İstanbul 2006, XXXI, 197.

[255] *Mu'îd*, işleri bilen ve işten haberdar tecrübeli ve usta kişidir. Nitekim "o mu'îddir" demek, o işleri bilen ve ustadır demektir. Müderrisler ıstılahında mu'îd tabiri, i'âde [إعادة]'den alınmıştır ve dersini ilim tâlibine bir daha takrîr ve tezkîr eden (anlatan ve hatırlatan) kimsedir. Bkz. Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "'avd", I, 1226. *Mu'îd*, yine terim olarak müzâkereci, müderrislerin derslerini tekrarlayıp izah eden ve müderris yardımcısı demektir. Dânişmendler arasından ve en liyâkatli olanlardan seçilen mu'îdler, hem müderrisin derslerini tekrarlar hem de dânişmendlerin disiplini ile meşgul olurlardı. Bkz. Baltacı, **a.g.e.**, s. 33.

[256] Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 320.

[257] Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-'ârifîn**, I, 742.

[258] Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, IV. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, V, 219.

[259] Ali Ekber Dihḫudâ, **Lugatnâme-i Dihḫudâ**, Müessese-i intişârât u çâp-ı dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1993-1994, VI, 8582.

[260] Abdülkadir Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 7.

fetvayla meşgulüm, fetva meşgaleleri ders ve talimden engelleyicidir, Molla Muslihuddin senin tahsiline benden daha çok ilgi gösterir, ders ve ifade hususunda tam bir ikdam ve ihtimam eder, onların hizmetine varın" diyerek mazeretini belirtti ve onu Muslihuddin b. Hüsâm (müellifimiz)'a gönderdi. Bunun üzerine Zenbilli, Bursa Sultâniye medresesinde müderris olan Hüsamzâde'ye gitti, onun yanında aklî ve şer'î ilimleri okudu, sonra hocasının ders muîdi oldu, ardından da Hüsamzâde, onu kızıyla evlendirdi. Zenbilli'nin Hüsamzâde'nin kızından ilmin gelişmesine katkıda bulunan çocukları oldu[261].

Fâtih Sultan Mehmed Han, Edirne'de Taşlık medresesini günde otuz akçe ücretle Zenbilli'ye verdiği vakit, yoksulluğunu öğrenince ayrıca beş bin akçe ile birkaç kat giysi armağan etti. Karamanî Mehmed Paşa vezir olunca onun Sinan Paşa ile olan yakınlığını bildiğinden öç almak için sözü edilen medreseden başka bir medreseye sürerek, ücretinden de beş akçesini kesti. Geçmiş dostluğun gereği Sinan Paşa ile ilişkilerini kesmeyen Ali Çelebi/Zenbilli, onunla ahbaplığını sürdürünce Mehmed Paşa beş akçesini daha kesti. Zor durumda kalan Ali Çelebi, müderrislikten vazgeçip Şeyh Vefâ'nın hizmetine girdi. Sözü edilen vezir öldürüldü ve padişahlık Sultan Bayezid'e geçti. Rüyasında Zenbilli'yi gören II. Bayezid, ona vezirleri gönderip yanına çağırdı. Ne var ki Zenbilli buna icabet etmedi[262]. Padişah, bunun üzerine ona günde otuz akçe ile Amasya müftülüğünü verip zorla oraya gönderdi. Sonra da Bursa'da Kaplıca'da Sultan Murad Han Gazi medresesini verdi. Bir süre sonra müderrislikten vazgeçen Ali Efendi, Amasya'da amcaoğlu Şeyh Mehmed Cemâli'yi ziyarete gitti. Bir süreden sonra günde elli akçe ile İznik, arkasından da Bursa Sultaniyesine atandı. Sultan Bayezid, Amasya'da bir medrese yaptırınca müderrisliğe onu getirdi. Bu şehrin fetva görevini de buna ekledi[263]. Sonra Semâniye müderrisi olup uzun süre burada kaldı. Hacca gitmek üzere Mısır'a gitti. O yıl Mekke'de kargaşa olduğundan haccı eda edemedi ve bir yıl Mısır'da oturdu. Bu

---

[261] Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 173; Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 302.

[262] Padişahı ziyarete gitmemesinin nedenini Sultan Cem taraftarı olmasına dayandıranlar da vardır. Bkz. İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, II, 112.

[263] Mecdî Mehmed Efendi, Sultan Bayezid'in oğullarından Şehzâde Sultan Ahmed'in Amasya sancağına vali olup oğlu Sultan Murad'ın sünnet düğününü yaptığında bazı huddâm-ı sidre-makâmın Sultan Ahmed hazretlerinin hocalarını o fâzıldan çok gözetip bunun hürmetinde taksir ettiklerini ve Zenbilli'nin de bu duruma içerlenerek fetvâ ve medreseyi terk edip Kostantiniye'ye geldiğini, Sultan Bayezid'in de, kendi medresesini terk ettiği için kızıp onu azlettiğini ve Zenbilli'nin altı ay mazûl kaldığını ifade etmektedir. Bkz. Mecdî Mehmed Efendi, **a.g.e.**, s. 303.

sırada Molla Efdalzâde ölüp de İstanbul müftülüğü boşalınca padişahın buyruğu üzerine Semâniye müderrisleri sırasıyla müftülük ettiler. Merhum Ali Çelebi hacdan dönünce bu değerli görev ona verildi. İstanbul'da yaptırılan cami ve medrese tamam olmak üzere bulunduğundan, müderrislik görevi de müftülüğe eklendi. Ücreti ise yüz iken yüz elli akçe oldu. Bu yüzden Molla Seyyid Ali ve Seyyid el-Ḥamîdî isimli âlimler onu kıskandılar. Molla Seyyid Ali Zenbilli'nin bazı fetvalarını topladı, onlarda hata ettiğini söyleyip dîvân-ı 'âliye gönderdi ve vezirler de onları sözü geçen mollaya gönderdiler. O da onların cevaplarını yazdı ve o günlerde şöyle dedi: Ben Arefe'den indiğim zaman benimle Hak sübhânehû arasında bir perdenin kalmadığı bir cezbe hâsıl oldu ve Molla Seyyid Ali'nin işini Hakk'a havale ettim ve aradan bir hafta geçmedi ki Seyyid Ali bir gece öldü[264].

Yavuz Selim'in tahta çıkması üzerine, Zenbilli Ali Efendi'nin talihi parlamaya başladı. Padişahın bilime olan sevgisi, müftünün değerini büsbütün artırdı. Zenbilli Ali Efendi, hakseverliği ve doğruluğu ile Yavuz Selim'i dahi tesiri altında bıraktı ve onun teveccühüne mazhar oldu. İyi ve yumuşak ruhlu oluşu ve hakka olan saygısı çok defa padişahın şiddetli hareketlerini önledi[265]. 1516 yılında Mısır seferi için istenen fetvayı verdi. Bunun zamanında müftülük makamı, kazasker ve vezirliğin üstünde yer aldı. Kazaskerlerin atanmasında şeyhülislâmın düşüncesinin alınması, bunun zamanında başladı ve sonradan âdet hâline geldi. Yavuz Sultan Selim'e, "Eğer şerîata aykırı emirler verirsen ben de senin hal'ine fetva veririm" sözü ünlüdür[266]. Yavuz Sultan Selim, Edirne'ye varınca kendisini bazı yanlış kararlarından döndüren Zenbilli'ye bir emir gönderdi, kazaskerliği ona verdiğini ve onun için iki tarafı (Anadolu ve Rumeli kazaskerliğini) birleştirdiğini açıkladı. Çünkü Selim, onun hakkı söylediğini anlamıştı. Zenbilli ise ona cevaben yazdığı mektubunda onun emrine uyduğunu ancak Allah'la aralarındaki ahid nedeniyle kabul edemeyeceğini bildirdi. Sultan Selim de, dinini korumak üzere yükselme, makam ve maldan yüzçevirdiği için onu çok sevdi ve ona beş yüz dinar gönderdi. O da kabul etti. Sonra Kanuni, hükümdarlığında onun maaşına 50 dirhem zam yaptı ve maaşı

---

[264] Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 173-174; Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, V, 217-218.
[265] İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, s. 61.
[266] Altunsu, **a.g.e.**, s. 14, 16.

200 dirheme ulaştı. 932/1526 yılında vefat etti[267]. Zenbilli, vaktini Kur'ân okumaya, ibadete, ders ve fetvaya ayırmıştı. Alçak gönüllü, iyi yaradışlı üstün bir kişiliği vardı. Alçak gönüllülükte benzeri yoktu. Küçükleri sever, büyükleri yüceltirdi. Temiz gönüllü ve cömertti. İbadet nuru aydın alnında parıldar, hak ile batılın arasını düzgün yazan kalemi gibi ayırt ederdi[268].

II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni zamanında yirmi dört yıl gibi çok uzun bir süre şeyhülislâmlık (müftî-i enâmlık)ta bulunan Osmanlı'nın sekizinci şeyhülislâmı Zenbilli, büyük oğlu Fuḍayl Çelebi Efendi, Cemal Çelebi, Fâzıl Çelebi isimli diğer oğulları vesair yakınları ile Zeyrek yakınında mektebhânesinde medfundur[269].

Zenbilli'nin bazı eserleri şunlardır: Sultan II. Bâyezid için telif ettiği *Aḫlâḳu'l-Cemâlî*, fürûa dair *Edebü'l-evṣıyâ*[270], *Muḫtârâtü'l-fetvâ*, yine fürûa dair *Muḫtâru'l-hidâye* ve *Şerḥu Muḫtâri'l-hidâye*'dir[271].

b. Torunu ve Öğrencisi Muhyiddin Muhammed b. Alâiddin Ali el-Cemâli

Taşköprizâde (ö. 968/1561), değerli eseri *eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye*'de[272] Hüsamzâde'nin Zenbilli Ali Efendi'den torunu ve öğrencisi Muhyiddin Muhammed b. Alâiddin Ali el-Cemâli'yi Yavuz Sultan Selim dönemi bilginleri arasında ele almaktadır. Buna göre o, önce ana tarafından dedesi Hüsamzâde'den, sonra babası Zenbilli'den, sonra da Müeyyedzâde'den ders alarak tahsilini tamamladı. Önce İstanbul'da Vezir Murad Paşa medresesinde, sonra da Semân medreselerinden birinde müderris oldu. Ardından Edirne'de kadı sonra ikinci kez Semân medreselerinden birinde müderris oldu ve kendisine günlük seksen dirhem maaş bağlandı. Daha sonra emekliye ayrıldı ve günlük yüz dirhem maaş aldı. Ölüm yılı, 956/1550 veya 957/1551'dir. Diğer yandan Mecdî Mehmed Efendi (ö. 999/1591), onun Edirne kadılığından azledildikten sonra üçüncü kez Semâniye medreselerinden birine seksen akçeyle atandığını, buradan emekliye ayrılınca da yüz akçe aldığını ve

[267] Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 176.
[268] Hoca Sadettin, **a.g.e.**, V, 218-219.
[269] Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 308.
[270] Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẕunûn**, I, 45.
[271] Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-'ârifîn**, I, 742.
[272] Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 230.

957/1551'de öldüğünü bildirirken[273] Kâtib Çelebi de onun Edirne kadılığından mazûlen 957/1551'de vefat ettiğini ifade etmektedir[274]. Muhyiddin Muhammed, dünya işlerine ve insanların işlerine karışmıyordu, güvenilir, iyiliksever, doğru sözlü, hakkı gözeten biriydi. Meşâyihi, salihleri ve âlimleri seviyordu. Ayrıca usul ve fıkıh bilgisi vardı[275]. *Târîh-i Âl-i Osmân* adında Türkçe bir eseri vardır[276].

Hüsamzâde'nin damadı Zenbilli'nin ayrıca 920/1514'te İstanbul'da doğan[277] Fuḍayl Çelebi[278] isminde bir oğlu daha vardır. O da, Derseâdet'te tahsilini tamamladıktan sonra tedris ve telif ile hayatını geçirmiş ve 991/1583'te vefat ederek babasının yanına defnedilmiştir. Kitaplarını Fâtih Kütüphanesi'ne vakfetmiştir[279]. Bu âlimin de *Ta'lîḳât 'alâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, *eḍ-Ḍamânât fî fürû'i'l-Ḥanefiyye*, *Tenvî'u'l-uṣûl*, *'Avnü'r-râiż fî fenni'l-ferâiż*, *el-Veżâif fi'n-naḥv*, *Ḥâşiye-i Şerḥ-i Şerîfî*, *Muḫtaṣaru Kâfiye*, *İ'ânetü'l-fâriż fî taṣḥîḥi vâḳı'âti'l-ferâiż*, *Mesâilü'l-evṣıyâ*, *Ḥâşiye-i Vâfiye* (*el-Vâfiye fî muḫtaṣari'l-Kâfiye*) ve *Ecvibe 'alâ câmi'i'l-fuṣuleyn* isimlerinde birçok eseri vardır[280].

3. Hüsamzâde'nin Zamanında Müftülerin Konumu

İlmiyenin istihdam sahalarından biri de, müftülüktü. Osmanlı devleti teşkilâtının ilk devirlerinde iftâ, kadılık ve müderrislik, tek şahısta toplanırken sonraları hudutların genişlemesine paralel olarak bu üç vazife, birbirinden ayrıldı; kaza, sancak ve eyaletlerde tek şahsın uhdesinde bulunan vazifeler, üç ayrı şahıs arasında bölündü. Böylece kadılık, müftîlik ve müderrislik ayrı şahıslarda temsil edilir oldu. Bununla beraber daha sonraki devirlerde de bazen vazifelerin, tek şahısta

---

[273] Mecdî, **a.g.e.**, s. 390.
[274] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 284.
[275] Tercüme-i hâli için bkz. Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 230; Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 389-390.
[276] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 284.
[277] Bu âlimle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ferhat Koca, "Fudayl Çelebi, Zenbillizâde" mad., **DİA**, İstanbul 1996, XIII, 207-208.
[278] Abdülkadir Özcan, yayıma hazırladığı Mecdî Mehmed Efendi'nin *Hadaiku'ş-şakaik*'ının tanıtımını yaparken bu eserin aslı olan Taşköprizâde'nin *eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye*'sinden de bahsetmektedir. O, müellifin eserinin yazım sebebi olarak ulemâ menkıbelerine düşkün olduğunu, Arap ve İran âlimlerinin ileri gelenlerinin menâkıbının çoktandır kaleme alındığı hâlde, Osmanlı ulemâsının henüz yazılmadığını, ulemâdan birinin (muhtemelen Zenbilli Ali Efendi'nin oğlu Fudayl Çelebi) ricası üzerine *Şakaik*'ı yazdığını belirttiğini ifade etmektedir. Bkz. Mecdî, **a.g.e.**, s. XI.
[279] Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 320.
[280] Fuḍayl Çelebi'nin eserleri için bkz. Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 118, 503, 554, II, 1087, 1180, 1248, 1373, 2016; Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e.**, I, 321.

da toplandığı bir gerçektir. Müftîlerin de kaza ve tedrise geçmeleri mümkündü. Yine bunlar da, kadılığa geçerek şeyhülislâmlığa kadar yükselebilirlerdi[281].

Yavuz Sultan Selim zamanına kadar müftülerin önemi pek gözükmez ise de bu padişahın zamanında Hüsamzâde'nin öğrencisi ve damadı Zenbilli Ali Efendi (1501-1525), büyük etkisini göstermiş ve padişahın iradesine etki etmeye başlamıştır. Ancak Zenbilli Ali Efendi'ye kadar divan veya toplantılarda Anadolu ve Rumeli kazaskerleri müftüye takaddüm etmekte iseler de Zenbilli Ali Efendi, kazaskerleri emri altına almış, fakat her iki kazaskerin görev ve yetkilerinin kendi makamında toplanmasını reddetmiştir. Kanuni devrinde, İstanbul müftüsü, bütün müftülerin, kadılar da dahil, üzerinde nüfuzunu hissettirmiştir. Şeyhülislam kelimesi, resmî olmayarak Kanuni zamanına kadar diğer müftüler tarafından da kullanılmıştır. Bu padişahtan sonra sadece İstanbul müftüsüne şeyhülislam denmiştir[282].

Öte yandan Sultan II. Bayezid devrinde (Hüsamzâde de müftüyken vefat ettiğinden kuvvetle muhtemel bu dönemde müftüdür) Hocazâde (ö. 893/1488)'ye Bursa fetvası yüz akçe ile verilmiş, Fatih devri âlimleri arasında yer alan Bursa Sultâniyesi ve Semâniye medresesi müderrislerinden Molla Alâaddin Yegânî (ö. 1503), seksen akçe yevmiye ile Bursa'ya müftü olmuş[283], Hızır Bey Çelebi'nin oğlu Ahmed Paşa (ö. 927/1521) da 901/1496'da günde yüz akçe ile Bursa müftülüğüne tayin edilmiştir[284].

Yine II. Bayezid devrinin birinci yarısına kadarki dönemde payitaht İstanbul'da iki müftü (şeyhülislâm) dikkati çekmektedir. 885/1480'de Molla Hüsrev'in ölümünü takiben Müfti'l-enâmlığa atanan Molla Gûrânî, sekiz yıl sonra yaşlılıktan doğan hastalıklar nedeniyle Sultan II. Bayezid tarafından 893/1488'te görevinden alınmış ve aynı yıl içinde ölmüştür. Yerine ise Molla Abdülkerim Efendi (ö. 900/1495) müftülük payesine erişmiş yani şeyhülislam olmuş ve 7 yıl şeyhülislamlık yapmıştır. Mart-Nisan 900/1495'te ölmüştür[285]. Bu değerli şahsiyetlerin isimlerini vermişken şunu da belirtelim ki Hüsamzâde, bu Bursa ve

---

[281] Baltacı, **a.g.e.**, s. 56-57.
[282] Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, s. XLIII.
[283] Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1984, s. 32.
[284] Ramazanzâde Nişancı Mehmed Bey, **Târîh-i Ramazanzâde**, s. 171-172; M. Tayyib Gökbilgin, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", s. 268.
[285] Altunsu, **a.g.e.**, s. 9-10.

İstanbul müftülerinin hemen hemen hepsiyle, hatta öğrencisi Zenbilli Ali'yi kendisine gönderen ve İstanbul müftülüğünde de bulunan Molla Hüsrev'le de sıkı ilişki içine girmiş olabilir. Çünkü Hüsamzâde de tarihi kesin belli olmamakla birlikte kuvvetle muhtemel bu zaman dilimi içinde müftülük görevinde bulunmuştur.

C. Tasavvufa Eğilimi ve Mizacı

Hüsamzâde Mustafa Efendi, parlak zâhirî ilimlerin erdemleriyle donanmasının dışında züht ve salâh tarafına eğilim gösterip sûfî taifeye tam bir muhabbet üzere idi[286]. Tasavvuf alanında büyük bir varlık göstermiş ve erbaînler çekmişti[287]. O, sûfîlerle halvete girmiş ve hakkında sûfîlerle ilgili vuku bulan bazı hâller nakledilmiştir[288]. Diğer bir ifadeyle sûfî taifeden sudûr eden latif hâller ve şerefli hadiseler bundan da zuhûr edip kerâmet sahibi olan evliya gibi yüksek kerâmetleri ve celb edici hârikulâdelikleri mum gibi parlamıştır[289].

Bursalı Mehmet Tâhir (ö. 1344/1925), Hüsamzâde'nin Zeyniye tarîkatına mensup olduğunu ifâde etmektedir[290]. Nitekim Hüsamzâde'nin ahlâk ve tasavvuftan bahseden *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* adlı eserinde gerçekten de bu tarîkate mensubiyetini çok açık bir şekilde ortaya koyan sözleri yer almaktadır. Örneğin söz konusu tarîkatin kurucusu Zeynüddîn Ebû Bekir b. Muḥammed el-Ḫâfî (ö. 838/1435)'den "Şeyhlerimizin şeyhi el-Ḫâfî şöyle dedi…"[291] diye söz etmiştir. Yine onun Bursa'da Zeynîler Kabristanı'nda medfûn olması da, bu hususta bir başka kanıt sayılabilir.

Şeyh Zeynüddin el-Ḫâfî diye meşhur Ebû Bekir b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ali tarafından kurulan *Zeyniyye tarikatı*[292], Sühreverdiyye'nin bir şubesidir. Onun mürşidi olan Şeyh Abdurrahman'ın Rifâiyye tarikatından da icâzetli olması dolayısıyla, Zeyniyye'nin Sühreverdiyye ve Rifâiyye'yi cem eden bir tarikat olduğu da belirtilmektedir. Zeyniyye'nin de Nakşibendiyye ve Bayramiyye gibi hem Hz. Ebû Bekir'e hem de Hz. Ali'ye ulaşan silsileleri vardır. Bu tarikatın Anadolu'da

---

[286] Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 206.
[287] Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, V, 156; Baldırzade Selîsî Şeyh Mehmed, **Ravza-i Evliyâ**, haz. M. Hızlı-M. Yurtsever, Bursa 2000, s. 250.
[288] Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 115.
[289] Mecdî, **a.g.e.**, s. 206.
[290] Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e.**, I, 275.
[291] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 1942/1, vr. 58b, 99a.
[292] Reşat Öngören, **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler**, İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 14 vd.; Kara, "Abdüllatif Kudsi", **DİA**, I, 257. Yine el-Ḫâfî'nin tercüme-i hâli için bkz. Mecdî, **a.g.e.**, s. 91-93

geniş muhite yayılıp şöhret bulması, Zeynüddin el-Ḫâfî'nin ileri gelen halifesi Şeyh Abdüllatîf el-Maḳdisî/el-Ḳudsî[293] (ö. 856/1452) ve halifeleri vasıtasıyla olmuştur. İlk Anadolu topraklarına girişi ise, 1428-29 yıllarını müteakip Anadolu'ya geldiği bilinen el-Ḫâfî'nin diğer halifesi Merzifonlu Abdürrahim Rûmî[294] (ö. 865/1461'den sonra) ile gerçekleşmiştir. Zeyniyye'nin Anadolu topraklarına yayılmasında mühim rolleri bulunan Abdüllatîf-i Kudsî'nin halifeleri şunlardır: Tâceddin İbrahim Karamânî (ö. 872/1467-68), Şeyh Vefâ/Muslihuddin Mustafa (ö. 896/1491), Âşıkpaşazâde Şeyh Ahmed (ö. 889/1484'ten sonra) ve Pîrî Halife Hamîdî/Pîr Muhammed Hûyî (ö. ?).

Tâceddin İbrahim Karamânî, Bursa'da tesis edilen Zeyniyye Dergahı'nda Şeyh Kudsî'den sonra makamına oturan halifesidir. Ondan sonra burada posta Hacı Halife diye bilinen Kastamonulu halifesi Şeyh Abdullah (ö. 894/1489), ondan sonra Bolulu Şeyh Muhammed Efendi/Bolulu Çelebi (ö. 899/1494) geçmiştir. Ondan sonra ise irşad faaliyetini Şeyh Safiyyüddin Mustafa Efendi/Safiyyüddin Halife (ö. 919/1513) devam ettirmiştir. Bursa'da esas Zeyniyye silsilesi biraz önce de belirtildiği gibi Tâceddin İbrahim Karamânî, Hacı Halife, Bolulu Çelebi… şeklinde devam etmiş olmakla birlikte, Hacı Halife'nin bir başka halifesi Muhyiddin Esved/Muhyiddin Efendi Zeynî (ö. Yavuz devri sonları) ile aynı şehirde ayrı bir Zeyniyye silsilesinin daha meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Abdüllatif-i Kudsî'nin diğer önemli halifesi Şeyh Vefâ da, İstanbul Vefa'da kurulan zaviyede faaliyet göstermiş, ondan sonra makamına halifesi Şeyh Ali Dede (ö. 917/1512) geçmiştir. Kudsî'nin diğer bir mühim halifesi Pîrî Halife ise, irşad faaliyetini muhtemelen XV. asrın ilk yarısında Eğirdir'de sürdürmüştür[295].

---

[293] Tercüme-i hâli için bkz. Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 41-43; Mecdî Mehmed Efendi, **a.g.e.**, s. 87-89.

[294] Şeyh Abdürraḥîm-i Merzifonî'nin tercüme-i hâli için bkz. Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 43-45; Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 89-90. Mecdî, Zeynüddin el-Ḫâfî'nin halifelerinden Şeyh Abdüllatîf el-Maḳdisî, Şeyh Abdürraḥîm-i Merzifonî ve Şeyh Abdülmu'ṭî isimli üç kişinin, yüce isimleri esmâ-i husnânın birine muzâf olup 'abd lafzıyla başladığı için hadis ashâbından ve meşhur âlimlerden 'abâdile diye zikredilenler gibi Zeyniyye meşâyihi arasında *'abâdile* şeklinde yad edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Mecdî, **a.g.e.**, s. 90.

[295] Reşat Öngören, **Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)**, II. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 185-188.

XV. asrın başlarında Herat'ta kuruluşunun ardından Horasan, Anadolu, Rumeli ve Hicaz ile Suriye, Mısır ve Hindistan'da kısa sürede yayılan Zeyniyye, XVI. yüzyıldan itibaren etkisini yitirmeye başlamıştır[296].

Hüsamzâde, uzun boylu, uzun sakallı, çok sözlü/tatlı dilli, konuşkan ve soylu idi. Yine özünde güzel ahlâk ve güzel görülen hasletler yerleşik bulunup huşu gösteren, alçakgönüllü, zâhit, dindar ve muttaki bir kimseydi[297].

Kanâatimizce şu şiir, onun niteliklerini özetler mahiyettedir:

Dünya bilgilerinde üstünlüğü belliydi

İnşa sanatındaysa hayli becerikliydi

Gerçekten dindarlığa çoktu düşkünlüğü

Bilgiden yana alacağını almış idi

İç dünyasının zevki, baktıkça sezilir de

Dindarlığın nuru yüzünde dolaşır idi[298]

D. Hüsamzâde'nin Ölüm Tarihi ve Kabri

Hemen hemen bütün kaynaklarda Hüsamzâde'nin Bursa'da müftüyken vefat ettiği ifade edilmekle birlikte ölüm tarihi ya hiç verilmemekte ya da hatalı verilmektedir. Örneğin Bağdatlı İsmail Paşa ve Ömer Rızâ Keḥḥâle, onun 1035/1626 yılında vefat ettiğini kaydetseler de[299] bu tarih hiç de sıhhatli değildir. Çünkü 968/1561 yılında ölen Taşköprizâde Ahmed Efendi, eserinde ondan bahsetmektedir[300]. Ayrıca Hüsamzâde'nin kendi hattıyla yazdığı *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* 889/1484 tarihini taşımakta ve Bursalı Mehmet Tâhir de Yeni Cami kütüphanesinde *et-Teşrîḥ*'in 893/1488 yılında müellif tarafından yazılan asıl nüshasının bulunduğunu kaydetmektedir[301]. Yine Mehmed Süreyyâ da,

---

[296] Öngören, **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler**, s. 195.
[297] Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 115; Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 207; Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye**, Matbaa-i 'Amire, İstanbul 1308 h., IV, 490.
[298] Hoca Sadettin Efendi, **a.g.e.**, V, 156.
[299] Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-'ârifîn**, II, 439; Ömer Rıżâ Keḥḥâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn**, XII, 248.
[300] Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 115.
[301] Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e.**, I, 275.

Hüsamzâde'nin ölüm tarihini 860/1456 şeklinde sunmaktadır[302]. Hâlbuki müellifin en erken kaleme aldığı eseri bile, 862/1458 tarihini taşımaktadır. Bu durumda müellifin ölüm tarihinin, en son kendi elinden çıkan *et-Teşrîḥ*'in telif tarihi 893/1488 yılı baz alınarak "893/1488'den sonra" şeklinde kabul edilmesi uygun düşmektedir.

Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin Bursa'daki Zeynîler kabristanında medfun olduğuyla ilgili Davudzâde Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı (Ricâl-i Zeyniyye, 1076/1666'dan önce) adlı risâlede şu bilgi yer almaktadır:

"Zeynîler Kabristanı'nda mezbûr Hasan Çelebi'nin başucunda servi dibinde büyük mezarın sahibi, Molla Hüsamzâde demekle ma'rûf bir fâzıl kimsedir, kenar müftülerindendir. Sadruşşerî'a ve *Muṭavvel* seyyidine hâşiyesi vardır ve e'izze-i merkûmeye mahabbet üzere olmağın ol irâde birkaç hücre bina edip ihyâ etmişler. Hâla Hüsâmiye demekle meşhurdur. Velakin şimdi ol hücerât, harabe olup ancak kendi mezarı muhâzîsinde Alaca hücre demekle meşhur bir hücre kalmıştır. Bu hücre ol hücredir ki, merhûm-ı müşârun ileyh Şeyh Hacı Halîfe asrında Seyyid Alizâde ve Tuzlavî Yahya Efendi Şir'atü'l-İslâm'a mezkûr hücrede herbiri birer şerh tahrir etmişler. Hâlen ol şerhler, beyne'l-ulemâ meşhur şerhlerdir. Ve dahi onların alt yanında müdevver taşlı mezar, merhûm Kazasker Abdülganî Efendi'dir"[303].

Öte yandan Davudzâde'nin bu ifadesine rağmen maalesef Hüsamzâde'nin günümüzde sözü edilen kabristanda mezarı ve mezar taşı bulunmamaktadır[304]. Nitekim Zeynîler kabristanında bizzat tarafımızdan yapılan araştırma ve incelemelerde de müellifimizin ne mezarına ne de mezar taşına rastlanabilmiştir. Ancak bu, onun orada medfun olduğu gerçeğini de ortadan kaldırmaz[305].

III. ESERLERİ

Hüsamzâde'nin tasavvuf, kelam, fıkıh (usûlü ve fürûu), Arap edebiyatı, mantık ve tefsir ilimlerinde genelde şerh ve hâşiyelerden ibaret olan eserleri şunlardır:

---

[302] Mehmed Süreyyâ, **a.g.e.**, IV, 490.
[303] Abdurrezzak Tek, "Osmanlı Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Bursa Vefeyâtnâmelerinden Ricâl-i Zeyniyye", **Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 2004, s. 228.
[304] Abdurrezzak Tek, "Zeyniyye Kültürünün Bursa'daki Mirası", **Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu IV**, Bursa 2005, s. 394.
[305] Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin medfun olduğu Bursa Zeynîler kabristanı için bkz. Ek: 13.

A. er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye

Konusu itibarıyla tasavvufa giren *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'nin, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 1942/1'de kayıtlı bir nüshası vardır. *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* ile aynı mecmua içindedir. 1b-116b vr.ları arasındaki nüsha, 17 str. ve 255x166, 172x97 mm ebadındadır. Serlevha müzehhebdir. Son derece okunaklı nesih hattıyla kaleme alınmıştır. İstinsah tarihi ise, h. 889 yılı Şabanının sonudur. Mecmuanın kapağında Kitâb-ı Şevḳıyye ve Kitâb-ı Ẕevḳıyye fi't-taṣavvuf (كتاب شوقيه وكتـــاب ذوقيـــه في التـــصوف) yazılıdır. Vr. 1a'da nüshanın Sultan Mahmud Hân tarafından vakfedildiğine ve (vakıf yazısını) tahrir edenin Ahmed Şeyhzâde olduğuna dair bir cümle ile bu vakıf yazısının üstünde büyük ve altında da küçük bir mühür vardır.

Başı:

مَطْلَعُ جمالٍ تَبَرَّقَ بلمعةٍ نورانيةٍ وحيدًا في حسنه بمرآة التوحيد، ومَقْطَعُ خيالٍ تَكَسَّرَ بخطوة هَيمانيةٍ بعيدًا في سيرةٍ من مِرْقاةِ التحميدِ حمدُ مَنْ مَنَّ الاستغراقَ للقلوب الأُنسيّة مدهوشِينَ في الواردات القُدْسيّةِ والغرائبِ الغَيبيّةِ...

Sonu:

...تَمَّت الرِّسالةُ الذَّوْقِيَّةُ بِفَيْضِ الأَلْطَافِ الشَّوْقِيَّةِ عَلَى يَدِ مُؤَلِّفِهِ أَفْقَرِ الأَنَامِ مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام، أَحَلَّهُمَا اللهُ مِنْ فَضْلِهِ دَارَ السَّلاَمِ، فِي آخِرِ شَعْبَان مِنْ سَنَةِ تِسْعٍ وَثَمَانِينَ وَثَمَانِمِائة. ثم بعد تمامها جعلتُها خدمةً لجنـــاب ربي وبَـــرّي ومُربِّي ومولاي سبحانه وتعالى... ومنه ابتهلتُ أن يَجعلَ هذا المشربَ العَذْبَ كثيرَ الزِّحام، سائغًا شرابُه بفـــيض فـــضل وإلهام، ويَرِدَ لكل وارد على هذه الرسالة الذوقية شرابٌ ذوقي متطهر، بِـــ﴿مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ﴾[306]. تم.

Hüsamzâde Mustafa Efendi (ö. 893/1488'den sonra), bu eserine Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e ve onun yolundan gidenlere salât ile giriş yaptıktan sonra[307] öncelikle şuna değinmektedir. Kendisi, eskiden zamanın öğrencileriyle onların arzu kovasını hareket ettiriyor, onların heva merasında göz gezdiriyor ve ciddi bir çalışmayla geçen öğle sıcaklarında ilimlerin meyvelerini topluyordu. Sonra

[306] Kamer, 54/55.
[307] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 1b.

öğrenmiştir ki onun sonu üzüm sarhoşluğu gibi riyâset sarhoşluğudur ve onların işinin sonu nefret ve kindir. Hevalarının başı "hâ" ve sonu "vâh"tır[308].

Bu sözlerinden Hüsamzade'nin bu eseri ilerleyen olgun yaşlarında kaleme aldığı ve gençlik yıllarında müderrislik görevinde bulunarak bilimsel ürünler verdiği, anlaşılmaktadır.

Müellif, bunun ardından çağdaşları arasındaki bir gerçeğe temas etmektedir. Ona göre çağdaşları, amelî kuvvetin temeli olan nazarî kuvveti ihmâl etmişler, denî felsefenin bayağılığı belasına uğramışlar, dînî bilgilerin zirvesine çıkma faydasından mahrum kalmışlar, felsefenin sihirbazlığını önlerine koymuşlar, şer'in parıltısını arkalarına atmışlardır. Bunların itaat ettiği kimsenin taraftarlarının durumu ise şu şekildedir: "Onlar, akıllarını çirkin ve sonu kesik vehimlerinin kocakarılarıyla evlendirir ve o kısır kocakarılardan bâkire güzel neticeler umarlar. Baykuşlar gibi kötülük harâbesinden hoşlanır ve iyilik binasından kaçtıkça kaçarlar. Kalplerinde rahatlığa ve bolluğa bakmayı engelleyen örtü vardır. Çöplüğün yeşilliğinde ve musîbetler durağının ayak koyacak yerinde otururlar"[309]. Zamanımızda fitne ve fesat nasıl da yayıldı ve aklı selim aradan kaldırıldı; inat hastalığının devası yoktur ve "Allah kimi saptırırsa artık onun için doğru yol gösterici hiçbir kimse yoktur"[310]. Çünkü kimin reyi hoşuna giderse, cüretleri sebebiyle ziyanı tamam olmuştur… Yine o, zamanının alimlerinin zulüm araçları olduklarını, kıyametten korkmadıklarını, himmetlerinin gayesinin dirhemleri toplamak olduğunu, huylarının önemli bir kısmının adaleti terk etmek, yalan yere söz vermek, sapmayandan sapmak olduğunu ve makamlarından bir dirhem eksilse hemen duyarlı hâle gediklerini de[311] söylemektedir ki bu sözler, gerçekten ağır bir eleştiriyi içermektedir.

Hüsamzâde, dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek için nazarî ve amelî kuvvetleri tashîh etmek gerektiğini söylemekte ve felsefede sapıtanlara şaşırdığını belirtmektedir. Çünkü onların idrâki en alt seviyede ve akılları yasaklardadır. Gerçekleri olduğu gibi bilmeyi iddia ederler. Fark ettikleri ve bildikleri şey, tökezlemeleridir ve söyledikleri de hatalarıdır. Ona göre ilim, şer'/dînî ilimler ve felsefe olmak üzere iki çeşittir ve felsefe, faydalı olmayıp helâke götürür.

[308] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 2a.
[309] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 2a-2b.
[310] Ra'd, 13/33.
[311] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 3a-3b.

Hüsamzâde, ilmin Allah'ın sıfatlarından olduğunu, bizâtihi yerilmediğini, ancak örneğin sihir ve tılsım gibi mahlûkatı zarara götürmesi bakımından zemmedildiğini ifade etmektedir[312].

Hüsamzâde, çiçekleri latifeler, nehirleri marifetler, meyveleri ledünnî ilimler ve ışıkları sırlı kavrayışlar olan parlaklığa sahip irfân velâyetine dikkat çekmekte ve irfan sahiplerinin "İki yay aralığı kadar veya daha yakın"[313] kubbelerinin altına yerleştiklerini ve "Kökü sağlam, dalları göğe doğru yükselen"[314] bir ağacın altında beyat ettiklerini belirtmektedir. Sonra ona göre Allah, onların göğüslerini/gönüllerini sıdk süsleri ve zikir cevherleriyle kuşandırdıktan ve tecrid ile tefrid kürsüsünde tevhid aynalarıyla güzelleştirdikten sonra sır gelinleriyle evlendirmiştir. Onlar, ünsiyet içinde yakın (burada dânî diyor, felsefeciler için denî demişti) bir topluluktur ve kudsiyet çevresinde "mutlu bir yaşam içerisinde"[315]dirler. Onlar, "kâfur katılmış bir kaseden içeceklerdir. Allah'ın kullarının içtiği ve istedikleri yöne akıtacakları kaynaktan"[316]. Orada sıhhî ve hoş içecekler/pınarlar vardır. Özellikle de âriflerin kutbunun ve cansız sâliklerin dirilticisinin içeceği/pınarı vardır.

Bu son cümleyle Hüsamzâde, müntesibi olduğu Zeyniye'nin kurucusu Zeynüddîn el-Ḫâfî (ö. 838/1435)'ye işaret ettikten sonra onu şu şekilde nitelendirmektedir: "O, ilimlerde ve latîfelerde âlicenap bir bilge, marifet bağışlarında engin bir deniz, kalplere azığı ve ruhlara neşeyi bo bol veren, gönül havuzlarını hoşnutluk sağanaklarıyla doldurup taşıran eş-Şeyḫu'r-Rabbânî Zeynüddîn el-Ḫâfî'dir, Allah, sırrını takdîs etsin ve bize ihsânını taşırsın. Pınarı, gerçek parlak bir cömertlik ve parıltılı ve ışıklı ledünnî bir parlayıştır. Nitekim onun hayat gölgesi, her sığınana uzanır ve yine ruhunun bağışı, her ümitlinin kaynağıdır. Umulur ki sen, onu bu fakire olan sofrasını içeren vâkıayla çok seversin. Sözkonusu olay, şudur: Ben, Edirne şehrinde Yeni Cami'de itikâftayken bir gece rüyamda onu gördüm. Beni davet etti, ben de ona boyun eğerek icâbet ettim ve şerefli adımlarını takip ederek yürüdüm.. Sonra beni Hz. Rasûlüllah'a ulaştırdı ve Rasûlüllah, bu

[312] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 3b-4a.
[313] Necm, 53/9.
[314] İbrahim, 14/24.
[315] Kâri'a, 101/7.
[316] İnsân, 76/5-6.

kimdir, buyurdu[317]. Şeyh de, Rûmî/Anadolulu bir adamdır, dedi. Aleyhisselâm da, hoş geldin bana kutlu bir kalple gelen adam, bu büyük nimetten dolayı Allah'a hamd olsun, buyurdu". Hüsamzâde, bu hâdiseyi aktardıktan sonra sözlerine şöyle devam etmektedir: "Sonra bana bir münşi tarafından "ibret alın ey basîret sahipleri"[318] diye haber verilince vâdî-i eymenin kıyısında nazar/derin düşünce sahipleri tarafından bana hitap edildi. Ben de onların dudaklarının yudumunu şifa, parlayışlarını zarâfet ve nidâlarını da ihsân olarak gördüm…ilim ve amel elbiselerini giyenler onlardır. Sonra gözbebeğim tembellik etmeden teşebbüse geçti, dilim icâbet eden fesâhat kuşağını kuşandı. Yeryüzünün cömertlerin kadehinden bir payı vardır. Gönlüm, sevgiyi uzatma ve sevenin na'ti kolyesini taktı, ağzını onlardan medet rabıtaları ve dilek araçlarıyla bağladı. Sonra gözüme onlara hizmet tozuyla sürme çektim, kalbimi onlara bakışın berraklığıyla cilaladım. Sonra ruhun yanağını gayp ve ilhâm penceresine koyarak ve şu beyitlerin benzerlerinin kaynağından gelen gözyaşlarının altında oturarak o meşhurların sır derinliklerinden bir avuç su içirmek istedim"[319].

Müellifin bütün bu ifâdelerinden eserini sözü geçen rüya üzerine ve büyük âriflerin sır derinliklerinden ve beyitlerden faydalanarak kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Hüsamzâde eserinin sulanan dört tesellî boncuğuna/sülvâneye[320] göre düzenlendiğini ifâde etmektedir. Buna göre birinci tesellî boncuğu, Allah'ın yaratış ve muhabbetinin sırrının sunulması, tasavvufun ve fazîletinin açıklanarak aydınlığa kavuşturulması ve bu yolda tökezlemeye karşı zikir telkîninin hatırlatılması; ikinci tesellî boncuğu, samedî sıfatların parıltısı; üçüncüsü tek olan zât (Zât-ı ehadiyye)ın birden parlayışı ve çakışı ve dördüncüsü de güzel özellikler hediyesidir[321]. Bir başka deyişle eserin birinci bölümünde yaratılış, sevginin sırrı ve bu sır üzerine bina edilen ruh, akıl, nefis gibi kavramların açıklanması, ikinci bölümünde kadîm sıfatların işaret ettiği hususlar, üçüncü bölümünde zâtı, sıfatları ve fiilleri yönünden Allah'ın

---

317 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**,, vr. 5a.
318 Haşr, 59/2.
319 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 5b.
320 *Sülvâne*, üzerine yağmur suyu dökülen incidir ki âşık onu içince teselli bulur ve rahatlar. Bkz. el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ**, "slv", VI, 2381. Âsım Efendi de, sülvâneyi "… şol boncuğa denir ki onu kavim içre/içinde defnedip siyahlandıkda çıkarıp su ile ezdikten sonra âşıka içirmekle derd-i aşkdan müteselli olurlar" şeklinde açıklamaktadır. Bkz. Âsım Efedi, **Kâmûs Tercümesi**, "slv", IV, 1011.
321 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 6a.

birlenmesi, dördüncü bölümünde de bazı sûre ve duaların fazilet ve özellikleri ele alınmıştır[322].

Müellif, bu konuları ancak aklı tercih edilen düşünceleri anlamaya meyilli, tabiatı ulaşılan ihsanları kavrayabilen, hatta tabiatı sırlar alanında öne geçmeye yönelen kişinin öğreneceğini belirttikten sonra *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* ve tahkik ettiğimiz *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'yi telif nedenini şu cümlelerle aktarmaktadır:

"Sonra çaresizlik içinde ve zor durumda kalarak borç sıkıntısına düştüğüm, "Denize düşen yılana sarılır" atasözüne konu olduğum, dehrin felâketleriyle ilgili atasözleri beni kapladığı ve "Borç, beli kıran şeylerdendir" atasözü bana söylendiği zaman, falım insânü'l-'ayn (gözbebeği)ın elifi, 'aynu'l-insân (insanın gözü) ve 'aynu 'inâyet (inâyet kaynağı)in ğayn (bulut)ıyla ülfet etti ki hepsinin harfleri, güzellerin gözlerinin ucu/bakışı gibi ihsân kadehlerini içmeyi îmâ ediyor ve gönlümün alevi, meyveleri bağışlar, nehirleri marifetler ve çiçekleri incelikler olan Adn cennetinin ve kaynak akarsuyunun hayâlinin tayfı/uykuda gelmesi ile ünsiyet etti.

Beyit: Onun güzel ve onurlu lütfuyla aklın ağzı, inciyle doludur

Onun hoş ahlâkının güzel kokusuyla rûhun burnu, kokuyla doludur

O, saâdet dolu kısmet ve yeni baht, en âşikâr ve en yüce, en izzetli ve en âdil, en göz alıcı ve en parlak, en hak edici ve en faydalı(bağışçı), en çok gayret gösteren ve en mutlu Sultân-ı Şehriyâr Sultân Ahmet'tir.

Şiir: Onun tanınmasında yeterli gelmeyen birtakım isimler

Onları ancak lezzet bulduğumuz için zikrettik

Sultanın ömür bahçesi, ihsân bulutlarıyla dolmaya ve yaşam hazînesi yılların musîbetlerinden korunmaya devâm etsin. O, hoş bakışını ve onurlu duyuşunu "*er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin incilerine ve "*er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*"nin yüksek sesine yöneltirse, (bilsin ki) onlar Su'âd'ın göreceği ve duyacağı şekil/yerdedir (onlar ayan beyan ortadadır).

Mısrâ: Söz incidir, şâhın kulağına takılmaya lâyıktır

[322] İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., XVIII, 517-518.

Deniz, inciye muhtaç olmasa da, fakîrin gücü(gayreti), göz yaşlarıyladır.

Beyit: Yâr, gözyaşımı gördü ve bana acıdı

Cömert, dileyenleri sever

O (sultan), samîmi dostunun boynunu borç zincirlerinden kurtarırsa ve onun umut yüzünü fetihlerin güneşiyle aydınlatırsa, güneşin parlamasında ve miskin güzel koku çıkarmasında şaşılacak bir şey yoktur. Allah, her zoru kolaylaştıran ve dilediğine gücü yetendir"[323].

Bu tırnak içinde aktarılan kısım, aynen *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin mukaddimesinde de yer almaktadır. Bu da, Hüsamzâde'nin iki eseri bir mecmûa hâlinde (bu mecmûada yalnız bu iki eser vardır) Sultân-ı Şehriyâr Sultân Ahmet'e maruz kaldığı borç sıkıntısından kendisini kurtarması için takdim ettiğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ayrıca Hüsamzâde, *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'nin ferâğ kaydında şu ifâdeyi kullanmaktadır:

"تَمَّت الرِّسالةُ الذَّوْقِيَّةُ بِفَيْضِ الأَلْطَافِ الشَّوْقِيَّةِ عَلَى يَدِ مُؤَلِّفِهِ أَفْقَرِ الأَنَامِ مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام، أَحَلَّهُمَا اللهُ مِنْ فَضْلِهِ دَارَ السَّلاَمِ، فِي آخِرِ شَعْبَان مِنْ سَنَةِ تِسْعٍ وَثَمَانِينَ وَثَمَانمِائة."[324] .

(*er-Risâletü'z-zevḳıyye*, şevk lütuflarının feyziyle müellifi insanların en muhtâcı Mustafa b. Mevlânâ Hüsâm'ın eliyle/tarafından, Allah, onu lütfundan esenlik yurduna soksun, 889 yılı Şabanının sonunda tamamlandı).

Bu ibare, tahkîkini yaptığımız *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin ferâğ kaydında hiç tarih bulunmamasına rağmen onun için de geçerli kabul edilebilir. Çünkü iki eser şehzâdeye bir mecmua içinde ithaf edilmiştir.

Yukarıdaki temme kaydının hemen ardından ise şu cümleler gelmektedir:

"ثم بعد تمامها جعلتُها خدمةً لجناب ربي وبَرّي ومُربِّي ومولاي سبحانه وتعالى وأَملتُ عنقي نحوه في آخر أربعين لاستطلاع القبول وأملتُ أن لا يخيّبني فيضُ فضلِه عن هذا المسؤول. فرأيتُ بين النوم واليقظة أن هذه الرسالةَ المحرّرةَ علـــى يدي سطورُها بالذهَب محرَّرةٌ وفي خِلال سطورِها تهذيباتٌ مصوَّرةٌ، وفوقَ صفَحاتها من مصور القدرة نقوش مصدرة بحيث

[323] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'z-zevḳıyye**, vr. 6a-6b.
[324] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'z-zevḳıyye**, vr. 116a.

إذا ما زدتَها نظرًا يَزيدُك وجهُها حُسْنًا وغَشْيًا من الطرب، وإذا نَظر إليها المَانِي يَضْرِبُ كفَّه على كفِّه مـــن العَجـــب. ثم توجهتُ إلى قَدرها عند ذلك الجناب الجليل فجاء جميلٌ أحاطه الجميل فشكرتُ على هذا البِرِّ الجميل، من الرب الجليـــل، ومنه ابتهلتُ أن يَجعلَ هذا المشربَ العَذْبَ كثيرَ الزِّحام، سائغًا شرابُه بفيض فضل وإلهام، ويَرِدَ لكل وارد على هذه الرسالة الذوقية شرابٌ ذوقي متطهر، بِـــ﴿مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ﴾[325]. تم"[326].

(Sonra onun tamamlanmasının ardından Yüce Rabbim, ihsanda bulunanım, terbiye edicim ve dostum olan Allah için onu hizmet yaptım, kabule mazhar olmak için erbaîn sonunda boynumu ona doğru eğdim ve taşan lütfuyla bu isteğimi boşa çıkarmamasını ümit ettim. Sonra uyku ile uyanıklık arasında şunu gördüm: Elimle/tarafımdan yazılan bu risâlenin satırları altınla yazılıdır, satırları arasında biçimlendirilmiş tehzibler (veya yaldızlamalar) ve sayfalarının üzerinde kudret tasvir edicisinden nakışlar vardır ki sen baktıkça yüzü, senin güzelliğini ve neşeden kendinden geçmeni artırır, (meşhur nakkâş) Mânî, ona baktığında şaşkınlıktan avcunu avcuna vurur. Sonra onun (eserin) o yüce cenâbın katındaki değerine yöneldim, bunun üzerine onu güzellik üzerine güzellik kapladı. Bu yüzden Yüce Rabbin bu güzel ihsanı için şükrettim ve lütuf ve ilham taşmasıyla bu tatlı su kaynağını çok kalabalık yapması ve bu *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'ye ulaşan herkese "güçlü bir hükümdârın katında doğruluk makâmında" tatlı ve tertemiz bir içeceğin gelmesi için O'na yalvardım. Bitti).

Burada müellifin eserini Allah yoluna adadığı ifade edilmektedir. Sonra onun kendi elleriyle/tarafından yazılan risâlesinin meşhur nakkâş Mânî'yi bile hayran bırakacak fiziki güzelliklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca "Elimle/tarafımdan yazılan bu risâle" ibaresi de, eserin bu nüshasının (Ayasofya 1942/1 nr.) bizatihi onun tarafından yazılmış olduğunu gösteren başka bir işaret olabilir.

Diğer yandan İlyas Çelebi, kitabın müellif hattıyla olan 889/1484 tarihli bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3121'de kayıtlı bulunduğunu ifade etse de biz bu kanaatte değiliz. Sözkonusu nüshanın temme kaydı şöyledir:

---

[325] Kamer, 54/55.
[326] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 116b.

"تَمَّت الرِّسالةُ الذَّوْقِيَّةُ بِفَيْضِ الأَلْطَافِ الشَّوْقِيَّةِ عَلَى يَدِ مُؤَلِّفِهِ أَفْقَرِ الأَنَامِ مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام، أَحَلَّهُمَا اللهُ مِنْ فَضْلِهِ دَارَ السَّلاَمِ، فِي آخِرِ شَعْبَان مِنْ سَنَةِ تِسْعٍ وَثَمَانِينَ وَتِسْعِمِائَةٍ.". مصحح بودر وثمانمائة[327].

Burada açıkça görüldüğü gibi eserin bu nüshası, istinsah edilirken tarih yanlış düşülmüş (h. 989 şeklinde) ve sonradan düzeltme yapılarak doğrusunun h. 889 olduğu belirtilmiştir. Bu da sözonusu nüshanın sonradan esas nüshadan istinsah edildiği izlenimini vermektedir. Yine bu nüshanın bir cilt içinde tek başına bulunması ve son sayfasının kenarında, Hüsamzâde'nin daha küçük ebatta *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* adlı bir risâlesinin daha bulunduğunun not düşülmesi de, onun aslında sadece *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* ve *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin bir arada bulunduğu mecmuadan (Ayasofya 1942/1-2) istinsah edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Hacı Mahmud Efendi bölümü, 3121 numaralı nüshada, Hüsamzâde'nin Ayasofya bölümü, 1942/1-2 numaralı nüshada borç sıkıntısına düştüğünü ifade ettiği cümlelere ve Sultan Ahmed (Şehzâde)'e yönelttiği ithaf yazısına yer verilmemiştir.

Eserin diğer nüshalarına gelince biri, biraz önce de söz edilen Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3121'de kayıtlı nüshadır. Ta'lîk hattıyla yazılan nüsha, 125 vr. ve 17 str. olup 147x103, 115x61 mm ebadındadır. İstinsah tarihi h. 889'dur. Bir diğeri de, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmet III Kitaplığı bölümü, nr. 1474'te kayıtlıdır. Ta'lîk hattıyla yazılan nüsha, 107 vr.tır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki bir diğer nüsha da, Ahmet III Kitaplığı bölümü, nr. 1442/1'de kayıtlıdır. Çok güzel bir nesih hattıyla yazılan nüsha, 1b-98a vr.ları arasındadır ve 19 str.dır. Son derece tertipli yazılmıştır ve başlıklar genelde kırmızıdır. Yalnız eserin ismi, kapakta *Risâletün sirriyyetün fi't-taṣavvuf* şeklinde kayıtlıdır. Halbuki *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'den hiçbir farkı yoktur, sadece isim farklılığı vardır. Bu nüsha bir mecmua içinde *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin karşılaştırmada kullanılan nüshasıyla birliktedir.

B. Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd

Metni ve şerhi et-Teftâzânî (ö. 793/1390)'ye ait olan kelâma dair esere[328] Hüsamzâde'nin yazdığı hâşiyedir[329].

[327] **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3121, vr. 125b.

Eserin tespit edilebilen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli Bölümü, nr. 2225/1'dedir. Ta'lîk hattıyla yazılmış olup istinsah tarihi bulunmamaktadır. 1b-120a vr.ları arasında yer alan nüsha, 21 str.dır ve 180x135, bb. ebadındadır. Bu eser, ardından gelen Hüsamzâde'nin diğer eseri *Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ*'le birlikte bir mecmua içindedir. Mecmuanın kapağında Ḥâşiye 'alâ Maḳâṣıdi't-ṭâlibîn li't-Teftâzânî (حاشية على مقاصد الطالبين للتفتازاني) yazılıdır. Daha sonra vr. 1a'da Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd li-Mevlânâ Mustafa b. Hüsâm (حاشية على شرح المقاصد لمولانا مصطفى بن حسام) yazılıdır ve altında da ardından onun Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ'inin geldiğini ifade eden bir ibare vardır. 1a, 43a ve 111a'da da Sultan Selim Hân b. Sultan Mustafa Hân'a ait h. 1217 tarihli bir mühür bulunmaktadır.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

صَدْرًا شرحتُه بمقاصد المَحامدِ الربانيةِ، ووَشَّحْتُه بوَشائِحِ لَمعاتِها النورانيةِ. فحمدًا ثم حمدًا لِمَلِكٍ مَلكَ مِلاَك المُلْكِ حُكمًا، وأحاطَ كلَّ شيءٍ رحمةً وعلمًا. سُبُحاتُه مِنْ ألواحِ الأطباقِ متلوّةٌ، وسطواتُه في صَحائفِ الزمانِ مملوّةٌ. جَبَرُوتُــه في دفّتي المشرقين مسطورةٌ، ومَلكوتُه من حاشيتي البرِّ والبحرِ منظورةٌ...

Sonu:

...مع أمثلتها في آخرِ البحثِ الأوّلِ مِن المنهجِ الخامسِ. هذا ما انتهى إليه من حاشيةِ شرحِ المَقَاصِــدِ للفاضــل النحريرِ الماجِدِ مولانا المشتهر بحسام زاده. كَتَبَ اللهُ له الحُسْنَى وزِيَادَه باذِلاً لِكَمَالِ الاعْتِنَاءِ والإمْعَانِ، مُجْتَهِدًا في تنقــيحِ الدقائقِ على حسبِ الإمكان، مُعْتَرِضًا على ما وَقَعَ التساهُلُ في العِباراتِ، مُجِيبًا عَمَّا أوْرَدُوا من الاعتراضاتِ، مُبَيِّنًا لِمَــا لا بُدَّ منه من المتصدّياتِ والدلائلِ، مُعَيِّنًا لِمَا يَجِبُ ذكرُه من مُهِمَّاتِ المَسائلِ، سائِلاً من اللهِ جَزِيلَ الثوابِ، حامِدًا له علــى توفيقِ الصَّوَابِ وصَلَّى اللهُ على سيِّدِنا مُحَمَّدٍ وعلمائِه وصحبِه أجمعين، والحمدُ للهِ ربِّ العالَمين. تم.

Hüsamzâde, eserine hüküm yönünden mülkün temeline sâhip olan, rahmet ve ilim bakımından her şeyi çepeçevre kuşatan Allah'a hamdederek, şeriatının güzel

---

328 Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẕunûn**, II, 1780.

329 Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, II, 1781; İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., XVIII, 517; Mustafa Sinanoğlu, "el-Makâsıd" mad., **DİA**, Ankara 2003, XXVII, 420.

esintilerinden âlemin salaha ve yolunun parıltılarından mahlukâtın felaha eriştiği Hz. Muhammed'e, ailesine ve arkadaşlarına salât ederek başlamakta[330] ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

"Ben, çiçekleri yanılmaz görüş, zekâ ve erdem ve nehirleri yumuşak huyluluk, adâlet, lütuf ve bol infâk olan bir bahçenin görünümüyle ve kökleri en iyi (uğurlu, bereketli) huylar, dalları en güzel sonuçlar, yaprakları marifetler ve meyveleri bağışlar olan bir ağacın parlaklığıyla aklı harekete geçirdim ve canlandırdım. O, "Salkımları sarkmış muz ağaçları, yayılmış gölgeler ve çağlayarak akan sular"la[331] makâm-ı mahmûd ve "rahatlık, güzel kokular ve nimet cenneti"[332] ki "Orada bize ne bir yorgunluk ne de bitkinlik gelecektir"[333].

Şiir: Gelin gibi görünen cennet ne güzel

Onun güzellik süsü, ödünç alınmış değil

İşte o, biriciğin olgunluklar bahçesidir ki kervancı başlarından gelen "hoş söz, ancak ona yükselir"[334] ve zekinin güzellikler bahçesidir ki râvilerden gelen güzel övgü ancak ona doğru yönelir. İnsanların sığınağı olarak nasıl da şaşakalmışların sıkıntısını giderdi ve parlak eli üzerinde açılan avuç içiyle zorluk çekenleri ıstırap ve karanlıktan kurtardı. Hoş âdeti, düşmanlığı, tersliği/engeli ve zulmü ortadan kaldırdı, onurlu el ayası, rahatlığı korudu. Uğur, ancak onun sağ elinden uygun düştü ve kolaylık da, ancak onun sol elinden eşlik etti. Övülmek üzere ilmin ve şerîatın sancağını tam olarak çekti ve en güzel sistemle saltanat işlerini temyîz/ayırmak üzere nasb etti. İşte bundan dolayı dilime onun niteliklerini akıcı bir şekilde anlatma halkası takıldı ve gönlüm, zâtının sevgisini yayma nakşıyla kuşandı.

Şiir: Yusuf gibi affedici, Hızır gibi yardım edici

Huyu Ahmed gibi, zamanın Mehdîsi

---

[330] Hüsamzâde Mustafa Efendi**, Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli bölümü, nr. 2225/1, vr. 1b.
[331] Vâkı'a, 56/29-31.
[332] Vâkı'a, 56/89.
[333] Fâtır, 35/35.
[334] Fâtır, 35/10.

Sultan oğlu Sultan, Sultan Mehmed b. Murad Hân. Her zaman onun saltanatının bayrakları İslam'a yardım ve zafer nakşıyla işlensin ve biçimlensin ve insanlara onun büyük nimet kolyeleri takılsın"[335].

Müellif, Fâtih Sultan Mehmed'le ilgili bu övgü dolu sözlerinin ardından şunları ifade etmektedir. O, seçkin hasletlerinden ve faziletlerinden hükümdarın Allah ve peygamberi katında en sevimli ve en çok hoşlanılan başarıları sevdiğini ve bundan hoşnut olduğunu görünce, ona hizmetle ilimler arasında yakışıklıların yüzlerinde kırmızı yanak gibi olanı, sonra onun kitapları arasında da parlak yüzde siyah ben gibi olanı tercih etmiş ve sevgililerin yüzlerinde asılı zülüfler gibi *Şerḥu'l-Maḳâṣıd*'ın sayfalarına hâşiyeler talik etmiştir. *el-Maḳâṣıd*'a hizmet kulpuna tutunarak bazı mertebelere ve gayelere yükselmeyi, erişmeyi düşünmüştür. Çünkü "hükümdarlara ithaf, iki devletten biridir" ve kabulün ecri, ilk ve son yaratışlar (dünya ve âhiret)da "güçlü bir hükümdârın katında doğruluk makâmı"dır. Sonra da Rabbine itimad ederek eserini tamamlamayı dilemiştir[336].

Hüsamzâde, öncelikle *Şerḥu'l-Maḳâṣıd*'ın mukaddimesinde yer alan ibare ve kelimeleri açıklamaya ve onların nükte ve inceliklerini tespit etmeye çalışmaktadır (2a-7a). Bu uzun giriş bilgilerinden sonra ele alınan konular ise şunlardır: Temel bilgileri içeren birinci bölüm (maksad) birinci fasıl *mukaddemât*: Kelam ilminin tanımı, konusu, meseleleri, amacı vb. (7a-18a), ikinci fasıl *ilim*: İlmin tanımı, tasdik ve tasavvur kısımlarına ayrılması, zaruri tasavvurlar (18a-28b), üçüncü fasıl *nazar/istidlâl*: Nazarın tanımı, sahih ve fâsid şeklinde iki kısma ayrılması, nazarın şartları, Allah'ı bilmekte nazarın gerekliliği, vâcib olanların ilki, nazarın tasavvur ve tasdik kısımlarına ayrılması (28b-42a), varlık bahsinin ele alındığı ikinci bölüm (maksad) birinci fasıl *vücûd ve adem* (42a-57b), ikinci fasıl *mâhiyet* (57b-62a), üçüncü fasıl *vücûd ve mâhiyet*. Bu fasılda birinci menhec *taayyün* (62a-64a), ikinci menhec *vücûb-imkân-imtinâ* (64a-71a), üçüncü menhec *kıdem-hudûs* (71a-74b), dördüncü menhec *vahdet-kesret* (74b-80b), beşinci menhec *illiyyet-ma'lûliyyet* (80b-vd.).

Görüldüğü gibi müellif, hâşiyesini altı maksad (bölüm)dan oluşan *Şerḥu'l-Maḳâṣıd*'ın birinci ve ikinci maksad (bölüm)ına yazmıştır.

---

[335] Hüsamzâde Mustafa Efendi**, Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, vr. 1b-2a.
[336] Hüsamzâde Mustafa Efendi**, Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, vr. 2a.

Hüsamzâde, şerhi "قولــه" kelimesi ile nakletmekte, *ilâ âhir* [إلخ] ifadesiyle kısaca kaydettiği şerh metninin devam ettiğine işaret etmekte ve ardından genelde *ey* [أي] ve *ya'nî* [يعني] tabirlerini ve "فإن قلت–قلت" ve "أقــول" cümle kalıplarını kullanarak şerhi açıklamaktadır.

C. Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ

Sadruşşerî'a eş-Şânî (ö. 747/1346)'nin fıkıh usûlüne dair *Tenḳîḥu'l-uṣûl*'üne yine kendisinin yazdığı *et-Tavżîḥ* adlı şerhe[337] et-Teftâzânî tarafından *et-Telvîḥ* adıyla yazılan hâşiyeye Hüsamzâde'nin yazdığı hâşiyedir[338]. Ta'lîk hattıyla istinsah edilen hâşiye, 1b-53a vr.ları arasında olup Süleymâniye Ktp. Cârullah Efendi bölümü 458 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Genelde 25 str.dır ve 184x135, 134x82 ebadındadır. Kapaktan sonraki sayfada en üstte Veliyyüddîn Cârullâh ismi ve altında h. 1121 yılı karşımıza çıkmaktadır. Onun altında kitâbın ismi Ḥâşiyetü't-Telvîḥ li-Mevlânâ Ḥüsâmzâde (حاشية التلــويح لمولانــا حــسام زاده في علــم الأصــول) şeklinde kayıtlıdır. Sayfanın ortasından biraz aşağıda kitâbı Derviş Ahmed Emîn isminde birinin satın alarak temellük ettiğine (h. 1109) dair bir yazı ve sayfanın aşağısında da Veliyyüddîn Efendi Cârullah vakıf mührü mevcuttur.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

حَمْدًا لِمَنْ مَنَّ على عباده نعمةَ الرشادِ، ودَلَّهُمْ على نَهْجِ النجاة وسلوك السداد، نَصَبَ سلطانَ الــشرع علــى سرير الظهور والعيان، وبَسَطَ على وجه الأرض ظِلَّ العدل والأَمان ورفَع سطوته بأربعةِ أعلامٍ أسافلها ثابتــةٌ وأعالِيهــا في السماء مُوشَّحةً بوِشَاحِ إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا ومُطرَّزةً بِطِرَازِ يَنْصُرُكَ اللهُ نَصْرًا عَزِيزًا...

Sonu:

... لما كانت الاستثناء لازمة بين النفي والإثبات كانت الاستثناء واجبة في التصوّر. تَمّت بعون الله الوهّاب.

[337] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 496.
[338] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 497; İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., XVIII, 517.

Eser bir mukaddime ve mebâhisü'l-emr (25a), mebâhisü'n-nehy (45b), mebâhisü's-sünnet (47b) ve mebâhisü'l-istisnâ (52b) olmak üzere dört bahisten meydana gelmektedir.

Eserin mukaddimesinde ilm-i usûlün önemi üzerinde duran ve *et-Telvîḥ*'in bu alanda yazılan eserlerin en iyisi olduğunu kaydeden yazar, eserde bazı maksatların gizli kalmasından dolayı meydana gelen şüpheler ve tenkitlerin kendisini onun birtakım gizli taraflarını çözmeye sevk ettiğini, bunun için bütün gücünü ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

Hüsamzâde'nin bu ifadelerinden hâşiyenin kaleme alınış nedeni çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kısacası amaç, et-Teftâzânî'nin savunulması, tenkit edenlerin eleştirilerine cevap verilmesidir. Hüsamzâde, yine bu hizmetini ahirette kalpten bir duanın inâyetine ve dünyada da güzel bir ünün (doğruluk dili, hayırla anılma) tatlılığına nâil olmak için merdiven yaptığını ifade etmektedir[339]. Sonra müellif, eserini ithâf ettiği kişinin niteliklerini şu sözleriyle ortaya koymaktadır:

"Ben, çiçekleri yanılmaz görüş, zekâ ve erdem ve nehirleri yumuşak huyluluk, adâlet, lütuf ve bol infâk olan bir bahçenin damlasıyla ve kökleri en iyi (uğurlu, bereketli) huylar, dalları en güzel sonuçlar, yaprakları marifetler ve meyveleri bağışlar olan bir ağacın parlaklığıyla gönlü açtım. O, "Salkımları sarkmış muz ağaçları, yayılmış gölgeler ve çağlayarak akan sular"la[340] Adn cenneti ve "rahatlık, güzel kokular ve nimet cenneti"[341] ki "Orada bize ne bir yorgunluk ne de bitkinlik gelecektir"[342].

Şiir: Gelin gibi görünen cennet ne güzel

Onun güzellik süsü, ödünç alınmış değil

İşte o, biriciğin olgunluklar bahçesidir ki kervancı başlarından gelen "hoş söz, ancak ona yükselir"[343] ve zekinin güzellikler bahçesidir ki râvilerden gelen güzel övgü ancak ona doğru yönelir. İnsanların sığınağı olarak nasıl da şaşakalmışların

[339] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi bölümü, nr. 458, vr. 1b.
[340] Vâkı'a, 56/29-31.
[341] Vâkı'a, 56/89.
[342] Fâtır, 35/35.
[343] Fâtır, 35/10.

sıkıntısını giderdi ve parlak eli üzerinde açılan avuç içiyle zorluk çekenleri ıstırap ve karanlıktan kurtardı. Hoş âdeti, düşmanlığı, tersliği/engeli, zulmü ortadan kaldırdı ve onurlu el ayası, rahatlığı korudu. Uğur, ancak onun sağ elinden uygun düştü ve kolaylık da, ancak onun sol elinden eşlik etti.

Yusuf gibi affedici, Ahmed gibi nefsi olan

Musa gibi vasfı, İsa gibi nefesi olan

Ancak sözkonusu nüshada bu beyitten sonra müstensih tarafından yarım satır kadar bir boşluk bırakılmıştır. Müellif, ardından o zat için "dünya ve âhirette istedikleri ve hoşuna giden şeyler ancak onun olsun" şeklinde duada bulunmaktadır. Sonra o kişiden beklentilerinin boşa çıkmayacağını ummakta ve Allah'tan bu hediye aracılığıyla ömrünü O'nun ilahî nurlarına gark olarak, gözünü O'nun kudret sırlarında aydınlanarak… sona erdirmesini niyaz etmekte ve O'ndan kulak sedefini "Güven içinde oraya/cennete girin" hitap incisiyle doldurmasını dilemektedir[344]. Hüsamzâde'nin eserini ithâf ettiği kişiyle ilgili bu sözleri, bundan önce tanıtımı yapılan *Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*'da Fâtih için ortaya konan sözlerle çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Yine müellifin *er-Risâletü'-şevḳıyye*'de Farsça münşeâtta yer bulan Fâtih Sultan Mehmed'e yazdığı 15 numaralı mektupta eseri *Ḥâşiye-i Telvîḥ*'in cumhur arasında mesel-i sâir gibi meşhur olduğunu, müstaidlerin onu okumakla meşgul olduklarını dile getirmesi, bu eserin de Fâtih Sultan Mehmet'e sunulmuş olma ihtimalini akla getirmektedir[345].

İbn Hâcib'in, emrin tarifinde "غير كَفٍّ" ifadesiyle talep edilen fiili kayıtlandırmasını bazı alimler, "غير كَفٍّ عن النهي" şeklinde anlamışlar, et-Teftâzânî ise bunun yanlış olduğunu, doğrusunun "غير كف عن الفعل" tarzında olması gerektiğini belirtmiştir[346]. Burada onun, *et-Telvîḥ* adlı eserinde böyle kaydetmekle beraber, *el-Muṭavvel* hâşiyesinde "doğru olan bu kaydın terk edilmesidir" diye belirttiğini söyleyen yazar, onun emrin mûcebi konusunda vâkıfiyyenin kanaat ve delillerine ilişkin görüşünü verdikten sonra buna karşı çıkan (Molla Hüsrev gibi) âlimleri zan ile

[344] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, vr. 2a.
[345] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 143.
[346] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, vr. 25a.

itham etmekte ve et-Teftâzânî'nin görüşünü desteklemek için en-Nesefî'nin *Şerḥu'l-Menâr* adlı eserinde verdiği "Vâkıfiyye, nehiyde olduğu gibi emirde de tavakkufu benimser" ifadesini nakletmektedir[347].

Eserinde nahvî ve belâğî izahlara da yer veren Hüsamzâde, şârihin ifadelerini "قوله–آه اعلم" (2a), "قوله–قال الشارح" (5a-b, 27a), "قوله...فإن قلـــت–قلـــت" (51a) ve "قولـــه–آه" şeklinde verdikten sonra "اِعلم" (2a), "قال الشارح الشريف" (5a-b, 27a), "قيل عنه–أقول" (19b) ve "فـــإن قلـــت–قلـــت" (51a) tarzında dört farklı metod izleyerek şârihi savunmakta ve başkalarını reddetmektedir. Ayrıca eserde sayfa kenarlarında "ردّ خ ض", "ردّ خ س" ve "ردّ علـــي الطوســـي" gibi red ifadeleri ve rumuzlar bulunmaktadır. Bu rumuzlarla Molla Hüsrev, Hızır Şâh ve Ali et-Tûsî'nin kastedildiği söylenebilir. Zira bu alimlerin *et-Telvîḥ* üzerine hâşiyeleri bulunmaktadır[348].

Eserin diğer bir nüshası da, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü, nr. 2225/2'de 121b-238a vr.ları arasında bulunmaktadır. Ta'lik hattıyla istinsah edilen bu nüsha, 23 str.dır. Ayrıca son varakta Sultan Selim Hân b. Sultan Mustafa Hân'a ait h. 1217 tarihli bir mühür de vardır.

D. et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye

Burhânüşşerî'a Mahmûd (ö. 673/1274)'un fıkhın fürûuna dair *Viḳâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-hidâye*'sine[349] torunu Sadruşşerîa eş-Şânî (ö. 747/1346) tarafından yazılan en meşhur şerhine[350] Hüsamzâde'nin yazdığı hâşiyedir[351]. Kâtib Çelebi, Hüsamzâde'nin esere *et-Terşîḥ* ismini verdiğini[352] ifade etse de bu doğru değildir.

Son derece güzel bir nesih hattıyla istinsah edilen ve 537 varak, 23 satırdan meydana gelen eser, Süleymâniye Ktp., Hamidiye bölümü 453 numarada kayıtlı bulunmaktadır. 245x210, 155x100 ebadındadır. Kapaktan sonraki sayfada Der zemân-ı Fâtih Dâru's-saltanati's-seniyye Kostantıniyye el-Maḥmiyye el-Mevlâ

[347] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, vr. 25b.
[348] Recep Cici, "Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 1994, s. 255-256.
[349] Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẕunûn**, II, 2020.
[350] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, II, 2021.
[351] İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., XVIII, 517.
[352] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, II, 2023.

Hüsamzâde ibaresi ve altında da Taşkörizâde'nin *eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye*'sinden aynen alınmış müellifin tercüme-i hâli bulunmaktadır. Yine aynı sayfadaki هذا كتـــاب التشريح شرح على شرح الوقاية لصدر الشريعة لمولى المرحوم حسام زاده رحمه الله تعالى رحمـــة واســـعة ifadesi de, eserin ismini ortaya koymaktadır. Sonra eserin metin kısmından önce 3 varaklık fihrist bulunmaktadır. Eserin asıl ilk varakında besmelenin bulunduğu sayfada sağ kenarda biri büyük ve diğeri küçük iki mühür vardır. Yine ilk sayfalar (1b-2a) çerçeve içindedir.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

صدرًا شرحتُه بحمدِ مَنْ أَبْرَزَ آياتِ سُبُحاتِه مِنْ أَوْرَاقِ الأطباقِ وصَحَائِفِ الدهرِ وأَحْكَمَ أَحْكَامَ سَطواتِه مِنْ دَفَّتَيِ الشرقِ والغربِ وحاشيتِي البَرِّ والبحرِ وسَجَّلَ حُكمَ حسنِ نظامِها بمن حَلَّله بحُلَّةِ ﴿إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً﴾[353] وتَوَّجَـــه بِتَـــاجِ النُّبُوَّةِ على حُلَلِ خُلق لطيفة فذهَّبَ في فَوَاصِلِ فُصُولِ تلك الصحائفِ نقشُ "ما عرفناك"[354] وهَذَّبَ عنوان منشورها بفصل خطابِ لولاك...

Sonu:

...والصلوة عند ذكر النبي عليه السلام كل مرّة عندَ الطَّحَاوِيِّ وفي العمر عندَ الكَرْخِيِّ وقيل يكفي في المجلـــس مرّة كسجدة التلاوة وبه يفتى والسلام يجزي عن الصلوة على النبي عليه الصلوة والسلام ولا يحب الرضـــوان عنـــد ذكـــر الصحابة ولا يصلّى على غير الأنبياء والملائكة إلاّ بطريق التبع.

Furûa dair bir şerh (hâşiye) olup Arapça kaleme alınmıştır.

Eser; 1 cilt, 55 kitap, 23 fasıl, 100 bab, 30 tekmile, 22 nev' ve 1 hâtimeden oluşmaktadır. Eser, fıkıh kitaplarındaki sıraya göre Kitâbü't-Tahâre ile başlamakta ve Kitâbü'l-Hunsâ ile son bulmaktadır.

Mukaddimede *Viḳâye* adlı eserde bazı eksiklere vâkıf olmasından dolayı bu eseri yazdığını, *et-Tavżîh* üzerine yazılan *et-Telvîḥ* konumunda olması hasebiyle buna *et-Teşrîḥ* ismini verdiğini belirten yazar, asıl metni kırmızı "قـــال" kelimesi ile

[353] Sâd, 38/26.
[354] İbn 'Arabşâh, **Fâkihetü'l-ḫulefâ ve müfâkehetü'ẕ-ẕurafâ**, s. 75.

kaydettiğini ve buradaki kaideleri şerh ettiğini, zikredilen konulara dair imamların karşı görüşlerini elinden geldiği kadar açıkladığını, sonra kendisinin de görüp benimsediği önemli meseleleri ilave ettiğini, daha sonra şerhi kırmızı "قوله" kelimesi ile naklettiğini ve yine *el-Ḳudûrî*'ye yazılan *Şerḥu'z-Zâhidî* adlı eser ile başka eserlerden aldığı bir tekmile ile de önemli konulara değindiğini belirtmektedir. Ardından da Allah'tan bu hoş hizmet vesilesiyle güzel, parlak bir derece elde etmeyi niyaz etmektedir[355]. Bu arada Hüsamzâde, en güçlü vesilelerle ve doğruluk ve esenlik yurdunda olan rehberler aracılığıyla dostlarıyla kurtuluşa eriştiği için şükürde bulunmaktadır. Bu sayede çoğu zaman denî felsefenin ıssız yerlerinde dolaşmadığını ve onun kötü artıklarından yalayıp da çalımla yürümediğini ifade etmektedir. Ona göre onların derecesi aşağıda ve akılları yasaklardadır, gerçekleri olduğu gibi bildiklerini iddia ederler. Halbuki farkına vardıkları tökezlemeleri ve söyledikleri de hatalarıdır. Müellifimiz, bu nedenle şer'e (şer'î ilme) sevgi beslediğini ve tedavi olmak isteyenin doktoru istediği gibi Allah rızasını isteyerek kalbinin şer'î ilmin sevgisiyle dolduğunu ifade etmektedir[356].

Mukaddimede felsefeye bakışından önceki ifadelerinden yazarın metodu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bunu şu örnekte de görmek mümkündür:

Müellif dedi: Sarhoş da olsa her erkeğin boşaması ile talak vaki olur. (Sarhoşun fiilleriyle ilgili bilgiler veriliyor, hangilerinden sorumlu ve ne kadar gibi.) *Muntekâ*'dan (bir nakil yapıyor): Şarap içerek sarhoş olan bir şahıs "boşsun" dese durum ne olur? Denildi ki: Boş olmaz. Çünkü o, bayılan bir kişi gibidir. Yine denildi ki: Talak vaki olur, risk olsa bile…Bu söz, en sahih olanıdır. Buna göre sarhoşun talakı geçerlidir. İmam Zeylâî, Tahâvî ve Kerhî, şu görüşü benimserler: Sarhoşun talakı vaki olmaz. Zira o, uyuyan gibidir. İmam Zâhidî, Ebü'l-Ḳâsım, Ebü'l-Ḥasan dedi ki: Vaki olmaz. Bu, Şâfiî'nin iki görüşünden biridir[357]…

Konu ile ilgili musannif ve şârihten nakiller yaptıktan sonra kendisi de, delillerine varıncaya kadar ulemânın, özellikle Hanefî mezhebinin ilk üç imamının görüşlerini sunmaktadır.

---

[355] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye**, Süleymâniye Kütüphanesi, Hamidiye bölümü, nr. 453, vr. 1b-2a.
[356] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye**, vr. 2a
[357] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye**, vr. 138a.

"Mesh" konusunda, musannifin "sünnet ile câizdir" sözünü şârihin, Ebû Hanîfe'nin görüşünden hareketle "sünnet-i meşhûre" diye tefsir ettiğini kaydeden Hüsamzâde, meshi inkâr etmenin hükmü ile ilgili Hasan Basrî, Kübrâ ve Muhît'ten nakiller yapmakta ve sonunda sözü Ebû Yûsuf ile Muhammed'e bırakarak şöyle demektedir:

"Ebû Yûsuf'a göre kâfir olur. Çünkü ona göre meşhur, mütevâtir gibidir. Muhammed'e göre kâfir olmaz. Zira meşhur, âhâd gibidir"[358].

Hüsamzâde, nadir de olsa şârihten gelen bazı bilgiler için "bu, bir yanılmadır"[359] diyerek düzeltmede bulunmaktadır.

Müellifimiz, "hâtime"de yolda lehiv, raks ile meşgul olan biri hakkında el-Halvânî'den bir fetva nakletmekte ve devamla ilimle ilgili hadisler vermekte ve İmam Şâfiî ile İbnü'l-Mübârek'in bu konudaki kanaatlerini zikretmektedir.

Hüsamzâde, "قال" ve "قوله" ifadeleriyle musannif ve şârihten nakiller yaptıktan sonra bazen "أي" ifadesini kullanmakla beraber genel olarak kullanmamakta ve kendi sözlerinin nereden başladığı kolay anlaşılmamaktadır.

Eser, furû'-ı fıkha dair müdellel ve mukayeseli hukuk özelliğini taşıyan bir çalışmadır diyebiliriz[360].

Bu arada *et-Teşrîḥ*'in birinci cildi kayıp olan ve sadece ikinci cildi bulunan çok önemli bir nüshasından da bahsetmek istiyoruz.

Eserin Turhan Vâlide Sultan nüshasının ikinci cildinin fiziki özellikleri şöyledir: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Vâlide Sultan bölümü, nr. 118'de kayıtlıdır. Ta'lîk hattıyla yazılan nüsha, 257 vr., 25 str. ve 239x166, 150x94 mm ebadındadır.

Metin öncesindeki sayfada bu kitabın Sadruşşerî'a'nın şerhine dair *et-Teşrîḥ* adlı kitabın ikinci cildi olduğu ve Hüsamzâde'ye ait olduğu belirtilmektedir. İbare, şöyledir: المجلد الثاني من كتاب التشريح في شرح صدر الشريعة لمولانا حسام زاده في الفقه Sayfanın ortasında

[358] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye**, vr. 22a.
[359] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye**, vr. 4b.
[360] Recep Cici, **a.g.t.**, s. 257-258.

Turhan Vâlide Sultan'a ait bir mühür bulunmaktadır. Alt tarafta ise küçük bir mühür yer almaktadır. Bu baştaki iki mühürden son varakta da vardır (küçük olan yine alttadır). Daha sonra yaldızlı bir besmele ve yanında Kitâbü'l-bey' yazısıyla metin başlamaktadır.

Başı:

أكتفي بلفظ الواحد لكونه اسم جنس يشمل جميع أنواعه وأفراده من بيع العين بالعين وهو المقابضة وبيع الدين بالعين وهو السلم...

Sonu:

أختم كتاب التشريح على يد مؤلفه المؤلفِ بفضل ربه أفقر الأنام مصطفى بن مولانا حسام أحلـــهما الله مـــن فضله دار السلام في آخر شعبان من سنة ثلاث وتسعين وثمانمائة.

ای زمرهٔ معارف ای رفقهٔ کرام تاکی هوای نفس تاکی حدیث نمام

Ferâğ kaydındaki bu ifade, bize kitabın müellif tarafından 893/1488 şabanının sonunda kaleme alındığını göstermektedir.

Bu cildin kitâbü'l-bey'den başlaması, kitâbü'l-hunsâ ve hâtime ile sona ermesi, *et-Teşrîḥ*'in tek ciltlik ve tam olan Hamidiyye nüshasının kitâbü'l-bey'den sonraki konularıyla aynılık göstermesi, onun ikinci cilt olduğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki *et-Teşrîḥ*'in talik hatlı bu Turhan Vâlide Sultan 118 numaralı nüshasının birinci cildi kayıptır.

E. Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel

el-Ḫaṭîb el-Ḳazvînî'nin Arap edebiyatına dair *Telḫîṣu'l-Miftâḥ*'ına[361] et-Teftâzânî tarafından kaleme alınan *el-Muṭavvel* adlı şerhin es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'ye ait hâşiyesi[362] üzerine Hüsamzâde tarafından yazılmış bir hâşiyedir. O, burada *el-Muṭavvel*'e şerh yazan Molla Hüsrev'in[363] el-Cürcânî'ye itirazlarına cevap vermiş, ama fazla uzatmıştır[364]. İlyas Çelebi, eserin 881/1476 yılında müellif hattıyla

[361] Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẕunûn**, I, 473-474.
[362] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 474.
[363] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 474-475.
[364] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 476; Aḥmed Maṭlûb, **el-Ḳazvînî ve şürûḥu't-Telḫîṣ**, Menşûrâtü Mektebeti'n-nehża, Bağdat 1387/1967, s. 175.

yazılmış bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 5855, vr. 67a-138a'da kayıtlı bulunduğunu ifade etmektedir[365]. Bu nüshanın ebadı, 179x128, 138x71'dir. Söz konusu nüsha üzerinde yapılan araştırmada Hüsamzâde isminin 67a'da sağ üst köşede حاشيه حسام زاده على حاشية السيد السند الجرجاني رحمهما الله şeklinde kaydedildiği görülmüştür. Hacı Mahmud Efendi nüshasının başlangıcı, eserin biraz sonra sunacağımız en eski nüshasının başlangıcıyla aynıdır. Bu nüshanın ferâğ kaydı şöyledir:

... قد تمّ الحواشي الحسامّية لكتاب السيّد الشريفيّة بعون الله الملك الأبديّة من يد العبد الضعيف المُذْنِب المحتـــاج إلى رحمة ربه القدير غفر الله له ولوالديه وأحسن إليهما وإليه نضّر الله أعظمهما إلى يوم القيام يسّر الله عليهما شفاعة محمد سيّد الأنام. هذا الكتابُ قد كُتِبَ من إملاء المص (المصنف) بعد ما أخرجه من المسودة مرّةً بعد أخرى وبعد ما ألحقه مـــن المسائل أولى وأخرى في سنة إحدى وثمانين وثمانمائة.

Buradaki ifadeler, eserin 881/1476 yılında tekrar istinsah edildiği izlenimini vermektedir. Ayrıca Hüsamzâde'nin bu eserini Vezir Mahmut Paşa'ya ithaf ettiği tarihî bir gerçektir ve bu da, zorunlu olarak vezirin idam edilerek öldürüldüğü 879/1474 yılından önce yazılmış olduğunu göstermektedir.

Eserin en eski nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 2195'te kayıtlıdır. Ta'lîk hattıyla yazılan bu nüsha 1b-99b vr.ları arasında, 21 str. ve 180x131, 122x72 mm ebadındadır. İstinsah tarihi, 862/1458'dir. Metinden önceki sayfada حاشيهٔ مطول ابن حسام وقف مدرسهٔ محمـــود پاشـــا في بلـــدة قـــسطنطينية ibaresi, onun altında Mahmud Paşa Medresesi vakıf mührü ve onun da altında Şehid Ali Paşa vakıf mührü mevcuttur. Ayrıca Şehid Ali Paşa vakıf mührü, son varakta da yer almaktadır. Diğer yandan 862/1458 yılında, Mahmud Paşa'nın Fâtih'in vezirliği görevinde bulunması, bu nüshanın ona ithaf yazısını ve onun medrese vakıf mührünü içermesi müellif hattı olduğunun bir göstergesi sayılabilir.

Bu eser, yaldızlı çiçekler içindeki bir besmeleyle başlamaktadır. Ne var ki metin içinde noktasız kelimelerle çok karşılaşılmaktadır. Önemli kelimelerin üstüne sık sık kısa kırmızı çizgi koyulduğu, قولـــه kısımlarının ve başlıkların da kırmızıyla

[365] İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., XVIII, 517.

gösterildiği dikkati çekmektedir. Metnin kenarlarında sık sık Molla Hüsrev, Hızır Şah, Şeyh Ali ve Mevlânâzâde el-Hatâî gibi bazı âlimlerin isimleri zikredilmektedir. Şehid Ali Paşa nüshasının başı ve sonu şöyledir:

Başı:

أعلى مَبَانٍ يتعالى بها مَطالعُ أنوار لطائف الكلام و..تحت ذروة أحاطتها أعْناقُ الأفهام وأيدِي الأوْهام حمدُ مَـــنْ أحْسَنَ جمالَ المَثَانِي بمَرَايَا مقتضى المقام بحيث يزيدك وجهُه حُسْنًا إذا ما زِدْتَه نظرًا ببذل الاهتمام، وأبْهَى مَعَانٍ يَتَباهَى بهـــا بهاءُ البيان في عباراتٍ حِسانٍ شكرُ مَنْ كَلَّ كُلُّ ألْسَن اللسان في جنابه العليّ الشأن...

Sonu:

وقد تهيأ سنة اثنين وستين وثمانمائة بعون الله المستعان ... النهاية للعبد الغريق في بِحَارِ الآثام مصطفى بن مولانـــا حسام الفراغُ من نظم ما جَمع من الفرائد وركب له شططًا رجاء أن يجعل له يوم الجزاء ...فرطًا ولعل النـــاظر المنـــصف يصون المجموع من وصمة الالتفات ويذكر الجامع بدعاء صالح تنتفع به في الحياة والممات.

Hüsamzâde, Allah'a hamd ve şükür, Hz. Peygamber'e ve onun rehberlikte yıldızlar gibi olan âline salât ettikten sonra *el-Muṭavvel* hâşiyelerinin şerefli (ve eş-Şerîf'e ait) hazineden saçılan değerli ve parlak inciler olduğunu, onun gündüzün dördüncü saatinde güneş gibi şöhrete kavuştuktan sonra onu övmekle bitiremeyeceğini ifade etmektedir. Müellif, onun incilerini açığa çıkarmak için tahrîr etmeyi/telifi, zihinleri onun parlak kıymetli mücevherleriyle süslemeyi, onun ibarelerindeki gizli remizleri açığa çıkarmayı ve yüksek derecelerde yüksek bir konuma gelmiş kişilerin itirazlarına cevap vermeyi düşündüğünü belirtmektedir. Sonra meydanı hayvanların kaplaması ve baykuşların sesini yükseltmesiyle meskenlerin meşhur ve mahir kişilerin gür seslerinden uzak kalmasının, yarış atları arasında ağır ilerleyen kendi düşünce atının koşması ve beyan sahasında üstün gelmesinin kendisini böyle önemli bir işe yüreklendirdiğini fakat cesur bir şekilde girişimde bulunmak için adımını attıkça zamanın meşakkatlerinin peş peşe geldiğini, zamanın kendisine öfke ve hakaret gözüyle baktığını ve geri plana ittiğini dile getirmektedir[366]. Çağdaşlarının kendisiyle konum bakımından karşılaştırıldıklarında sayıca sıfır konumunu göreceklerini de ilave etmektedir. Sonra felaketler gönlünü

[366] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 2195, vr. 1b.

çeşitli saldırılarla çevrelediği ve "felek bana musibet okları attı" meseline konu olduğunda, gönlünün ortasını güzel boyunun şıklığıyla süsleyen kişinin (Vezir Mahmud Paşa) hayalinin dolaşmasından duyduğu sevincin kendisiyle ünsiyet ettiğini, onun parlak çehresinin aydınlığıyla zamanın zulüm karanlığından kurtuluşun göründüğünü ve o itaat edilen merciin avlusuna sığınanın karşılık gördüğünü ifade etmektedir. Sonra inayet kaynağının bulutuyla din ağacının son derece yeşermeye ve gözetim kaynağından şer'in su yollarının suyunun taşmaya başladığı o zata hediye etmek/ithafta bulunmak üzere gönlünden geçen şeye başladığını ve elinden gelen gayreti gösterdiğini ifade etmektedir. Hüsamzâde'ye göre doğu ve batıdakilerin menfaatleri ancak ondandır, maksatlara erişmek için onun işaretleri yeterlidir, düğümlerin çözümü için onun tenbihleri zengin edici ve şifa vericidir. Ona sığınan kendisi için yüksek bir makam elde eder, ama onun kapısından yüz çeviren kendisi için ne bir yardımcı ne de bir dost bulur. Sabah akşam mukîm (görevini yerine getiren)dir, onun hayırlı işleri güneşin doğuş ve batış yerlerinde anılır. Her uzak ülkeden ümit sahipleri, sabah akşam onun huzuruna gelir. Onun yakınlığıyla sıkıntılının sıkıntısı gider ve cevap vermesiyle garibin garipliği son bulur. Kısacası o, tasvir eden ruh ve on birinci[367] akıldır. İşte o, saâdet dolu kısmet ve yeni baht, en âşikâr ve en yüce, en izzetli ve en âdil, en çok şefkat gösteren ve en çok veren, en müsamahakâr, cömert ve en yüce, en cesur ve en çok koşan (atılan), en çok ihsan ve hibe eden, en göz alıcı ve en parlak, en kâim ve en güçlü, en tatlı ve en hoşgörülü, en yüce ve en bilgili

Şiir: Onun tanınmasında yeterli gelmeyen birtakım isimler

Onları ancak lezzet bulduğumuz için zikrettik

Sonra da Hüsamzâde, Mahmud Paşa'nın kabulünü ve onun ihsan ve inamını ümit etmekte ve şunu eklemektedir: Güneşin parlamasında ve miskin güzel koku çıkarmasında şaşılacak bir şey yoktur. Daha sonra da Allah'tan kendisine muvaffakiyetle yardım etmesini ve doğru yola girmesini kolaylaştırmasını dilemektedir[368].

[367] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel**, vr. 2a.
[368] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **a.g.e.**, vr. 2b.

Metin içinde kırmızı mürekkeple açık bir şekilde yazılmış konu başlıkları ise şunlardır: Mebâhisü'l-me'ânî (10b-14b), mebâhisü'l-isnâdi'l-haberî (14b-24a), mebâhisü'l-müsned ileyh (24a-45a), mebâhisü'l-müsned (45b-67a), mebâhisü müteallikâti'l-fi'l (67a-70a), mebâhisü'l-kasr (70a-72b), mebâhisü'l-inşâ (72b-78a), mebâhisü'l-fasl ve'l-vasl (78a-85a), mebâhisü'l-îcâz ve'l-itnâb ve'l-müsâvât (85a-86a), mebâhisü'l-beyân (86a-98a) ve mebâhisü'l-bedî'(98a-99b)dir.

Eserin tespit edilebilen diğer nüshalarına gelince biri, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa bölümü, nr. 375/1'de kayıtlıdır. Nesih hattıyla yazılan bu nüsha, 109 vr. ve 23 str.dır. Müstensih Mehmed tarafından h. 1064'te istinsah edilmiştir. Diğeri, yine Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi bölümü, nr.1779'da kayıtlıdır. Talik hattıyla yazılan nüsha, 152 vr.tır. Bir diğeri de, Bayezid Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi bölümü, nr. 2756'da kayıtlıdır. Talik hattıyla yazılan nüsha 92 vr., 21 str. ve 180x125, 120x70 mm ebadındadır.

F. Şerḥu Naẓmi Îsâġûcî

Eṣîrüddin Mufaḍḍal b. Ömer el-Ebherî (ö. 663/1265)'nin mantığa dair *Risâle-i Ebheriyye* diye de tanınan *Îsâġûcî* adlı eserinin[369] manzum hâle getirilmiş şekline Hüsamzâde'nin yazdığı şerhtir[370].

Bu eserin tespit edilebilen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü, nr. 2677/2'de kayıtlıdır. Ta'lîk hatıyla h. 1066'da istinsah edilen nüsha, 26a-56a vr.ları arasındadır, satır sayısı 14-21 arasında değişmektedir ve 200x148, bb. mm. ebadındadır. Vr. 26a'da sayfanın üst köşesinde Şerḥu Naẓmi Îsâgûcî li Ḥüsâmzâde (شرح نظم إيساغوجي لحسام زاده) ibaresi vardır. Vr. 26a, 36a ve 56a'da Sultan Selim Hân b. Sultan Mustafa Hân'a ait h. 1217 tarihli bir mühür bulunmaktadır. Müstensih, eserin sonuna كتبت هذا الكتاب من الكتاب الذي كتبه المصنف notunu düşmüştür. 21 Ramazan h. 1066 tarihinde kuşluk vakti bitirdiğini ve Seyyid Muhammed Efendi'nin yardımı ile yazdığını kaydetmektedir.

[369] Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, I, 206. Yine Îsâġûcî üzerine yazılan şerhler için bkz. İbrahim Emiroğlu, "Mantık" mad., **DİA**, Ankara 2003, XXVIII, 27.

[370] İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., XVIII, 517.

Başı:

الأزهار من رياضه، وكانوا يَبْتَهِجون بما يَنْتَهِجون من آثار طرائقه، ويغتنمون باجتناء أثمار حدائقه. فألَّفُوا فيه كتبًا يحتوي على قواعد أساسه، وينطوي على فوائد اقتباسه. كلٌّ منها جامعٌ لخلاصة أبكار الأفكار، ووسائل الدراية وكشف الأسرار. وشرق فيه طوالع الأنوار، من مشرقه مطالع الأنظار...

Sonu:

تم الكتاب بعون الله الملك والوهاب في وقت الضحى من يوم الجمعة وهو واحد وعشرون من شهر رمضان المبارك في تاريخ سنة ستة وستين وألف وكتبت هذا الكتاب في مدرسهٔ محمد أفندي المرعشي ويَسَّرَني آخر على جبل الآخر اللهم اختمني بالخير حتى يوم الآخر. تم.

Müellif, eserin hemen başında mantığı bahçeye benzetmekte ve insanların bu ilmin yollarını izlemekten hoşlandıklarını, bahçelerinden meyveler toplamak suretiyle ganimetlendiklerini ve bu nedenle esas kurallarını ve ondan iktibas edilen faydaları içeren kitaplar telif ettiklerini dile getirmektedir. Sonra bu kitaplardan herbirinin orijinal fikirlerin özetini, dirâyet araçlarını ve sırların açığa çıkarılmasını kapsadığını, mantıkta açıklama ve tenbihlerle, harika ibareler ve muhteşem işaretlerle şifâ ve problemlerin illetlerinden kurtuluşun bulunduğunu belirtmektedir. Bu arada kullandığı cümleler içinde, şu mantık kitaplarının isimlerine çağrışım vardır: İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ı, Faḫreddin er-Râzî'nin *el-Mülaḫḫaṣ fi'l-ḥikme ve'l-manṭık*'ı, Şemseddin es-Semerkandî'nin *Ḳıṣṭâsü'l-efkâr fî taḥḳîḳi'l-esrâr*'ı, el-Ḫûnecî'nin *Keşfü'l-esrâr 'an ğavâmizi'l-efkâr*'ı, Naşiruddin et-Tûsî'nin *Esâsü'l-iḳtibâs fi'l-manṭık*'ı, el-Urmevî'nin *Meṭâli'u'l-envâr fi'l-manṭık*'ı, el-Ḫûnecî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ına bir şerh yazmış olan Ömer el-Ḳazvînî el-Kâtibî'nin *Câmi'u'd-deḳâiḳ fî keşfi'l-ḥaḳâiḳ*'ı ve Ḳuṭbüddin er-Râzî et-Tahtânî'nin el-Urmevî'nin *Meṭâli'u'l-envâr*'ına yazdığı *Levâmi'u'l-esrâr* adlı şerhi. Müellifimiz, böyle güzel cümlelerle mantığın bir bakıma tarihî gelişimine özlü bir şekilde değindikten sonra döneminde mantık ilmine bakışı şu tarihi değere sahip çarpıcı sözleriyle yansıtmaktadır:

"Ne var ki zamanla mantığın değeri azaldı, yükselişi inişle yer değiştirdi, ilginç yıldızları battı, arzu edilen parıltılarından uzaklaşıldı. Yollarına artık rehberlik

eden yoktu, neredeyse hiç izi kalmadı. Diyarı/evleri silindi ve silici eller ona saldırdı. Bu asırda mantık, terk edildi ve kayda değer bir şey olmadı. Öyle ki sen, sözkonusu ilim hakkında kimseden bir fısıltı duymazsın ve onunla ilgili bir kelime edeni bile görmezsin, (kısacası) mantığı tamamen unutulmaya bıraktılar ve göz ardı ettiler!"[371].

Sonra müellif, işte bu durumda Yüce Allah'ın kendisine himmetinin büyük bir kısmını mantık üzerine silkmesini ve bütün arzusuyla girişimde bulunmasını ilham ettiğini ifade etmekte ve sözkonusu eseri kaleme almadan önceki durumunu, onu yazmasındaki etkenleri, metodunu ve ismini şu sözleriyle aktarmaktadır:

"Ben başlarda mantığın tahsiline hazırlanıyor, havuzlarına dalarak ve bahçelerinde nimetlenerek özetini ve ayrıntısını takip etmeye düşkünlük gösteriyordum. Kendimi mantığa vermeye, maksatlarında ve prensiplerinde onu aramaya devam ettim. Sonra durgun ve sakin akla ve sınırlı zihne bu sanatta önemli konularla yetinerek bir hatırlatma olması için bir muhtasar tertip etme fikri geldi. Yine zeki öğrencilerden bazı arkadaşların ısrarı da bunda ekili oldu. Bu nedenle dâhiyane kitaplardan *er-Risâletü'l-Ebheriyye*'yi tercih ettim, onun meselelerini asıl yaptım ve sözkonusu eserdeki gibi bir bab ve bir fasıl tertip ettim, yine ona bol miktarda faydalı bilgiler ilave ettim ki bunlar, ihtiyaç duyulan önemli bilgilerdir. Bu hususta en etkili anlatım yolu olduğu için üslup olarak nazmı tercih ettim. Böylece Allah'ın bol lütfu ve kapsamlı yardımıyla eserim, vezinlerin ipliğinde dizilmiş bir inci hâline geldi. Bu nedenle ona *Mevzûnü'l-mîzân* ismini verdim ve zorluklarını giderecek, temel kavramlarını tanımlayacak, ana kaidelerini yerine oturtacak, faydalarını takviye edecek şekilde şerh ettim"[372].

Müellifimiz, eserine başlamadan son olarak kaleme aldığı metni inceleyen değerli insanlardan kendisinin bir hatasını fark ettiklerinde her insanın şaşabileceğini göz önünde tutmalarını ummakta ve Allah'tan tahsil edenleri bu kitaptan faydalandırmasını dilemektedir[373].

Hüsamzâde, önce mantığın önemi ve tanımını (27a-27b) ele almakta, ardından tasavvur ve tasdik şeklinde mantığın iki temel konusu ile lafız ve delalet

---

[371] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Şerḥu Naẓmi Îsâġûcî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü, nr. 2677/2, vr. 26a.
[372] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Şerḥu Naẓmi Îsâġûcî**, vr. 26b.
[373] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Şerḥu Naẓmi Îsâġûcî**, vr. 26b-27a.

konusuna (27b vd.) geçmektedir. Sonra tasavvurâtın mebdei/prensibi durumundaki 5 tümeli (31b vd.) ve tasavvurâtın maksadı olan had ve resim konusunu (36a vd.) işlemektedir. Tasavvurât konusundan sonra mantığın ikinci temel kısmı olan tasdîkâta (37b vd.) geçip burada ilk etapta bütün çeşitleriyle önermeleri tanıtmakta ve önermeler arası ilişkileri tekâbül, tenâkuz ve aks başlığı altında incelemektedir. Sonra mantığın bel kemiğini teşkil eden kıyas konusunu (43b vd.) çeşitleri, şekilleri ve tablo hâlinde geçerli mod/darblarıyla ele almakta, kıyasın ekleri/levâhıkı başlığı altında da temsîl/analoji ve istikrâ/tümevarım üzerinde durmaktadır. Vr. 53a-56a'da ise içerik (mâddi) mantığının ana konuları olan 5 sanatı burhan, şiir, hitâbet, cedel ve muğâlata başlıkları altında diğer mantık kitaplarındaki örnekleri aynen yineleyerek işlemektedir. Diğer mantık kitaplarından farkı, şiiri dördüncü sırada değil de ikinci sırada ele almasıdır.

Müellifin mantığın önemini vurgulaması, eğitim amacıyla öğrencilerin mantık konularını anlamalarına yardımcı olması, klasik mantık kitaplarına yer yer referansta bulunması, çok şiirsel değeri bulunmasa da metinde aralara konuyu açıklayıcı nazım ifadelerini serpiştirmesi ve üslubundaki akıcılık söz konusu mantık eserini biraz câzip kılmaktadır. Bununla birlikte eser, içerik aktarımından anlaşılacağı gibi diğer *Îsâġûcî* şerhlerinden çok da farklı görünmemektedir.

G. Risâle fî tefsîri ḳavlihî te'âlâ "yuḥallevne fîhâ min esâvir min ẕeheb ve lü'lüâ"

Hüsamzâde'nin tefsire ilişkin bu eserinin tespit edilebilen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 2806/4'te kayıtlıdır. Talik hattıyla yazılan risâle, 18b-22a vr.ları arasındadır. Satır sayısı 23'tür ve 187x122, 152x67 mm. ebadındadır. Müellifin ismi vr. 19a'da Aḥvecü'l-enâm Mustafâ b. Hüsâm (أحوج الأنام مصطفى بن حسام) şeklinde geçmektedir.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمدُ للهِ الذي أَنذرَ الكافرين بإذاقةِ عذابِ النَّارِ، وبَشَّرَ المؤمنين ببشارةِ دُخولِ جَنَّةٍ تَجْري من تحتـــها الأَنْهـــارُ، وأَكْرَمَهم فيها بأنواعِ لُطْفِه الخَطِيرِ، حيث قال: يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ...

Sonu:

... وإلاّ فَبَيْني وبينَ الكلامِ على التَّنْزيلِ مَنَازِلُ والتكلم في مقابلةِ الفضلاءِ مَراحِلُ فإنّه كَتقابُلِ سـيفٍ قَاضِـبٍ بمخراق لاعب. المأمولُ من خُلَفَاءِ الدِّينِ إصْلاحُ الذّللِ، والمسؤولُ عَنْ خُلَفَاءِ اليَقينِ تصحِيحُ السَّهْوِ والخللِ راجين الثـوابَ من اللهِ عزّ وجلّ. تَمَّ.

Eserin isminde geçen ve tefsiri yapılan ayet, Hac suresi, 22/23'te şöyledir:

﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾

(Kuşkusuz Allah, inanıp yararlı iş yapanları, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyar. Orada altın bilezikler ve inciler takınırlar. Oradaki elbiseleri de ipektir).

Yine sözkonusu ayet, Fâtır suresi, 35/33'te ise şu şekildedir:

﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾

(Onlar, Adn cennetlerine girecekler. Orada altın bilezikler ve inciler takınacaklardır. Oradaki elbiseleri de ipekten olacaktır).

Müellifin eserleri bağlamında şu hatırlatmayı da yapmakta yarar vardır. İlyas Çelebi, *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3121'de kayıtlı nüshasının son sayfasının kenarında, Hüsamzâde'nin daha küçük ebatta *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* adlı bir risâlesinin daha bulunduğunun kaydedildiğini ifade etmekte ve *Hediyyetü'l-'ârifîn*'e dayanarak *Mecmû'atü'l-münşe'ât* adında *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'den ayrı bir eser daha sunmaktadır[374]. Halbuki *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*, ayrı bir esermiş gibi sunulan *Mecmû'atü'l-münşe'ât*'ın ta kendisidir. *Mecmû'atü'l-münşe'ât*, farklı bir eser ismi değil aksine *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin içeriğine işaret eden isim tamlamasıdır. Ayrıca Hüsamzâde'nin ölüm tarihini yanlışlıkla 860/1456 şeklinde veren Mehmed

[374] İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., **DİA**, XVIII, 518.

Süreyyâ onun Farsça *Ru'yet* kelam risâlesinin olduğunu ifade etmektedir[375]. Ne var ki yapılan araştırmalarda müellife ait böyle bir esere rastlanmamıştır.

[375] Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî,** IV, 490.

İKİNCİ BÖLÜM

er-RİSÂLETÜ'ş-ŞEVḴIYYE

I. ESERİN NÜSHALARI

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin yapılan araştırmalar sonunda ulaşılabilen 5 nüshası vardır. Bunlardan üçü Süleymaniye Kütüphanesi'nde, biri Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde ve biri de Bayezid Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunmaktadır.

A. Nüshaların Özellikleri

Ayasofya, nr. 1942/2:

Metnin tesisinde esas kabul edilen bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 1942/2'de kayıtlıdır. Okunaklı çok güzel bir nesih hattıyla yazılan nüsha, 117b-185a vr.ları arasında, 17 str. ve 255x166, 172x97 mm ebadındadır. Serlevha müzehhebdir. Baş taraf (117b-118a) çift çizgili çerçeve içindedir. Bölüm başlıkları kahverengi, diğer mektup başlıkları bazen kırmızı bazen yeşil, yine beyit, şiir, mısrâ gibi sözcükler de bazen kırmızı bazen de yeşil mürekkeple yazılmıştır. Sultan Ahmed (Şehzâde)'e ithaf yazısını ihtiva etmektedir. Öncesinde 1b-116b vr.ları arasında h. 889 tarihini, aynı ithaf yazısını taşıyan ve aynı fiziki özelliklere sahip yine müellifin *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'si vardır. Mevcut nüshalar içinde en tam ve en sağlamıdır.

Nüsha karşılaştırmasında bu nüsha için "ا" sembolü tercih edilmiştir.

Ayasofya, nr. 4309:

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 4309'da kayıtlıdır. Nesih hatlı, 1b-61b vr.ları arasında, 11 str. ve 179x123, 118x66 mm ebadındadır. Metinden önceki sayfada en üstte Kitâbu Münşeâtı Hüsamzâde yazısı, altında biraz büyükçe bir mühür, altında bu nüshayı es-Sultânü'l-Ğâzî Mahmûd Han'ın vakfettiğine ve Ahmed Şeyhzâde'nin tahrir ettiğine dair bir kayıt ve altında da iki küçük mühür yer almaktadır. Yine bu küçük mühürlerden biri, son varakta metin bittikten sonra da bulunmaktadır. 1b-2a, çift çizgili çerçeve içindedir. Bölüm başlıkları kahverengi ve diğer mektup başlıkları ile şiir, beyit gibi sözcükler kırmızıdır.

Bu nüsha için "ب" sembolü tercih edilmiştir.

Şehid Ali Paşa, nr. 2765/4-6:

Bu nüsha da Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa bölümü, 2765/4-6'da kayıtlıdır. Mukaddimeden Arapça münşeatın sonuna kadarki bölüm, nr. 2765/4'te, nesih hatlı, 175b-207a vr.ları arasındadır. Satır sayısı 11'dir ve 183x133, 115x65 mm ebadındadır. Farsça münşeât 2765/5'te, ta'lîk hatlı, 208b-222a vr.ları arasındadır. Satır sayısı 9'dur ve 183x133, 113x65 mm ebadındadır. Farsça münşeâtın başından eserin sonuna kadarki kısımda her varak, çerçeve içindedir. Ne var ki Farsça'dan itibaren eserin sonuna kadar yer yer bazı sayfalar neredeyse kararmış durumdadır. Türkçe münşeât ise 2765/6'da ta'lîk hatlı, 222b-237a vr.ları arasındadır. Satır sayısı 9'dur ve 183x133, 113x65 mm ebadındadır. Son varakta "كتبــه الفقــير حامــدي" kaydı vardır. Bu da, sözkonusu nüshanın Hâmidî adındaki bir müstensih tarafından istinsah edildiğini göstermektedir.

Bu nüsha için "ش" sembolü tercih edilmiştir.

Ahmed III Kitaplığı, 1442/2:

Bu nüsha Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III Kitaplığı, nr. 1442/2'de kayıtlıdır. Son derece güzel bir nesih hattıyla yazılan nüsha, 98b-134a vr.ları arasında ve 19 str.dır. Serlevha müzehhebdir. Başlıklar, kahverengi olmakla birlikte beyit, şiir, rubâi, mısrâ gibi sözcükler bazen kırmızı bazen kahverengiyle gösterilmiştir. 98b-99a çerçeve içindedir. Farsça münşeât (116b) besmeleyle başlamaktadır, serlevha müzehhebdir ve bu sayfa çerçeve içindedir. Türkçe münşeâtın başlangıcı (127b) da Farsça'daki gibidir. Son varakta metnin bitiminden sonra ortada küçük bir mühür vardır. Ayrıca Hüsamzâde'nin tasavvufa ilişkin diğer eseri *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* de bu mecmuada baş tarafta 1b-98a vr.ları arasındadır. Bu mecmuada sadece bu iki eser bulunmaktadır.

Bu nüsha için "ط" sembolü tercih edilmiştir.

Veliyyüddin Efendi, nr. 3276/2:

Bu nüsha Bayezid Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi bölümü, nr. 3276/2'de kayıtlıdır. Ta'lîk hatlı, 11b-29a vr.ları arasında, 17 str. ve 180x130, 115x65 mm ebadındadır. İstinsah tarihi, h. 910'dur. Bu nüshada Farsça münşeât

bulunmamaktadır. Ayrıca başlıklar ve beyit, şiir gibi sözcükler kırmızıyla gösterilmiş, başlıklar ayrı bir satırda değil de cümle bittikten sonra hemen aynı sırada verilmiştir.

Nüsha karşılaştırmasında bu nüsha için "ي" sembolü tercih edilmiştir.

B. Esas Nüsha ile Diğer Nüshaların Mukayesesi

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Ayasofya 1942/2 numaralı nüshasının esas kabul edilmesinin en başta gelen sebebi, kuşkusuz onun *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'yle birlikte aynı mecmua içinde Sultân-ı Şehriyâr Sultân Ahmed'e ithaf edilmesi, dolayısıyla her iki eserde de aynı ithaf yazısının bulunması ve *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'nin sonunda telif tarihinin bulunmasıdır.

Burada *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin mevcut nüshaları içinde Ayasofya bölümü 1942/2 numaralı nüshanın neden esas kabul edildiğini tablolarla izah etmek istiyoruz.

Eserin nüshalarına mektup sayısı yönünden bakıldığında şöyle bir dağılımla karşılaşılmaktadır:

ESERİN BÜTÜN NÜSHALARINDA MEKTUP SAYISI				
NÜSHALAR	ARAPÇA	FARSÇA	TÜRKÇE	TOPLAM
Ayasofya 1942 (أ)	29	20	15	64
Ayasofya 4309 (ب)	19	13	10	42
Ş. Ali Paşa 2765 (ش)	14	9	10	33
Topkapı 1442 (ط)	19	13	10	42
V. Efendi 3276 (ي)	15	-	10	25

Tabloda açıkça görüldüğü gibi mektup sayısı, esas kabul edilen Ayasofya 1942/2 numaralı nüshaya göre diğer nüshalarda daha da azdır. Ayasofya 4309 ve Topkapı 1442 mumaralı nüshalar, eşit biçimde 42'şer mektupla onu takip etmektedir. Ancak arada 22 mektupluk açık bir fark vardır. Onların ardından 33 mektupla Şehid Ali Paşa 2765 numaralı nüsha gelmektedir. Ancak o da, esas nüshanın yarısından bir fazladır. Fark, Veliyyüddin Efendi 3276 numaralı nüshayla karşılaştırıldığında daha da açılmaktadır. Çünkü ondaki mektup sayısı da ancak 25'tir. İşte sözkonusu nüsha, mektup sayısı itibarıyla diğer nüshalardan hayli fazla olduğu için esas alınmıştır.

ARAPÇA MEKTUPLAR						
MEKTUP SIRASI	MEKTUP BAŞLIĞI	BAŞLANGICI	ب	ش	ط	ي
1	في الشوق	مَطْلَعُ طَوَالِعِ المَحَامِدِ...	+	+	+	+
2	فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ	أَحْسَنُ مَا يَتَزَيَّنُ...	+	+	+	+
3	فِي الشُّكْرِ	مِنْ أَرْفَعِ مَنِ ارْتَفَعَ...	+	+	+	+
4	فِي الشَّوْقِ	شعر: خَيْرٌ بِهِ انْتِفَاعُ...	+	+	+	+
5	في الشوق	جَنَابُ مَجْمَعِ المَكَارِمِ...	+	+	+	+
6	فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ	شَمْسُ مَطَالِعِ الإِقْبَالِ...	+	+	+	+
7	في الشوق	قطعة: أَحِنُّ حَنِينًا...	+	+	+	+
8	فِي الشَّوْقِ	تَحِيَّةٌ بِعَيْنِ صَفَائِهَا...	+	+	+	+
9	فِي عَرْضَةِ الحَاجَةِ إِلَى مَحْمُود الوَزِيرِ	شعر: نَسِيمَ الرِّيحِ...	-	-	-	-
10	فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ	تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ...	+	+	+	+
11	فِي التَّوَقُّعِ	حَدِيقَةُ حَقَائِقِ العُلُومِ...	+	+	+	+
12	فِي الشِّكَايَةِ عَنْ شخْصٍ	يَا مَنْ أَزْهَرَتْ...	+	+	+	+
13	فِي الشَّوْقِ	قَدْ كُنْتُ أُنْكِرُ...	-	-	-	-
14	فِي دَاهِيَةِ الحَرِيقِ	نَحْوَهُ صَرْفُ فُؤَادٍ...	+	+	+	-
15	فِي التَّسَلِّي لِهَمِّ خَلِيلِهِ	رَسُولاً أَمِينًا هَادِيًا...	+	-	+	-
16	فِي عِيَادَةِ عَارِضَةِ الْعَيْنِ	تَزَاحَمَت العُيُونُ...	-	-	-	-
17	فِي عَرْضِ الشَّكْوَى	شَهْرُ الفَضَائِلِ...	-	-	-	-
18	فِي الشَّوْقِ	صَدْرًا شَرَحْتُهُ...	+	+	+	+
19	فِي طَلَبِ التَّرْبِيَةِ	حَبَّذَا جَذْبَةُ جَلالٍ...	+	-	+	-
20	فِي الشَّوْقِ	يَا مَنْ فَضَائِلُهُ...	-	-	-	-
21	فِي الشَّوْقِ	صَدْرٌ يَنْفَتِحُ بفيح...	+	+	+	-
22	فِي تَهْنِئَةِ الْوَلَدِ	نَحْوَهُ صَرْفُ لُبِّ...	+	-	+	+
23	فِي الشَّوْقِ	الدُّعَاءُ الْمُكَرَّرُ...	-	-	-	-
24	فِي طَلَبِ التَّرْبِيَةِ	يُمْنٌ مَنَّهُ فَيْضُ...	+	-	+	+
25	فِي الشَّوْقِ	يَا مَنْ طَلَعَ نجمًا...	+	-	+	+

26	فِي الشَّوْقِ قَبْلَ التَّلاَقِ	قطعة: وَلَمْ يَكْتَحِلْ...	-	-	-	-
27	فِي طَلَبِ غُلاَمٍ مِنْ بَعْضِ الأُمَرَاءِ	شعر: لاَ مِثْلَ لِي حُبًّا...	-	-	-	-
28	فِي الدَّعْوَةِ	مَكَارِمُ أَخْلاَقِ الكِرَامِ...	-	-	-	-
29	مِنْ سُلْطَانِ الرُّومِ إِلَى سُلْطَانِ المِصْرِ	أَيَّدَ اللهُ أعوان الحق...	-	-	-	-

Tabloda görüldüğü gibi esas nüshadaki Arapça mektuplardan onu, diğer nüshaların hiçbirinde de yoktur. Bunlar 9, 13, 16, 17, 20, 23, 26, 27, 28 ve 29 numaralı mektuplardır. 14, 15, 19, 21, 22, 24 ve 25 numaralı mektuplar ise, bunların bazısında varken bazısında yoktur.

FARSÇA MEKTUPLAR						
MEKTUP SIRASI	MEKTUP BAŞLIĞI	BAŞLANGICI	ب	ش	ط	ي
1	(شوق نامه)	از خون دل...	+	+	+	-
2	جواب نامَه	أَتَانِي مِنْ أَبْكَارِ...	+	+	+	-
3	شِكَايَتْ نَامَه	جَنَابُكَ لِلْوُرَّادِ...	+	+	+	-
4	جواب نامه	كَمَالُكَ كَالْبَدْرِ...	+	+	+	-
5	شوق نامه	مَغْنَاهُ رَوْضٌ...	+	+	+	-
6	جواب نامه	وَلِلْمُرْتَجِي مَغْنَاهُ...	+	+	+	-
7	جوَاب نامَه	أَتَانِي كِتَابٌ...	+	-	+	-
8	تَهْنِيَه نَامَه	أَضْحَى حِمَاهُ...	+	+	+	-
9	تهنيه نامَه	بِكَ العَلْيَاءُ...	+	+	+	-
10	شفاعت نامَه	نَوَالُكَ مَنْهَلٌ...	+	+	+	-
11	تَهْنِيَتِ عَرُوسِي	غزل: نوروز خرّم...	-	-	-	-
12	استدعا نامه	آفتاب افضال، كه...	-	-	-	-
13	اِسْتِدْعَا نَامَه	لَقَدِ الْتَزَمت الميم...	-	-	-	-
14	تَهْنِيَه نَامَه	دولتی كه هر...	-	-	-	-
15	بَسُلْطَانْ مُحَمَّدْ نُبِشْتَه شُدْ اَزْ جِهَتِ عَرْضِ مُلاَزِمْ	عرشيان بر ايتش...	-	-	-	-
16	عَرضْ داشتْ بسُلطان محمّدْ	خوشا بارگاه مظهر...	+	-	+	-

	نبشتَه شد					
17	تسلیَه نامَه	رباعي: كَتَبْتُ قِصَّةَ شَوْقٍ...	+	-	+	-
18	عُذْرِ تَرْكِ اِسْتِقْبَالْ دَرْ شَهْرِ رَمَضَانْ	بَقِيتَ مُعَظَّمًا...	+	-	+	-
19	اِسْتِدْعَاءِ وَظِيفهٔ عُزْلَتْ	آستانهٔ آشيانهٔ... روحانيان...	-	-	-	-
20	بسلطان بايزيد نبشتَه شد	هر جوهر سعادتی...	-	-	-	-

Yukarıdaki tabloya dikkatle bakıldığında ي nüshasında Farsça münşeât bölümünün bulunmadığı dikkati çekmektedir. Diğer yandan tabloya göre esas nüshada bulunup da öteki üç nüshada hiç yer almayan Farsça mektuplar 11, 12, 13, 14, 15, 19 ve 20 numaralı mektuplardır. 7, 16, 17 ve 18 numaralı mektuplar ise, diğer nüshaların bazısında varken bazısında da yoktur.

TÜRKÇE MEKTUPLAR						
MEKTUP SIRASI	MEKTUP BAŞLIĞI	BAŞLANGICI	ب	ش	ط	ي
1	(شوق نامه)	مطلع طوالع اقبال...	+	+	+	+
2	شوق نامه	آفتاب چرخ جلال...	+	+	+	+
3	جواب نامه	افتخار جهان...	+	+	+	+
4	دَرْ وقت مُلاقات سفر غزای اسْكندريَّه بدست سلطان محمّدْ دادَه شد برْ سبِيل نصيحت	خوشا محكمات آيات...	-	-	-	-
5	سُلْطَانْ مُحمَّدْ را نبِشتَه شد دَرْ جَواب توقيع مشتمل بَرْ عَرضِ مَدْرسَهٔ مُرادِيَّه	اللَّهُمَّ أَفِضْ...	-	-	-	-
6	بوزير نبشته شد دَرْ وقت عزل نويسنده	صدق پدرانه...	-	-	-	-
7	نبشته شد دَرْ وقت عَوْد سفر غزا بوزيری	خوشا زينت خلعت...	-	-	-	-

8	نبشته شد بوَزیری دَر وقت قَصْدِ ضرَرْ بوزیر محبُوسْ	بعد از فتح فاتحهٔ دعا...	-	-	-	-
9	تهنیه نامه	شمس سماء سیادت...	+	+	+	+
10	شوق نامه	حضرت جنت مآب...	+	+	+	+
11	شوق نامه	حدیقهٔ اشجار دولت...	+	+	+	+
12	شوق نامه	جناب خدایگان زمان...	+	+	+	+
13	جواب نامه	بهجت ریاض معدلت...	+	+	+	+
14	شَوْق نَامَه	آفتاب سیادت...	+	+	+	+
15	شوق نامه	آسمان دولت...	+	+	+	+

Görüldüğü gibi yukarıdaki tabloda yer alan 4, 5, 6, 7 ve 8 numaralı Türkçe mektuplar, esas nüshanın dışındaki diğer nüshaların hiçbirinde bulunmamaktadır.

Bu bağlamda şunların da hatırlatılmasında fayda vardır. Diğer nüshalardan ب, ط ve ي'de yer alıp da esas nüsha ile ش'da bulunmayan mektup, "في الشفاعة في حق شـــخص" başlıklı Arapça bir mektuptur. Ancak sadece esas nüshada yer alan "في الدعوة" başlıklı Arapça mektup ile bu mektup arasında az da olsa bir bağlantı vardır. O da, her iki mektubun sonunda aynı şiirin (بقيت على الطاعات في روض التقى مصونا من الأثّات ما هبّت الصبا) yer almasıdır. Bu da, sözkonusu şefaat mektubunun sonradan ilgili nüshalara ilave edildiği izlenimini doğurmaktadır. Yine sadece ب ve ط'da bulunan ("تسليه نامه" خداوند خدایگانی را کـــه...) başlıklı mektup, ilk etapta esas nüshada yokmuş gibi görünmektedir. Ancak gerçekte bu mektup, esas nüshada ve yine ب ile ط'da mevcut ("تسليه نامه" رباعی: کتبـــت قـــصة شـــوق...) başlıklı mektuptan pek de farklı değildir ve onun tekrarı mahiyetindedir. Bu da esas nüshada herhangi bir problemin olmadığını göstermektedir.

Mektup başlıklarına bakıldığında esas nüshaya en yakını, h. 910'da istinsah edilmiş olan ي nüshasıdır. Ama bazen bunda da ufak tefek farklılıklar görülmektedir.

Sözgelimi esastaki "في فتنة الولد" başlığı bunda "في فتنة الدولة" şeklindedir. Diğer nüshalarda ise esas nüshaya göre farklılaşan mektup başlıkları, daha çoktur. Örneğin esastaki "شكايت نامه" başlığı, ب, ش ve ط'da "شوق نامه" biçimindedir. Ana bölüm başlıklarına göz atıldığındaysa örneğin esastaki "منشآت فارسيه از رسالهٔ شوقيه" başlığı, ب'de aynıyken ش'da "رسالهٔ شوقيهٔ فارسيه" ve ط'da da "رسالهٔ شوقی فارسی" biçimindedir. Yine esastaki "منشآت تركيه از رسالهٔ شوقيه", ب'de aynıyken ش'da "رسالهٔ شوقيهٔ تركيه", ط'da "رسالة شوقية" ve ي'de "هذه رسالة شوقية تركية" şeklindedir. Bütün bunlar da, ana bölüm başlıkları bakımından ب'nin esas nüshayla aynı olduğunu göstermektedir.

Yine eserde Türkçe münşeât içinde önemli bir yer tutan öğüt içerikli maḳâle-i nuṣḥiyye sadece ve sadece Ayasofya 1942/2 numaralı nüshada bulunmaktadır. Bu da sözkonusu nüshanın esas alınmasında önemli bir faktördür.

C. Metnin Tesisinde İzlenen Yol

Belirtildiği gibi metnin tesisi sözü edilen nüshalara dayanılarak yapılmıştır. Bu bağlamda Ayasofya 1942/2 numaralı nüsha, esas alınıp diğer nüshalarla arasındaki farklar (fazlalıklar ve eksiklikler gibi) dipnotta gösterilmiş, çok önem arz eden nokta eksikliklerine işaret edilmiş ve kapalı *tâ* [ة], açık *tâ* [ت] ve *dâl* [د], *ẕâl* [ذ] gibi bazı yazım farkları belirtilmiştir. منجمد, منحمد; نعمة, نعمت ve اميذ, اميد misallerinde olduğu gibi. Diğer yandan Farsça ve Türkçe metinler nasıl yazılmışsa genelde aynen korunmaya çalışılmıştır. Mesela Farsça muzâraat harfi *mî* [می] fiile bitişik yazıldıysa bitişik ve ayrı yazıldıysa ayrı, *râ* [را] eki isme bitişikse bitişik ve ayrıysa ayrı yazılmıştır. Türkçe sözcüklerin yazımı da muhafaza edilmiştir. Zira bu kelimeler XV. yüzyıl Türkçesinin imlâ hususiyetlerini taşımaktadır. Örneğin benzetme edatı "gibi", metinde bazen كيب bazen كبى şeklinde yazılmıştır. Çünkü o dönemde henüz imlâda bir birliktelik yoktur. *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*, müsecca/secili nesirle yazıldığından fâsılaların belirginleşmesi için genelde virgül işareti kullanılmıştır.

Üzerinde çalıştığımız bu eserde büyük bir yekün tutan Arapça metnin neredeyse tamamı okuyucuya kolaylık sağlamak için harekelenmiş, esas nüshada çok az da olsa bazı hareke hataları tespit edilmiş ve düzeltilmiştir. Farsça ve Türkçe metinlerde de bazı kelimelerin ilgili yerlerine hareke konmuş, bu hususta da esas nüshaya itibar edilmiştir. Bir başka deyişle esas nüshada harekelenmiş kelimeler aynen harekelendiği gibi yansıtılmıştır.

Sözkonusu eserde yer almadığı hâlde birkaç başlık da içeriğe uygun olarak belirlenip parantez içinde gösterilmiştir. Örneğin (مقدّمة) gibi.

Eserde geçen ayet, hadis, mesel ve hikmetli sözlerin kaynakları elden geldiği kadar tespit edilip dipnotlarda verilmeye çalışılmıştır. Ayetler, ﴿ ﴾ işaretiyle, hadisler, meseler, hikmetli sözler ve nesir içindeki bazı beyit parçaları da tırnak içinde gösterilmiştir.

İncelediğimiz eserde hakikaten önemli bir yekün tutan, ama çok az bir kısmı dışında nispetleri hiç verilmeyen Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler de, şairleri belirlenmişse ilkin onların divan ve diğer manzum eserlerinden, bunlarda mevcut değilse edebî kaynaklardan gösterilmeye çalışılmıştır. Yine nispetsiz bulunan şiirler de, yer aldıkları edebî eserlerden dipnotlara aktarılmıştır. Bununla birlikte tüm çabalara karşın kaynaklarda rastlanmayan şiirler de vardır.

Metin kısmında yer alan şahısların tercüme-i hâlleri, mümkün mertebe en eski kaynaklardan yararlanılarak dipnotlarda verilmiştir. Metinde yer almamakla birlikte şiirlerinin kendilerine aidiyeti ortaya koyulan şairlerin ve bazı sözlerin belirlenen sahiplerinin de biyografik bilgisi sunulmuştur.

Metinde geçen yer isimleri hakkında en eski kaynaklardan faydalanılarak bilgi verilmiştir.

Metinde yer alan garip kelimeler, klasik sözlüklerden yararlanılarak dipnotlarda açıklanmıştır.

II. ESERİN TANITIMI

A. Eserin Adı

Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin dostlarına gönderdiği Arapça, Farsça ve Türkçe mektuplar ile Türkçe öğüt makâlesini (maḳâle-i nuṣḥiyye) bir araya getiren bir münşeat mecmuası niteliğindeki eseri, *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* ismini taşımaktadır. Eserin isminde geçen "*şevk*", kişinin nefsinin bir nesneye meyletmesi, çekinmesi[376], özlem, gönlün sevgili ile buluşma arzusu[377], kalbin, sevgilisine kavuşmak üzere çekilişi veya sevgili anıldığında kalbin heyecanlanması[378] gibi anlamlara gelir. Müellif, eserine bu ismi niçin verdiğini açıklamamakla birlikte eser baştan sona incelendiğinde mevcut mektupların neredeyse üçte birini oluşturan mektup türü *şevknâme*, eserin adlandırılmasında birinci etken olarak görünmektedir. Diğer yandan aynı mecmua içinde yer alan Hüsamzâde'nin tasavvufa ilişkin *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'si, isminde tasavvuf makamlarından birini ifade eden "zevk" kelimesini taşımakta ve onun tarafımızdan ele alınan *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'si de, aynı şekilde tasavvuf makamlarından bir diğerini teşkil eden "şevk" kelimesini içermektedir. Kanaatimizce iki eserin aynı mecmua içinde yer alması ve aralarındaki ilişki, bu isimlendirmede diğer bir etkendir.

Sözkonusu eserde bu isim, birçok yerde geçmektedir. İlk olarak mukaddimede

"لاَ زَالَتْ رَوْضَةُ عُمْرِهِ عَامِرَةً بِسَحَائِبِ الإِنْعَامِ، وَخِزَانَةُ عَيْشِهِ مَصُونَةً عَنْ نَوَائِبِ الأَعْوَامِ، فَإِنْ صَرَفَ نَظَرَهُ اللَّطِيفَ وَسَمْعَهُ الشَّرِيفَ، نَحْوَ دُرَرِ **الرِّسَالَةِ الشَّوْقِيَّةِ**، وَنَوْحَةِ الرِّسَالَةِ الذَّوْقِيَّةِ فَهِيَ بِمَرْأًى مِنْ سُعَادَ وَمَسْمَعٍ"[379]

(Her zaman onun (sultanın) ömür bahçesi, ihsân bulutlarıyla dolsun ve yaşam hazînesi yılların musîbetlerinden korunsun. O, hoş bakışını ve onurlu duyuşunu ***er-Risâletü'ş-şevḳıyye***'nin incilerine ve *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'nin yüksek sesine/avazesine yöneltirse, (bilsin ki) onlar Su'âd'ın göreceği ve duyacağı şekil/yerdedir (onlar ayan beyan ortadadır).)

---

[376] Mustafa b. Şemseddîn el-Aḫterî, **Aḫterî-i kebîr**, Ârif Efendi Matbaası, İslâmbul 1321 h., s. 563.
[377] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay., İstanbul 1995, s. 495.
[378] Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri Deyimleri Sözlüğü**, II. Baskı, Anka Yay., İstanbul 2004, s. 608.
[379] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 22.

cümlesinde, sonra matla‘u’l-hadîs bölümünde önce

"أَلاَ هِيَ **رِسَالَةٌ شَوْقِيَّةٌ**، أَكْثَرُهَا عَرَبِيٌّ، وَبَعْضُهَا فَارِسِيٌّ، وَبَعْضُهَا تُرْكِيٌّ" [380]

(Dikkat edin o, çoğu Arapça, birkısmı Farsça ve birkısmı da Türkçe olan ***Risâle-i şevḳiyye***’dir) cümlesinde, sonra

"ای دوست دَر یابْ، که در میدان این تسوید اسب خود تازم، و بر بساط این تحریر نرد خویش بازم، جـــز از مقالـــهٔ نصحیّه، در خاتمه **رساله**ٔ، **شوقیه**ٔ ترکیه درو خامه جامهٔ عشق مجازی خسرو شیرین را ربود، و بردوش جانْ خلعـــت والای عشق حقیقی نهاد"[381]

(Ey dost, bil ki ben bu yazma/karalama sâhasında kendi atımı (dört nala) sürerim ve bu yazım/tahrîr sergisinde kendi tavlamı oynarım. Ancak Türkçe ***Risâle-i şevḳiyye***’nin sonundaki maḳâle-i nuṣḥiyye hariç. Kalem, onda Hüsrev’in Şîrîn’e olan mecâzî aşk elbisesini kaptı ve canın omzuna hakîkî aşkın yüksek kaftanını koydu.)

sonra eserin ana bölümlerinden biri durumundaki مُنْشآت فَارسِيّه از **رِسَالهٔ شَـــوْقِيَّه** (***Risâle-i şevḳiyye***’de Farsça Münşeât) başlığında[382], daha sonra yine ana bölümlerden biri durumundaki مُنْـــشَآتِ تُرْكِيَّـــه اَزْ **رِسَـــالَهٔ شَـــوْقِيَّه** (***Risâle-i şevḳiyye***’de Türkçe Münşeât) başlığında[383], sonra Türkçe münşeatın bir alt bölümü olan مقالهٔ نُصْحِيّه از **رسالهٔ شَوْقِيَّهٔ** تُرْكِيَّه (Türkçe ***Risâle-i şevḳiyye***’de Öğüt Makâlesi) başlığında[384] ve son olarak da eserin hâtimesinde "... هَذِهِ **رِسَالَةٌ شَوْقِيَّةٌ**، وَمَقَالَةٌ ذَوْقِيَّةٌ، أَبْهَى مِنَ الدُّرَرِ" (Bu ***Risâle-i şevḳiyye*** ve maḳâle-i ẕevḳıyyedir. İncilerden daha parlaktır…) cümlesinde[385] yer almaktadır.

Hüsamzâde’nin *er-Risâletü’ş-şevḳıyye*’sinin dışında bu isimde iki âlimin daha eseri vardır. Biri, es-Seyyid eş-Şerîf diye meşhur Ali b. es-Seyyid Muḥammed b. Ali el-Cürcânî (ö. 816/1413)’dir. O, *er-Risâletü’ş-şevḳıyye* isminde, büyük sûfilerin

[380] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 31.
[381] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 31-32.
[382] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 114.
[383] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 158.
[384] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 181.
[385] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 227.

sözünden seçilmiş Farsça küçük bir risâle kaleme almıştır[386]. Diğeri de, Ömer Fuâdî el-Kastamûnî (ö. 1046/1636)'dir. O da, Zenbilli Ali Efendi (Müftü Ali Çelebi)'nin Sultan II. Bayezid zamanında İstanbul'da şeyhülislamlık görevindeyken sûfilerin deverânına dair yöneltilen sorulara yeterli cevap teşkil edebilmesi için Arapça yazdığı ve deverân-ı sûfiyeyi haram sayan ve bunları tekfir edenlere delilleriyle cevap verdiği ve onların fikirlerini çürüttüğü *Risâle fî haḳḳı deverâni'ṣ-ṣûfiyye* adlı telifine daha iyi anlaşılması ve yararlanılması için bu eserin Türkçe şerhini h. 1022'de yazmış ve buna *er-Risâletü'ş-şevḳıyye ve'l-maḳâletü'ẕ-ẕevḳıyye* veya *er-Risâletü'ş-şevḳıyye fî deverâni'ṣ-ṣûfiyye* ismini vermiştir[387].

B. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Telif Sebebi

Hüsamzâde Mustafa, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber ile onun yolundan gidenlere salat ile başladığı eserinin mukaddimesinde onu kaleme alma nedenini açıklamadan önce gerçekten çok mühim bilgiler sunmaktadır. Zira bu bilgiler, eserin yazılmasına kadar müellifin yaşamından bazı kesitleri sunduğu gibi eserin yazılmasını gerektiren etkenleri de ortaya koymaktadır.

Hüsamzâde insanların en zayıfı olarak nitelendirdiği kendisinin zamanın ona "akraba olan yetîmi"[388] ve "muhtaç olan yoksulu"[389] okunu atmasından (buradan küçük yaşta babasız kaldığı ve muhtaç duruma düştüğü anlaşılmaktadır) itibaren doğru niyetle marifetlerin menzillerine ulaşmak için ilimler sahasına girmeye başladığını ve iyi çalışmayla/kısmetle inceliklerin küçük ırmaklarını bulmak için ilimlerin su yollarıyla meşgul olduğunu, yalnız bırakılarak meşakkatlerin yükünü taşıması sebebiyle kendisi hakkında murâd olunan zulme iki en zelîl (eşek ve kazık) dışında hiç kimsenin sabredip oturamayacağını, ne zaman bir adım attıysa zaman (kader)ın sıkıntılarının onu sürekli izlediğini ve ne zaman bir avuç su içtiyse talihsizliğin karanlık meşakkatlernin ardı ardına geldiğini ifade etmektedir[390].

---

[386] Naṣrullâh Mübeşşir eṭ-Ṭırâzî, **Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-Fârisiyye**, Maṭba'atü Dâri'l-kütüb, Kahire 1968, I, 217. Bu eserin bir nüshası için bkz. es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi bölümü, nr. 1755/4, vr. 44-48.

[387] Bu eserin nüshaları için bkz. Ömer Fuâdî, **Risâle-i şevḳıyye**, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 2287/4, vr. 79-109; **er-Risâletü'ş-şevḳıyye fî ḥaḳḳı deverâni'ş-ṣûfiyye**, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 2287/5, vr. 109-120. Ayrıca bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-'ârifîn**, I, 797.

[388] Beled, 90/15.

[389] Beled, 90/16.

[390] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 1-2.

İlimlerden istediğini elde ettikten ve zamandan yıllar giderek tükendikten sonra dehrin, bazen dilek kapılarının umutlara açılmamasında ısrâr ettiğini (bunun üzerine amaçlarından ve isteklerinden mahrumiyetin ne zamana kadar süreceği sorusunu yöneltiyor) bazen de ona mühlet verme yıldırımlarını gönderip ikbâl parıltısını meydana getirmeyerek, söz/vaatlerle kötü davranışına karşılık olarak ona güzel davranmaya yöneldiğini (bunun üzerine de 'farz et ki bende Eyyûb'un sabrı var, ama bende Nûh'un ömrü nerede' sualini soruyor) belirterek adeta şansızlıktan yakınmaktadır.

Hüsamzâde, büyük küçük zorluklar ve felaketler arasında kalmışken, göz yaşı dökerken ve "fakîrin gücü (çabası ve elinden gelen) göz yaşlarıdır" meşhur atasözüne konu olmuşken nefs-i nâtıkanın kendisine güzellerin ani bakışı gibi kurtuluşa erişmeyi gösterdiğini ve dosdoru yola götürenin "Hükümdârlara ithâf, iki devletten biridir" delîliyle ilk ve son yaratışlar (dünya ve âhiret)da güzel netîce veren bir hediye/araç olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Bunun üzerine bu yolu doğru bularak ilimlerde gözlere asılı zülüfler gibi hâşiyeler talîk ederek, sevgililerin gözleri gibi yararlı bilgiler içeren kaynakları hazırlar. Bu kaynaklarda güzellerin ön dişleri gibi konusunda son noktaya varan beyân güzellikleri ve kırmızı bir yanak üzerindeki siyah bir ben gibi parlak (meşhur) nükteler vardır[391]. Eserlerinden birini (*Ḥavâşî Şerḥi Maḳâṣıd*), saltanatının temellerini "yüksek bir makâma çıkardık"[392] mühendisinin attığı hükümdâr (Fâtih Sultân Mehmet)a hediye etmiştir ki saltanatın rükünleri, sapasağlam ve düzgün bir sûra/binaya dönüşmüş, o (Fatih), saltanatı kemeri/tabakası dokuzuncu kat göğe denk gelen bir sınıra yükseltmiş ve etrâfı, gezegen tahtırevânının kuşağı olmuştur. Diğer eserini (*Ḥavâşî 'alâ Ḥavâşî'l-Muṭavvel*) de hükümdârlığı parlak fikirlerinin aynalarıyla güzelleştiren ve kulak sedefini ihsânlarının övülmesi incileriyle dolduran vezîr (Mahmut Paşa)e hediye etmiştir.

Ne var ki Hüsamzâde, "ateşin yanında yol gösteren bir işâret"[393] bulamaz, aksine gönlünün belâsı ve üzüntüsü çoğalır. Rakîb (gammâz)lerde uğradığı belaya bir sevinç, kıskananlarda bir neşe ve keyif vardır. Onlar, yalnız kaldıklarında onun nükte

[391] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 3-7.
[392] Meryem, 19/57.
[393] Tâhâ, 20/10.

bahçelerinde nârenciyesini devşiren bir topluluktur. Şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ve yastığın altında kendisinin marifet meyvelerinden gizlice nasiplendiklerinde, sonra da cimri hîlekârın cömert olan tecrübesizi zemmettiği gibi onlar da o meyveler üzerine kin taşını atıp eleştiride bulunduklarında (onun ayıplarını açıkladıklarında) "meyve veren ağaç taşlanır" anlamındaki dizeler aklına gelir. Müellif, bunun çok eski meşhur bir âdet olduğunu, o yüzden iyilerin, cömertlerin bu duruma aldırmamasının uygun düşeceğini ve bunun İslâm'da kırılan ilk testi olmadığını ifade etmektedir.

Sonra basîret ışığıyla görür ki, Allah tarafından yakılan kemal/olgunluk mumuyla, şeytanın vesvesesiyle dünyanın süs/geçici zevklerinden testi/kadın leşini talep etmiş ve ihtiyaçlarını ekin bitmeyen bir vâdiye koymuştur. Sonra nefs-i nâtıka (bir başka deyişle Hazâm[394])'ın sözüne uyarak hata ettiğini anlar[395]. Çünkü devlet yerine zilletle karşılaşır. Atasözünün "hükümdârlara ithâf, iki zilletten biridir" şeklinde olduğunu fark edince, çöllerde şaşırıp kalanlar gibi geri geri dönüp çekilir. Müellif, sonra okuyucuya şu gerçeği bildirmektedir: "Dostum, dünya leşini eğlenceler ve çalgı aletleriyle çekmek isteyen, ilimler ve marifetlerle çekmek isteyenden daha iyidir. Çünkü dünya leşini ilmin parlaklığı ve süsüyle isteyen, ancak güzel sakalıyla ayakkabısının altını silen gibidir. Bu yüzden Allah'tan başkasına yönelmenin kaçılacak şey ve gerçek sebep üzerinde yoğunlaşmanın istenecek şey olduğuna kanâat getirdim". Ve şöyle devam etmektedir: "Dostum, "süprüntülükte biten filiz (dışı güzel ve içi çirkin kadın)den"[396] muhakkak ama muhakkak sakın, sıkıntılarla denendiğinde kopmayan sağlam bir kulpa yapış, sonra mutedil ve dosdoğru yola gir. Dikkat et o, kalbi Melik (olan Allah)e bağlamaktır".

Sonra Allah'ı Hayy, Kadîr, Mürîd, Mükevvin, 'Alîm[397], Semî', Basîr ve Mütekellim isimleriyle (sübûti sıfatları) ve son derece yerinde cümlelerle tazim etmektedir. Ancak Allah'ı tam anlamıyla övmenin mümkün olmadığını anlamış ve "Ben, Araplar'ın ve Araplar'ın dışındakilerin en açık konuşanıyım"[398] dudusunun ve

---

[394] Ḥaẓâm, Cahiliye döneminde yaşamış Yemenli bir kadındır. İsmi, Ḥaẓâm bint er-Reyyân'dır. Doğru sözlü olduğundan haberin doğruluğu husunda onunla mesel getirilir.
[395] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 7-12.
[396] Bkz. İbn 'Abdi Rabbihî, **el-'İḳdü'l-ferîd**, III, 3.
[397] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 12-15.
[398] el-'Aclûnî, **Keşfü'l-ḫafâ**, II, 417.

"bana çok özlü sözler verildi"[399] bülbülünün "Gereği gibi seni övmekten acizim" hadîsini[400] terennüm etmesi delîlinin yeterli olduğunu, çünkü aklın ancak "idrâki kavrayamama idrâktir" karargâhında karar kılabildiğini ve dilin de ancak "idrâki aramaya dalmak şirktir" düğümüyle düğümlendiğini ifade etmiştir[401].

Hüsamzâde, ey ihsânı ezelî olan, ihsânı her ihsânın üzerinde olan ve dünya ve ahiretin sâhibi Allah'ım diyerek rûhunun O'nun birliğinin yücelik nurlarına dalması, kalbinin O'nun sametliğinin güzellik sırlarıyla aydınlanması, gözünün aydınlatıcı yıldırım parıltılarıyla izzet çadır/otağlarının arkasından aydınlanması, dilinin zikrin lezzeti ve tamamlanmış sözlerin tatlılığıyla tatlanması ve kulak sedefinin "Oralara güven içerisinde giriniz"[402] hitâbının incisiyle karşılık günü dolması sûretiyle kendisini başarıya eriştirmesini dilemektedir.

Ardından *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'yi telif sebebini şu cümlelerle dile getirmektedir:

"Sonra çaresizlik içinde ve zor durumda kalarak borç sıkıntısına düştüğüm, "Denize düşen yılana sarılır" atasözüne konu olduğum, dehrin felâketleriyle ilgili atasözleri beni kapladığı ve "Borç, beli kıran şeylerdendir" atasözü bana söylendiği zaman, falım insânü'l-'ayn (gözbebeği)ın elifi, 'aynu'l-insân (insanın en şereflisi)la ve 'aynu 'inâyet (inâyet gözü/kaynağı)in "ğayn"ıyla ülfet etti ki hepsinin harfleri, güzellerin gözlerinin ucu/bakışı gibi ihsân kadehlerini içmeyi îmâ eder ve gönlümün alevi, meyveleri bağışlar, nehirleri marifetler ve çiçekleri incelikler olan Adn cennetinin ve kaynak akarsuyunun hayâlinin tayfı/uykuda gelmesi ile ünsiyet etti.

Beyit: Onun güzel ve onurlu lütfuyla aklın ağzı, inciyle doludur
Onun hoş ahlâkının güzel kokusuyla rûhun burnu, kokuyla doludur

O, saâdet dolu talih/kısmet ve yeni/kısmeti, nasibi çok uğur, en âşikâr ve en yüce, en izzetli ve en âdil, en göz alıcı ve en parlak, en layık ve en faydalı (hediyesi çok olan), en çok gayret gösteren ve en talihli/mutlu Sultân-ı Şehriyâr (zamanındaki padişahlardan daha güçlü sultan) Sultân Ahmet'tir.

---

399 Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, II, 250.
400 et-Tirmiẕî, **Sünen**, Kitâbü'd-De'avât 45, V, 524.
401 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 15-18.
402 Zümer, 39/73.

Onun tanınmasında yeterli gelmeyen birtakım isimler

Onları ancak lezzet bulduğumuz için zikrettik

Her zaman sultanın ömür bahçesi, ihsân bulutlarıyla dolsun ve yaşam hazînesi yılların musîbetlerinden korunsun. O, hoş bakışını ve onurlu duyuşunu *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin incilerine ve *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'nin yüksek sesine/avazesine yöneltirse, (bilsin ki) onlar Su'âd'ın göreceği ve duyacağı şekil/yerdedir (onlar ayan beyan ortadadır).

Mısrâ: Söz incidir ve şâhın kulağına takılır

Deniz, inciye muhtaç olmasa da, fakîrin gücü/elinden gelen, göz yaşlarıyladır.

Beyit: Yâr, gözyaşımı gördü ve bana acıdı

Cömert, dileyenleri sever

O (sultan), samîmi dostunun boynunu borç zincirlerinden kurtarırsa ve onun umut yüzünü fetihlerin güneşiyle aydınlatırsa, güneşin parlamasında ve miskin güzel koku çıkarmasında şaşılacak bir şey yoktur. Allah, her zoru kolaylaştıran ve dilediğine gücü yetendir"[403].

Bu sözlerden anlaşıldığına göre Hüsamzâde, çaresizlik sebebiyle borç sıkıntısına düştüğü için eserleri *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* ve *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'yi aynı mecmua içinde Sultân-ı Şehriyâr Sultân Ahmed (ö. 919/1513)'e ithaf etmiş ve borçlarından kurtulmak için Sultan Ahmed'den yardım/ihsan istemiştir.

C. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Telif Tarihi

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin telif tarihi, Hüsamzâde'nin aynı mecmua içindeki ilk eseri *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'nin temme kaydında verilmektedir. Daha önce iki eserin birlikte Sultan Ahmed (Şehzâde)'e ithaf edildiği ifade edilmişti. Temme kaydı şu şekildedir:

[403] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 19-23.

"تمَّت الرسالةُ الذَّوْقِيَّةُ بِفَيْضِ الأَلْطَافِ الشَّوْقِيَّةِ عَلَى يَدِ مُؤَلِّفِهِ أَفْقَرِ الأَنَامِ مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام ، أَحَلَّهُمَا اللهُ مِنْ فَضْلِهِ دَارَ السَّلاَمِ ، فِي آخِرِ شَعْبَان مِنْ سَنَةِ تِسْعٍ وَثَمَانِينَ وَثَمَانِمِائَةٍ..."[404] .

(er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye, şevk lütuflarının feyziyle müellifi insanların en muhtacı Mustafa b. Mevlânâ Hüsâm'ın eliyle, Allah, onu lütfundan esenlik yurduna soksun, 889 yılı Şabanının sonunda tamamlandı…).

Bu cümleden *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* ile *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'nin telifinin Mustafa b. Mevlânâ Hüsâm bir başka deyişle Hüsamzâde Mustafa tarafından 889 (1484) yılı Şaban ayının sonunda tamamlandığı anlaşılmaktadır. Yine بِفَيْضِ الأَلْطَافِ الشَّوْقِيَّةِ (şevk lütuflarının feyziyle) ibaresi de, kanaatimizce *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'ye işaret etmektedir. Ayrıca bu tarih de, Sultan II. Bayezid'in tahta oturuşunun üçüncü yılına ve oğlu ve veliahtı Şehzâde Ahmed'in Amasya valiliğinde bulunduğu döneme tekabül etmektedir.

D. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin İthaf Edildiği Şehzâde[405] Ahmed (ö. 919/1513)

Şehzâde Ahmed, Sultan II. Bayezid'in hayatlarında vefat eden Şehenşâh'tan sonra en büyük oğludur[406] ve 870/1465'te[407] babasının Amasya valiliği sırasında doğmuştur. Sultan II. Bayezid, onu diğer oğullarından ayrı tutmuş, bir dediğini iki etmemiştir. Amasya valiliğinden padişah olunca sancağı çekme yaşı gelmiş bulunan Şehzade Ahmed'i Amasya[408] sancak beyi yapmıştır. Bir kaynakta onun 886/1481 yılında Amasya vâlisi olduğu ifade edilmektedir[409]. Şehzâde Ahmed, bütün hayatını

---

[404] **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 116b.

[405] Osmanlı padişahlarının çocuklarına şâhzâdenin hafifletilmişi olan *şehzâde* ismi verilmiştir. Osmanlı padişahlarının oğulları, babalarının sağlığında yüksek haslarla kendilerine gösterilen sancaklarda bulunup oraları idare ederler, bu suretle bütün askerî ve idarî işlerde yetiştirilirlerdi. Bir şehzâde yetişip takriben onla on beş yaş arasına geldikten sonra atandığı sancağa gönderilir ve devlet işlerinde kendisini yetiştirmek üzere maiyetine lala denilen deneyimli biri ve birçok hizmet için kalabalıkça bir maiyet verilirdi. Bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 499.

[406] Şemseddin Sâmi, **Kâmûsü'l-A'lâm**, I, 784.

[407] Ramazanzâde Nişancı Mehmed Bey, **Târîh-i Ramazanzâde**, s. 161.

[408] "Amasya, XVI. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı hânedanına mensup şehzâdelerin idarî tecrübe kazanmak için gönderildikleri önemli merkezlerin başında yer aldı. Burada sancak beyi olarak bulunan birçok şehzâde taht için kendisini en kuvvetli aday olarak gördü… Nitekim Çelebi Mehmed'den itibaren II. Murad, Fâtih, II. Bayezid burada sancak beyi olarak bulundular. Ayrıca II. Murad'ın oğlu Alâeddin, II. Bayezid'in oğlu ve kendisini güçlü bir taht vârisi olarak gören Şehzâde Ahmed, Kânuni'nin oğulları Şehzâde Mustafa ve Şehzâde Bayezid de Amasya'da idarecilik yaptılar". Bkz. İlhan Şahin, Feridun Emecen, "Amasya" mad., **DİA**, İstanbul 1991, III, 1.

[409] Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî,** I, 14.

Amasya'da geçirmiştir. Babasının son zamanlarında hayatta olan üç şehzadenin en büyüğü olduğu için saltanatın varisi sayılıyordu. Babası da, saltanatı ona bırakacağını muhtelif zamanlarda hissettirmişti. Yumuşak tabiatı, tedbirli davranışlarıyla babasından başka devlet adamları da onun tarafındaydılar[410]. Vezirler bu şehzâdeyi tutuyor ve sırası geldikçe padişahın huzurunda onu methediyor, meziyetlerini sayıyorlardı. Çok cömert ve âdil olan şehzâdye halkın da büyük bir sevgisi vardı. İdris-i Bitlisî, onun için "şem'-i nüvvâb-ı saltanat-mekân, a'nî husrev-i 'âlîcenâb ve halîfe-i bi'l-hakkı's-savâb, Sultân-ı a'zam-ı nâmdâr, câlis-i serîr-i şehriyârî ve iktidâr Sultân Ahmed Hân nasarahullâhu'l-Mennân" derken[411] İbn Kemâl de onun hakkında ol diyâr-ı Rûm'un şehriyârı Sultan Ahmed dediği gibi şu niteliklerini de kaydetmektedir: "şehzâde-i cihân-baḫş u cüvân-baḫt, âfitâb-ı stâre-sipâh, mâh-i âsümân-taḫt, şihâb-ı sinân ve ḳavs-ı kuzaḥ-ı kemân u barḳ ı şemşîr, mâh gibi 'âlem-ârâ vü mihr gibi cihân-gîr, sûretde Yûsuf, sîretde Muḥammed, erşed ü emced ü es'ad Sultan Aḥmed ki, adâletde cihânun Nûşirevân'ı, seḫâvetde cân-ı Ḥâtem ana ṣânî, şecâatde devrânun Rüstem-i Dâstân'ı, mehâbetde zamânun Sâm-Nerîmânîdür"[412]. Atak, hiddetli Şehzade Selim'den çekiniyorlardı. Şehzâde Ahmed'in en kuvvetli taraftarı Hadım Ali Paşa, Şah kulu seferinde savaştan sonra saltanata getirileceğine söz vermişti. Fakat bu sefer sırasında Ali Paşa'nın ölmesi[413] ümitlerini hayli sarstı. Eşkıyayı takip etmeyip Amasya'ya dönmesi de Yeniçeriler üzerindeki itibarını büsbütün kırdı. Kardeşi Selim'in isyanı sırasında Üsküdar'a kadar geldiyse de, yeniçerilerin aleyhinde olduklarını görerek geri döndü. Yenişehir'de kardeşi ile olan savaşta yakalanarak öldürüldü[414]. Bu konuyu biraz açacak olursak şunları ifade edebiliriz. Babasını âdeta zorla tahttan indirerek 24 Nisan 1512'de hükümdar olan

---

[410] Celâl-zâde Mustafa, Şehzâde Ahmed zamanına ışık tutan eserinde şu ifadeye yer vermektedir: "Sultan Ahmed'in şefâati olmayınca bir maksûd hâsıl olmazdı. Ol eclden erbâb-ı mesâlihin cümlesi Sultan Ahmed dergâhına mülâzemet ve ilticâ idüp ber murâd olurlardı. Ol nâdânlar bu tarîka yapışıb halk-ı 'âlemi Sultan Ahmed tarafına meyl itsünler deyü tedbir eylediler. Fi'l-vâki sâyir şehzâdelerden Sultan Ahmed'in 'uluvv-ı şânı ma'lûm oldu. Kapu halkının cümlesi anın cânibine müncezip olup 'inâyetine ittikâ eylediler. Bi-hasebi'z-zâhir pây-ı taht-ı saltanat Sultan Ahmed'in olacağını herkes itikâd idüp gayrıya ihtimâl virmez oldular". Bkz. Celâlzâde Mustafa, **Selim-nâme**, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 62. Yine Şehzâde Selim (Yavuz Sultan Selim) ile Şehzâde Ahmed arasındaki taht mücâdelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Celâlzâde Mustafa, **a.g.e.,** s. 63-109.

[411] Selâhattin Tansel, **Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966, s. 258-259.

[412] İbn Kemâl, **Tevârîḫ-i Âl-i Oṣmân VIII. Defter**, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 54-55.

[413] Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 237.

[414] Şinasi Altundağ, "Selim I." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1980, X, 423.

Yavuz, bu tarihte 46 yaşında idi. Tahtına engel olarak gördüğü Şehzâde Korkut'u bir yolunu bulup öldürten Yavuz'a rakip olarak ağabeyi Ahmed ile onun oğullarından başka kimse kalmamıştı. Ancak Ahmed, kolayca ele geçirilip ortadan kaldırılabilecek biri değildi. Çünkü babası II. Bayezid tarafından dahi hükümdarlığa layık görülen bu şehzâdenin imparatorluk dahilinde her sınıf halktan çok taraftarı vardı. Aralarındaki rekâbet, sonunda iki kardeşi Yenişehir'de karşı karşıya getirdi[415]. 5 Nisan 1513'te bu savaşın ilk anları Şehzâde Ahmed için ümit verici idi. Çünkü onun kuvvetleri, Anadolu askerini dağıtmış ve hatta onları takibe koyulmuşlardı. Fakat bu durumu düzeltmek üzere yardıma gönderilen ve Dukakinoğlu ile Kırım Hanının oğlu Saadet Giray'ın komutasında bulunan Selim kuvvetlerinin Şehzâde Ahmed kuvvetlerini yan taraftan kuşatmaları Ahmed'in felaketini hızlandırdı. Büyük bir hezimet başlamıştı. Şehzâde Ahmed de, askerleriyle beraber kaçıyordu. Fakat bu esnada atı yıkıldığı için Dukakinoğlu tarafından yakalandı ve Kapıcı Sinan Ağa tarafından boğularak öldürüldü (8 Safer 919/5 Nisan 1513)[416]. Uzun süre padişahlık peşinde koşan ve büyük bir kesim tarafından desteklenen Şehzâde Ahmed'in bu suretle öldürülmesinden sonra Yavuz, onun oğullarını da bertaraf edip tahtını sağlam temeller üzerine oturttu[417].

Kendini saltanat varisi olarak hazırlayan Şehzâde Ahmed'in Amasya'daki sarayı, debdebe ve ihtişam içindeydi. Etrafında âlim, şair, sanatkar büyük bir topluluk vardı. İran'dan gelen üstat musikişinas Zeynelâbidin'e maaş vererek sarayında alıkoymuştu. Nakkaş olarak Şah Kulu, Tebrizli Melek Ahmed, Hasan b. Mehmed hizmetinde idiler. Şairlerden babası devrinde de saray muhitinde olan Âfitabi[418], Amasyalı Müniri İbrahim Çelebi (ö. 927/1521)[419], Penahi Şah Kulu, şair ve bestekâr Makami (ö. 941/1535)[420], kadın şairlerden Zeyneb[421] ve Mihri Hanımlar[422] himayesinde ve edebi muhitinde idiler[423].

---

[415] Lütfi Paşa, **Tevârîh-i Âl-i Osmân,** haz. 'Âlî, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1341 h., s. 204-205; Celâlzâde Mustafa, **Selim-nâme**, s. 108-109.
[416] Şehzâde Ahmed'in Bursa'daki kabri için bkz. Ek: 14.
[417] Ayrıntılı bilgi için bkz. Selâhattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 1-19; Şinasi Altundağ, "Selim I." mad., X, 425.
[418] Sehî Bey, **Sehî Bey Tezkiresi "Heşt Behişt"**, s. 157-158.
[419] Eserleri için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 409.
[420] Sehî Bey, **a.g.e.**, s. 192-193.
[421] Mehmed Zihni, **Meşâhîrü'n-nisâ**, Dâru't-ṭıbâ'ati'l-'âmire, İstanbul 1294 h., I, 285.
[422] Abdülkadir Karahan, "Mihrî Hatun" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1960, VIII, 305.

Bu bilgiler ışığında 870/1465'te doğan Şehzade Ahmed'in *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* kendisine takdim edildiğinde yani 889/1484 yılında tam 19 yaşında olduğu ve Amasya valiliğinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

E. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Bölümleri

er-Risâletü'ş-şevḳıyye sırasıyla mukaddime, matla'u'l-hadis, 29 Arapça mektubu içeren Arapça münşeât, 20 Farsça mektubu içeren Farsça münşeât, 15 Türkçe mektup ile maḳâle-i nuṣḥiyyeyi içeren Türkçe münşeât ve hâtimeden oluşmaktadır.

Eserin mukaddimesinde nelerden bahsedildiğine daha önce eserin telif sebebine değinilirken uzun uzun yer verilmişti. O nedenle burada tekrar edilmemiştir.

Matla'u'l-hadîs bölümünde ise Hüsamzâde, tan yerini ağartanın müjdecisinden ufuklara ulaşan en iyi haberin ışığın beyaz eliyle sabah bayrağının çekildiği yerde dehrin gülümsemeye ve neşelenmeye başlaması ve karanlık Dahhâk'inin sûrunun yüksek gökteki Ülker'den felâket ve yokluk toprağına çökmesi olduğunu ve rahatlık ve sevinç bakımından gönlü açan, mutluluk ve neşece rûhu canlandıran en güzel sözün aşırı soğuk köşelerden kurtulan tabîat sultânının kahredici kuvveti olduğunu, onun ılık çölün ortasında idâre ve imâr çadırını kurduğunu, hatip bülbüllerin dal minberlerinde onun övgülerini okuduğunu ve sabânın ona sikke yapmak için altın ve gümüş filizini çiçek tomurcukları potasında biçimlendirdiğini dile getirerek kanaatimizce Sultan Ahmed'i methetmektedir. Sonra yeryüzünde ve semada görülen gönül rahatlatıcı manzaralardan uzun uzun söz etmektedir. Sabanın ve nisan yağmurunun çevrede görülen güzelliklere katkısı, gülün yanağının havanın güzelliğiyle güzelleşmesi, bahçelerin meşalesinde hatmi çiçeği kandilinin ve gelincik mumunun tutuşması, yeryüzünün türlü türlü yıldırım parıltılarıyla şekillenmesi, kulağı okşayan bülbüller ve kumruların terennümü, çiçeklerin güzel kokusunun yayılması, göğün sincap rengindeki bulutunun inci kolyesi yağdırması ve tatlı dilli bülbülün güzel kokulu gülden haberdâr olması vb.

[423] Şehzâde Ahmed'in edebî muhitiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, s. 175-178.

hususlar, onun doğayı betimlemesinde önemli yer tutmaktadır[424]. Bu tasvirî anlatımın hemen ardından şu sözleri kaydetmektedir:

"Sonra o vakit (zaman), hayâl gücünü harekete geçiriyordu ki bu hayâl gücünün özelliği şudur: Delinmemiş incilerini görmek için bilgilerin yüzlerinden örtüyü kaldırmak ve kıymetli mücevherlerini elde etmek için bu bilgilerin sellerine dalmak ve onların derinliklerinden inci çıkarmaktır. Bundan dolayı, zihinlerin ellerinin dokunmadığı nükte bahçelerinden daha önce görülmemiş hoş ve ilginç bir turfanda (yenilik/şaheser) ve kulakların yapışıklığını ayırmayan ilk görünen parlak ay parçasını meydana getirdim (ortaya koydum). Onun nesri, fitneye düşüren bir sihirdir, "Çalışanlar, bunun için çalışsınlar"[425]. Nazmı, gizlenmiş bir incidir, "Yarışanlar, işte bunu elde etmek için yarışsınlar"[426]. Bu turfandadan tatmak, nükteleri kavramaya/ulaşmaya meyilli bir tabiatın damağına lâyıktır ve bu kıymetli taşın, incelik defînelerinin yerleştirildiği bir zihnin kulak memesine takılması ve bunu hediye edenin, güzel duâ lütfu ve bol övgü tatlılığıyla uğurlanması uygun düşer"[427].

Bu cümlelerde en başta müellifin eseri yazmaktaki asıl gayesi açığa çıkmaktadır. O da, delinmemiş incilerinin görülmesi için bilgilerin yüzlerinden örtünün kaldırılması ve kıymetli mücevherlerinin elde edilmesi için bu bilgilerin sellerine dalmak ve onların derinliklerinden inci çıkarmaktır. Böylece verilen bilgilerin büyük değer taşıdığı da ifade edilmektedir. Sonra müellifin eserini daha önce görülmemiş hoş ve ilginç bir turfandaya ve ilk görünen parlak ay parçasına benzettiği ve bunu zihinlerin ellerinin dokunmadığı nükte bahçelerinden meydana getirdiği görülmektedir. Böylece de eserin sahasında bir orijinaliteye sahip olduğuna işaret edilmiştir. Akabinde eserin nesri sihre benzetilip "Çalışanlar, bunun için çalışsınlar" denerek ve nazmı da gizlenmiş inciye benzetilip "Yarışanlar, işte bunu elde etmek için yarışsınlar" denerek adeta meydan okunmaktadır. Sonra da turfandanın yani eserin nükteleri kavrayabilecek bir kişinin damağına layık olduğu ve kıymetli taşın yani eserin zihninde adeta incelik definelerinin bulunduğu bir kişinin kulağına takılmasının ve onu hediye edenin güzel duâyla ve bol övgüyle

[424] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 24-30.
[425] Sâffât, 37/61.
[426] Mutaffifîn, 83/26.
[427] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 30-31.

uğurlanmasının uygun düşeceği ifade edilmektedir. Ayrıca burada eserin ithaf edildiğine dair bir işaret daha vardır. O da, "onu hediye eden" ifadesidir.

Müellif, eserinin bundan sonraki bölümlerini ise şöyle nitelendirmektedir: "Dikkat edin o, çoğu Arapça, birkısmı Farsça ve birkısmı da Türkçe olan *Risâle-i Şevkıyye*'dir"[428].

Müellif, bu bölümün sonunda da okuyucuya şu hatırlatmada bulunmaktadır:

"Ey dost, bil ki ben bu yazma (karalama) sahasında kendi atımı (dört nala) sürerim ve bu yazım (tahrîr) sergisinde kendi tavlamı oynarım. Ancak Türkçe *Risâle-i Şevkıyye*'nin sonundaki Maḳâle-i Nuṣḥiyye hariç. Kalem, onda Hüsrev'in Şîrîn'e olan mecâzî aşk elbisesini kaptı ve canın omzuna hakîkî aşkın yüksek kaftanını koydu"[429].

Bu cümlelerden müellifin *Risâle-i şevkıyye*'nin içinde bir bölüm olan "maḳâle-i nuṣḥiyye" dışında diğer bölümlerde istediği gibi hareket ettiği anlaşılmaktadır. Burada doğrudan eser ismi verilmese de yapılan araştırma ve incelemelerde onun Mâkâle-i nushiyyede baştan sona kadar Şeyhî (ö. 832/1429'dan sonra)'nin *Husrev ü Şîrîn* adlı eserinden faydalandığı tespit edilmiştir.

Matla'u'l-hadîsin ardından sırasıyla Arapça, Farsça ve Türkçe münşeât bölümleri gelmektedir. Bunların içeriği "Mektupların İçeriği" bölümünde verildiği için burada tekrar edilmemiştir.

Türkçe münşeâttan sonra eserin en sonunda bir paragraflık hatime sayılabilecek bir bölüm vardır. O da şöyledir:

"هَذِهِ رِسَالَةٌ شَوْقِيَّةٌ، وَمَقَالَةٌ ذَوْقِيَّةٌ، أَبْهَى مِنَ الدُّرَرِ، وَأَجْلَى مِنَ الغُرَرِ، وَأَحْلَى مِنَ السُّكَّرِ، نَظْمُهَا دُرٌّ مَكْنُـــونٌ، وَنَثْرُهَا سِحْرٌ مَفْتُونٌ، فِي حُسْنِهَا ﴿فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾[430]، وَلِمِثْلِهِ ﴿فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾[431]، مَا أَلَّفْتُهَا إِلاَّ لِذَكِيٍّ حُبِـــلَ طَبْعُهُ عَلَى دَرْكِ اللَّطَائِفِ، وَأُودِعَ فِي نَفْسِهِ رَكَائِزُ الظَّرَائِفِ، وَالمَرْجُوُّ مِنْ نَاظِرٍ بَرٍّ، أَنْ يَذْكُرَنِي بِدُعَاءٍ خَيْرٍ، وَأَنَا أَفْقَرُ الأَنَامِ، مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام، أَحَلَّهُمَا اللهُ مِنْ فَضْلِهِ دَارَ السَّلاَمِ. تَمّ" [432].

---

[428] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 31.
[429] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 31-32.
[430] Mutaffifîn, 83/26.
[431] Sâffât, 37/61.
[432] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 227.

(Bu, incilerden daha güzel, atın alnındaki beyazlıklardan daha parlak ve şekerden daha tatlı olan Risâle-i şevḳıyye ve maḳâle-i ẕevḳıyye'dir. Nazmı gizli inci ve nesri fitneye düşüren büyüdür. Yarışanlar, ancak onun güzelliğini elde etmek için yarışsınlar ve çalışanlar ancak onun benzeri için çalışsınlar. Ben, onu ancak incelikleri kavramaya meyilli ve kendisinde incelik definelerini barındıran zeki kişi için telif ettim. İyi inceleyiciden beni hayır duayla anmasını ümit ediyorum. Ben halkın en muhtacı Mustafa b. Mevlânâ Hüsâm. Allah, o ikisini lütfundan esenlik yurduna (cennet) yerleştirsin. Bitti).

Burada Hüsamzâde, eserini yine güzel niteliklerle övmektedir. Onu ancak incelikleri kavrayabilen zeki kişi için yazdığını ifade etmekte ve iyi inceleyiciden kendisini hayır duayla anmasını bekleyerek eserine son vermektedir.

F. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Kaynakları

Hüsamzâde'nin *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de en temel kaynağı, hiç kuşkusuz Kur'ân-ı Kerîm'dir. Zira eserinin baştan sona pek çok yerinde ayetlere yer verildiği ve onlarla istişhad edildiği dikkati çekmektedir.

Müellifin eserinde ayetler kadar çok olmasa da yer yer istişhadda bulunduğu hadisler ise, şu temel hadis kaynaklarında geçmektedir: Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'in el-*Muvaṭṭa*'ı, Abdullah İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797)'in *Müsned*'i, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/850)'nin *Muṣannaf*'ı, Aḥmed b. Ḥanbel (ö. 241/855)'in *Müsned*'i, el-Buḫârî (ö. 256/870)'nin *Ṣaḥîḥ*'i, Müslim (ö. 261/875)'in *Ṣaḥîḥ*'i, İbn Ḥibbân (ö. 354/965)'ın *Ṣaḥîḥ*'i, İbn Mâce (ö. 273/887)'nin *Sünen*'i, Ebû Dâvûd (ö. 275/889)'un *Sünen*'i, et-Tirmiẕî (ö. 279/892)'nin *Sünen*'i, en-Nesâî (ö. 303/915)'nin *Sünen*'i, Ebû Ya'lâ (ö. 307/920)'nın *Müsned*'i, el-Ḥâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1015)'nin *Müstedrek*'i, eş-Şihâb el-Ḳużâ'î (ö. 454/1062)'nin *Müsned*'i, el-Beyhaḳî (ö. 458/1066)'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, ez-Zemaḫşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Fâiḳ fî ğarîbi'l-ḥadîṯ*'i, İbnü'l-Eṯîr (ö. 606/1210)'in *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ḥadîṯ ve'l-eṯer*'i, el-Heyṯemî (ö. 807/1405)'nin *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*'i, İbn Ḥacer el-'Asḳalânî (ö. 852/1449)'nin *Feṯḥu'l-Bârî*'si. Eserdeki hadislerden birkısmı da şu kaynaklarda yer almaktadır: el-Câḥız (ö. 255/869)'ın *Resâil*'i, İbn Ḳuteybe (ö. 276/889)'nin *'Uyûnü'l-aḫbâr*'ı, eṭ-Ṭaberî (ö. 310/923)'nin *Târîḫu'r-rusül ve'l-mülûk*'ü, İbrahim el-Beyhaḳî (ö. 320/932)'nin *el-Meḥâsin ve'l-mesâvi*'si, İbn 'Abdi

Rabbihî (ö. 328/940)'nin *el-'İḳdü'l-ferîd*'i, Ebû Ṭâlib el-Mekkî (ö. 386/996)'nin *Ḳûtü'l-ḳulûb*'ü, eş-Şe'âlibî (ö. 429/1038)'nin *et-Temṡîl ve'l-muḥâḍara*, *Ṡimâru'l-ḳulûb*, ve *el-İ'câz ve'l-îcâz*'ı, Ebû Nu'aym el-İsfehânî (ö. 430/1038)'nin *Ḥilyetü'l-evliyâ*'sı, el-Ġazzâlî (ö. 505/1111)'nin *İḥyâü 'ulûmi'd-dîn*'i, ez-Zemaḫşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*'ı, İbnü'l-Eṡîr (ö. 637/1239)'in *el-Meṡelü's-sâir*'i, Muḥyiddîn İbn 'Arabî (ö. 638/1240)'nin *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'si, el-Ḳurṭubî (ö. 671/1273)'nin *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*'ı, eẕ-Ẕehebî (ö. 748/1347)'nin *Târîḫu'l-İslâm*'ı, İbn Ḳayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin *Aḫbâru'n-nisâ*'sı, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı, İbn Ḥacer el-'Asḳalânî (ö. 852/1449)'nin *İnbâü'l-ġumr*'u ve İbn 'Arabşâh (ö. 854/1451)'ın *Fâkihetü'l-ḫulefâ ve müfâkehetü'ẕ-ẕurefâ*'sı.

Hüsamzâde, *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de çok sayıda Arapça şiirle istişhâd etmiş, fakat eserinin hiçbir yerinde Arapça şiirleri nispetiyle sunmamıştır. Nispeti belirlenen şiirlere ve şiir kökenli sözlere (örneğin şiirken meselleşenler gibi) bakıldığında onun el-Mütelemmis (ö. h.ö. 50/569), en-Nâbiğatü'ẕ-Ẕübyânî (ö. h.ö. 18/604), Züheyr b. Ebî Sülmâ (ö. h.ö. 13/609), Lebîd b. Rebî'a (ö. 41/661), Beşşâr b. Bürd (ö. 167/784), el-'Abbâs b. el-Aḥnef (ö. 192/807), Ebû Nüvâs (ö. 198/813), Ebû Temmâm (ö. 231/845), Di'bil el-Ḫuzâ'î (ö. 246/860), İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896), el-Buḥturî (ö. 284/898), el-Mütenebbî (ö. 354/965), Bedî'u'z-zemân el-Hemedânî (ö. 398/1008), İbn Zeydûn (ö. 463/1070), İbnü'l-Fârıż (ö. 632/1235) ve Ḥâfıẕ-ı Şîrâzî (ö. 791/1389)'nin divanlarından ve Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292)'nin *Külliyât* (Gülistân)'ından yararlandığı görülmektedir. Yine eserde nispeti verilmeyen bazı Arapça şiirlerin de el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî (ö. 168/784)'nin *el-Mufaḍḍaliyyât*, Ebû 'Ubeyd b. Sellâm (ö. 224/838)'ın *Kitâbü'l-Emṡâl*, el-Câḥıẓ (ö. 255/869)'ın *el-Beyân ve't-tebyîn*, *Kitâbü'l-Ḥayavân* ve *Resâil*, el-Müberred (ö. 286/899)'in *el-Kâmil fi'l-lüğa ve'l-edeb*, el-Âmîdî (ö. 370/980)'nin *el-Mu'telif ve'l-muḫtelif*, el-Merzübânî (ö. 384/994)'nin *Mu'cemü'ş-şu'arâ*, Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 395/1005)'nin *Kitâbü'ṣ-Ṣınâ'ateyn*, eş-Şe'âlibî (ö. 429/1038)'nin *Yetîmetü'd-dehr*, *et-Temṡîl ve'l-muḥâḍara*, *el-İ'câz ve'l-îcâz*, Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî (ö. 384/994)'nin *Resâil*, er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108)'nin *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ*, ez-Zemaḫşerî (ö. 538/1144)'nin *Esâsü'l-belâğa* ve *Rebî'u'l-ebrâr*, İbnü'l-Eṡîr (ö. 637/1239)'in *el-Meṡelü's-sâir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâ'ir*, el-Ḳıfṭî (ö. 646/1248)'nin *el-Muḫammedûn mine'ş-şu'arâ*, İbn Manẓûr (ö.

711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*, el-İbşîhî (ö. 850/1446)'nin *el-Müstaṭraf* ve Muḥammed-i 'Avfî (ö. 629/1232)'nin *Lübâbü'l-elbâb* adlı eserlerinde ve bu tür eserlerde nispetli olarak yer aldığı tespit edilmiştir. Onun eserinde kaydettiği bazı şiirler de, nispetsiz olarak *Elfü leyle ve leyle*, eṣ-Ṣûlî (ö. 335/946)'nin *Edebü'l-küttâb*, ez-Zemaḫşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiḳı't-Tenzîl*, es-Sem'ânî (ö. 562/1167)'nin *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, Ebû Bekir b. ez-Zeki el-Mutaṭabbıb (ö. 694/1297)'ın *Ravżatü'l-küttâb veḥadîḳatü'l-elbâb*, 'Aḍudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355)'nin *el-Mevâḳıf*, eṣ-Ṣafedî (ö. 764/1363)'nin *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, İbn Ebî Ḥacle (ö. 776/1375)'nin *Dîvânü'ṣ-ṣabâbe*, ed-Demîrî (ö. 808/1405)'nin *Ḥayâtü'l-ḥayavâni'l-kübrâ* gibi eserlerinde ve özellikle Abdülḳâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078)'nin *Delâilü'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâğa*, es-Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin *Miftâḥu'l-'ulûm*, el-Ḫaṭîb el-Ḳazvînî (ö. 739/1338)'nin *el-Îżâḥ fî 'ulûmi'l-belâğa* ve *Telḫîṣu'l-Miftâḥ*, et-Teftâzânî (ö. 793/1390)'nin *Muḫtaṣaru'l-me'ânî* ve *el-Muṭavvel* 'gibi belâgata ilişkin eserlerinde geçmektedir.

Hüsamzâde, eserinde dört yerde beyitte ve bir yerde nesir içinde Kemâlüddin-i Ḫucendî'nin mahlası Kemâl'i[433] ve sadece bir yerde nesir içinde Mevlânâ'yı[434] zikretse de diğer Farsça şiirlerin nispetini vermemiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla o, Farsça şiirleri de Firdevsî (ö. 416/1024)'nin *Şâhnâme*'si, Ebû Sa'îd-i Ebu'l-Ḫayr (ö. 440/1048)'ın *Rubâ'iyyât*'ı, Niẓâmî-i Gencevî (ö. 597/1201)'nin *Ḫusrev u Şîrîn*'i ve *Maḫzenü'l-esrâr*'ından, Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), 'Ubeyd-i Zâkânî (ö. 772/) ve Ḳâsım-ı Envâr (ö. 837/1434)'ın *Külliyât*larından, Enverî (ö. 565/1169), Felekî-i Şîrvânî (ö. 577/1181), Mucîruddîn-i Beyleḳânî (ö. 586/1190), Ẓahîr-i Fâryâbî (ö. 598/1202), Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376), Ḥâfıẓ-ı Şîrâzî (ö. 791/1389) ve Kemâlüddîn Mes'ûd-ı Ḫucendî (ö. 792/1390)'nin de dîvânlarından almıştır. Yine eserindeki bazı Farsça şiirler de, Ebû Bekir İbnü'z-Zekî el-Müteṭabbıb el-Konevî'nin *Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb*'ı, Ḥamîduddîn Ebû Bekir (ö. 559/1164)'in *Maḳâmât*'ı, Sa'duddîn-i Verâvînî'nin *Merzübânnâme*'si ve Muḥammed-i 'Avfî (ö. 629/1232)'nin *Lubâbü'l-elbâb*'ında nispetsiz olarak yer almaktadır. Kanaatimizce müellif, muhtemelen bu kaynaklardan da yararlanmıştır.

[433] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 36, 67, 151, 155.
[434] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 180.

Hüsamzâde'nin eserinde yine nispetini vermediği Türkçe şiirlerin çok büyük bir kısmı, mutasavvıflar çevresinde bir hayli şöhret kazanmış olan Şeyḫî-i Germiyânî (ö. 832/1429'dan sonra)'nin *Ḫusrev u Şîrîn* adlı eserinden ve az bir kısmı da yine bu şâirin *Dîvân*'ından alınmıştır.

Hüsamzâde eserinde çok sayıda mesel ve hikmetli söze de başvurmuştur. Bu sözlerin bazısı, el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî (ö. 168/784)'nin *Emṡâlü'l-'Arab*'ı, Ebû 'Ubeyd Ḳâsım b. Sellâm (ö. 224/838)'ın *Kitâbü'l-Emṡâl*'i, Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 395/1005)'nin *Cemheratü'l-emṡâl*'i, eṡ-Ṡe'âlibî (ö. 429/1038)'nin *et-Temṡîl ve'l-muḥâḍara*'sı, Ebû 'Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094)'nin *Faṣlü'l-maḳâl fî şerḥi Kitâbi'l-Emṡâl*'i, el-Meydânî (ö. 518/1124)'nin *Mecma'u'l-emṡâl*'i, ez-Zemaḫşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Müstaḳṣâ fî emṡâli'l-'Arab*'ı, el-Ḫûyî (ö. 549/1154)'nin Ferâidü'l-ḫarâid fî'l-emṡâl'i, el-Kelâ'î (ö. 634/1237)'nin *Nüktetü'l-emṡâl ve nefṡetü's-siḥri'l-ḥalâl*'i gibi klasik emsâl kitaplarında bulunmaktadır. Mesel ve hikmetli sözlerin diğer bazısı da, el-Ḫalîl b. Aḥmed (ö. 175/791)'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ı, el-Câḥıẓ (ö. 255/869)'ın *el-Beyân ve't-tebyîn* ve *Kitâbü'l-Ḥayevân*'ı, el-Müberred (ö. 286/899)'in *el-Fâżıl*'ı, İbn Düreyd (ö. 321/933)'in *Cemheratü'l-lüğa*'sı, el-Ezherî (ö. 370/980)'nin *Tehẕîbü'l-lüğa*'sı, eṣ-Ṣâḥib b. 'Abbâd (ö. 385/995)'ın *el-Muḥîṭ fî'l-lüğa*'sı, el-Cevherî (ö. 393/1003)'nin *eṣ-Ṣıḥâḥ*'ı, Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 395/1005)'nin *el-Evâil*'i, Ebû Ḥayyân et-Tevḥîdî (ö. 414/1023)'nin *Kitâbü'l-İmtâ' ve'l-müânese*'si, el-Ḳuşeyrî (ö. 465/1072)'nin *er-Risâletü'l-Ḳuşeyriyye*'si, er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108)'nin *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ*'sı, el-Ġazzâlî (ö. 505/1111)'nin *İḥyâü 'ulûmi'd-dîn*'i, ez-Zemaḫşerî (ö. 538/1144)'nin *Esâsü'l-belâğa*, *Rebî'u'l-ebrâr* ve *el-Keşşâf*'ı, el-Ḥarîrî (ö. 516/1122)'nin *Maḳâmât*'ı, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *et-Teẕkira fî'l-va'ẓ*'ı, Muḥyiddîn İbn 'Arabî (ö. 638/1240)'nin *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'si, Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292)'nin *Külliyât* (Gülistân)'ı, İbn Manẓûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*'ı, el-Ḳummî en-Nîsâbûrî (ö.728/1327)'nin *Ğarâibü'l-Ḳur'ân ve rağâibü'l-Furḳân*'ı, ed-Demîrî (ö. 808/1405)'nin *Ḥayâtü'l-ḥayavâni'l-kübrâ*'sı, el-Ḳalḳaşendî (ö. 821/1418)'nin *Ṣubḥu'l-a'şâ*'sı, el-İbşîhî (ö. 850/1446)'nin *el-Müstaṭraf fî külli fennin müsteẕraf*'ı ve Ebû Bekir İbnü'z-Zekî'nin *Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb*'ı gibi eserlerde yer almaktadır.

Son olarak eserdeki düz cümle tarzındaki bazı bilgilerin de el-Kelâbâẕî (ö. 380/990)'nin *et-Te'arruf li meẕhebi ehli't-taṣavvuf*, Ḥamîduddîn Ebû Bekir (ö.

559/1164)'in *Maḳâmât*, İbn Ğânim (ö. 678/1280)'in *Keşfü'l-esrâr 'an ḥikemi'ṭ-ṭuyûr ve'l-ezhâr*, et-Teftâzânî (ö. 793/1390)'nin *Şerḥu'l-Maḳâṣıd* ve en çok da Ebû Bekir İbnü'z-Zekî'nin *Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb*'ından alıntılandığı tespit edilmiştir.

G. er-Risâletü'ş-şevḳıyye'yi Etkileyen Münşeât Mecmuası

Müellifin kendi eserinden önce yazılmış münşeât mecmualarından üslup ve içerik yönünden az ya da çok etkilendiği bir gerçektir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonunda onun bu mecmualar içinde birinden açık bir şekilde etkilendiği görülmüştür. Bu eser, Ebû Bekir İbnü'z-Zekî el-Müteṭabbıb el-Konevî tarafından kaleme alınan *Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb* adlı Farsça münşeât mecmuasıdır.

Eserin müellifi, Sadr lakabıyla anılan Zeki oğlu Ebû Bekir'dir. Hâl tercümesi kitaplarında adına rastlanmayan Ebû Bekir'in hayatı hakkındaki bilgiler, eserinin mukaddimesinde verdiği bilgilere ve dostlarına gönderdiği mektuplardaki ufak tefek kayıtlara dayanmaktadır. O, Anadolu Selçuklu devletinin son zamanlarında ve Anadolu'nun çeşitli siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerden çok değişik bir durumda bulunduğu bir devirde yaşamıştır. Nisbesi olan el-Konevî'den Konya'da doğmuş olduğu anlaşılan Ebû Bekir, Konya medreselerindeki hocalardan Arap ve Fars dillerini merak edip öğrendikten, bu dillerin edebiyatıyla ilgili birçok eseri okuyup mütalaa ettikten sonra devrin ileri gelen bilginlerinin yanında Arapça ve Farsça inşâ sanatının bütün inceliklerini öğrenmiştir. Sultan II. İzzüddin Keykavus zamanında İnşâ Divanı'nda tercümanlık görevinde bulunmuş olan Emîr Bedrüddin Yahya'nın yanında ders görmüş, kitâbet ve teressül alanında epeyce başarı sağlamıştır. Bunun yanı sıra o, Arapça ve Farsça güzel şiirler de kalme almış ve şiirlerinde Sadr mahlasını kullanmıştır. Ebu Bekir, Mütetabbib unvanını da kullanmış, ama eserinin hiçbir yerinde bu unvanı niçin kullandığını açıklamamıştır. Bununla birlikte tıp öğrenimi nedeniyle tevazu yoluyla kullanmış olduğu da tahmin edilebilir. İnşâ alanında olgunluğunu Konya edebî çevrelerinde kabul ettirmeyi başaran müellif, teressül ve kitâbet sahasında hevesli ve yetenekli gençlerin yetişmesinde çaba göstermiş ve onlara hocalık etmiştir. Ebû Bekir'in mektuplarından ilişki kurup dostluklarını kazandığı kimseler arasında Emîr Bedrüddin Yahya, Tabip

Ekmelüddin el-Müeyyed Nahcivânî, Melikü's-sevâhil Emîr Bahâüddin Mehmed, Emîr Nusretüddin Hasan, Çankırılı Boğdin oğlu Emîr Zahîrüddin, Emîr Seyfüddin, Mevlânâ Şerefüddin Hattât, Mevlânâ Kadı İmâdüddin ve Mevlâ'l-allâme Kutbuddin görülmektedir. Onun mektuplarından Karahisar (Afyonkarahisar) ve Kayseri'de de bulunduğu anlaşılmaktadır. Hayatının son zamanlarında dünya işleriyle meşgul olmaktan vazgeçmiş, hatta en çok hoşlandığı ilmî mubâhaselerden bile elini eteğini çekmiş, kendini Tanrı'ya taat ve ibadete vermiş, bu sırada şiddetli bir nefes darlığı ile böğür ağrısına tutulmuş ve muhtemelen h. 694'te vefat etmiştir[435].

Ebû Bekir İbnü'z-Zekî tarafından Anadolu Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında 1279 yılı başlarında telif edilen *Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb*, çeşitli konularda devrin bazı devlet adamları ile müellifin dost ve yakınlarına yazılıp gönderilen 58 özel mektup ile 26 yaprak tutarında bir zeyl bölümünden oluşmaktadır. Selçuklu devri inşâ sanatının güzel örneklerinden birini teşkil eden sözkonusu eserde şu gibi tarihi kayıtlara rastlanmaktadır: Cimri ayaklanması ve bu sıralarda Selçuklu başkenti Konya hakkında notlar, bu ayaklanmada âsilerce öldürülen Selçuklu emîrlerinin çeşitli özellikleri, Emîr Bahâüddin Mehmed'in Sâhiller emîrliğine atanması, Karahisâr-ı Devle emîri Fahruddin Ali oğlu Nusretüddin Hasan'ın birkısım faaliyetleri ile onun Emîr Tâcüddin Hüseyin'den başka ilgili kaynaklarda adlarına rastlanmayan Emîr Şücâüddin Günek ve Emîr Şemsüddin Kayser adlı iki kardeşinin daha bulunduğu, kaynaklarda görülmeyen Seyfüddin ve Boğdin oğlu Zahîrüddin adlı iki Selçuklu emîri hakkında bilgiler, ünlü Selçuklu tabibi Nahcivanlı Ekmelüddin ile Selçuklu İnşâ Divanı'nda tercümanlık görevi yapan Emîr Bedrüddin Yahya hakkında bazı kayıtlar, adları belirtilmeyen birkaç zatın Anadolu Selçuklu yönetiminde bazı görevlere (İnşâ Divanı ve Valilik gibi) atanmaları. Bunun dışında eser, o zamanki Konya'nın şehir hayatını ve nasıl bir kültür düzeyinde bulunduğunu, Anadolu'da kullanılan Farsça ve Arapça'nın çeşitli dil özelliklerini göstermesi bakımından da önem taşımaktadır[436].

Hüsamzâde, eserinin birçok bölümünde *Ravżatü'l-küttâb*'dan manzum ve mensur alıntı yapmıştır. Örneğin mukaddimede Allah hakkında ifade edilen مُرِيدٍ صَارَ

[435] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî el-Müteṭabbıb el-Konevî, **Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb**, nşr. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972, s. 1-7.

[436] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî el-Mutatabbıb el-Konevî, **Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb**, neşredenin önsözü, s. VIII-IX.

الفردوسُ من حَدَائِقِ رِضَائِهِ خَضْرَةً، وَالسَّعِيرُ مِنْ نِيرَانِ سَـخَطِهِ جَمْـرَةً cümlesi[437], *Ravżatü'l-küttâb*'daki در اکتناه بزرگـی او پریشانـست neredeyse bir çevirisinden ibarettir. Yine mukaddimedeki ورا سزد بجهان دعوی جهـان بـانی mısrâı ile başlayıp mısrâı ile sona eren beş Farsça beyit[439] *Ravżatü'l-küttâb*'dan[440] alıntılanmıştır. Matla'u'l-hadîs bölümünde yine iki Arapça beyit (هَوَاءُ الأَرْضِ...)[441], *Ravżatü'l-küttâb*'dan[442] alındığı gibi Farsça bir beyit de (عـالمی اندر...)[443] ondan[444] alınmıştır.

Arapça münşeât bölümünde örneğin 1 numaralı mektuptaki بَعْدَ خِدَمَاتٍ كَاعْتِـدَالِ هَوَاءِ الصَّبَا حُسْنًا، وَمَذَاقِ رَاحٍ رَيْحَانِيٍّ طِيبًا، وَتَحِيَّاتٍ كَلَذَّةِ نَيْلِ الآمَالِ وَالأَمَانِيِّ ، وَدَعَوَاتٍ كَحُـسْنِ جَلْـوَةِ الغَـوَانِي cümlesi[445] aslında *Ravżatü'l-küttâb*'daki خدمات و تحایا بخوشی اعتدال هوای جوان و مذاق شـراب ریحان و لذّت نیل آمال و امان و حسن جلوهٔ غوان cümlesinin[446], yine aynı mektuptaki شَوْقًا لاَ يُقَلِّلُ نایرهٔ اشتیاق بدر یافـت مِنَ القَلْبِ الْتِهَابَ نِيرَانِهِ عَبَرَاتُ دِجْلَةٍ وَجَيْحُون cümlesi[447] *Ravżatü'l-küttâb*'daki سعادت خدمت بحدّی است که از تسکین حرارت آن آب هزار دجلـه و جیحـون قاصـر آیـد cümlesinin[448] hemen hemen bir tercümesi ya da benzeridir. Bu bölümde 2 numaralı mektupta Arapça bir beyit (الحَمْـدُ لِلّٰهِ...) de[449] Ravżatü'l-küttâb'dan[450] alıntılanmıştır. 4 numaralı mektupta أنّ نِعَمَ اللهِ مَجْهُولَةٌ، وَالطِّبَاعَ البَشَرِيَّةَ عَلَى الغَفْلَةِ عَنْهَا مَجْبُولَةٌ، فَإِذَا فَقَـدْتُهَا عَرَفْـتُ أَنَّ قَـدْرَهَا عَظِـيمٌ cümlesinin[451] esin kaynağı, aslında *Ravżatü'l-küttâb*'daki نِعَمُ اللهِ مَجْهُولَةٌ، إذا فُقِدَتْ عُرِفَـتْ

[437] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 15.
[438] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 2.
[439] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 18-19.
[440] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 1-2.
[441] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 26.
[442] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 139.
[443] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 29.
[444] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 140.
[445] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 34.
[446] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 160.
[447] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 34.
[448] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 161.
[449] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 39.
[450] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 41.
[451] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 45.

cümlesidir[452]. 6 numaralı mektuptaki مَطْمَحُ أَنْظَارِ أَمَاثِلِ العُلَمَاءِ، مَطْـرَحُ رِحَـالِ قَوَافِـلِ الفُـضَلاء ifadesi[453], *Ravżatü'l-küttâb*'daki مَطْمَح نظرِ آمالِ اکابر گیتی و مَطْـرَح رِحَـالِ رحـال اماثـل عـالم ifadesinin[454] biraz değiştirilmiş şeklidir. Yine bu mektuptaki فَحَمِدْتُ اللهَ حَمْدًا يَـرْتَبِطُ بِـهِ أَصْنَافُ عَتِيدِ إِنْعَامِهِ، وَيَمْتَرِي أَخْلَافَ مَزِيدِ إِحْسَانِهِ cümlesi[455], *Ravżatü'l-küttâb*'daki الحمـد للهِ حمـدًا يَمْتَرِي المَزيدَ وشُكْرًا يَرْتَبِطُ العَتِيدَ cümlesiyle[456] yakından ilgilidir.

Farsça münşeât bölümünde 3 numaralı mektuptaki

...همّتی که مستدعی اقبال سعادت و مستوجب احراز سیادت باشد، و مدحتی که نقش جمیلِ جمالِ آن بر در و دیـوار روزگار باقی ماند، و مدحتی که بخوبی چون شراب ارغوانی، و خوشی چو نغمهٔ ارغنونی، و بلذّتْ چو رَوحهٔ نسیم اَسحار و نفحهٔ ازهارِ اشجار، و محبتی که حاشیهٔ بساط انبساطش مجلاّ ز گردِ تغیّری، و منهل صفای ارتباطش مصفّا ز خاشاك تکدّری، در معرض عرض می افتد، اگر در باب آرزو بچهرهٔ خجسته که صـبح فرخنـدگی از جـبین او لایحست، و ذکر گشادگی آن چو رایحهٔ عنبر فایح

pasajı[457], *Ravżatü'l-küttâb*'da şu rivayetle yer almaktadır:

...همّتی که مستدعی حصول معرفت عالم عزت و مستوجب احراز هدایت سبیل آخرت باشد، وتوفیقی که جالب... و ذکری حسن که صورت جمیل آن بر در و دیوار روزگار باقی ماند، ذات بزرگوار... بطیب احتسای شراب ارغوانی، و خوشی استماع نغمات ارغنونی، و لذّت ترویح هبوب نسیم اَسحار و ذوق تضوّع نفحات ازهارِ اشـجار، و سـرور استرداد... نه در حاشیهٔ بساط اخلاص آن گردِ تغیّری، و نه در منهل وداد و وفاق آن خاشاك تکدّری، سلام... اگـر در باب آرزومندی بچهرهء منیر همایون خداوند که تباشیر صبح سعادت از جبین آن لایح است، و ذکر طلاقـت و بشاشت آن در اقطار گیتی چون رایحهٔ عنبر تر و مشك اذفر فایح[458]...

[452] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 52.
[453] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 50.
[454] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 53.
[455] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 52.
[456] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 128.
[457] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 120.
[458] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 8-10.

Yine aynı mektuptaki ایــن خــستهٔ زمــانرا بنوشــتهٔ یــاد نیــاورد cümlesi de[459], *Ravżatü'l-küttâb*'da[460] ایــن خــستهٔ ایّــام را بنوشــتهٔ یــاد نیــاورد şeklinde yer almaktadır. 5 numaralı mektuptaki از غایت هیجان اشواق، و ثوران اتواق، کم توانــد غنــود cümlesi[461], aynen *Ravżatü'l-küttâb*'da[462] geçtiği gibi bu mektupta ولی چون عروهٔ وصلت بدست نا همواره روزگار انفصام پذیرفت، و چون عروهٔ الفت ایشان و عقد صحبت که بمثابهٔ عقد پروین بود بافتراق بنات النعش افتاد cümlesi[463], onda بدست حوادث روزگار و جواذب لیل و نهار انفصام پذیرد، و عقد صحبت ایشان که بمثابت عقد پروین بــود نــسبتی همیشه جناب کامرانی از پریــشانی بافتراق بنات النعش گراید şeklinde[464] ve aynı mektubun sonundaki روزگار مصون باد، و امداد نعمای ایزدی هر ساعتی روز افزون cümlesi de[465], yine *Ravżatü'l-küttâb*'da جمعیت آن عزیزان از پریشانی ایّام مصون باد، و امداد نعمای ایــزدی هــر ســاعتی روز افــزون şeklinde[466] yer almaktadır. 7 numaralı mektupta بتــشریح ســلامی، و تــرویح پیــامی ifadesi[467], *Ravżatü'l-küttâb*'da بترویح سلامی، و تشریح پیامی şeklinde[468] yer almaktadır. 8 numaralı mektuptaki şu pasaj[469]

استظهار، و اعتضاد متضاعف گشت، ومعنی فَأَعْطَی القَوْسَ بَارِیهَا بر خاطر گذشت، و فحوای أعاد الأیام لنا أعیــادًا، بیاد آمد، گوییا آن حُلّهٔ مطرّز در کارگاه ازل از برای لباس خدمتش یافته که ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ﴾، و آن ترکیب ادویهٔ جوارش در داروخانهٔ تقدیر بر وفق مزاج حضرتش ساخته

Ravżatü'l-küttâb'da[470]

---

459 **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 121.
460 Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 21.
461 **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 126.
462 Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 26.
463 **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 126.
464 Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 46.
465 **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 127.
466 Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 48.
467 **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 130.
468 Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 21.
469 **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 131-132.
470 Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 11.

استظهار و اعتضاد تضاعف پذیرفت، و معنی فأعطیت القوس باریها، وَأنزلت الدار بانیها، بر خاطر گذشت گوئی کـــه حُلّهٔ مطرِّز آن مهمّ خطیر را در کارگاه ازل برای لباس خدمتش بافته اند، و ترکیب ادویهٔ آن معجون شـــریف را در داروخانهٔ تقدیر بر وفق مزاج حضرتش ساخته، حقا که نیك موافق و عظیم مطابق افتاد

şeklindedir. 11 numaralı mektupta نوروز خرّم آمد و هم عرس محترم mısrâı ile başlayan ve تـــا عاقبت رسید بمقـــصود لا جـــرم mısrâı ile son bulan beş beyitlik Farsça gazel[471], *Ravżatü'l-küttâb*'dan[472] alınmıştır. 12 numaralı mektuptaki بدَرك سعادت خدمت که مثابهء فعل اکسیر ، در طبیعت نحاس، و صورت تأثیر زر در ازالت افلاس، دارد چون فضایل و مکـــارم آن حـــضرت نـــا محـــصور اســـت cümlesi[473], *Ravżatü'l-küttâb*'da بادراك استسعاد خدمت که مثابت فعل اکسیر، در طبیعـــت نحـــاس، و صورت تأثیر زر در ازالت افلاس، دارد نه بدان حدّست şeklindedir[474]. Sözkonusu mektupta "إنه لا یخیب الآملـــین" hikmetli sözü[475], *Ravżatü'l-küttâb*'da[476] da aynen yer almaktadır. Yine aynı mektupta yer alan uzun (آفتاب افضال، که در آسمان... و بنظر التفات آن جهان آرای ملحوظ) pasajı[477], *Ravżatü'l-küttâb*'da şu şekilde yer almaktadır:

آفتاب فضیلت خداوندگارم که در آسمان افادت علوم حقیقی و آفاق تعلیم مقدّمات یقـــینی درخشانـــست و ببرکت پرتو ضیا و شعاع سنای آن عالمی از ظلمت شب جهالت بنور صباح معرفت می رســـند، و از لجـــهٔ دریـــای ضلالت بساحل نجات هدایت می یابند، از وصمت کسوف فنا در امان باری مصون باد، شمع سعادت در ایوان معالی تابان و عروس منقبت در شبستان ارادت خرامان

وَهَذَا دُعَاءٌ لاَ یَبْطُشُ سِهَامُهُ وَیَنْفُذُ فِي الأَغْرَاضِ کَالبَرْقِ فِي الدُّجَی

صد هزاران بندگی و زمین بوس بدان جناب بزرگوار که مقصد فضلای عالم، و مطمح نظر علمای عصرست اصدار می افتد، جنابی را که تشنگان راه حقیقت را مشربی گوارنده، و مسافران راه معرفت را هوای سازنده است، هر کـــه

[471] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 135.
[472] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 73-74.
[473] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 138.
[474] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 50.
[475] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 138.
[476] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 31.
[477] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 137-138.

باذیال عاطفت خاك آستان آن تمسّك کند، از اَنیاب ذیاب جهل، و چنگال کلاب غباوت خلاص یافت، و باز آنکه بسایهٔ رواق و اغصان و اوراق دوحهء آن التجا آورد، از گرمای آتش نادانی نجات حاصل کرد، نیاز و تعطّش بلَثْمِ سدّهء منیف که همراز آسمان و همزانوی فرقدانست، چون فضایل و مکارم آن حضرت نا محصورست، و جانب آن جناب دایما بدیدهٔ خاطر مرموق و ملحوظ، از آن جناب... باری عزّ اسمه که محصل مآرب مکمّل مطالب و میسّر هر عسیر و مقرّب هر بعیدست، پیش از هجوم لشکر منون، و قدوم حشر روزگار بوقلمون، سعادت تقبیل آن انامل که بحقیقت مفاتیح ابواب فضایل اند، روزی گرداناد إِنَّهُ لاَ یُخِیبُ الآمِلِینَ، این تصدیع مشتملست... از جود بی نهایت آن حضرت مأمولست که چون شرف استسعاد خدمت حاصل کند از آن عالم مردمی محظوظ شود بنظر التفات آن جهان آرای ملحوظ گردد و نفس تشنهء او از آن مشرع علوم و منهل آداب سیرآب آید[478].

14 numaralı mektupta yer alan

دولتی که هر که باذیال حشمت آن تمسك کند از پستی خمول ببلندی نباهت رسد، و بَسطتی که در ظل ظلیل آن عالمی از حرارت سموم افتقار و لوعت هاجرت احتیاج مرفّه ماند، و فراغتی که در فضاء جمعیت آن باد پریشان نوزد، و در اطراف و اکناف انتظام آن دست انتشار برید حوادث و راید نوایب مجال نیابد، و ذکر حسن که صورت جمیل آن بر در و دیوار روزگار باقی ماند، ذات بزرگوار را که مستجمع انوار فضایل و مستوعب اصناف دانش است، شامل باد، شمعِ معالی روشن، و عصمت باری در مقابلهٔ سهام حوادث جَوشن،

pasajı[479], *Ravżatü'l-küttâb*'da şöyle yer almaktadır:

...و بسطتی که در ظل ظلیل آن عالمی از حرارت سموم افتقار و لوعت هاجرهء احتیاج مرفّه ماند، و رفعتی که هر که باذیال حشمت آن تمسك کند از پستی خمول ببلندی نباهت رسد... و فراغتی که در فضای جمعیت آن باد پریشان نوزد، و در اطراف و اکناف انتظام آن دست انتثار برید حوادث و راید نوایب مجال نیابد... و ذکری حسن که صورت جمیل آن بر در و دیوار روزگار باقی ماند، ذات بزرگوار خداوندم را که مستجمع اقسام فضایل و مستوعب انواع دانش است، شامل باد، شمعِ معالی روشن، و عصمت باری در مقابلهٔ سهام حوادث جوشن[480]،

sözkonusu mektupta yer alan

[478] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 29-32.
[479] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 140-141.
[480] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 8-9.

سلامی که در مشرع صافی آن نفوذ سهام تملق و تکلف را طریقی دست ندهد اصدار می افتد، اشتیاق بطلعت زیبا، و مشاهدهء جان فزا، که تریاق سموم هموم مشتاقان، و جلاَء آیینهٔ ضمیر دردمندانست، چون عجایب روزگار بوقلمون، و حوادث وقایع این پردهء گلگون، از حیز انحصار بیرونست.

pasajı[481], *Ravżatü'l-küttâb*'da şöyle yer almaktadır:

سلامی که در مشرع صافی آن وجود هیچ کدورت صورت نبندد و تحیتی که در حلقه های زره ضافی آن نفوذ سهام تملق و تکلف را طریقی دست ندهد چندانکه الفاظ شیرین... اشتیاق بطلعت زیبا، و مشاهدهء جان فزای آن عزیزان که تریاق سموم هموم مشتاقان، و جلای آینهء ضمایر دردمندان است، چون عجایب روزگار بوقلمون، و حوادث و وقایع این پردهء نیلگون، از حیز انحصار بیرونست[482].

yine aynı mektupta yer alan uzun pasajı (حقا که چون استماع افتاد... حمایاتش متلألی خواهد نمود) da[483], *Ravżatü'l-küttâb*'da şöyledir:

حقا که چون استماع افتاد که منصب انشای... تفویض افتاد، استظهار و اعتضاد تضاعف پذیرفت، و معنی فأعطیت القوس باریها ، وَأنزلت الدار بانیها ، بر خاطر گذشت گوئی که حُلّهٔ مطرِّز آن مهمّ خطیر را در کارگاه ازل برای لباس خدمتش بافته اند، و ترکیب ادویهٔ آن معجون شریف را در داروخانهٔ تقدیر بر وفق مزاج حضرتش ساخته، حقا که نیك موافق، و عظیم مطابق، افتاد. بعد ازین گردن و گوش عروس مملکت بجواهر اقلام خداوندی حالی خواهد بود، و اطراف و اکناف سلطنت بزواهر کلام مخدومی متلالی خواهد نمود[484].

15 numaralı mektuptaki تلاطم امواج مکارم ifadesi[485], *Ravżatü'l-küttâb*'da تلاطم امواج اشواق şeklindedir[486]. 18 numaralı mektuptaki هر دولتی که اطناب سرادق آن .بمسامیر بقا مسمر باشد، و هر و دولتی که رفعتی که اوج کیوان .بمقابلهٔ کنگرهٔ ایوان آن حضیض نماید cümlesi[487], *Ravżatü'l-küttâb*'da

[481] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 141.
[482] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 19-20.
[483] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 141-142.
[484] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 11-12.
[485] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 142.
[486] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 107.
[487] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 152.

اطناب سرادق جلال آن .بمسامیر بقا مسمّر باشد، و هر رفعتی که اوج کیوان در مقابلهٔ کنگرهٔ ایوان حضیض نمایـد şeklindedir[488].

Türkçe münşeât bölümünde 1 numaralı mektuptaki سماء سماك سیادت، اوج بـروج سعادت، درّی فلك کمال، درّ صدف جلال، معدن لطـف و اشـفاق، منبـع مکـارم اخـلاق ibareleri[489], *Ravżatü'l-küttâb*'da معدن لطف و اشفاق، منبع مکارم اخلاق، آفتاب آسمان سـیادت şeklinde kendini göstermektedir[490]. Sözkonusu mektuptaki هر لحظه طیرانده، و هر لحـه هیجانـده در cümlesi[491], *Ravżatü'l-küttâb*'da خاطر را هر لحظه طیرانی و بواعث نزاع را هر لحه هیجانی بود şeklindedir[492]. Aynı mektupta بَریدِ خیال که پَیك جهاندُر شرحی پیرامننه گذر قلمیه، و تیر فکرت که گرِهْ گشای مشکلاتدر بـسطی برید خیال که پیك جهان گردست پیرامن شرح cümlesi de[493], *Ravżatü'l-küttâb*'da مجاری سنده نفوذ اتمیه şeklindedir[494]. 2 numaralı mektuptaki آن مجالی یابد و تیر فکرت که گره گشای مشکلاتست در مجـاری بـسط آن نفـوذی کنـد آفتـاب چرخ جلال ifadesi[495], *Ravżatü'l-küttâb*'da آفتـاب آسمـان جـلال şeklindedir[496]. Sözkonusu mektuptaki مدار ارباب حاجات، مرکز اصـحاب مهمـات ifadesi[497], Ravżatü'l-küttâb'da مدار اربـاب حاجـات و مرکـز اصـحاب مهماتـست şeklindedir[498]. Aynı mektuptaki نـهال باغ سَرْوری، دُرِّ اکلیل مهتـری ifadesi[499], *Ravżatü'l-küttâb*'da[500] aynen yer alırken رافع عَلَم مروت، باسط خوان فتوت ifadesi de[501], *Ravżatü'l-küttâb*'da رافع عَلَم مروّت، و منبع فضایل، و کان فتوّتست şeklinde[502] kendini göstermektedir. 3 numaralı mektuptaki امیددر بو

[488] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 24.
[489] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 158.
[490] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 117.
[491] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 159.
[492] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 127-128.
[493] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 159.
[494] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 151.
[495] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 160.
[496] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 121.
[497] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 160.
[498] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 80, 121.
[499] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 160.
[500] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 121.
[501] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 160.
[502] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 123.

صبح رسالتك عقبنجه آفتاب جمال که فهرست سعادت و عنوان سیادتدر، یوز کستره cümlesi[503], *Ravżatü'l-küttâb*'da ان شاء الله که در پی این صبح بشارت آفتاب جمال مبارك خداوندی که فهرست سعادت و عنوان تشنهٔ بادیهٔ احتیاجه منهل سیادتست روی نماید şeklinde[504] geçmektedir. 9 numaralı mektuptaki تشنگان بادیهٔ خوش گوار، و مبتلای حرمان و خَیبته هوای سازکاردر cümlesi[505], *Ravżatü'l-küttâb*'da احتیاج و افتقار را منهلی خوش گوار و رنجوران حرمان و خیبت را هوای سازگارست şeklinde[506] yer almaktadır. Yine aynı mektupta yer alan iki Arapça beyit (نُبِّئْتُ أَنَّكَ بِالسِّيَادَةِ...)[507], *Ravżatü'l-küttâb*'dan[508] alıntılanmıştır. 10 numaralı mektuptaki رفعتده طنزه گر آسمان cümlesi[509], *Ravżatü'l-küttâb*'da در رفعت طیره گر آسمان şeklindedir[510]. Sözkonusu mektuptaki عروس عقل فواید کلمات درر بارله ifadesi[511], *Ravżatü'l-küttâb*'da گردن و گوش روزگار şeklinde[512] bulunmaktadır. Aynı mektuptaki شرح نایرهٔ فراق، و وصف بقلاید فواید کلمات دُرربار cümlesi[513], *Ravżatü'l-küttâb*'da لوعهٔ اشتیاق، اوزن عمرله نطاق الفاظه کلمز، و استغراق اوراقله حیّز عباراته صغمز şeklinde[514] kendini göstermektedir. 11 numaralı mektuptaki شرح نکایت و وصف لوعهٔ آن بعمرهای دراز در نطاق الفاظ نیاید و باستغراق اوراق در حیّز عبارت قلم سرتیز تحریریله، و خاطر نگنجد cümlesi[515], *Ravżatü'l-küttâb*'da شرح آن بتحریر قلم سرتیز و تقریر خاطر خیال انگیز تقریریله ممکن اوله şeklinde[516] yer almaktadır. 12 numaralı mektuptaki ثنای که طیب رایحده خیال انگیز ممکن نگردد cümlesi[517], *Ravżatü'l-küttâb*'da خاك آن در طیب رایحه بر با عنبر عنبره معادل و عذوبتده شکره مماثل در

[503] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 164.
[504] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 166.
[505] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 211.
[506] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 183.
[507] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 212.
[508] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 207.
[509] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 213.
[510] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 50.
[511] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 214.
[512] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 211.
[513] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 214.
[514] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 185.
[515] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 216.
[516] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 200.
[517] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 218.

معادل و آب آن در عذوبت با شکر مماثلست şeklinde[518] yer almaktadır. 13 numaralı mektuptaki iki Farsça beyit (درد و بلا و رنج...) [519] , *Ravżatü'l-küttâb*'dan[520] alıntılanmıştır. 14 numaralı mektuptaki وحشت کربت، و ضربت غربت cümlesi[521], *Ravżatü'l-küttâb*'da وحشت غربت، و ضربت کربت şeklinde[522] yer almaktadır. 15 numaralı mektuptaki خذمتی که نفخهٔ صدق مجمر هوای مبخّر، و فوحهٔ خلوصِ صحن دماغی معطّر قله cümlesi de[523], *Ravżatü'l-küttâb*'daki سلامی که تضوّع آن مجمر هوارا معطّر گرداند ومطالعهٔ آن صحن دماغ را مبخّر کند cümlesiyle[524] yakından ilintilidir. Sözkonusu mektuptaki تحیتی که روضهٔ بهشت کیب دلگشا ، سبزهٔ عذار کیب زیبا اوله در گلستانی چون روضهٔ بهشت دلگشا و جویباری چون سبزهٔ عذار شاهدان زیبا cümlesi[525], *Ravżatü'l-küttâb*'da şeklinde[526] kendini göstermektedir. Aynı mektuptaki

... قناع خجلت "لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ" ایله، و حجاب حیرت شعر:

إِذَا لَمْ تَسْتَطِع أَمْرًا فَدَعْهُ وَجَاوِزْهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ

ایله مدحت، و ثنا و محمدت

cümlesi[527], *Ravżatü'l-küttâb*'da

در قناع خجالت "لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ" و در حجاب حیرت

إِذَا لَمْ تَسْتَطِع أَمْرًا فَدَعْهُ وَجَاوِزْهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ

ثنا و مدحت

[518] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 151.
[519] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 220.
[520] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 27.
[521] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 222.
[522] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 21.
[523] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 224.
[524] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 126.
[525] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 224.
[526] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 189.
[527] **er-Risâletü'ş-şevķıyye**, s. 224-225.

şeklinde[528] bulunurken نه دلده میل مسرّت، و نه خاطرده التفات لذت وار cümlesi de[529], *Ravżatü'l-küttâb*'da نه دل را بدواعی لذّات میلی و نه ضمیر را بنتایج مسرّات التفاتی şeklinde[530] dikkati çekmektedir.

Görülebildiği kadarıyla başta mukaddime ve çok az da matla'u'l-hadîste olmak üzere Arapça münşeât bölümünde 4 mektupta, Farsça münşeât bölümünde 9 mektupta, Türkçe münşeât bölümünde de 10 mektupta *Ravżatü'l-küttâb*, çok açık bir şekilde *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'yi etkisi altına almış ve adeta onun için işlenmeye hazır bir hammadde konumuna gelmiştir.

H. Hüsamzâde'nin Bazı Eserlerinin er-Risâletü'ş-şevḳıyye'sine Etkisi

Hüsamzâde'nin *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'sindeki eseri kaleme alma nedeni ve ithâf yazısı, daha önce de bahsedildiği gibi *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'sinde de vardır[531]. O yüzden burada ona tekrar değinilmeyecektir. *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de mukaddimede geçen "الخَوْضُ فِي طَلَبِ الإِدْرَاكِ إِشْرَاكٌ" (İdrâk talebine dalmak ortak koşmaktır) sözü[532], *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'de de aynen yer almaktadır[533]. *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de matla'u'l-hadîste geçen iki Arapça beyit (وَحَدَائِقُ فِيهَا...)[534] *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'de de biraz rivayet farkıyla nispetsiz yer almaktadır[535]. Arapça münşeâtta 3 numaradaki mektupta geçen

كَيْفَ وَإِنَّهُ يَدُورُ أَطْوَاقُ آلاَئِهِ عَلَى رِقَابِ الآمَالِ، وَيَتَسَلْسَلُ نَعْمَاؤُهُ الْمُتَوَاتِرَةُ فِي ﴿الغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾

cümlesi[536], *er-Risâletü'z-zevḳıyye*'de de hemen hemen benzer bir ifadeyle yer almaktadır[537]. Aynı mektuptaki فَلَمْ يَبْقَ لَهُ سَبِيلٌ إِلَى سُلُوكِ مَدْيَنِ الْمَقَالِ cümlesi[538], *er-*

[528] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 111-112.
[529] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 225.
[530] Ebû Bekir İbnü'z-Zekî, **a.g.e.**, s. 128.
[531] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'z-zevḳıyye**, vr. 6a-6b.
[532] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 18.
[533] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'z-zevḳıyye**, vr. 14b.
[534] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 29.
[535] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'z-zevḳıyye**,vr. 11b-12a.
[536] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 41.
[537] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'z-zevḳıyye**,vr. 59b.
[538] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 41.

Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye'de فلم يبق للعقل سلوك مدين أداء الشكر rivayetiyle yer almaktadır[539]. Yine sözkonusu mektupta وَأَصْبَحَ سِلْسِلَةُ التَّـوَالِي لِـسَاقِ الجِـدِّ العَقْـدَ وللعَقْـل العِقَـالَ cümlesi[540], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de سلسلة العقد من ســاق الجــد وأزال مــن العَقــل العِقــال şeklinde kendini göstermektedir[541]. 4 numaralı mektuptaki سَنَةُ الوَصْلِ سَنَةٌ، سِـنَةُ الهَجْـرِ سَـنَةٌ cümlesi[542], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de aynen yer almaktadır[543]. Aynı mektuptaki وَأَكْحَلْتُ عَيْنِي بِغُبَارِ عَتَبَتِهِ الشَّرِيفَةِ cümlesi[544], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de فأَكْحَلْتُ عَيْنِي بِغُبَـارِ خدمتـهم şeklindedir[545]. 7 numaralı mektuptaki وَمِنْ إِسْـقَاطِهَا اليَـوْمَ عَيْنَـايَ سِـمْطًا فَـسِمْطًا cümlesi[546], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de هذه أَسْقَطْتُها سِـمْطَيْنِ سِـمْطَيْنِ مـن عَيْنَـيَّ şeklindedir[547]. 9 numaralı mektubun başındaki iki Arapça beyit (فَـدَيْتُكَ حَيِّهَـا…) [548] *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de de nispetsiz olarak yer almaktadır[549]. Aynı mektuptaki لِمَطْلَعِ تَلألأَ بِلَمْعَةٍ نُورَانِيَّةٍ ifadesi[550], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de مَطْلَعُ جمالٍ تَبَـرَّقَ بلمعـةٍ نورانيـةٍ şeklindedir[551]. Türkçe münşeât bölümünde 2 numaralı mektuptaki Farsça bir beyit (دانش ما و حمد تـو ديـدهٔ مـور…) [552], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de nispetsiz olarak bulunmaktadır[553]. 4 numaralı mektuptaki " دنيا سه نَفَسيست نَفَسی گذشت کردی دران چه کردی نَفَس دیگر ندانی یابی یا نیابی، نفس سوم آن که دانی، پس بشتاب دریـن یـك

[539] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 59b.
[540] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 41.
[541] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 59b.
[542] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 45.
[543] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 59a.
[544] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 46.
[545] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 5b.
[546] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 53.
[547] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 12b.
[548] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 60.
[549] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 45b.
[550] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 60.
[551] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**,vr. 1b.
[552] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 160.
[553] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**,vr. 104a.

"نفـــس بتـــدارك sözü[554], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de biraz farklı bir rivayetle yer almaktadır[555]. Yine aynı mektuptaki

فَإِذَا أدرك نَشْأَة الإِنْسَانِ وَتَرْتِيبه وَتَرْكِيبه وَاخْتِلاَف أَمْزِجَةِ أَفْرَادِهِ بِالتَّفْصِيلِ وَمُنَاسَبَة كُلِّ فَرْدٍ مِنْهُ بِكُلِّ اسْمٍ مِنْ أَسْـــمَاءِ اللهِ تَعَالَى يَظْهَرُ لَهُ سِرُّ ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾

cümlesi[556], *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de çok az bir farkla yer almaktadır[557]. Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede geniş yer bulan kelime-i tevhîd sultanı, nefs, rûh ve ilhâm kavramlarına, *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de de değinilmektedir[558]. Bunun dışında *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de yer alan bazı beyitlere, mesellere, hadislere vb.ye *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'de de zaman zaman tesadüf edilmektedir.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin en başındaki حَمْدًا لِمَلِكٍ مَلَكَ مِلاَكَ الْمُلْكِ حُكْمًا، وَأَحَاطَ كُـــلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا ifadesi[559], onun diğer bir eseri *Ḥâşiye'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*'da aynen yer almaktadır[560]. Matla'u'l-hadîste yer alan "إِتْحَـــافُ الْمُلُـــوكِ إِحْـــدَى الـــدَّوْلَتَيْنِ" atasözü[561], *Ḥâşiye'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*'da kendini göstermektedir[562]. Arapça münşeât bölümünde 9 numaralı mektuptaki صَـــدْرًا شَـــرَحْتُهُ ifadesi[563], aynen *Ḥâşiye'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*'da da vardır[564]. Aynı mektubun hemen hemen yarısı, *Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd* adlı kelama ilişkin eserinden (az bir rivayet farkıyla) alıntılanmıştır[565]. İşte mektupta geçtiği şekliyle o pasaj,

---

554 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 167.
555 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 55b.
556 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 171.
557 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 82b.
558 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, vr. 45b-49a.
559 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 1.
560 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli Bölümü, 2225/1, vr. 1b.
561 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 6.
562 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, vr. 2a.
563 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 60.
564 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, vr. 1b.
565 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, vr. 1b-2a.

"...بِنَظْرَةِ رَوْضَةٍ أَزْهَارُهَا رَأْيٌ جَزْلٌ وَذَكَاءٌ وَفَضْلٌ، وَأَنْهَارُهَا حِلْمٌ وَعَدْلٌ، وَلُطْفٌ وَبَـذْلٌ، وَبَهْجَـةِ دَوْحَـةٍ أُصُولُهَا غَرَائِزُ يُمْنَى، وَفُرُوعُهَا نَتَائِجُ حُسْنَى، وَأَوْرَاقُهَا مَعَارِفُ، وَأَثْمَارُهَا عَوَارِفُ، مَقَامٌ مَحْمُودٌ، بِـ﴿طَلْحٍ مَنْضُودٍ، وَظِلٍّ مَمْدُودٍ، وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ﴾، و﴿رَوْحٌ وَرَيْحَانٌ، وَجَنَّتُ نَعِيمٍ﴾، ﴿لاَ يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلاَ يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ﴾، شعر:

يَا لَهَا جَنَّةٌ بَدَتْ كَعَرُوسٍ لَمْ يَكُنْ حُلِيُّ حُسْنِهَا مُسْتَعَارًا

وَهِيَ حَدِيقَةُ كَمَالاَتِ أَوْحَدِيٍّ ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾ مِنَ الْحُدَاةِ، وَحَسَنَاتِ أَلْمَعِيٍّ نَحْوَهُ صَرْفُ الثَّنَاءِ مِـنَ الـرُّوَاةِ، كَيْفَ وَإِنَّهُ كَهْفُ الوَرَى، كشَفَ العَنَا عَنِ الحَيَارَى، وَكَفَّ بِكَفِّهِ المَكْشُوفِ عَلَى يَدِهِ البَيْضَاءِ عَنِ العُنَاةِ البَأْسَاءَ وَالظَّلْمَـاءَ، مَحَتِ العَادِيَةَ عَادَتُهُ اللَّطِيفَةُ، وَحَمَتِ الرَّاحَةَ رَاحَتُهُ الشَّرِيفَةُ، فَمَا وَافَقَ اليُمْنُ إِلاَّ مِنْ يُمْنَاهُ، وَلاَ رَافَقَ اليُسْرُ إِلاَّ مِنْ يُـسْرَاهُ، يَرْفَعُ عَلَى المَدْحِ عَلَمَ العِلْمِ وَالشَّرْعِ عَلَى التَّمَامِ، وَيَنْصِبُ عَلَى التَّمْيِيزِ أُمُورَ السَّلْطَنَةِ بِأَحْسَنِ النِّظَامِ، وَمِنْ هَهُنَا تَطَوَّقَ لِسَانِي بِطَوْقِ لَسَنٍ وَصْفِ صِفَاتِهِ، وَتَنَطَّقَ فُؤَادِي بِنَقْشِ مَدِّ وُدِّ ذَاتِهِ..."[566].

18 numaralı mektuptaki وَقَلْبًـا شَـغَفْتُهُ حُبًّـا cümlesi[567], *Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*'da aynen yer almaktadır[568].

Yukarıda geçen cümlelerden " بِقَطْرَةِ رَوْضَةٍ أَزْهَارُهَا رَأْيٌ جَزْلٌ وَذَكَاءٌ... وَلاَ رَافَقَ اليُسْرُ إِلاَّ مِنْ يُـسْرَاهُ" kısmı, Hüsamzâde'nin *Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ* adlı eserinde de yer almaktadır[569]. Dolayısıyla bu eserin de münşeât mecmuasına etkisinden söz edilebilir. *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de mukaddimede geçen

بِاسْتِغْرَاقِ رُوحِي فِي أَنْوَارِ جَلاَلِ أَحَدِيَّتِكَ، وَاسْتِنَارَةِ قَلْبِي بِأَسْرَارِ جَمَالِ صَمَدِيَّتِكَ، وَاسْتِضَاءَةِ بَصَرِي مِنْ وَرَاءِ سُـرَادِقَاتِ العِزَّةِ بِالبَوَارِقِ المُنِيرَاتِ، وَاسْتِطَابَةِ لِسَانِي بِمَذَاقِ الذِّكْرِ وَحَلاَوَةِ الكَلِمَاتِ التَّامَّاتِ، وَامْتِلاَءِ صَدَفِ سَمْعِي يَوْمَ الجَزَاءِ بِدُرَّةِ خِطَابِ ﴿فَـادْخُلُوهَا﴾ ﴿آمِنِينَ﴾، "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ" آمِين[570].

ifadeleri, *Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ'te* şu şekilde kendini göstermektedir:

---

566 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 60-61.
567 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 82.
568 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, vr. 1b.
569 Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, vr. 2a.
570 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 19.

بالاستغراق في أنوار اللاهوت، وبصري بالاستنارة في أسرار الجبروت، وقلبي بأشعة أوراد الـــواردات، ولـــساني بمـــذاق الكلمات التامّات، ثم إليه أسأل أن يملئ صدفَ سمعي يوم الجزاء بدرّة خطابِ فادخلوها آمنين رحم الله امرء قال آمين[571].

Ayrıca Arapça münşeât bölümünde 29 numaralı mektuptaki Arapça bir beyit (كتاب له استحقاق...)[572] az bir rivayet farkıyla yine sözkonusu eserde yer almaktadır[573].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de mukaddimenin sonunda فَلاَ غَرْوَ لِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ، وَلِلْمِسْكِ لاَ غَرْوَ لِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ şeklinde ve Arapça münşeât bölümünde 19 numaralı mektupta فَلاَ غَرْوَ لِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ، وَلِلشَّمْسِ أَنْ تَلُـــوحَ ve 27 numaralı mektupta يَفُوحَ، وَلِلْبَدْرِ أَنْ يَلُوحَ şeklinde geçen söz[574], müellifin *Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel* adlı eserinde فَلاَ غَرْوَ لِلـــشَّمْسِ أَنْ تَلُـــوحَ، وَلِلْمِـــسْكِ أَنْ يَفُـــوحَ rivayetiyle yer almaktadır[575]. Farsça münşeât bölümünde 19 numaralı mektuptaki Arapça bir beyit (إذا مَا بُنُـــو عَـــصْرِي...)[576], yine bu eserinde nispetsiz olarak bulunmaktadır[577].

Bu bilgiler ışığında Hüsamzâde'nin münşeât mecmuasının, onun *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*, *Ḥâşiye'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*, *Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ* ve *Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel* adlı eserlerinin izlerni de taşıdığı ifade edilebilir.

İ. Âlimlerin er-Risâletü'ş-şevḳıyye'yle İlgili Görüşleri

Hüsamzâde'nin sözkonusu eseri hakkında Taşköprizâde Ahmed Efendi, şu anlamlı sözleri kaydetmektedir: "Onun inşâ ilmi üzerinde büyük tesiri vardır. Nitekim yakın arkadaşlarına ve dostlarına gönderdiği mektuplarını serd ettiği bir eseri vardır. Bu eserin kelimeleri fasîh ve anlamları belîğ, nazmı ise tatlı ve akıcıdır"[578].

---

[571] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, vr. 2a.
[572] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 109.
[573] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, vr. 1b.
[574] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 23, 87, 103.
[575] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel**, vr. 2b.
[576] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 154.
[577] Hüsamzâde Mustafa Efendi, **Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel**, vr. 2a.
[578] Taşköprizâde, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye**, s. 115.

Mecdî Mehmed Efendi de, *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* ile ilgili şu dikkat çekici değerlendirmelerini yapmaktadır: "İnşâ ilminde yed-i beyzâ (büyük hüner) gösterip sevdiklerine ve dostlarına gönderdiği mektuplar müstakil bir kitap oldu. O mektuplar fesâhat-şi'âr (fasihlik belirtisi) ve belâgat-şâmil (belağat içeren) ve içindeki şiirler mükemmel bir tatlılık ve akıcılığı kapsadığından hayli şöhret buldu. Gönül çekici sade kelimelerinin güzel ve süslü dilberlerinin ve neşe veren sözlerinin değerli gelinlerinin, kabul kürsüsünde diğer latif mana vezirlerinin önüne geçtiği kesindir… Belirtilen risaleye *Risâle-i şevḳıyye* diye isim verip o şekilde başlıklandırdı. Bu hakîr, o bîmisâl (eşsiz) *Risâle*'ye ulaşıp mülahazasıyla müşerref oldum. Mektuplarının çoğunu Arapça buldum, Fars dilinde mektubu azdır, Türk dilinde azdan azdır, fakat hepsi birbirinden seçkindir. Mısrâ:

هر یکی ز آن جمله از دیگر لطیف و بهترست

(O cümleden herbiri diğerinden latif ve hoştur)"[579].

Kâtib Çelebi de şu ifadelere yer vermektedir: "*er-Risâletü'ş-şevḳıyye*, Muslihuddin Mustafa b. Hüsâm'a aittir. O, bunda dostlarına gönderdiği mektuplarını bir araya getirmiştir. Çoğunluğu Arapça ve birkısmı Farsça'dır. Türkçe ise, Farsça'dan daha azdır"[580].

Kanaatimize göre bütün bu sözler, Hüsamzâde'nin eserinin âlimler nezdinde ne denli büyük bir şöhrete sahip olduğunu göstermeye yeter[581].

[579] Mecdî, **Hadaiku'ş-şakaik**, s. 206-207.
[580] Kâtib Çelebi, **Keşfü'ẕ-ẓunûn**, I, 875.
[581] Son zamanlarda inşâyla ilgili yapılan çalışmalarda ise Hüsamzâde'nin eseri *Mecmû'a-i İnşâ* veya *Mecmua-i Münşeât* ismiyle zikredilmekte ve yaklaşık 893/1488'de yazıldığı ifade edilmektedir. Bkz. Tekin, **Menâhicü'l-İnşâ,** s. 11; Unan, "15. Yüzyıl Yazarlarından Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib'in Menâhicü'l-İnşâ'sı (İnceleme-Metin)", s. 7; Haksever, "Eski Türk Edebiyatında Münşeatlar ve Nergisi'nin Münşeatı", s. 82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKTUPLARDA ŞEKİL, İÇERİK, DİL VE ÜSLÛP

I. ŞEKİL

Burada *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de yer alan mektuplar, Arapça, Farsça ve Türkçe birer mektup örneğiyle şekil yönünden incelenecektir.

A. Mektubun Bölümleri

Mektup ibtidâ, tahallüs, talep ve intihâ olmak üzere dört ana bölüme ayrılır.

1. İbtidâ

"bde" kökünden ifti'âl babında mastar olan *ibtidâ*, sözlükte başlama, bir nesneyi diğer nesnelerden önce işlemek, eylemde onu öne geçirmek[582] ve başlangıç anlamındadır. Terim olarak ise mektubun giriş kısmına verilen isimdir. Bu kısımda bazı hususlara dikkat etmek gerekir.

İbtidâ, açıklama ve ifadenin meziyetlerine vâkıf hâle getirecek lafızların ve anlamların birinci cümlesi ve sözün başlangıcı olması bakımından kastedilen anlamı göstermeli, akıcı ve fasîh olmalı, lafzî ve manevî karışıklıktan kaynaklanan bağlantısızlıktan ve yine birtakım uzun ve faydasız sözle fesâhat ve belâgatı bozucu kelimeler ve anlamlardan uzak bulunmalıdır. İşte bu birinci cümle ne kadar cezîl olursa o kadar parlak ve güzel olur ve diğer cümlelere de dikkati yöneltmeyi gerektirir.

Sözden en evvel kulağa gelen bu olduğu için eğer onda lafız tatlılığı ve güzel tertip ve anlam açıklığı bulunursa dinlenmesine arzu ağır basacağı ve dinleyenleri uyaracağı için o söz makbûl olur, aksi takdirde yüz çevirilir.

Gelecek ibarenin bağlamının bazı gizli işaretler ve hâl ve maksatla ilgili kelimeler delaletiyle beliğ bir tabirle eda edilmesine *berâ'at-i istihlâl* denir ki kastedilene uygun olması yönüyle ibtidâların en güzelidir[583].

İbtidânın kapsamına şu iki unsur girer:

---

[582] Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "bde", I, 6.
[583] Miralay Süleyman Bey, **Mebâni'l-İnşâ**, Mekteb-i Fünûn-i Harbiyye-i Hazret-i Şâhâne, yy. 1288 h., I, 165.

a. Elkâb

Bu kelimenin tekili lakabdır ve sözlükte kişinin kendisine verilen ismin dışındaki isim[584], bir kişinin asıl isminden başka isimlendirildiği isim[585], kişinin özel isminden sonra isimlendirildiği, anlamına göre övgü veya yergi gösteren lafız[586], sonradan münasebetle koyulan ad[587], aslî isminden başka şöhret bulduğu isim[588], rütbe sahiplerine verilen unvanlar[589] ve rütbelerin derecelerini müş'ir mukaddime-i muharrerât[590] anlamlarındadır. Mektupların başında "elkâb" denilen ve gönderilenin mertebesine göre sıralanan birtakım sıfatlar dizilir. Elkab bir gelenek olduğu kadar her işin bir düzene bağlı olduğu oturmuş toplumlarda belli kurallara bağlı ve herkesin yerini, ayarını belirtmeye yarayan bir yoldur[591]. Kişilerin birbirine nasıl ve hangi unvanla hitap edeceği münşeat kitaplarında belirtilmiştir. Padişaha, vâlide sultana, sadrazama, vezirlere, şeyhülislama, kadıya, müderrise, hahama, patriklere, toplumda belli yeri olan kim varsa onlara yazılan mektupların hitapları başka başka olduğu kadar, tumturak bakımından da derece derecedir[592].

Elkâblar, genelde mektupların başında yer alır ve bunların temel özelliği daha ziyade rütbe ve saygı ifade eden sözler olmasıdır[593].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de toplam 64 mektuptan 29'unda elkaba yer verilmiştir. Bölümlere ayrı ayrı bakıldığında ise Arapça bölümünde 14, Farsça bölümünde 5 ve Türkçe bölümündeyse 10 mektupta lakaplar göze çarpmaktadır.

---

584 İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "lḳb", I, 743.

585 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "lḳb", I, 491; Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, Çağrı Yay., İstanbul 1995, s. 111. Âsım Efendi, yine aynı sayfada lakabın teşrîf/şereflendirme, ta'rîf/tanıtım ve tashîf olmak üzere üç çeşit olduğunu, şairlerin mahlasının ikinci ve yasaklananın da üçüncü çeşide girdiğini ifade etmektedir.

586 es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muḥammed b. Ali el-Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, 'Ârif Efendi Matbaası, Derse'âdet 1318 h., s. 129.

587 el-Aḫterî, **Aḫterî-i kebîr**, s. 912.

588 Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1313 h., I, 169.

589 Muallim Nâci, **a.g.e.**, s. 111.

590 Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, I, 111.

591 Orhan Şaik Gökyay, "Tanzimat Dönemine Değin Mektup", **Türk Dili**, Cilt: XXX, Sayı: 274, Ankara 1974, s. 20.

592 Gökyay, **a.g.m.**, s. 60; Mektuplarda değişik konumlardaki şahıslara yönelik yazılacak elkâb hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **'Unvân-ı mekâtîb**, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı bölümü, nr. 716.

593 İ. Çetin Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 34, Ankara 2000, s. 280.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Arapça bölümünde elkab, 1, 5, 6 ve 11 numaralı mektuplarda en başta yer alırken 3, 4, 13, 17, 20 ve 23 numaralı mektuplarda övgü dolu sözlerden sonra, 29 numaralı mektupta duaya bitişik şekilde ve 26 ile 28 numaralı mektuplarda da tahallüs ibaresinden sonra gelmektedir.

Farsça bölümünde 12 ve 19 numaralı mektuplarda elkab, en başta bulunurken 3, 13 ve 14 numaralı mektuplarda ise övgü içerikli sözlerden sonra yer almaktadır.

Türkçe bölümünde ise elkab, 1, 2, 3, 9, 10, 11, 12, 13, 14 ve 15 numaralı mektuplarda, hep en baştadır.

Burada herbir bölümden birer örnekle elkâb konusuna değinilecektir.

Arapça bölümünde 1 numaradaki özlem mektubunda[594] elkab, şu şekildedir:

(١) فِي الشَّوْقِ

مَطْلَعُ طَوَالِعِ المَحَامِدِ، مَشْرَعُ شَوَارِعِ المَقَاصِدِ، مِفْتَاحُ مُغْلَقَاتِ أَبْوَابِ الخَيْرَاتِ، كَشَّافُ مُشْكِلَاتِ مَسَائِلِ الحَسَنَاتِ، نَاظِمُ عُقُودِ المَمَالِكِ، عَاقِدُ نِظَامِ النَّصْرِ فِي المَعَارِكِ.

(1) ÖZLEM MEKTUBU

Övgü yıldızlarının doğuş yeri, amaç caddelerinin başlangıcı, kapalı hayır kapılarının anahtarı, karmaşık hasenât sorunlarını açığa çıkaran, memleketlerin akitlerini düzenleyen, savaş alanlarındaki gâlibiyet (zafer) düzenini uygulayan.

Türkçe bölümünde 3 numaradaki cevabnâmede[595] elkab, şu şekildedir:

(٣) جواب نامه

افتخار جهان، غيرت جنان، مَحَطِّ رِحَالِ جلال، مَصبّ زلال كمال، مجمع اكارم و اعالى، منبع مكارم و معالى، حليهٔ طراز منقبت، جلاَء آينهٔ حكمت، فلكيّ الهمم، ملكيّ الشيم،

(3) CEVAP MEKTUBU

Cihânın gurûru, cennetleri kıskandıran, yüceliğin konaklama yeri, olgunluk soğuk suyunun döküldüğü yer, en cömert ve en yücelerin toplandığı yer,

[594] **er-Risâletü'ş-Şevḳıyye**, s. 33.
[595] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 162.

cömertliklerin ve yüceliklerin kaynağı, menkıbe nakışının süsü, hikmet aynasının cilâsı, felek himmetli ve melek yapılı.

Buna karşılık Farsça bölümünde 10 numaradaki şefâatnâmede[596] ise elkâba rastlanmamaktadır:

(۱۰) شفاعت نامَه

نَوَالُكَ مَنْهَلٌ...

(10) ŞEFÂAT MEKTUBU

Senin bağışın, bir pınardır…

b. Selam, Saygı, Övgü ve Dua Sözleri

Bu sözler, elkablı mektuplarda genelde elkabdan sonra bulunur. Bazen de mektubun en başında selam, saygı ve övgü sözleri, ardından elkab ve onun ardından da dua gelebilir. Yine bazen de mektup, elkabsızdır ve sadece bu sözlerin tamamı ya da birkısmı bulunabilir. Bazı mektuplarda dua, elkabla iç içe veya önce gelmekle birlikte ekseriyetle elkabdan sonra bulunur. Burada ibtidanın sonunda dua ve övgünün gönderildiğini, armağan edildiğini bildiren ibarelere sıkça yer verilir. Şimdi bunları örneklemek istiyoruz.

Arapça bölümünde 1 numaradaki özlem mektubunda, durum şu şekildedir:

...أَصْبَحَ لَيْثًا حَامِيًا لِمُبْتَلَى وَقَائِعِ طَرَائِقِ الطَّوَارِقِ والأَهْوَالِ، وَغَيْثًا هَامِيًا عَلَى مُتَعَطِّشِ هَوَاجِرِ الحَوَادِثِ وَالأَحْوَالِ، وَبَحْـــرًا زَاخِرًا مُتَلاَطِمًا أَمْوَاجُ عَدْلِهِ، وَبَدْرًا زَاهِرًا مُتَلأْلِأً أَنْوَارُ بَذْلِهِ، **بيت**:

بر هر كه تافت روزی خرشيد لطف تو خرشيد همچو ذره در آيد ز روزنش

وَأَضْحَى جَامِعًا لِلْمَنَاقِبِ وَالمَفَاخِرِ، وَحَاوِيًا لِلْمَكَارِمِ وَالمَآثِرِ، وَمُجْمِعًا لِلْمَهَابَةِ فِي الصُّدُورِ وَالنَّوَاظِرِ، وَالمَحَبَّةِ فِـــي القُلُـــوبِ وَالضَّمَائِرِ، وَمِنْ هَهُنَا يَسْلُكُ كُلَّ يَوْمٍ مِنَ المَجْدِ نَادِيًا، وَيَنْظُرُ كُلَّ وَقْتٍ مِنَ الحَمْدِ نَادِيًا، **شعر**:

وَإِنَّ قُوَى الأَفْكَارِ فِي كُنْهِ وَصْفِهِ تَكِلُّ وَكُلُّ فِي تَعَاطِيهِ جَاهِد

[596] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 134.

وَقَلَّ لَهَا فِيهِ الْمَسَاعِدُ إِنَّهُ إِذَا عَظُمَ الْمَطْلُوبُ قَلَّ الْمُسَاعِدُ

مَدَّ اللهُ تَعَالَى وَارِفَ ظِلِّهِ، وَلا سَلَبَ عَلَى العَالَمِينَ وَاكِفَ وَبْلِهِ وَطَلِّهِ.

بَعْدَ خِدَمَاتٍ كَاعْتِدَالِ هَوَاءِ الصَّبَا حُسْنًا، وَمَذَاقِ رَاحٍ رَيْحَانِيٍّ طِيبًا، وَتَحِيَّاتٍ كَلَذَّةِ نَيْلِ الآمَالِ وَالأَمَانِيِّ، وَدَعَوَاتٍ كَحُسْنِ جَلْوَةِ الغَوَانِي...

… felâket ve korku yollarındaki çatışmalara maruz kalanı koruyan bir aslan, musibet/olay ve durumların şiddetli sıcaklarından susamışın üzerine dökülen bol yağmur, adâlet dalgaları birbirine vuran ağzına kadar dolu bir deniz, ihsân nurları ışıldayan parlak bir dolunay oldu.

Beyit: Senin lütuf güneşin, bir gün herkes (her kim)in üzerine doğarsa
Güneş, zerre gibi penceresinden çıkar

Övülecek hasletleri toplayan (kendisinde barındıran), asîl davranışları (cömertlikleri) ve yiğitlikleri içine alan, göğüslerde ve gözlerde heybeti ve kalplerde ve gönüllerde muhabbeti hâsıl eden (sağlamlaştıran) oldu. İşte bundan dolayı her gün bir onur meclisine ayak basar ve her vakit bir övgü seslenicisine kulak verip dinler.

Şiir: Onun vasfının derinliğinde düşünce güçleri bitkin düşer
Herkes, onunla ilgilenmeye çalıştığı hâlde
Onunla ilgili onlar (düşünce güçleri) için mutluluklar azdır
Zira istek büyük olunca yardım eden azdır

Yüce Allah, onun geniş gölgesini uzatsın ve mahlûkâttan onun damla damla akan sağanağını ve çiselemesini esirgemesin.

Güzellik bakımından sabâ yeli havasının ılıklığı, hoşluk bakımından güzel kokulu (fesleğen) şarabı tatmak gibi hizmetler, ümit ve beklentilere erişmenin lezzeti gibi selâmlar ve güzel kadınların cilve güzelliği gibi duâlardan sonra…

Farsça bölümünde 10 numaradaki şefâat mektubunda, durum şu şekildedir:

نَوَالُكَ مَنْهَلٌ عَلَى كُلِّ مُرْتَجٍ وَظِلُّكَ مُمْتَدٌّ عَلَى كُلِّ مُلْتَجٍ

برآن برتر از گمان نظر قماون بر حال غریبان.

بعد از ادَاء دعاء فراوان، و ثناء بی کَران...

Senin bağışın, her umutluya bir pınardır

Ve senin gölgen, her sığınana uzanır

Onun için gariplerin durumunu önemsemeyici bakış şüphesinden uzak (daha üstün) olsun.

Bol duâ ve sonsuz övgüyü edâ ettikten sonra…

Türkçe bölümünde 3 numaradaki cevabnâmede ise durum şu şekildedir:

...**بیت**:

علو قدرش افزون ز کارگاه یقین عروج جاهش بیرون ز پایه گاه گمان

مَدَّ اللهُ ظِلَّهُ.

دعایی که جالب کرم کردگار، و رافع اَلَمِ روزگار، دُرْ، و ثنایی که نور صدقله متجلی، و زیور اخلاصله متحلّی، در ، جناب بی مثاله که عذوبت لطفندن شکَرْ انگشت گزان، و خجلتِ سُرعتِ طبعندَنْ برقِ هوَا افتان و خیزاندُرْ، عـــرض اولنب...

Beyit: Onun değerinin yüceliği, yakîn fabrikasından çoktur

Onun makâmının yüksekliği, zan derecesinin dışındadır

Allah, onun gölgesini uzatsın.

Duâ ki Allah'ın keremini celbedici ve zamanın elemini ortadan kaldırıcıdır ve övgü ki doğruluk ışığıyla cilâlanmış ve samîmiyet süsüyle süslenmiştir, eşsiz cenâba ki lütfunun tatlılığından şeker, parmak ısırıcı ve tabîatının hızının (verdiği) utancından havadaki şimşek, düşüp kalkıcıdır, arz edilip…

2. Tahallüs

"ḫlṣ" kökünden tefa'ul bâbında mastar olan *tahallüs*, halâs olma, kurtulma anlamındadır[597]. Bu kurtulma anlamıyla yakından ilgili olan tahallüs bölümünde, bir bölümden diğerine geçiş sözkonusudur ve bu yönüyle kasîdenin girizgâh bölümüne benzer. İşte ibtidâ bölümünden talep bölümüne geçişi sağlayan söz ve ibarelere *tahallüs* denir[598]. Bir başka deyişle sözü süsler güzel tabirlerle teşbîb vs.den münasebata (uygunluklara) riayet ederek kastedilene geçmektir. Bunda ibtidâ ile güzel uyum ve bağlantının varlığı şart olduğu gibi anlamların birbirini tutması ve aralarında nedensellik ilişkisinin bulunması ve sözün cümlesinin tek tarz üzere dökülmesi lazımdır. O da nesir yazanın ustalık ve tasarruf gücü ve tabiatının güzelliği ve kapasitesi nispetinde olabilir. Çünkü dinleyen, teşbib vs.den kastedilene geçileceği zaman iki tarafın uyuşmasını güzel bulursa neşesi hareket ederek sonrasına kulak verir ve aksi takdirde dikkatle dinlemez[599].

"Bu bölüm, ibtidâ bölümünün sonunda *ithâf u ihdâ olundukdan sonra*, *irsâl u iblâg kılındukdan sonra* gibi sözlerle selâm ve saygı sözlerinin gönderilmesinin ardından gelen *ma'rûz-ı bende-i devlet-hâh-ı bî-iştibâh budur ki*…, *arz-ı dâ'î-i devlet ü mâdih-i şevket budur ki*… gibi daha çok arz bildiren sözlerden oluşur"[600].

Şimdi tahallüsü *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'den örneklerle somutlaştırmak istiyoruz.

Arapça bölümünde tahallüs kısmında ekseriyetle iletmek, bildirmek, ulaştırmak, bilgisine sunmak ve arz etmek anlamlarına gelen *inhâ* [إنهاء][601] mastarının edilgen muzâri şekli *yünhâ* [يُنْهَـــى] (iletilir, bildirilir, ulaştırılır, arz edilir), bazen de etken muzâri şekli *ünhî* [يُنْهِي] (iletir, bildirir, ulaştırır, arz eder) fiili kullanılmaktadır. Sadece bir mektupta ise etken muzâri *ünhî* [أُنْهِي] (iletirim, bildiririm, ulaştırırım, arz ederim)'ye rastlanmıştır. Bu iletiye işaret eden fiilden önce de genelde ibtidâ

---

[597] el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ**, "ḫlṣ", III, 1037; İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "ḫlṣ", VII, 26; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "ḫlṣ", II, 1170.

[598] Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 280.

[599] Miralay Süleyman Bey, **Mebâni'l-inşâ**, I, 165-166.

[600] Derdiyok, **a.g.m.**, s. 280.

[601] İnhâ, sözlükte bir kişiye bir sözü ve haberi yetiştirmek anlamındadır. Bkz. Âsım Efendi, **a.g.e.**, "nhy", IV, 1209.

bölümünün sonunda bulunan "… dua ve …övgü hediyelerini gönderdikten sonra", "…hizmetler,…selamlar ve…dualardan sonra", "…kulluk ve…hizmetten sonra", "…selam iletildikten,…dua ve…övgü gönderildikten sonra" gibi ibarelere yer verildiği gibi bazen bunlara hiç değinilmeden sadece *yünhâ* [يُنْهَى] kullanılabilir. Bir mektupta da *inhâ* [إنهـــاء]'nın değil de '*arz* [عَـــرْض] mastarının kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bütün bunların yanında bazı mektuplarda da tahallüse hiç yer verilmeden doğrudan sonraki bölüme geçilmektedir.

Arapça bölümündeki tahallüse ilişkin belirtilen özellikler, Farsça bölümü için de söz konusudur. Ancak Farsça mektupların tahallüs kısmında bilhassa *'arza mî dâred* [عرضه می دارد] (arz eder), *'arzdâşt-i în muhibb ânest ki* [عرض داشت این محب آنست که] (bu dostun arzı şudur ki), *ma'rûz-ı re'y-i cihân-ârây mî dâred ki* [معروض رای جهان آرای می دارد که] (cihânı süsleyen görüşe arz edilir ki) *der ân mevkıf-ı 'arz ki* [در آن موقف عرض که] (şu arz konumunda ki) *'arza mî reved* [عرضه مـــی رود] (arza varır), *ma'rûz ânest ki* [معروض آنست کـــه] (arz edilen şudur ki) ve *gûyâ mî başem* [گویـــا مـــی باشـــم] (söyleyici olurum, söylerim) ve *mî gûyed* [می گوید] (söyler) gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Türkçe bölümünde de Arapça ve Farsça bölümleri için sözü edilen özelliklerin geçerli olduğu söylenebilir. Buradaki mektupların tahallüs bölümünde *i'lâm olunur ki(m)* [اعلام اولنر کم], *inhâ olunur ki(m)* [انهـــا اولنـــر کـــم], *ma'rûz olunur ki* [معروض اولنر که], *'arz kılınur ki* [عرض قلنور که], *'arza varır ki* [عرضه وارر کـــه] gibi ifadeler kullanılmaktadır. Burada dikkati çeken husus, bu fiillerin genelde edilgen yapıda gelmesidir. Bundan da anlaşılmaktadır ki Türkçe mektuplarda hem Farsça'nın hem de Arapça'nın tesiri vardır, ama Farsça'nın etkisi biraz daha fazladır. Çünkü kullanılan sözcükler, çoğunlukla Farsça'da olduğu gibi 'arz ve türevleridir.

Arapça bölümünde 1 numaradaki özlem mektubunda tahallüs, şu şekildedir:

… يُنْهَى أَنَّ… (bildirilir, arz edilir ki)

Farsça bölümünde 10 numaradaki şefâatnâmede ise tahallüs şöyledir:

... عرض داشت این محب آنست که... (bu dostun arzı şudur ki)

Türkçe bölümünde 3 numaradaki cevabnâmede tahallüs, şu şekildedir:

...انها اولنر کم... (inhâ olunur kim)

3. Taleb

"ṭlb" kökünden mastar olan *taleb*, sözlükte istemek[602], istenmek, rağbet etmek, edilmek[603], dileme, arama[604], hâhiş ü ârzû eylemek, isteği ifade etmek ve arzûyu beyan etmek ve meyl ü rağbet etmek[605], istenen hak[606], istek, dilek, arzu[607] anlamlarındadır. Terim olarak mektupta istek bildiren bölüme verilen isimdir. Bununla birlikte her mektubun bu bölümünde kesinlikle bir istekten söz edileceği düşünülemez, ama ifade edilmek istenen bir duygu, fikir, bilgi ve haber elbetteki mevcuttur[608]. *Mebâni'l-inşâ*'da taleple ilgili şu bilgiler kaydedilmektedir:

"Bir de talep vardır. O da, gönüldekini ısrar ve zorlamadan uzak ve mevkiye uygun ve maksada ermeyi çağıran ve içeren nazik lafızlar ve saygı ve tevessülâtı içeren güzel manalarla eda etmeye ve açıklamaya derler. Bu talep, istirhâm ve isti'tâfa (yardım ve merhamet dileme) özgü olmayıp belki arz edilen bir maddenin kabule karin olması için güzelliklerini veya çirkinliklerini veyahut kolaylıklarını ve zorluklarını gerektirecek vesileler ve delâletler burada ortaya konur. Ve bu yönden kaleme alınan maddenin ruhu şu talep yeri (mevzii) demek olup en çok dikkat ve ihtimâm burada sarf edilmelidir".[609]

Talep, mektubun en mühim kısmını teşkil eder ve onun orta direği konumundadır. Bunsuz bir mektup, sernâme olmaktan öteye gidemez.

"Talep bölümü, tahallüs bölümünde görülen *ma'rûz-ı bendegî*..., *arz-ı fakîr*... gibi sözlerle başlar. Daha sonra mektubun gönderilme amacı olan şey veya

---

602 el-Cevherî, **eş-Şıḥâḥ**, "ṭlb" I, 172; el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 630.
603 Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 523.
604 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** I, 886.
605 Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 798.
606 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "ṭlb", I, 358.
607 Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, XI. Baskı, İz Yayıncılık, yy. 1996, s. 1041; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, haz. Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2000, IV, 2743
608 Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 280.
609 Miralay Süleyman Bey, **Mebâni'l-inşâ**, I, 165-166.

bir haber bildirilir. Bundan sonra genel olarak *mercûdur ki*…, *ümîddür ki*…, gibi sözlerle beklentiler bildirilir ve bu bölüm sona erer" [610].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça mektuplarda talebin son tarafında genelde *ve es'elüllâhe te'âlâ*… [وَأَسْأَلُ اللهَ تَعَالَى…] (ve Allah'tan dilerim ki…), *ve'l-mercüvvü*… [وَالمَرْجُوُّ…] (ve umulur ki…), *ve ile'llâhi etežarra'u*… [وَإِلَى اللهِ أَتَــضَرَّعُ…] (ve Allah'tan niyaz ederim/Allah'a yalvarırım ki…), *ve mine'llâhi yu'melü ve ileyhi yübtehelü*… [وَمِنَ اللهِ يُؤْمَلُ، وَإِلَيْهِ يُبْتَهَــلُ…] (ve Allah'tan umulur ve niyaz edilir/Allah'a yalvarılır ki…), *ve ile'llâhi te'âle'l-ibtihâlü külle'l-ibtihâl* [وَإِلَــى اللهِ تَعَــالَى الاِبْتِهَــالُ، كُــلَّ الاِبْتِهَــالِ…] (ve Allah'tan tam olarak niyaz edilir ki…) *le'allehû*… [لَعَلَّــهُ…] (umulur ki o…), *ve'l-me'mûlü minküm*… [وَالمَأْمُولُ مِــنْكُمْ…] (ve sizden umulan şudur ki…) şiir içinde geçen *ümîd* [امید] (ümit) ve *murâd* [مــراد] (dilek), *ve emeltü*… [وَأَمَلْــتُ…] (ve umdum…), *ve yübğâ*… [وَيُبْغَى…] (ve arzu edilir ki…), *sümme mâ yetemenne'l-memlûkü*… [ثُمَّ مَا يَتَمَنَّى …المَمْلُوكُ] (sonra kulun temennisi şudur ki…), *felâ yütemennâ illâ*… *velâ yürcâ illâ*… [فَلاَ يُتَمَنَّى إِلاَّ… وَلاَ يُرْجَى إِلاَّ …] (ancak şu temenni edilir… ve ancak şu umulur ki…), *fe'l-me'mûlü ve'l-mübteğâ ve'l-mes'ûlü ve'l-mürtecâ mine'l-in'âmi'l-'âmmi ve'l-ihsâni't-tâmm* [فَالمَأْمُولُ وَالمُبْتَغَى، وَالمَسْؤُولُ وَالمُرْتَجَى، مِنَ الإِنْعَــامِ العَــامِّ، وَالإِحْــسَانِ التَّــامِّ…] (Umûmi lütuf(in'âm) ve tam ihsândan umulan ve arzulanan, istenen ve beklenen, şudur ki…) gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Farsça mektuplarda talebin son tarafında umumiyetle *ümîd-i dâd ez der-i Perverdigârî cûy ki* [امیــدِ داد از دَرِ پروردگــاری جــوی کــه] (Perverdigârın kapısından adalet(ihsan) umudu ara ki), *ez Hazret-i Zü'l-celâl hâste şud* [از حضرت ذو الجلال، خواسته شــد] (Ve celal sahibi hazretten istendi), *ez bahşâyiş-i perverdigârem ümîd vâsikest ki*… [از بخشایش پروردگارم امید، واثقست کــه…] (Perverdgârımın ihsân ediş (bağışlayış)inden umut kesindir ki…), *ümîdest ez nevâziş-i ihsân-ı ân mefhar-i cihân*… [امید است از نوازش

[610] Derdiyok**, a.g.m.**, s.280.

[احسان آن مفخر جهان…] (O dünya gururunun ihsan iltifatından umulur/ümittir ki…), *ümîdest ki…* [امیدست که…] (ümittir/umulur ki…), *ez dergâh-ı ‘izzet-i ‘azze ve ‘alâ mes’ûl ki…* [از درگاه عزت عز و علا مسؤول که…] (‘Azze ve ‘alâ’nın izzet dergâhından şu arzu edilir ki…), *ez cûdî nihâyet me’mûl ânest ki…* [از جودِی نهایت مأمول آنست که] (Nihâyet cömertten umulan şudur ki…), *ba‘d ezîn gerden u gûş-i ‘arûs-i emel…* [بعد ازین گردن و گوش عروس امل…] (Bundan sonra umut gelininin boynu ve kulağı…), şiir içinde geçen *ümîd* [امید] (ümit/umut) ve *ümîd dâred* [امید دارد] (ümit eder/umar) gibi ifadeler bulunmaktadır.

Türkçe mektuplarda talebin son tarafında ise ekseriyetle *Hak celle ve ‘alâ cenâbından mes’ûldür…* [حق جل وعلا جنابندن مسؤولدر…], *ümîddür…* [امیددر…], *Hak sübhânehû bârgâhından müteżarrı‘dur ki…* [حق ﴿سُبْحَانَهُ﴾ بارگاهندن متضرّعدر که] gibi ifadeler göze çarpmaktadır.

Burada dikkati çeken Türkçe’nin hem Arapça hem de Farsça’daki umut/beklenti ifadelerinden etkilenmiş olmasıdır. Farsça’da da bu bölümde Arapça sözcüklere rastlanmakla birlikte genelde Farsça kökenli “ümîd” sözcüğünün kullanılması gözden kaçmamaktadır.

Arapça bölümünde 1 numaradaki özlem mektubunda taleb, şu şekildedir:

… شَوْقًا لاَ يُقَلِّلُ مِنَ القَلْبِ الْتِهَابَ نِيرَانِهِ عَبَرَاتُ دِجْلَةٍ وَجَيْحُون ، بَلْ لاَ يُسَكِّنُ سَوْرَةَ ذَلِكَ الالْتِهَابِ مَا يَدُومُ مِنْ دِيَمِ الفَلَكِ المَنْجَنُونِ، بيت:

اشك از دمشق ديده ز غوغای مصر دل مانند سيل دجله ز بغداد ميرود

وَوَجْدًا يَجِدُهُ مُنْبَعِثًا عَنْ نَشَاطٍ وَأَرْيَحِيَّةٍ ، وَصَبْوًا يُصِيبُهُ عَنْ خُصُوصٍ وَخُلُوصِ طَوِيَّةٍ، وَقَلْبًا هَائِمًا يُسْأَلُ مِنْهُ إِلَى الآن الصَّبْرُ الجَمِيلُ، وَالآنَ يُسْأَلُ مِنَ الصَّبْرِ القَلْبُ العَلِيلُ، شعر:

خَلِيلَيَّ إِنَّ الْوَجْدَ لِلصَّبْرِ غَالِبٌ وَإِنَّ قَضَاءَ الْحُبِّ لِلْحُزْنِ جَالِب

تَرَى مُقْلَتِي فِي كُلِّ يَوْمٍ مُصِيبَةً وَجُمْلَةُ أَحْوَالِ الْمُحِبِّ مَصَائِب

لَقَدْ بَلَغَ مَبْلَغًا لاَ يُحِيطُ بِإِفَاضَتِهِ أَلْسِنَةُ الأَقْلاَمِ، وَلاَ يَمْلِكُ أَعِنَّةَ ضَبْطِهِ أَيْدِي الأَوْهَامِ، بيت:

قلم وصف من چگونه بنويسد كه آن سخن بزبان قلم چو مو آيد

﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ﴾ لَوْعَتِي ، وَمَـا نَقَـصَتْ قصَصُ غُصَّتِي وَفُرْقَتِي، بيت:

خواهد از سوز حديث تو قلم سوخت كمال در قلم خود سخنى نيست سخن در ورقست

وَأَسْأَلُ اللهَ تَعَالَى أَنْ يَرْفَعَ صُدْغَ ظَلاَمِ الحَسْرَةِ وَالبَلْوَى، مِنْ عِذَارِ وَجْنَةِ الوُصْلَةِ وَالزُّلْفَى، ع

با مرادِ دل رسان يا ربْ منِ بيچاره را

kalpten Dicle ve Ceyhûn'un gözyaşlarının, ateşlerinin alevlenmesini azaltmadığı, hatta dönen feleğin devâm eden sürekli yağmurlarının bu alevlenmenin şiddetini dindirmediği özlem,

Beyit: Gözyaşı, göz Dımaşkından gönül Mısır'ının kavgasından
Dicle seli gibi Bağdat'tan gider

canlılık ve neşelilikten kaynaklanarak duyduğu vecd, özel ve tam bağlılıktan ve niyet temizliğinden kazandığı meyil ve şimdiye kadar kendisinden sabr-ı cemîlin sorulduğu coşkun kalp ki şimdi sabırdan hasta kalp sorulur,

Şiir: Dostum, şüphesiz vecd sabra gâliptir
Ve muhakkak sevginin kazâsı, üzüntüyü getirir
Gözüm, her gün bir musîbet görüyor
Zaten sevenin bütün hâlleri, musîbetlerdir

kalemlerin dillerinin ayrıntısına giremediği ve vehimlerin ellerinin zaptetme dizginlerine sâhip olamadığı bir dereceye ulaşmıştır.

Beyit: Kalem, benim vasfımı nasıl yazar

Çünkü o söz, kalemin diline tüy gibi gelir

ve "eğer yeryüzünde bulunan bütün ağaçlar kalem, denizler de mürekkep olsa ve bunlar bittikten sonra yedi misli deniz daha olsa da yazsalar", gönül yanıklığımın sözleri bitmez, keder ve ayrılık hikâyelerim eksilmez.

Beyit: Senin sözünün ateşinden kalem yanacak Kemâl

Kalemde başlı başına bir söz yoktur, söz yapraktadır

Allah'tan dilerim ki kavuşma ve yakınlığın yanağındaki sakal çizgisinden özlem ve dert karanlığının zülfünü kaldırsın.

Mısrâ: Ben bîçâreyi gönlün murâdına eriştir yâ Rab

Farsça bölümünde 10 numaradaki şefâatnâmede taleb şöyledir:

... مُوصِلِ رقعهٔ دعا مرد اهلست غریب افتاده، محفوف بَحیْفِ فقر و فاقه، و در شان آن مفخر کامکاران، و ملجــأ امیدواران، که مَعین عین احسانست، و مُعین دلفگاران، از اقبال دولت او قبول نفس را قیاس صحیح کرده، و در حق این محب رواج سخن ظن نموده، لا جرم تضرع توقع برای آن پایمال حیرت، در تنگنای ضجرت، لازم آمد.

از لطف مخدومی امیدست مارا مشفّعْ گرداند، که در روز جزا مضیَّعْ نباشد.

... duâ ruk'a (kâğıt, mektup)sını ulaştıran, yoksulluk zulmüyle sarılarak garip düşmüş ehil bir kişidir. İhsân kaynağının akarsuyu ve gönlü yaralıların yardımcısı olan o bahtiyâr (isteğine erişmiş)ların gururu ve ümitlilerin sığınağı hakkında onun devlet ikbâlinden nefes kabûlünü doğru kıyâs etmiş ve bu dost hakkında söz revâc(yayılma)ına zan göstermiş. Muhakkak ki bu beklenti yalvarışı, iç sıkıntısı veren darlıkta o şaşkınlık içerisinde ezilmiş için gerekti.

Mahdûmun lütfundan umulur ki bizi şefaati kabul edilen eyler (bizim şefâatimizi kabûl eder) de kıyâmet gününde zâyi olmaz.

Türkçe bölümünde 3 numaradaki cevabnâmede ise taleb, şu şekildedir:

دل مهجور کشاکش فرقتده، و شکنجهء حیرتده، دگر گون و نابدیدکن چاکر نوازلق ادپ کتاب کـــریمِ دلگـــشا، و خطابِ لطیفِ جان بخشا، کَجَنَّةٍ ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ﴾ ، أَوْ كَرَوْضَةٍ زِينَتُهَا الأَزْهَارُ، ایرشُبْ خاطری آســـوده و مرفّه ایلدی، بیت:

من که باشم که بر آن خاطر عاطر گذرم لطفها می کنی ای خاك درت تاج سرم

دلِ بی قرار غم فرقتله زلف دلبندان کبی میلا میل ایکن ، جواهر سرورله مالا مال اولدی، بیت:

خطت چو مسك منجمد از خندهٔ هوا لفظت چو دُر منعقد از گریهٔ غمام

امیددر بو صبح رسالتك عقبنجه آفتاب جمال که فهرست سعادت و عنوان سیادتدر، یوز کستره،بیت

در آ که در دل خسته توان در آید باز بیا که بر تن مرده روان در آید باز

… terk edilmiş gönül, ayrılık çekişmesinde ve şaşkınlık işkencesinde başkalaşmış ve belirsiz (görünmez, gizli)ken kul okşayıcılık edip gönül açan/ferahlatan değerli kitap (mektup), cana can katan hoş hitap,"altlarından ırmaklar akan" cennet veya çiçeklerin süslediği bir bahçe gibi erişip hatır (gönül)ı rahat ve müreffeh eyledi.

Beyit: Ben kim oluyorum da o ıtırlı hatırdan/gönülden geçiyorum
Lütuflar ediyorsun, senin kapının toprağı başımın tâcı

Kararsız gönül, ayrılık tasasıyla sevgililerin zülfü gibi meylâmeyl iken sevinç cevherleriyle dopdolu oldu.

Beyit: Senin hattın, havanın gülmesinden donmuş misk gibidir
Senin lafzın, bulutun ağlamasından katılaşmış inci gibidir

Ümittir bu sabah risâletin akabince cemâl güneşi ki mutluluğun fihristi ve seyyitliğin unvânıdır, yüz göstere (nasip ola, meydana gele).

Beyit: Gel, yaralı gönülde güç tekrar ortaya çıkar
Gel, ölü vücuda ruh tekrar girer

4. İntihâ

"nhy" kökünden ifti'âl babında mastar olan *intihâ*, bir nesnenin gâyete varması, sınırı aşmayıp orada durması, birine bir haberin yetişmesi ve ulaşması, sona erme, sona varma[611], bitme, kullanıldığı cer harfiyle (*bâ* [ب], *'an* [عن] ve *min* [مـــن]) geçişlilik de kazanarak bitirme, sona erdirme, tamamlama ve neticeye bağlama anlamlarına gelir. Yine aynı kökten gelen *nihâyet* de, her nesnenin gâyeti ve âhiri bir başka deyişle sınır, uç ve sonu manasındadır[612]. Terim olarak ise mektubun sona erdiği bölümdür ve bu bölümde genelde duaya yer verilir. "d'av" kökünden türeyen *duâ* ise, sözlükte Allah'a rağbet/yönelim, niyaz ve yalvarmayla Hak te'âlâ dergâhından hayır ve rahmet ricâsı[613] anlamındadır.

İntihâ, sözün sonu demek olup orada susulup durulacağı ve artık başka bir şey yazılamayacağı cihetle tam bir düzgün ifadeyle beraber istenen mananın dayanak yeri olacak tam netice uygun bir şekilde ortaya konmalıdır.

Çünkü muhatap, hazır ve zihninde tuttuğu bilgilerini zikredilen netice üzerine bina edeceğinden bundan önceki üç yer hoş ve nükteli lafızları ve anlamları içerse de intihâda gereken fesâhat ve belâgat yerine getirilmediği takdirde onların da güzellikleri etkisiz kalır ve hem de kulağın en son algıladığı yer olup o münasebetle nefiste resimlenmiş kalacağından burası beğenilir ise öncesi kusurlu da olsa unutulur. Aksine beğenilmezse öncesindekinin güzellikleri de olsa yine hatıra getirilmez. O cihetle intihâya da bilhassa özen göstermek, gerekli ve kaçınılmazdır[614].

Arapça münşeâtta 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25 ve 28 numaralı mektuplarda *bakîte* [بَقِيتَ] (bâkî kalasın, uzun ömür süresin) fiiliyle başlayan ve mektubun içeriğine uygun manzum dualar ve 11, 17, 20, 26 ve 29 numaralı mektuplarda da *lâ zâle* [لا زال] (her zaman) ile başlayan mensur dua cümleleri göze çarpmaktadır.

---

[611] Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "nhy", IV, 1208.
[612] el-Aḫterî, **Aḫterî-i kebîr**, s. 1122; Âsım Efedi, **a.g.e.**, "nhy", IV, 1209.
[613] Âsım Efendi, **a.g.e.**, "d'av", IV, 954.
[614] Mîralay Süleymân Bey, **Mebâni'l-inşâ**, I, 167.

Farsça münşeâtta 5, 11 ve 13 numaralı mektuplarda *hemîşe* [همیــشه] (her zaman) ile başlayan mensur dua cümleleri, yine 8 numaralı mektupta *Îzed sübhânehû*… […﴿سُبْحَانَهُ﴾ ایزد] (Allah sübhânehû…) ve 12 ile 14. mektuplarda da *Îzed te'âlâ* […ایزد تعــالی] (Yüce Allah…) ile başlayan mensur dua cümleleri, buna mukabil 16 ve 18 numaralı mektuplarda da *bâd* [بــاد] (olsun) ile başlayan manzum dua cümleleri dikkat çekmektedir.

Türkçe münşeâtta 1 ve 2 numaralı mektuplarda *bâd* [باد] (olsun) ile başlayan, 11 ve 15. mektuplarda içinde *bâd* [بــاد] (olsun) bulunan, yine 13 numaralı mektupta içinde *bâdî* [بــادی] (olasın) bulunan, 3 numaralı mektupta içinde *hemîşe* [همیــشه] (her zaman) ve *bâd* [باد] (olsun) bulunan ve 12. mektupta *hemvâre* [همواره] (her zaman) ile başlayan Farsça manzum dua cümleleri ve 8, 9, 10 ve 14 numaralı mektuplarda *hemîşe* [همیشه] (her zaman) ile başlayan Türkçe mensur dua cümleleri ve yine 4 ile 7. mektuplarda Türkçe mensur dua cümleleri göze çarpmaktadır.

Burada Türkçe'nin Farsça'dan etkilendiği apaçık ortadadır. Yine Arapça dua cümlelerinde kullanılan *lâ zâle* [لا زال] (her zaman) ve Farsça dua cümlelerinde kullanılan *hemîşe* [همیــشه] (her zaman) kelimeleri arasındaki anlamsal yakınlık da Arapça ile Farsça arasındaki etkileşimi ortaya koymaktadır.

Arapça bölümünde 1 numaradaki özlem mektubunda intihâ, şu şekildedir:

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الأَيَّامِ وَالْيُسْرُ قَادِمٌ لِعَزْمَتِكَ الزَّهْرَاءِ والْيُمْنُ تَابِع

Şiir: Uğur gelerek günlerce bâki kalasın

Parlak vazîfene kolaylık eriştikten sonra

Farsça bölümünde 10 numaradaki şefâatnâmede intihâ bölümü görülmemektedir. Mektup talebin sonunda yer alan ümit ifadesiyle bitmektedir.

Türkçe bölümünde 3 numaradaki cevabnâmede intihâ, şu şekildedir:

قطعه:

همیشه تا که بود وصف زلف در ابیات همیشه تا که بود نعت خال در امثال

سری که از تو بپیچد بریده باد چو زلف دلی که از تو بگردد سیه باد چو خال

Kıta: Zülfün niteliği, beyitlerde olduğu sürece
Benin niteliği, mesellerde olduğu sürece
Senden sapan baş, zülf gibi kesilmiş olsun
Senden dönen gönül, ben gibi siyah olsun

II. İÇERİK

A. er-Risaletü'ş-şevḳıyye'deki Mektup Türleri

Mektuplar için "ihvâniyyât" ve "dîvâniyyât" olmak üzere iki temel kategori belirlenmiştir.

İhvâniyyât türü mektuplar, dost ve akraba arasındaki özel yazışmalardır. Konuları doğum, evlilik, bayram ve başarı kutlamaları, taziye, teşekkür, hediyeleşme gibi normal hayatın olaylarıdır. Bunlarda hitap edilen kimseye karşı duyulan sevgi ve özlem gibi duygularla nostalji dile getirilir. Duyguların tasviri için bu tür mektuplarda uzun yazım (itnâb) üslûbunun kullanılması uygun görülmüştür. Mesafeler ve uzun süren ayrılıklar dostluk ve sevgi bağlarını zayıflattığından bu durumalarda gelen mektuplar, uzaklardaki dostun vekili ve sadakatin şahidi olarak dostluğu kurtaran, sürdüren ve güçlendiren en önemli faktör olarak görülür. el-Ḳalḳaşendî'den önceki yazarlar ihvâniyyâtın kutlama, taziye, hediyeleşme ve iltifat gösterme gibi birkaç türünden söz etmişlerdir. el-Ḳalḳaşendî ise, ihvâniyyât için on yedi kategori belirlemiştir. Bunlar arasında arabuluculuk talebi, aşk, özlem, ziyaret daveti, sevgi, evlenme teklifi, özür beyanı, teşekkür, sitem, hastanın durumunu sorma, haber iletme gibi hususlar yer alır[615]. Halife, vezir ve emîr gibi yüksek

[615] el-Ḳalḳaşendî, **Ṣubḥu'l-a'şâ**, VIII, 126; Gürkan, "Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi", s. 230-231.

dereceli devlet adamlarıyla onların altında bulunan kimseler arasında özel işlerle ilgili olarak yazılan mektuplar da ihvâniyyâta dahil edilmiş, ancak bunlar resmî mektuba benzeyen ihvâniyyât olarak görülmüştür. İhvâniyyât türü mektuplarda nesirle yazılanlar çoğunluğu oluşturmakla birlikte nesir-nazım karışık olanlarla yalnız şiir hâlinde yazılan mektuplar da vardır. Özel mektuplarda anlatım daha lirik ve şiirseldir; çünkü övme, yerme, şikâyet ve sitem gibi birçok temada şiirle ortaktır.

Dîvâniyyât (resâilü dîvâniyyât) adını, ilk teşekkülü Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında (661-680) gerçekleşen, devletin resmî yazışmalarını hazırlamakla görevli Dîvânü'r-resâil'den (Dîvân-ı inşâ) alır. Ancak yönetimin bütün mektupları bu divandan çıkmadığından devlet, idare ve hükümet işleriyle ilgili mektuplar için "*resmî mektuplar*" (resâil resmiyye) tabiri daha kapsamlı görülmüştür. Bunlar idarî, siyasî, adlî, kazâî, teşrîî, iktisadî vb. konularda tayin-azil, icâzet, yemin, kutlama, sulh, biat, iktâ, vasiyet, mehir, tezkire mektupları, veliaht olacaklar için yazılan ahidnâme, bir düşmana veya âsiye güvence olarak verilen emânnâme, savaş veya zafer kutlaması, âsiler için yazılan tehdit mektupları, umuma açıklamalar içeren beyan mektubu (menşûrât/fermanlar) gibi resmî mektuplardır. Dîvâniyyâtta, günümüzdeki idarî mektupların ince diplomasi üslubunun yanında yüksek düzeyde bir edebî dilin kullanıldığı görülür[616]. Şimdi burada *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de ihvâniyyât kategorisinde değerlendirilebilecek mektup türleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

1. Şevknâme/İştiyâknâme

"şvḳ" kökünden mastar olan *şevk*in sözlük anlamı, kişinin nefsinin bir nesneye meyletmesi, çekinmesi[617], kalbin sevgiliyle buluşmaya meyletmesi[618], gönlün bir şey hakkında kemâl-i meyl ve hevesi[619], sevgili anıldığında kalbin heyecanı[620], gönül meyli, arzu[621], şiddetli arzu, ziyade meyil ve heves, neşe, keyif,

---

[616] Durmuş, "Mektup (Arap Edebiyatı)" mad., XXIX, 14-15.

[617] İsmâîl b. Ḥammâd el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ**, "şvḳ", IV, 1504. el-Cevherî, burada şevk ve iştiyâka birlikte aynı anlamı vermiştir. Yine bkz. el-Aḫterî, **Aḫterî-i kebîr**, s. 563; Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 737.

[618] el-Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, s. 87.

[619] Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî**, IV, 75.

[620] Muḥammed Ali b. Ali et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-funûn**, tashih el-Mevlevî Muḥammed Vecîh, el-Mevlevî 'Abdülhaḳ, el-Mevlevî Ğulâm Ḳâdir, Kahraman Yay., İstanbul 1984, I, 770.

[621] Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 504; Ali Seydî Bey, **Resimli Kâmûs-ı Osmânî**, Matbaa ve Kütübhâne-i Cihân, Dâru'l-Ḫilâfeti'l'aliyye 1330 h., II, 590.

istek, sevinç; ışık ve ziyadır[622]. Yine şevk, geçişli olarak da kullanılır ve nefs ve kalbi bir nesneye çekindirip ârzûmend/arzulu kılmak, bir nesneyi bir şeye muhkem çekip bağlamak ve dolu kırbayı kaldırıp dikine duvara dayamak[623] anlamlarındadır. Şevkin çoğulu eşvâktır. Şevkle aynı kökten gelen ve ifti'âl babında mastar olan *iştiyâk* ise bir nesneye gönül ve arzûmend/arzulu olmak[624], kalbî meyil, derûni arzu[625], gönül çekip ârzûmend ve müştâk olmak, gönül arzusu, göreceği gelme, arzulama, ziyade arzu etme, özleme, özlem, hasret, tahassür, güçlü istek ve arzu[626] anlamlarındadır. Yine aynı kökten türeyen ism-i fâil *müştâk* da özleyen, göreceği gelen[627] manasındadır. Şevk ile iştiyâk arasındaki farka gelince şevk, kavuşmayla diner, ama iştiyâk kavuşmayla dinmez, aksine artar ve katlanır. Ayrıca şevk ile aşk arasındaki münasebete gelince de şevk, sevginin özü aşk cismidir ve sevenin kalbindeki şevk lambadaki fitil gibiyken aşk ateşteki yağa benzer[628].

Sevgi, özlem ve bağlılık duygularının ifade edildiği mektuplara *şevknâme* veya *iştiyâknâme* denir. Bu tür mektuplar, genelde rütbece küçük olanlar tarafından büyüklere yazıldığı gibi bazen rütbece yakın kimseler de birbirine şevknâme yazabilirler[629].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde 1, 4, 5, 7, 8, 13, 18, 20, 21, 23, 25 ve 26 numaralı mektuplar, Farsça münşeât bölümünde 1 ve 5 numaralı mektuplar ve Türkçe münşeât bölümünde de 1, 2, 10, 11, 12, 14 ve 15 numaralı mektuplar bu mektup türüne dahil edilebilir. Görüldüğü gibi bu mektup türüne giren 21 mektup da, eserde mevcut mektup sayısı olan 64'ün neredeyse üçte birine tekabül etmektedir.

---

[622] Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** İkdâm Matbaası, Derseâdet 1317 h., I, 788; **Türkçe Sözlük**, haz. Hasan Eren, Nevzat Gözaydın ve diğerleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1988, II, 1382; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, IV, 2683.
[623] Âsım Efedi, **Kâmûs Tercümesi**, "şvḳ", III, 912-913.
[624] Âsım Efendi, **a.g.e.**, "şvḳ", III, 913.
[625] Muallim Nâci, **a.g.e.**, s. 76.
[626] Şemseddin Sâmi, **a.g.e.,** I, 117; Hüseyin Remzi, **a.g.e.**, I, 65; Ali Seydî Bey, **a.g.e.**, I, 98; **Türkçe Sözlük**, I, 732; Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s.564; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, II, 1444.
[627] **Türkçe Sözlük**, II, 1061.
[628] et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-funûn**, I, 770.
[629] Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 284.

2. Tehniyenâme/Tebriknâme

"hne" kökünden tef'îl babında mastar olan *tehnie* sözcüğü, Türkçe'ye tehniye şeklinde geçmiştir. *Tehniye*, taziyenin zıttıdır[630] ve kutlulamak, mübarek olsun demek[631], tebrik, tes'îd etmek, istis'âd etmek[632] ve günümüzdeki söylenişiyle kutlamak anlamlarındadır. Tehniyet şeklinde de kullanılabilen tehniyenin eşanlamlısı *tebrîk*tir ve o da berekâtla veya bereketle dua etmek, bârakellâh demek[633], mübareklemek, mübareklenilmek, mübarek olsun (ola) demek, denilmek[634], yeni bir şey için mübarek ola diye dua etme veya şâyân-ı takdir bir iş için sahibini tahsin etme[635]; kutlama, kutlu olsun deme, uğurlu olmasını dileme[636] manalarına gelir.

Tehniyenâmeler ya da *tebriknameler*, özel günleri ve mübarek bayramları idrak eden yahut bir nimet ve inayete, bir memuriyet veya rütbeye erişen zatın idrak ve mazhariyet şerefine muvaffak olmasından dolayı sevinç göstermekle beraber işbu mazhariyet ve muvaffakiyetin mesut, mübarek, uğurlu olması temennilerini içeren mektuplardır.

Tebriknamelerin başlıcaları, yıl, bayram, Ramazan vs. özel ve mübarek günlerin tebriknameleri, evlilik, doğum tebriknameleri, sınıf terfi eden veya tahsil tamamlayanlara yazılan tebriknameler, bir muzafferiyet veya muvaffakiyeti takdiren yazılan tebriknameler, rütbe, nişan, memuriyet tebriknameleri, bir eseri takdiren yazılan tebriknameler vs.

Tebriknamelerin yazım şekli şöyledir:

1-Mukaddime/giriş: Tebriği gerektiren hâl ne ise ona uygun birkaç cümleden ibarettir. Bazen çıkarılabilir, atlanabilir (tayyedilebilir).

2-Tahmid: Tebriğe sebep olan nimete ulaşmaktan dolayı Cenabı Hakk'a hamd ü senada bulunmak. Bu rükün bazen mukaddime konumunda bazen de memnuniyet beyan edildiği sırada irad edilebilir.

---

630 el-Cevherî, **eş-Şıḥâḥ**, "hne", I, 84.
631 el-Aḫterî, **Aḫterî-i kebîr**, s. 231.
632 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "hne", I, 127; Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** I, 456; Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî**, III, 174; Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 301.
633 el-Aḫterî, **a.g.e.**, s.160; Âsım Efendi, **a.g.e.**, "brk", III, 1044.
634 Muallim Nâci, **a.g.e.**, s. 209; Mehmed Salâhî, **a.g.e.**, III, 25.
635 Şemseddin Sâmi, **a.g.e.,** I, 377.
636 **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, IV, 2798.

3-İstîhâl/liyâkat beyanı: Tebrik edilen zatın, o nimete istihkâkını, liyakatini ortaya koymak.

4-Memnuniyet beyanı: Tebrik olunan zatın, mazhariyetinden/başarısından dolayı sevinç veya memnuniyeti ortaya koymaya iştirak suretiyle muhabbet ve samimiyet gösterme.

5-Muhabbet ümidi/ricâsı: Nezaketen muhatabın teveccühünün devamı temennilerinde bulunmak.

6-Dua: İcabına göre benzerlerinin tekerrürünü, daha yüksek mertebeler iktisabını Cenab-ı Hak'tan temenni eylediğini söylemek.

7-Hâtime/sonuç.

Bu rükünler, bazen öne geçirilebilir veya sona bırakılabilir. Örneğin istîhâl beyânı mukaddimeye alınıp diğer rükünler de icabına göre aşağılı yukarılı yazılır[637].

Tehniyenâmelerin yazımında ayrıca şunlara da dikkat edilmelidir:

Rütbe veya diğer şeylere ait tebrikler, kısa olmalı. Bu çeşit tebrikler, lütuf gören adamın ehliyet ve liyakatı üzerine bina edilir. Bu mükafatın hüner erbabı veyahut mesai sahiplerine özgü olduğu, bu rütbeden sonra daha nice rütbelere erişmek duası zikredilerek ve bunun gelecekteki ikbâle delil olduğu açıklanarak sevinç ortaya konur.

Böyle fırsatlara susmak uygun değildir. Yoksa kıskançlığa hamledilmesi de muhtemeldir. Herhalde memnuniyeti celb etmeye gayret etmek gerekir.

Abartılarla mektup yaprağı doldurulmamalıdır. Zira ihtimal ki muhatab, alaya hamleder. Sınırın dışında söz söylemek uygun değildir. Övgüler, inanılmayacak derecede olursa hiciv yerine geçer.

Bununla beraber mektup gönderilenin istihkâkından, liyakatinden, lütuf sahibinin değer bilirliğinden bahsetmeli, bu lütfun diğer lütuflara bir mukaddime olduğu beyan edilmelidir. Böyle zamanlarda hasedi veya soğukluğu gösterecek bir

[637] Mehmed Fuâd, **Rehber-i Kitâbet-i Osmâniyye Yahud Mükemmel Münşeât**, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1327 h., s. 320-322.

hâl göstermek, büyük terbiyesizliktir. Lütuf gören zata, şu tevcihten hisselendiği beyan edilmelidir[638].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde 2, 6, 10 ve 22 numaralı mektuplar, Farsça münşeât bölümünde 8, 9, 11 ve 14 numaralı mektuplar ve Türkçe münşeât bölümünde de sadece 9 numaralı mektup bu mektup türüne dahil edilebilir.

3. Talebnâme

"ṭlb" kökünden mastar olan *taleb*, sözlükte istemek[639], istenmek, rağbet etmek, edilmek[640], dileme, arama[641], hâhiş ü ârzû eylemek/istemek, isteği ifade etmek ve arzûyu beyan etmek ve meyl ü rağbet etmek[642], istenen hak[643], istek, dilek, arzu[644] anlamlarındadır.

Talep mektuplarının nevileri, hesaba gelmez derecededir. Zira dünyada ne kadar istenecek şey var ise hepsi için bir türlü mektup yazılmaya ihtiyaç vardır. Bu gibi mektuplar, rütbe, sıfat, memuriyet ve dostane münasebetlerin derecesine göre yazılmalı. Örneğin kişi, kendisinden büyük bir zattan bir şey talep edeceği zaman ifade tarzı yalnız saygılı (tazimkârâne) değil mahirane de olmalıdır. Zira gösterilecek maharet, arzunun elde edilmesine kâfildir. Fakat tabasbustan/yaltaklanmaktan sakınmalıdır. Tazimde itidali geçmemelidir[645].

Talep mektupları, genelde istek sahiplerinin kendileri tarafından rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmakla birlikte aynı rütbedeki kişi veya makamlara da yazılabilmektedir. Ayrıca talebnâmeler, ekseriyetle bağış, maaş, kâtiplik veya başka bir görev, tîmâr, görüşmek isteme konularında yazılmaktadır[646].

---

638 Ahmed Râsim, Mustafa Reşîd, **Hazîne-i Mekâtîb Yahud Mükemmel Münşeât**, III. Baskı, Mekteb-i Sanâyi' Matbaası, İstanbul 1309 h., s. 15-16.
639 el-Cevherî, **eş-Şıḥâḥ**, "ṭlb" I, 172; el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 630.
640 Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 523.
641 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** I, 886.
642 Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 798.
643 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "ṭlb", I, 358.
644 Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 1041; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, IV, 2743
645 Ahmed Râsim, Mustafa Reşîd, **Hazîne-i Mekâtîb Yahud Mükemmel Münşeât**, s. 140.
646 Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 283.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümündeki 11, 19, 24 ve 27 numaralı mektuplar, Farsça münşeât bölümündeki 20 numaralı mektup ve Türkçe münşeât bölümündeki 7 numaralı mektup bu türe dahil edilebilir.

4. Tesliyenâme

"slv" kökünden tef'îl babında mastar olan *tesliye*, sözlükte birinin sıkıntısını, tasasını gidermek[647], sevindirmek, gamı zâil etmek/ortadan kaldırmak[648], tesellî vermek[649], verilmek, müteselli kılmak, kılınmak[650], kederli adamı ferahlı bir surette avutmak[651], avutma, avutulma[652] anlamlarındadır ve vermek, etmek maddeleriyle kullanılır. Bu sözcük, tesliyet suretinde de kullanılır. Aynı kökten gelen ve tefa'ul babında mastar olan *tesellî* de, gamlı kimsenin gönlü nasihat, taltif, tebşir gibi bazı esbab ile açılmak, kalbi mutmain olmak, müteselli olmak[653] manalarındadır ve etmek maddesiyle değil de bulmak maddesiyle kullanılır.

Tesliyenameler, kendi cinsimizden olanlardan, akraba ve müteallıkâtımızdan, dostlarımızdan birinin duçar olduğu bazı elem verici ve etkileyici hâllerde kederleri hafifletmek için teselliyi içeren mektuplardır.

Tesliyetnameyi gerektiren hâller, memuriyetten ayrılma, ticarette başarısızlık, hastalık, ufak kazalar gibi nispeten tesiri hafif olan hususlara münhasırdır.

Bu gibi mektuplarda dikkat edilecek cihet, yazılan kişide istenen etkiyi meydana getirebilmesidir. Onun için bu cihete özen gösterilmelidir.

Tesliyenamelerde süslü, yüksek üsluptan çok muhatabımıza teselli verecek, kederini, elemlerini hafifletecek lafızlar ve ibareler ve özellikle dinî duyguları okşayacak tabirler kullanmalıdır. Mizah ve latife yolunda şeyler yazılması uygun düşmez.

Tesliye mektuplarında olaylar ve hâllerin icabına göre idâre-i lisân olunarak karşımızdakini tesliyeye çalışmalıdır.

---

647 el-Cevherî, **eş-Şıḥâḥ**, "slv", VI, 2381.
648 el-A ḫterî, **Aḫterî-i kebîr**, s. 185.
649 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** I, 404.
650 Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 239.
651 Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî**, III, 86.
652 **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, IV, 2862.
653 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "slv", IV, 1011; Muallim Nâci, **a.g.e.**, s. 239.

Tesliyenâmelerin yazım tarzında aşağıdaki rükünlere riayet etme zorunluluğu vardır:

1-Mukadderattan, dini duygulara ilişkin şeylerden bahseden bir mukaddime yapılır.

2-Asıl tesliyeye sebep olan hâl zikredilir.

3-Bu hâlden dolayı teessür ve teessüf beyan edilir.

4-Muhatabın kederlerini hafifletmeye hizmet eden, tesliyet içerikli sözler yazılır.

5-Hayır dua ile mektuba son verilir.

Sunulan rükünlerin bazen öne geçirilmesine ve sona bırakılmasına izin vardır. Bu suret, durumun gereğine ve yazanın yazım zevkine tabidir.

Dostlardan, akrabadan gerekli görüldüğü için alınan tesliyet içerikli mektupların cevapsız bırakılması nezaket adabına uygun olmadığı için bu tür mektupların cevabını yazmak gereğini hatırlatmaya gerek yoktur[654].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde 15 numaralı mektup ile Farsça münşeât bölümünde 17 numaralı mektup bir tesliyenâmedir.

5. Cevabnâme

"cvb" kökünden gelen *cevâb*, sözlükte söze ve fiile karşılık verme[655], kişinin soranın sorduğu maddeye mukabele ve iskât eylediği kelam ve söz (kat'/kesme manasından alınmıştır)[656], bir söze mukabil söylenilen diğer söz[657], suâle karşı söylenilen söz, sormanın zıttı[658], bir soruya verilen karşılık, bir söze, bir yazıya veya bir ihtiyaca verilen karşılık[659], cevâbı içeren mektup ve cevap yolunda yazılan mektup[660] anlamlarındadır. Cevâb, vermek ve almak maddeleriyle kullanılır, etmek maddesiyle kullanılmaz.

---

654 Mehmed Fuâd, **Rehber-i Kitâbet-i Osmâniyye Yahud Mükemmel Münşeât**, s. 348-349.
655 İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "cvb", I, 283.
656 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "cvb", I, 183; Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 399.
657 Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 328.
658 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** I, 485.
659 **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, I, 449.
660 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî,** I, 485.

Cevapnameler, genelde rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadır, fakat yakın arkadaşlar arasında da cevapname yazıldığı görülmektedir. Bu mektuplar, adlarından da anlaşılacağı gibi mutlaka bir haber veya mektuba karşılık olarak yazılmaktadır. Cevap mektuplarında, bazen şevk-namelerde olduğu gibi sevgi ve bağlılık duyguları, duyulan sevinç dile getirilmektedir, fakat onlar bir haber veya mektuba karşılık olarak yazılmalarından dolayı da ayrılmaktadır[661].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde 29 numaralı mektup, Farsça münşeât bölümünde 2, 4, 6 ve 7 numaralı mektuplar ve Türkçe münşeât bölümünde de 3, 5 ve 13 numaralı mektuplar bu mektup türüne dahil edilebilir.

6. Şikâyetnâme

"şkv" kökünden mastar olan *şikâyet*, sözlükte bir kişinin kötü, yaramaz fiilinden haber vermek[662], bir kimse za'f-ı hâlini ve derdini ifade ve ihbâr etmek ve birinin yolsuz hareketini zâbıt tarafına arz ve ifade etmek (bu maddenin aslı, şekve denilen su kabının ağzını açmak manasına olmakla izhâr-ı bess ü hüzn ve ihbâr-ı za'f u hâl manasında müsteârdır)[663], hoşnutsuzluk suretindeki ifade, hoşnut olmadığını söylemek, birinin taaddiyâtından/saldırılarından, yolsuz harekâtından bahisle icrâ-yı te'dîb ve tevbîhi (edeplendirme ve tekdir cezasını uygulamayı) niyaz etme[664], insanın nefsine güç gidip hoşnut olmadığı kötü hâlleri izhâr ve ihbâr etmek, nefsince hoşnutsuzuğu mûcib olan şeyi söylemek[665], birinin meydana gelen haksızlık ve tecavüzlerini beyan ederek aleyhinde dava etmek[666], dert yanma, sızlanma, yanıp yakılma, haksızlığın giderilmesini isteme[667] anlamlarındadır. Yine "şkv" kökünden gelen *şekve* ve *şekvâ*, şikayet etmek yani yaramaz haber arz etmek, ayrıca hastalık bir kişiyi dertli etmek[668] anlamına gelirken *iştikâ* da, şikayet ve teşekkî etmek, hüznü izhâr etmek ve hâli ihbâr etmek[669] manalarındadır.

---

661 Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 284.
662 el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ**, VI, 2394; el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 558-559.
663 Âsım Efendi, **a.g.e.**, "şkv", IV, 1031; Hüseyin Remzi, **a.g.e.**, I, 730.
664 Muallim Nâci, **a.g.e.**, s. 501; Ali Seydî Bey, **Resimli Kâmûs-ı Osmânî**, II, 595.
665 Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî,** IV, 81.
666 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî**, I, 782.
667 Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 1026.
668 el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 558; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "şkv", IV, 1031.
669 Âsım Efendi, **a.g.e.**, "şkv", IV, 1031; Hüseyin Remzî, **Lügat-ı Remzi**, I, 65.

Zarar verici kötü durum ve olaylardan duyulan rahatsızlığı dile getiren mektup örneklerine *şikâyetnâme* denir[670]. Bir başka tanıma göre de şikayeti içererek takdim edilen varakadır[671]. Bu tür mektuplar, daha çok, zarara uğrayan ve rütbece daha küçük olanlar tarafından yetkili kişi veya makamlara yazılır. Yazılış gayesi, maruz kalınan bir haksızlığı şikâyet veya görevi kötüye kullanmayı bildirmektir[672].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde 12, 14 ve 17 numaralı mektuplar ve Farsça münşeât bölümünde de 3 numaralı mektup bir şikâyetnâmedir.

7. Şükürnâme/Teşekkürnâme

"şkr" kökünden mastar olan *şükür*, sözlükte ihsanda bulunanı yaptığı iyilik sebebiyle övmek[673], ihsanını zikr ile muhsini methetme[674], yapılan güzel davranışı, iyiliği bilmek ve yaymak yani ihsanda bulunanın ve nimet verenin lütufta bulunduğu nimet ve ihsanı ve kadir ve kıymetini bilip insanlara yayma ve ihsanda bulunanı, nimet vereni medh ve senâ etmek (keşr [كشر]'in tersine çevrilmişidir ve keşf/açma anlamındadır ve zıttı küfr de setr/örtme manasındadır)[675], tazimen bir kimseyi medh ü senâ etmek[676], görülen iyiliğe karşılık hoşnutluğu ortaya koyma ve minnettarlığı belirtme[677], görülen nimete mukabil izhâr olunan kıymetşinâslık[678], bir iyilik ve nimet mukabilinde hamd ü senâ etmek[679] anlamlarındadır. Aynı kökten gelen *şükrân* sözcüğü, küfrânın/nankörlüğün karşıtıdır[680]. Yine aynı kökten türeyen ve tefa'ul babında mastar olan *teşekkür* de şükretmek ve sipâs[681], nimete, ihsana, iyiliğe karşı sena ve duada bulunmak[682] ve nimete mukabil velinimetinin zikir ve senâsını

---

670 Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 284.
671 Şemseddin Sâmi, **a.g.e.,** I, 782.
672 Mustafa Kaşka, "Dîvân Edebiyatı'nda Münşe'ât Geleneği ve Hoca Neş'et'in Mektupları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniv. Eğitim Bilimleri Ens., İzmir 2000, s. 24.
673 el-Cevherî, **eş-Şıḥâḥ**, "şkr" II, 702.
674 el-Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, s. 86; Hüseyin Kâzım Kadri, **Türk Lûgati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri**, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, III, 239.
675 İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "şkr", IV, 424; Âsım Efendi, **a.g.e.**, "şkr", II, 446; Hüseyin Remzî, **a.g.e.**, I, 730.
676 el-Aḫterî, **a.g.e.**, s. 557.
677 Şemseddin Sâmi, **a.g.e.**, I, 782.
678 Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 501.
679 Hüseyin Kâzım Kadri, **Türk Lûgati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri**, III, 239-240.
680 el-Cevherî, **aş-Şıḥâḥ**, "şkr" II, 702.
681 el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 188.
682 Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî**, III, 93.

etmek[683], bir iyilik karşısında minnet, memnuniyet ve şükür ifade etme[684] gibi şükür ile benzer anlamlara sahiptir.

Teşekkürnameler, en ufak bir iyiliğe karşı da yazılabilir. Bunun büyükten küçüğe yahut küçükten büyüğe yazılması mahiyetini değiştirmez. Bazen pek küçük bir adam, e'âzımdan/büyük kişilerden birine bir iyilik, bir hizmet edebilir. Bu hizmet- görev olarak ve insanlık olarak ifa edilmiş olsa da- herhalde teşekküre değer görülmelidir.

Teşekkürnamelerin yazımında şu rükünlere riayet etmek gerekir:

1-Teşekkürü de içermek üzere bir mukaddime.

2-Medh ü senâ.

3-Memnuniyet duygularını açıklamak ve teşekkür.

4-Dua.

5-Muhabbet ümidi (ricası).

6-Hatime.

Bu rükünlerden bazılarının atılması bazen de öne geçirilmesi ve sona bırakılması mümkündür.

Teşekkürnamelerin yazım tarzı, gayet zarif olmakla beraber ihlâsa/samimiyete yaklaşmış olmalıdır. Bu tür mektuplarda saygılı bir dil kullanılmakla beraber iyilik görülen kişinin aşırı derecede övülmesi alay etmeye hamledilebilir. Onun için bu hususta itidal sınırı aşılmamalıdır ki muhatab ifadenin doğruluk ve içtenliğine kanaat edebilsin.

Teşekkürnamelerin içeriğinde gözetilecek yönlerin biri de alçakgönüllü yazılmasıdır. Bununla beraber tevazuyu riya ve dalkavukluk aşağı basamaklarına kadar indirmemelidir. Çünkü bu suret, zillete ve haysiyet eksikliğine hamledilebilir[685].

---

[683] Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 280.
[684] Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 1070.
[685] Mehmed Fuâd, **Rehber-i Kitâbet-i Osmâniyye Yahut Mükemmel Münşeât**, s. 383-384.

Zevk-i selîm, bu gibi mektupların nasıl yazılacağını tayin eder. Tevazu, edilen lütuf ve inayetle mütenâsip olmalıdır. İyilik gören kişi, duygularının derecesine göre teşekkür arz etmeli. Mektubun üslubunu duygularının derecesine uygun hâle getirmelidir. Böyle mektuplar, genellikle saygılı/ihtirâmkârâne, fakat yaltaklanmaktan ârî, münasebetsizlikten beri olmalı fikirden çok kalbe doğanlar yansımalı. Nimet veren ve ihsan edenin itibarı, cömertliği, mürüvveti nazikçe övülmelidir[686].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de yalnızca Arapça münşeât bölümündeki 3 numaralı mektup bir şükürnâmedir.

8. 'İyâdetnâme

"'avd" kökünden mastar olan *'iyâdet*, sözlükte hastayı ziyaret etmek[687], hasta sormağa varmak[688] ve hastanın hâl ve hatırını sormak[689] anlamlarına gelir.

Bu mektubun en belirgin özelliği, bir hastalığa tutulup tekrar eski sağlığına kavuşan kimseye, hastalanmasından duyulan üzüntü ve iyileşmesinden duyulan sevincin anlatılmasıdır. Genelde rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadırlar, ama rütbece yakın dostlar arasında da gerektiği zaman 'iyâdetnâme yazılabilmektedir[690].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de sadece Arapça münşeât bölümündeki 16 numaralı mektup, bir 'iyâdetnâmedir.

9. İ'tizârnâme/Mazeretnâme

"'aẕr" kökünden gelen *özür* sözlükte suçunu ve günahını dilemek[691], bir işin icrasını terk eylemeğe sebep ve vesile olan bahane[692], edilen/işlenen bir kabahat ve kusurun zaruri ve gayr-i ihtiyârî/istemeyerek olduğunu ispatla affını dilemeğe medar olmak üzere dermeyan olunan/ortaya konan bahane ve sebep[693], bir töhmetten tebriye/aklama için gösterilen sebep ve bahane, bir özür dermeyan ile af dilemek,

---

686 Ahmed Râsim, Mustafa Reşîd, **Hazîne-i Mekâtîb Yahud Mükemmel Münşeât**, s. 76.
687 el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ**, "'avd", II, 514.
688 el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 718.
689 Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 545; Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 904; Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 568.
690 Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 285.
691 el-Aḫterî, **a.g.e.**, s. 661.
692 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "'aẕr", II, 525; Hüseyin Remzi, **a.g.e.**, I, 827.
693 Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî**, II, 931.

kusurun affedilmesini istemek, özür dilemek, kusur, nakîsa, noksan[694] anlamlarındadır. "'aẕr" kökünden gelen mimli mastar *ma'zeret/ma'ziret* de, özür etmek[695], bir kusur ve kabahatin meydana gelmesine sebebiyet veren gayr-i ihtiyârî hâl, özür dileme, zorlayıcı sebepler beyan ederek af isteme[696], özrü kabul etme, mazur görme, özür ve bahane[697], elde olmayarak meydana gelmiş, meşru ve makul sebep[698] manalarına geldiği gibi bir kişinin îrâd eylediği özür ve bahaneyi kabul etmek, onu mazûr tatmak[699] anlamına da gelir. Yine aynı kökten gelen ve ifti'âl babında mastar olan *i'tizâr* da, özür etmek, kusur dilemek[700], özür, mâni, bahane serd ederek kusurunu, kusurunun affını dilemek ve mazeretinin kabul edilmesini talep etmek[701] anlamlarındadır.

Terim olarak ise özür beyanı için yazılmış mektuplara *i'tizârnâme* veya *mazeretnâme* denir.

Cenab-ı Hak pişmanlığı, mazereti insana bir erdem olmak üzere vermiştir. Medeni niteliklerimizle ilişkili bir şey var ise o da, kabahatli olduğumuzu anlayarak kusurun affedilmesini isteme ve yapılan kabahati tamir için niyazda bulunmamızdır. Mazeretnameler ise, bir hatayı ilelebet unutturmak için yazılır. Fakat mazereti beyan ederken yine ta'zîri gerektirecek maddelere yaklaşma, pek fenadır. Bizde "özrü kabahatinden büyük" tabiri, bunu açıklayıcı atasözlerindendir.

Mazeretnâmelerin esası, meydana gelen kusuru hafifletecek bir izahta bulunmak, hüsni niyet yahut bağları yenilemeye veya tazime ait bir söz yazmak, ta'zîri mûcib olduğuna dair ufacık bir teessüfle karışık cümle sıkıştırmak, kaybedilen teveccühleri yeniden kazanmak için bir arzu izhâr etmektir.

Bu mevkide latîfe yapmak da bazen mümkündür, lakin durumun gereğine göre olmalıdır. Maharet, tedbir de gereklerdendir. Hele gerek unutturulması istenen

---

694 Hüseyin Kâzım Kadri, **Türk Lûgati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri**, III, 489-490.
695 el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 1007.
696 Şemseddin Sâmi, **a.g.e.**, II, 1372.
697 Hüseyin Kâzım Kadri, **a.g.e.**, III, 490.
698 Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 747.
699 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "'aẕr", II, 525.
700 el-Aḫterî, **a.g.e.**, s. 69.
701 Âsım Efendi, **a.g.e.**, "'aẕr", II, 529; Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 80; Mehmet Doğan, **a.g.e.**, s. 566.

şeye ait durumları zikretmek, gerek kendisinden af talep edilen zata mensup fıkralardan bahsederek neticeyi kazanmak en birinci şarttır[702].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de sadece Farsça münşeât bölümündeki 18 numaralı mektup, bir mazeretnâme yani i'tizârnâmedir.

10. Davetnâme

"d'av" kökünden mastar olan *davet*, sözlükte yemeğe çağrı[703], taâm yemeğe ve içmeğe, ziyâfete çağırmak[704], çağırma, ziyâfet ve "müstecâbü'd-da've" tabirinde dua[705], birlikte bulunma isteği ile çağırma[706], ikram ve hürmet makamında yemeğe gitmesini teklif etme, bir yerde bulunmayı teklif etme[707] anlamlarındadır.

Davet-nameler, genelde rütbesi olan kimselere, çağrı sahibince bilinen ve yakın hissedilen kişilere, umumiyetle düğün ve benzeri toplantılara çağırmak için yazılır[708]. Ayrıca davet mektuplarında muhataba duyulan sevgi ve iştiyak belirtildikten sonra teşrifleri ile duyulacak memnuniyet ifade edilerek dualar edilir[709].

Davetnâmelerde en çok gereken şey, davetin sebebi, günü, saati ve ikamet yerinin gösterilmesidir. Bu gibi mektupların kısalığı arzu edilir. Ayrıntıya gerek yoktur. Bunlara ziyadece münasip tazim lafızları derc edilmelidir[710].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de yalnızca Arapça münşeât bölümündeki 28 numaralı mektup, bir davetnâmedir.

11. İstid'ânâme

"d'av" kökünden gelen ve istif'âl babında mastar olan *istid'â*, sözlükte mütevâzı bir şekilde talep, yalvararak isteme[711], rica ile talep[712], davet etmek, bir şeyi

---

[702] Ahmed Râsim, Mustafa Reşîd, **Hazîne-i Mekâtîb Yahud Mükemmel Münşeât**, s. 85.
[703] el-Cevherî, **eş-Ṣıḥâḥ**, "d'av" VI, 2336. el-Cevherî, burada "falanın davetindeydik" cümlesiyle yemeğe çağrının kastedildiğini dile getirmektedir. Âsım Efendi de, bu cümledeki davetle kastedilenin, taâm/yemek olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "d'av", IV, 954-955.
[704] el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 390; Âsım Efendi, **a.g.e.**, "d'av", IV, 954.
[705] Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 411; **Türkçe Sözlük**, I, 341.
[706] Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 254.
[707] Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî**, I, 611; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, I, 594.
[708] Derdiyok, **a.g.m.**, s. 286.
[709] Kaşka, "Dîvân Edebiyatı'nda Münşe'ât Geleneği ve Hoca Neş'et'in Mektupları", s. 22.
[710] Mehmed Fuâd, **Rehber-i Kitâbet-i Osmâniyye Yahut Mükemmel Münşeât**, s. 156.
[711] Muallim Nâci, **Lugat-ı Nâci**, s. 58; Ali Seydî Bey, **Resimli Kâmûs-ı Osmânî**, I, 87.
[712] Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, I, 98; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, II, 1424.

hâli arz ederek resmen talep etmek[713], dilekçe ve arzuhal[714] anlamlarına gelir. *Arzuhâl* yahut *istid'ânâme*, bir hak veya memuriyet talebini yahut dava ve şikayeti içererek resmi bir makama takdim edilen varakadan ibarettir. Arzuhaller, genellikle küçükten büyüğe yazılmakla beraber büyük bir zatın küçük bir makama arzuhal vermesi de az değildir[715]. Bu yolda yazılan arzuhallere vaktiyle *takrir* ismi verilmiş idi.

Arzuhallerde dört rüknün bulunması gerekir:

1-Elkâbdan sonra bir mukaddime ki tarif-i nefs de bazen bir mukaddimeye dâhil olur yahut bu mukaddime tarif-i nefsten ibaret bulunur.

2-Meramın açıklanması ve istihkâkın/liyakatın beyan edilmesi: Matlab/istek ne ise burada özetle ve icab ederse ayrıntılıca zikredilerek ona müstahak olduğu arz edilir ve anlatılır.

3-Matlabın/isteğin sonucu: Asıl kastedilen şey ilave edilerek onun verilmesi veya yerine getirilmesi istirham edilir.

4-Hâtime/Sonuç: Bilinen resmi tabirlerle söze son verilir.

Arzuhaller, gayet özlü, münakkah/ayıklanmış yazılıp esas matlab ve maksadla ilişkisi bulunmayan ayrıntılar ve açıklamalardan sakınılmalıdır.

Şüphe ile tereddüde düşüren ve müphem kelimeler kullanımı asla yakışık almaz. Söylenecek söz, istenilecek şey ne ise, sebeplerinin özet olarak ilavesiyle, yalnız onu söylemeli, onu istemelidir. Ayrıntılı ve faydasız sözlerle dolu olan arzuhaller, çoğunlukla tamamıyla okunmaz. Bu suretle asıl maksat da yitirilmiş olur.

Arzuhallerde muhatabın yani arzuhal takdim edilen makamın veya zatın haysiyeti, rütbesi göz önünde bulundurularak ona göre elkâb/lakaplar ve saygı içerikli lafızlar kullanılmalıdır.

'Atabe-i şâhâneye takdim edilecek istid'ânamelerde elkâb yerine dua yazılır ve hâtimesi de tazim/saygı içerikli lafızlar ve tabirlerden oluşur[716].

---

[713] Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 49.
[714] **Türkçe Sözlük**, I, 722.
[715] Mehmed Fuâd**, Rehber-i Kitâbet-i Osmâniyye Yahud Mükemmel Münşeât**, s. 451.
[716] Mehmed Fuâd, **a.g.e.**, s. 452.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Farsça münşeât bölümündeki 12, 13, 15, 16 ve 19 numaralı mektuplar bu mektup türüne dahil edilebilir.

12. Şefâatnâme/Şefkatnâme

"şf'a" kökünden gelen *şefâ'at*, sözlükte şefâatçinin kendisinden başkası için istekte bulunduğu bir ihtiyaç hususunda hükümdarla konuşması[717], i'âne eylemek/yardım etmek, suçlu veya muhtaç hakkında dilek eylemek[718], dilek etmek, esirgemek, günahkâr kimseyi sâlihlere katmak, eklemek[719], bir suçlu veya muhtacın af ve ihsana nail olması için diğeri tarafından edilen tavassut ve iltimas[720], suçlu, günahkâr veyahut muhtaç olan adam için af ve ihsan dilemek[721], araya girme, tavassut etme, aracı, ricâcı olma[722] anlamlarındadır. Yine kendisinden başkası için istekte bulunana *şâfi'* veya *şefî'*, şefâati kabul edene *müşeffi'* ve şefâati kabul edilene de *müşeffa'* denir[723]. Sözlükte esirgemek ve acımak[724], himmeti insanlardan çirkini ve nahoşu gidermeye sarf etmek[725] manasına gelen *şefkat* (şefekat) de şefâatle yakından bağlantılı bir kelimedir.

İşte birinin affedilmesi ve yardıma muhtaca yardım edilmesi için yazılan mektuplara *şefâatnâme* veya *şefkatnâme* denir. Bir başka deyişle mevki, makam sahibi kişiler tarafından, özellikleri bilinen kimseler için bir görev veya yer istemek amacıyla daha üst makamlara yazılan mektuplardır. Bu tür mektupların karakteristik özellikleri ise, mutlaka devrin şeyh, ulema, emir, bey gibi yetkili kişileri tarafından, yine daha yetkili üst makamlara veya kişilere yazılması, talepnamelerde olduğu gibi çoğu kez bir görev veya geçimini sağlayabilecek bir yer istenmesi, fakat bunun, mutlaka hamileri tarafından bir başkası için istenmesi, kendisi için yer veya görev istenen kimselerin, mutlaka işinin ehli, kendisini ve görevini bilen, bilgili ve erdemli

---

[717] İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "şf'a", VIII, 184.
[718] Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "şf'a", III, 308; Ali Seydî Bey, **Resimli Kâmûs-ı Osmânî**, II, 585.
[719] el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 554; Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, I, 726.
[720] Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî**, I, 779.
[721] Mehmed Salâhî, **Kâmûs-ı Osmânî**, IV, 70.
[722] Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 1020.
[723] İbn Manẓûr, **a.g.e.**, "şf'a", VIII, 184.
[724] el-Cevherî, **eṣ-Ṣıḥâḥ**, "şfḳ", IV, 1501; el-Aḫterî, **a.g.e.**, s. 555.
[725] el-Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, s. 86.

kişiler olmasıdır. Bazen görevinden alınmış, haksızlığa uğramış kimselerin bağışlanıp, tekrar eski görevlerine dönebilmeleri için de şefkatname yazılmaktadır[726].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde 9 numaralı mektup, Farsça münşeât bölümünde 10 ve Türkçe münşât bölümünde de 6 ve 8 numaralı mektuplar, bu mektup türüne dahil edilebilir.

13. Nasîhatnâme

"nṣḥ" kökünden gelen *nasîhat* sözlükte öğüt[727], düzgün olana çağırma, bozuk olanı yasaklama[728], bir şey saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak, iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek[729], doğru yola, iyiye, güzele sevk etmek için yapılan konuşma[730] anlamındadır. Aynı kökten gelen *nâsıh* bal vs.nin hâlisi, safı, pend ve nush eden/öğüt veren (çoğulu nussah ve nussâh), *nâsıhu'l-ceyb* içi hileden temiz ve safdil, *nasîh* öğüt veren (çoğulu nusahâ), *nasûh* sâdık (tevbe-i nasûhta olduğu gibi), *nush* ve *nasâhat* da öğüt vermek[731] anlamlarındadır. Kişinin hata ve kusurunu gidermek, onu iyiliğe, güzele teşvik etmek, kötülükten sakındırmak, faydasına ya da zararına olan hususlarda onu aydınlatmak üzere yazılan öğüt içerikli mektuplara *nasîhatnâme* denir.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de sadece Türkçe münşeât bölümündeki 4 numaralı mektup, bir nasîhatnâmedir.

B. er-Risaletü'ş-şevḳıyye'deki Mektupların İçeriği

1. Arapça Mektuplar

1) Özleme Dair

Hüsamzâde, bu mektubu "*övgü yıldızlarının doğuş yeri, amaç caddelerinin başlangıcı, kapalı hayır kapılarının anahtarı, karmaşık hasenât sorunlarını açığa çıkaran, memleketlerin akitlerini düzenleyen, savaş alanlarındaki gâlibiyet/zafer düzenini uygulayan*" lakaplarına sahip bir şahsiyete yazmıştır. Bu kişi, felâket ve

---

[726] Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 283.
[727] el-Cevherî, **eş-Ṣıḥâḥ,** "nṣḥ", I, 410; el-Aḫterî, **Aḫterî-i Kebîr**, s. 1090; Âsım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, "nṣḥ", I, 989; Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî**, II, 1462.
[728] el-Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, s.163.
[729] Mustafa Çağrıcı, "Nasihat" mad., **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 408.
[730] Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 833.
[731] el-Cevherî, **a.g.e.,** "nṣḥ", I, 410-411; Âsım Efendi, **a.g.e.**, "nṣḥ", I, 989.

korku yollarındaki çatışmalara maruz kalanı koruyan bir aslan, musibet/olay ve durumların şiddetli sıcaklarından susamışın üzerine dökülen bol yağmur, adâlet dalgaları birbirine vuran ağzına kadar dolu bir deniz, ihsân nurları ışıldayan parlak bir dolunaydır. Hüsamzâde, bu şahsı lütuf güneşinin, bir gün herkes (her kim)in üzerine doğarsa güneşin, zerre gibi penceresinden çıkacağını ifade eden bir beyitle övdükten sonra yine onu "övülecek hasletleri toplayan(kendisinde barındıran), asîl davranışları (cömertlikleri) ve yiğitlikleri içine alan, göğüslerde ve gözlerde heybeti ve kalplerde ve gönüllerde muhabbeti hâsıl eden (sağlamlaştıran) oldu. İşte bundan dolayı her gün bir onur meclisine ayak basar ve her vakit bir övgü seslenicisine kulak verip dinler" sözleriyle övmeye devam etmektedir. Yine onu vasfının derinliğinde düşünce güçlerinin bitkin düştüğünü ifade eden bir şiirle methettikten sonra "Yüce Allah, onun geniş gölgesini uzatsın ve mahlûkâttan onun damla damla akan sağanağını ve çiselemesini esirgemesin" duasında bulunmaktadır.

Selam ve duadan sonra şunları dile getirmektedir: Kalpten Dicle ve Ceyhûn'un gözyaşlarının, ateşlerinin alevlenmesini azaltmadığı, hatta dönen feleğin sürekli yağmurlarının bu alevlenmenin şiddetini dindirmediği özlem, canlılık ve neşelilikten kaynaklanarak duyduğu vecd, özel ve tam bağlılıktan ve niyet temizliğinden kazandığı meyil ve coşkun kalp, kalemlerin dillerinin ayrıntısına giremediği ve vehimlerin ellerinin zaptetme dizginlerine sâhip olamadığı bir dereceye ulaşmıştır. Ve "eğer yeryüzünde bulunan bütün ağaçlar kalem, denizler de mürekkep olsa ve bunlar bittikten sonra yedi misli deniz daha olsa da yazsalar"[732], gönül yanıklığımın sözleri bitmez, keder ve ayrılık hikâyelerim eksilmez.

Sonra da Allah'tan kavuşma ve yakınlığın yanağındaki sakal çizgisinden özlem ve dert karanlığının zülfünü kaldırmasını ve çaresiz durumdaki kendisini gönlün murâdına eriştirmesini dilemektedir.

Nihayet mektubu gönderdiği kişinin parlak vazîfesine kolaylık eriştikten sonra uğur gelerek günlerce bâki kalmasını ifade eden bir duayla mektubuna son vermektedir[733].

---

[732] Lokmân, 31/27.
[733] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 33-37.

2) Devleti/İkbâli Tebriğe Dair

Hüsamzâde, bu mektubuna şu sözlerle başlamaktadır: "Akıl bahçelerinin çiçekleri içinde umutlar cilvesini süsleyen en güzel şey, erdemler sâhasında büyük başarılar gösteren ve bahsi almak için koşarken büyük nimetlerin sâhiplerine üstün gelen biriciğin övgüsüdür ve yüce Rabbin hazînelerinden ikbâl cezbesinin en uğurlu sayılanı, sayısız olgunlukları bünyesinde toplayan ve insanların yarınki hâllerini bugün gören çok akıllı ve zekinin duâsıdır".

Müellif, muhatabının hoş ilgisiyle bilginler topluluğunun yaşantısını güzelleştirdiğini, fasl-ı hitâbıyla emîrlerin işlerinin düğümünü çözdüğünü, bundan dolayı meleklerin yüksek göklerden ona duâ ettiklerini ve onu yüce Rabbinin emriyle önünden ve ardından gözettiklerini ifade etmektedir. Yine onun niteliklerinin bir varak üzerinde açıklanamayacağını, Allah'ın ona yücelikler verdiğini ve onun da üstün geldiğini belirten bir şiirle kanaatini desteklemektedir. Duasında Allah'ın, onun yüceliğini kollamasını ve onun kemâlini/olgunluğunu nazar değmesinden korumasını dilemektedir.

Kulluk ve hizmet sunumunun ardından şunları arz etmektedir: "Memlûk/bendeniz, o cenâbın kahredici dizginiyle zaman/dehr âsisinin boyun eğdiğini bizzat gördüğünden ve o meâbın/merciin devletine uyarak terslik (zıtlık, engelleyicilik) alışkanlığını bıraktığını müşâhede ettiğinden beri şu şiiri sevinç cevherleriyle nazmederek cilâlandı.

Şiir: Allah'a eksiksiz hamdolsun

Arzu ettiğim emellere eriştiğim için"

Ardından temennî fidanının meyve vermiş ve talih gecesinin mehtaplanmış olmasını ümit etmekte ve uğuru ancak onun sağ elinden umduğu ve kolaylığı da ancak onun sol elinden dilediği için bunun mümkün olacağını düşünmektedir.

Daha sonra da mektubuna, o zatın alâmetleri sürekliliği müjdeleyen devlet içinde ömür boyu bâki kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[734].

[734] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 37-39.

3) Teşekküre Dair

Hüsamzâde, mektubuna sözkonusu zatın yüce meclisinin gezi/temizlik ve berraklık bakımından cennetleri kıskandırdığını, yüce kapısının yükseklik ve ululuk bakımından göğü gıpta ettirdiğini ve şânı ve cenabının en yüce olanlardan olduğunu ifade ederek başlamaktadır. Sonra o şahısta görülen yüceliklerin gerçek yücelikler olduğu ve yükselenin onun gibi yükselmesini aksi takdirde yükselmeyi bırakmasını ifade eden bir şiire yer vermektedir. Mektubun gönderildiği kişi, "*mazlûma yardım eden, ihsânı tercîh eden, fetih (fethedilen ülke)lerin anahtarı, rehberliklerin sonunu açığa çıkaran, felâketlerden kurtuluş yolu, engeller karanlığının lambası*" şeklindeki lakaplara sahip bir kişidir. Ayrıca faydalı elini bütün beyaz ve siyahlara (herkese) uzatmış, dolup taşan sofralarını özellikle üstün nitelikli kişilere yaymış, düşmanını ağlatmış, dostunu güldürmüş, inciyi ve parlak yıldızı, cömertliğiyle korkutmuştur. Müellif, duasında Allah'ın, dünyada ve ahirette onun dilediğini ve hoşlandığını kolaylaştırmasını dilemektedir.

Kölelik (aşırı bağlılık) halkasını kulağına taktıktan ve hizmet örtüsünü omzunda taşıdıktan sonra şunları arz etmektedir: "Bildirilir ki memlûk/bendeniz, arzulara erişene farz olan şükrü/teşekkürü sunma ve nimetlere ulaşana vâcip olan hamdi yerine getirme sünnetine uyma yoluna girişmeyi istedi, ancak yerinde düşünce ve keskin zekâ (parlak fikir), ona şu öğüdü fısıldadı: Senin bu giriş(im)in, muhâl (olmayacak şey)dir ve senin konuşmaya mecâlin yoktur. Onun ihsan ve nimet kolyeleri/halkaları ümit boyunları etrâfında dönerken ve kesintisiz süren nimeti/ihsânı "sabah akşam"[735] ardı ardına gelirken bu nasıl olur? Yine beyân dâiresinin kapsaması nasıl kolay olur ve güzel takrîrlerin gücü nereden yeterli olacak ki? Bundan dolayı söz Medyenine girmeye yol kalmadı. Özlem gününün sertliği/şiddetiyle ilgili söze ve ayrılık gecesi karanlığının heybetine gelince,

Beyit: Senden ayrılık gecesi oktur, ben ondan korkarım
(Zira) aysız gecenin bir heybeti vardır

onun, açıklanmasında itnâb bulunan bir kıssaya ve sunumunda yoruculuk bulunan bir kedere sâhip olması nedeniyle, usandırmanın çirkin görülen kötülüğünü onun

[735] A'râf, 7/205; Ra'd, 13/15; Nûr, 24/36.

sâhasından ve çirkin görülen baş ağrıtmanın kötülüğünü onun hazretinden uzak tuttum".

Daha sonra mektubunu o zatın, çadırlarını güneş ve ayın ellerinin bağladığı/kurduğu devletin gölgesinde ömür boyu bâki kalmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[736].

4) Özleme Dair

Hüsamzâde'nin mektubunun başında kaydettiği şiirden sözkonusu şahsın kadılık makâmında yükselen bir sadr (kazasker) olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişi, "*gerçekleri ortaya çıkaran, incelikleri bulup çıkaran, belâları def etmek isteyen, kapalılığı (gizliliği) keşfeden (araştıran, soruşturan), yolları aşarak memleketlerde ün sâhibi*" lakaplarına sahip biridir. Müellif, yerde ve gökte meleklerin, o zata duâ ettiğini, onun saçtığının, safâ kisvesindeki soğuk, tatlı sudan çıkan, değerleri yüksek inciler olduğunu, onunla aralarında fersahlar bulunmadığını ve onun sevgisinin değişimi kabul etmeyecek şekilde yerleştiğini ifade etmekte, ardından da duasında onun daima halk içinde yüksek rütbe sâhibi olmasını dilemektedir.

Sonra, içinde bulunduğu durumu Allah'ın bildiğini ve şahit olarak buna yettiğini söyleyerek şunları arz etmektedir: "Duyduğum şiddeti dinmeyen vecd, fışkırdıkça fışkıran eğilim, hastalığa götüren aşk, tutulmuş kalbi huzursuz eden tasa, iltihaplı gözü suya boğan gözyaşlarının ardı ardına gelmesi ve yaralı ciğeri dağlayan iniltilerin yükselmesi

Beyit: Ney gibi inlersem beni ayıplama
Yaralanan elbette feryad eder

Allah katından fazîlet ve yücelikle ebedîleştirilen ve O'nun katından rüşt ve takvâ ihsân edilene kavuşma arzusu/özlemi nedeniyle kalemlerin tasvîrlerinin açıklayamadığı ve vehimlerin takdirlerinin ifâde edemediği bir noktaya erişmiştir".

Kalemin sitemini anlatmaya gücünün yetmeyeceğini, zira onun da bir dilinin olduğunu ifade eden bir beyitten sonra şunu kaydetmektedir: "Ben, o en yüce eşikten ve en yüksek kapıdan ayrıldıktan sonra mürâcaat edeceğim bir huzura çıkılacak yer, güveneceğim bir sığınak, altında gölgeleneceğim bir ağaç, sağanağından ve

[736] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 39-42.

çiselemesinden susuzluğumu gidereceğim bir bulut bulamaz hâle gelmişken (bu) nasıl olmasın ki.

Beyit: Sana ne gam, zira senin için herkes benim yerimdedir

Gam banadır, zira benim için hiç kimse senin yerinde değildir"

Hüsamzâde, Allah'ın nimetlerinin bilinmediğinden ve beşerî tabiatların onlardan gaflete meyilli olduğundan emin olduğunu, onları kaybedince değerlerinin büyük olduğunu anladığını ve onlardan mahrum kalınca da onların feyzinin kapsamlı/umûmi olduğunu yani kavuşma yılının uyuklama ve ayrılık uyuklamasının da yıl olduğunu öğrendiğini ifade ettikten sonra duygularını şöyle dile getirmektedir:

"Beyit: Gönül, sana kavuşmanın değerini bugün daha iyi bilirdi

Eğer onun o devleti, bu kez mümkün olsaydı

Şüphesiz ben, vücudumda bir güç bulsaydım ve beni zayıf düşüren ve yıkan musîbetin baygınlığından ayılsaydım, ömrümü onun hoş hizmetine harcar ve gözümü onun şerefli eşiğinin tozuyla sürmelerdim.

Beyit: Biz, kendi gözümüzü aydınlık göremeyiz

Sen, bizim aydınlık gözümüze yerleşmedikçe"

Sonra unutulup ihmâl edilen, yüz çevrilip yalnız bırakılan veya yakın ve dost olarak davranılmayıp yurdunda mahzûn, hakîr bırakılanlardan olmamayı ümit etmekte ve zaman zaman onu anma görevi ulaşmazsa gönle bir tatlılığın ve cana bir lezzetin ulaşmayacağını ifade eden bir beyte yer vermektedir. Yine Allah'tan geniş rahmetiyle kendisini niyetinden mahrûm etmemesini, gönlünde gizlediğini boşa çıkarmamasını, o zatın cemâlini görmeyi nasip etmesini ve onun kemâline muttali kılmasını niyaz etmektedir.

O zatın gölgesi uzamış ve yaşamı müreffeh olarak ömür boyu yücelik bahçesinde bâki kalmasını ifade eden bir duayla mektubunu noktalamaktadır[737].

[737] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 42-47.

5) Özleme Dair

Hüsamzâde, bu mektubu "*cömertliklerin ve yüceliklerin toplanma yeri, çok cömert ve pek yüksek kimselerin başvurduğu makâm, yüksek göğün yüksek yıldızı, mertebe nişanlarının yüce sancağı, hayır işlerinin temellerini atan, güzelliklerin yönlerine sevk eden*" lakaplarına sahip birine yazmıştır. Onun ihsân çölü genişlemiş ve herkesi (gece ve gündüz gidenlerin hepsini) kapsamıştır, ayrıca hangi yönden gelinirse gelinsin o denizdir. Duasında Allah'tan onun yüzünün aklığıyla günleri mesut etmesini ve uzun ömrüyle yılları süslemesini dilemektedir.

O zatın cenâbından ayrılığa marûz kaldığından, onunla görüşmenin onurundan ve değerli hitâbından mahrûm kaldığından bu yana ancak onun haberlerine kulak verdiğini, ancak onun eserlerinin yerlerini gördüğünü ve onun faydalarının mücevherlerine geri dönmeyi amaçladığını ifade etmektedir.

Sonra müellifimiz, zamanın cilvelerinin engellemesi, musîbet meşakkatlerinin sıkıştırması, başa gelen aksiliklerin ve karanlık ıstırapların peş peşe gelmesi olmasaydı veya fehâmet/ihtişâm sâhasına yapmacıklığın karışması zannı ve baş ağrıtma ve can sıkmaya maruz kalma zannı olmasaydı, mevlânın avlusunu (kapısının eşiğini) öpmeye yönelenlerle arkadaşlık eder ve yüce, en yüce haremin harîminden (gizli ve mukaddes bucağından) ayrılmazdım, demiştir.

Hüsamzâde, Allah'tan kendisini o zatla görüşmenin ve kalıcılığının (uzun ömrünün) tatlılığından faydalandırmasını ve onunla karşılaşmanın içtenliğinin soğuk suyuyla özlem susamışlığını gidermesini niyaz etmektedir.

Mektubuna o zatın ihsân sağanaklarının üzerine dökülüp taştığı devlet bahçelerinde günlerce kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[738].

6) Devleti/İkbâli Tebriğe Dair

Hüsamzâde, bu mektubunu "*ikbâlin doğuş yerlerinin güneşi, umut kısmetlerinin dolunayı, büyük nimetlerin incilerinin kaynağı, erdemlerin en güzellerini ortaya çıkaran, bilginlerin mertebe ve konumca en üstünlerinin bakışlarının çevrildiği yer, fazîletlilerin kâfilelerinin konaklama yeri, hücûmları hep ilk başlatan, hayır binâlarını çokça yükselten*" lakaplarına sahip üstün konumdaki bir

[738] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 47-50.

şahsiyete yazmıştır. O zat, ileri görüş ve basiret sâhiplerinin katında etkileri güzel olan kahramanlıklar ve mümtâz şahsiyetlerin gururlandığı, küçük ve büyük herkesin yere kapandığı övünçlerle şöhret bulmuş, lütuf ve keremi yayılmış, kemâl mertebelerinin en yükseğini ve en uç noktasını kendisinde toplamış, bahşiş vazifelerinin/ücretlerinin en güzelini, en büyüğünü vermiş, küçük ve büyük bütün kulların sığınağı, yakın ve uzak bütün ülkelerin şerefi hâline gelmiştir. Duasında onun daima desteklenmiş bir devlet, ebedî bir bereket, kalıcı bir şevket/heybet, derece(mertebe)leri sağlam bir yükseliş ve oranca yüksek bir kudrette olmasını dilemektedir.

Dua armağanlarını gönderdikten ve övgü hediyelerini ilettikten sonra yer verdiği beyitlerinde o kişiye karşı sonsuz özlem arzusuna sahip olduğunu, samîmiyetin keyfiyetini kalemle yazmaya gerek olmadığını, çünkü onun kalbinin, kendi kalbinin sırlarına vâkıf olduğunu belirtip şunları arz etmektedir: "Dost/muhib, gönlün yüzünü hediyelerin "anahtarları ancak katında"[739] bulunan Rabbin hazînesine doğru çevirerek sabahları ve akşamları onun için duâ eder ve onu över ki bu övgü esnâsında mutluluk ile neşe bakımından gönlün kuşandığı en iyi haber ve gıpta ile sevinç yönünden rûhun arındığı en güzel söz, onunla ünsiyet etti. Çünkü Allah, o zata kerâmet/izzet tâcını ve fehâmet sarığını giydirdi, onu ululuk ve yücelikle övülmeye yükseltti ve kemâl ehlinin rütbelerini ayırma makâmına getirdi. Şöyle dedim: Rahatlık, onun avuç içinden, lütuf onun bağışlamasından ve devlet (ikbâl, talih) onun teveccühündendir. Bundan dolayı Allah'a hamdettim ki onun çeşit çeşit hazır lütfu bununla bağlantılıdır".

Mektubunu o zatın izzet içinde tek, benzersiz ve örneksiz bir şekilde ömür boyu bâki kalmasını dilediği duayla sonlandırmaktadır[740].

7) Özleme Dair

Hüsamzâde, kendisini inleten bir arzuyla özlem duyduğunu ve iniltisi yükseldiğinde de vecd ateşinin fazlalaştığını ifade eden bir kıtayla mektubuna başlamaktadır.

---

[739] En'âm, 6/59.
[740] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 50-53.

Mektubu gönderdiği kişinin yayıldıkça yayılan mücevherlerini duymayı araması/istemesi ve onları bugün görememesi nedeniyle kalbinin yanmasının ve dalgaları taşkın övgü denizinden avuçla almaktan ve meyveleri olgun yiğitlik/kahramanlık bahçesinden devşirmekten zihninin mahrum kalmasının açıklanması ve anlaşılması zor bir dereceye ulaştığını, bunu da Allah'ın bildiğini ve şâhit olarak yeterli olduğunu ifade etmektedir. Sonra kendisinin tasa ile keder hücresinde ve hasret ile sıkıntı köşesinde ancak sevgilisi kendisini terk etmişken kavuşma gününe nâil olan veya doktorunun âciz kaldığı amansız bir hastalığa yakalanmış kimse gibi veya yeni ve eski malını kaybeden bir zengin veya esirgeyenini ve babasını bulamayan bir çocuk veya gençlik zamanını hatırlayıp kederlenen bir ihtiyar veya şarap kapları boşalıp da sendeleyen bir sarhoş gibi sabahladığını, hala ayrılık ateşi içinde yaşadığını, ayrılığın bedenini yerle bir ettiğini ve harika teşbih çeşitlerini, ilgi çekici anlatım türlerini çokça kullansa ve sözü uzatsa da bunların durumunu izahta yetersiz kalacağını belirtmektedir. Ardından kullandığı ifade şöyledir: "Bundan dolayı fakir kul için en uygunu, en yüce cenâba başını ağrıtarak zahmet vermemek ve Allah'tan dostun/mevlânın kalıcılığını devâm ettirmesini (uzun ömür vermesini) dilemektir. Allah, onu zirvelerine başvuranlar üzerinde koyu bir gölge olarak ve sığınağına sığınanlar için de taze, zemini yumuşak bir bahçe olarak bâki kılsın, bizi onun uzun ömründen faydalandırsın ve yakın zamanda bize onunla onurlu buluşmayı ihsân etsin".

Mektubunun sonunda da o zatın nimetlerle dolu bir yaşam içinde dâimi bir devlet gölgesinde günlerce bâki kalmasını dilediği bir duayı kaydetmektedir[741].

8) Özleme Dair

Hüsamzâde, mektubuna Allah'ın, kutsal nefsi, insanlık erdemlerini, parlak düşünceyi, iyiyi kötüden ayırt eden/eleştirici basireti, hükümdâr melekelerini, melek olgunluklarını, yüksek mutlulukları, güzel rehberlikleri, hoşlanılan cömertlikleri, apaçık seyyitlikleri ve yüce lütufları bahşettiği şahsa, sultana selam göndererek başlamıştır. Onu methetmek kolay değildir, zira çok öven niteleyici nitelediği her şeyde üstün gelse de onun özelliklerini kavrayamaz. Duasında onun

[741] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 53-56.

güzelliğinin/cemalinin ve ikbâlinin tan vaktinin ilk ışınlarının daima parlamasını ve güzel huylarının kokularının dört bir tarafa yayılmasını dilemektedir.

Müellifimiz, o zatla şerefli kavuşmaya ve onun güzel görünüşüne duyduğu özlem dolayısıyla çektiği ve bizzat gördüğü gam ve susuzluğun, ağır yangın ve yürek darlığının, aşırı tutku ve çılgına dönmenin, katlandıkça elem veren gönül acısı, sıkıntıları perişan eden yanıklık, damlaları sel olan gözyaşları ve iniltileri yükselen kaburga kemiklerinin anlatılmasının ve anlaşılmasının hiç de kolay olmadığını bildirirken bir taraftan da gözyaşının, aktığında şarabıyla benzeştiğini, zira gözünün, kadehdekinin benzerinden döktüğünü, gönlünde onun ciğer yakan ayrılığından bir damla kan kaldığını, ama göz ırmağında yüz kan denizinin bulunduğunu dile getirmektedir.

Hüsamzâde, âlicenap mevlânın/dostun Îsevî nefeslerle dolu melteminin ziyâreti olmazsa, rûhun râhat ve neşesinin, kalbin sürekliliği (değişmezliği)nin ve kalıbın düzgünlüğü ve dikliğinin kalmayacağını belirttikten sonra Allah'tan kendisine yakınlık mutluluğu ve mutluluk yakınlığında yardım etmesini ümit ve niyaz etmektedir.

Mektubuna o ulu insanın ihsân isteyene bol yağmur, mazlûma yardımcı ve korkana sığınak olarak ömür boyu bâki kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[742].

9) Vezîr Mahmut'a İhtiyaç Sunumuna Dair

Hüsamzâde, Fâtih Sultan Mehmet döneminin ünlü veziri (Vezirliğinin ilki 1453-1467 yılları arasında ve ikincisi 1473 yılındadır.1474'te idam edilerek öldürülmüştür) Mahmut Paşa'ya yazdığı mektubuna güzel şiirlerle başlamakta ve bu şiirlerde ilkin çektiği sıkıntıyı bilmiyormuş gibi gevşeklik göstererek hafif esen rüzgardan vezire selam söylemesini, onun toprağını öpmesini, ayrılığından ne hâle geldiğini anlatmasını ve bir an önce cevap alıp dönmesini istemektedir. Sonra da musibetlerin o zatın kapısına ulaşamayacağını, çünkü uyanık devletin onun kapısının bekçisi olduğunu ve bütün duasının onun dîdârının güneşinin ışıkların doğuş yerlerinden az doğmaması olduğunu ifade etmektedir. Müellifimiz, çiçekleri yanılmaz görüş, zekâ ve erdem ve nehirleri yumuşak huyluluk, adâlet, lütuf ve bol

[742] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 56-59.

infâk olan bir bahçenin görünümüyle ve kökleri en iyi (uğurlu, bereketli) huylar, dalları en güzel sonuçlar, yaprakları marifetler ve meyveleri bağışlar olan bir ağacın parlaklığıyla gönlünü ferahlattığını belirttikten sonra ayetlerden ve şiirden de yararlanarak Vezir Mahmut'un makamının salkımları sarkmış muz ağaçları, yayılmış gölgeler ve çağlayarak akan sulardan oluştuğuna, orada yorgunluk ile bitkinliğin bulunmadığına ve onun güzellik süsü ödünç alınmış olmayan cennet olduğuna dikkat çekmektedir. Yine onun insanların sığınağı olarak şaşakalmışların sıkıntısını giderdiğini, zorluk çekenleri ıstırap ve karanlıktan kurtardığını, güzel adetiyle tersliği/engeli (düşmanlığı ve zulmü) ortadan kaldırdığını, ilmin ve şerîatın sancağını tam olarak çektiğini/yükselttiğini, en güzel sistemle saltanat işlerini yürüttüğünü, uğur ve kolaylığın ancak ondan geldiğini ifade ederek onunla ilgili övgülerini sürdürmektedir. Sonra da bu yüzden özlem kederleriyle yanarak ve ayrılık gözyaşlarına boğularak onun niteliklerini akıcı bir şekilde anlattığını, gözünün, her gün bir musîbete maruz kaldığını belirtmektedir.

Dua ve övgüsünü ilettikten sonra şunları arz etmektedir: "Sonra niyaz ederek ancak sana iletirim ki onurlu sohbeti ve münazarasıyla/tartışmasıyla ve değerli çehresi ve mütalaasıyla (dikkatli incelemesiyle) beni mutlu eden, sevgi pususu kalbin en derinliklerine (kalpteki siyah beneğe) yerleşen ve beni babanın çocuğa göre konumuna getiren, Faḫru'l-İslâm'ın *Usûl*'ünde (Ali b. Muḥammed b. Ḥüseyin b. Abdilkerîm el-Bezdevî'nin *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*'ünde) ve Ḥabru'l-enâm'ın *Telvîḥ*'inde (Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin *et-Telvîḥ 'ale't-Tavżîḥ*'inde) parlak zekâyla sivrilen, açık seçik asâlete ve temiz soya sâhip, biricik, parlak ve pek zeki (bu) çocuk, mükemmel mizâcıyla işâretleri gözden geçirmede iyice tecrübe kazanmış, zihninin rehberliğinin gereğiyle telvîhleri açığa çıkarmış, düğününde borç ve ihtiyaç sıkıntısına düşerek ve tâkatsizce cömert kapısına sığınarak fakîrin yardım edici damadı, destekleyici arkası olmuştur. Bu nedenle sıkıntısından kurtarılmayı ve kastettiği, zihnini meşgûl eden hususta mahrum edilmemeyi ümit ediyor." (Tahminimize göre Hüsamzâde'nin damadı, onun hayatını ele alan birçok kaynakta belirtildiği gibi Zenbilli Ali Efendi'dir. Ayrıca bu zat, ilmiyle de ön plana çıkmış, pek çok medresede görev yaptıktan sonra Osmanlı Devleti'nin en uzun süre görevde kalan şeyhülislâmlarından biri olmuştur).

Hüsamzâde, son olarak vezirin damadına azamî gözetimiyle yardım ederse ve onu himaye ederse damadının da onun sığınağının etrâfında bulunanların samîmi dostu olduğunu bilmesini, her istekte dönüşün, ancak Allah'a olduğunu, O'ndan yardım istendiğini ve her zaman ancak O'na güvenildiğini dile getirmektedir[743].

10) Devleti/İkbâli Tebriğe Dâir

Hüsamzâde, övgü dolu yaşantısı dillerde açık bir şekilde okunan, kulakların sedefleri güzel övgü incileriyle dolan, parlak görüşlerinin aynaları ilmin güzelliğiyle parlatılıp cilâlanan, yüceliklerden pek çok hisse/nasip tahsîs edilen ve ilmî ve pratik erdemlerden Rakîb ve Muallâ okları verilen kimseye selam ileterek mektubuna başlamaktadır. Bu arada, bunun Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfu olduğunu, bütün insanlık âleminin erdemlerini bir kimsede bir araya getirmenin Allah için uzak görülemeyeceğini ifade etmiştir.

Sonra o cenâbın olgunluğun doruğuna yükseldiği gibi ihtişâm tahtına da oturmasıyla yücelik ufkundan hâkimiyet/siyâdet güneşleri ve mutluluğun ilk ışınları parlayınca kalbin güzel görünümüne, aklın parlaklığına kavuştuğunu, günlerinin bayrama döndüğünü ve kıskananların yüreklerinin ve ciğerlerinin yandığını, onun sahip olduğu güç/konum, gözlerin çevrildiği ve ileri gelenlerin bakışlarının yöneldiği şey olunca sevinç ve memnuniyetinin katlandığını, içinin içine sığmadığını arz etmektedir.

Özlem hususunda ise kalbin ayrılık heyecanından ve alevinden alt üst olduğunu, kalıbın hayâlin tayfından/uykuda gelmesinden bir hayâl ve bir ileri bir geri sallanan kürdan durumunda olduğunu, bedeninin o arzuyla zayıflıktan bir hayal olduğunu dile getirmektedir.

Hüsamzâde, bu kutlama mektubunu o zatın ağzına kadar dolu cömertlik denizi olarak dâim olmasını ve lüks yücelikler incisi olarak bâki kalmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[744].

---

[743] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 60-63.
[744] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 63-66.

11) Beklentiye Dair

Hüsamzâde, bu mektubu "*ilim ve marifet gerçeklerinin bahçesi, inceliklerin gözbebeği, halkın erdemlerinin doğuş yerlerinin güneşi ve atiye (hediye)lerin nurlarının talihlerinin dolunayı*" lakaplarına sahip üstün bir şahsiyete yazmıştır. Duasında onun güzellikle parlamaya, ışıldamayla bakmaya, yücelik ekseninde dönmeye, umut Medyeninde cömertlik sabahıyla doğmaya ve ihtiyaç karanlıklarında parlamaya devâm etmesini dilemektedir.

İcâbet kürsüsünde dilek gelinine kemer takan ve mevhibe hazînelerinden hâkimiyet/siyâdet mücevherlerini celb eden duâdan ve meliklik melekesinin ağacından meclislerin bahçelerine mukaddes nitelik çiçeklerini saçan övgüden sonra, sığınağının haremine sığınanı koruyan ve çehresini görene canlılık veren o cenâba şunu arz etmektedir: "Kıtlık alevi, canımın direğini yaktı, canımın güzel görünümü kaybolur hâle geldi ve fakîrlik sam yeli, bünyemin yeşermesini engelledi ve bünyemin suyu kurumaya başladı. Bundan dolayı isteği onun cömert cenâbına yönelttim ve dökülen gözyaşımı onun şerefli kapısına akıttım".

Ardından da o zatın "Cömert, kendisinden dileyeni mahrum etmez"ın gereğince lütuf gözüyle/göz ucuyla bakmasını ümit etmektedir.

Son olarak da duasında onun nimet/ihsan sofralarının yardımlarının ağırlananlar için yayılmasını dilemektedir[745].

12) Bir Şahıstan Şikâyete Dair

Hüsamzâde, bu mektubu olgunluk bahçesi çiçek açıp da çiçeklerinden zihinlere koku saçılan, zekâ ağacı meyve verip de meyvelerinden zekilerin ellerinin topladığı, erdemlerinin güneşleri ışıldayıp da ışıklarından mürâcaat eden ümitlilerin aldığı ve cömertliklerinin kaynakları taşıp da nehirlerinden gidip gelenlerin (girip çıkanların) beslendiği/sulandığı zâta göndermiştir. Duasında çiçeklerin güzelce parlamasını ve meyvelerin büyüdükçe toplanmasını dilemektedir.

Müellifin dua, övgü ve özlemi armağan ettikten sonraki ifadelerinden şunlar anlaşılmaktadır: Dehr/felek, hor görme ve yıpratma sıkıntılarıyla acı çektirerek hasta etme zincirleriyle onu dermansızlık köşesinde terk etmiş, azarlama kini ve ateşiyle

[745] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 66-67.

yoksunluk öğle sıcaklarında yakmış, musîbet okları atmış, onun başına gelenlere aldırış etmemiş, hatta en kötü musîbete uğratmıştır. Buna göre dikkafalı bir câhil, hatta sert, eğilmez bir kalıp, sabahları ve akşamları anlatılsa bitmeyecek şekilde ona türlü türlü felâketlerle eziyet etmiştir, asıl zoruna giden ise, onun dengi olmayan bir kişi olmasıdır. O yüzden şerefli eşiğe ve yüce kapıya yönelmiş, derdini ve üzüntüsünü "her işinde hikmet olan ve her şeyi bilen Allah katından"[746] çok büyük bir lütuf ve çok yüce bir ahlâk bahşedilen cenâba arz etmiş, güzel ihsânından ve yüce lütfundan kendisini mahrûm etmemesini ümit etmiştir.

Hüsamzâde, mektubuna o zatın her zaman hâli övülerek yaşamasını ve bolluk içinde bâki kalmasını dilediği bir duayla son vermiştir[747].

13) Özleme Dair

Hüsamzâde, bu mektubuna fazilet sıfatlarının mektubu gönderdiği zata âit olduğunu ifade eden bir şiirle başlamaktadır. Yüce mahdûmunu kastederek duasında onun her zaman ebedî izzetten etkilenmesini dilemektedir. O kişi, "*yüceliklerin netîcesi, ufuklardaki bütün merdivenlere tırmanan, lâyıkıyla (hak ederek) bütün basamakları idâre eden*" lakaplarına sahiptir. Kalbi, iyi husûsiyetlerin kalıbı ve ilmi, kemâl/olgunluk biçiminde vücut bulan erdemler dünyasıdır. Zatı, güzel hasletler için kâimdir. Melek gibi huyu, felek gibi âlîcenaplığı, güneş ve ay gibi parlaklığı vardır.

Müellifimiz, övgüsünü tamamladıktan sonra mektubunun buluşmanın tadını kaybettiği için özlem çeken dostun zahmet çekişinin açıklama çerçevesinin alabildiği ve imkân dâiresinin kapsayabildiği oranda anlatıldığı bir mektup olduğunu ifade etmektedir. Ayrılıktan dökülen gözyaşlarını ilettikten sonra o zattan kalemin mürekkep sızıntılarıyla sevgi bahçelerini nemlendirmesini istemektedir.

Mektubuna yakın arkadaşlar buluşamayınca mektuptan daha mutluluk vericisinin bulunmadığını ve seven, sevdiğine yazınca mektubunun hakkının, cevap verilmek olduğunu dile getiren bir kıtayla son vermektedir[748].

---

[746] Neml, 27/6.
[747] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 68-70.
[748] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 71.

14) Yangın Felâketine Dair

Hüsamzâde, mektubuna şu uzun cümleyle başlamıştır: "Onun sevgisi sebebiyle çok sevenin sevdiğiyle kucaklaştığı gibi kucaklaşan ve onun güzel ahlâkını ve erdemlerini tek tek saymada her sayıcı ve sınırlayıcıdan üstün gelen *gönül*, ünsiyet meclislerinin bahçelerinde ancak onun meliklik melekelerinin ağacından onun mukaddes niteliklerinin çiçeklerini saçan *dil*, sedefini ancak onun güzel ahlâkının incileriyle dolduran *işitme duyusu/kulak*, yaralı göz kapağı ve yanık kalple göz yaşlarını ancak onun özlemlerinin Ebû Leheb'i için döken *görme duyusu/göz*, kuzey rüzgarının esintisini ancak onun arzusu kendisini tahrik etmiş olarak koklayan *koklama duyusu/burun*, lezzetlerden ancak onunla buluşmanın güzel kokusuyla tat alan *zevk*, ancak ona doğru çevrilir/döndürülür". Bu sözlerden de açıkça anlaşıldığı gibi o, mektubunu sultana göndermiştir.

Müellif, ihtiyaç alevi, canının direğini yakan ve fakirlik sam yeli, vücûdunun binâsını yıkan dostun arzı şudur diyerek, ayrılık ve uzaklıktan kaldırılmayarak felâket yollarına savrulup atıldıktan sonra "bıçak kemiğe dayandı" tokadının vurulduğu yer, kurtulmak için her borç gecikmesine tutunarak borç okyanusunda boğulmuş etrâfı kuşatılan biri, "iş çığırından çıkmıştır" tufanının geldiği yer (kaynağı), maaşı borcu ödeme ile malın satışını kolay yapmak arasında harcamada tereddütlü biri olduğunu, kemiklere keskin fakîrlik kılıcının isâbet ettiğini ve çaresizlik içinde, zor durumda kalarak gelecek faydaya başvurmak zorunda kalmada durumunun, "denize düşen yılana sarılır" atasözünü çağrıştırdığını ifade etmektedir. Başına musîbetler geldiğini ve onların günlerin başına gelmesi hâlinde gece olacaklarını dile getiren bir şiirle durumunu açıklamaktadır. Bu büyük sıkıntı arasında canı sıkıldıkça "(Cömertliğinden ötürü) ayağı sürç (üp sıkıntıya düş)tüğünde şikayet etmeyen bir gençtir" sözüne tutunduğunu ve nefsine karşı nasihatlerde bulunmaktan geri durmadığını söylemektedir.

Hüsamzâde, işin nihâyet dostlarının en samimisinin ve arkadaşlarının en seçkininin paylamasına gelip dayandığını belirtmektedir. Buna göre hatîbin kılıcı gibi atâlet köşesine çekilmek, ne zamana kadar sürecektir, bir adımda hata olsa da biraz ilerlemek için adım atmak gerekir. Bu nedenle paçaları sıvamalı ve gayret etmeli ki katlama ve dürmeden sonra açma ve yaymayla, kırılmadan sonra da tedâvi

ve iyileşmeyle karşılaşılsın. "Umulur ki Allah, bundan sonra beklenmedik bir durum ortaya çıkarır"[749].

Bu nedenle müellif, yüzünü fazîletler medyenine ve üstün nitelikli kişiler zümresinin başvurduğu yere doğru çevirip onun lütuflarının çiçek ve meyve kokularından güzel bir koku ve şefkatlerinin kaynaklarından bir sızıntı elde etmeyi ümit etmektedir.

Mektubuna o zatın kıyamet gününe kadar istediği şekilde lütufta bulunarak bir yaşam gölgesinde bâkî kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[750].

15) Dostunun Sıkıntısını Tesellîye Dair

Bu mektubun başında belirtildiğine göre akıl habercisi/postacısı, rehberlik edici güvenilir bir elçi ve davet edici değerli bir sırdaş olarak, ayrıldığında hiç neşenin kalmadığı kardeş rûhun yurduna doğru ona duaları ve övgüleri ilettikten sonra şunu haber vermek için gönderilmiştir: Bâtın (iç, içyüz) Medyeni, kavuşma sultanı onu mamûr ve meskûn ettikten, koruduktan ve güzel gelişiyle korumasını çiçekleri parlamış ve nehirleri akmış olarak güzelleştirdikten sonra şimdi düşmanlık despotlarının atlılarıyla harap olmuş ve ayrılık kisrâlarının ateşleriyle yanmıştır. Gönlün bütün yanmaları, özlem ateşindendir. Diğer yandan zâhir (dış, dışyüz) hükümdârlığı, o melikten canayakınlık/ünsiyet kokuları estikten ve kutsallığın dış görünüşleri onunla damgalandıktan sonra şimdi gözyaşları taşmasının yatağı ve iniltiler tufanının mahalli/düştüğü yer hâline gelmiştir.

Sonra dehrin/feleğin ihtiyaçları engellemesi ve felâketler okunu atmasından sonra kara âfet ve karanlık olay/talihsizlik. Dehir, cömertlikleri nâhoş şeylerle değiştirmiş ve ona yan yan, hışımla bakmıştır. Ayrıca Beldah'ta unutma kılıçlarının zayıf, sıkıntı içindeki topluma çekilmesi ve Ümmü Evfâ (sevgili)'dan söz etmeyen kalıntının yıkılması, kalemlerin dilleri, divitlerin ağızları, vehimlerin gücü ve aklın düşünceleriyle tam olarak açıklanamaz. Eski dostları sormak, eski bir âdet olmasına karşın o zatın zamanında ortadan kalkmış, ama o sormasa da mazurdur, çünkü evi, vefâ mahallesinden çok uzak düşmüştür.

---

[749] Talâk, 65/1.
[750] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 72-75.

Hüsamzâde, sevgili/dost, gönlün kendisine karşı işlediği suçları saysa ve onlara (suçlara) vereceği zarar ve hasarlarla karşılık vermek istese Allah'ın "insanları affederler"[751] sözüyle af dileyerek tedirgin etme yerine neşelendirmesi ona önerilir, demektedir. Çünkü insanların mizaçlarında sehiv, sürçme, hata ve saçmalama vardır, "hiçbir insan kusursuz değildir". Bu durumda dostların kötü ve çirkin davranışlarının kulak ardı edilmesi ve suçlarının görmezlikten gelinmesi, daha uygundur.

Mektubuna o zatın arzuladığına ulaşmada şansı yaver giderek ve kısmeti bol olarak dünyanın sonuna kadar bâki kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[752].

16) Göz Rahatsızlığının Durumunu Sormaya Dair

Hüsamzâde, bu mektubunu gözlerin üzerinde yoğunlaştığı ve bu yoğunlaşmadan nazara gelen, ama gerçekte erdemlerin kaynağı olduğu için gözündeki yabancı maddelerin kusur teşkil etmediği yüce mahalle/makama yazmıştır.

O zatın şerefli mizâcının zamanın belalarından/engellerinden bir değişikliğe ve talihsizlik felâketlerinden bir kırılma türüne maruz kaldığını duyduğunu bildirdikten sonra duasında Allah'ın, onunla geçmiş günahları örtmesini ve yüksek dereceleri çekmesini dilemektedir. Bilinen bir gerçek vardır, o da, insan bünyesinin, zayıf temeller üzerine kurulduğudur ve görülen en güzel şekil, "ancak her şeye gücü yeten ve her şeyi bilenin takdîridir"[753]. Müellif, Allah'tan kendilerini bazen kulakları, gözleri ve güçlerinden faydalandırmasını bazen de onların başına gelen musîbetle gaflet uyuklamasından uyanma sebebi kılmasını ümit etmektedir.

Sonra, yüce mahallin esenlik ve düzelme sevinç ve müjdesini içeren bir mektup kâğıdını tez göndermesini ümit etmektedir.

Son olarak duasında o zatın her zaman lütuf ve cömertliğiyle hayır çeşitlerinin yardımcısı ve güzellik kaynaklarının akar/akıcı suyu olmasını dilemektedir[754].

---

[751] Âl-i 'İmrân, 3/134.
[752] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 76-80.
[753] En'âm, 6/96; Yâsîn, 36/38; Fussilet, 41/12.
[754] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 80.

17) Şikâyet Sunumuna Dair

Hüsamzâde, bu mektubuna muhatabının âlimlerin en bilgini ve her denizin bir sâhili olduğu hâlde sonu bulunmayan bir deniz olduğunu bildiren bir şiirle başlamaktadır. Bilginlerin konaklama yeri, onun avlusu ve âlemlerin/mahlûkâtın dilinin tadı, onun övgüsüdür. Muhatabı, "*en asîl/cömert, yüce gönüllü ve en bilgili mevlâ, ümmetlerin işlerini düzenleyen, melek gibi huyu ve felek gibi himmeti olan, seyyitliğin ve devletlerin sahipliğinde sonların ve ilklerin ilki, ufuklardaki merdivenlere çıkan, lâyıkıyla basamakları idâre eden*" lakaplarına sahiptir. Duasında daima onun yüce eşiğinin istekleri elde etme yeri, yüksek kapısının hedefler Medyeni olmasını, kapısının hayırlar madeni (çıkış yeri-merkezi), bereketlerin iniş yeri ve yüce rikâbı (huzur-eşik-maiyet-üzengi)nın, ihtiyaç sâhiplerinin kabûl yeri olmasını dilemektedir.

Şerefli ve yüce makâm (makarr-karargâh)a, duâ kâfilelerini gönderdikten ve övgü hevdeçlerini armağan ettikten sonra şunları arz etmektedir: Farîzaların tertîbini nesh etmek/değiştirmek gibi akılları hayrette bırakan bir olayla karşılaşılmıştır. Çünkü yer ve konumca son cins/türden olan o zatın en kapsamlı lütufları, derece ve yön bakımından en yükseği ve yer ve konumca yakın cinsten olan en yakını derece ve yön bakımından en aşağı yapmıştır. Müellifimiz, musîbette şikâyetin ancak Allah'a olduğu gibi musîbet ile ihsân/bağışta da şükrün ancak Allah'a olduğunu, dehrin tat ve acı vermesi (tatlı ve acı söylemesi/zarar ve fayda vermesi)nin ilginç olmadığını ve sevgilinin vurmasının acı vermediğini düşünmektedir. Ama diğer taraftan o, kötülüğü emreden nefis, istediği, konuştuğu ve sevenin sevdiğinden vaat yerine tehdit, ihsân yerine büyük bir değersizlik/düşüklük görmesi sebebiyle kınadığı hâlde suskun olduğunu ve nefsini sakinleştirmeye çalıştığını ifade etmektedir.

Son olarak duasında günlerin boyunlarının kıyâmet gününe kadar daima o zatın yüceliği için eğilmesini dilemektedir[755].

18) Özleme Dair

Hüsamzâde, mektubunun başlarında kavuşma hayâlinin tayfıyla/uykuda gelmesiyle gönlü rahatlattığını, Allah'tan lütfun gelmesi için kalbi çeldiğini, nihayet

[755] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 81-82.

kulağının "müjdeci gelir gelmez"[756] nidâsı için takdîr sesine doğru yöneldiğini, bir gün gelir diye gözünden yaşlar boşandığını ve hemen gözlerinin açıldığını, dostuna kavuşmanın cilâsıyla cilâlandığını, o yaklaştığında gözünün onunla aydın olduğunu dile getirmektedir. Bu arada gözde ayrıldıkları günkü endâmının hayâlinin olduğunu, onun kıyâmetin sıcaklığında Tûbâ ağacının gölgesini andırdığını, burnunun, feyiz esinti (nefes)lerinden güzel zafer kokusunu almak için kader bahçesinin kuzeyine yöneldiğini, susamış canının ona kavuşmayı beklediğini vurgulamaktadır.

Ayrılık zulmüyle çevrili yaralı gönlünün Rahmân'ın kazâ sicilinden yardım dileyerek haykırdığını, gönlünde buluşma sevincinden, avucunda yaşam bolluğundan bir şey bulunmadığını belirttikten sonra yine gönlünün üzerlerindeki engellerin karanlıklarını ve hasret/hüzünlerin cüretini kaldırmak için felâketlerin açığa çıkarılmasında ancak kendisine sığınılandan yardım istediğini ifade etmektedir.

Mektubunun sonunda ise o zatın âyetler ile sûreler okundukça dâim olmasını, dünya ve görkemi sürdükçe bâki kalmasını dilediği bir duayı kaydetmektedir[757].

19) Eğitim İsteğine Dair

Hüsamzâde, mektubunu övgüleri nizamı ve âlemlerin dört bir tarafını aydınlatan, parlak fikirleri âlimlerin kaderlerini şekillendiren üstün bir şahsiyete göndermiştir. O zatın övgülerinin esintileri, meclislerin bahçelerine onun meliklik melekelerinin dallarından kutsal niteliklerinin çiçeklerini yaymıştır.

Secde meclislerinin ve cömertlik mahallerinin nemli toprağını öptükten sonra Biz "yüksek bir makâma"[758] yükselttik mühendisinin temellerini kurduğu ve zirvelerinin gölgeliği talihsizlik Ebû Lehebinden tasalanmış için korunaklı bir mevki hâline gelen kapıya (eşiğe/dîvâna) şunu arz etmektedir: Dehrin haddi aşan engelleri/terslikleri, ona düşmanlık ellerini çok uzatmış, azgın tufanları mahrûmiyet kılıcını çekmeyi uygun görmüş, onu eksilen geçimlik ve bitkin düşen güçle sarılı ve bağlantılı fakîrlik ve ihtiyaç hastalıklarıyla hüzünler kulübesine hapsetmiş ve "Fakirlik, beli kıranlardandır" atasözüne konu olmuştur. Zulüm ve musibetlere rağmen övülen vasıfları elde etmek için çok çaba sarf etmiş ve çalışmış, fakat istediği neticeyi alamamış, âkıbetlerin kapalılığı ve dermansızlık âkıbetleriyle karşılaşmış,

[756] Yûsuf, 12/96.
[757] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 82-84.
[758] Meryem, 19/57.

sonuçlar makûlün aksine daha zayıfa tâbi olmuştur. Yine unutulma yollarına savrulup atılmış, felâketler kervanının konakladığı yerde "bıçak kemiğe dayandı" tokatının vurulduğu yer ve belâ selinin aktığı yerde "iş çığırından çıkmıştır" tufanının geldiği yer olmuştur. Hatta durumunu "Kan ağlamak da istesem ağlayabilirim" mısrâsıyla desteklemiştir.

Müellif, bütün bunların üzerine o zatın hizmetinin sağlam kulpunu vesîle edinerek ve ahlâkının perdelerinin uçlarına yapışarak derdini ve üzüntüsünü ona havale etmekte, onun parıldayan hasenâtının, üzerine doğmasını, güzel kokan fütûhâtının kendisine doğru yayılmasını ümit etmektedir. Ayrıca o zatı miske ve dolunaya benzeterek miskin güzel koku çıkarmasında, dolunayın da parıldamasında şaşılacak bir şey görmemektedir.

Mektubunu o zatın su kaynakları berrak ve ekili arazileri dolup taşmış olan bir devlet gölgesinde günlerce bâki kalmasını dilediği bir duayla noktalamaktadır[759].

20) Özleme Dair

Hüsamzâde, bu mektubunu erdemleri, karanlıktaki yıldızlardan daha şerefli, şemâili dillere destan, erdemleri sayılamayacak kadar çok yüce olan, uzak görüşlü ve sağlam yedi göğün altında bir benzeri bulunmayan üstün bir şahsiyete göndermiştir. Onun sahip olduğu nitelikleri diller, anlatmaktan bitkin düşmüştür. Asıl önemlisi o zat, ihtişâm hörgücünün zirvesine çıkmış ve her yönden mutluluğun dizginleri kendisine yönelmiştir. Lakapları ise, "*olgunluk/kemal arzının hükümdârı, hasletler göğünün meleği, yüce melik olan (Allah)ın yardımı bahşedilmiş*" şeklindedir. Duasında Allah'ın onu "Tanıkların ortaya geleceği gün"e[760] kadar doğruluk üzere esen kılmasını dilemektedir.

Selâmlama ve duâdan sonra hükümdarın şerefli kulaklarına/duyumlarına şunu iletmektedir: "Memlûk/bendeniz, buluşma bahçesine erişmek ve kendisinden ayrılık eleminin dinmesi için Kamâr ödünün güzel kokusu yayıldıkça kumrular gibi öttü. "Ümit edilir ki Allah, bundan sonra beklenmedik bir durum ortaya çıkarır"[761] ve "bu sıkıntıdan sonra kolaylıklar da vardır"[762]. Bendeniz, kavuşmaya nâil olmak için

[759] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 84-87.
[760] Gâfir, 40/51.
[761] Talâk, 65/1.
[762] İnşirâh, 94/5.

özlem suyunu içtiğinde ve cemâli elde etmek için ayrılık sıkıntısını çektiğinde falı (uğuru), insânü'l-'ayn(gözbebeği)ın elifi, 'iyâru'l-insân (insanın gözbebeklerinin/göz pınarları)ın aynı ve 'aynu 'inâyet (inâyet kaynağı/ gözü)in ğayn (bulut)ıyla ülfet etti ki bütün bu harfler, güzellerin gözlerinin ucu/bakışı gibi rûhun emellerine ve kalbin temennîlerine ulaşmaya işâret ediyor. Sonra gönlünün alevi, meyveleri marifet bağışları ve cevherleri incelikler hazînesi olan Adn cennetinin ve kaynak akarsuyunun hayâlinin tayfı/uykuda gelmesi ile ünsiyet etti"

Hüsamzâde, o zatın daima şeref ve ihsân basamaklarını gözetmesini ve izzet ve ikbâl yollarında ilerlemesini dilediği bir duayla mektubuna son vermektedir[763].

21) Özleme Dair

Hüsamzâde, çehresinin parlaklığı ve vuslatının güzel kokusuyla bütün gönlü ıtırlandıran, bütün rûha güzel koku veren kimsenin övgüsünün güzel kokusuyla göğsünün açıldığını, ayrılığının tenhalığından gözden damla damla yaş akmasına neden olan ve kalbin güçlerini âtıl hâle getiren kimsenin hayâlinin tayfıyla/uykuda gelmesiyle gönlünün ferahladığını belirterek mektubuna başlamaktadır.

Müellif, kalp bahçelerinin ışıltısının onun nûrâni parıltısının huzme/ışınlarından olduğuna ve onların zarâfet duruluğunun onun rûhânî nefeslerinin esintisinden olduğuna dikkat çekmektedir. Önceleri kalbin sabah erkenden yanağını duyuların pencerelerine koyduğunu, rûhun umutla hatırlama/hatıranın tesîrine nâil olmak için duyum/kulak penceresine koştuğunu, fakat pencereye doğru coşkuyla seven/susamış baba gibi tavâf ettikçe onu (rûhu) ancak ve ancak ümitsizlik ve mahrûmiyetin izlediğini söylemektedir. Unutanlar grubunda oldukça bazen bir dostun hatırına düştüğü zaman hariç, kimsenin kendisini hatırlamayacağını ama sevgilinin/dostun tesellisinden de ümidin kesilmemesi gerektiğini, çünkü zorluğun kolaylıkla bağlantılı ve acının tatlıya yakın olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, kim sevgilinin cefâlarına rızâ göstermezse onun nimetlerine şükretmediği için bu nankörlüktür.

O zatın bağışının/bahşişinin soğuk, tatlı suyundan gönlün sevgiyle artmış susuzluğuna mürekkep yardımı sızmasını ümit etmektedir.

---

[763] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 87-88.

Mektubunu dostunun lezzetleri artıp tükenmeyen bir yaşamdan ayrılmadan ömür boyu bâki kalmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[764].

22) Doğum Tebriğine Dair

Hüsamzâde, mektubun başında muhatabının övgü kuşağı/şalını kuşanan, onun cömertlik bahçelerinden güzel koku çıkaran *aklın*, onun fikir nisanından kıymetli mücevherlerini almak ve yararlarını çekmek için sedefini atan *işitme duyusunun/ kulağın*, o kıymetli incilerin hoş hayâlinin tayfı/uykuda gelmesi için incileri seçen *görme duyusunun/gözün*, onun cenâbıyla buluşmanın havası için Sabâ esintisinin kokusunu alan *koklama duyusunun/burnun*, lezzetler arasında onun fasl-ı hitâbının güzel kokusundan tat alan *tatma duyusunun/dilin*, istediğini yapma kudretine sahip olan (Allah)ın hazînelerinden onun bol yüceliğini çekerek hükümranlık ünsiyeti havasında uçan *kalbin*, bağışlar verenden, onun ünsiyet/âşinâlık nehrinden taşan ikbâlinin kemâline ulaşmak için duyuların pencerelerine yanağını koyarak akşamları yol gözleyen *ruhun*, ancak ona doğru çevrildiğini ifade etmektedir. Bu meyanda göz çukurunun onun cemâliyle aydınlandığına ve gam yuvasının onun yüzüyle gül bahçesi olduğuna işaret etmektedir.

Müellif, "kökü sağlam, dalları göğe doğru yükselen"[765] bir ağaçtan sarkan turfandanın belirdiği ve "genişliği gök kadar olan"[766] güzellik ufkundan doğan tan yerinin göründüğü kendisine haber verilince, "ateşin yanında yol gösteren bir işâret bulurum"[767] buhurdânından rûhunun burnu ıtırlanmış (güzel kokmuş) ve aklının düğüm yerleri, kıymetli taşların ipiyle şu şiiri nazmederek/dizerek süslenmiş:

Şiir: (Bebek), kendi talihinin gücünü beşikte beyan etmektedir

Soyluluğun eseri çok açık bir hâldir

ve vücûdunun gözenekleri, sevinç çiçeklerinin güzel kokusuyla (şunu) nesrederek/saçarak açılmıştır: "Dikkat edin o, yeni ve kısmeti bol bir uğur/yıldızdır,

---

[764] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 89-90.
[765] İbrâhim, 14/24.
[766] Hadîd, 57/21.
[767] Tâhâ, 20/10.

uğur ancak onun sağ elindendir ve işte o, talihli ve mutlu bir tâlih/kısmettir. Kolaylık, ancak onun sol elindendir".

Hüsamzâde, kendisine düşenin yüce hizmette kusur etmeden bu güzel, parlak tebriği edâ etmek ve hakîr, nâhoş ayrılığın sınır (engel)larından birini kat etmek olduğunu, ama dehrin, iç sıkıntısının ve hissî taşkınlığının çağlayanları altına düşmesi sebebiyle mazeretini sunduğunu ve şu şiiri okuduğunu ifade etmektedir:

Şiir: Gücüm yetseydi özlemden uçardım

Fakat kanadı kesik, nasıl uçsun ki

Müellif, o cenâbın "Yalancı da doğruyu söyleyebilir" ölçütüyle/doğrulayıcısıyla ihsânının kaynağından (olan) ihsân gözünün bakışıyla dehrin mazeretini görmesini ümit etmekte ve elinden layık hizmet gelmediği için mahcup olduğunu da belirtmektedir.

O zatın şeref ufkunun en talihli ve mutlu yıldızı olarak ve yücelik sedefinde en değerli inci olarak bâkî kalmasını dilediği bir duayla mektubuna son vermektedir[768].

23) Özleme Dair

Hüsamzâde, dua ve övgüyü en yüce mahalle/makâma armağan etmiş ve en yüksek göğe göndermiştir ki o, "*himmetli ve azimli baş, cömert hükümdârların hükümdârı, İslâm memleketlerinin bekçisi, ümmetlerin başkanlarının boyun eğdiği, cömertlik işlerini ortaya koyan, düşmanların malzeme (silah)lerini kesip koparan, sevenlerin/dostların murâdını sağlayan (ulaştıran), büyük şehirlerin halkının adâlet düzenlemelerini yapan, zamanların ve asırların ilim emâreleriyle dolu, hükümdârlığın ve milletlerin işlerini düzelten, teori ve pratiğin taslaklarını hazırlayan, zamanı ve devletleri barışa ulaştıran*" lakaplarına sahip sultandır. Dualarında Allah'ın şerefin parlaklığını/beyazlığını onun ışınıyla açıklığa kavuşturmasını, ilmin bayraklarını onun yayıp yükseltmesiyle çekmesini, yine Allah'ın sağlam yedi göğün altını o parlak güneşin ışıklarıyla aydınlatmasını, yerin üzerindekini o dalgaları birbirine vuran denizin küçük ırmaklarıyla parlatmasını, onun şerefli eşiğini ve yüce kapısını ziyâretçilerin Kâbesi olarak devâm ettirmesini

[768] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 91-94.

ve faydasını da ileri görüş (basar) sahiplerinin gözlerine sürme yapmasını dilemektedir.

Övgü ve duayı eda ettikten sonra kalbin onun övgü kuşağı/şalının güzelliğiyle güzel kadınların güzel cilvesi gibi cilâlandığını ve onun duâsının lütfuyla incilerin parlak süsü gibi süslendiğini, ancak onun ayrılık hücûmuyla derinin dayanıklılığının, soluğun çıkışının ve yaşamın rahatının kalmadığı gibi kalpte kederden, gözde de iltihaptan başkasının kalmadığını bildirmektedir. Sonra bol ihsânını ona akıtması, ona bereketli yağmur yapması, böylece onun cenâbının ışıklarından ay gibi almak, ikbâl ve zafer kazancını elde etmek ve (onun) alnında kadr yazısı ve mührüyle izzet âyetinin damgalanması için Allah'a yalvarmakta ve dehrin yaptığı kötülük (kabâhat)ten dolayı "güçlü bir hükümdârın katında doğruluk makâmında"[769] özür dilediğini ifade etmektedir.

Hüsamzâde, o zatın güzelliği sürekli olan bir yaşamla birlikte hoşa giden bir devlet gölgesinde bâkî kalmasını dilediği bir duayla mektubunu tamamlamaktadır[770].

24) Eğitim İsteğine Dair

Hüsamzâde, mektup gönderdiği şahsı, parlak fikirlerinin aynalarıyla hükümdârlığın güzelliğini ihsân eden ve artan nimetlerinin sofralarıyla onun şaşaasını artıran zeki ve keskin görüşlü, parlak himmetiyle nimetleri katlayan ve kahredici saldırısıyla düşmanları zayıf düşüren biricik olarak nitelendirmektedir. Dünyânın dört mevsimi, onun görüşünden bahar gibi sevinçli olmuş, düşmanı, başını diz üzerine koymuştur. Yine onun eli, insanlara infâk için geniş ve bahşiş yaymak için açıktır, insanların elleri, onun duâsının nidâsıyla kalkık ve ağızları, onun övgüsünü yaymak için açıktır. Deniz de, onun bol servetine darbı meseldir.

Hüsamzâde, o zatın fazla yükselmesi için akşamları en samîmî duyguyla yalvardığını, uzun ömrü için en özlü/samimi arzuyla sabahları alçakgönüllülük gösterdiğini ve isteğe icâbet için ve peş peşe gelen üzüntülere karşı "Ben, kalpleri kırılmışların yanındayım"[771] ölçütüyle/doğrulayıcısıyla yegâne iyilik sahibi ulu Rabbin katında kırılmış kulun duâsının işitilmesi için niyâz yanaklarını Melik-i

[769] Kamer, 54/55.
[770] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 94-95.
[771] Hadis için bkz. İbn 'Arabî, **el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye**, III, 481; es-Suyûṭî, **el-Ḥabâik fî aḫbâri'l-melâik**, 213.

Müte'âl'in ihsân yollarının sınırlarına çok koyduğunu bildirmektedir. Sonra da Allah'ın yardımıyla icâbet işareti, kabul ve isâbet eserinin görüldüğünü, çünkü o cenâbın her gün mertebelerin konumlarından yeni bir zirveye eriştiğini, melekler topluluğunun onun devletinin sancaklarında apaçık zaferin âyetlerini çizerek ve onun haşmetini tamamlama nazarlıklarına apaçık korumanın özelliklerini yazarak "ona hiçbir yönden yanlış karışmaması"[772] için onu sıkıntılar ve musîbetler tuzağının cesâretinin zararından koruduğunu ifade etmektedir. Duasında Allah'ın onun koyu gölgesini mahlûkâtın üzerine uzatmasını, savaş ve barış durumunda musibetlerin kapısını ona tıkamasını dilemektedir. Bunun ardından Hüsamzâde, suyun ağacı koruyarak beslediği gibi onun cömertlik suyunun serpilmesiyle yetişen/terbiye gören kendisinin, ondan terbiye gözüyle bakmasını temenni ettiğini dile getirmektedir.

Mektubuna o zatın her zaman rahat yaşam sürmesini ve dehrin boyun eğdiği olarak bâkî kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[773].

25) Özleme Dair

Hüsamzâde, bu mektubu mutluluğun doğuş yerinden bir yıldız olarak doğan, seyyitliğin kaynağından bir gül olarak çıkan/beliren, kendi zamanlarındaki herkesin dünyâ ve âhiret mertebelerini ancak onun rütbesinden bulduğu ve o asırda faydalı ilimlerin fazîletlerini ancak onun terbiyesi (eğitimi)nden elde ettiği bir zâta göndermiştir. O, "*zamanın biriciği, asrın dâhîsi, akledileni ve nakledileni derleyen, fazîletlerin toplandığı ve büyük üstatların başvurduğu yer*" ve "*seyyitliklerin ve devletlerin sahipliğini/bölgesini elde etmede evlâ sahipleri arasında öncekilerden daha lâyık mahdûm, keskin gönüllü ve parlak zihinli, pratik ve teorik fazîletlerde her yönde ihtişâm hörgücünün zirvesine çıkan*" lakaplarına sahip biridir. Müellifimize göre, seyâhat edenler büyük şehirlerde onun gibi bir mahalli/konumu anlatmamış, gözler, onun gibi bir mahalli görmemiş, gençlik zamanında ona mukaddes nurlar indirilmiş ve onda insanlık erdemleri toplanmıştır. Bu nedenle akıl sahiplerinin ondan ibret alması gerekir. Duasında Allah'ın onu hastalıkların felâketlerinden korumasını dilemektedir.

---

[772] Fussilet, 41/42.
[773] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 96-98.

Ayrılık köşesini yurt edinen ve hüzünler tarafına/bölgesine yerleşen müellifimiz, selamlarını gönderdikten sonra o zatın ömrünü mahşer gününe kadar yücelik, parlaklık ve mutlulukla bağlantılı olarak sürdürmesi için her sabah ve akşam samimi bir şekilde dua ederek hastalık değil, sağlık avlusunda, âfiyet ve selâmet gölgesinde bulunduğunu bildirmektedir. Ardından aklın onun mizâcının eşsiz incileriyle dolu olduğunu, gönlün onun aklının feyiz bahçelerinin çiçekleriyle açıldığını ve yine gönlün ayrılık tufanının derinliğiyle gark olup tâlihsizlik ateşlerinin kıvılcımıyla yanıp tutuştuğunu, Allah'ın bunu bildiğini ve şahit olarak yettiğini ifade etmektedir.

Bu nedenle Hüsamzâde, ilkin o zatın parlak çehresini ve yüce vuslatını ümit etmekte, daha sonra da dostunu hüzünler evinde unutulup ihmâl edilen kimse gibi unutma köşesinde terk etmemesini, onun sevgi bahçelerinin çiçeklerinin, onun mürekkep sızıntısının yardımıyla açmasını beklemektedir. Bu meyanda kerim ve asillerin varlık sahibi olduklarında sıkıntı durumunda kendileriyle ülfet edenleri andıklarını da hatırlatır.

Mektubunu o zatın karanlıktaki yıldızlarla yarışıp üstün gelerek dünyânın sonuna kadar şânı yüce olarak bâki kalmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[774].

26) Buluşmadan Önce Özleme Dair

Hüsamzâde, mektubuna muhatabıyla buluşmanın güzelliğiyle gözüne bir damla uyku girmediğini ve kalpler arasında bağlantının bulunduğunu ifade eden bir kıtayla başlamaktadır. O, "*aktif, erdemli, olgun, yetenekli, müttakî, yararlı amelle ilminden faydalanılan, hayırlı geçmişlerin yollarını tutan, doğru yol gösterilmiş rehberlerin yolunu yöntemini izleyen, peygamber hadislerinin lambalarının ışıklarının kandili, Hz. Mustafa'ya âit eserlerin/haberlerin Firdevslerinin çiçeklerinin bahçesi, hatta Hz. Ahmet'e âit devletin dâiresinin kutbu ve Hz. Muhammet'e âit dînin dünyâsının ekseni olan bilgin*" lakaplarına sahip biridir.

Müellif, onun yüce parmak uçlarını öptükten ve yüksek eşik (kapı)te yüzü toza buladıktan sonra duasında her zaman onun hakîkatlerin ışıklarını, iktibâs edenlere(alıntılayanlara) taşırmasını, inceliklerin sırlarını, arayanlara açmasını

[774] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 99-101.

dilemekte ve ifadelerinden şu anlaşılmaktadır: Yüz yüze kavuşmada anlaşma olmasa da özlemin yakıcılığı ve arkadaşlığının/sohbetinin şerefinden faydalanmaya ve komşuluğunun bereketiyle dînî mutlulukları elde etmeye olan özlemlerin sebepleri, sonu ve sınırı aşan, beyân ve sayma çerçevesine sığmayan şeylerdendir.

Müellif, o büyük zatın umûmî şefkatlerinden, olgun ve tam latîfelerinden kendisini/zayıf kullarını zaman zaman sâlih duâdan mahrum bırakmamasını ümit etmektedir.

Son olarak da duasında daima dînin metninin o zatın zengin latîfeleriyle sağlam olmasını dilemektedir[775].

27) Bir Gulâmın (Köle, Delikanlı) Emîrlerin Birinden İsteğine Dair

Hüsamzâde, mektubu başlığından anlaşıldığına göre bir gulâm/köle, delikanlı adına kaleme almış ve emîrlerden birine göndermiştir. Mektubun başında yer verilen şiire göre, insanlar içinde ne onun (gulâmın, delikanlının) sevgice ne de emîrin lütufça bir benzeri vardır ve her ikisi de darbı mesel hâline gelmiştir.

Sonra delikanlının, hayâlin tayfında/uykuda gelmesinde ve tahmînen değil aksine his âleminde ve yakînen, boyun güzel görünüşüyle vücût bulan ve yanağın hoşluğuyla biçimlenen bir mürüvvet (insanlık, cömertlik) sûreti gördüğünü, onun (emîrin) yanağında siyah ben ve ona bakanın beyninde sevdâ olduğunu, güzel yanağında kâkülün çok şık bir şekilde zincirlendiğini, kâkülü kaldırmak için hayâl melteminin yine şık bir şekilde deveran ettiğini ve bunun üzerine onun kim olduğunu ve soyunun kime dayandığını merak ettiğini bildirmektedir. Bu bağlamda onun cemâlinin ışık veren dolunay gibi parladığını, ahlâkının hoş kokulu misk gibi yayıldığını ve onun şaşırtıcı bir güzelliğe sahip olduğunu ifade eden şiirlere yer verilmiştir. Daha sonra Hüsamzâde hem delikanlıyı hem de emîri karşılıklı konuşturmaktadır. Bu diyaloga göre emir, soyunu çiçeği zekâ, nehri cömertlik, yaprağı ferâset/ata binmede ustalık ve meyvesi cesâret olan bir lütuf fidanına dayandırmakta, onun, sığınağına sığınanı koruduğunu ve çehresini umana hayat verdiğini ifade etmektedir. Sonra delikanlının ona nispetinin/soyunun satın almaya mı yoksa vârisliğe mi dayandığını sorması üzerine o da, kendisinin onun/fidanın şükreden kölesi olduğunu ve kendisini babadan olan hakla mirasçı kıldığını, güzellik

[775] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 101-102.

ve letafette kendisi gibisini arzularsa onu talep etmesini ve onun yanında şıklık yönünden kendisi gibilerden çok bulacağını söylemektedir. Bunun üzerine delikanlı da, onun çok kibar davrandığını, kendisine (bir rehbere) sevgilinin cilvesi veya doktorun ilacı/tedâvisi gibi rehberlik ettiğini söylemektedir.

Hüsamzâde, bu diyalog ortamından sonra emîrin lütuf çiçeklerinden olan güzel kokusunun, olduğu gibi sonsuz sevgiyle dostunun/seveninin burnuna yayılmasını ummakta ve onu miske ve güneşe benzeterek miskin güzel koku çıkarmasında ve güneşin parıldamasında şaşılacak bir şey görmemektedir[776].

28) Davete Dair

Hüsamzâde, mektubuna seçkin ve cömertlerin güzel huylarının çok olduğunu, halk arasında onların en değerlisinin sıla-i rahim olduğunu ve muhatabının da bu asîl davranışlarla terbiye edildiğini dile getiren güzel bir şiirle başlamaktadır. O zat, "*üstün nitelikli kişilerin toplandığı ve felâketlerde insanların başvurduğu yer*" lakaplarına sahip biridir. Cömertliği, ebedî asâletlerin mukaddimesi, ihsânları sonsuz mutlulukların hazînesi, lütfu hakîkat denizlerinin incilerini kapsayıcıdır. Malı mülkü olmayanları sıkıntıdan kurtarmak için yeterli bir kaynak ve kederlileri korumak için eksiksiz bir hazînedir, ona Rabbin inâyet ve hidâyeti bahşedilmiştir. Duasında daima onun ömür bahçesinin lütuf ve ihsân bulutlarıyla dolmasını, yaşam hazînesinin mevsimlerin ve yılların musîbetlerinden korunmasını dilemektedir.

Hüsamzâde, ardından şunu arz etmektedir: "Yakınlarla bağlantılı olma, asîl ve cömertlerin güzel huylarındandır, akraba arasındaki husûmetten sakınma İslâm'ın desteklerindendir, hizmet edenlerin evlerini ziyâret etmek ulu seyitlerin/beylerin âdetindendir ve yoksulların davetine icâbet etme Peygamberimiz aleyhisselâm'ın ahlâkındandır". Sonra da o zat olmadan gözünde aydınlık olmadığını ifade etmekte ve gözünün önünden geçmesini dilemektedir.

Hüsamzâde, o zattan ihtimâm/itinâ vâsıtalarını/bineklerini bulunduğu makâm (meclis) istikâmetine yöneltmesini ve oradaki insanları ziyaretini ummaktadır ki böylece geceler ve gündüzler aydınlansın, eserlerinden de her tabakadan insan faydalansın.

---

[776] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 102-103.

Mektubuna o zatın her zaman iniltilerden korunarak takvâ bahçesinde sâlih amelle bâkî kalmasını dilediği bir duayla son vermektedir[777].

29) Rum (Osmanlı) Sultânından Mısır Sultânına

Bu tarihi mektubun Hüsamzâde tarafından Osmanlı sultanı adına kaleme alındığı ve Mısır sultanına gönderildiği kanaatindeyiz.

Mektup, "*çok himmetli önder, çok büyük emîr/komutan, bol bol veren âdil, garanti eden olgun, hazîneye sahip (hazine niteliğindeki) şeref, doğru yol gösterilmiş bânî, destekleyici mücâhit, aslan gibi yardıma koşan, dâimâ arka çıkan yardımcı, en şefkatli ve en şerefli cenâb*" ve "*güzel gözetimiyle musibetlerin kurtlarına karşı reâyânın merâlarını gözeten, hamiyeti (izzeti nefsi) ve himâyesiyle memleketlerin sığınağını musîbetlerin zehirli dişlerinden koruyan, başkasına muhtaç etmeyen cömertlikle fakîrleri zengin eden, muhtaç bırakmayan yardımla âcizleri kurtaran, en kıdemli (eski) makâmda oturan deniz, sert enli kayaya çarpsa bile keskinlikte ısrâr eden, kararlı keskin kılıç, inananlara güvenlik halısını seren ve tâlihsizliğin ellerinden şikâyet edenler için adâlet fermanlarını yayınlayan*" lakaplarına sahip Mısır sultanına gönderilmiştir. (Mısır Sultanının lakapları arasında en-Naṣîriyyü'ẕ-Ẓahîriyyü, el-A'ṭafiyyü'l-Eşrefiyyü ifadelerinin kullanılması, onun Osmanlı Sultanı Fâtih'in saltanatının ilk yıllarında çağdaşı olan Mısır Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Eşref İnal (ö. 865/1461) olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Zira onun ismi, Ebû'n-Naṣr el-Melikü'l-Eşref Seyfüddin İnâl/Eynâl el-Ecrûd el-Alâî eẕ-Ẓâhirî en-Nâṣırî (1453-1461)'dir. Ayrıca bu hükümdarla Fatih Sultan Mehmet arasında dostane ilişkilerin ve nektuplaşmaların olduğu da tarihî bir gerçektir). Cömertliği ebedî asâletlerin mukaddimesi ve ihsânları sonsuz mutlulukların hazînesidir. Halifeliğin ışıltısı, ondan belirmiş ve yeryüzü, onun ışığıyla aydınlanmıştır. Duada o cenabın saltanatının kalıcılığıyla Allah'ın, "apaçık gerçeğin"[778] yardımcılarını desteklemesi ve açık seçik şerîatın binâsını inşâ etmesi dilenmektedir.

Mektupta onun yaptığı hayırlı işlerden uzun uzun bahsedilmektedir. Örneğin o, elinden geldiğince kovucu/iftirâcıları yeryüzünden kaldırmak amacıyla reâyâ için çalışmış, yeryüzünde bozgunculuk peşinde koşan din düşmanlarını zaptetmiş,

[777] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 104-105.
[778] Neml, 27/79.

görüşüyle cehâlet ve inadın sancağı düşmüş ve yiğitliğiyle/gücüyle zulüm ve bozgunculuğun bünyesi bozulmuştur. Tekrar onun "*en ulu sultan ve ululanan hakan, mü'minlerin emîri*" lakaplarına ve ardından çok uzun bir duaya yer verilmektedir.

Selam, dua ve övgülerin gönderilmesinden sonra Sultana ait yüce meclisten ve Süleyman'a ait yüksek tahttan olan şerefli mektup ve yüce hitabın, hükümdârların ve sultanların yakın dostu, devletin ve dînin gözü, Emîr-i Kebîr[779] (büyük emîr/komutan) Faḫruddîn el-İyâs el-Eşrefî'nin eliyle geldiği bildirilmektedir. O mektup, adeta vefattan sonra rûhların hoşuna giden cennetler nimetidir. Bu nedenle ondan gül ve fesleğen kokusu hissedilmiş, ona âşığın uzun bir ayrılıktan sonra kavuşmaya, gece yolculuğu yapanın aydınlık veren ayın doğuşuna ve kaptanın temiz ve sıhhi suyun gelmesine sevindiği gibi sevinilmiş, dolayısıyla ululama ve yüceltme dudaklarıyla öpülmüş, şeref ve ikbâl/yönelim yüzleriyle karşılanmış, neşe eliyle açılmış, tefekkür ve dikkat gözüyle mütâlaa edilmiştir. Onun hattı/yazısı, sevinçten parıldayan bir yanak gibidir ve lafzı/sözü, sihirle dolu bir hat gibidir. O, vefânın en güzelinden daha güzel, yüklü sürekli yağmurdan sonraki bahçeden daha parlak/hoş, haremli kadınların yanaklarından ve hûrilerin boğazlarındaki inci gerdanlıklarından daha süslüdür. Bundan dolayı o okunarak ayrılık fırkaları ayaklar altına alınıp ezilmiş ve özlemler ateşinin tutuşması dindirilmiştir.

O sultanın (Mısır sultanı), uzak olsalar da dostlarını onurlu mektubuyla ve selâmıyla tesellî etmesi ve onlara kalplerini kazanmak üzere mektuplaşma ve söz nüktelerini hediye etmesi, yakına kıymetli incileri bol bol veren ve uzağa bol incili bulutlar gönderen denize benzetilmiş, o şerefli cenâbın bu zayıf dosta lütufları karşısında ne yapılacağı şaşırılmıştır. Gelen mektuptan bu muhlise (Osmanlı sultanı) onun eksiksiz inâyeti ve kapsayıcı bir sevgisinin bulunduğu öğrenilmiş ve Mısır sultanının şunu bilmesi istenmiştir: Bu dost, o şerefli hazrete bağlılık kuşağını kuşananlardan ve o yüce kapıyla/eşikle temâyüz etme giysisini giyinenlerdendir.

[779] Memlûkler devrinde saray hâricinde ve devlet merkezindeki mühim işlerde bulunan emîrler,Nâib-i Saltanat veya Nâib-i Kâfil, Emîr-i Kebîr veya Atabegü'l-asâkir, Re's-i Nevbe, Hâcibü'l-hüccâb, Devâdar, Emîr Candar, Nakibü'l-ceyş ve Mihmandar idi. Ümerâ-i Miîn ve Mukaddem-i Elf'ten olan Atabegü'l-asâkir, Nâib-i Kâfil'den sonra gelen en büyük emîr ve kumandandır. Memlûklerde Emîr-i Kebîr tabiri, yalnız Atabegü'l-asâkir için kullanılırdı. Tarihçi Aynî, *'İḳdü'l-cümân* adlı eserinde her sene içindeki hükümdar, halîfe ve emîrleri sıralarken halîfeden sonra üçüncü olarak Atabegü'l-asâkire bir başka deyişle Emîr-i Kebîre yer vermektedir. Emîr-i Kebîrle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, III. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984. s. 334-335, 352-353.

Çünkü Müslümanların hükümdârları için hilâfet evinin dostluğu (hilafet evine tabi olma), genelde zorunludur, bu dosta da özellikle atalardan ve en yakınlardan miras kalmıştır.

Mısır sultanının daha önce gelen o mektubundan bir başka husus daha öğrenilmiştir. Buna göre yüce karargâh (Mısır sultanı), ufukları zulümle kararmış, karanlık her tarafını büyük haksızlıkla kaplamış ve yardakçıların musallat olduğu memlekette muzaffer askerle meydana çıktığında, o memlekete bir parıltı getirmiş, şer ve belâ sancağını dikeni bozguna uğratmış, her büyüklenip haddi aşanın ve küstahın kanadını kesmiş, oranın sâkinlerine kaybolan huzurlarını getirmiş, onları kaybolan (batan) sevinçlerinden haberdâr etmiş, isâbetliliğiyle onların hâlllerindeki eksikliği gidermiş (hâllerini düzeltmiş), onların canlarını ve mallarını garanti altına almış, onların içinden zâlimi dağa doğru kaçan hayvan gibi kovmuş ve onu yabani kuş gibi tepelerin en üstüne ürkütüp kaçırmış, kendi düşmanı ve din düşmanı, itâat ederek ona uymuş, bozguncuların başı, onun huzurunda salâha/barışa teşebbüs etmiş, sonra fetih, yardım, kazanç ve bollukla karşı konulmaz saltanat yurduna dönmüştür. O şerefli haberlerin de alınmasıyla göğüs (gönül)lerde sevinç meydana gelmiş, basîretlerde nur ve zihinlerde de huzur. Yine fetih ve zafer dolayısıyla ve seferden esenlikle dönüş için Hazreti rabbi izzete hamdedilip şükredilmiştir. Duada kulakların daima bu müjdelerin benzerleriyle çınlatılması arzu edilmiştir.

Mısır sultanına başarısının takdir edildiği şu sözlerle ifade edilmiştir: "Biz biliyoruz ki ona (Mısır sultanına) Allah'tan "benzerine az rastlanan bir yardım"[780] ve "apaçık bir fetih/zafer"[781] verilmiştir. Çünkü o, saltanatında "dosdoğru yolu"[782] tuttu, hilâfet işini düzenleyen ve onu her noksan ve âfetten koruyan isâbetli bakış, parlak görüş, cömertlik, kılıç keskinliği, açık ve net olan yüce devlet ve karşı konulamayan ganîmet alıcı saldırı onda bir araya geldi".

Sonra saatlerin en talihlisinde/kutlusunda ve vakitlerin en uğurlusunda gelen Emîr-i Kebîr (büyük komutan) Faḫru'd-devle ve'd-dîn İyâs el-Eşrefî'nin ise, meclisi izzet ve ikbâl nurlarıyla aydınlattığı, gelişiyle bütün yolların rahatlığa ve ferahlığa kavuştuğu ve konaklamasıyla şehirler ve memleketlerin canlanıp harekete geçtiği,

[780] Fetih, 48/3.
[781] Fetih, 48/1.
[782] Fetih, 48/2.

neşelendiği iletilmektedir. Yine ifade edildiğine göre o, hoş müşahedesi, şerefli konuşması ve yüce eşiğin devletinin haberleriyle kendilerini şereflendirmiştir ki onlar, özlem sohbetinden daha açık ve net, sabâ esintisinden daha hoş, Fırat'ın soğuk, tatlı suyundan daha susuzluk giderici ve hayat Nil'ine erişmekten daha tatlıdır. Bu nedenle o komutan, elden geldikçe ululama, hürmet, onurlandırma ve yüceltmeyle karşılanmıştır.

Daha sonra Mısır sultanının Osmanlı sultanına hediye ettiği üstünlükleri anlatılamayacak, sayısız hoş armağanlar ve parlak bahşişlere değinilmektedir. Buna göre her biri, bütün adımlarında gözün alabildiği en son noktaya basan Burak gibi veya seslenicinin sesinin ulaşamadığı gözleri kamaştıran ve kapıveren şimşek gibi olan atlar, Allah yolunda fâcirlere karşı cihat edenler için hazırlanan silahlar ve diğer hediyeler. Onlar da, cennet elbiselerine ve gül gibi kırmızılaşan bahçe çiçeklerine benzemektedir.

Bu tarihi mektup, her zaman Rahmân'ın maddî fetihlerinin/bağışlarının, o sultana birbiri ardınca gelmesi ve saltanatın, düşmanların ağır sözlerinden uzak olmasının ifade edildiği bir duayla sona ermektedir[783].

2. Farsça Mektuplar

1) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektuba gönül kanıyla (kederden) mektubunu dostuna yazdığını ve ayrılığında sanki kıyameti gördüğünü ifade eden bir beyitle başlamaktadır. Zaman zaman dostunun diyarından gelip de ayrılık iniltisinden neye dönmüş vücuduna canlılık veren meltemi övmektedir. Yaralı gönlünde gücün tekrar ortaya çıkması ve ölü vücuduna ruhun tekrar girmesi için onun gelmesini arzu etmektedir. Dostuyla aralarında özlem fırtınası estiği için, hayat meclisinden taze yaprakların dağıldığını ve vücudunun ağlayan gözünün kanlı yaşına boğulduğunu ve ayrılık gününde onu ağlayarak aradığını belirtmektedir. Hâlini gösteren doğrulayıcının "Saçlarım iyice ağardı ve gözlerime ak düştü" ayeti[784] olduğuna işaret ettikten sonra feleğin cefasından, bahtsızlıktan feryad etmekte, feleğin kendisine güler yüz göstermesini, kuvvetsiz vücudunun bir hilal gibi inceldiğini, gönlünün uzaklık ateşine daha fazla

[783] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 105-113.
[784] Meryem, 19/4.

dayanamadığını dile getirmektedir. Sonra talihini sorgulamakta, dilek göğsündeki cefa elinin, ümit gözündeki engelleme milinin, güzel sofrasını bayağı tabiatlılara, alçak ve cahillere sunuşunun ne zamana kadar süreceğini, bunun yol olmadığını, çünkü alime değer vermediğini, pişmemiş donukları yücelik zirvesine çıkardığını, iyi namlı işini bilenlerin adının sanının battığını ve alçaldığını, kendisi gibi bir hünerliye devlet/talih kalemini çekmediğini dile getirmektedir.

Sonra boşuna uğraştığını ve su üzerine resim yaptığını düşünerek perverdigârın kapısından adalet/ihsan umudu aramaktadır. Çünkü özgür ve bağlıya/herkese o zattan kesinlikle bir yardım ulaşır.

Hüsamzâde, mektubun sonundaki duasında dostuyla buluşmayı ve ayrılık rüzgarının gururunun son bulmasını dilemektedir[785].

2) Cevap Mektubu

Hüsamzâde, mektuba dostundan değerli inciye benzeyen, hatta daha değerli olan bir kıta geldiğini ve kalbini musibetten kurtardığını ifade eden bir şiirle başlamakta, duasında Allah'ın onu her zaman lütfuyla gözetmesini, zamanın felaketlerinden korumasını dilemektedir.

Müellif, erdemler diyarından ve haslet gül bahçesinden güzel sesli, falı uğurlu ve ahenkli söz söyleyen güvercine benzeyen bir mektubun (ruk'anın), gönül saraycığının ortasında misafir olduğunu, göz penceresinde raks ettiğini, o gül bahçesinin latifiliğinin güzelliğini ve o yuvanın parlaklık lütfunu beyan ettiğini ve can hüdhüdünün güzel coşkuyla ve feryat gürültüsüyle onun dil cilvesine karşılık vermeye başladığını dile getirmektedir. Buna göre ayağı ve haberi uğurlu kuşun cemaliyle göze bir ışık ve ürkmüş gönle de bir sevinç ulaşmıştır. Ayrıca dert, onun ayrılığından kendisi için ne kadar fazla olsa da usanç korkusundan fazla söylemesi mümkün değildir. Özetle geceleyin dert bulaşmış âh ile ağlayıp sızlayan gönlünün iniltisi yanında Ferhad'ın feryadı ve Leyla'nın ateşli âhı sihirdir, masaldır.

Hüsamzâde, gönül kuşunun, zaman zaman uçtuğunu, ansızın gaybın estiği yerden lütuf melteminin harekete geçtiğini, şerefli mektup olan o ebedi yaşam

[785] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 114-117.

fermanı ve hoş hitap olan ebedi mutluluk misâli (tuğrası)nin ulaştığını ve böylece rahatladığını ve çok sevindiğini bildirmektedir.

Mektubunun sonunda ise celal sahibi hazretten bol/artırılmış ikbâlin istendiğinden ve icâbete karin olmuş olmasından söz etmektedir[786].

3) Şikâyet Mektubu

Hüsamzâde, mektubuna muhatabının gelenler için süzülüp arıtılan bir güle ve kapısının, ziyaretçiler için çimenliği bol olan bir bahçeye benzediğini ifade eden bir şiirle başlamaktadır.

O, bol ilahi lütuf melteminin el değmemiş erdemlerinin anber gibi, ruh gibi zülüf kokusunu ruhtan meydana gelmiş olan meleklere ulaştırdığı eşsiz büyük hükümdara/hüdâvende, ilahi bağışın soğuk, tatlı suyunun çiğinin, cömertliklerinin gölge çeken ve güç veren bahar bulutundan zamanın yüzeyine yağdığı mutlu övünce ve ilahî nurun parıltısının yüce alnında ve olgun yüzünde parladığı şefkat güneşine övgüyü, muhabbeti arz ettikten sonra şunu beyan etmektedir: Uğurluluk sabahının alnından parladığı ve ferahlık bahsinin anber kokusu gibi yayıldığı uğurlu yüze arzu konusunda yüz güzel takrîr/anlatım şivesi/işvesi süslese ve gönül kapan/alan tahrîr/yazım işvesi tertip etse de özlem kıssasının sonu yoktur. Fakat sevgisiz felek, yardım etmemiş, bu yüzden ayrılık hastasının bakıcısı olan dostun yüzünü bulamamış, yine yazık ki sual ediş âdetine ve gönül alıcı helva hediyesine de ulaşamamıştır. Halbuki o, muhatabının cemâliyle buluşmanın gamlılar için hazırlanmış bir ferahlatıcı olduğunu düşünmekte, sonra da asıl şikayetine geçmektedir. Buna göre o cömertlik madeni, zamanın bu hastasını bir mektupla hatırlamamış, ayrılıktan kırılmışı unutulma köşesinde terk etmiş ve vefasızlığı seçip tanışıklığı kesmiştir.

Hüsamzâde, "Bardak dolduğunda taşar" meşhur atasözüne konu olan kendisinin bu kadar cüretkârâne sözler sevk ettiğini ama dostunun her halükarda güzel olduğunu ve gönlünün, dostun cevr ü cefâsını sevdiğini belirterek mektubunu sonlandırmaktadır[787].

---

[786] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 117-119.
[787] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 119-122.

4) Cevap Mektubu

Hüsamzâde, mektuba muhatabının olgunluğunun ışık veren dolunay gibi parladığını ve ahlakının güzel kokulu misk gibi yayıldığını ifade eden bir şiirle başlamaktadır. O, nazlının cilve rakısı/teri gibi ruhuna yollanan hayat veren kalemin taşan damlasını güzel bulur ve aldığı gönül çekici mektubun nüktesinin güzel kokusundan övgüyle bahseder. Mektubun yazısını miske ve lafzını da inciye benzetir.

Müellifimiz, ayrılık görmüş gözün "ve üzüntüden gözlerine ak düştü"[788] niteliğiyle nitelendikten sonra o müşerrefeye bakmaktan "ve hemen gözleri açıldı"[789] bağışını bulduğunu, fakat yine buluşma niyazından ateşin sineden göze ulaştığını ve her zaman kanın gözden sineye damladığını, her gün cemâlin/çehrenin hayalinin kucakta tutulduğunu, her gece gözün, mektup üzerinde olduğunu ve özlem yanışından kaynaklanan perişanlığın sonunun olmadığını ifade etmektedir. Hüsamzâde'ye göre gönül bülbülü, bazen bahar mevsiminde dünyanın yaratılışını ve gül bahçesi zamanında da insanların ülfetini söyler, görür ve bülbül ayrılıktan tegannî eder ve bu iş yerinin sanatkârından doğru bir şey görür, gösterir ve başka zaman da mayası bozuk alçağı kolayca seçen ve hünerli seçkini acımadan terk eden hak tanımaz dehrin şükürsüz ve şefkatsiz feleği/talihnin zulüm hazânında hatibin kılıcı gibi kanadı kırık ve suskun bir köşeye çekilir, işini yapmış olarak meçhullüğün ve unutmanın yolunu tutar. Bu durumda Hüsamzâde, gözlemlerini dile getirmektedir. Buna göre hafta ve günler katarında halk kervanından bazısı, küçük büyük baş hayvan sürüleri gibi zâhirde/görünüşte süslenmiş ve huzurla donatılmış, bâtında/gerçekte ise karanlık ve perişanlığa ulaşmış ve düğümlenmiştir. Bazısı, dünyanın gasp malını, çerçöpünü hızlıca ve sıçrayarak almakla ve kabul edilir tatlı sözlü ve güzel edâlı yürüyüşlü yapmacıkla meşguldür. Diğerleri, ârifin nezdinde şeytanın bilgisinin nokta karartısı olan İbn Sînâ'nın marifet kıtasıyla meşguldür ki boş beyinli, kibirli, fena sarhoş ve zorbadır. Diğer bir kısmı da asık suratlı, acı sözlü, dilenci tabîatlı, günahtan sakınmaz, gururlu, kendini beğenmiş ve insan incitendir. Şu söylenmiş atasözü, onlara uygun düşer: "Diken eken, üzüm devşirmez". Hüsamzâde, bu duruma şaşırdığını, sessizlik ve namsızlığının ondan olduğunu, mektubunun

[788] Yûsuf, 12/84.
[789] Yûsuf, 12/96.

kavuşmanın mayasını ganîmet olarak aldığını, ama kendisinin mahrum kaldığını söylemektedir. Sonra da sabrın, safâ ehlinin sîreti/davranışı, onun (sabrın) köşesinin Lokman'ın tercîhi olduğunu, hatta Rahmân'ın ahlâkıyla ahlâklanma hazinesi olduğunu fark ettiğini ifade etmektedir.

Son olarak perverdigârının ihsân edişinden/bağışlayışından el darlığını bir sermâyeyle değiştirmesini, çaresiz için Ülker (gerdanlığı)in ipini muntazam/dizili hâle getirmesini ve benâtü'n-na'ş (büyük ve küçük ayı)ın şeklini sona erdirmesini ümit etmektedir[790].

5) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubuna muhatabının meskeninin ileri gelenler için yaprakları açılmış bir bahçe olduğunu, pınarlarının tatlı ve meyvelerinin hoş olduğunu belirten güzel bir şiirle başlamaktadır. Duasında çadırının/otağının ipleri, kalıcılık çivileriyle çivilenmiş olan her devletin ve ayrıca yüksekliğin o cenabın istinâdgâhından saçılmasını dilemektedir. Zira onun huyunun güzel kokusu, yeryüzü sergisinde yol alır.

Can ve gönül üzerine sevgi mührünü koymuş olan müellif, kulluğu ve hizmeti arz ettikten sonra hizmeti idrâke arzunun ve dîdâra nâil olmaya ihtiyacın, açıklayıcı ağza şerhinin sığmadığını, gönül öd ağacının sürekli özlem ateşi üzerinde yandığını, sürekli kederlenerek, dehşete uğramış olarak ve inleyerek geçtiğini ve deva hayaline yer olmayacak şekilde aşk dert ve tasasıyla dolduğunu beyan etmektedir. Ona göre özlemler heyecanının ve istekler kıpırdamasının son sınırından dolayı iltihaplanmış göz, az uyuyabilir. Fakat ayrılık sona ermiş olmasına rağmen yoldaşlık etmediği için yârin üzüntüsü, zamanın gamının ötesindedir. Hüsamzâde, ayrılık gamı ve tasasının dışında bütün gamları çekebileceğini, ama kavuşma kulpunun zamanın eğri eliyle koptuğunu ve sohbetin gerçekleşmediğini bildirmektedir.

Müellif, dünya gururunun ihsan iltifatından "mağara sohbeti unutulmaz"ın gereğince kendisini bir müşerrefenin teşrîhi ve bir mektubun rahatlatmasıyla şerefli ve ganîmetli hâle getirmesini ve böylece karanlık görmüş (maruz kalmış) gözünün görmesini ümit etmektedir. Çünkü onun geceyi kaplayan hattının/fermanının eteğine kadir gecesi asılmış ve onun anlamlarının yakasından bayram günü koparılmıştır.

[790] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 122-125.

Hattı, kadir gecesi gibi baştan başa anlamla dolu olduğu gibi anlamı da bayram günü gibi tamamen aydınlıktır.

Hüsamzâde, mektubu bahtiyar cenâbın, her zaman perişanlıktan korunmasını ve ilâhî lütuf yardımlarının artmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[791].

6) Cevap Mektubu

Hüsamzâde, mektuba muhatabının meskeninin ümit içinde olan için en değerli konak ve evinin sığınan için en yüce sığınak olduğunu belirten bir şiirle başlamaktadır.

Vefâlılık örtüsünü canın omzunda tutan müellif, himmeti, selamı, hizmeti ve kulluğu şimâl meltemiyle sabah akşam muhatabına yönelttikten sonra şunu beyan etmektedir: Ulaşmış olan gönül çekici mektubun haberi ve hayat veren kalemin sözüyle gönül saraycığının ortasında bir sevinç peydâ olmuş, göz penceresinde de bir ışık belirmiştir. Vaktiyle eğri oturmuş olan kamburu çıkmış vücut hüzn [حـــزن]'ün ucundaki *nûn* [ن] gibidir. Nitekim sevgililerin zülfü de hüsn [حـــسن]'ün ucundaki *nûn* [ن] gibi doğru (düzgün) olmuştur. Şimdi ise (vücut), safâ [صـــفا]'nın ucundaki *elif* [ا] gibidir. Nitekim sevgililerin boyu da cân [جان]'ın ortasındaki *elif* [ا] gibidir.

Müellifimiz, kavuşma mutluluğunun uğurlarının gayp pusu (hazine)larından mümkün olduğunca çabuk gerçekleşmesini ve karşılıklı konuşmada ayrılık şikâyetini ve özlem hikâyesini söylemiş olmayı ümit etmektedir. Yine elçiyle haber ileterek değil de kulağına kendi ağzından anlatması gerektiğine inanmaktadır[792].

7) Cevap Mektubu

Hüsamzâde, mektuba kendisine zevk/lezzetlerin sardığı bahçelere benzeyen ve marifetlerle kaplı bir mektup geldiğini belirten bir şiirle başlamaktadır. Duasında onun cefâkârlık şüphesinden uzak ve vefâkârlık fihristinin bütün gözcülerinden daha iyi olmasını dilemektedir.

Duadan sonra ünsiyet meclisinde özlem âdetinin üflemesinden ve ayrılık haddinin yara izinden söylemektedir ki Perviz'in kıssasından fazladır ve yine güzel

[791] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 125-127.
[792] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 127-129.

sesli mukaddes kuşun feryadından söylemektedir. Sonra ince sesli okşama mektub(kâğıt)unu/ruk'asını kastettiğini, onun zihnin düşüncesini içerdiğini ve gönül eteğinin tozunu silkelemeye kefîl olduğunu belirttikten sonra şunu kaydetmektedir: "Benim canım, bu içerme ve iltizâma karşılıksız hizmet ve tam bir şükürle mukâbele etti ve eskiden miskin gönül, zerre gibi ayrılık tozunun ortasında mesken bulmuştu, bir selâmın teşrîhi ve bir haberin rahatlatmasıyla sevinç samanyolunda şeref evi yaptı".

Hüsamzâde, mürekkep sızıntısı yardımının sürekli olmasını ve selsebîl pınarının kalemin akıcılığını artırmasını ümit etmektedir.

Ayrıca aklın o zatın güzel, onurlu lafzından ve ruhunun da onun hoş ahlâkından yararlandığını belirterek mektubunu sonlandırmaktadır[793].

8) Tebrik Mektubu

Hüsamzâde, mektuba muhatabının sığınağının çok seçkinler/cömertler için çayır, onun doruklarının erdemliler için ilkbahar evi hâline geldiğini ve onun yüceliklerinin göğü aştığını belirten bir şiirle başlamaktadır. Duasında gayp perdesinden güzellik sunan herbir devlet çehresinin, öncelikle o mesut zâtın bakışıyla mülâhaza olmasını ve şehâdet âleminin meclisinde ortaya çıkan her ikbâl nakdi (akçe)nin, o meşhur zâtın serpmesi cihetinden olmasını dilemektedir.

Müellif, ikbâl ufkundan o ihsân doğuş yerinin devlet güneşinin doğduğu ve celle celâlühû'nün bağış çadırından o olgunluk gururunun istek gelininin, "Nefislerin arzuladığı ve gözlerin hoşlandığı şey"in[794] naz ve işvesiyle süslenerek ve inci, yakut ve mercan süsüyle tertiplenerek güzelliğini gösterdiği müjdesi ulaştırıldığında, o uğurlu haberin gelişiyle "neşe" ve "sevinç" imdâdının birbirini izlediğini, "destek isteği" ve "kucaklama" yardımının iki katına çıktığını, "emaneti ehline verdi"nin anlamının hatırdan geçtiğini ve "günlerimizi bayrama çevirdi" nin gereğinin hatıra geldiğini, Allah'ın bunu bildiğini ve şahit olarak yettiğini ifade etmektedir.

Müellife göre sanki o nakşedilen cüppe, ezel fabrikasında ona hizmet elbisesi için dokunmuş ve o helva ilaçları birleşimi, takdir eczânesinde onun hazretinin mizâcına uygun olarak yapılmıştır. Çünkü onun devletinin hâssası, devrin hastalığına

[793] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 129-130.
[794] Zuhruf, 43/71.

ve dünyanın dolu gamlılarına misk ilacıdır. Bundan sonra olgunluk gelininin boynu ve kulağı, hüdâvendin tertip cevherleriyle süslenecektir. Kısaca bu yeni gelen ikbâl, sevenlerin himmetinin etkisinin turfandası ve dostların davetine icâbetin örneğidir.

Müellif, 'Azze ve 'alâ'nın izzet dergâhından bu devletin/ikbâlin Rahmân'ın bağış lütuflarının kokularından teneffüs etme(esme)nin başı olmasını ve ilâhî bol lütuf bahçesinin bülbülünden terennümün başı olmasını dilemektedir. Yine bunun henüz seherin netîcelerinden olduğunu ve devletinin sabahı doğuncaya kadar o zatın var olmasını arzulamaktadır.

Hüsamzâde, Yüce Allah'ın yücelikler elbisesinin nakşı/modeli ve gece ile gündüzlerin süsü olan hüdâvendin devletini günden güne ziyâdeleştirmesini dilediği bir duayla mektubunu sonlandırmaktadır[795].

9) Tebrik Mektubu

Hüsamzâde, mektuba yüceliğin binâlarının ancak muhatabıyla yükseldiğini, ihsân çakmağının ancak onunla yandığını ve herkesin onun kapısından istek meyvesini topladığını ifade eden bir şiirle başlamaktadır.

Müellif, öncelikle Rahmânî latîfelerin estiği yerden izzet ve ikbâl melteminin, gönül ve canın burnuna ulaştığını ve ilâhî bağış bahçelerinden şeref ve ihsân kokusunun ruhtan yaratılmış meleklerin meclisinde yayıldığını, seyyitlik ufkundan devlet sabahının ilk ışınlarının yüz gösterdiğini ve mutluluk veren yıldızların meclisinden hoş nağmelerin sedâsının aklın kulağına geçtiğini beyan etmektedir. Sonra da eğri dönüşlü ve cahil dehrin bir makâmı âhir zaman eteğinde bir müstahakka (kendisine) eriştirmesini, alçakların hizmetinde olmayı bırakmasını, bir kere de bilgi ehliyle konuşmasını beklemektedir. O hadisenin durumlardaki düzelmenin ve hünerliler ile yetkinlerin mertebelerine, eğitimine riâyetin başlangıcı olmasını arzulamakta, onun, meydana gelişinden eski samîmî dostların neşelendiği ve alçak kötü niyetlilerin sıkıntıya düştüğü bir haber olduğuna dikkat çekmektedir.

Hazret-i izzetten yaratıcının lütuf sedefinde bulunan her devlet incisi ve imkân madeninde bulunan her mutluluk cevherinin, o devlet, izzet ve haşmet sahibinin (kâmkâr-ı kâmrân) serpmesi olmasını ümit etmektedir[796].

---

[795] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 130-133.

10) Şefâat Mektubu

Hüsamzâde, mektuba muhatabının bağışının her umutluya bir pınar olduğunu ve gölgesinin her sığınana uzandığını ifade eden bir şiirle başlamaktadır. Duasında onun gariplerin durumunu önemsemeyici bakış şüphesinden uzak olmasını dilemektedir.

Dua ve sonsuz övgüyü eda ettikten sonra ihsân kaynağının akarsuyu ve gönlü yaralıların yardımcısı olan o bahtiyâr (isteğine erişmiş)ların gururu ve ümitlilerin sığınağından bir ricada bulunur. Buna göre duâ ruk'a (kâğıt, mektup)sını ulaştıran, yoksulluk zulmüyle sarılarak garip düşmüş ehil bir kişidir. Beklenti yalvarışı, iç sıkıntısı veren darlıkta o şaşkınlık içerisinde ezilmiş için gerekli olmuştur.

Hüsamzâde, mahdûmun lütfundan kendisinin şefaatini kabul etmesini ve kıyâmet gününde zâyi olmamayı ümit etmektedir[797].

11) Düğün Tebriği

Hüsamzâde, mektubuna nevruzun saygıdeğer düğünle geldiğini, çimenin yüzeyinin cennete ve İrem'e benzediğini, zaman sarrâfının gayptan kutlu hazîneyi dinar ve dirhemle doldurduğunu ifade eden bir şiirle başlamaktadır.

Zamanın ikbâli, tebrik hissesi için zemin ve zaman düzleminde, dirhem ve altından gizleyip delinmiş dinar ve lâl saçınca, kendisinin (dost fakirler), sermayenin oranında ve "Hediyeler, hediye edenin gücüne göredir"in gereğince urâzanın yayılmasından gelen neşe sergisinde duâ hediyeleri yaptığını, aşıkların perdesinde kemer takıcının, "Peygamberler efendisinin hürmetine bir yastıkta kocayın"ı okuduğunu, göğsü doğruluk önceliklerinin kemeriyle parlattığını ve fuâd "فؤاد"ın isim ve müsemmâsını istikâmet "اســـتقامت"in elif "ا"inin boyunun güzel görünümüyle ve sadâkatin neşeliliğin verdiği açılmaya alışmasıyla dosdoğru tuttuğunu beyan etmektedir. Diğer yandan gururla sevinen gözün iltifatından gönül evinin ortasında "geri düşmüş" feryadının ateşinin olduğunu ve sonunun dâl "د"ın şekli gibi şekil ve hâlin kötülüğüne delâlet ettiğini belirtmektedir. Sonra da maşûkun nimetler sofrasıyla Naîm cennetinin nazında olduğuna ve âşıkın ciğer kanı (gam)yla

[796] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 133-134.
[797] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 134-135.

cehennem ateşinde kaldığına dikkat çektikten sonra şunu kaydetmektedir: "Dikeni döşek ve sert kayayı yastık yapmış olan mübtelâyı/tutkunu, sevinç gününde iyi arkadaş olma nedeniyle "dizilmiş yastıklar da, serilmiş halılar da"[798] derecesi kürsüsüne eriştirirler. Muhakkak bu hakîr olan fakîr ve eski dost, fakirlik ile sıkıntı istîlâsından belânın hadîd (etek)inde âciz kalmıştır".

Daha büyük olan şanlı ve daha iyi olan bahtiyârdan kendisini (hakîr kulunu) fakirlik imtihânından zenginliğin doruğuna ve mihnet/belâ kuyusundan izzet makâmına ulaştırmasını istemektedir.

Hüsamzâde, dostun yüksek bahtının ve devletin gözünün her zaman açık olmasını dilediği bir duayla mektubunu sonlandırmaktadır[799].

12) İstidânâme

Hüsamzâde, muhatabını feyiz göğünde parıldayan ihsân güneşi olarak nitelendirmekte ve onunla bir âlemin ihtiyaç gecesi karanlığından konforlu hayatın sabahının ışığına ulaştığını ve sıkıntı denizinin derinliğinden zenginlik kıyısına kılavuzlandığını ifade etmektedir. Duasında o zatın yokluk tutulmasının lekesinden Bâri Teâlâ'nın emânıyla korunmasını dilemektedir.

Hüsamzâde, yüz binlerce kulluk ve yer öpmeyi dünyanın şeref sâhibi büyük kimselerinin yöneldiği ve çağın mevlâ (âlim)larının bakışının çevrildiği ulu cenâba göndermiştir. Ona göre ulu cenap, umut yolu bağlılarına hazmı kolay çeşmedir, onun yuvasının toprağının şefkat kuyruklarına/eteklerine tutunan, cefâ kurtlarının dişleri ile belâ köpeklerinin pençesinden kurtulur ve onun ağaç yapraklarının revâkının gölgesine sığınan, fakirlik ateşinin sıcaklığından kurtuluşa erişir.

Müellif, göğün sırdaşı ve kutup yıldızları "Düb" ve "Merak"ın dostu olan yüce eşiği öpmeye ve iflâsı gidermede altının etki biçimine sâhip olan hizmet mutluluğuna ulaşmaya arzu ve niyazın, o hazretin cömertlik erdemleri gibi sınırsız olduğunu ve o cenâbın her zaman gönül gözüyle süzülüp izlendiğini arz etmektedir. Duasında her zoru kolaylaştıran ve her uzağı yakınlaştıran ismi yüce Bâri'nin, ecel askerinin hücûmundan ve bukalemun zamanın gözünün gelmesinden önce, erdem kapılarının anahtarlarının hakîkatine ulaştıran o parmak uçlarını öpme mutluluğunu

[798] Ğâşiye, 88/15-16.
[799] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 135-137.

nasip etmesini dilemektedir. Çünkü "O, umutluları mahrum etmez" gizli değildir. O cenâbın nimetlerinin tatlı pınarı, umut bağlılarıyla dolup taşmıştır.

Hüsamzâde, o zatın cömertlik su yolundan ve lütuf pınarından suya kanmayı, ondan insanlık âleminin nasiplenmesini ve kendisinin de o cihânı süsleyenin iltifât nazarına mazhar olmasını ümit etmektedir.

Mektubunu Yüce Allah'ın, lütuf ve keremiyle o samîmî ve nurlu mahdûmun ömrünü uzun yıllar nimet ve meyve içinde bâki tutmasını dilediği bir duayla noktalamaktadır[800].

13) İstidânâme

Hüsamzâde, mektubuna muhatabının kelimelerinde *mîm* [م]'e tutunduğunu, kendisinin onun ismine olan tutkunluğunu ima ettiğini ve ümit ettiği şeyi ancak *mîm* [م] ile yazdırdığını ve çizdiğini belirten bir şiirle başlamaktadır.

Mektubu "*ümmetlerin hükümdârlarının hükümdârı, dünyadaki komutanların komutanı, memleketlerin maslahatlarını düzelten, memleketlerin çukurlarından zulme uğrayanları kurtaran, meşhur âlimlerin göstericisi, Melik-i 'Allâm'ın kelimesini açığa çıkaran, Müslümanların işlerini düzenleyen, cihat eden hükümdârların sağ kolu, cihâda hazır bulunan birliklerin öncüsü ve Melik-i Mübîn'in en büyük yardımına mazhar olan*" lakaplarına sahip en yüce mahdûma bir başka deyişle sultana göndermiştir. Duasında o zatın ömrünün geçtiği yerlerin, ihsânıyla dolu günler olarak mamur olmaya devam etmesini, ihsânının genelleşmesini ve kıyâmet gününe kadar günlerin aşırı sıkıntılarından, zamanın rahatsız edici tuzaklarından her şeyi hakkıyla bilen Melik'în korumasında korunmasını ve güven içinde olmasını dilemektedir.

Duayı cihânı süsleyen görüşe armağan etmektedir ki bu duada varlığı zorunlu, iyilik ve cömertliği bağışlayan Hazretten gece gündüz âlemin sığındığı muhâfızın/cihan-penâhın dergâh (saray, kapı yeri)ının ömrünün artmasını, devletinin sürekliliğini, bahtının kalıcılığını ve görkeminin sebât etmesini dilemekte ve şunu arz etmektedir: "Çağdaşlar (zamanın çocukları) arasında tam olarak belirginleşmiş olan bu fakîrin tam bir samîmiyeti ve özel bağlılığı vardır".

[800] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 137-139.

Hüsamzâde, o zatın görünümlerinin ihsân doğuş yerinin ışıklarından daha fazla olmasını ümit etmektedir.

Mektubu erdemlilerin değerinin her zaman eğitimin bereketiyle yükselişte olmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[801].

14) Tebrik Mektubu

Hüsamzâde, mektubuna çok güzel bir duayla başlamaktadır. Buna göre haşmetinin eteklerine tutunanın, namsızlık düşüklüğünden şöhret yüksekliğine eriştiği devletin, koyu gölgesinde bir âlemin fakîrlik sam yelinin sıcaklığından ve ihtiyaç öğle sıcağının eziyetinden rahata eriştiği bolluğun, cemiyet fezâsında perişanlık rüzgarının esmediği ve intizâmının dört bir tarafında hâdiseler elçisinin/ulağının ve felâketler gözcüsünün bekleme elinin fırsat bulmadığı ferâgatın ve güzel şekli, zamanın kapısı ile duvarında bâkî kalan güzel anışın erdemlerin ışıklarını toplayan ve bilgi türlerini kavrayan yüce zâtı kapsayıcı olmasını ve aydınlık yücelikler mumu ile Bâri'nin korumasının musibetlerin oklarına karşılık vermede zırh olmasını dilemektedir. Akabinde de ona duru pınarında pohpohlama ve yapmacıklık bulunmayan selamı gönderdikten sonra şunu ifade etmektedir: Özleyenlerin sıkıntı zehirlerinin panzehiri ve dertlilerin gönül aynasının cilâsı olan güzel çehreye ve gönle ferahlık veren müşâhedeye özlem, bukalemun zamanın gariplikleri ve gül renkli perdenin olayları gibi sınırlama alanından çıkmıştır. Hakîkaten yücelik incisinin, ilâhî lütuf sedeflerinden ve devlet cevherinin, imkân madeninden o cennet nitelikli (gibi) hazrete serpildiği duyulunca, destek isteği ve kucaklama iki katına çıkmış ve "Emanet, ehline verildi ve evlerde bânisi konuk edildi"nin anlamı hatırdan geçmiştir. Sanki bu önemli ve ciddi görevin elbisesi onun hizmet giysisi olarak ezel fabrikasında dokunmuş ve o şerefli macunun ilaçlarının birleşimi takdîr eczanesinde onun hazretinin yapısına uygun olarak yapılmıştır. Hakîkaten bu çok uygun düşmüştür.

Müelifimiz, bundan sonra umut gelininin boyun ve kulağının, o zatın inâyet (lerinin) cevherleriyle süsleneceği ve dünyanın her tarafının, onun himâye (lerinin) çiçekleriyle/süsleriyle parıldayacağı ümidini taşımaktadır.

---

[801] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 139-140.

Yüce Allah'ın, yücelikler elbisesinin nakşı/modeli ve geceler ile gündüzlerin süsü olan hüdâvendin devletini günden güne bereketlendirmesini dilediği duayla mektuba son vermektedir[802].

15) Mülâzım Arzı Bakımından (Fâtih) Sultan Mehmet'e Yazılan Mektup

Hüsamzâde, mektubuna Fâtih Sultan Mehmet'i methederek başlamaktadır. Buna göre, arşın etrafında tesbîh edip dolaşan melekler onun alâmeti üzerine نصر من "الله" (Allah'tan bir zafer)ı[803] okumuş ve kutsal melekler "إنـــا فتحنـــا" (Biz fetih verdik)nın[804] tefsîrlerini yapmıştır.

Sadâkat örtüsünü omzuna atmış, samîmiyet kemerini beline bağlamış ve irâde halkasını kulağına takmış olan müellifimiz, hizmet ve himmeti arz ettikten sonra şunu ifade etmektedir: Melekler, feyiz ve ihsân için cihânı süsleyen görüşe yardımcıdır ve müftüler onun içtihâdından faydalanır, o hazretin aydınlık görüşünden istiftâ eder. Bu şekilde ki fakîre amelî güç yolunda borç afeti ulaşmış, mürüvvet (cömertlik) Mervesinin ortasında ihsân Kabesinin çevresinde bir tavâf yapmış, o zatın lütuf eczanesinden devâ, şifâhânesinden özel bir şerbet ummuş ve nazarî güç yolunda utangaçlık/mahcûbiyet âfeti ulaşmıştır. O yüzden bu fakîr, çoktandır (eskiden beri) üstünlük konumlarında ve *Mevâḳıf*'ın üstünlüğünde "Şeref/üstünlük öne geçenindir" nidâsıyla alemlen (işâretlen, nişanlan)miş ve *Telvîḥ Ḥâşiyesi*'nin[805] mahlasıyla "öne geçme üstün olanındır" kalb istihzâsından kurtulmuştur. Öyle ki *Telvîḥ Ḥâşiyesi* ilimleri içerir, müstaidlerden[806] zeki olanlar, onu okumakla meşguldür ve alenen (herkesin gözü önünde) cumhur arasında mesel-i sâir gibi meşhurdur. Ve onların mülâzemetini kabul parıltısının ani bakışı ulaşmamıştır. Böyle bir fakîre fetvâ hükmünde şu yeğrektir ki o, âlimleri hazırlamada sayı bakımından sıfır konumunda olur ve onun öğrencileri, mülâzemet hizmetini kabul alanında hazırlıklı olmaz.

---

[802] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 140-142.
[803] Saff, 61/13.
[804] Fetih, 48/1.
[805] Telvîḥ Ḥâşiyesi, Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin fıkıh usûlüyle ilgili eseridir.
[806] Muîdlerin yanlarında onların yardımcıları olan gözde talebelere müsta'id denir. Bkz. Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, s. 38.

Hüsamzâde, fermanına uyulanın külliyeye cevâbının, her müçtehidin isâbeti kabul olursa ihsânın doğuş yerinden bir ışığın, tuhaf olmayacağı, eğer reddolursa sersemin/şaşkının talihinden karanlığın şaşırtıcı olmayacağı düşüncesindedir. Yine mahrûmiyet karanlık gecesinde umuda rehberliğin olduğu ve onun görüş yıldızının aydınlığından başka bir rehberin bulunmadığı kanaatindedir[807].

16) (Fâtih) Sultan Mehmet'e Yazılan Arzuhâl

Hüsamzâde, mektubun başında muhatabının omzuna "Seni yeryüzünde halîfe yaptık"[808] kaftanının atıldığına ve zarif/ince yanağının üzerine "Kuşkusuz Biz, sana apaçık bir zafer nasip ettik"[809], "Ve yine sana, benzerine az rastlanan bir yardımda bulunması için"in[810] güzellik hattının yazıldığına, en yüce olan Rabbin emriyle melekler topluluğu askerinin, savaşta ve barışta koruma ve zafer hizmetiyle kâim olduğuna ve fakîrin duâ topluluğunun da her akşam ve seher hizmet kemeriyle dâim olduğuna temas etmektedir.

Müellif, ilim hizmeti emrinin kulağı halkalı olan kendisinin kulak memesine ulaştığı için canı kemer gibi bele bağladığını, genel olarak Mu'teberât'ın müzâkeresiyle meşgul olduğunu ve özel olarak da *Mevâḳıf* ve *Maḳâṣıd*'ın müzâkeresine önem verdiğini ve onların latîfe/incelik hazînelerinin kıymetli mücevherlerinden pâyitahtın tercîhiyle bir telîf meydana geldiğini ve diğer cüz'î telîfin şekilce latîfeler gözü ve zarîflikler parıltısı ve gerçekte meşâyihin marifet ummânının damlasının sızıntısı olduğunu beyan etmekte ve böyle bir küllî ve cüz'î hizmetin, pâyitahtın tercîhine ne zaman lâyık olacağını sormaktadır.

Sonra onun gâyesi, hüzünler kulübesinde varlık ve yokluktan her ne varsa arz etmektir. Bir müddettir kanâat köşesinde oturmuş, duâ ve ilim hizmetinin üstesinden gelememiştir. Ardından nefs-i emmârenin nefs-i mutmainne, dehr/felek ve ince görüşlü akılla yaptığı konuşmalara değinmektedir. Buna göre nefs-i emmâre şöyle dedi: Hatîbin kılıcı gibi ne zamana kadar oturmuş olursun? Eğitimsiz olan olgunluklar yayılmış kıymetli mücevherler gibidir. Yayılmış ve altın süsüyle intizâma girmiş kıymetli mücevherler nerede? El darlığı (züğürtlük)na râzı olduysan,

[807] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 142-144.
[808] Sâd, 38/26.
[809] Fetih, 48/1.
[810] Fetih, 48/3.

acaba ayak aksamasıyla utanç taassubuna katlanmaz mısın? Olgunluklarda eşsiz olan baban, terbiyeyle oldu. Nefs-i mutmainne, emmâreye birbirine benzeyen beyitlerle cevâp vermiş ve dünyanın yaşlı kadına benzediğini, iki üç gün için onunla ünsiyet etmemesi gerektiğini, yine dünyanın timsahla dolu okyanusa benzediğini ve başı dinç âriflerin bir sâhil tuttuğunu ifade etmiştir. Mutmainneden cevâp işiten emmâre, bundan sonra ister istemez pişman olmuş, dehre karşı çıkmaya başlamış ve dehre o kadar manâsıb (makâmlar) ve merâtib (mertebeler)in onun yanında toplandığını, niçin kendilerine ondan bir pay ulaşmadığını sormuştur. Dehr, menâsıb [مناصب] ve merâtib [مراتب]'in, cemi vezni olduğunu, cem-i müntehâ-yı cümû' vezninin gayr-ı munsarıflık/sarfı engelleme sebebi olduğunu ve o yüzden ona sarfa yol bulunmadığını söyleyerek cevap vermiştir. Emmâre, temyîz üzere nasb mevkiinde olan kimsenin ayakkabı çıkarılan yere cer/çekme amelinin ne sebeple meydana geldiğini, kötü hâle/perişanlığa kesr amelinin ne sebepten olduğunu sormuş ve onu çağdaşlar içinde lâhik (sonraki, sonradan tayîn edilmiş)i sâbık (önceki, önce tayîn edilmiş) konumunda tuttuğu ve sâbıkı lâhik konumuna attığı, bilkuvve (düşünce hâlindeki)yi bilfiil (gerçek olan) yerine koyduğu ve bilfiili bilkuvve sırasında/zümresinde saydığı, gençler hakkında acele ettiği ve orta yaşlılar hakkında tembellik ettiği (gevşeklik gösterdiği), gönül ehlinin yüreğine ateşli dağ(lama) koyduğu, onların yaralarına tuzlu istihzâ saçtığı ve "son devâ, dağlamadır" dediği için eleştirmiştir. Dehr, sapan önerme (kazıyye)lerinin, müveccehlerden olduğunu ve kıyâs kânûnunda sonuçların zayıfa (daha bayağı/aşağıya) tâbi olduğunu[811] söylemiştir. Emmâre, dehre onun, edep ilmi kânûnundan kaçtığını ve felsefî vehim kânûnunun eteğine tutunduğunu gördüğünü ve aklına yağmurdan kaçıp da oluğun altına yerleşen kimsenin geldiğini söylemiştir. İnce görüşlü akıl da, rehberlik ile

[811] Kıyas, öncül adı verilen birden çok önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıkça geçerli bir ilişki kurmaktır. Kıyas kurarken uyulması gereken birtakım kurallar vardır. Bu kurallara uyularak kurulmayan delil, kıyas olamaz. Böyle bir delil mutlaka formel yönden geçersizdir. Her geçersiz kıyasta ise mutlaka bir biçim yanlışı yapılmış demektir. Yüklemli kesin kıyasın sekiz kuralından bahsedilir. Bunlardan ilk dördü terimlere, diğer dördü ise önermelere aittir. İşte önermelere ait olan beşinci kural, sonuç daima öncüllerin zayıf olanına tâbidir kuralıdır. Bu tâbi oluş her bakımdan değil, sadece nicelik ve nitelik bakımındandır. Tikel, tümele göre, olumsuz da olumluya göre daha zayıftır. Doğruluk değeri açısından ele alacak olursak yakîne göre zannî olan zayıftır. Buna göre, öncüllerden birisi tikelse sonuç tikel; birisi olumsuzsa sonuç olumsuz;, birisi zannî ise sonuç zannî olur. Örnek: Bütün sûfiler mistik düşünürdür; bazı insanlar sûfidir; öyleyse bazı insanlar mistik düşünürdür. Bkz. İbrahim Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**, Elis Yay., Ankara 2004, s. 138, 142, 148-149. Yine bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Emiroğlu, **a.g.e.**, s. 142-152.

emmâreye boş yere uğraşmamasını, su üzerine nakış yapmamasını, gidip bir dergâhın kapısından adâlet/insâf aramasını, çünkü ondan mutlaka özgür ve bağlıya bir yardım ulaşacağını ve onun eşiğinde kâtipliğin iftihar Utârid (Merkür)inin (kâtiplerin pirinin) tozunun olduğunu söylemiştir.

Hüsamzâde, mahrûmiyet karanlık gecesinde umuda rehberlik bulunduğunu ve o zatın görüş yıldızının ışığından başka bir rehber bulunmadığını belirtmektedir. Ona göre Fatih, şerefinin şerefeleri ayaklarını yükseklik ve olgunluk bakımından feleklerin başına/zirvesine koyan ve devletinin gölgeliği/çadırı iplerini neşe ve güzellik bakımından güneşin boynuna atan sultandır. Olgunluğun cemâli, onun parlak fikirlerinin aynalarıyla güzelleşmiş ve kulakların sedefleri, onun nimetlerini övme incileriyle dolmuştur. Parlak himmetiyle nimetleri ikiye katlamış ve kahredici heybetiyle düşmanları zayıf düşürmüştür. Dileyenlerin ondan aldığı cevâp, *ne'am* [نَعم] (evet) olur, ardı sıra *ni'am* [نعـــم] (nimetler), teşehhüt vakti dışında kimse, onun sözünde *lâ* [لا] (hayır) bulamaz. Ayrıca onun övgü yanağında yorgunluk kakülü çok şık zincirlenmiş ve düşünce ile hayal esintisi onu ondan kaldırmak için çok şık dönmüştür/halka çizmiştir. Emmâre, aklın rehberliğiyle hidâyete ermiş, zamanın despot karanlığından aydınlığa çıkmış ve hoş çağıltıyla şöyle coşmaya başlamıştır: "Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun, doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok karşılık verendir"[812]. Ve dilek gelini, irşâd çadırından cemâlini gösterip o zatın dergahında ümit falının "İsâbet ettin devâm et"ten[813] başka şekilde gelmediğini ifade etmiştir.

Hüsamzâde, mektubunu Fâtih Sultan Mehmet'in ömrünün kıyassız ve dâim olmasını, bahtının açık ve makâmının pâyidâr olmasını dilediği bir duayla sonlandırmaktadır[814].

17) Tesellî Mektubu

Hüsamzâde, mektuba gözü ağlarken bir özlem hikâyesi yazdığını, muhatabının gelmesi gerektiğini, onsuz kederlilik nedeniyle hayattan usandığını, esinti özleminden ve kendi gözünden söylediğini ifade eden bir şiirle başlamaktadır.

---

[812] Fâtır, 35/34.
[813] Hadis için bkz. el-Heyşemî, **Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid**, I, 57.
[814] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 144-148.

O, Ferhâr dilberlerinin zülfünün meltemi gibi bir selâmın ve Tatar âhusunun miskinin hoş kokulu duâsının, Sabâ esintisi kılavuzuyla sabah akşam gittiğini ve şunu arz ettiğini söylemektedir: Gönlün endişe/düşünce sıkıntısı ve rûhun perişanlığı, dumanlı dağın ve tufanlı zirvenin karanlığı gibidir ve gözün, ağlayıp sızlama ve incinmişlik sebebiyle kanlı suyla ağlaması, âcizce tuzakta olan kuşların ciyak ciyak ötmesi gibidir. Bu eğri/uygunsuz zaman, sürekli pislik (hades) içinde olduğu zamandan beri hep yüzsuyundan el yıkar ve bulaşıklıktan kendisini temizleme arayışındadır. Oyunda sürekli hatayla "Hatalıların da isabet eden bir oku vardır" ölçütü/doğrulayıcısı sebebiyle yanılarak üç bir getirir, üç altı göstermez. Fakat devletin bu yeşillik işvesi ki gerçekte pisliklerin yeşilliğidir. Gönül ehli, bu güzergâhı ne zaman saray bahçesi yapar ve hikmetle olgunlaşmış kişi, bu seyir yerinde heves tenceresini ne zaman asar? Devrilen/baş aşağı olan hiçbir kâse dolu olmaz. Yazık ki ömür, bir nefeste geçiyor. Gösterişe meraklı koç, otladın ve salınarak yürüdün, evet çok sıkıntı çekmişsin, fakat kendini hoş tut, çünkü daha erken gelen, geç görünür ve kendini baygın/irâdesiz ve dağınık/perişan tutma, çünkü "Rahmân'ın gizli lütufları vardır". Bir merhem yap (çare bul) ki kibirli feleğin yaralarından, dünyayı yaratanın "Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin"[815] hitâbıyla sakın ki dehşete düşmüşler için ulaşmış olan gizlenmiş ilâhî lütuf hakkında ve "bazen hoşlanmadığınız bir şey hakkınızda iyi olabilir"[816] fısıltısının gereği konusunda âriflerin akıl kulağıyla işitilmiştir ki "Allah'ın lütfuyla birlikte korku yoktur ve Allah'ın rahmetinden ümitsizlik de yoktur". Nimetler sâhibi (Allah)nden kesinlikle umulur ki rızık, umulmadık "yerden"[817] açığa çıkar.

Hüsamzâde, dehri denediğini, onun çocuklarını tanıdığını ve onun seçkin Kemâl'ini bulduğunu ifade ettikten sonra Kemâl el-Hucendî'in beytiyle mektubunu sonlandırmaktadır. Buna göre gönülden dünyanın bütün dostlarını atmalıdır, çünkü dostun halvet sarayını temiz tutmak gerekir[818].

---

[815] Yûsuf, 12/87.
[816] Bakara, 2/216.
[817] Talâk, 65/3.
[818] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 148-151.

18) Ramazan Ayında Karşılamanın Terk Edilmesi Nedeniyle Özür Dileme

Hüsamzâde, mektuba muhatabının halk içinde, aylar içinde bu ay gibi saygın bir şekilde kalmasını, gecelerin felâketinin ona uğramaması ve dehirlerin şerrinin onu helâk etmemesi dileğini içeren bir şiirle başlamaktadır. Duasında çadırının/otağının ipleri, kalıcılık çivileriyle çivilenmiş olan her devletin ve ayrıca yüksekliğin o cenabın istinâdgâhından serpilmesini dilemektedir. Çünkü cevher, onun zihin duruluğunun bir sonucudur ve anber, onun cömertliklerinin güzel kokularının bir örneğidir.

Seher vakti duâsını tercîh ettikten ve sabah vakti niyâzını serptikten sonra o eşi menendi bulunmayan cenâbın – Allah, onu savaşta ve barışta korusun – gelişinin uğuruyla o diyârı şereflendirdiğini, hemen o anda hüzünlü/bîçâre gönlün, o eşiğin başına baş koyma isteği duyduğunu, ama ince görüşlü aklın, gönlün kulak tozu tarafına baş uzatıp şöyle dediğini arz etmektedir: O kapıya bir zahmet verme ey baş ki bizden dosta bu ağırlık yeter, çünkü can, hizmetin eşiğindedir. Hüsamzâde, kusur ile dua hizmetini sunmakla yetinmiştir. Zira elde dosta yaraşır hizmete sâhip olmayınca, inilti ve duâyla yaklaşmıştır.

Müellif, hüzn [حـــزن]'ün ucundaki *nûn* [ن] gibi olan kendisinin (kırılmış hakîr(kul)), o cenabın bakışının geçişiyle safâ [صـــفا]'nın ucundaki *elif* [ا] gibi doğrulmasını (düzelmesini) ümit etmektedir.

Hüsamzâde, o zatın lütfunun temellerinin, yeryüzü cismi gibi eksiksiz olmasını ve ömrünün günlerinin, feleğin dönmesi gibi sınırsız olmasını dilediği bir duayla mektubuna son vermektedir[819].

19) Emeklilik (Uzlet) Maaşının (Vazifesinin) İstidâsı

Hüsamzâde, bu mektubu "*ruhtan yaratılmış meleklerin yuvasının eşiği, kutsal meleklerin âhu gözlüsünün seyir yeri/bakışı, gönül ehlinin beceriklilerinin dayanma yeri, insanların iyilerinin cilve yeri*" lakaplarına sahip zata göndermiştir. Onun devlet kuşunun gölgesi, daha büyüklerin/ileri gelenlerin sığınağı ve daha küçük olanların da

[819] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 151-153.

zamanın felâketlerine karşı kalesidir. Duasında o zatın Rabbe ait yardım kaynağıyla korunmasını dilemektedir.

O, duâ açışıyla açtıktan, övgü bitirişiyle bitirdikten, "ona tutulmuştur, sevgisi bağrını yakmıştır"[820] çarpmasıyla kalp zincirini harekete geçirdikten, rûhun gürültüsünü "arada bir ziyâret et ki sevgin artsın" menekşesiyle yatıştırdıktan sonra şunu arz etmektedir: Perişan gönül, bazen çocuk gibi hevâ ve hevesle mağrûr ve dîvâne gibi bilgi noktalarıyla büyülenmiştir ve çağdaşlarının, konumca ona kıyas edildiklerinde sayıca sıfır derecesini gördüklerini söyleyicidir. Başka zaman da yaşlı gibi şöyle söylemiştir: Ey çocuk bu pislik yeşilliğinde ne zamana kadar otladın, salınarak yürüdün ve bu çöplük yeşilliğinde ne zamana kadar gittin ve seyâhat ettin? Ey aptal dîvâne, bu bilgiyle kibirli kibirli yürüme de nedir? Duymadın mı o Teftazân pîrinden ki bedî' fenninde bedî' nazımla kalp sanatı şeklinde kalbin sonunu yapmaya işaret edip şöyle dedi:

İlimleri elde ederek

Güzel gençliğimi geçirdim ki delilik çeşit çeşittir

Sonra ilimleri ve hissesini aldığım zaman

Anladım ki ilimler, deliliktir

Kısacası gönlü, ona şöyle söylemiştir: Mademki 50 yıl uykudasın, hiç olmazsa bu beş günde nereden, nerede ve nereye'yi anla. Gönül, Rabbin halvethânesidir.

Beyit: Bütün dünyanın dostlarını gönülden at/süpür Kemâl

Dostun halvet sarayını temiz tutmak gerekir

ve ne güzel söyledi o hikmet piri:

Beyit: Dünya, timsahla dolu okyanus misâlidir

Gönlü rahat ârifler, bir sâhil tuttular

Sonra şöyle der: "Mademki taallukâttan bazısı güvenlik (huzur)ledir ki onlardan ilişkiyi kesmek mümkün değildir ve zayıfları gözetmekte de bazı tavırlar

[820] Yûsuf, 12/30.

vardır. Ömrü fazîlet ve ilimle geçirmiş olan ve yaş sayıca elliyi geçmiş olan yaşlıların tavır ve latifesi, şeyhin ilminin izzetine ve onun ilminin şeyhine lâyıktır ki onun maaşı/vazifesi de sayıca elliden fazla olur".

Hüsamzâde, o zatın gönül Kabesini tavâfla kalıcı ve mürüvvet (mertlik, cömertlik) Mervesini tavâfla sorumlu (bağımlı, yükümlü) olmasını dilediği bir duayla mektubunu sonlandırmaktadır[821].

20) Sultan (II.) Bayezid'e Yazılan Mektup

Hüsamzâde, mektubu saltanatın yüce başlısına (Sultan II. Bayezid'e) nergisimsi övgünün vird gülünü deste deste seçerek ve devletin tahtının yüksek ayağına seher duâsının cevherini avuç avuç serperek arz/sunum urâzası/hediyesi kılıp şöyle demektedir: "Bu fakîr, çoktandır "Şeref (üstünlük), öne geçenindir" nidâsıyla üstünlük konumlarında alem (işâret)lenmiş ve "öne geçme üstün olanındır" kalp istihzâsının göz kırpmasından/işaretinden fakîrin telîflerinden olan *Telvîh Hâşiyesi*'nin mahlasıyla kurtulmuştur. Bu eser, ilimleri içerir. Özellikle onun başını bir süsle vermiş olur (olması) hüdâvendin lakaplarının kuşağıyla ne de ilginç olur. "Hükümdârlara ithâf, iki devletten biridir" delîliyle bu baş süslemesi, süslemeyi gerektirici olur. Fakîrin başını izzet sadâretinin süsüyle (süslemek) ne de (ilginçtir). Nitekim o cenâb, meşhur övgü ve ihsân övgüsüyle meşhur atasözü gibidir. Böylece bu fakîr, alışılmış hizmet ve alışma hizmetiyle ortada dönüyor. Merhûm hünkâr (Fâtih Sultan Mehmed kastedilmektedir) adına *Makâsıd Şerhi*'ne bir hâşiye yazdı. O da bir iltifât buyurdu ve bir izzet gösterdi, fakîrden fazîlet ve fetvâyı kabûl etti. Bu ayıpla ki bu fakîr, denî (düşük) felsefenin artığının bayağı çanağından fazla yalamadı, fakat Allah'a şükür ki dînî ilimlerin sofralarının yemeğinden yemekten yeterince rahata kavuştu, ledünnî sırların tatlı, hafif, soğuk suyunu içti, sevinç sarayının mahreminde hûrilerin dudağından "Âfiyetle yeyin için" âyetini[822] işitti ve Allah'a hamdolsun ki o, o cenâbdan lâyık oldu, mülk nimetinin zenginliğini mülk zenginliği nimetine şükür yaptı ve saltanatın tâcına gece mücevheri kabzetme kehribarı yerine feyz kandili koydu ve bilginleri tabakalara göre dizdi/düzene koydu. Fakat çok ilginç şey, güzellik mumu kelebeği olan bu fakîrin ricâlin sadrının ortasından en aşağı yer (ayakkabıların dizildiği yer)e ne sebeple atıldığıdır. Gayp

[821] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 153-155.
[822] Tûr, 52/19; Hâkka, 69/24; Mürselât, 77/43.

seslenicisinden işitmiştir ki yarın kelebek kıssasını tekrar mumdan sorarlar ve inci hikâyesini de inciyi altta ve lâleyi üstte tutan denizden sorarlar. O ağacı yutmayan su elementi beğenildi, kendi beslediği olduğundan ağacı yutmaz. Bu türlü renkli söz sevkiyle kırmızı göz yaşı piyâdelerini sevke mazur olur. Çünkü hac yolunda amelî kuvvete borç âfeti sam yeli ulaşmış olduğundan amelî kuvvet şâhı mata yakındır. Bu ağır yük üzerinde deve yükü vardır ki nazarî güce de utanç (utangaçlık, çekingenlik) âfeti ulaştı".

Hüsamzâde, Sultan II. Bayezid'in lütuf eczanesinden devâ ve şifâhânesinden özel bir şerbet umarak mektubunu sonlandırmaktadır[823].

3. Türkçe Mektuplar

1) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubunu "*ikbâl yıldızlarının/talihlerinin doğuş yeri, ihsân caddelerinin başlangıç yeri, ileri gelen insanların gözü, ileri gelenlerin gözlerinin bebeği, seyyitliğin arkturus ve başakçı yıldızının göğü, mutluluk burçlarının doruğu, olgunluk feleğinin inci gibi parlayan yıldızı, yücelik sedefinin incisi, lütuf ve şefkat madeni ve güzel ahlâkın kaynağı*" lakaplarına sahip bir şahsa göndermiştir. O zatın ayna ve suyundan başkasında bir benzer görmek mümkün olmadığı gibi onun düşünce ve uykusundan başkasında bir bedel bulmak da mümkün değildir. Duasında o zatın yüceliğinin dâim ve yüksekliğinin kâim olmasını dilemektedir.

Duayı hizmet sahasında arz ettikten sonra gönül bülbülünün, ömür uzatan yüzü görmek için ki gül bahçesiyle alay edicidir, her an uçmakta ve heyecanda olduğunu bildirmektedir. Ardından can diyârına eren zulmün, ayrılığın ve ağlayıp sızlamanın, özlemin uzun uzun anlatılmasına yöneltilmesi hâlinde, hayâl elçisi/ulağı ki dünyanın habercisidir, şerhinin etrafına geçebileceğini ve düşünce oku ki sorunların düğümlerini açandır, yayılması(açıklaması)nın akım yerlerine nüfûz edebileceğini, o nedenle usandırma sıkıntısının kaldırılıp uzun uzun anlatma iplerinin kesildiğini ve ikdâm (yönelme) ayaklarının engellendiğini ifade etmektedir.

---

[823] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 156-157.

Yüce Hak'tan umutlar çehresinin aynası ve sevinç yardımının gözcü (öncü)sü durumundaki kavuşma mutluluğunun hazır ve kolay (mümkün) olmasını dilemektedir.

Mektuba o zatın ömrünün kıyassız, yaşamının dâimî olmasını ve bahtının açık, makâmının pâyidâr olmasını dilediği bir duayla nokta koymaktadır[824].

2) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubunu "*yücelik çark (felek)ının güneşi, olgunluk talihinin yıldızı, ihtiyaç sahiplerinin ekseni, mühim iş sahiplerinin merkezi, hikmetlerin odağı, cömertlik ipinin kolyesi, başkanlık bağının fidanı, ululuk tâcının incisi, mürüvvet (mertlik, cömertlik) bayrağının çekicisi, fütüvvet sofrasının yayıcısı, kerem türlerinin en başta bulunanı ve övgü çeşitlerinin fihristi*" lakaplarına sahip şahsa göndermiştir. Müellif, onun övgüsü karşısında bilgisinin, karıncanın gözü ile güneşin küresi gibi olduğunu ve onun zâtı karşısında açıklamasının, okyanus ile ördeğin ayağı gibi olduğunu ve onun hasletleri hâlis olduğu gibi şemâilinin de kapsamlı olduğunu belirtmektedir.

Müellif, sevgi bahçesini ve hizmet esintisini yüce cenaba yükseltip şunu arz etmektedir: Gönül haremi, ayrılık ateşinin harâretiyle ve ayrılık öğle sıcaklarının hücûmuyla harâbe, ne vecihle/nasıl yönelir ki bin Nil ve Fırat'la parlaklık ve tazelik bula. Ama cemâlin hayâli, devlet kuşunun gölgesiyle –gölgesi devâmlı olsun- erişip ve geliş ırmağıyla gönül arayıcılık edip hüzünler köşesini ferahlama kaynağı eyler ve ayrılıktan çiğnenmişin evini rahatlama/iç açılması karârgâhı kılar. Ayrılık şiddetine ve keskinliğine uygun edâya başlanırsa, divitin ağzı takrîrde/anlatımda âciz ve ucu keskin iki yüzlü kalem tahrîrde/yazımda sınırlı olur.

O, ismi yüce olan Bârî'nin yüksek divânından umutların mayası ve ikbâlin kıblesi durumundaki yüksek pâyenin eşiğinin nasip olmasını dilemektedir.

Hüsamzâde, o zatın makâmının temellerinin, yeryüzü cismi gibi kusursuz olmasını ve ömrünün günlerinin, feleğin dönmesi gibi sayısız olmasını dilediği bir duayla mektubunu tamamlamaktadır[825].

---

[824] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 158-160.
[825] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 160-162.

3) Cevap Mektubu

Hüsamzâde, mektubu "*cihânın gurûru, cennetleri kıskandıran, yüceliğin konaklama yeri, olgunluk soğuk suyunun döküldüğü yer, en cömert ve en yücelerin toplandığı yer, cömertliklerin ve yüceliklerin kaynağı, menkıbe nakışının süsü, hikmet aynasının cilâsı, felek himmetli ve melek yapılı*" lakaplarına sahip bir şahsa göndermiştir. Onun değerinin yüceliği su götürmez ve makâmının yüksekliği, zan derecesinin dışındadır. Duasında Allah'tan onun gölgesini uzatmasını dilemektedir.

Müellif, lütfunun tatlılığından şekerin, parmak ısırıcı ve tabîatının hızı karşısında utançtan havadaki şimşeğin, düşüp kalktığı eşsiz cenâba dua ve övgüyü arz ettikten sonra terk edilmiş gönlün, ayrılık çekişmesinde ve şaşkınlık işkencesinde başkalaşmış ve belirsiz (görünmez, gizli)ken kul okşayıcılık edip gönül açan/ferahlatan değerli mektubun ve cana can katan hoş hitabın, "altlarından ırmaklar akan" cennet veya çiçeklerin süslediği bir bahçe gibi erişip hatır (gönül)ı rahat ve müreffeh eylediğini bildirmektedir. O, tevazu göstererek "Ben kim oluyorum da o ıtırlı gönülden geçiyorum. Lütuflar ediyorsun, senin kapının toprağı başımın tâcı" anlamındaki beyte yer verrmektedir. Yine kararsız gönlün, ayrılık tasasıyla sevgililerin zülfü gibi meylâmeyl iken sevinç cevherleriyle dopdolu olduğuna işaret etmekte ve onun hattını miske, kafzını da inciye benzetmektedir.

Hüsamzâde, mutluluğun fihristi ve seyyitliğin unvânı durumundaki cemâl güneşinin yüz göstermesini, onun gelmesiyle yaralı gönülde gücün tekrar ortaya çıkmasını ve ölü vücuda ruhun tekrar girmesini ümit etmektedir.

Daima o zattan sapan başın zülf gibi kesilmesini ve ondan dönen gönlün ben gibi siyah olmasını dilediği duayla mektubunu sonlandırmaktadır[826].

[826] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 162-164.

4) İskenderiye Gazâsı Seferi[827] Mülâkâtı Vaktinde (Fâtih) Sultan Mehmed'in Eline Nasihat Olarak Verilen Mektup

Hüsamzâde, bu tarihi öneme sahip mektubunun başında Allah'ın hakkıyla tanınamadığını ve ona hakkıyla kulluk edilemediğini ifade eden hadisleri zikrettikten sonra bahar parlaklığı sevincinin çok güzel olduğunu ve tevhîd çimenliğinde ârif gönülün kuşlarla arkadaş olduğunu (aynı sesi çıkardığını) dile getirmektedir. Ona göre öğüt gül bahçesinde gönül ehli olanlar, seher kuşlarıyla aynı nağmeleri çıkararak eline kalbur alıp toprak eleyen insanın elini yaraladığını, ah vah ettiğini çünkü taneleri bulamadan kalburun kırıldığını ifade eden şiiri söylemektedirler. Müellif, büyüklerin ve küçüklerin yanında dünyanın bir karıncayı incitmeye değmeyeceğini vurguladıktan sonra bülbülü şöyle konuşturmaktadır: "Ben tutkun âşığım, ben hasret çeken kara sevdâlıyım, ben sevinçten değil, üzüntüden öterim, neşeden değil tasadan sırrımı açarım. Bir bahçe bulmam ki gözden kaybolduğu için ötmüş olmayayım ve yeşil bir bahçe bulmam ki yok olduğu için ağlamış olmayayım. Çünkü ben, bir berraklık görmedim ki bulanmış olmasın ve tatlı bir yaşam görmedim ki acılaşmış olmasın ve irfân misâlinde okudum: "Yeryüzünde bulunan herkes yok olacaktır"[828]". Sonra müellif, Fâtih'in bütün mü'minlerin üzerine şefkat gölgesini salıp müşriklerin âyînini yıkmak üzere kahredici saldırıyı eriştirdiğini, Hz. Peygamber'in zikrini yükseltmeye azm ü cezm kılındığından meleklerin onu önünden ve arkasından yüce Rabbinin emriyle koruduğunu ve melekler topluluğunun insanlarla ona ve askerine duâ ettiğini, böylece sâlim, ganîmetli ve güven içinde olduklarını belirtmekte ve Allah'tan ona şanlı bir zafer ile apaçık bir fetih vermesini niyaz etmektedir. Ardından Hz. Peygamber'in kâfirlere cihâd için cihâd-ı esgar (daha küçük cihâd) ve nefs-i emâreye cihâda cihâd-ı ekber (daha büyük cihâd) dediği kelime-i câmia (kuşatıcı söz)sının, sırların şu yönlerini aydınlattığını ifade etmektedir:

---

[827] İnsalığa sığmaz hareketlere tevessül eden Memlûk Sultanı Kayıt Bay'a karşı harekete karar veren Fâtih, 1480 senesi başlarında Alâüddevle Bozkurt Bey'i yeniden Dulkadirli topraklarına gönderdiği gibi, kendisi de, 1481 yılı Nisanının 29'uncu günü, 50 yaşı içinde, hasta olmasına rağmen Üsküdar'a geçip, araba ile Mısır seferine çıktı. Ancak, Gebze yakınında Hünkâr veya Sultan-Tekfur çayırına geldiği bir sırada hastalığı büsbütün artarak, 3 Mayıs 1481 Perşembe günü, ikindi vakti vefat etti. Dolayısıyla İskenderiye gazası gerçekleşemedi. Bkz. İsmet Miroğlu, "Fetret Devrinden II. Bayezid'e Kadar Osmanlı Siyasî Tarihi", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yay., İstanbul 1989, X, 251.

[828] Rahmân, 55/26.

Birinci Vecih/Yön: Müşrik, korkulan düşman, ihtiyâtlı ve tedârikli mü'minin hasmıdır. Buna karşılık nefs-i emmâre, sevilen ve makbûl düşmandır ve insanoğlu sevdiğinin aybından gafletle yaratılmıştır. Nitekim "Aşk (sevgi), gözü kör eder" denmiş ve mü'minlerin emîri Hz. Ömer sürekli "Bana ayıplarımı gösteren (hediye eden) kişiye Allah, merhamet etsin" demiş ve ayba tembihi hediye ve atıyye addetmiştir. Çünkü hediye, sevgi ve ünsiyet sebebidir. Nitekim Hz. Peygamber de "Hediyeleşin ki birbirinizi sevesiniz"[829] buyurmuştur. İşte onun gibi ayıptan uyarma da, sevgi ve ünsiyete vesiledir.

İkinci Yön: Nefsin hevâsına karşı çıkışladır. "Gizli bir hazîneydim, tanınmak istedim"[830] ölçütüyle/doğrulayıcısıyla Allah'ı tanımak (marifetullah), yaratış gâyesidir. Kâinâtı yaratış sebebi, yüce Allah'ın "(O) onları sever, onlar da O'nu severler"[831] sözü sebebiyle muhabbetin doğuşudur ve yüce Allah'ın "Ben, cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım"[832] yani beni tanısınlar diye sözünden dolayı ve Aleyhisselâm'ın "Kim kendisini tanırsa Rabbini tanır"[833] yani kim onun (nefsin) yakınlık şerefinden engelleyen bulanıklığını tanır ve onu terk ederse Rabbinin marifetini elde eder sözünden dolayı marifet sabahının ortaya çıkması (görünmesi)dır. Marifet, peygamberliğin başına uyarak kalp aynasını tabîatın duman karanlıklarından arındıranın rûhuna melekût âleminin çölünden yani vâdinin sağ (taraf)ından doğan ışıktır ve bu ortaya çıkışın en küçük belirtisi, keder ve gurûr âleminden soyutlanma ve ayrılmadır. Allah, kime bir nur verirse, onun nuru vardır. Hz. Peygamber, şöyle buyurdu: "Nur, kalbe girdiğinde kalp açılır ve genişler. Bunun bir alâmeti var mıdır ey Allah'ın elçisi, dediler. Evet, dediler aldatma yurdu (dünyâ)ndan geri çekilmek ve kalıcılık yurdu (cennet)na yönelmektir"[834]. Yakınlık sahiplerinin virdi, bu vecihle vârid olmuş, "Marifetine tanınmamaktan başka yol (imkân) vermeyen (Allah)i tesbîh ederim". O hâlde marifet levhasının meydâna gelmesi için "Ve ona katımızdan bir ilim öğretmiştik"[835] mektebinden kalbin bulanıklıktan cilâlanması şart odu ve tecrîd suyunu içmek kaçınılmaz oldu beşerî

---

[829] Hadis için bkz. Mâlik b. Enes, **el-Muvaṭṭa**, Kitâbü Ḥusni'l-ḫuluḳ 47, II, 906.
[830] Bkz. İbn 'Arabî, **el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye**, II, 232; el-'Aclûnî**, Keşfü'l-ḫafâ**, II, 132.
[831] Mâide, 5/54.
[832] Zâriyât, 51/56.
[833] Bkz. İbn 'Arabî, **a.g.e.**, I, 353.
[834] İbn Ebî Şeybe, **Muşannef**, Kitâbü'z-Zühd, XIII, 221.
[835] Kehf, 18/65.

niteliklerin yokluk harâbelerinde. Aleyhisselâm şöyle buyurdu: "Kim, kırk sabah samîmice Allah'a yönelirse hikmet kaynakları, kalbinden diline çıkar"[836]. "Ve ölüm gelmeden önce ölüme hazırlanmak"[837]. Aleyhisselâm şöyle buyurdu: "Allahım beni miskin olarak dirilt, canımı miskin olarak al ve beni miskinler zümresi içinde haşreyle"[838]. Kulluk ve miskinlik, Rablik ve Cebbârlık karşılığındadır. Mutluluk, kullukta ve yücelik, alçakgönüllülüktedir. O hâlde nefisle cihâd, merhalelerle en yüksek rütbedir, müntehâsı en yüce istek ve en büyük gâyedir.

Üçüncü Yön: Beşerî hakîkat, boş kaftan değil, aksine mülk ve melekût âleminin sırrının özüdür, ruh ve cisim âlemlerinden oluşur. Bu bir avuç toprak ve balçık, zillet (alçaklık) insâfıyla ve kat kat zelle (kayma)siyle vedûd ve afuvvun ğafûr (affeden, bağışlayan) isminin ortaya çıkış yeri oldu ve melekler, onun manasının ne olduğunu bilmez. Çünkü onlar, sevgiye (muhabbet ve meveddet) layık olmak için taatlerinde mesuliyetleri yoktur. Evet onlar, kuddûs isminin ortaya çıkış yeri idi, fakat onların zikredilen ilk sıfatlarda payı yoktur. İnsanın ortaya çıkışı, tertîbi, terkîbi, fertlerinin mizaçlarının ayrıntılı olarak farklılaşması, ondan herbir ferdin Allah'ın herbir ismiyle münâsebeti kavrandığında, "O, onları sever, onlar da O'nu severler"in sırrı onun için ortaya çıkar. En büyük âfet ve en garip durum, bu bir avuç toprağa dünyâ sevgisidir. Aleyhisselâm şöyle buyurdu: "Ümmetim için en çok endişelendiğim husus, dünyâ sevgisi ve çiçeğidir/şaşaasıdır"[839] ve şöyle buyurdu: "Dünyâ, kemerli bir köprüdür, ondan geçin, fakat onu mamûr etmeyin"[840]. Hz. Halîlullâh, en büyük nimetleri istemek için Hz. Rabb-i izzetten güzel övgü ihtiyâr etti, bu suâl hoş gelip öğretim ve tenbîh yoluyla/olarak nakledildi ki İbrahim "Sonrakiler arasında bana güzel bir ün ver (Sonra gelenler arasında bana, bir doğruluk dili nasip eyle)"[841] dedi, müstecâb oldu. İhlâs ehli, sıdkı yüzünden Rahmân ve Rahîm sıfatını şefâatçi kılıp boyun eğme (yalvarma) hediyesi kıldılar. Bu değerli sıfat, "Rabbim, beni terbiye etti"[842] mektebinde Hz. Peygamber'e Kur'ân inmeden önce terbiye levhasının unvânı olup hadîs-i kudsî vârid oldu ki "Acıyanlara Rahmân,

---

836 el-Ḳużâ'î, **Müsnedü'ş-Şihâb**, I, 285.
837 Bu ibare, "Nur, kalbe girdiğinde…" hadisinin sonunda yer almaktadır.
838 İbn Mâce, **Sünen**, Kitâbü'z-Zühd 37, II, 1381-1382.
839 İbn Ebî Şeybe, **a.g.e.**, Kitâbü'z-Zühd, XIII, 241-242.
840 İbn Ḳuteybe, **'Uyûnü'l-aḫbâr**, II, 328.
841 Şu'arâ, 26/84.
842 el-Ḳurṭubî, **el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân**, XVIII, 228.

merhamet eder"[843] ve Kur'ân-ı Mecîd ve kitabın anası ki Fâtiha'dır, bu isimle başlandı ve risâletin başının kandilinden "Acıyın ki merhamet olunasınız ve bağışlayın ki bağışlanasınız"[844] vârid oldu. Bu değerli sıfatın takdîminden ve şefâatinden sonra, sıdk ve ihlâs ehlinin arzı o ki hâdiselerin bazı münharif kaziyeleri mele-i a'lâ istib'âd (uzak görme)ıyla parmak ısıran melekût âleminde ve mahlûkâtın yüzlerini tırmalayan mülk âleminde ümittir o münharif kaziyeler tevcîh edilenlere yansıya.

Birinci Kaziyye[845], bu ki hünkâr hazretinin –gölgesi uzatılsın- irfânı muhît/kapsayıcı ki ilmin şerefi nasıl ki mevzû ve mahmûlledir âlimin şerefi de mevzûuyladır ki mevzûu, başında Hz. Peygamber'in sarığıdır ve mahmûlüyledir ki mahmûlü sadrında Hz. Rabb-i izzetin ilmidir. Allah'a hamdolsun âlimlere sultanlar ortasında olandan izzet mükemmel iken suç zamanında bunların siyâseti bazen yol kesenlerin siyâsetine ve bazen avâmın ta'zîrine karîn olup Hz. Peygamber'in sarığının ayak altında kalması lâyık mıdır? "Hangi insan kusursuzdur ki?".

İkinci Kaziyye, bu ki sultanlar Rabb-i izzetin gölgesi kılındılar ve Allah'ın kullarının emâneti onlara bırakıldı. Hazreti Peygamber, peygamberliğin nûruyla tam aydınlanmaktayken "(Allah'ın) –O'nu tesbîh ederim- "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol"[846] sözü sebebiyle Hûd sûresi benim saçımı ağarttı"[847] demişlerdir. Cenâbı Allah'tan Cenâbı Peygamber'e "Artık sana emredileni çekinmeden tebliğ et"[848] vârid olunca hidâyet ve davet hizmeti kemer gibi münakid olup sa'y-i belîğ heyecân edince azarlamayla karışık "Artık onlara üzülerek kendini mahvetme"[849] denildi ve hizmette

---

[843] İbnü'l-Mübârek, **Müsned**, s. 165.
[844] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, II, 165.
[845] Kaziyye günümüz karşılığıyla önerme, "bir hükmün dil ile ifadesi"dir. Hüküm ise iki fikir yani konu ile yüklem arasında bir ilişki kurmak, bir fikri diğerinde doğrulamak (tasdik) yahut red (tekzip) etmektir. Örneğin eğer biz "başarı" niteliğini Ömer için uygun görür ve bu sıfatın onda olduğunu doğrular veya onaylarsak (tasdik) "Ömer başarılıdır" deriz; bunun aksine bu niteliği Ömer için doğrulamaz ve reddedersek (tekzip) "Ömer başarılı değildir" deriz. İşte İslâm mantıkçıları, önermenin bu çift yönlü temel niteliğini göz önünde tutarak onu "söyleyene, bu sözünde doğrudur yahut yanlıştır demenin geçerli olduğu sözdür" şeklinde tanımlamışlardır. Bir önermede şu üç unsur bulunur: 1. Konu (mevzû'): Kendisine hükmedilen (mahkûmun aleyh) terimdir. 2. Yüklem (mahmûl): Kendisi ile hükmedilen (mahkûmun bih) niteliktir veya sıfattır. 3. Bağ (rabıt): Konu ile yüklem arasındaki ilişkiyi belirleyen ektir. Örneğin "Mantık faydalıdır" cümlesinde mantık konu, faydalı yüklem ve dır bağdır. Bkz. Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**, s. 101-103.
[846] Hûd, 11/112.
[847] İbn Ebî Şeybe, **a.g.e.**, Kitâbü Feżâili'l-Ḳur'ân, X, 553-554.
[848] Ḥicr, 15/94.
[849] Fâtır, 35/8.

bu ikdâm (yöneliş), sanki mülkü mâlikine devretmekte taksîr türü sayıldı. Bir müddet sonra yine lütuf ve hidâyetin ortaya çıkış yerinden ve rahmet ve inâyetin göründüğü yerden İslâm ehlinin ortaya çıkış gayreti hareket edince şiddetli azarlamayla "sağırlara, sen mi duyuracaksın!"[850] nâzil oldu. Muhakkikler bu kasr kasr-ı ifrâddır, demişler yani ya Muhammed benimle hidâyet husûsunda ortaklık davası mı edersin, mülkü mâlikine devretmeyip "Elçiye düşen, sadece duyurmaktır"ı[851] işitmez misin? Ve Hz. Kelîmullâh, "Ey Rabbim, kavmim içinde bana kardeşimi (halîfe) yap" deyip Hz. Hârûn'u halîfe dikti. Buzağıyı mabûd edindiler, sonra şikâyet edince yüce hitap erişti: Ya Mûsâ Hârûn'a ısmarladın o kayurduğu odur bana ısmarlamadın ki saklanılaydı. Bu zikredilenden tam seziş ve ferâset olunur ki nizâm işinde tefvîz-i gâlip gerek. İki maddede Rabb-i izzetin gayretinden tehlike ve teyakkuz görünür. Biri, Allah ehli ki mâsivâya nazar ede ve ikinci, sultanlar ki mal toplamayı göz önünde ve nizâmın dayanağı kıla. Onun için mal toplama, bir zamanda nizâm sebebi olmadı, belki karışıklık ve fitne ile kavga kargaşalığının sebebi oldu. Hünkâr hazretinden –gölgesi uzatılsın- Allah'a hamdolsun, gençliğinde ki gurûr vaktiydi bozahâneler ve meyhâneler yıkılıp bidat ehli sürülürdü, fesâd def edilirdi. Şimdiki zamanda ümerâyla ve ihtisâpla şirket olalı beyliğe alınır diye ümerâdan yecrî mâ yecrî (olan oluyor) ve hukkâmü'ş-şer'/kadılar sumtün (sessizdir) ve fısk ve fesâdın yeri beylik diye yecrî mâ yecrî ve hukkâmü'ş-şer' sumtün ve ihtisâp beylik diye yecrî mâ yecrî ve hukkâmü'ş-şer' sumtün saltanatın yüce himmetine lâyık mıdır ki şer' muhdırlığı/müjdeciliği amel ola ve mal ihtimâli zannının bulunduğu şey üzere dedikodu duyulalı her keder ve garaz ehli diğeri hakkında iftirâya ve intikâma tahrîk edip her ırz ehli korkusundan müfsitlerle bitirişmeğe mübâşir fitne ve fesâd uyanık, reşâd ehli (hak yolda yürüyenler) mahcup. Allah'a hamdolsun çekilen fetih sancağı, geniş memlekette nimete şükür alâmeti ve halkın ferahlığına bolluk, rahatlık ve berekettir ve dine yardımdır. Ne sezâdır ki reâyâ riâyette olmaya, kıtlık ve daralmada ola ve Melik-i Allâm'ın kulları üstüne elemlerin ilâvesi o ki gümrükler üstüne yolunu şaşırmış kâfirler mal âmilleri kılınıp gariplere ve âlimlere saldırırlar ve alaylar ederler. Bozgunculuklar, âmiller üzere kâfir âmil, sayısız bozgunculukların alâsı, Müslümanın kâfirin altında horlanmasıdır.

[850] Yûnus, 10/42; Zuhruf, 43/40.
[851] Mâide, 5/99; Nûr, 24/54; 'Ankebût, 29/18.

Üçüncü Kaziyye, bu ki içtihat ehli vakfın manası mülk mâlikten Hak sübhânehû'ya müntakil olmaktır. O hâlde vakfın yıkılması, Allah'tan mülkün gasbedilmesi olur. O mulkî ve yoldan çıkarıcı ki tımar kılıp asker çokluğu ve kuvveti diler, Allah'tan gasbedilen mülkte Allah'tan zafer (nusret minallâh) niyâzının akıl ve edepten hariç olmasını anlamaz meğer.

Hüsamzâde, mektubunu şu arzu ve ümitle bitirmektedir: "Hünkâr hazretinin – gölgesi uzatılsın- cihânı süsleyen görüşlerinden ve cana can katıcı insaflarından arzu edilir hakka dair nakledilene ki "Hak yücedir ve aşılmaz" iltifat buyuralar. Fakirler ki gönül aynaları, kazâ ve kaderi göstericidir yalvarırlar ki mülkün güzelliği adâlet süsüyle bezenilip âlem üzere merhamet gölgesini salalar. Ümit edilir bu duâ, Cebrâîl-i Emîn'in âminine karîn ola"[852].

5) Murâdiye Medresesi'nin Arzını İçeren Tevkîin Cevâbında (Fâtih) Sultan Mehmed'e Yazılan Mektup

Hüsamzâde, mektubuna Allah'ın o sultanın sağ elinden âlimlerin yüceliklerinin uğurunu ve sol elinden âlemlerin yardımlarının kolaylığını taşırmasını dilediği bir duayla başlamaktadır.

Saltanatın pây-ı tahtına seher duâsı cevherlerini yayarak ve kahredici gücün ser-i tahtına nergisimsi samîmiyet çiçeklerini serperek ufak niyaz hediyesini deste deste hediye edip şunu arz etmektedir: "Hitâb-ı nevâziş-i yâd-ı fakîr gelip hakk-ı tezkâra şükür tekrar edâ olundu. Bütün dünyânın boyun eğdiği fermân, bazen tahyîr-i ihsân yüzünden fakîrin gönlünün tozunu silkme garantisini/kefâletini içeren mazmun ve bazen lemha-i naks-ı cihet cihetinden sıradan olan fakîrin gönül köşesini yıkmayı gerektiren yüksek tevkîi iltizâm delâletidir. Fakîrin gönlü, kanâat köşesinden başını akıl kulağı tarafına getirip şöyle der:

Afiyet olsun nimet sâhiplerine nimetleri

Ve miskin âşığa da yuttuğu şey

ve fakîr için durum darlığından mecâl yoktur". Hüsamzâde, kendisinin gerçi fermân dâiresinde teslîm noktası olduğunu, fakat değerli kitabın "Allah yanında en üstün

[852] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 165-176.

olanınız, (günahlardan) en çok korunanınızdır" ayetine[853] tutunduğunu ve "Şeref (üstünlük), öne geçenindir" meşhûr sünnetine/adetine sarıldığını, çünkü *Telvîḥ*'e olan *Hâşiyesi*'ne[854] dair icmâ hücceti ve bir kıyâs türü olan burhânın[855] olduğunu ve onun (hâşiye) üzerinde ondan (fakîrden) birtakım alametlerin bulunduğunu belirtmektedir.

Sonra şöyle devam ederek mektubunu tamamlamaktadır: "Allah'a hamdolsun Hünkâr hazreti, -gölgesi uzatılsın- bu tâifenin izzetini ve medreselerin ayırt edici özelliklerinin meydana gelmesini artırmışlardır. Ortaya çıkıp gelişmesinde mükâfât ola ve açıkça bu ayırt edici özelliklerde "sizin izzetinizi tamamladım" nidâsı okunmuşken ve yüceltme ve şereflendirme kaftanıyla öğretmişken bunların boyunlarından kolye süsü nimetini eksiltmek hâşâ (aslâ). Re'fet-i mürüvvet cenâbından "söz, sözü çeker/laf lafı açar"in gereğince birkaç kelime hediyesi baş ağrıtmaya. "Güzel söz, ona çıkar"[856]. Çünkü samîmiyet halkası, dostların küpesidir, nimet kolyesi bilginlerin boyunlarının süsüdür, şükür süsü baş sedirde oturanların göğüslerinin kuşağıdır ve hakkın belindeki hizmet kemeri, hakkı tanıyanların işinin velinimetidir. Âlimlerin genelinin duâ hizmetleri olduğu gibi ihlâs yüzünden tenbîh dahi hizmetleridir. Muhakkak arzları, mazeretli ve bağışlanmıştır. Arz edilen o ki, zira bendelerin boyunları "Adem, Rabbinin buyruğuna karşı geldi de şaşırdı"[857] zinciriyle zincirlenmiş, peygamberlerin levhası, terbiye kütüphânesinde "Acıyanlara Rahmân merhamet eder" hadîs-i kudsîsinin[858] nakşıyla tehzîb edilmiş ve yazılmış ve risâletin nefs-i nâtıkası ki "O, kendi arzusuna göre konuşmaz"[859], şüphesiz o, "kendisine vahyedilen bir vahiydir"[860], rahmet sıfatı, ümmete şefkat, hatırlatma gözünün ani bakışı ve aydınlatma yüzünün sızıntısıyla kelime-i câmia ile buyurdu: "Ümmetim için en çok endişe ettiğim husus, dünyâ sevgisi ve çiçeği/şaşaasıdır"[861]. Saltanatın ziyâde büyük tâcı, kıymetli feyiz mücevherleri ve kulluk cevherleri hitriyle süslenmiştir kabz ve naks kehribarı ile değil. Kesinlikle maaş, feyiz ve

---

[853] Hucurât, 49/13.
[854] Burada Hüsamzâde, eseri *Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ*'i kastetmektedir.
[855] Mantıkta burhan, "yakîniyâttan olan öncüllerle kurulan bir kıyas türü"dür. Bir başka ifade ile, kendilerinden zorunlu kesin bilginin hasıl olduğu öncüllerden (yakîniyât) yapılan kıyastır. Yine burhan, doğruluğu devamlı olan, değişikliğe uğraması imkânsız bulunan ve kesin bilgi içeren bir delildir. Bkz. Bkz. Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**, s. 207-208.
[856] Fâtır, 35/10.
[857] Tâhâ, 20/121.
[858] İbnü'l-Mübârek, **a.g.e.**, s. 165.
[859] Necm, 53/3.
[860] Necm, 53/4.
[861] İbn Ebî Şeybe, **a.g.e.**, Kitâbü'z-Zühd, XIII, 241-242.

bolluk damlalarının en güzel sonuçlarıdır sağ elden âlimler üzere ve rahatlık eserleridir sol el âlemler üzere. Onun eli açıktır. "Hükümdarların sözü, sözün hükümdarlarıdır" cümlesinde kalp/aks sanatı, ne güzeldir. Mülk zenginliği nimetine şükür, Melik-i Allâm'ın katında mülk nimetinin zenginliğidir ki "güçlü Padişahın huzurunda doğruluk koltuklarında"[862] bulunmaktadır. Sübhânehû ve teâlâ şöyle buyurdu: "And olsun Biz, Kur'ân'ı öğüt almak için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?"[863],[864].

6) Kâtibin Azledilmesi Vaktinde Vezîre Yazılan Mektup

Hüsamzâde, hakkı gösteren cevherinin duruluğunun güzel kokusu, bazen meleklerin cilvesinin ter damlası gibi akıcılık veren bazen de hûrilerin uzun saç zincirinin nüktesi gibi utanma nakşeden babacasına doğruluğu arz hediyesi kılıp şunu bildirmektedir: Büyük oğul, peder fakîrinin borçla sınanmasına şuûr varken nasıl ihsân tedâriki göstermez. Meğer izzet yurdundan acıma ve vefâ mahallesi uzak düşmüştür. Ne yazık ki düğümleme ve çözüm elinde olanın/nüfûzlunun cenâbından bu fakîre sürekli düğümleme oku/sehm-i akd pay olmuştur diye yerinip endişedeyken tamburda azletme gamının nağmesi arttı. Şimdi bu mudur töre dosttan ki karâra yakıp yıkıp bîkarâr kılıp bazen kuvvetlilik, zenginlik/dest-reslik yüzünden nâm-ı peder diye ve bazen çiğnenmişlik yolundan ok ve balta vura. Evet "sevgilinin vurması acı vermez", fakat zulümle vîrân/yıkılan yaraşuğu vuranla hoştur. Neyleye gerçi makâm bağının çözülmesi dahi, düğümleme ve çözüm elinde olanın cenâbından kazanç payı okudur, gam değil ve bu vazîfede kimseden nasîbimiz az değil.

Hüsamzâde, gönlünün gizlice ülkenin ziyâde büyük yârinin kulak memesi tarafına bir baş uzattığını ve büyüklerin ve küçüklerin yanında dünyanın bir karıncayı incitmeye değmeyeceğini söylediğini ifade etmektedir. Yine bu devlet yolunda çok iki yüzlü tilki bulunduğuna, fakat vefâlılık ve doğru söyleyiciliğin, herkesin işi olmadığına dikkat çekip öğüt veren Mevlâna'nın çölde kurt gibi kalmamak için

[862] Kamer, 54/55.
[863] Kamer, 54/17, 22, 32, 40.
[864] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 177-179.

kurtluk etmemek ve yol arkadaşlarını kırmamak gerektiğine dair anlamlı beytiyle mektubunu sona erdirmektedir[865].

7) Gazâ Seferi Dönüşü Vaktinde Bir Vezîre Yazılan Mektup

Hüsamzâde, mektubun başında gazâ elbisesinin kaftanının süsünü, ukbâ/âhiret ve dünyâ nimetinin tesellîsini ve hûrinin gözünün bakışını güzel bulmakta, dervişlerin güzel sesli, falı uğurlu ve mutlu bir şekilde tegannî eden himmet kuşunu da uğurlu bulmaktadır.

Müellifimiz, şikâyetin elinin dostun ani bakışının parıltısını kapmadığını/çekmediğini, maalesef vefâ mahallesinin, onun hânesinden uzak olduğunu belirtmekte ve gam tamburundaki nağmelerin artmasından sonra, kendisinin (fakîrin cânibinin) yâd olup sorma ve gönül almanın, kerem sâhibine yakışır âdet üzere yâd kılınmasını arzu etmektedir. Daha sonra da huzûrun değerinin kalp huzûru oranında olduğunu anladığını, ihtiyaçsızlık köşesinde "Allah, bana yeter"i[866] okuyucu ve kanâat hazînesinde "Allah'ın rızâsı"nı[867] arayıcı olduğunu, fakat kendisine borç hastalığından/derdinden kalpte çarpıntı ve gözde sarılık belirdiğini, canın hasta olduğunu, bedendeki sıhhatin fayda sağlamadığını belirtmektedir.

İyâdetin (hastanın hatırını sorma) ibadet, hatta artış ve bereket noktası olduğunu dile getirdikten sonra hastanın yara bakım usûlünün tercîh edilmesinin, lâyık görülmesini dileyerek mektubunu tamamlamaktadır[868].

8) Hapsedilmiş Vezire Zarar Kasdı Vaktinde Bir Vezire Yazılan Mektup

Hüsamzâde, dua açışı ve fâtiha duâsıyla açtıktan, övgü bitirişi ve bitiriş övgüsüyle bitirdikten, nisbetin boynunu sevgi ve vefâ kolyesiyle süsledikten, dostluğun göğsünü hava temizliğinin damgasıyla kuşandırdıktan ve kulak memesini doğruluk ve duruluk halkasıyla süsledikten sonra, arz hediyesi kılıp şunu bildirmektedir: Hz. Adem'in neşredilen tuğrası, "Adem Rabbinin emrine karşı geldi ve yanıldı"[869] nişânesiyle unvanlanınca, fakat Allah'a hamdolsun ki Rahmân'ın

---

[865] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye** s. 179-180.
[866] Tevbe, 9/129; Zümer, 39/38.
[867] Âl-i 'İmrân, 3/162, 174; Hadîd, 57/27.
[868] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 180-181.
[869] Tâhâ, 20/121.

cezasıyla cezalandırılmamış, aksine bağışlama âkıbeti (sonu) ve "Sonra tövbe etti"nin[870] âkıbeti olan (akıbetindeki) bağışlamayla bağışlanmıştır. "Çünkü O, çok bağışlayan ve çok merhamet edendir"[871]. Şüphesiz garâim-i cerâim çocuklara mevrûs (mîrâs) düşmüştür. "Öyleyse "hangi insan kusursuzdur ki?". Bu durumda kuşkusuz ademoğullarından evlatların biriciğine ve mutlu olan (kâm sürücü, devlet ve ikbal sahibi) yüce başlıya yaraşan, Rahmân'ın ahlâkıyla ahlâklanmış olup merhamet tenzîli (Kur'ân)nin nişânelerinde kılınan "öfke(lerini)yi yutkunurlar, insanları affederler"[872] gizli seslenicisinin nidâsını dinlemek, "Gücü elde ettiğinde güzelce affet" sözünü göz önünde bulundurmak ve "Af, siyah ben gibidir, ancak sürçmelerin yanağında belirince güzeldir" anlamındaki beyte kulak vermektir.

Müellifimiz, düşmüşten yanlışlık düştüğünü/vuku bulduğunu ve münasip düşenin yanılarak taşkınlık etme üzerine af rakamı çekilip kerîm/cömert gönül levhasında "insanları affederler"'in[873] kaydedilmesi olduğunu, cömert gönle yürünmemesi gerektiğini, çünkü niyâz ruk'asının/mektubunun şefâati içerdiğini ve hâşâ belki gâyenin, sülûk-ı terakkîye babacasına rehberlik/irşad olduğunu ifade etmektedir. Sonra da, yardım için onun celal yüzünden cemal yüzüne yönelmekte ve iyilik yurdunun makbûl ve şükre değer ve kötülük yurdunun hileli ve aldatmalı olduğunu belirttikten sonra şunları kaydetmektedir: "Kim bir canı yıkarsa Rabbin binâsını yıkar"[874]. "Ve Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir"[875]. Yüce Allah, şöyle buyurdu: "Kim birini haksız yere öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibidir"[876]. Özellikle âlimin ölümü, âlemin ölümü olunca gerisi cihanı süsleyen görüşe bağlıdır/kalmıştır.

O, her zaman rüşt ile merhametin, yâr ve şefkat gözünün, pâyidâr olmasını dilediği bir duayla mektubunu sonlandırmaktadır[877].

---

[870] En'âm, 6/54.
[871] Yûsuf, 12/98.
[872] Âl-i 'İmrân, 3/134.
[873] Âl-i 'İmrân, 3/134.
[874] eş-Şe'âlibî, **et-Temşîl ve'l-muḥâḍara**, s. 24; es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, **et-Ta'rîfât**, s. 59.
[875] Nisâ, 4/122.
[876] Mâide, 5/32.
[877] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 209-210.

9) Tebrik Mektubu

Hüsamzâde, mektubunu "*seyitlik/hâkimiyet göğünün güneşi, mutluluk burçlarının dolunayı*" lakaplarına sahip kişiye göndermiştir. Onun aydınlık görüşünün ışığı, devlet mührünün yüzüğüdür ve uzun ömrü, mahşer eteğinin işlemesidir. Duasında muhatabının fikir açan cemâl ve cihânı süsleyen görüşle aydınlanmasını dilemektedir.

Selamdan sonra şunu bildirmektedir: Duânın yüzü, duyuların penceresinde gayp hazînesinden kendisine yönelip devletin vâridâtını beklerken yücelikler elbisesinin işlemesinin varlığı, geceler ile gündüzlerin süsü ve ihtiyaç çölünün susamışına hazmı kolay pınar olan o cenâba ikbâl incisi ve celâl cevherinin saçıldığı haberi kulağına erişmiştir. O nedenle gönül gelini, yükseklik kürsüsünde sevinç cevherleri nazm etmiştir/dizmiştir. Buna göre o zatın seyyitliği/başkanlığı kazandığı, kendisine haber verilince neşe ve sevinçle dolmuş, zamanın gözü, ancak onunla aydın olmuştur. Yine gönül gelini, atasözü çiçekleri nesretmiştir/saçmıştır. Buna göre emanet, ehline verilmiş ve kesinlikle zaman, ihsâna niyetlenmiştir. Ayrıca gönül, Hak azze sultânuhû dergâhına bol şükür edâ etmiştir. Öyle ki gönül bahçesinin fezâsında taze bir gül goncası açmış ve can meydanının havasında eğlence/sevinç rüzgarı esmiştir.

Hüsamzâde, duasında ilkin, daima o cenâbın yüksekliğinin, nesr-i tâir (uçan kartal)in yuvasına kadar yükseltilmesini ve kıskananların vücût nakşının, "O (Allah), bozguncuları sevmez"in[878] kudret eliyle mahvolmasını dilemektedir. Sonra da o zatın makâmının, benzerinden üstün ve kabûlünün, elden tutucu/yardımcı, izzetinin, pâyidâr ve yaşamının ebedî olmasını dileyerek mektubunu tamamlamaktadır[879].

10) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubu "*Cennetin barındığı hazret, cenâbı uğurlu olan, gök yüksekliğine ve Zuhâl mertebesine sâhip olan, hasleti övülmüş, menkıbesi seçilmiş, zamanın biriciği ve cihânın şehriyârı*" lakaplarına sahip sultana göndermiştir. Duasında Allah'ın onun yüksekliğini dâim eylemesini ve bolluğunu artırmasını dilemektedir.

---

[878] Mâide, 5/64; Kasas, 28/77.
[879] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 211-212.

Şükür ve muhabbeti şerefli eşikte eda ettikten sonra şunu bildirmektedir: Akıl gelininin, inciler yağdıran kelimelerin faydalarıyla süslenmesinden ve ibâre türlerinin faydalarıyla cilâlanmasından gönül sâhası, gönül bağlayanların zülfü gibi karanlık ve perişandır ve "Rûhları talep eden, ölüm yolunu şaşırmış olsa, (onlara ulaşmak için) ayrılıktan başka yol bulamaz" anlamındaki beyit, durumu doğrulayıcıdır. Ayrılık ateşinin açıklanması ve özlem acısının vasfedilmesi, uzun ömürle lafızların çerçevesine gelmez ve yaprakların içine gömülmeyle ibârelerin alanına sığmaz.

O, Hak sübhânehû yüksek divanından can damağında ayrılık acılığının, buluşma tatlılığına dönüşüp emellerin elinin, mutluluk eteğine erişmesini niyaz etmektedir.

Hüsamzâde, o zatın sonsuz devlet ve sınırsız/engin izzetinin, her zaman rikâb-ı hümâyûna (padişahın maiyetine) arkadaş/dizgini bir olmasını, bazen zafer tahtına güzelce kurulmasını ve bazen de neşe bağına sevinçle salınmasını dilediği duayla mektubuna son vermektedir[880].

11) Özlem Mektubu

Müellifimiz, mektubunu "*Devlet ağaçlarının bahçesi, övgü çiçeklerinin ravzası, erdem kaynağı, menkıbenin toplandığı yer, mürüvvetin (mertliğin, cömertliğin) sayfası, fütüvvetin önsözü, fikir virdlerinin başlangıcı ve daha önce söylenmemiş zikirlerin süsü*" lakaplarına sahip bir şahsa göndermiştir. Onu devlet ağaçları bahçesi ile övgü çiçekleri bahçesine benzeterek duasında onun Rahmân'a ait ikbâl meyveleri ve ilâhî ihsân nehirleriyle yeşermiş ve çiçek açmış olmasını dilemektedir. Sonra erdemliler, o zatı övseler de övmeseler de fark etmeyeceğini, çünkü gönlü dinlendiren yüzün, süsleyiciye ihtiyaç duymadığını ifade etmektedir.

Dua ve övgüyü hizmet sâhasına arz edip şunu bildirmektedir: Ayrılığın yakıcı aşklarının ateşleri ve özlemlerin göreceği gelme (şefkat) sıcaklığı, cana can katıcı camâle, öyle bir konumdadır ki ucu sivri olan kalemin yazmasıyla ve hayâli coşturan gönlün anlatımıyla mümkün değildir. Dil, kaleme özlemin sırrını açıklayamaz. Yine gözeten (Allah), bilir ki kula (kendisini kastediyor) her lahzada cana yakın olan, o cenâbın dilde anılması ve gönülde hayâlidir ve her lemha (ani bakış)da kavuşma arzusuna meyli, mübtelânın sıhhate meylidir. Bu da, esîrin kurtuluşa, susamışın

[880] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 213-215.

soğuk, güzel ve tatlı suya, çıldırırcasına seven/perişan âşığın huzûr-ı ma'şûka, misâfirin vatana, dervişin mala ve sıkıntı gecesine tutulmuşun samîmiyet/dostluk sabahının doğuşuna meyli gibidir. Sonra müellif, gözün o zatın yüzünü gözlediğini, kulağın onun sözüne kulak verdiğini, kavuşma ümidi olmasa bir saat bile yaşayamayacağını ifade etmektedir.

Hak sübhânehû cenâbından yaralı gönlün merhemi ve yaralı ciğerin devâsı durumundaki kavuşmayı elde etmenin gaybın gizlendiği yerden/pususundan kolay/mümkün olmasını arzu etmektedir.

Müellif, yedi çark/gök, dört unsur üzerine oldukça o zatın korumasının da her zaman bu yedi ve dört üzerine olmasını dilediği duayla mektubunu noktalamaktadır[881].

12) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubu "*zamanın ulu padişahının cenâbı, yeryüzünün gurûru, en gururluların dayanağı, ekâbir (devlet ricâli)in uyacağı örnek, milletin berâyâsı (klasik devirde vergi veren halk)nın koruyucusu, ümmetin reâyâsı (vergi veren halk)nın gözeticisi, fütüvvet ve berraklığın en iyi kısmı, mürüvvet ve vefânın özü, fetihler bahçesinin çiçeği, rûhun gözbebeğinin ışığı, nüktelerin toplandığı yer ve zerâfetlerin kaynağı*" lakaplarına sahip sultana göndermiştir. O, halkın dostu, bağışları güzel, cömertlikleri büyük ve ahlâkı değerli olandır. Duasında o zatın daima yüceltilmesini ve en güzel cömertliklerle en cömertlerin önüne geçirilmesini dilemektedir.

Hoş kokuda ambere denk ve tatlılıkta şekere benzeyen övgüyü eşi bulunmayan cenâba arz edip şunu bildirmektedir: Ayrılığa katlanma sıkıntısı ve özlem zahmetini çekme hikâyesi, hesâba gelmeyen ve kitaba sığmayan bir sınırdadır. Eğer o cenâbın İsevî nefesleriyle yüklü sabâ rüzgarı, gönül fezâsına esmese ne hayatta son nefes ve ne geçimde parlaklık/şaşaa bulunur.

Müellif, lütfunu esirgemeyenden, güzel bulunan, örtüsü misk kokulu hitâbın yani rûha tazelik veren varaka/kâğıt ve fetihler bahşeden müşerrefenin ki gerçekte insan gözünün sürmesi ve gönül ile canın şifâsıdır, anbean ulaşmasını ve böylece

[881] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 215-217.

soruş örneği ve okşama damlasının, hasta gönle merhem ve perişan hatıra can ciğer arkadaş olmasını ümit etmektedir. Ayrıca her zaman ihsânın şöhretinin, yeryüzünde meltemle dizgini bir olmasını arzulamaktadır.

Mektubu o zatın devletinin kalıcılığının her zaman göğün temeli gibi sağlam olmasını dilediği duayla tamamlamaktadır[882].

13) Cevap Mektubu

Hüsamzâde, mektubunu "*adâlet bahçelerinin sevinci/neşesi ve övgünün kaynağı*" lakaplarına sahip şahsa göndermiştir. Duasında o zatın cömertliğin kalıcılık kırbasına ve tazeliğin olgunluğuna yakın olmasını dilemektedir.

Müellif, şükür ve muhabbeti yüksek eşiğe arz ettikten sonra zamanın felâketleriyle ve zulmeden olaylarla mübtelâ olup zehirli belâ yudumunu dehr elinden sürekli içtiğini ama ayrılığın şiddeti ve hicretin keskinliğinin, büyük sıkıntılara ilâve olup tâkati tâk kıldığını bildirmektedir. Yine felekten dert, belâ ve sıkıntının yeterli olmadığını ve o zatın ayrılık yüküne de lâyık olduğunu ifade etmektedir. Rahmet elçisi ve şefkat öncüsü erişip yakışıklı cemâlin tecellîsinin kolay olması için her an yüce Hak dergâhına niyâz eli yükselip ümit gözü bakarken o esnâda cömertlik varakası, değer verilen ve saygı ile yükseltilen sayfalar gibi ravza misâl gönül okşama fesleğenleriyle ve hatır sorma çiçekleriyle süslenip gelmiştir. Lafzının hoşluğundan, hattının güzelliğinden, terkîbinin akıcılığından ve te'lîfinin letâfetinden cana cilâ erişip gelmesine övgü susamı saçılmış ve duâ incisi yeğlenmiştir. Cevher, onun terbiye edilmiş lafzının ürünü ve amber, onun amberleşmiş hattının örneğidir.

O, gönlün neşesi ve canın tesellîsinin, lütuf şarabıyla sürekli olmasını ümit etmektedir.

Mektubunu o zatın gül gibi her zaman güleç ve güler yüzlü olmasını, düşmanının da menekşe gibi baş eğen/utangaç ve üzgün olmasını dilediği duayla sona erdirmektedir[883].

---

[882] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 218-219.
[883] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 219-221.

14) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubunu "*seyyitliğin güneşi, mutluluğun mehtâbı, günlerin seçkini, halkın beğenilmişi, geçmişlerin yollarını tutan, şeref makâmlarının sâhibi, cömertlik ve vefâkârlık madeni, mübârek yıldızların ve safânın iniş yeri*" lakaplarına sahip kişiye göndermiştir. Sanatkârlar, ona serdefter/en başta bulunan derler. Duasında o zatın ahirette ve dünyâda yücelikle yükselmesini dilemektedir.

Yakışı ve karışıklığı/perişanlığı sınırsız övgü ve sayısız duâyla eşsizin/eşi menendi bulunmayanın dergâhına gönderdikten sonra şunu bildirmektedir: Kendisinden (bu dost canibinden) sorulursa ayrılık ateşinin sıkıntıları, hicret heyecânının hücûmu, ızdırâbın verdiği yaban(cı)lık ve gurbet darbesi nedeniyle gece gündüz titreyici ve belâ görmüş göz, her zaman ağlayıcı olup bazen ayrılığın derinliği içinde gark olmuş ve bazen şaşkınlık ateşi ortasında yanıp tutuşmuştur. Seven için, ayrılık günü mahşer günüdür, zira onun her organı, bir derde tanıktır. Özellikle zamanla unutma köşesinde terk edip hatır sormayla teşrîh ve gönül arzusuyla tervîh kılınmadığından/rahatlatılmadığından erişen elem, beyânının zirvesine vehmin ulaşamayacağı ve vasfının ayak izini düşünce öncüsünün göremeyeceği sınırdadır.

Müellifimiz, dostu kalem damlasını kendisinden esirgediği için ıslak mektuptan hiç olmazsa kuru selâm getirmesini istemektedir. Ona göre perişan gönle ince görüşlü akıldan "Belâ ve dostluk/ihsan, ikizdir" nağmesi olmasaydı ve "Her zorluktan bir çıkış yolu vardır (her derinliğin bir kıyısı vardır)" ezgileri erişmeseydi ne bâkilik kenarında şafak görünürdü ne de dîvânede son nefes kalırdı.

O, bundan sonra kalem damlasının ve güzel lütuf/kerem kokusunun esirgenmemesini ve bunun gamlı gönle felâketlerden sığınak olup ağlayan göze nur ve inleyen gönle sevinç olmasını ümit etmektedir.

Her zaman yüksek bahtın yâr ve devletin gözünün, uyanık olmasını, o zatın makamının Firdevs nimeti gibi zevâlsiz ve ömrünün feleklerin müddeti gibi hadsiz olmasını dilediği duayla mektubunu sonlandırmaktadır[884].

[884] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 222-224.

15) Özlem Mektubu

Hüsamzâde, mektubunu "*Devletin semâsı, yükseklik zuhali, sîret (ahlâk)in mührü, çehre güneşi, cömertlik madeni, övgünün kaynağı, şevket yüceliklerine yükselen, haşmet mevâlîsi (âlimler)nin yanında olan ve milletin reâyâsını gözeten*" lakaplarına sahip şahsa göndermiştir. Muhatabını devletin semasına benzeterek duasında sürekli salâh/barış ve doğruluk kutbunda dönmesini ve felâh/kurtuluş burcunda seyretmesini dilemektedir.

Hizmet ve selamlamayı hizmet sâhasına arz edip "Gereği gibi seni övmekten âcizim"[885] utanma peçesiyle ve "Bir işe gücün yetmediğinde onu bırak ve yapabileceğin bir işe geç" şaşırma örtüsüyle övgü ve duâyı yerine getirdikten sonra şunu bildirmektedir: Bu özlem ateşinden susamış ve ayrılık okundan hastalanmış cânibinden sorulsa yakışıklı çehreden ayrı düşeli ne gönülde sevinç eğilimi ne de hatırda lezzet iltifâtı var. Onun ayrılığını açıklamada bir göz ve yüz yaş, bir can ve yüz âh yeterli gelse gerektir. Canda karâr ve rahat neden ola ki yaratılış çamuru ki fıtrat fabrikasında o cenâbın sevgisinin arzusuyla yoğrulmuş olup nefeslerinin güzel kokusuyla doldurulmuşken vaktiyle ayrılık bâdesine düşe tâkati nasıl tâk düşmeye ve mecâl/güç nasıl muhâl/imkânsız olmaya. Hüsamzâde, durumun uzun uzun anlatılmasının, bıkkınlık vermemesi için örnek olarak beyitlerle yetinmiştir. Buna göre her gece onun inilti ve feryadı, o zatın ayrılık derdinden kaynaklanmıştır, zira onun himmet ayağı, feleğin üzerindedir.

Hüsamzâde, sözün sedası/âhengi, sona erince o zatın kendisine ait olmasını istediği her şeyin ona ait olmasını dilediği duayla mektubunu noktalamaktadır[886].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'deki her mektubun ayrı bir değeri bulunmakla birlikte bunlardan bazılarının değeri çok daha fazladır. Mesela Arapça münşeâtta Hüsamzâde'nin Fâtih Sultan Mehmed döneminin ünlü veziri Mahmud Paşa'ya yazdığı 9 numaralı mektup, Osmanlı sultanından Mısır sultanına gönderilen 29 numaralı mektup, Farsça münşeâtta müellifin Fâtih'e yazdığı 15 ve 16 numaralı mektuplar ve Sultan II. Bayezid'e yazdığı 20 numaralı mektup ve Türkçe münşeâtta da yine onun Fâtih'e yazdığı 4 ve 5 numaralı mektuplar dikkati çekmektedir. Çünkü

[885] et-Tirmiẕî, **Sünen**, Kitâbü'd-De'avât 45, V, 524.
[886] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 224-227.

sözkonusu mektuplarda isimleri geçen bu kişiler, Osmanlı'nın imparatorluk hâline gelmeye başladığı XV. yüzyılın ikinci yarısında tarihin yönünü değiştiren çok önemli kişilerdir. Bunların dışında yine değişik vesilelerle isim belirtilmeden dönemin vezir, emir, kadı gibi üst seviyedeki devlet adamlarına müellif tarafından yazılmış mektuplar da çeşitli yönlerden o döneme ışık tutacak niteliktedir ve büyük değere sahiptir.

a. Türkçe Risâle-i şevḳıyye'de Maḳâle-i Nuṣḥiyye (Öğüt Makâlesi)

Giriş: Bahar Sözüne Dair

Hüsamzâde baharı birbirinden güzel sözlerle tasvir etmektedir. Buna göre sabah vakti berraklığı, öyle güzel dem (zaman)dir ki onda ilâhî hazine bahşolur. Hazinelere rûhlar taliptir ve onları açan anahtar sabah duâsıdır. İzzetli can, kutsar ve birler, devletli dil, tesbîh ve temcîd okur. Öyle bir dil ki gafleti tutukluk vermez, Rabbine hamd ve şükürde bulunur. Sonra hafif esen hoş sabâ ki dem (nefes)dir hasta gönlün şifâsı, gönlün elçisi ve rûhun habercisidir, dîvâne âşıklara canını vericidir. Bu cân-ı âlem ve âlem-i cân (ruhlar âlemi) ki düzenlenmiş türlü türlü hediyeler, bezenmiş sağlı sollu turfandalar. Bazen kakül ve bazen sümbül bitirilmiş, bazen nergis çiçeği getirilmiş, bazen gül götürülmüş, bazen yasemin kutusu üstübeç kılınmış, bazen gelincik hokkası demir tozu kılınmış. Kurulmuş gül için bağda Kâvûs tahtı, derilmiş menekşeyle türlü türlü tavus nakşı. Gelincik parlaklığından çimen parlak, fesleğenler perçeminden yer, kokulandırılmış. Kumru sesi ve bülbül avazı öyle hoştur ki âşıklara söz, saz ve gürültü salar. Ağaçlar raksa girmişler, coşkun saçmışlar çiçekler, cübbeleri yırtmışlar. Çam fıstığı ağacı baş salıp hayranlık eyler, selvi çınar raks eyler. Su coşup şu kadar feryâd eder ki bend ve zincire çeker âh, bilip ne çektiğini bülbül belâdan, gülün kan derlemiş benzi hayâdan[887].

Rûh Kuşunun Kutsal Vatanın Aslı Olan Bahar Mevsimini Hatırlama Nağmesi ve Onun Ten Kafesinde Nefsin Ünsiyetinden Sıkılma Ötüşüne Dair

Ruh, asl-ı vatan hâlinden huzûrunu, yüce cemâlin yuvasında Cebrâil kuşunun olduğunu, düşüp bağlı ten kafesinde birlikte oturup kalkan nefs kargasının olduğunu anıp gamlı gönülle, iç yangınıyla söze başlıyor. Buna göre ne yazık ki o, şeytanın hilesine nişâne (hedef) olmuş, Firdevs cennetini çöle salmış, huriler süslemesini

[887] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 181-183.

isterken zînetinden, ederken Tûbâ temennî yüksekliğinden, sözü bal gibi tatlıyken, kısmeti uğurlu ve şeker yağdırıcıyken baharı dikene, gülü toza vermiş, ilacı zehire, devâyı derde vermiş, düşüp bendine bir nefs-i Zengîye kul olmuştur. Onun yüzü ekşi, sözü acı, işi kötü gul yabanidir. Yılan gibi dilinden ağu yağar, şerre rehber karı gibi sağu sağar/ağıt yakar. Büyücü nefsten sakınmak gerekir. Ne güzel söylemişler: Yavuz tıflın huyunu dâye (dadı)den sor, yavuz hem-sâyeyi/komşuyu hem-sâyeden sor. O, yakıp gayret ateşiyle vurur eli başa, bazen başı taşa, karar toprağı kanı kanı yaşa, neyleyim, nereye varam diye. Anbean yaş dökerdi, kan yutardı (pek çok sıkıntı çekerdi), der idi gözüm yaşından başka arkadaşım yok, ciğer başından/yarasından başka merhemim yok, benim bir köşede azıksız, dostsuz, garip, hasta, dermansız ve gönlü yaralı, kaldım kara gönül gibi karanlık ve sert, yavuz/kötü yoldaş gibi kötü hâlli ve toz içinde. Sonra da itâb/azarlama oklarına kendini hedef kılıp der idi yakışır mı ki nefsin hevâsıyla hoş baş olasın, dalıp endîşe/düşünce denizine keyfine buyruk yoldaş olasın, nice uymak bu Zengî'ye[888].

Gamlı Ruhun Uzak Görüşlü Akılla İstişâresi ve Aklın Nefse Nasihatle Rûhun İşini Yönetmesi

Ne zaman ki gayret ayağı can başını bastı ve hayret eli ruh yayını yastı (yayının kirişini gevşetti), ruh uzak fikirli ve öğretici akılla meşveret etti ve ondan azmedip kendi tarafına gelmesini ve el birliği yapmalarını, elini tutmasını ve işin bitmesi için tedbir etmelerini istedi . Akıl şöyle dedi: Cemâlinden gönüller şen olsun, kemâlinden yavuz gözler/değen gözler kem olsun. Ey âlemi süsleyen mehtâb, budur iyi görüşlü düşünce, bu iş, şiddetle sonuçlanacak gibi değil. Tabiat çaresi (ilacı), yardımcısıdır. Kuvâ vehm hevâ, sağ ve soldan eşküncisidir, doymazlık onun yayası ve hırs müsellemidir, gazap çeri başı ve şehvet beylerbeyisidir, cimrilik dostu, tükenmez arzu kafadarı, büyüklenme ve kendini beğenmişlik işi ve çapulculuk ve yağmalama sanatı, başında yazılı kara gün, her gün büyüyle bambaşka, alnında kara tâlih, bayrağında "arzusunu tanrı edindi"[889]. Kesinlikle gerek ki lütufla Yaratıcının öğüdünü okuyalım, ola ki acele etmeden ve dikkatli davranarak dikenliği bahçe yapalım. Yavuz/kötü, iyilikle çok iyidir, yavuz dahi demiş iyilik iyidir. Ola kim iyilikle basalım, söyleyelim. İnce akıl, yol kesti ve şöyle dedi: Ne yoldur ki baharın

[888] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184-186.
[889] Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23.

parıltısıyla ah vah ve hevâyla kandırılasın, bu otlakta hayvânî lezzetle aldatılasın. Satasın çeng ve neye şöhret ve nâmı, geçesin uykuyla, seçmeyesin sabah ve akşamı. Seyir ve gezinti yerinken kutsiyet bahçesi, çerçöpe haşa ki olsun ünsiyet. Bu düzgün (düzenli hâl) bozgunu yakındır, gaflet uykusundan uyan. Ömür gibi bir demdir, âhir (nihâyet, neticede) bin yıl tut onu sen. Önce tat tadarsın çok güzel, sonra gam yiyen olursun çok üzücü. Bu ömür ve kol kuvvetine inanma, yele aldanma ve suya dayanma. Yiğitlik, çünkü delilikten bir budaktır, fikirsiz olan iş, haktan ıraktır. Cihân endîşesidir kuru sevdâ, nedir sevdâya hâsıl gürültü ve kavga, budur oyunu cihânın tâze tâze, oyun öğretse olmaz hokkabâza, kimin boğazına döktü bir dem âbı ki doldurmadı ağzında toprağı, ne verdi/gülü açtı ki âhir sarartmadı, ne insanı besledi ki vermedi dert. Melek gibidir dünya, fakat şeytan, gece gündüz yolunu kesmek için hile yapar. Bu sofradan yiyecek sanma şekerdir. Hep gönül derdi ve ciğer kanıdır. Ne cana verdi bir soğuk su şerbeti, ki içirmedi bin usanç ve sıkıntı zehirini, ne vücûda sundu/uzattı bir lokma nevâle ki ona yüz renc/zahmet havâle etmedi. Gel o saray için sevinme ki vîrân eyler günlerin geçmesi, var olma şu mâteme sevinçli ve şen ki tutmuştur eteğini mâtem eli. Gerekmez o evin zahmet ve sıkıntısı ki tez olur binâsının yok oluşu. Nedir bir mala bu denli hırs ve hürmet ki olmaz bir nefes ömrüne kıymet. Bilirsin ömür ve vaktin ivişini/hızlı geçtiğini, ecel hücûmunun kafada duruşunu, yürüyüşünü. Geliş, gidiş, dönüş, konuş hebâdır/boşunadır, cihân ehli, cihân gibi vefâsızdır. Bilen örter hakkı kin ve hasetten, aşar bilmezlerin kendi yaralaması hadden. Gösterir ellere zulüm ve küstahlık eli, koş, uzaklaş. Alırlar el tutacak yerde ayağı, ululları bunların beylerdir bayağı. İşleri, güçsüzleri incitmek, likâsıyla bahşişini umanı isteksiz kılmak. Ölümü yeğ görür çıplak olan aç, el açmaktan cimriye hor ve muhtaç. Ve güçleri, Hak mensûbuna kapı kapamak, kendi mensûbuna kapı açmak. Açık tut kapını bir gün kapatırlar, ne kadar bağrına bassan kaparlar. Ne iştir kilimi suya salmak (işi oluruna bırakmak), el suyundan yüz yuyup yüz suyundan/namus, şeref ve itibardan el yumak/vazgeçmek. Önlerinde altın elli olan el üstünde, artlarında hünerli ve yoksul el altında. Onun için tecrübe edenler bölük bölük dediler ki "hükümdârların vefâsı yoktur". Kesin olarak bil ki bunlardan nakd ü belâ vazîfedir ve gam kanıdır bunlar için kadayıf. Bel bağla/önem ver kulluklarına/hizmetçiliklerine ki eksilmeye kadayıfla vazîfeler. Nice düzdüm incileri hüner çeşitlerinden, ki gül, güzellik nüshası alırdı yapraklarından. Sözümün incileri

olduğu için altundan boş, nice pâkise düştü gözden kulaktan uş/şimdi. Ne var/şaşılır mı yanımda görmezsem söz ehlini, kanatlıdır uçar bunlar söz, ehlin. Hüner inci, can denizdir, akıl dalgıç, ele gayretle girer özel cevher. Bunlardan yüz çevirmektir iyisi. İyi yuttun ciğerden kanlar tolusu (kadehi). Dilersin çöreğin ola yuvarlak ay. Bu harmandan ne tane gözle/bekle ne saman çöpü. Ulûfeciye bırak dünya harmanını ver talakı, çünkü fânidir bırak bu kemer ve kemer altını. Erin/kişinin dünyâda adıdır kalanı, kalanın gerçek olmuştur yalanı. Bilirim dertli ve pür belâsın, cihân debdebesine mübtelâsın, mecâzî lezzeti bin gayretle bulursun, hakîkî izzeti boşuna umarsın. Ey dost insan kalıbı meclisi düzülmedi (düzelmedi, intizama girmedi), onun için ki hayvânî güçlere otlak ola ve bu insan kalbi çadırının kurulduğu yer kurulmadı, onun için ki alçak tabiatlara dinlenme yeri ola. İdeal yola dönmeyi elden bırakma ve çöllerde şaşırıp kalanlar gibi olma, haberin olsun bu, Yaratıcıya ait iş ve ilâhî terbiyedir, evet değersiz balçıktır, fakat ne balçıktır ki bu balçığa beyhûde değene uğurlu ve güvenilirdir izzet sâhibinin hoş sözünün nazarlığıyla ki "Adem'in balçığını ellerimle kırk sabah mayalandırdım"[890] ve hoş kokulu balçık, can gülüyle beraber oturan arkadaştır ve can cevheri, celâl ile cemâl arasında kimyâ misâl yaratılmıştır. Ve izzetlendirilmiş, korunmuştur (balçık) izzet sâhibinin hoş sözünün şimşek parıltısıyla ki "Ona rûhumdan üfledim"[891]. Nihâyet şöyle denmiştir: "O (rûh), "ol"[892] emrinin zilleti altına girmemiştir". Cemâlinden güneş düşmüş zevâle, kemâli bedri döndürmüş hilâle.

Muhakkak ey nefs-i emmâre Allah, melekler âleminden gönderip balçık kulübesinde senin gibi taş mizaçlı, rengi karaboya, hızlı, sert huylu ve ağzında kötü söz, şaşkın ve gözde karanlık, zengî ve süflî çirkin onun gibi benzersiz ve kemâlle dolu cemâle tezvîc ede de şükrünü kılmayasın ve kadrini bilmeyesin ve izzetini anlamayasın, yâre yarar iş işlemeyesin "Onlar (eşleri), [onların (erkeklerin)] örtüsüdür"i[893] işitesin, "Onlarla istişâre edin, onlara muhâlefet edin"i[894] işitmeyesin, işin sonunu düşünmeyesin, ne gerekse (olur olmaz şeyler) işleyesin, önü sonu/önceyi sonrayı sanmayasın/düşünmeyesin, en azından ateşe yanmaktan ise duman yeğrek demeyesin, fırsat zamanını ganîmet saymayasın. Gel nâz ehlinden el çek, niyâzsız ol,

[890] el-Ğazzâlî, **İḫyâü 'ulûmi'd-dîn**, IV, 344.
[891] Hicr, 15/29; Sâd, 38/72.
[892] Bakara, 2/117.
[893] Bakara, 2/187.
[894] el-Beyhaḳî, **el-Meḥâsin ve'l-mesâvi**, s. 79.

kanâat hazînesiyle yüce başlı ol. İşte asıl merâm, cennet ve esenlik yurdudur, son söz budur[895].

Vehmin Akılla Nefs Tarafından Çekişmesi ve Aklın Ona Rûh Tarafından Cevâbı

İnce görüşlü akıldan en iyi söz ve karanlık nefsten renkli/süslü söz denildi, işitildi ve bu arada sivri uçlu/keskin ve fitneci vehm, yardımcılarıyla kavga ve kötülük için çirkin bozgunculuğunu ifşâ etti, acele yürüdü, telaşla koştu, saldırdı, sapıttı, savurdu, eğlendi/oyalandı, bekledi, yoruldu, dinlendi ki ömrü bâde/rüzgara verme (ömrü yitirme, elden çıkarma) diye çölü dünyâ gösterir inşâ eder ki, cihânın dirliğin (yaşamına) bir dem demişler, yaraşmaz bir deme bin gam demişler. Bazen döndürür çölü bâd/rüzgar ile sıdk ve safâ gösterir inşâ eder ki, cihâna cümle ger bir dem demişler, dem-i sıdka iki âlem demişler. İki yüzlü vehm, büyü hilesiyle bazen mıha vurur, bazen nâle (nâle vurmak: inlemek), bazen nazla yüze güler, bazen matem ve feryatla inler, vakitli vakitsiz hasta kalbe iş gücü karmakarışık gösterir, bazen kalb edip (tersine çevirip) karmakarışığı iş güç gösterir. Uzak görüşlü ve işi doğru olan akıl, iki yüzlü vehme şöyle cevap verdi: Ey devr gibi donu/elbisesi iki renkli, nefsi buldun gözükür bazen Rûmî bazen Zengî. Onun için iki yüzlü oldun pergel gibi bazen idbâr/tâlihsizlik çizersin, bazen ikbâl/tâlih. Daha ne kadar hayfla/haksızlıkla zulmedersin, sonunu düşünmeyip sevinirsin, sonunu yoksul, önünü zengin gösterirsin. Satarsın arpa, buğday gösterirsin. Çünkü bir buğdaydan erdi âdeme vay, cenneti eyleye mi bunca buğday. Kılınca özünü hırs ve hevâ kul, geç bu bulanıklıktan berraklık bul[896].

Nefsin Akla İcâbeti İle Hakk'ın –O'nu Tesbîh Ederim- Dergâhna Dönme Niyâzı Arasında

Nefs, bazen daralıp, içi sıkılıp gölgesiyle eder savaşı, bazen boynunu eğip kılar kılıncı(tevazu gösterir) ve sevişi, nihâyet baş üstüne diyerek dedi ki nice nükte okuyla harb edersin, nice yerme taşıyla vurursun. Azarlama, aştıkça hadden cenge döner, katı oldukça balçık, taşa döner. Ne var/şaşılır mı eğer yara vursa yâr yâre, değil böyle ki ede pâre pâre. İçime dert, derdime devâsın. Tenime can ve canıma

[895] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186-193.
[896] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194-195.

belâsın. Çok ettim cürüm hani af şâhı, eskiden beri var olan usûldür/âdettir Âdem günahı. Küçükler işi, cürüm ile hatadır, ulu yolluların/yüksek derecelilerin affı atâ/ihsândır. Geçmiş için Hak –O'nu tesbîh ederim- dergâhına bağışlanma ve özür dileyerek şunu söyleyicidir: Ey Allahım garip, hor ve inleyenim, şerrimden (kötülüğümden) işim ile utangacım. Gecem ümitsiz sabahından karadır, günüm/gündüzüm hasret dününden/gecesinden pür-belâdır. Hata kuldan, atâ/ihsân sultandan olsun, atıyye ehlisin, lütuf senden olsun[897].

Nefsin Rûha İtâati, Ondan Özür Dilemesi ve Nefsten Dikkafalılık Haltının Karışmasına Dair

Sözün özü lâubâli nefs, rûhla anlaşıp tenezzül ederek/alçalarak ve kendini hor görerek şöyle der idi: Servi boylu, tozundan tâze yüzlüler yeni olsun, günün, günden güne daha zarîf olsun, başıma taç ve tacıma cevhersin, gönülde aynasın, gözde nazarsın. Ulular/çok büyükler küçük suçunu yüze vurmaz. Küstahlığıma sebep ne lütfun, kesmem ümîdimi o sebepten, Allah rızası için bir şey ver, eşiğindir ey dost, affeyle edepsiz dilenciden. Her ne dersin bana anca (o kadar, öyle) hezârem. Kötülük ve kavgam elinde utangacım. Ne harfim ki tapuna (zatına, makamına, hizmetine) yakışmaz, kalem çek ki kulun işi hatadır.

Bilcümle zaman zaman nefse tevfîk/muvaffakiyet arkadaş olup emmârelik donunu/giysisini çıkarıp levvâme ve mutmainnelik hullesini ve hil'atini/kaftanını giyip ilâhî fetihler yakınlık ve samîmiyet buldu, "Ey güven içerisinde olan nefs! Rabbine dön, sen O'ndan, O da senden hoşnut olarak!"[898] değerli hitâbını işitti. Rûh cihân şâhı, fetihlerin yolunu bulup akla sana rahmet koluna kuvvet, ne güzel lütuf ve mürüvvet deyip dışı iffetli ve içi aydınlık oldu. Şaşkınlık çölünden ve özlem yıkıntısından kurtuldu. Yoğunluğun sebebiyet verdiği gönül darlığı açıldı. Vatandan çıkmak/ayrılmak için letâfetin parlaklığı göründü. Hak düşüncesine gönlü kırık için anahtar düzüldü ve sevgiliye kavuşmaya canı sıkkın olan için rahatlık ve neşe göründü.

Ancak nefs, vakitli vakitsiz cibilliyetinden emmârelik eski kilimini sırtına alıp yorganından dışarı ayağını uzatırdı. Havâssı/duyuları vehm ve tab'/tabîat ve

[897] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195-196.
[898] Fecr, 89/27-28.

kuvâ/kuvvetler a'vânıyla/yardımcılarıyla mesken tutunca koşuşurdu, Hakk'ın yoluna sed yapılırdı[899].

Rûhun Nefsin Fitnesini Kaldırmak İçin İlhâmın Eteğine Yapışması ve Rûhun İlhâmın Haberini Kelime-i Tevhîd Sultânının Cenâbına Göndermesine Dair

Can cihân şâhı, bu nefs seddini burmak için ilhâmın eteğini tutup şöyle dedi: Ey uğurlu elçi "Allah seni korusun" ve ey hayat habercisi "Allah sana uzun ömür versin", ey gözler cilâsı ayak toprağının ve ey gönüller safâsı temiz yerin, ey göz nûrunu toplama mumu, içi temiz olanların gönlü gibi âlemde seçkin, safâ ağzıyla gözü öpülmüş, vefâ eliyle sırtı sıvazlanmış, okşanmış, can damağına lezzet var dilinden, gönül sarayına koku var dem (soluk)inden, gönlün/kalbin ilk görünen ay parçasından ince görendir. İşin, sürekli dîni idrâktir. Mutluluğun bekçisisin, inâyetin arkadaşısın, kelime-i tevhîd sultanının askerinin serdârısın, ünsiyet ve tefrîd meclisinin gönül çeken buhurdanına sahipsin, haberi müjdeleyensin, merâmı kolaylaştıransın, gam gideren elçi, kalbe ferahlık veren Hızır ol. Güvenlik tartısını ayarlayan, yıkık insan mülkünü onaran kelime-i tevhîd sultanı yüksek divânına sefer kıl, kelime-i temcîd hakanı dergâhına geç, güneşe zerre hâlinden haber kıl, yine aceleyle eriştir haber ki şâyet bulmayasın benden eser. Esirgeme inciyi cevherîden/kuyumcudan, gizleme Zühre güzelliğini Müşterî'den, de ben bendesinden ki benim canım benim canım fedâdır. İzine yüz sür yüzümden bin bin (binlerce, türlü türlü) eyle hizmeti, yoluna can ver gönülden bin bin eriştir haber, nefs elinden hikâyetlerim, kara bahtımdan şikâyetlerim, kayırsın kulunu rahmi/acıması yüzünden, kılsın iltifât lütfu yolundan. Umarım hâssa-i hasâilinden inâyetler, şîme-i şemâilinden himâyetler. Ola kim/belki Hızır gibi erişip vîrâneyi mamûr kıla derhâl, gamlı gönül kan içindeyken açıla gonca gibi.

Hemen hayat verici elçi, ermedi, dinlenmedi, seyri yol keserdi (yol alırdı) sabâ rüzgarına, tevhîd otağı ve temcîd nâmûsgâhı bârgâhına erişip şeker döktü mükerrer. Dedi ki melek kölen, felek fermanını kabul edici. Cihânın elinden tutansın, can esîrin. Ey âlem-i cân ve cân-ı âlem ki hoştur ayağında Âdem ailesi. Can cihân şâhı, uğurlu ruh (satranç taşı)la oyunu fil ve ata düşmüş, vezîri eğri giden nefs evinde

[899] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 196-198.

mata düşmüş. Nola yalnız garîbi yâd edesin, bu dîvâne hüzünlüyü şâd edesin, kerem göster ki kerem sultanısın, kadem kıl rence ki rence kademsin. Dağı kılca komaz nefsin dumanı tozu, nice çeksin kıl kadar can dağ kadar derdi. Gerek ki garip üstüne rahmet suyunu saçasın, şefkat gölgesini salıp gamlı gönlünü açasın. Kudsiyân (melekler) içine düşmüş gayretle bu mana. Yazık ki kala mahpus Hind u Zengi elinde nûr-i Rûmî. Hoş kokulu ki beklemekle can, zehirli gam içerdi tâze tâze, gece gündüz rûzgâr ölçerdi tane tane. Sürekli yol gözlemek gönlü karartır/yese düşürür, kısaltır ömrü ve benzi sarardır. Beklemek âfet olsa da ey dost sonu kavuşma olunca rahattır ey dost. Ne hoştur beklemek arkasından yâri, ümîde eriştire ümitvârı[900].

Kelime-i Tevhîd Sultânının Nefs Hükümdârlığına Saldırısına Dair

Can emîrinin yardımcısı, rûhun imdâdına yetişen, cihânın hakanı, kelime-i tevhîd sultanı, tefrîd kahramanı, şevket ve satvet ile binlerce saldırıp geri çekilme ve savlet ile ki kılıcından ürker aslan, okundan korkar uçan kartal, gelişinin uğuruyla ve hücûm tümeniyle yöneldi ki mızrağı vurarak nefsin karanlığını götüre, can emîrine sevinç ve gönül rahatlığı getire, sancağı fetihle zafer makâmına dike. Hemen tutsa toprağı altın eyler, elini taşa sunsa/uzatsa cevher eyler. Bu esnâda râh-ı hâftan nevrûz-ı Acem belirdi, kalbin kâf dağına fethin altın süslü sancağı göründü, kutsallığın hoş sesli davulundan nevrûz-ı Arab nevbeti vuruldu, nefs devleti yöneldi, can cihân şâhının devleti erişdi, kuvvetler can melikine dönüp Allah Allah gülbângı çekildi, Rûm hükümdârlığında Zengî nefs cündile (askeriyle) kahramana döndü, putu kırılmış, ayağı bağlı/bir yerden ayrılamayan kaygılı ummâle döndü, can cihân şâhı, içki içme edâsıyla ve neşe nazıyla zâhir ve bâtın âlemini istîlâ edip gönül halvet sarayında dâimâ, sır gül demeti dest ber dest, kelime-i tevhîd sultanıyla art ardına, nevây-ı uşşâkla güzel sesli. Nefsten kurtuluş tevhîd seferiyle, nefse gazâ tevhîd hançeriyle, hevâ ordusunun hezîmeti tevhîd askeriyle, gönlün fetih yardımı tevhîd zaferiyle, hayret denizinde rûh gemisi tevhîd demiriyle, canın lezzeti tevhîd şekeriyle, gizli şirkin akşamının kaybolması tevhîd seheriyle, "veya daha yakına"[901] makâmından geçme tevhîd rehberiyle, gönül derûnunun kimyâsını kavrama tevhîd cevheriyle, yücelik ve makâm tevhîd eseriyle, ebedî mutluluk tevhîd nazarıyla, gönül ışığı tevhîd ayıyla. Çünkü kelime-i tevhîd sultanı yardımıyla can cihân şâhı mülk-i

[900] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 198-201.
[901] Necm, 53/9.

tab‘ u nefsi ve kuvâ-yı teshîri eyitti, oldu uğurlu yıldız, mübârek çehre ve parlak gözbebeği, yüzünde doğan mutluluk ışıkları, özünde parlayan seyyitlik eserleri, bazen teçhizat ve levazım ve nimet ziyâfetiyle içtikçe içerek, bazen musîbet gamının sebebiyet verdiği ayrılıkla çok coşkun, bazen kükreme, gürültü ve nasip, bazen çığıltı, inilti ve teselli, aşk davulu çalındı bu sedayla. Bütün akıl ehli bilir zâhironu (besbelli onu), ki misk kokusu ve aşk olmaz gizli. Her ne kadar âşıkın hâlleri gizli olsa da aşk ve muhabbet, perde yırtıcıdır. Aşk derdi âşikâr olunca, dalkavukluğun tedâvisi faydalı olmaz. İçinde âşıkın sabır ile korku, avuçta yeldir kalburda su, dermandayım aşk derdi ve belâsıyla, geri verirsem bu derdi nâmerdim cihân dermânına. Ferâgat uyudu, kavga uyandı, özlem davulu vuruldu bu sedayla ki bin yıl çekerse aşk gamından garâmeti, yok gönlümün bu mihnete bir dem nedâmeti/pişmanlığı, olsun selâmet ehline bizden selâm ki, teslîm ettiler bize melâmet/ayıplama, kınama mülkünü, sevdâ alâmetleri sebebini âşık anlaya, allâme-i cihân ne bilir o alâmeti.

Çünkü gönül halvet sarayı ki Hakk’ın dışındakilerden arındı, doğruluk tütsüsüyle ve sevgi süsüyle bezendi. Ünsiyet iniltisinin neyi vuruldu, ondan beri ki saldı gözüme hayâli dost, aldı karârı candan ve tenden mecâli dost, ayrılık celâlinin kahrıyla yarıldı Tûr-ı cân, sabr ola mı kılınca tecellî dostun cemâli, sâkî getir şarâbı ve boz akıl düzgününü, ya raht-ı cân (can eşyası) sığa bir eve ya dostun hayâli.

Gönül meclisinde aşk sazından âvâzeler köşelerde duyuldukça duyuldu ve ilhâm sâkisinden sırr-ı ledünnî şarabı içildikçe içildi. Felekler, bu saz avazına rakkâs, melekler şevki denizinde dalgıç, can sözünü aşk sazına kıldı demsâz, yükseltti himmet perdesinde ses ki, destân olalı âleme dîdârı âyeti, nesh oldu hûr kıssası, cennet hikâyeti, lafızlara var son ve had yok cemâline, kim ede sonluyla beyân sonsuzu, gerçi nişânsızdır aşk âlemi, okyanusu damla saymaz aşk şebnemi. Ararsan zerre zerre kâinâtı, bulursun aşkı her zâtın sıfâtı, şarâbı keyfinden cümle sarhoş, gönül ve cân şaşkın, akıl hayran, zemin bir yudumdan sarhoş, ki düşmüş yüz sürer ayaklara alçak, ebediyen âfiyet olsun o cana bu mana ki içer denizleri der “Rabbi zidnî”[902].

[902] Tâhâ, 20/114. **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 201-206.

Kelime-i Tevhîd Sultânının Hazret-i Vücûdun (Varlığın) Gayret Yolundan Hazret-i Vâcibü'l-vücûda (Varlığı Zorunlu Olana) Yönelmesine, Rûh Hükümdarlığına Yokluk/Fenâ Ulaşmasına ve "Ancak İhtişamlı ve Cömert Olan Rabbinin Kendisi Bâkî Kalacaktır"[903] Yüce Hitâbıyla Bekâ Bulmaya Dair

Can, bu aşk içkisinin işvesinde ve özlem neşesinin nazında tevhîd sultanının elinden ledünnî sırlar kadehini içerken gizlice işâret edildi ki varlık sebepleri, kavga ve gam doludur, ferâgat menzili yokluk mülküdür, cân besleyen, iç açan elçi, şeker saçıcı mükerrer, yani ilhâm gelip tevhîd sultanı remzini beyân etti, canı yanında ki pek de gurûr etme safâ ile, gider kendini beğenmişliği aldatılma vefâ ile. Gerçi işlerin tuz lezzetidir, geçince hadden çok âfetidir, dururken bunca kemâlât davâsı, tecellî kıla mı hak nûru heyhât, kişiye kendini beğenmek doğru ve yerinde değil ki göz yarası (nazar) vurur gönüllere key/dağlama, ikilik bu yolun olmaz revâsı, ya vücûdun/varlığın hazzı ya Hakk'ın rızâsı, gidilmez bu yola varlığından geçmeyince, bu iş güç ve düşünceden el çekip bu yurttan göçmeyince, hevâ âha âhenk olmayınca, felek aynası ondan renk almayınca, belâ kâr ve cefâ yâr olmayınca, ciğer baş ve gözü yaş olmayınca, sakın sakın ki sıvanmaz o sıva bu balçıkla. Nice yapmak ki yıkmak getirir, nice yıkmak ki yapmak getirir. Taalluk berkidip bî-hâsıl oldun (ilişkiyi sağlamlaştırıp sonsuz oldun), çünkü kestin bendi bağı vâsıl oldun/kavuştun. Bu menzil ki yolu kem, yolu dert ve gam doludur. Irak ise ne var iki adımdır. Bas, birini nefse, birini cana kıl kısmet, budur tevhîde serhat/sınır sana nisbet. İlâhî benim o solgun yaprak, ki her yelden olur başına toprak. Fakir, dertli, hor ve gamlı, hakîr, hüzünlü, inleyen ve miskin kamu bağlıya sendendir sermâye, kolaylaştır bize muvaffakiyet ve itâati. Koma îmânda korku, canda kaygı. İlâhî, hırsım ağzını aç kılma. Ganîsin ver ki muhtaç kılma, bağışından bulur âlem kısmet. Beni her kapıya kılma havâle. Yâ Rab muhib/seven gönüldeki sevgi ve vefâ hakkı, subh-ı sabâ demindeki doğruluk ve safâ hakkı, günâhkârların kıldığı dert ile âh için, muhlislerin ettiği riyâsız amel hakkı, Zâtın nûrunun parıltısının cemâlinin cömertliği için, Cenâb-ı Kibriyâ'nın ihtişâmının izzet ve celâli hakkı, cevr ü cefâ için ki çeker evliyânın canı, hem nebilere eren/isabet eden en çetin belâ hakkı[904].

---

[903] Rahmân, 55/27.

[904] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 206-209.

İçeriğini sunduğumuz bu öğüt makâlesinde temelde insanı insan yapan nefs ile ruha, bu ikisi arasındaki mücadelelere, aklın arabuluculuğuna yer verilmektedir. Bu arada nefs ile ruh arasındaki ilişkilerde vehmin ve ilhâmın rolüne ve son olarak da kelime-i tevhid sultanının bu mücadelede ağırlığını ortaya koymasına ve meseleyi sonuca bağlamasına temas edilmektedir. Kısacası kişiye doğrudan nasihatte bulunulmamakta, onun sözü geçen vazgeçilmez unsurları (yönleri) muşahhas hâle getirilerek ve konuşturularak hem kendisini daha iyi ve daha somut bir şekilde tanıması hem de nasihatlerin boşa gitmemesi ve sözde kalmaması amaçlanmaktadır. Çünkü kendi içinde bu tür ilişkilerin yaşandığını kavrayan insan hayata daha farklı bakacak, yapılan uyarıları dikkate alarak davranışlarına çeki düzen verecek ve hayatını düzene sokacaktır. Öğüt makâlesinin bu şekilde sunulmasının gayesi bu olsa gerek.

III. DİL VE ÜSLÛP

A. Dil

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'nin Arapça, Farsça ve Türkçe bölümlerinde kullanılan dilden söz etmeden önce Anadolu coğrafyası üzerinde yazılmış münşeât mecmualarının dili üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Münşeat türünde yazılmış eserlerin dili, seci[905] ve alliterasyonlarla yüklü, zaman zaman söz oyunlarına yer veren, Türkçe sözcüklerin hemen hiç yer almadığı, son derece ağır bir dildir. Gerçekten münşeat türündeki eserlerin en önemli özelliği, dillerinin oldukça sanatlı olmasıdır. Nitekim Tâhirü'l-Mevlevî'nin münşîyi tanımlarken kullandığı "Eskiden gayet iyi nesir yazan manasına kullanılır bir tâbir idi. Kâtib, muharrir, yazıcı kelimeleri, münşî lafzındaki kudreti ifade edemezdi"[906] ve

[905] Tâhirü'l-Mevlevî'nin Cevdet Paşa'dan naklettiği ifadeye göre mensûr/nesirsel söz, mürsel ve müsecca kısımlarına ayrılır ve herbirinin kullanım yeri başkadır. Geçmiş edipler, resmî münşeâtta tersîle bağlı kalırlar ve özel mektuplaşmalarda tescî' yoluna giderlerdi. Sonraları kalem kâtipleri arasında tescî' yolu iltizâm ve bedî'î sanatlar ile çok uğraşılmakla sözün kendi öz güzelliği konumunda olan fesâhat ve belâgat aradan kaybolmuşdu. Bkz. Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973, s. 116. Yine Tâhiru'l-Mevlevî, kitabının bir başka yerinde de şu ifadelere yer vermektedir: "Türk nesri, eski zamanlarda seci' gibi külfetlere düşülmeksizin tabiî ve sâde yazılırmış. Bu, Orhon âbidelerindeki yazılardan anlaşıldığı gibi 14. asra kadar yazılan mensûr kitapların satırlarında da görülüyor. 15. asırda yetişen Sinan Paşa, Acem nesrini takliden kaleme aldığı *Tazarru'nâme*'sinin her fikrasını müsecca' olarak yazmış, ondan sonra eli kalem tutabilenleri, mutlaka seci'li yazmak merakı sarmıştır". Bkz. Tâhirü'l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 132.

[906] Tâhirü'l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 107

münşeâtı tarif ederken kullandığı "Münşîlerin yazdıkları tumturaklı nesir ve bunların topluca bulunduğu mecmua veya kitab"[907] sözleri de bu temel özelliği gözler önüne sermektedir.

Bu özelliğiyle münşeat, tıpkı şiirde olduğu gibi duygu ve düşünceleri, en ahenkli, en olgun ses yapısıyla anlatan bir tür olmuştur. Ama inşanın, sadece belirli yer ve durumlarda yazılması, özellikle örnek alındığı kaynaklardaki biçiminin büyük ölçüde korunması, sanatçılara geniş bir kullanım alanı tanımamıştır. Bu nedenle de inşa, belirli yapısını hep korumuş, büyük farklılıklar göstermemiştir.

Edebiyat araştırmacıları, eski Türk edebiyatı şiirini genel olarak Kuruluş devri, Geçiş devri, Klasik devir, Sebk-i Hindî akımı, Yerlileşme devri gibi bölümlere ayırarak incelerler, ama Eski Türk edebiyatı nesri için böyle bir sınıflama oldukça güçtür. Çünkü XV. yüzyılda görülen ilk inşa örnekleriyle diğer yüzyıllarda görülen inşâ örnekleri arasında gerek konu gerekse dil ve anlatım özellikleri bakımından çok büyük farklar bulunmamaktadır. Bunun önemli nedenlerinden biri de, münşeat mecmualarının büyük bir kısmının el kitabı gibi kullanılmasıdır. Yani birçok münşî veya kâtip, daha önce yazılmış münşeat mecmualarındaki ifadeleri, çoğu kez bazı kişi ve yer adlarını değiştirerek aynen kullanmıştır[908]. Nitekim Orhan Şaik Gökyay'ın gözlemleri de bunu doğrular niteliktedir. O, bu durumu şöle ifade etmektedir: "Benim İstanbul kitaplıklarında bu konu için bakıp incelediğim yetmiş kadar "Münşeat" içinde çoğu dil ve üslup bakımından, neredeyse birbirinin örneği sayılabilecek niteliktedir ve birini ötekinden ayırt edebilecek belirli bir özellik göstermemektedir"[909].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye, Arap, Fars ve Türk edebiyatının sanat ağırlıklı süslü anlatımı haiz nesrinin bir örneğidir. Bu eserde konuyla ilgili şiirlerle metin daha güçlü hâle getirilmiştir.

Arapça münşeât bölümünde kullanılan dil, son derece süslü ve sanatlıdır. Tasvirî bir anlatım tarzı vardır ve bu da kelime hazinesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Öte yandan Türkçe'nin Arapça'ya etkisi hiç görülmezken Farsça, tesirini sadece mektupların içine bol miktarda yayılan Farsça şiirlerle göstermiştir.

---

[907] Tâhirü'l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 107.
[908] Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", s. 278-279.
[909] Gökyay, "Tanzimat Dönemine Değin Mektup", s. 18.

Farsça münşeât bölümünde dil, yine süslü ve sanatlıdır. Diller arası etkileşime bakıldığında Türkçe'nin tesiri hiç görülmezken Arapça ağırlığını hissettirmektedir. Farça cümlelerde özellikle isim ve edat tarzında birçok Arapça kökenli sözcük dikkati çekmektedir. Yine metinlerde tabii olarak Arapça ayet, hadis, mesel ve hikmetli sözlere, kısmen de şiirlere yer verilmektedir.

Türkçe münşeât bölümünde de dil, diğer iki bölümde olduğu gibi sanatlı nesrin özelliklerini taşımaktadır. Bu bölümde mektuplarda Arapça ve Farsça, Türkçe'ye tesir etmede adeta yarış hâlindedir. Arapça'nın Türkçe'ye etkisi en başta kullanılan Arapça kökenli sözcüklerin bir hayli fazla olmasında görülmektedir. Yine Arapça olan ayet, hadis (hadisler kısmen Türkçe olarak da geçmektedir), şiir, mesel ve hikmetli sözlere Türkçe mektuplarda sık sık başvurulmaktadır. Farsça'nın tesiri ise, ilk olarak mektupların başlıklarında görülmektedir. Sonra metin içine serpiştirilen Farsça şiirlerin bolluğu dikkati çekmektedir. Yine Farsça isim ve sıfat tamlamaları da baştan sona hakimdir. Buna karşılık maḳâle-i nuḫḫiyyede Arapça ve Farsça'nın Türçe'ye tesiri mektuplarda olduğunun aksine daha azdır. Burada istişhâd edilen şiirler tamamen Türkçe'dir. Kullanılan sözcükler büyük oranda eski Anadolu Türkçesi'nden izler taşır. Bununla birlikte Arapça ve Farsça'nın tesiri burada da yabana atılamaz. Mesela en başta bütün konu başlıkları Farsça'dır. Yine azımsanamayacak miktarda Arapça cümleler de kullanılmaktadır.

Farsça'nın Türkçe'ye tesirlerinden biri de, Farsça kökenli sözcüklerin sonuna Türkçe yardımcı fiil getirilerek yeni fiillerin elde edilmesidir. Örneğin maḳâle-i nuṣḥiyyede گذر قل بو کدورتدن صفا بُــولْ (Güzer kıl bu küdûretden safâ bul) mısrâında[910] Farsça گذر (geçiş anlamındaır ya da geçmek anlamındaki گذشتن'in hâl köküdür ve geç anlamındadır)'in sonuna Türkçe yardımcı fiil "kılmak" getirilmiş ve bir bakıma da Farsça'daki گذر کردن (geçmek) Türkçe'ye çevrilmiştir.

Özellikle maḳâle-i nuṣḥiyyede ve kısmen de Türkçe mektuplarda geçen ve günümüzde artık kullanılmayan Türkçe kökenli sözcüklerin burada sunulmasının o dönem metinlerini anlamada çok büyük bir yarar sağlayacağı su götürmez bir gerçektir. Ayrıca bu, Türkçe'nin söz varlığını tespite de katkıda bulunacaktır.

[910] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195.

1. Türkçe Münşeâtta Geçen Bazı Arkaik Kelime ve Deyimler

Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan eski söz ve deyime *arkaizm* denir. *Arkaik* ise, arkaizmle ilgili, eskimiş (söz veya eser) demektir[911].

Türkçe mektuplarda geçen arkaik kelimeler, görülebildiği kadarıyla şunlardır[912]:

Ancılayın (انجلين): Onun gibi.

"كما قَالَ حَبِيبُ اللهِ "تَهَادَوْا تَحَابُّوا" انجلين تنبيهِ عَيْب دخى سبب حُبّ و اُنس در"

(kemâ ḳâle Ḥabîbü'llâh "tehâdev teḥâbbû" ancılayın tenbîh-i ʿayb dahi sebeb-i ḥubb ü ünsdür)[913]

Birle (بِرْله): İle

"... و خلعت تكريم و تشريف بِرْله..."

(…ve ḫil'at-i tekrîm ü teşrîf birle…)[914]

Bular (بولَر): Bunlar.

"... بولَرُك رقابندن ..."

(…bularuñ riḳâbından…)[915]

Daḫı (دخى): Dahi, de.

"...تنبيهِ عَيْب دخى سبب حُبّ و اُنس در"

(…tenbīh-i ʿayb daḫı sebeb-i ḥubb ü ünsdür)[916]

---

[911] **Türkçe Sözlük**, haz. Hasan Eren, Nevzat Gözaydın ve diğerleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1988, I, 86; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, I, 144.

[912] Listede geçen kelime ve deyimlerin anlamları, şu iki kaynaktan yararlanılanarak verilmiştir: Cem Dilçin, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983; Şeyhî-i Germiyânî, **Şeyhî ve Husrev ü Şîrin'i İnceleme-Metin**, haz. Faruk K. Timurtaş, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1980, inceleme bölümü, s. 199-218.

[913] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 169.

[914] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 178.

[915] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 178.

[916] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 169.

Nice ki (نجه كه): Nasıl ki.

"یعنی نجه كه هدیه سبب حُبْ و اُنْسْ در"

(ya'nī nice ki hediyye sebeb-i ḥubb ü ünsdür)[917]

Nite (نته): Nasıl.

"...پدر فقیرنك ابتلاء دَیْننه شعور وارکن نته تدارك احسان کسترمز"

(… peder faḳîrünüñ ibtilâ-i deynine şu'ûr varken nite tedârik-i iḥsân göstermez)[918]

İmdi (امدی): Şimdi.

"امدی بُومِدُر تُرَه دوستدن كه..."

(imdi bu mıdur töre dostdan ki...)[919]

Ol (اول): O.

"... و سر فراز كامرانه سزا اولكه..."

(… ve ser-firâz-ı kâmrâna sezâ ol ki…)[920]

Maḳâle-i nuṣḥiyyede geçen bazı arkaik kelime ve deyimler de şu şekilde sıralanabilir:

Aġu (آغو): Zehir.

" یِلَن بیکی دِلِندَن آغو یَاغر،..."

(yılan bigi dilinden aġu yaġar…)[921]

Aña (اكه): Ona.

---

[917] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 169.
[918] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 179.
[919] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 179.
[920] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 209.
[921] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184.

"که یوز رنج اتمدی اکه حواله"

(Ki yüz renc itmedi aña ḥavāle)[922]

Anı (انی): Onu.

"عمر بیکی بر دمدر آخر بیك یل طوت آنی سن"

(ʿÖmr bigi bir demdür āḫir biñ yıl tut anı sen)[923]

Anuñ (انگ): Onun.

" ...انگ کِیبِ جمال بِی مثاله..."

(…anuñ gibi cemāl-i bī miṣāle…)[924]

Anuñçün (انکچون): Onun için.

"... انکچون ایکی یوزلو اولدك..."

(…anuñçün iki yüzlü olduñ…)[925]

Arġun (اَرغون): Yorgun.

"اَگلندی و اُگلَندِی، اَرغونُدی دِگلندی"

(…eglendi ve öñlendi, arġundı diñlendi…)[926]

Artuk (ارتق): Başka, gayri, mâada.

"جگر باشندن ارتق مرهمم یوق"

(Ciger başından artuk merhemüm yok)[927]

Assı (اصی): Yarar, çıkar, kazanç, kâr

[922] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 189.
[923] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 188.
[924] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 193.
[925] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[926] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[927] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.

"نه مُداوَائله وار بَصْغی و نه مداراتله اصی"

(ne müdāvāyla var basġı vü ne müdārātla assı)[928]

Ayak almak, ayağın almak (ایـــاق المـــق): Çelme takıp yere sermek, aleyhinde bulunarak saygınlıktan, güçten düşürmek.

"اَلُرلَر اَلْ دوتحق یرده ایاغی"

(alurlar el dutacak yirde ayağı…)[929]

Ayak basmak (اَیق بَصمق): Gelmek; azmetmek.

"اَیق بَص کَل برو اَلْ بیر ادالم"

(Ayak bas gel berü el bir idelüm)[930]

Baş (باش): Yara.

"جگر باشندن ارتق مرهمم یوق"

(Ciger başından artuk merhemüm yok)[931]

Bay (بای): Zengin.

"صوکن یخسُلْ اوگن بای کسترسن"

(Soñın yoḫsul öñin bay gösterürsin)[932]

Bayağı (بیاغی): Eski, önceki; mutâd, normal, âdet üzere olan; eskisi gibi.

"... اولولاری بلارك بَگلَردُر بیاغی ..."

(…ululları bularuñ beglerdür bayağı…)[933]

---

[928] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.
[929] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[930] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
[931] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.
[932] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195.
[933] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.

Berkitmek (برکدمك): Sağlamlaştırmak, pekitmek.

"تعلق برکدب بی حاصل اولدك"

(Taʿalluḳ berkidüp bī-ḥāṣıl olduñ)[934]

Bil bağlamak (بل بغلمق): Hürmetkâr vaziyet almak, saygılı tavır takınmak.

"بل بغله قلّلقلرنه کم اکسلمیه قطایفله وظایف"

(bil bağla kulluklarına kim eksilmeye ḳaṭāyıfla veẓāyif)[935]

Bigi (بکی): Gibi.

"دل اصفیا بکی عالمده گزیده"

(Dil-i aṣfiyā bigi ʿālemde güzīde)[936]

Bilü (بلو): Bilgi, ilim, irfan, idrak, malumat.

"بِلُوده قِلْ یَرُب باریك بین سن"

(Bilüde kıl yarup bārīk-bīnsin)[937]

Çeribaşı (چری بشی): Komutan, serdar.

"...غضب چری بشی و شهوت بکلر بگسی در..."

(…ġażab çeribaşı ve şehvet beglerbegisidür…) [938]

Delim (دلیم): Çok, pek, fazla, ziyade.

"دلیم دَتمش زماندن آجی طتلو"

[934] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 207.
[935] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[936] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 198.
[937] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
[938] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.

(Delim datmış zamāndan acı tatlu)[939]

Dirlik (درلك): Hayat, yaşayış.

"جهانك درلكن بر دم دمشلر"

(Cihānuñ dirligin bir dem dimişler)[940]

Dügün, dögün (دگُونَ):Döğünme, yas, matem.

"وار اولمه شول دگُونَه شاد و خرّم"

(Var olma şol dügüne şād u ḫurrem)[941]

Dümük (دمك): Akıl, fikir, düşünce.

"بو دُمُكْدَن اَلْ چكپ بو يُرتْدن گُچمينجه"

(Bu dümükden el çeküp bu yurtdan göçmeyince)[942]

Dün (دن): Gece.

"كنم حسرت دنندن پر بلادر"

(Günüm ḥasret düninden pür-belādur)[943]

Dün gün (دُنْ گُن): Gece gündüz.

"دُنْ گُنْ روزگار اُلْچَردی جو جو"

(Dün gün rūzgār ölçerdi cev cev)[944]

Düzetmek (دزتمك): Tanzim etmek, nizama ve âhenge koymak.

"... دزتمش درلو درلو تحفها..."

---

939 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186.
940 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
941 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 189.
942 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 207.
943 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 196.
944 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 201.

(…düzetmiş dürlü dürlü tuḥfeḥā…)[945]

Düzgün (دزكن): Nizamlı, düzenli hâl, tertibat.

"بو دزكن بوزغنى يقيندر غفلت ايقوسندن اوين"

(bu düzgün bozġunı yaḳındur ġaflet uykusından uyan)[946]

Eglenmek (اَگلنمك): Oyalanmak.

"اَگلندى و اُگلَندِى، اَرغونُدى دِگلندى"

(…eglendi ve öñlendi, arġundı diñlendi…)[947]

El bir itmek (اَلْ بير اِتمك): Elbirliği yapmak.

"اَيق بَص كَل برو اَلْ بير ادالم"

(Ayak bas gel berü el bir idelüm)[948]

El dutmak (اَل طوتمق): Yardım etmek.

"اَلم طوت ايش بشا وارمغا تدبير ادالم"

(Elüm tut iş başa varmaġa tedbiṛ idelüm)[949]

El yumak (ال يمق): El çekmek, vazgeçmek.

"...اَل صُويندن يوز يُيُبْ يوز صويندن ال يمق..."

(…el suyından yüz yuyup yüz suyından el yumak…)[950]

Ele girmek (اَلَه گيرمك): Ele geçmek, elde edilmek, yakalanmak.

"اَلَه جَهدِيله گيرر گوهر خاص"

[945] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 182.
[946] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 188.
[947] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[948] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
[949] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
[950] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.

(Ele cehd ile girer gevher-i ḫāṣ)[951]

Em (ام): İlaç, deva, çare.

"اَمِی سَمّه دوایِی دردَه وِردم"

(Emi semme devāyı derde virdüm)[952]

Eñü yañu (اَگُو یاگو): Şaşırmış, şaşkın.

"و اغزنده یتلو کلاجی، اَگُو یاگو"

(ve ağzından yatlu keleci, eñü yañu) [953]

Ergirmek, irgürmek (ارکرمك): Ulaştırmak, eriştirmek.

"امیده ارکره امیدواری"

(Ümīde ergire ümmīd-vārı)[954]

Eşküncı (اشکنجی): Atla sefere katılan bir sınıf timar sahibi.

"...قوی وهم هوا صاغ و صولدن اشکنجسی در"

(…ḳuvā vehm hevā saġ u soldan eşküncisidür…)[955]

Eyin, egin (این): Sırt, arka.

"گه اینینه اورن ایته بکزر"

(geh eyinine uran ite beñzer)[956]

Eylük (ایلك): İyilik.

"یوز داخی دمش ایلك ایودر"

---

951 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 191.
952 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184.
953 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 193.
954 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 201.
955 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
956 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184-185.

(Yavuz daḫı dimiş eylük eyüdür) [957]

Eyü yatlu (ایو یتلو): İyi kötü.

"جهان کورمش جهاندن ایو یتلو"

(Cihān görmiş cihāndan eyü yatlu)[958]

Gey (گی): Uygun, layık, muvafık, doğru, yerinde.

"کشی یه کندزن گُرمك دگل گی"

(Kişiye kendüzin görmek degül gey)[959]

Gönilmek (گُونِلْمك): Gitmek, yönelmek, doğrulmak, teveccüh etmek, yüzünü döndürmek.

"...دولتِ نفَسْ گُونِلْدی..."

(…devlet-i nefs gönildi…)[960]

Gözgü (کوزکو): Ayna.

"کوکلده کوزکوسن کوزده نظرسن"

(Göñülde gözgüsin gözde naẓarsın) [961]

Gün (کن): Gündüz.

"کنم حسرت دنندن پر بلادر"

(Günüm ḥasret düninden pür-belādur)[962]

İçre (اچره): İçinde.

---

[957] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 188.
[958] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186.
[959] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 207.
[960] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 202.
[961] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 197.
[962] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 196.

"قدسیان اچره دشمش غیرتله بو معنی"

(ḳudsiyān içre düşmiş ġayretle bu maʿnī)[963]

İley (الی): Huzur, ön, kat, yan.

"... سلطانِ توحید رمزنی قِلدی بیان جانِ اِلَینده..."

(…sulṭān-ı tevḥīd remzini kıldı beyān cānı ileyinde…)[964]

İş başa varmak (ایش بشا وارمق):İş bitmek, sona ermek, sonuçlanmak.

"اَلم طوت ایش بشا وارمغا تدبیر ادالم"

(Elüm tut iş başa varmaġa tedbīr idelüm)[965]

İviş (ایوش): Acele, şitap.

"بلرسن عمر و وقتك ایوشینی"

(Bilürsin ʻömr ü vaḳtüñ ivişini)[966]

Ḳamu (قمو): Bütün, hep, her; hepsi, herkes.

"قمو بغلویه سندندر بضاعت"

(Ḳamu bağluya sendendür biżāʿat)[967]

Kan derlemek (قان دَرلمك): Kan ter içinde kalmak.

"گلك قان دَرلِش بگزی حیادن"

(Gülüñ ḳan derlemiş beñzi ḥayādan)[968]

Kan yudmak (قان یودمق): Pek çok sıkıntı, ıstırap çekmek.

---

[963] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 201.
[964] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 207.
[965] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
[966] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[967] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 208.
[968] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 183.

"دمادم یش دوکردی قان یودَردی"

(Demādem yaş dökerdi ḳan yudardı)[969]

Kanı (قانی): Hani, nerede.

"چوق اتدم جرم قانی عفو شاهی"

(Çok itdüm cürm kanı ʿafv-ı şāhī)[970]

Kapu yapmak (قاپو ییمق): Kapıyı kapamak.

"اچق طوت قاپکی برکن ییرلر"

(Açuḳ tut kapuñı bir gün yaparlar)[971]

Karañu (قراکو): Karanlık.

"قرا کوکل کبی قراکو و سرد"

(Kara göñül gibi karañu vü serd)[972]

Ḳatıraḫ (قاترخ): Daha katı.

"سنگ و مدَردن قاترخمی"

(Seng ü mederden ḳatıraḫ mı)[973]

Keleci (کلاجی): Söz, laf, lakırdı.

"...و اغزنده یتلو کلاجی..."

(…ve ağzından yatlu keleci…)[974]

Kendüzi (کندز): Kendisi, zatı, şahsı, nefsi.

---

969 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.
970 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 196.
971 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
972 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186.
973 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 188.
974 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 193.

Kendüzin görmek (كندزن گُرمك): Kendini beğenmek, gururlanmak, kibirlenmek.

"كشی يه كندزن گُرمك دگل گی"

(Kişiye kendüzin görmek degül gey)[975]

Kılınç itmek, eylemek (قِلِنْج ايتمك، ايلمك): Çok tevazu göstermek.

"... گاه بُوينِنْ اَگُبْ قيلُر قِلِنْجی و سَوِيشی..."

(…gāh boynın egüp kılur kılıncı ve sevişi…)[976]

Kıvanmak (قِوانمق): Sevinmek, güvenmek, övünmek, haz duymak, heveslenmek.

"... قِوَانُو قِوَانو بَشا طپرق صَچارق..."

(…kıvanu kıvanu başa toprak saçarak…)[977]

Kiçi (كچی): Küçük.

"اولولر كچی سوچن يوزه اورمز"

(Ulular kiçi suçın yüze urmaz)[978]

Ḳocınmak (قجينمق): Korkmak, çekinmek.

"... تيرندن قجينر نسر طاير..."

(…tīrinden ḳocınur nesr-i ṭāyir…)[979]

Kösilmek (كُوسِلمك): Uzanmak, ayağını uzatmak.

"...اكننه آلپ يورغَنندن طشرَه كُوسِلُردی..."

---

[975] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 207.
[976] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195.
[977] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.
[978] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 197.
[979] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 202.

(…eginine alup yorġanından taşra kösilürdi…)[980]

Ne denlü (نه دكلو): Ne kadar, nasıl.

"نه دكلو بغركه بصك قپرلر"

(Ne deñlü baġruña bassañ ḳaparlar)[981]

Ne kim (نكم): Neyi, her ne; ne kadar.

"نكم درسك بگا انجه هزارم"

(Ne kim dirseñ baña anca hezārem)[982]

Niçe (نچه): Nasıl, ne kadar, çok, birçok, hayli.

"نچه طَعنه طَشِيْله ضرب ادَرْسِن"

(Niçe taʿne taşıyla ḍarb idersin)[983]

Niçe bir (نچه بر): Ne vakte kadar, daha ne kadar.

"نچه بر حيفله پي داد قلرسن"

(Niçe bir ḥayfla bī-dād kılarsın)[984]

Niçeme (نچمه): Her ne kadar, ise de.

"نيچمه درمانده ام درد و بلای عشقله"

(Niçeme dermāndeem derd ü belā-yı ʿışḳla)[985]

Nire (نيره): Nereye.

[980] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 198.
[981] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[982] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 197.
[983] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195.
[984] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195.
[985] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 205.

"نیلیم نیره وارم دیو"

(neyleyim nire varam diyü…)[986]

Od (اود): Ateş.

"یَقُپ غیرت اودیله"

(yakup ġayret odıyla)[987]

Oda yanmak (اودا ینمق): Ateşe yanmak.

"اودا ینمقدنیسه دود یکرك"

(Oda yanmakdan ise dūd yigrek)[988]

Öñ (اوك): Önce, mukaddem, evvel.

"اوك چاشنی طترسن بو الحسن..."

(Öñ çāşnī tatarsın bū'l-ḥasen…)[989]

Öñlenmek (اُگلَنمك): Beklemek.

"اَگلندی و اُگلَندِی، اَرغونُدی دِگلندی"

(…eglendi ve öñlendi, arġundı diñlendi…)[990]

Özge (ازکه): Başka, gayri.

"کوزم یاشندن ازکه همدمم یوق"

(Gözüm yaşından özge hem-demüm yok)[991]

---

[986] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.
[987] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.
[988] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 193.
[989] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 188.
[990] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[991] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 185.

Saġu (صاغُو): Ölünün iyiliklerini duyuran ağıt, mersiye.

Saġu saġmak (صاغُو صاغمق): Ölünün iyiliklerini acıyla sayıp dökmek.

"شرّه رهبر قاری بیکی صاغُو صاغَر،..."

(şerre rehber karı bigi saġu saġar...)[992]

Segirtmek (سَكرتمك): Koşmak.

"...یلدِی و یُگُردی و یُپُرْدی، یورتدی و سَکرتدی..."

(…yildi ve yügürdi ve yopurdı, yurtdı ve segirtdi…)[993]

Sınmış (صنمش): Kırılmış.

"... پُوتی صِنْمش آیغی بَغلو..."

(…putı sınmış ayaġı baġlu…)[994]

Şol (شول): Şu.

"صو شوریده اولپ شول دکلو فریاد"

(Su şûrîde olup şol deñlü feryâd)[995]

Tapu (طپو): Huzur, nezd, makam, kat; zât, zât-ı âlî, hazret.

"نه حَرفُم کم طپوکا نا سزادر"

(Ne ḥarfüm kim tapuña nā-sezādur)[996]

Tarıġmak (طَرِیغمق): Daralmak, içi sıkılmak, müteessir olmak.

"نَفْس گاه طَرِیغُبْ گلگسیله ایدر صواشی..."

---

992 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184.
993 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
994 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 202.
995 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 183.
996 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 197.

(Nefs gāh tarıġub gölgesiyle ider savaşı…)[997]

Taşra (طشرَه): Dışarı.

"...اکننه آلپ یورغَنندن طشرَه کُوسِلُردی..."

(…eginine alup yorġanından taşra kösilürdi…)[998]

Ulu yollu (اولو یوللو): Yolda büyük, yüksek dereceli.

"اولو یوللولرك عفو و عطادر"

(Ulu yollularuñ ʿafv u ʿatādur)[999]

Uş (اوش): İşte, şimdi.

"که اوش همای شرف قوندی آشیانمزه"

(Ki uş hümā-yı şeref ḳondı āşyānumuza)[1000]

Yasavul (یصاول): Koruyucu, muhafız.

"کسترر الَره دست تطاول، یُورت و صاووللُ یصاول"

(Gösterür illere dest-i teṭāvül, yurt u savul u yasavul…)[1001]

Yasmak (یصمق): Yayın kirişini gevşetmek.

"و دست حیرت روان یَینی یصدی"

(ve dest-i ḥayret revān yayını yasdı …)[1002]

Yaşurmak (یشرمق): Gizlemek, saklamak, örtmek.

"یشرمه زهره حسنن مشتریدن"

---

997 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 195.
998 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 198.
999 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 196.
1000 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 198.
1001 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
1002 **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186.

(Yaşurma Zühre ḥüsnin Müşterīden)[1003]

Yavuz (يوز): Kötü, fena.

"يَوُز يولدشلين بدحال و پرگرد"

(Yavuz yoldaşlayın bed-ḥāl ü pür-gerd)[1004]

Yavuz göz (يَوُز گوز): Kem nazar, değen göz.

"كمالكدن يَوُز گوزلر كم اولسون"

(Kemālüñden yavuz gözler kem olsun)[1005]

Yig (يگ): Daha iyi, üstün, efdal, yeğ; kuvvetli, baskın.

"اُلومی يگ كورر عاری اولَنْ اج"

(Ölümü yig görür ʿārī olan ac)[1006]

Yigrek (يكرك): Daha üstün, müreccah, efdal, daha iyi.

"اودا ينمقدنيسه دود يكرك"

(Oda yanmakdan ise dūd yigrek)[1007]

Yigrenci (يكرنجی): İğrenç, pis, murdar.

"گه بر يكرنجی شكلم بيته بكزر"

(geh bir yigrenci şeklüm bite beñzer …) [1008]

Yilmek (يلمك): Koşmak, acele gitmek, yürümek.

"...يلدِی و يُگُردی و يُپُرْدی، يورتدی و سَكرتدی..."

[1003] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 199.
[1004] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186.
[1005] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 187.
[1006] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[1007] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 193.
[1008] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184.

(…yildi ve yügürdi ve yopurdı, yurtdı ve segirtdi…)[1009]

Yiyni (يِيْنى): Hafif, ağır olmayan.

"...و يِيْنِى صَلّْنمايَه و صَلِنْمايه نظردَن..."

(…ve yiyni sallanmaya ve salınmaya naẓardan…)[1010]

Yol kesmek (يول كسمك): Yol almak, önüne geçmek, önüne çıkmak.

"سيرى يول كسردى باد صبايه"

(Seyri yol keserdi bād-ı ṣabāya)[1011]

Yol urmak (يول اورماق): Yol kesmek.

"دنو كن يولك اورماغه قلر ريو"

(Dün ü gün yoluñ urmaġa ḳılur rīv)[1012]

Yopurmak (يُپُرمق): Telaşla koşmak, durmadan seğirtmek.

"...يلدِى و يُگُّردى و يُپُرْدى، يورتدى و سَكرتدى..."

(…yildi ve yügürdi ve yopurdı, yurtdı ve segirtdi…)[1013]

Yort (yurt) savul (يُورت صاوول): Koş, çekil, uzaklaş, savul.

"كسترر اِلَره دست تطاول، يُورت و صاوولُ يصاول"

(Gösterür illere dest-i teṭāvül, yurt u savul u yasavul…)[1014]

Yortmak/yurtmak (يورتمق): Koşmak, sürekli yol yürümek, sefer etmek.

"...يلدِى و يُگُّردى و يُپُرْدى، يورتدى و سَكرتدى..."

[1009] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[1010] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 192.
[1011] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 200.
[1012] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 189.
[1013] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[1014] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.

(…yildi ve yügürdi ve yopurdı, yurtdı ve segirtdi…)[1015]

Yügrişmek (يُگرِشمك): Koşuşmak.

"... اعوانله اِیلَینجه یُگرِشُردی..."

(…aʿvānla ileyince yügrişürdi…)[1016]

Yügürmek (يُگُرمك): Koşmak, acele gitmek.

"...یلدِی و یُگُردی و یُپُرْدی، یورتدی و سَکرتدی..."

(…yildi ve yügürdi ve yopurdı, yurtdı ve segirtdi…)[1017]

Yüriş (يوريش): Yürüyüş.

"هجوم اجل قفاده طورشینی یوریشنی"

(Hücūm-ı ecel kafada turuşını yürişini)[1018]

Yüz suyı (يوز صويي): Ar, hicap, hayâ, namus, şeref, haysiyet, itibar.

"اَل صُویندن یوز یُیُبْ یوز صویندن ال یمق"

(…el suyından yüz yuyup yüz suyından el yumak…)[1019]

2. Türkçe Münşeâtta Birleşik Fiiller

Türkçe mektuplarda Arapça ve Farsça sözcüklere Türkçe yardımcı fiillerin eklenmesiyle yapılmış birçok birleşik fiil tespit edilmiştir.

Olmak yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller şunlardır: ʻÂciz olmak, ârâste olmak, ʻarż olunmak, bîdâr olmak, dest-gîr olunmak, dil-guşâ olmak, dirîğ olunmak, edâ olunmak, giryân olmak, hem-dem olmak, hem-ʻinân olmak, ḥışṣe olmak, iḳdâm olunmak, iktifâ olunmak, iʻlâm olunmak, inhâ olunmak, ḳâṣır olmak, ḳatʻ olunmak, lâ büd olmak, lerzân olmak, maḥv olmak, mâlâmâl olmak, maʻrûż

[1015] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[1016] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 198.
[1017] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[1018] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[1019] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.

olunmak, men‘ olunmak, mu‘aṭṭır olmak, mubaḫḫir olmak, muḥâl olmak, mu‘în olmak, muẓlim ve perîşân olmak, mübeddel olmak, mübtelâ olmak, mücâzât olmak, müdâm olmak, müftaḥ olmak, müheyyâ ve müyesser olmak, mümkin olmak, müteveccih olmak, müstecâb olmak, müteżammin olmak, müyesser olmak, müzeyyen olmak, naḳlolunmak, niṣâr olunmak, pâyidâr olmak, revâne olmak, rûzî olmak, ṣebt olunmak, sirişte olmak, şart olmak, şürû‘ olunmak, taṣdî‘ olmak, tertîb olmak, vârid olmak, yâr olmak, zîbâ olmak.

Kılmak yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller şunlardır: ‘Arż kılınmak, ‘Arża kılmak, derḫâst kılmak, erzânî kılınmak, güẕer kılmak, îṣâr kılınmak, merfû‘ kılınmak, mu‘abbâ kılınmak, muṣaffâ kılınmak, münevver kılmak, naḳṣ kılmak, tervîḥ kılınmak, teşrîḥ kılınmak, ‘urâża kılmak, yâd kılınmak.

Etmek yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller şunlardır: ‘Addetmek, âğâz etmek, ‘arż etmek, çâker-nevâzluk etmek, dilcûyluk etmek, edâ etmek, iḫtiyâr etmek, inşâ etmek, mezîd etmek, naẓmetmek, neṣretmek, nûş etmek, nüfûz etmek, ref‘ etmek, tenessüm etmek, terk etmek.

Eylemek yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiil ise şudur: Âsûde ve müreffeh eylemek.

Yine Arapça ve Farsça sözcüklerin de içinde yer aldığı deyim hâlindeki birleşik fiiller de şunlardır: ‘Arża varmak, cüdâ düşmek, dûr düşmek, ḥayyiz-i ibârâta sığmamak, ḥesaba gelmemek ve kitaba sığmamak, ḫoş gelmek, mevrûṣ düşmek, niṭâḳ-ı elfâẓa gelmemek, raḳam-ı ‘afv çekilmek, sâye-i râfet salmak, ta‘biye bulmak.

Maḳâle-i nuṣḥiyyede de Arapça ve Farsça sözcüklere Türkçe yardımcı fiillerin eklenmesiyle yapılmış birçok birleşik fiil tespit edilmiştir.

Olmak yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller şunlardır: Baḫşolmak, bî-ḥâṣıl olmak, ḫoş baş olmak, ḫürrem olmak, kem olmak, memkûr olmak, müfîd olmak, müstevlî olmak, müteveccih olmak, nesḫ olmak, nişâne olmak, nûş olmak, pârsâ olmak, refîḳ olmak, remzolmak, rûşenâ olmak, ser-firâz olmak, şâd ü ḫürrem olmak, şûrîde olmak, ter olmak, vâṣıl olmak, zebûn olmak.

Kılmak yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller şunlardır: Âzâr kılmak, beyân kılmak, bîdâd kılmak, bîzâr kılmak, demsâz kılmak, fâş kılmak, güẕer kılmak,

ḫaber kılmak, ḥavâle kılmak, hedef kılmak, ḳadem kılmak, kâr kılmak, ma‘mûr kılmak, meşveret kılmak, muḥtâc kılmak, müyesser kılmak, nevâziş kılmak, sefer kılmak, şükrünü kılmak, taḳdîs ü tevḥîd kılmak, tecellî kılmak, teslîm kılmak. Ayrıca Türkçe aç sözcüğüyle kılmak yardımcı fiilinin bir araya gelmesiyle de aç kılmak birleşik fiili türetilmiştir.

Etmek yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller şunlardır: Âşikâr etmek, bülend etmek, cürm etmek, çâk etmek, ḍarb etmek, feryâd etmek, gurûr etmek, ḥamd ü şükr ü minnet etmek, ḥarb etmek, ḥavâle etmek, inşâ etmek, ḳalb etmek, müşk-bâr etmek, nûş etmek, pâre pâre etmek, resmetmek, ser-âğâz etmek, şâd etmek, tedbîr etmek, tezvîc etmek, yâd etmek.

Eylemek yardımcı fiiliyle elde edilmiş birleşik fiiller ise şunlardır: ‘Afv eylemek, dest-efşânlığ eylemek, dirîğ eylemek, gevher eylemek, hayranlığ eylemek, vîrân eylemek, zer eylemek.

Yine Arapça ve Farsça sözcüklerin de içinde yer aldığı deyim hâlindeki birleşik fiiller de şunlardır: cevâb vermek, dem urmak, ganîmet saymak, gülbâng-i Allah Allah çekilmek, ḫaber eriştirmek, ḥarf urmak, ‘izzetini anlamak, ḳadrini bilmek, ḳalem çekmek, kilîmi suya salmak, mağrûr kalmak, mülâbese ve muvânese bulmak, nâle göstermek, nâle urmak, necât bulmak, ni‘met dutmak, ömrü bâde vermek, kerem göstermek, ṣafâ bulmak, sâye-i râfet salmak, ta‘alluk berkitmek,

B. Üslûp

er-Risâletü’ş-şevḳıyye’de anlatımdaki tekdüzeliği ortadan kaldırmak ve ifade tarzını güçlendirmek amacıyla sık sık ayetlere, hadislere, şiirlere, atasözlerine ve hikmetli sözlere yer verildiği dikkati çekmektedir.

er-Risâletü’ş-şevḳıyye’de belâgatın baştan sona hakim olduğu söylenebilir. Zira belâgatı belâgat yapan şu nitelikler, bu eserde mevcuttur: Söylenecek lafızların seçilmesi, bunların doğru ve güzel bir şekilde terkîbi, güzel bir başlayış ve bitirişle birlikte muhataplara uygun düşecek bir üslubun seçilmesi. Osmanlı döneminde *er-Risâletü’ş-şevḳıyye*’nin büyülü lafızları ve anlamlarıyla bazı bilginleri tesiri altında bıraktığı tarihi bir olgudur. Şimdi öncelikle, mektuplarda şâhit getirilen unsurları ve diğer konuları tezin çerçevesini aşmayacak şekilde Arapça, Farsça ve Türkçe münşeâttan örneklerle ele almaya çalışacağız.

1. Mektuplarda İstişhâd Unsurları

İstişhâd kelimesi, "şhd" kökünden istif'âl babında bir mastardır. Bu kök, sülâsinin dördüncü babından geldiğinde "hazır olmak, gelmek", *'alâ* [علـــى] cer harfiyle veya beşinci babdan geldiğinde "kesin haber vermek, tanıklık etmek" anlamlarındadır. Bu kökle ilgili *eş-şehâde* [الشهادة], "bir şeyin hakikatine muttali olup, onu kesin olarak bilmek", "gelip görmek", "bir şeyi gördüğü veya bildiği şekilde haber verme, tanıklık yapma" ve aynı kökten gelen *eş-şâhid* [الـــشاهد] kelimesi de "hazır, gelen", "tanık" ve "dil" anlamalarındadır. İstişhâd mastarının fiili ise, doğrudan mefûlünü aldığında "bir kimsenin şahitliğini istemek", *bâ* [ب] cer harfiyle kullanıldığında da "şahilik hususunda birinin yardımını istemek" anlamına gelir[1020]. Kısacası *istişhâd*, "şehâdet"ten, "şâhit getirmek, şâhit göstermek" demektir[1021].

İstişhâd, terim olarak da edebî bir fikrin sağlamlığını veya bir kelimenin manasını ispat etmek için, değerli eserlerden örnek gösterme; şâhit tutmak; bir hususu ispatlamak için ayet, hadis, muteber şiir veya atasözü ile delil getirmektir[1022].

a. Âyetler

Kur'ân'ın dili, nesir edebiyatının örnek kabul ettiği bir dildir. Bu edebiyat, Kur'ân ve hadisten, dilin yanı sıra konu ve muhteva bakımından da yararlanmıştır. Hangi sahada olursa olsun nesir ile yazılmış bir eserde, ayetlere ve hadislere rastlanması, bu sebeptendir [1023]. Şiir olmayan sözün başında, Allah'ın sözü Kur'ân gelir. O, en fasîh ve en belîğ sözdür[1024]. Hem Kur'ân'la hem de onun mütevâtir, ahad ve şâz bütün kırâatleri ile istişhâd edilmesi hususunda nahivciler ve lûgatçılar arasında ittifak vardır[1025].

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça mektupların bulunduğu bölümde görülebildiği kadarıyla 80'e yakın ayet ya da ayetin belli bir kısmıyla istişhad

---

[1020] Mehmet Reşit Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006, s. 41.
[1021] Durmuş, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, s. 291.
[1022] Nusrettin Bolelli, **Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı**, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2001, s. 31.
[1023] Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi**, s. 167.
[1024] Durmuş, **a.g.e.**, s. 293.
[1025] Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 302. Yine Kur'ân ve kırâatleri ile istişhâd konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 65-198.

edilmiştir. Hiçbir ayetin bulunmadığı Arapça mektuplar, 5, 11, 13, 17, 21 ve 27. mektuplardır. Arapça mektuplar içinde ayetlere en çok yer verilen ise, 29. mektuptur. Bu mektubun dışında ayetlerin sık zikredildiği mektuplar ise, 9, 15, 23, 18 ve 12. mektuplardır. Buna karşılık sadece bir ayetin zikredildiği mektuplar ise, 1, 3, 8, 10, 16, 26 ve 28. mektuplardır.

Farsça münşeât bölümünde ise görülebildiği kadarıyla 24 ayetle (24 kez ayetle) istişhad edilmiştir. Farsça mektuplardan 2, 3, 5, 7, 10, 12, 14 ve 18. mektuplarda hiç ayete rastlanmamıştır. Farsça mektuplar içinde ayetlere en çok yer verilen, 8. mektuptur ve onu 16 ve 17. mektuplar izlemiştir. Buna mukabil sadece bir ayetin zikredildiği mektuplar ise, 1, 6, 9, 13, 19 ve 20. mektuplardır.

Türkçe münşeât bölümünde ise 44 ayetle (44 kez ayetle) istişhad edilmiştir. Hiçbir ayete rastlanmayan Türkçe mektuplar, 1, 2, 6, 12, 14 ve 15. mektuplardır. En çok ayetin bulunduğu mektup (22 kez), 4. mektuptur. Bu oran, Türkçe mektuplarda bulunan ayetlerin tam yarısını teşkil etmektedir. Onu 5 ve 8. mektuplar takip etmiştir. Bu ikisinde de toplam 15 (kez) ayetle istişhad edilmiştir. Bir ayetle istişhad edilenler, 3, 9, 10, 11 ve 13. mektuplarken iki ayetle istişhad edilen Türkçe mektup, 7. mektuptur.

Türkçe münşeâtın içinde yer alan maḳâle-i nuṣḥiyyede ise 12 kez ayete başvurulmuştur.

Şimdi ayetlerle nasıl istişhad edildiğini örneklerle açıklamak istiyoruz. Arapça münşeat bölümünde 1 numaralı özlem mektubunda ayet, şu şekilde geçmektedir:

"...﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ﴾ لَوْعَتِي، وَمَا نَقَصَتْ قصَصُ غُصَّتِي وَفُرْقَتِي..."[1026]

(…"eğer yeryüzünde bulunan bütün ağaçlar kalem, denizler de mürekkep olsa ve bunlar bittikten sonra yedi misli deniz daha olsa da yazsalar", gönül yanıklığımın sözleri bitmez, keder ve ayrılık hikâyelerim eksilmez…)

Burada Lokman suresi 27. ayetle istişhad edilmiştir. Ayetin tamamı,

[1026] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 36.

﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللهِ إِنَّ اللهَ عَزِيــزٌ حَكِــيمٌ﴾

şeklindedir. Ayette كَلِمَاتُ'tan sonra اللهِ lafzı gelmesine rağmen mektup metninde onun yerine bağlama uygun düşecek şekilde لَــوْعَتِي (gönül yanıklığım) getirilmiştir. Çünkü ayetin öncesinde kalemin özlemi ve içinde bulunulan durumu ifadede yetersiz kaldığı belirtilmiştir.

Buna benzer bir kullanım da, 6 numaralı tebrik mektubunda görülmektedir:

"...يُنْهَى أَنَّ الْمُحِبَّ يَدْعُو لَهُ وَيُثْنِي عَلَيْهِ فِي الغَدَايَا وَالعَشَايَا، مُوَجِّهًا وَجْهَ الخَاطِرِ نَحْوَ خِزَانَةِ الــرَّبِّ ﴿وَعِنْــدَهُ مَفَاتِحُ﴾ العَطَايَا، وَبَيْنَ أَثْنَاءِ الثَّنَاءِ آنَسَهُ خَيْرُ خَبَرٍ تَوَشَّحَ بِهِ الصَّدْرُ انْشِرَاحًا وَحُبُورًا..."[1027]

(…bildirilir ki dost (muhib), gönlün yüzünü hediyelerin "anahtarları ancak katında" bulunan Rabbin hazînesine doğru çevirerek sabahları ve akşamları onun için duâ ediyor ve onu övüyor ve bu övgü esnâsında mutluluk ve neşe bakımından gönlün kuşandığı en iyi haber ve gıpta ve sevinç yönünden rûhun arındığı en güzel söz, onunla ünsiyet etti…)

Burada En'âm suresi 59. ayetle istişhad edilmiştir. Ayetin tamamı,

﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لاَ يَعْلَمُهَا إِلاَّ هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلاَّ يَعْلَمُهَا وَلاَ حَبَّةٍ فِــي ظُلُمَــاتِ الْأَرْضِ وَلاَ رَطْبٍ وَلاَ يَابِسٍ إِلاَّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

şeklindedir. Ayette مَفَاتِحُ'ten sonra الغَيْبِ gelmesine karşın onun yerine العَطَايَا (hediyeler) getirilmiştir. Zira mektup, tebrik içeriklidir.

10 numaralı tebrik mektubunda ayet, şöyle geçmektedir:

"... وَأُوتِيَ مِنَ الفَضَائِلِ العِلْمِيَّةِ وَالعَمَلِيَّةِ القِدْحَيْنِ الرَّقِيبَ وَالمُعَلَّى، وَ﴿ذَلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ﴾[1028]..."

(…ve ilmî ve pratik erdemlerden Rakîb ve Muallâ okları verilen kimseye ki "bu, Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur"…)[1029]

Burada Hadîd suresi 21. ayetle istişhad edilmiştir. Ayetin tamamı,

---

[1027] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 52.
[1028] Bu ayetin geçtiği diğer sureler ise, Mâide suresi, 5/54 ve Cuma suresi, 62/4'tür.
[1029] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 63.

﴿سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهِ ذَلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

şeklindedir. Ayetin ilgili kısmı, hiçbir değişikliğe gidilmeden aynen alınmıştır. Zikri geçen ayete, öncesinde mektubun yazıldığı kişinin ilmî ve pratik erdemlerden Rakîb ve Muallâ okları verilen biri olduğundan bahsedildiği için yer verilmiştir. Adeta bu ayet, mektubun gönderildiği şahısla ilgili düşünceleri destekleyici mahiyettedir.

9 numaralı ihtiyaç arzına dair Arapça mektupta istişhâd edilen ayet, cümleyle kaynaşmış durumdadır. Bu cümle şöyledir:

وَهِيَ حَدِيقَةُ كَمَالاَتِ أَوْحَدِيٍّ ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾ مِنَ الحُدَاةِ[1030]...

(O, biriciğin olgunluklar bahçesidir ki kervancı başlarından gelen "hoş söz, ancak ona yükselir")

Burada Fâtır suresi 10. ayet şâhid getirilmiştir. Ayetin tamamı şu şekildedir:

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُولَئِكَ هُوَ يَبُورُ﴾

Görüldüğü gibi ayetin tamamı değil de sadece ilgili yeri aynen alınmıştır.

12 numaralı şikayet içerikli Arapça mektupta

فَعَرَضْتُ ﴿بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى﴾ جَنَابٍ خُصَّ ﴿مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾، بِفَضْلٍ جَسِيمٍ، وَخُلُقٍ عَظِيمٍ[1031]...

(Bundan dolayı ben, "derdimi ve üzüntümü" "her işinde hikmet olan ve her şeyi bilen Allah katından" çok büyük bir lütuf ve çok yüce bir ahlâk bahşedilen cenâba arz ettim)

cümlesinde ayetlerin ilgili kısımları alınarak mektuptaki cümlenin doğal akışına uyarlanmıştır. Aslında ﴿بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى﴾, Yûsuf suresi 86. ayette şu şekilde yer almaktadır:

﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لاَ تَعْلَمُونَ﴾

[1030] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 61.
[1031] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 70.

Yine ﴿مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾ de, Neml suresi 6. ayette şöyle bulunmaktadır:

﴿وَإِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾

Farsça münşeât bölümünde 4 numaralı cevap mektubunda alınan mektubun kişi üzerinde meydana getirdiği etki ayetlerin de kullanıldığı şu cümlelerde bariz bir şekilde görülmektedir:

ز انگه کِه دیدهٔ هجر دیده بصفتِ ﴿وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ﴾ موصوف شد، از نظر آن مشرفه موهبهٔ ﴿فَارْتَدَّ بَصِيرًا﴾ یافت[1032]...

(Ayrılık görmüş göz, "ve üzüntüden gözlerine ak düştü" niteliğiyle nitelendikten sonra o müşerrefeye bakmaktan "ve hemen gözleri açıldı" bağışını buldu).

1 numaralı Farsça özlem mektubunda özlem nedeniyle yaşanan sıkıntıları doğrulamak amacıyla da

القصه مِصداقِ حَالْ نمای، ﴿اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾ وَابْيَضَّ عَيْنَايَ، ندانم تابچند فریاد آسیب بی درمان، از جفای گردون گردان[1033]...

cümleleri içinde Meryem suresinin 4. ayeti olan ﴿اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾ ile istişhâd edilmiştir. Ayetin tamamı,

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا﴾

"Şöyle demişti: "Ey Rabbim, kuşkusuz kemiklerim zayıfladı, saçlarım iyice ağardı. Ey Rabbim, Sana yalvarmamdan dolayı hiçbir zaman mutsuz olmadım"

şeklindedir. Sonra da cümlenin akışına ve secili ifadeye uygun düşmesi için وَابْيَضَّ عَيْنَايَ cümlesi getirilmiştir. Bu cümle, aslında Yûsuf suresi 84. ayette

﴿وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَا عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ﴾

[1032] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 123.
[1033] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 115.

“Onlardan yüz çevirdi: “Vah, Yusuf” dedi ve üzüntüden gözlerini kaybetti. İçi kederle doldu.” şeklindedir. Sözkonusu ayetin ilgili yeri olan وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ’nun hem fiili hem de fâilinden sonraki zamiri, mektupta değişime maruz kalmıştır.

17 numaralı Farsça teselli mektubunda

امید واثقست از درگاه ذو المنن که رزق ﴿مِنْ حَيْثُ لاَ يحتسبُ﴾ بدید آیدْ[1034]...

(Nimetler sâhibi (Allah)nden kesinlikle umulur ki rızık, “umulmadık yerden” açığa çıkar)

cümlesinde رزق ﴿مِنْ حَيْثُ لاَ يُحْتَسَبُ﴾ Talâk suresi 3. ayetin baş tarafını çağrıştırmaktadır. Ayetin tamamı şöyledir:

﴿وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لاَ يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا﴾

Ayetteki يَرْزُقُ muzâri fiilinin yerine mektupta رِزْق kelimesi kullanılmış yani lafızda değişiklik yapılarak Kur’ânî düşünce aktarılmıştır.

Yine aynı mektupta muhatabı teselli etmek üzere hem Yûsuf suresi 87. ayet ﴿لاَ تَيْئَسُوا مِنْ رَوْحِ اللهِ﴾ “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin” hem de Bakara suresi 216. ayet ﴿عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾ “Nice hoşlanmadığınız şeyler vardır ki sizin için daha yararlıdır” istişhâd unsurudur.

Türkçe münşeât bölümünde 8 numaradaki “hapsedilmiş vezire zarar kasdı sırasında bir vezire yazıldı” anlamındaki başlığı içeren mektubun sonlarında hapsedilmiş vezirin afedilmesi ve zarara uğramaması için şu ifade kullanılmıştır:

...قَالَ تَعَالَى: وَ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْسًا﴾ ﴿فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾ ، سِيَّمَا إِذَا كَانَ مَوْتُ العَالِمِ مَوْتَ العَالَمِ ، بَاقِى رأى جهان آرايه منوط در[1035].

Burada istişhâda konu olan hem ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْسًا﴾ hem de ﴿فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾, aslında Mâide suresi 32. ayette yer almaktadır. Ayetin tamamı şöyledir:

[1034] **er-Risâletü’ş-şevkıyye**, s. 151.
[1035] **er-Risâletü’ş-şevkıyye**, s. 210.

﴿مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ﴾

"Bundan dolayı Biz İsrail oğullarına da şunu yazdık: Kim bir cana kıymamış ya da yeryüzünde bozgunculuk yapmamış birisini haksız yere öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibidir. Kim de bir canı kurtarırsa, o da, sanki bütün insanları kurtarmış gibidir. Elçilerimiz onlara bu tür apaçık deliller getirdiler. Sonra, yine de onlardan birçoğu bunun ardından da yeryüzünde aşırılıklarını sürdürdüler".

Burada ayetin tamamı değil de sadece konuyla ilgili yerleri şâhit getirilmiş ve ardından da âlimin ölümünün âlemin ölümü olacağı vurgulanarak af talep edilmiştir.

Türkçe münşeât içinde yer alan maḳâle-i nuṣḥiyyede ise

بالجمله زمان زمان نفسه توفيق رفيق اولپ اماره لق طونن چقرپ لوامه و مطمئنّه لك حله سن و خلعتن كيب فتوحات الهيَّه مُلابَسه و موانسه بُولدى[1036]

cümlelerinin hemen ardından gelen

خطاب كريم ﴿يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ، ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً﴾ اشتدى

cümlesinde de konuyla yakından ilgili ayetlerle istişhâd edilmiştir. Fecr suresinin 27 ve 28. ayetlerinin meâli, şöyledir: "Ey güven içerisinde olan nefs! Rabbine dön, sen O'ndan, O da senden hoşnut olarak".

b. Hadisler

Hadislerle istişhadın caiz olup olmaması hususu tartışmalıdır. Birinci görüşe göre hadisler Hz. Peygamber'den işitildiği lafızları ile nakledilmediği, sadece anlamları ile rivayet edildiği, lafızları ravilere ait olduğu ve Basra ile Kûfe dil ekollerine mensup hiçbir eski dilci hadisle istişhâd etmediği için onlarla istişhâd caiz değildir. İkinci görüşe göre ise hadislerin lafızlarının değiştirilmemiş olması galip zandır ve galip zan, hem din hem de dil meselelerinde kafi delildir ve bu nedenle de hadislerle istişhad câizdir. Gerçekte kısa hadislerin, Hz. Peygamber'in fesahatını ifade eden hadislerin, onun özlü sözleri (cevâmi'u'l-kelim) ve darb-ı mesellerinin

[1036] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 197.

hem lafız hem de anlamca ona ait olması; buna karşılık birkaç rivayeti ve varyantı olan hadislerin ve uzun hadislerin manen nakledilerek, lafızlarının râvilerce değiştirilmiş olması daha makul görünmektedir[1037].

Hüsamzâde'nin mektuplarında Hz. Peygamber'in hadislerine de yer yer rastlanmaktadır.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de Arapça münşeât bölümünde görülebildiği kadarıyla biri beyit içinde olmak üzere 3 hadisle, Farsça münşeât bölümünde mesel olarak da kullanılan tek hadisle, Türkçe münşeât bölümünde 19 hadisle ve maḳâle-i nuṣḥiyyede de sadece 2 hadisle istişhâd edilmiştir. Türkçe mektuplardan da 4 numaradaki Fâtih'e sunulan nasihat mektubunda 16 hadis birden zikredilmiştir. Bu da, eserdeki hadislerin yarısı anlamına gelmektedir. Bu bölümlerin dışında mukaddimede de 8 hadise rastlanmıştır.

Arapça münşeât bölümünde Mısır sultanına gönderilen 29 numaralı mektupta

وَالمَسْؤُولُ مِنَ ﴿الكَبِيرِ الْمُتَعَالِ﴾ ، وَالمَأْمُولُ مِنْ بَابِهِ فِي ﴿الغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾ ، أَنْ يُدِيمَ ظِلَّ ذَلِكَ الجَنَابِ العَالِي عَلَى المُخْلِصِينَ بِالعِزِّ وَالإِقْبَالِ، وَيُبْقِيَ زُلَالَ المَوَدَّةِ صَافِيًا عَنِ الكَدَرِ كَالسَّلْسَالِ، إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ الآجَالُ ، وَيَنْقَطِعَ الآمَالُ، إِنَّهُ "مُقَلِّبُ القُلُوبِ" وَمُحَوِّلُ الأَحْوَالِ[1038].

(Bundan dolayı "sabah akşam" "büyük ve yüce olan (Allah)"dan dilenir ve onun kapısından umulur ki o yüce cenâbın gölgesini izzet ve ikbâlle muhlislerin üzerinde dâim eylesin ve sevgi soğuk suyunu yumuşak şarap gibi bulanıklıktan arınmış olarak ecel(belirli süre)ler sona erinceye ve ümitler kesilinceye kadar kalıcı kılsın. Şüphesiz O, "gönülleri ters çeviren" ve hâlleri değiştirendir).

cümlesinin sonunda hadis olarak "مُقَلِّبُ القُلُوبِ" görülmektedir. Bu, aslında

"رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: "لا ومُقلِّبِ القلوبِ""

hadisinin belli bir kısmıdır.

Farsça münşeât bölümünde 19 numaralı istid'ânâmede

[1037] Durmuş, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, s. 293-295. Hadislerle istişhad konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Özbalıkçı, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 201-299.

[1038] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 110.

بعد از فتح فاتحهٔ دعا، و ختم خاتمهٔ ثنا، و غب از تحریك سلسله جنان بصدمهٔ لَقَدْ ﴿شَغَفَهَا حُبًّا﴾ ، و تسکین غلغلهٔ روان بنَفْشهٔ "زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا"[1039]

(Duâ açışıyla açtıktan, övgü bitirişiyle bitirdikten, "ona tutulmuştur, sevgisi bağrını yakmıştır" çarpmasıyla kalp zincirini harekete geçirdikten, rûhun gürültüsünü "arada bir ziyâret et ki sevgin artsın" menekşesiyle yatıştırdıktan sonra)

cümlesinde aynı zamanda mesel olarak da kullanılan "زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا" hadisi kaydedilmiştir.

Türkçe münşeât bölümünde Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 4 numaralı mektupta

وَجْهِ ثَانِ مخالفتِ هوای نفسله دُرْ معرفة الله که مقصود آفرینش در بِمِصْدَاقِ "كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ"[1040]

cümlesinde ikinci vechin nefsin hevâsına karşı çıkmakla olduğu ifade edildikten sonra marifetullâh (Allah'ı tanımak)la kastedilenin yaratış olduğu "كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ" (Gizli bir hazineydim, tanınmak istedim) hadisi şâhit getirilerek vurgulanmıştır. Bu hadisin sıhhat derecesi tartışmalıdır ve daha ziyade tasavvuf çevrelerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

c. Şiirler

İstişhad açısından şairlerin tabakaları dörttür. Bunlar İmruülkays ve el-A'şâ gibi İslâm öncesi dönem şairleri olan *Câhiliyyûn/Câhiliye şairleri*, Lebîd ve Ḥassân b. Ṣâbit gibi hem İslâm'dan önce hem de İslâm devrinde yaşamış olan *muhadramûn/muhadram şairler*, Cerîr ve el-Farazdaḳ gibi mütekaddimûn (eski şairler) de denen İslâm'ın ilk devrinde yaşamış olan *İslâmiyyûn/İslâm şairleri* ve Beşşâr, Ebû Temmâm, Ebû Nüvâs ve el-Mütenebbî gibi muhdesûn (yeniler) da denen bir öncekilerden sonra gelen ve zamanımıza kadar devam eden *müvelledûn/yeni şairler*dir. Edebî ilimleden lugat, sarf ve nahivde dördüncü tabakanın dışında ilk üç tabakanın şairlerinin şiirleriyle istişhâd edilirken belâgat ilimleri durumundaki me'ânî, beyân ve bedî'de ise ilk üç tabakaya ait şairlerin şiirleri ile istişhâd câiz

[1039] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 153.
[1040] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 169.

olduğu gibi müvelled, muhdes ve müteahhirlerin, hatta Arap olmayanların şiirleri ile de istişhâd câizdir. Çünkü bunlar, mana ve akılla ilgili ilim ve fenlerdir. Bunlarda eski ile yeni, Arap olanla olmayan arasında fark yoktur. Bu nedenle belâgatta müvelledlerden Ebû Temmâm, el-Buḥtürî ve el-Mütenebbî gibi şairlerin şiirleri ile bol miktarda istişhâd edilmiştir[1041].

er-Risâletü'ş-şevḳiyye'de Arap şâirlerinin ve Arapça şiir yazan diğer milletlerden şâirlerin şiirleriyle istişhâd edilmektedir. el-Mütenebbî'nin mukaddimede 1 beyti, Arapça münşeât bölümünde 2 beyti ve 2 mısrâı ve Türkçe münşeât bölümünde de iki ayrı mısrâının belli kısımları ile istişhâd edilmiştir. Ebû Temmâm'ın Arapça münşeât bölümünde 2 beyti, Farsça münşeât bölümünde meselleşmiş bir mısrâı ve Türkçe münşeât bölümünde daha önce Arapça bölümünde de yer alıp burada tekrar başvurulan 1 beyti vardır. İbnü'l-Fârıż'ın matlau'l-hadîste 1 beyti ve Arapça münşeât bölümünde 2 beyti vardır. Ebû Nüvâs'ın mukaddimede mısrâının belli bir kısmı, Arapça münşeât bölümünde 1 beyti, Beşşâr b. Bürd'ün mukaddimede 1 beyti ve Farsça münşeât bölümünde 1 mısrâı görülmektedir. Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî'nin Arapça münşeât bölümünde 2 beyti, Ebû Firâs'ın Arapça münşeât bölümünde 2 beyti, İbnü'r-Rûmî'nin mukaddimede 1 beyti, İbn Ṭabâṭabâ el-'Alevî'nin Arapça münşeât bölümünde 1 beyti, Di'bil'in Arapça münşeât bölümünde 1 beyti, İbn Zeydûn'un Arapça münşeât bölümünde 1 beyti, el-Bâḫurzî'nin Arapça münşeât bölümünde 1 beyti, 'Amr b. el-İṭnâbe'nin Arapça münşeât bölümünde 1 beyti (bu bölümde bir daha geçiyor), el-Buḥturî'nin mukaddimede meselleşmiş bir mısrâı (bu Arapça bölümünde de geçiyor) ve Arapça münşeât bölümünde de 1 mısrâı, et-Teftâzânî'nin Farsça münşeât bölümünde 2 beyti, Lebîd b. Rebî'a'nın mukaddimede 1 beyti, İbn Bâbek'in mukaddimede mısrâının belli bir kısmı, Bedî'uzzemân el-Hemedânî'nin matla'u'l-hadîste 1 beyti, el-Mütelemmis'in mukaddimede bir beytinin önemli bir kısmı, Lüceym b. Ṣa'b'ın mukaddimede meselleşmiş bir mısrâı, yine Ebû Aḫzem eṭ-Ṭâî'nin mukaddimede meselleşmiş bir mısrâı, Ebü'l-Feṯḥ el-Büstî'nin Arapça münşeât bölümünde 1 beyti, 'Amr b. Ma'dîkerib'in Türkçe münşeât bölümünde 1 beyti, Ḥâfıẓ'ın Farsça münşeât bölümünde 1 beyti, Ḥassân b. Ṣâbit'in Türkçe münşeât bölümünde meselleşmiş bir mısrâı, en-Nâbiğatü'ẕ-Ẕübyânî'nin Arapça münşeât bölümünde meselleşmiş bir

[1041] Durmuş**, Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, s. 291-293.

mısrâı, Küşeyyir'in Arapça münşeât bölümünde meselleşmiş bir mısrâı, 'Abdüḳays b. Ḫufâf'ın Arapça münşeât bölümünde meselleşmiş bir mısrâı, Ebû Ya'ḳûb el-Ḫuzeymî'nin Arapça münşeât bölümünde 1 mısrâı, Muḥammed b. Sa'îd'in Arapça münşeât bölümünde 1 mısrâı, Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın Arapça münşeât bölümünde bir mısrâının belli bir kısmı, el-'Abbâs b. el-Aḥnef'in bir mısrâının belli bir kısmı, Sa'dî'nin Farsça münşeât bölümünde 1 mısrâı, Ṣâliḥ b. 'Abdilḳuddûs'ün meselleşmiş bir mısrâı ve Nuṣayb b. 'Adî er-Riḳâ'ın bir mısrâının belli bir kısmı istişhâda konu olmuştur.

Arapça şiirleriyle ya da onun belli bir kısmıyla istişhâd edilen bu şairlerden el-Mütelemmis, en-Nâbiğatü'z̲-Z̲übyânî, Züheyr b. Ebî Sülmâ, 'Amr b. el-İṭnâbe, Lüceym b. Ṣa'b, Ebû Aḫzem eṭ-Ṭâî ve 'Abdüḳays b. Ḫufâf Câhiliye şairleri, 'Amr b. Ma'dîkerib, Lebîd b. Rebî'a ve Ḥassân b. Ṣâbit muhadram şairler, Nuṣayb b. 'Adî er-Riḳâ, Küşeyyir ve Ṣâliḥ b. 'Abdilḳuddûs İslâmî şâirler ve Beşşâr b. Bürd, el-'Abbâs b. el-Aḥnef, Ebû Nüvâs, Ebû Ya'ḳûb el-Ḫuzeymî, Ebû Temmâm, Di'bil, İbnü'r-Rûmî, el-Buḥturî, İbn Ṭabâṭabâ el-'Alevî, el-Mütenebbî, Ebû Firâs, Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî, Bedî'u'z-zemân el-Hemedânî, Ebü'l-Feṭḥ el-Büstî, İbn Bâbek, İbn Zeydûn, İbnü'l-Fârıż, Sa'dî, Ḥâfıẓ ve et-Teftâzânî de müvelledûn/yeni şairler kategorisine dahil edilebilir.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de çok sayıda Fars şairinin veya Farsça şiir yazan diğer milletlerden şâirlerin şiiriyle istişhâd edilmektedir. Onların başında Kemâlüddîn Mes'ûd-ı Ḫucendî gelmektedir. Münşeâttan önceki bölümlerde onun 4 beytine ve 2 de mısrâına, Arapça münşeât bölümünde 31 beyit ve 2 mısrâına, Farsça münşeât bölümünde 10 beyit ve daha önce de geçen ve burada tekrar başvurulan 5 beytine ve ilk defa geçen 1 mısrâına, Türkçe münşeât bölümünde ise 7 beytine başvurulmuştur. Münşeâttan önceki bölümlerde Ḥâfıẓ'ın 2 beytine, Arapça münşeât bölümünde sadece 1 beytine, Farsça münşeât bölümünde 5 beyit, 3 mısrâ ve 1 de mısrâının belli bir kısmına ve Türkçe münşeât bölümünde de 8 beytine ve de daha önce Farsça münşeâtta yer alıp burada tekrarlanan 1 beytine yer verilmiştir. Ẓahîr-i Fâryâbî'nin münşeâttan önceki matla'u'l-hadîs bölümünde 1 beyti, Arapça münşeât bölümünde 6 beyti, Farsça münşeât bölümünde daha önce Arapça münşeâtta da geçen 2 beyti ve Türkçe münşeât bölümünde de 5 beyti ile istişhâd edilmiştir. Selmân-ı Sâvecî'nin Arapça münşeât bölümünde 4 beytinden, Farsça münşeât bölümünde 3 beytinden ve

yine tekrarlanan 1 beytinden ve Türkçe münşeât bölümünde de 3 beyit ve 1 mısrâından yararlanılmıştır. Sa'dî'nin mukaddimede 1 beyti, Farsça münşeât bölümünde 4 beyti, 1 tane yine aynı bölümde tekrar başvurulan beyti, 1 mısrâının belli bir kısmı ve Türkçe münşeât bölümünde de 1 beyti, istişhâda konu olmuştur. 'Ubeyd-i Zâkânî'nin Farsça münşeât bölümünde 2 beyti ve Türkçe münşeât bölümünde de 3 beyti ve daha önce Farsça bölümünde yer alıp da tekrar başvurulan 1 beyti istişhâda konu olmuştur. Niẓâmî-i Gencevî'nin sadece münşeâttan önceki bölümlerde 6 beytiyle istişhâd edilmiştir. Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Ḫayr'ın Farsça münşeât bölümünde 2 beyti ve yine bu bölümde daha önce geçip tekrar başvurulan 1 beyti ile Türkçe münşeât bölümünde 2 beyti görülmektedir. Enverî'nin Farsça münşeât bölümünde 1 beyti ve Türkçe münşeât bölümünde 3 beyti, Felekî'nin mukaddimede 1 beyti, Farsça münşeât bölümünde tekrar ele alınan 1 beyti ve Türkçe münşeât bölümünde 1 beyti, Firdevsî'nin mukaddimede geçen 1 beyti ve Türkçe münşeât bölümünde 2 beyti (biri mükerrerdir), Ḳâsım-ı Envâr'ın Türkçe münşeât bölümünde 2 beyti, Mevlânâ'nın sözkonusu bölümde 2 beyti ve son olarak da Mucîruddîn-i Beyleḳânî'nin yine aynı bölümde 1 beyti dikkati çekmektedir.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de maḳâle-i nuṣḥiyyedeki Türkçe şiirler ise, meşhur *Harnâme* sâhibi Şeyḫî-i Germiyânî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i ile *Divan*ından alınmıştır. Tabiî ki şiirlerin çok büyük bir kısmı, *Hüsrev ü Şîrîn*'dendir. Bu öğüt makâlesinde görülebildiği kadarıyla Şeyḫî'nin 144 beytine ve 14 mısrâına yer verildiği gibi, bunun dışında pek çok düz cümle içinde yine onun beyitlerinden belli kesitlere ya doğrudan ya da dolaylı olarak yer verilmiştir. Burada hemen hemen her mensur cümlede Şeyḫî'nin beyitleri adeta define gibi durmaktadır. Şimdi mektuplarda ve maḳâle-i nuṣḥiyyede şiirlerle nasıl istişhâd edildiğini örneklerle açıklamak istiyoruz.

Arapça münşeâtta 1 numaralı mektupta talep bölümünün sonundaki

وَأَسْأَلُ اللهَ تَعَالَى أَنْ يَرْفَعَ صُدْغَ ظَلاَمِ الحَسْرَةِ وَالبَلْوَى، مِنْ عِذَارِ وَجْنةِ الوُصْلَةِ وَالزُّلْفَى[1042]

(Allah'tan dilerim ki kavuşma ve yakınlığın yanağındaki sakal çizgisinden özlem ve dert karanlığının zülfünü kaldırsın)

cümlesinin hemen akabinde isteği pekiştirici mahiyette Kemâl-i Ḫucendî'nin

[1042] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 36.

با مرادِ دل رسان یا ربْ منِ بیچاره را[1043]

Ben bîçâreyi gönlün murâdına eriştir yâ Rab

mısrâıyla istişhâd edilmiştir

Arapça münşeât bölümünde 5 numaralı mektupta mektubun gönderildiği kişi,

شَهِدَتْ بِفَضَائِلِ نَفْسِهِ القُدْسِيَّةِ الأَفْئِدَةُ وَالجَوَارِحُ، وَشَاهَدَتْ فَوَاضِلَهُ الوَافِرَةَ النَّوَاظِرُ اللَّوَامِحُ، وَرَكَضَتْ فِي مَيْدَانِ جُودِهِ الآمَالُ الطَّوَامِحُ، وَرَحُبَتْ بَيْدَاءُ نَعْمَائِهِ فَعَمَّتْ كُلَّ سَارٍ وسَارِحٍ [1044]

(Mukaddes nefsinin erdemlerini kalpler ve el ve ayaklar tasdîk etti, bol miktardaki büyük nimetlerini parlak bakışlar gördü, onun cömertlik sâhasında bakışlarını çeviren ümitler koştu, onun ihsân çölü genişledi ve herkesi (gece ve gündüz gidenlerin hepsini) kapsadı)

cümleleriyle övüldükten sonra Ebû Temmâm'ın

هُوَ الْبَحْرُ مِنْ أَيِّ النَّوَاحِي أَتَيْتَهُ فَلُجَّتُهُ الْمَعْرُوفُ وَالْبِرُّ سَاحِلُهْ[1045]

Ona hangi yönden gelirsen gel o denizdir

Onun engin yeri marûf ve ihsân onun kıyısıdır

beytiyle istişhâd edilerek övgü pekiştirilmiştir.

Arapça münşeâtta 8 numaralı özlem mektubunda

تَحِيَّةٌ بِعَيْنِ صَفَائِهَا اخْضَرَّتْ رِيَاضُ الإِفْضَالِ، وَبِنَسِيمِ خُلُوصِهَا ازْهَرَّتْ أَزْهَارُ الإِقْبَالِ، بِحَضْرَةِ مَنْ خَصَّهُ اللهُ بِالنَّفْسِ القُدْسِيَّةِ، وَالفَضَائِلِ الإِنْسِيَّةِ وَالرَّوِيَّةِ الوَقَّادَةِ، وَالبَصِيرَةِ النَّقَّادَةِ، وَالمَلَكَاتِ المَلِكِيَّةِ، وَالكَمَالاَتِ المَلَكِيَّةِ، وَالسَّعَادَاتِ العَلِيَّةِ، وَالهِدَايَاتِ البَهِيَّةِ، وَالكَرَامَاتِ الرَّضِيَّةِ، وَالسِّيَادَاتِ الجَلِيَّةِ، وَالعِنَايَاتِ السَّنِيَّةِ، جَلَّ فَضَاءُ مَحْمَدَتِهِ عَنْ مُرُورِ ظُهُورِ الأَفْهَامِ، وَزَلَّ عَنْ سُلُوكِ مَيْدَانِ مِدْحَتِهِ أَقْدَامُ، الحِجَى وَالأَوْهَامِ[1046]،

(Berrak kaynağıyla ihsân bahçelerinin yeşerdiği ve temiz (samimi) meltemiyle ikbâl çiçeklerinin açtığı selâm, o hazrete armağan edilip edâ edilir ki

[1043] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 36.
[1044] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 47.
[1045] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 48.
[1046] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 56.

Allah, ona kutsal nefsi, insanlık erdemlerini, parlak düşünceyi, iyiyi kötüden ayırt eden (eleştirici) basireti, hükümdâr melekelerini, melek olgunluklarını, yüksek mutlulukları, güzel rehberlikleri, hoşlanılan cömertlikleri, apaçık seyyitlikleri ve yüce lütufları bahşetti. Onun övgü fezâsı, parlak anlayış yıldızlarının (meridyenden) geçişinden karşılaştırılamayacak kadar büyük oldu ve aklın ve vehimlerin ayakları, onu övme alanına girmekten kaydı)

düz cümlelerinde muhatabın birbirinden güzel meziyetleri sıralanmış, ama anlayışların, aklın ve vehimlerin onu övmekte yetersiz kaldığı ifade edildikten sonra bu düşüncenin doğruluğuna Ebü'l-Fetḥ el-Büstî'nin şu beyti şâhit getirilmiştir:

لاَ يُدْرِكُ الْوَاصِفُ الْمُطْرِي خَصَائِصَهُ وَإِنْ يَكُ سَابِقًا فِي كُلِّ مَا وَصَفَا

Çok öven niteleyici, onun özelliklerini kavrayamaz

Nitelediği her şeyde üstün gelse de

Yine aynı mektupta içinde bulunulan durum,

... وَبَعْدَهُ يُنْهَى، أَنَّ مَا أُعَانِي وَأُعَايِنُ مِنَ الغُمَّةِ وَالحِرَّةِ، وَشِدَّةِ الحُرْقَةِ والضُّجْرَةِ، وَفَرْطِ التَّوَلُّهِ، وَإِفْرَاطِ التَّدَلُّهِ، وَاللَّوْعَةِ المُؤْلِمَةِ، تَضَاعِيفُهَا، وَالحُرْقَةِ المُقْلِقَةِ تَكَالِيفُها، وَالدُّمُوعِ السَّائِلةِ قَطَرَاتُهَا، وَالضُّلُوعِ الصَّاعِدَةِ زَفَرَاتُهَا[1047]،

(Ve şimdi bildirilir ki çektiğim ve bizzat gördüğüm gam ve susuzluk, ağır yangın ve yürek darlığı, aşırı tutku ve çılgına dönme, katlandıkça elem veren gönül acısı, sıkıntıları perişan eden yanıklık, damlaları sel olan gözyaşları ve iniltileri yükselen kaburga kemikleri)

sözleriyle ifade edildikten sonra Ebû İsḥâḳ eṣ-Ṣâbî'nin şu beyitleriyle hâlet-i rûhiye adeta kanıtlanmıştır:

فَمِنْ مِثْلِ مَا فِي الْكَأْسِ عَيْنِيَ تَسْكُبُ تَشَابَهَ دَمْعِي إِذْ جَرَى وَمُدَامَتِي

جُفُونِي أَمْ مِنْ عَبْرَتِي كُنْتُ أَشْرَبُ فَوَاللهِ مَا أَدْرِي أَبِالْخَمْرِ أَسْبَلَتْ

Gözyaşım, aktığında şarabımla benzeşti

Zira gözüm, kadehdekinin benzerinden döküyor

[1047] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 57.

Vallahi bilmiyorum şarap mı akıttı göz kapaklarım

Yoksa gözyaşımdan mı içiyordum

Farsça münşeât bölümünde 3 numaralı şikâyet mektubunda muhataba önce

چه رواست از آن کان کرم که این خستهٔ زمانرا بنوشتهٔ یاد نیـــاورد، و شکـــستهٔ هجـــران را در زاویـــهٔ نـــسیان بگذارد[1048].

(O cömertlik madeninden ne revâdır ki zamanın bu hastasını bir mektupla hatırlamadı ve ayrılıktan kırılmışı unutulma köşesinde terk etti)

düz cümleleriyle sitemde bulunulmuş, ardından da yine Kemâl-i Ḫucendî'nin

یار بگزید بی وفایی را رفت و ببرید آشنایی را

Yâr vefâsızlığı seçti

Gitti de tanışıklığı kesti

beyti şâhit getirilerek dostun arayıp sormamasından yakınılmıştır.

Farsça münşeâtta 5 numaralı şevknâmede

و دیدهٔ رمد دیده از غایت هیجان اشواق، و ثوران اتواق، کم تواند غنود ، چه غمِ یارْ وَرَای غمِ روزگارسْـــت کـــه مفارقت انجامید، مرافقت ننمود[1049].

(Özlemler heyecanının ve istekler kıpırdamasının son sınırından dolayı iltihaplanmış (iltihap görmüş) göz, az uyuyabilir. Zamanın gamının ötesinde yârin gamı nedir ki? Ayrılık sona erdi, (yâr) murâfakat (yoldaşlık, beraber bulunma) etmedi)

cümlelerinin hemen ardından Kemâl-i Ḫucendî'nin

همه غمها جدا جدا بکشم جز غم و غصّهٔ جدایی را[1050]

Bütün gamları ayrı ayrı çekerim

Meğerki ayrılık gamı ve tasası olmasın

[1048] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 121.
[1049] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 126.
[1050] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 126.

beyti kaydedilerek özlem duygusu daha da kuvvetli aksettirilmiştir.

Türkçe münşeât bölümünde 6 numaralı mektup, vezîrin kâtib azlinden vazgeçmesi için Mevlânâ'nın öğüt dolu şu beytiyle sonlandırılmıştır:

مکن گرگی مرنجان همرهان را که تا چون گرگ در صحرا نمانی[1051]

Kurtluk etme ve yol arkadaşlarını kırma ki

Çölde kurt gibi kalmayasın (yaşamayasın)

Türkçe münşeâtta 8 numaralı mektupta dönemin vezirine hitâben ihtiyaçsızlık köşesinde "Allah, bana yeter"in okunduğu ve kanâat hazînesinde "Allah'ın rızâsı"nın arandığı ifade edildikten sonra

ولیك بو فقیره داء دیندن دلده خفقان و دیده ده یرقان بَلُوردی[1052].

(fakat bu fakîre borç hastalığından (derdinden) kalpte çarpıntı ve gözde sarılık belirdi)

düz cümleleriyle içinde bulunulan sıkıntılı durum ortaya konmuş, ardından da Şeyhî'nin

جان خسته در بدندکی صحت نه فایده

mısrâıyla borç sıkıntısının sebebiyet verdiği psikolojik durum daha da etkili bir şekilde ifade edilmiştir.

Türkçe münşeâtta 11 numaralı mektupta

عَلِمَ الْمُهَیْمِن که بو بنده یه هر لحظه ده مونس اول جنابك دلده ذکری و خاطرده خیالی در، و هر لمحده آرزوی وصلته میلی مبتلی نك صحته میلی در، یه اسیرك خلاصه، یه تشنه نك زلاله، یه عاشق آشفته نك حضور معشوقه، یه مسافرك وطنه، یه درویشك ماله، یه گرفتار شب کربتك طلوع صبح ایناسه[1053]،

(Gözeten (Allah), bilir ki bu kula her lahzada cana yakın olan, o cenâbın dilde anılması ve gönülde hayâlidir ve her lemha(ani bakış)da kavuşma arzusuna meyli mübtelânın sıhhate meylidir. Ya esîrin kurtuluşa ya susamışın soğuk, güzel ve tatlı

[1051] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 180.
[1052] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 181.
[1053] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 216.

suya ya çıldırırcasına seven(perişan) âşığın huzûr-ı ma'şûka ya misâfirin vatana ya dervişin mala ya sıkıntı gecesine tutulmuşun samîmiyet(dostluk) sabahının doğuşuna)

cümlelerinin ardından Mevlânâ'nın şu pek anlamlı beytiyle istişhâd edilerek özlem ortaya konmuştur:

دیدار ترا چشم همی دارد چشم　　گفتار ترا گوش همی دارد گوش

Göz, senin yüzünü gözler

Kulak, senin sözüne kulak verir

Maḳâle-i nuṣḥiyyede baştan sona Şeyhî'nin öğüt içerikli şiirlerine başvurulmaktadır. Şimdi örnek olarak ondan bir demet sunalım:

ارك دنیاده ادیدر قلانی　　قلانك كرچك اولمشدر یلانی

بلرون دردمند و پر بلاسن　　جهان آلایشینه مبتلاسِنْ

مجازی لذتی بك جهدله بُولرسن　　حقیقی عزتی رایگان اومَرْسِنْ[1054]

Erüñ dünyāda adıdur ḳalanı　　Ḳalanuñ gerçek olmışdur yalanı

Bilürven derd-mend ü pür-belāsın　　Cihān ālāyişine mübtelāsın

Mecāzī leẕẕeti biñ cehdle bulursın　　Ḥaḳīḳī ʿizzeti rāygān umarsın

Bu beyitlerle dünyanın fâni olduğu, kişinin dertli ve cihan süsüne, debdebesine düşkün olduğu, mecâzi lezzeti lezzeti bin gayretle bulduğu ve gerçek izzeti boşuna umduğu vurgulanmıştır. Yine bu düşünceyi yansıtan bir başka beyit de şudur:

جهانك درلكن بر دم دمشلر　　یرشمز بر دمه بك غم دمشلر[1055]

Cihānuñ dirligin bir dem dimişler　　Yaraşmaz bir deme biñ ġam dimişler

Burada da görüldüğü gibi dünya hayatının bir dem (an) olduğu ve bir deme bin gamın yaraşmayacağı ifade edilmiştir.

[1054] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 191.
[1055] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.

Arapça, Farsça ve Türkçe münşeât bölümlerinde tekrar tekrar başvurulan Farsça beyitlere gelince mukaddimede yer alan Kemâl-i Ḫucendî'ye ait

دل ز داروخانهٔ لطفت دوا دارد امید شربتی خاصی از آن دار الشفا دارد امید

Gönül, senin lütuf eczânenden ilaç umar

O şifâhâneden husûsi bir şerbet umar

beyti[1056], 15 numaralı[1057] ve 20 numaralı[1058] Farsça mektuplarda, yine mukaddimede bulunan Felekî-i Şîrvânî'ye ait

ز لطف خوب و شریفش دهان عقل پر از دُر ز طیب خلق لطیفش مشام روح پر از شم

Onun güzel ve onurlu lütfuyla aklın ağzı, inciyle doludur

Onun hoş ahlâkının güzel kokusuyla rûhun burnu, kokuyla doludur

beyti[1059], 7 numaralı Farsça mektupta[1060], 10 numaralı Arapça mektupta yer alan Kemâl-i Ḫucendî'ye ait

تحفهٔ لایق معشوق چو در دست نداشت عاشق زار بزاری و دعا پیش آمد

Elde maşûka layık armağan olmayınca

İnleyen âşık, inilti ve duâyla huzûra geldi

beyti[1061] 18 numaralı Farsça mektupta[1062], 14 numaralı Arapça mektupta[1063] yer alan Ẓahîr-i Fâryâbî'ye ait

یکی نفس بمن اَرْ لطفت التفات کند علاقهٔ نظر روزگار بگشاید

Senin lütfun, bana bir nefes bağışlarsa

Zamanın bakış ilgisini açar

[1056] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 14.
[1057] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 143.
[1058] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 157.
[1059] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 21.
[1060] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 130.
[1061] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 64.
[1062] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 152.
[1063] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 75.

beyti 18 numaralı Farsça mektupta[1064], 24 numaralı Arapça mektupta[1065] yer alan Ẓahîr-i Fâryâbî'ye ait

بر درگه تو امید را فال نا آمده جز "أَصَبْتَ فَالْزَمْ"

Senin dergâhında ümit falı

"İsâbet ettin devâm et"ten başka şekilde gelmemiştir

beyti 16 numaralı Farsça mektupta[1066], 1 numaralı Farsça mektupta[1067] yer alan Ḥâfıẓ-ı Şîrâzî'ye ait

در آ که در دل خسته توان در آید باز بیا که بر تن مرده روان در آید باز

Gel, yaralı gönülde güç tekrar ortaya çıkar

Gel, ölü vücuda ruh tekrar girer

beyti 3 numaralı Türkçe mektupta[1068], 4 numaralı Farsça mektupta[1069] nispetsiz olarak yer alan

خطّت چو مسك منجمد از خندهٔ هوا لفظت چو در منعقد از گریهٔ غمام

Senin hattın, havanın gülmesinden donmuş misk gibidir

Senin lafzın, bulutun ağlamasından katılaşmış inci gibidir

beyti 3 numaralı Türkçe mektupta[1070], 15 numaralı Farsça mektupta[1071] yer alan Selmân-ı Sâvecî'ye ait

در شب تاریك حرمان ره روی امید را جز فروغی اختر رایش نباشد رهبری

Mahrûmiyetin karanlık gecesinde umuda rehberlik vardır

Onun görüş yıldızının aydınlığından başka bir rehber yoktur

[1064] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 153.
[1065] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 96.
[1066] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 148.
[1067] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 114.
[1068] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 164.
[1069] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 122.
[1070] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 164.
[1071] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 144.

beyti 16 numaralı Farsça mektupta[1072], 16 numaralı Farsça mektupta[1073] yer alan Sa‘dî-i Şîrâzî’ye ait

دنیا مثال بحر محیطست پر نهنگ　　آسُوده عارفان که گرفتند ساحلی

Dünya timsahla dolu okyanusa benzer

Gönlü rahat ârifler, bir sâhil tuttular

beyti 19 numaralı Farsça mektupta[1074], 16 numaralı Farsça mektupta[1075] yer alan ‘Ubeyd-i Zâkânî’ye ait

باد عمرت بی قیاس و باد عیشت بر دوام　　باد بختت کامران و باد جاهت پایدار

Ömrün kıyassız, yaşamın dâimî olsun

Bahtın açık, makâmın pâyidâr olsun

beyti 1 numaralı Türkçe mektupta[1076], 5 numaralı Arapça mektupta[1077] yer alan Kemâl-i Ḫucendî’ye ait

زحمت آن در مده ای سر که از ما دوسترا　　این گرانی بس که جان بر آستان خدمتت

Ey baş, o kapıya sıkıntı verme, çünkü bizden dosta

Bu, canın hizmetin eşiğinde olma ağırlığı yeterli

beyti 18 numaralı Farsça mektupta[1078], 17 numaralı Farsça mektupta[1079] Ebû Sa‘îd-i Ebü’l-Ḫayr’a ait

پر می نشود کاسهٔ سرها ز هوس　　هر کاسه که سرنگون بود پر نشود

Kafatasları, hevesten meyle dolmaz

Devrilen (baş aşağı olan) hiçbir kâse dolu olmaz

[1072] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 147.
[1073] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 145.
[1074] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 155.
[1075] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 148.
[1076] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 160.
[1077] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 49.
[1078] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 152.
[1079] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 150.

beyti 19 numaralı Farsça mektupta[1080], 17 numaralı Farsça mektupta[1081] Kemâl-i Ḫucendî'ye ait

دوستهای همه عالم بروب از دل کمال پاك باید داشتن خلوت سرای دوسترا

Kemâl, gönülden dünyanın bütün dostlarını at/süpür

Dostun halvet sarayını temiz tutmak gerekir

beyti 19 numaralı Farsça mektupta[1082], 4 numaralı Türkçe mektupta[1083] Firdevsî'ye ait

بترد مهان و بترد کِهان بآزارِ موری نیرزد جهان

Büyüklerin ve küçüklerin yanında

Dünya bir karıncayı incitmeye değmez

beyti 6 numaralı Türkçe mektupta[1084] tekrar istişhâda konu olmuştur.

Arapça, Farsça ve Türkçe münşeât bölümlerinde tekrar tekrar başvurulan Arapça beyitlere gelince 14 numaralı Arapça mektupta yer alan[1085] 'Amr b. el-İṭnâbe'ye ait

أَقُولُ لَهَا إِذَا جَشَأَتْ وَجَاشَتْ مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

Kalkıp da galeyâna geldiğinde ona (nefsime) derim

Sebât et ki övülesin veya müsterîh olasın

beyti 17 numaralı Arapça mektupta[1086], 18 numaralı Arapça mektupta[1087] Ebû Temmâm'a ait

لَوْ حَارَ مُرْتَادُ المَنِيَّةِ لَمْ يَجِدْ إِلاَّ الفِرَاقَ عَلَى النُّفُوسِ دَلِيلا

Rûhları talep eden, ölüm yolunu şaşırmış olsa

[1080] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 154.
[1081] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 151.
[1082] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 155.
[1083] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 167.
[1084] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 180.
[1085] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 74.
[1086] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 82.
[1087] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 84.

(Onlara ulaşmak için) ayrılıktan başka delîl bulamaz

beyti 10 numaralı Türkçe mektupta[1088], 27 numaralı Arapça mektuptaki[1089]

جَمَالُك كَالبَدْرِ المُضِيئِ يَلُوحُ وَخُلْقُك كَالمِسْكِ الذَّكِيِّ يَفُوحُ

Senin cemâlin/güzelliğin, ışık veren dolunay gibi parlıyor

Ve senin ahlâkın, hoş kokulu misk gibi yayılıyor

beyti de 4 numaralı Türkçe mektupta[1090] yeniden yer almıştır.

d. Meseller ve Hikmetli Sözler

Arapça'da *mesel* (çoğulu emsâl) "benzemek, benzeri olmak" manasındaki müsûl kökünden türemiş bir sıfat olup "benzeyen" demektir. Misl ve mesîl de aynı anlamda kullanılır. Mesel ayrıca "sıfat, vasıf, söz, ibret ve kıssa" manalarına gelir[1091]. Bir meseli diğer söz çeşitlerinden ayıran temel vasıflar lafzının kısa, anlamının doğru, aynı zamanda yaygın ve anonim olması, formunun da değişmez, klişe söz niteliğinde bulunmasıdır. Meselin bu temel unsurlar dikkate alınarak yapılacak tanımı şöyle olabilir: *Mesel*, atalardan gelen ve onarın yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslî durumuna benzeyen hâlleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiştir. Ancak bu unsurların bir kısmını kendinde toplayan ve bazı emsâl kitaplarında mesel ya da mesel gibi kabul edilerek yer verilen birçok türe de rastlanmaktadır. Bunlar hikmet (vecîze, kelâm-ı kibâr), deyim, mükennâ, mübennâ, tağlib tesniyesi, "ef'alü min…" formu ve benzerleridir. Türkçe'de vecîze (özdeyiş, özlü söz) ve *kelâm-ı kibâr* diye adlandırılan hikmetle mesel arasında şu farklar belirlenmiştir: *Hikmet* çoğunlukla öğüt ve ders vermek amacıyla peygamber, filozof, düşünür, şair, edip, hatip, âlim gibi seçkin zümreye mensup bir kişi tarafından söylenmiş olan, bir hayat tecrübesini dile getiren özlü sözdür; meselin ayırıcı niteliği ise belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşıp halka mal olarak anonim hâle gelmesidir. Bu sebeple hikmet

[1088] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 214.
[1089] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 103.
[1090] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 122.
[1091] İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "mṯl", XI, 610-611.

mesel kadar yaygın değildir ve aslında mesel hikmetin yaygınlık kazanarak anonimleşmiş şeklidir. Hikmet daima doğru görüş içerirken mesel içermeyebilir; hikmetin esası mana doğruluğu, meselin esası teşbihtir. Mesel daima veciz olurken hikmet olmayabilir. Meselde amaç kanıt olarak söylenmesi, hikmetin amacı ise öğüt ve irşaddır[1092].

Şehirli Araplar için II. (VIII.) yüzyılın yarısına, bedevî Araplar için IV. (X.) yüzyılın sonuna kadar uzanan ve cahiliye devrinden itibaren başlayan dönem ihticâc (istişhâd) dönemi olarak kabul edilmiş, bu asırlarda ortaya çıkan meseller kadîm meseller diye nitelendirilmiştir. Bu yüzyıllarda Araplar melezleşmediği, bu sebeple dilleri bozulmadığı için onların şiirleri ve meselleri kelimelerin anlam ve yapıları ile gramer kurallarını belirlemede şâhid olarak görülmüştür. Bundan sonra söylenen meseller dili bozulmuş melez Araplar'ın (müvelledûn) ürünü şeklinde görüldüğünden şâhid olarak kullanılmamıştır. Arabî mesel-müvelled mesel ayrımını ilk yapan müellif Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971'den önce) olmuştur. *Cemheratü'l-emṡâl* ve *Mecma'u'l-emṡâl*'de de yer verilen müvelled meseller garîb kelimelerin bulunmaması, ibarelerinin yalın olması, seci, izdivaç, tıbâk ve mukâbele gibi lafzî sanatlar içermesiyle kadîm mesellerden ayrılır.

Edebî yönden meseller teşbih, istiâre, kinâye ve hakikat gibi beyan şekilleri; seci, cinas, tıbâk, mukâbele ve izdivaç gibi lafzî sanat nevileri içermeleri dolayısıyla sanatlı nesir türü sayılır. Soyut fikirleri somut örnek ve benzetmeyle reddedilmez bir gerçek hâlinde sunarak onların zihinlerde yerleşmesini sağlar. Etkileme, ikna etme, nesilleri iyiye ve güzele yönlendirmedeki inkâr edilemez rolleri sebebiyle başta Kur'ân olmak üzere kutsal kitaplarda, peygamberlerin öğüt ve dualarında bolca mevcuttur. Hz. Peygamber'in "cevâmiu'l-kelim" türü hadisleri içinde mesel olanların sayısı az değildir. Hatipler ve sanatlı nesir yazarları kanıtlama ögesi olarak mesele sıkça başvururlar[1093].

Şimdi *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de önemli bir yer tutan mesellerle nasıl istişhad edildiğini bazı örneklerle izah etmek istiyoruz.

[1092] İsmail Durmuş, "Mesel" mad., **DİA**, Ankara 2004, XXIX, 293.
[1093] Durmuş**,** "Mesel" mad., XXIX, 295-296.

Örneğin Arapça münşeât bölümünde 19 numaralı terbiye isteğine dair mektupta başa gelen dehrin musibetlerine aldırış edilmeden çalışıldığı ve gayret sarf edildiği, ancak bahtsızlığın peşi bırakmadığı ifade edildikten sonra

... حَتَّى جَعَلَهُ هَؤُلاَءِ العُتَاةُ مَطْرُوحًا فِي طُرُقِ النِّسْيَانِ، غَيْرَ مَرْفُوعٍ عَنِ البَيْنِ، وَفِي مَسْقَطِ رَكْبِ المُلِمَّاتِ مَضْرِبًا لِلَطْمَةِ وَلَقَدْ جَاوَزَ الحِزَامُ الطُّبْيَيْنِ، وَمَسِيلِ طُغْيَانِ البَلْوَى، مَوْرِدًا لِغَمْرَةِ بَلَغَ السَّيْلُ الزُّبَى[1094]...

(Nihâyet o haddi aşanlar (engel ve terslikler, düşmanlıklar), unutulma yollarına onu savurup attı, ayrılık ve uzaklıktan kaldırmadı, felâketler kervanının konakladığı yerde "bıçak kemiğe dayandı" tokatının vurulduğu yer ve belâ selinin aktığı yerde "iş çığrından çıkmıştır" tufanının geldiği yer (kaynağı) yaptı.)

cümlelerinde de işin artık dayanılmaz bir noktaya geldiğini ortaya koymak için "جَاوَزَ الحِزَامُ الطُّبْيَيْنِ" (bıçak kemiğe dayandı) ve "بَلَغَ السَّيْلُ الزُّبَى" (iş çığrından çıkmıştır) atasözleriyle istişhâd edilmiş ve mana pekiştirilmiştir.

Farsça münşeât bölümünde 3 numaralı şikâyet mektubunda

چه رواست از آن کان کرم که این خستهٔ زمانرا بنوشتهٔ یاد نیاورد، و شکستهٔ هجران را در زاویهٔ نسیان بگذارد[1095]...

(O cömertlik madeninden ne revâdır ki zamanın bu hastasını bir mektupla hatırlamadı ve ayrılıktan kırılmışı unutulma köşesinde terk etti…)

cümlesiyle ve ardından gelen aynı mâhiyetteki beyitlerle muhâtaba sitem ifade edildikten sonra adeta bu şikayette haklılık payı bulunduğunu ortaya koymak için "تَفِيضُ الكَأْسُ عِنْدَ امْتِلاَئِهَا" (Bardak dolduğunda taşar) mesel-i sâiri/atasözü ile istişhâd edilmiştir.

Türkçe münşeât bölümünde 8 numaralı mektupta "إِذَا مَلَكْتَ فَأَسْجِحْ" (Gücü elde ettiğinde güzelce affet) meseli hapsedilmiş vezire zarar kastı sırasında bundan vazgeçirmek için şâhit getirilmiştir. Mektuptaki sözkonusu ifade aynen şöyledir:

[1094] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 86.
[1095] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 121.

... نداء هاتف ﴿وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾ مستمع اوله، و مناصّ اجماعده جمال نثر ناطقهٔ حسناءِ "إِذَا مَلَكْتَ فَأَسْجِحْ" مرأى ده قله، و نغمهٔ نواى نظم ناطقهٔ خوش سِرَا مسمع ده دوشه[1096]...

Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 4 numaralı mektupta

وَجْهِ أَوَّلْ: مشرك دشمن مرهوب و اسبابِ مَخوف خَصْم مؤمن پر احتياط و پر تدارك، اما نفس اماره دشمن محبوب و مقبول، و آدمى محبوبِ عَيْبندَن غفلتله مجبول، قالوا: الحُبُّ يُعْمِي ، اَندَندُر كه امير المؤمنين عمر بن الخطاب رض احتياطِ غفلتدَنْ و لطف اِنصافدَن كه خيرِ اَوصافدُر مُدام دِرلرمش: "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي"، عيبَه تنبيهِ هديه و عطيّه عد اتدُكلرِى[1097]...

cümlelerinde insanın yapısında ve yaratılışında sevdiğinin aybından gafletin bulunduğu ifade edilirken "الحُبُّ يُعْمِي" (Aşk gözü kör eder) atasözüyle istişhâd edilmiştir, sonra kişiye aybının gösterilmesinin öneminden bahsedilirken de Hz. Ömer'in meşhur "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي" (Bana ayıplarımı hediye eden (gösteren) kişiye Allah, merhamet etsin) hikmetli sözüne başvurulmuştur.

9 numaralı tebrik mektubunda ise ardı ardına "أَعْطَى القَوْسَ بَارِيهَا" ve "لَزَمَانٌ يَهُمُّ بِالإِحْسَانِ" meselleri kaydedilerek muhatabın elde ettiği makamdan duyulan sevinç dile getirildiği gibi onun bunu hak ettiği de vurgulanmıştır. İfade şöyledir:

عروس دل منصهٔ رفعتده جواهر سرور نظم ايتدى كه، قطعَه: ... و ازهار امثال نثر ايتدى كه، "أَعْطَى القَوْسَ بَارِيهَا"، و"لَزَمَانٌ يَهُمُّ بِالإِحْسَانِ" [1098]...

(Gönül gelini, yükseklik kürsüsünde sevinç cevherleri nazm etti (dizdi) ki… ve atasözü çiçekleri nesretti (saçtı) ki "emaneti ehline verdi" ve "kesinlikle zaman, ihsâna niyetlenir".)

Ayrıca burada kullanılan "atasözü çiçekleri nesretti" ifadesi, mesellerin nesir kapsamında olduğunu da ortaya koymaktadır.

[1096] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye,** s. 209.
[1097] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 168-169.
[1098] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 212.

2. Mektuplarda Tekrarlar

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de ithâf yazısında geçen

أَلِفَ فَالِي بِأَلِفِ إِنْسَانِ العَيْنِ وَعَيْنِ الإِنْسَانِ، وَغَيْنِ عَيْنِ عِنَايَةٍ تُومِئُ حُرُوفُ كُلِّهَا كَلحَاظِ عُيُونِ الحِسَانِ، إِلَى تَنَاوُلِ أَقْدَاحِ الإِحْسَانِ، فَأَنِسَ لَهِيبُ فُؤَادِي بِطَيْفِ خَيَالِ جَنَّةِ عَدْنٍ، وَمَعِينِ عَيْنٍ أَثْمَارُها عَــوَارِفُ وَأَنْهَارُهَــا مَعَــارِفُ، وَأَزْهَارُهــا لَطَائِفُ[1099].

cümleleri, 20. Arapça mektupta

... أَلِفَ فَالُهُ بِأَلِفِ إِنْسَانِ العَيْنِ، وَعَيْنِ عِيَارِ الإِنْسَانِ، وَغَيْنِ عَيْنِ عِنَايَةٍ تُومِئُ هَذِهِ الحُرُوفُ كُلُّهَا كَلحَاظِ عُيُونِ الحِــسَانِ، إِلَى دَرْكِ آمَالِ الرُّوحِ وَأَمَانِيِّ الجَنَانِ، فَأَنِسَ لَهِيبُ فُؤَادِهِ بِطَيْفِ خَيَالِ جَنَّةِ عَدْنٍ وَمَعِينِ عَيْنٍ ثِمَارُهَــا عَــوَارِفُ المَعَــارِفِ، وَرِكَازُهَا كَنْزُ اللَّطَائِفِ[1100].

şeklini almıştır. Burada فَالِي yerine فَالُه ve فُــؤَادِي yerine de فُــؤَادُه getirilerek zamirlerde değişiklik yapılmıştır. Sonra وَعَيْنِ الإِنْسَانِ yerine ,وَعَيْنِ عِيَارِ الإِنْسَانِ yerine هَــذِهِ حُرُوفُ كُلِّهَــا ,إِلَى دَرْكِ آمَالِ الرُّوحِ وَأَمَانِيِّ الجَنَانِ yerine إِلَى تَنَاوُلِ أَقْدَاحِ الإِحْسَانِ ,الحُرُوفُ كُلُّهَا أَثْمَارُها عَوَارِفُ وَأَنْهَارُهَا مَعَارِفُ وَأَزْهَارُهــا لَطَــائِفُ yerine de وَرِكَازُهَــا كَنْــزُ اللَّطَــائِفِ ve son olarak ثِمَارُهَا عَوَارِفُ المَعَارِفِ yerine getirilerek kelimelerde ve ibarelerde değişikliğe gidilmiştir.

Eserin mukaddimesinde Fâtih Sultan Mehmed'i niteleyen

... لِمَلِكٍ شَيَّدَ قَوَاعِدَ سَلْطَنَتِهِ مُهَنْدِسُ رَفَعْنَا ﴿مَكَانًا عَلِيًّا﴾ ، فَظَلَّ أَرْكَانُهَا بُنْيَانًا مَرْصُوصًا سَوِيًّا[1101]...

cümleleri, 19. Arapça mektupta

... إِلَى سُدَّةٍ شَيَّدَ قَوَاعِدَهَا مُهَنْدِسُ رَفَعْنَا ﴿مَكَانًا عَلِيًّا﴾ ، فَظَلَّ مِظَلَّةُ أَعَالِيهَا لِلَهِيــفِ أَبِــي لَهَــبِ الحَــدَثَانِ مَوْقِعًــا مَحْمِيًّا[1102]...

[1099] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 20-21.
[1100] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 88.
[1101] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 8.
[1102] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 85.

şeklinde لِمَلِكٍ yerine إِلَى سُدَّةٍ ve سَوِيًّا yerine de أَرْكَانُهَا بُنْيَانًا مَرْصُوصًا مِظَلَّةُ أَعَالِيهَا لِلَهِيفِ أَبِي لَهَبٍ getirilerek tekrar edilmiştir. Yine mukaddimede Vezir Mahmud Paşa'yı vasfeden

... لِوَزِيرٍ حَسُنَ جَمَالُ الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، وَمَلِئَ صَدَفُ السَّمْعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ على آلَائِهِ[1103]...

cümleleri, 10. Arapça mektupta

... وَأَصْدَافُ الْمَسَامِعِ بِدُرَرِ حُسْنِ الثَّنَاءِ مَمْلُوَّةٌ، وَمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ بِجَمَالِ الْعِلْمِ مَصْقُولَةٌ مَجْلُوَّةٌ[1104]...

şeklini almıştır. Burada dikkati çeken noktalar, mukaddimedeki حَسُنَ جَمَالُ الْمُلْكِ بِمَرَايَا وَمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ بِجَمَالِ الْعِلْمِ مَصْقُولَةٌ مَجْلُوَّةٌ şeklinde isim cümlesinin mektupta ثَوَاقِبِ آرَائِهِ cümlesine dönüştürülmesi ve ikinci sırada yer alması ve mukaddimedeki وَمَلِئَ صَدَفُ السَّمْعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ على آلَائِهِ şeklinde cümlesinin mektupta وَأَصْدَافُ الْمَسَامِعِ بِدُرَرِ حُسْنِ الثَّنَاءِ مَمْلُوَّةٌ isim cümlesine dönüştürülmesi ve ilk sırada yer alması ve son olarak da mukaddimedeki حَسُنَ جَمَالُ الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ cümlesinde bulunmamasına karşın mektupta بِجَمَالِ الْعِلْمِ مَصْقُولَةٌ مَجْلُوَّةٌ ifadesinin ilave edilmesidir. Yine Vezir Mahmud Paşa'yı niteleyen sözkonusu cümleler, 24. Arapça mektupta

... أَحْسَنَ جَمَالَ الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، وَزَادَهُ بَهْجَةً بِمَوَائِدِ زَوَائِدِ آلَائِهِ[1105]...

şeklini almıştır. Burada da dikkati çeken, mukaddimedeki حَسُنَ geçişsiz/lâzım fiiliyle başlayan حَسُنَ جَمَالُ الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ fiil cümlesinin mektupta أَحْسَنَ geçişli/müteaddî fiiliyle başlayan أَحْسَنَ جَمَالَ الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ fiil cümlesine dönüşmesi ve mukaddimedeki وَمَلِئَ صَدَفُ السَّمْعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ على آلَائِهِ cümlesinin mektupta وَزَادَهُ بَهْجَةً بِمَوَائِدِ زَوَائِدِ آلَائِهِ şeklini alması, آلَائِهِ dışında kelimelerin tamamının değişmesi, ama anlam yönünden yine mukaddimedeki cümleyle ilgili olmasıdır. Son olarak Vezir Mahmud

[1103] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 8.
[1104] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 63.
[1105] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 96.

Paşa'yı niteleyen sözkonusu cümleler (حَسُنَ جَمَالُ الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، وَمَلِئَ صَدَفُ السَّمْعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ عَلَى آلاَئِهِ), Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 16 numaralı Farsça mektupta

حَسُنَ جَمَالُ الكَمَالِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، وَمَلِئَ أَصْدَافُ المَسَامِعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ عَلَى آلاَئِهِ[1106]

şeklini almıştır. Burada da جَمَالُ الْمُلْكِ yerine جَمَالُ الكَمَالِ ve صَدَفُ السَّمْعِ yerine de أَصْدَافُ المَسَامِعِ getirilmiştir.

Eserin mukaddimesindeki

... فَلاَ غَرْوَ لِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ، وَلِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ[1107]...

cümlesi, 19. Arapça mektupta

لاَ غَرْوَ لِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ، وَلِلْبَدْرِ أَنْ يَلُوحَ[1108].

biçimindedir ve mukaddimedeki وَلِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ, mektupta ilk sırada, mukaddimedeki لِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ da mektupta وَلِلْبَدْرِ أَنْ يَلُوحَ şeklinde değiştirilerek ikinci sırada yer almıştır. Yine mukaddimedeki sözkonusu cümle, 27. Arapça mektupta

فَلاَ غَرْوَ لِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ، وَلِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ[1109].

şeklindedir ve sadece mukaddimedeki لِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ mektupta ikinci sırada ve mukaddimedeki لِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ da mektupta birinci sırada yer almıştır.

24. Arapça mektuptaki

... ضَعَّفَ الأَيَادِيَ بِهِمَّتِهِ الزَّاهِرَةِ، وَأَضْعَفَ الأَعَادِيَ بِسَطْوَتِه القَاهِرَةِ[1110]...

cümlesi, Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 16. Farsça mektupta

... ضَعَّفَ الأَيَادِيَ بِهِمَّتِهِ الزَّاهِرَةِ، وَأَضْعَفَ الأَعَادِيَ بِهَيْبَتِهِ القَاهِرَةِ[1111]...

[1106] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 147.
[1107] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 23.
[1108] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 87.
[1109] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 103.
[1110] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 96.

biçiminde sadece بِـسَطْوَتِه yerine بِهَيْبَتِـهِ getirilerek tekrarlanmıştır. Yine 24. Arapça mektuptaki

... يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ لِبَذْلِ الوَرَى، مَفْتُوحَتَانِ لِنَشْرِ النَّدَى[1112]...

cümlesi, Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 5. Türkçe mektupta

... يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ مَفْتُوحَتَانِ[1113]...

şeklinde biraz kısaltılmış olarak yer almıştır.

27. Arapça mektuptaki

... طَالَمَا تَسَلْسَلَ فِي وَجْنَةِ حُسْنِهَا، كَاكُولُ الكَلَالِ، وَدَارَ لِرَفْعِهِ عَنْهَا نَسِيمُ الخَيَالِ[1114]...

cümlesi, Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 16. Farsça mektupta

... طَالَمَا تَسَلْسَلَ فِي وَجْنَةِ مَحْمَدَتِهِ كَاكُولُ الكَلَالِ، وَدَارَ لِرَفْعِهِ عَنْهَا نَسِيمُ الفِكْرِ وَالخَيَالِ[1115]...

biçimindedir ve حُسْنِهَا yerine مَحْمَدَتِهِ ve نَسِيمُ الخَيَالِ yerine de نَسِيمُ الفِكْرِ وَالخَيَـالِ getirilmiştir. Böylece sözkonusu cümle, bir zamir ve bir kelimede değişiklikle ve bir kelime ilavesiyle yinelenmiştir.

28. Arapça mektuptaki

... إِلَى حَضْرَةِ مَنْ كَرَمُهُ مُقَدِّمَةُ الكَرَامَاتِ الأَبَدِيَّةِ، وَنِعَمُهُ ذَخِيرَةُ السَّعَادَاتِ السَّرْمَدِيَّةِ[1116]...

cümlesi, Mısır sultanına gönderilen 29 numaralı Arapça mektupta

... وَهُوَ حَضْرَةُ مَنْ كَرَمُهُ مُقَدِّمَةُ الكَرَامَاتِ الأَبَدِيَّةِ، وَنِعَمُهُ ذَخِيرَةُ السَّعَادَاتِ السَّرْمَدِيَّة[1117]...

şeklinde aynen tekrarlanmıştır.

8 numaralı Farsça mektubun sonundaki

ایزد ﴿سُبْحَانَهُ﴾ دولت خداوندی را که، طراز کسوت معالی، و زینت ایام و لیالیست، روز بروز افزون دارد[1118].

[1111] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 147.
[1112] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 96.
[1113] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 179.
[1114] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 103.
[1115] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 148.
[1116] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 104.
[1117] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 106.

cümlesi, 14 numaralı Farsça mektubun sonunda şu şekilde tekrarlanmıştır:

ایزد تعال دولت خداوندی را که، طراز کسوت معالی، و زینت ایام و لیالی است، روز بروز افزون دارد [1119]

Burada sadece ﴿سُبْحَانَهُ﴾ yerine تعالی kelimesi getirilmiştir.

3. Mektuplarda Teknik Terimlerin Kullanılması

Hüsamzâde mektuplarında özellikle sarf, nahiv, belâgat, mantık, tasavvuf vb. ilimlerin terimlerini yeri geldikçe kullanmaktadır. Şimdi bunları örneklemek istiyoruz.

Mesela Farsça münşeât bölümünde Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan 16 numaralı mektuptaki

... بعد ما امّاره که از **مطمئنه** جواب شنید طَوْعًا اَوْ کَرْهًا برهم شد، و شروع کرد بمعارضهٔ دهر، و گفت دهـــر را چندین مناصب و مراتب که بترد تو جمع اند، چرا بما از وی نصیبی نمی رسد، دهر گفـــت مناصـــب و مراتـــب **وزن جمعست**، نشنیدی **زنهٔ جمع منتهی جموع** عِلّت **منع صرفست**، از آن جهت ترا **بصرف** نمی باشد سبیل، **امّاره** گفت پس کسی که در **موقع نصب** عَلَی **التَّمْیِیزِ** باشد، از چه سبب **عمل جر** بصف نعال، یا کسی که در **موقع نـــصب** عَلَـــی المَدْحِ باشد، از چه سبب **عمل کسر** بسوء حال[1120]...

(Mutmainneden cevâp işiten emmâre, bundan sonra ister istemez pişman oldu, dehre karşı çıkmaya başladı ve dehre şöyle dedi: Bu kadar manâsıb (makâm) ve merâtib (mertebe)i senin yanında toplarlar, niçin bize ondan bir pay ulaşmıyor? Dehr, şöyle dedi: "مناصـــب" ve "مراتـــب", cemi veznidir, duymadın mı? Cem-i müntehâ-yı cümû' vezni, gayr-ı munsarıflık (sarfı engelleme) sebebidir, o yüzden sana sarfa yol yoktur. Emmâre, şöyle cevâp verdi: O kimse ki temyîz üzere nasb mevkiinde olur. Ayakkabı çıkarılan yere cer/çekme ameli ne sebeple meydana geldi? Ey medh üzere nasb mevkiinde olan kimse, kötü hâle/perişanlığa kesr ameli ne sebeptendir?)

cümlelerinde sarf terimlerinden *cemi* [جمع], *cemi vezni* [وزن جمـــع], *cem'-i müntehâ-yı cümû' vezni* [زنهٔ جمع منتهی جموع] ve nahiv terimlerinden *gayr-ı munsarıflık* [منع صـــرف],

[1118] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 133.
[1119] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 142.
[1120] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 146.

sarf/munsarıf olma [صرف], *nasb mahalli* [موقع نصب], *temyîz* [التَّمْيِيزِ], *cer ameli* [عمل جر] ve *kesr ameli* [عمـــل كـــسر] kullanılmıştır. Ayrıca bu pasajda tasavvuf terimlerinden *emmâre/nefs-i emmâre* [امّـــاره] ve *mutmainne/nefs-i mutamainne* [مطمئنـــه] de göze çarpmaktadır.

11 numaralı Arapça mektubun sonundaki

لاَ زَالَ أَذْيَالُ أَلْطَافِهِ **مَجْرُورَاتٍ لِلْمُضَافِينَ**، وَأَمْدَادُ مَوَائِدِ نَعْمَائِهِ مَمْدُودَاتٍ لِلْمُضَافِينَ[1121]

(Daima onun lütuflarının etek (kuyruk, uç)leri, katılanlar (izafe edilenler, muzâflar) için çekilsin (cer edilsin) ve onun nimet/ihsan sofralarının yardımları ağırlananlar için yayılsın (uzatılsın)

dua cümlesinde nahiv terimlerinden *mecrûr* [مَجْـــرُور] ve *muzâf* [مُـــضَاف] dikkati çekmektedir.

7 numaralı Arapça mektupta Hüsamzâde, içinde bulunduğu sıkıntılı durumu harika benzetmelerle ifade ettikten sonra şu cümleleri kaydetmektedir:

هَذَا بَابٌ لَوْ تَصَدَّيْتُ لِنَيْلِ غَايَتِهِ بِأَنْوَاعِ **التَّشْبِيهَاتِ** البَديعةِ، وتَشَبَّثْتُ بِذَيْلِ رِوايته بِأَصْنافِ التقريراتِ الغَريبـــةِ، لَتَقَاصَرَ **الإِطْنَابُ** عَنْ إِدْرَاكِ فُصُولِهِ، وَلَمْ يُحِطِ الإِسْهَابُ بِتَعْدَادِ فُرُوعِهِ وَأُصُولِه[1122].

(Bu öyle bir konudur ki hârika (bedî‘) teşbîh çeşitleriyle son noktasına ve maksadına erişmeye çalışsaydım ve ilgi çekici anlatım türleriyle rivâyetinin eteğine tutunsaydım (rivâyet etmeyi, nakletmeyi bırakmasaydım), itnap (sözü uzatış), onun fasıllarını kavramakta yetersiz kalır ve detaya iniş, onun köklerini ve dallarını (özünü ve ayrıntısını) kapsamlı bir şekilde veremezdi).

Burada belâgatın dallarından beyânın terimi durumundaki *teşbîh* [تـــشبيه] ve yine bir diğer dalı olan meâninin ıstılahı durumundaki *itnâb* [إطناب] kullanılmıştır. Yine Fâtih Sultan Mehmed'e yazılan Türkçe münşeât bölümünün 5. mektubundaki

... وَنِعْمَ **صَنْعَةُ القَلْبِ** فِي "كَلاَمُ المُلُوكِ مُلُوكُ الكَلاَمِ"[1123]...

[1121] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 67.
[1122] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 55.

cümlesinde de belâgatın bir dalı durumundaki bedî'nin terimlerinden *kalb sanatı* [صَنْعَةُ القَلْبِ]'na yer verilmiştir.

Farsça münşeât bölümündeki 16. mektupta ise

... دهر گفت **قضایای منحرفهٔ** ما از مُوجَّهاتست[1124]...

(Dehr, şöyle dedi: Bizim sapan/münharif önerme/kazıyyelerimiz, vecihlere ayrılır)

cümlesinde *münharif kaziyeler* [قضایای منحرفه] bir mantık terimidir.

Türkçe münşeât bölümünde 4 numaralı mektuptaki

... وَجْهِ ثَانِی مخالفتِ **هوای نفسله** دُرْ **معرفة الله** که مقصود آفرینش در[1125]...

cümlesinde de tasvvuf terimlerinden *hevâ-yı nefs* [هوای نفس] ve *marifetullah* [معرفة الله] dikkati çekmektedir.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür ve bunların dışında bazı mektuplarda hadis, fıkıh, kelam ve astronomi terimlerine de rastlanabilmektedir.

4. Mektuplarda En Çok Kullanılan Sanatlar

Burada öncelikle eserde en çok kullanılan bedî' sanatları, daha sonra da beyan sanatı teşbîh ele alınacaktır.

a. Cinâs

Cinâs kelimesi, sözlükte mücânese gibi mufâ'ale babından mastardır ve iki şeyin birbirine benzemesi anlamına gelir[1126]. Terim olarak ise belâğatın bedî' kısmında yer alan lafzî sanatlardan biridir. Bu sanat, manaları farklı, yazılışı veya söylenişleri aynı yahut benzer olan kelimelerin bir arada kullanılmasıdır[1127]. Bu

---

[1123] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 179.
[1124] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 146.
[1125] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 169.
[1126] İbn Manẓûr, **Lisânü'l-'Arab**, "cns",VI, 43; Hikmet Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, Nil Yay., İzmir 1999, s. 22.
[1127] Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekir b. Muḥammed b. Ali es-Sekkâkî, **Kitâbü Miftâḥi'l-'ulûm**, el-Maṭba'atü'l-edebiyye, Mışır 1317 h., s. 227; Celâlüddîn Muḥammed b. 'Abdirraḥmân el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ fî 'ulûmi'l-belâğa**, şerh, ta'lîk ve tenkîh Muḥammed 'Abdülmün'im Ḫafâcî, V. Baskı, yy. 1400/1980, II, 535; Sa'duddîn et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, Maṭba'atü el-Ḥâc el-Muḥarrem Efendi el-Bosnevî, yy. 1289 h., s. 404; Muallim Nâci, **Istılâhât-ı Edebiyye**, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1307 **h.,** s. 241; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 31.

sanata *tecnîs*, *tecânüs* ve *mücânese* de denir. Cinâsın faydası, "lafızların birbirine benzemesi muhatapta dinleme arzusu uyandırır" şeklinde ifade edilmiştir[1128].

(1) Cinâsın Kısımları

Cinâs, önce *cinâs-ı tâm* ve *cinâs-ı gayr-ı tâm* olmak üzere iki kısma ayrılır.

(i) Tâm Cinâs

Kelimeler arasında dört vecih denilen "harfleri, harflerin sayıları, sıraları ve harekeleri" yönünden tam bir ittifak varsa, böyle kelimelerle yapılan cinâs, *tam cinâs*tır[1129]. Tam cinâs, içinde kullanılan kelimelere göre birkaç kısma ayrılır:

Mümâsil Cinâs

Aynı cinsten olan kelimelerle (Arapça'da isim, fiil, harf; Türkçe'de isim-fiil) yapılan cinâstır[1130]. Bir başka deyişle bir ibarede ismin isimle, fiilin fiille teşkil ettiği cinâs bu adı alır[1131].

Arapça münşeât bölümünde 1 mumaralı mektupta

وَمِنْ هَهُنَا يَسْلُكُ كُلَّ يَوْمٍ مِنَ الْمَجْدِ نَادِيًا ، وَيَنْظُرُ كُلَّ وَقْتٍ مِنَ الْحَمْدِ نَادِيًا[1132]...

cümlesinde birinci ناديا (meclis) ve ikinci ناديا (seslenici) her ikisi de isim olan mümâsil cinâstır.

2 numaralı mektupta

خَصَّهُ اللهُ بِالْعلى فَعَلاَ مَا عَلَى الدَّهْرِ بَعْدَ مَا فَعَلاَ[1133]

[1128] Aḥmed el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'**, XII. Baskı, Dâru iḥyâi't-türâṣi'l-'Arabî, Beyrût ts., s. 396.
[1129] el-Ḳazvînî, el-İżâḥ, II, 535; et-Tehânevî, **Keşşâfü ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 226; Muallim Nâci, **a.g.e.**,, s. 241; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 23;
[1130] et-Tehânevî, **a.g.e.**, I, 227; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 31; Akdemir, **a.g.e.**, s. 23.
[1131] Sa'düddîn et-Teftâzânî, **Muḫtaṣaru'l-me'ânî**, Maṭba'atü Abdullah Efendi el-Kırîmî, yy. 1303 h., s. 421; M. Kaya Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1 Belâgat**, Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Yay., Ankara 1980, s. 310; Bolelli, **Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı**, s. 311;
[1132] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 33.
[1133] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 38.

beytinde birinci mısrâda başında *fâ* [ف] bulunan ve yükselme anlamına gelen عَلاَ fiili ve ikinci mısrâda da yapmak anlamındaki فَعَلاَ fiili kullanılmıştır. Bu da, her ikisi fiil olan mümâsil cinâsa örnektir.

9 numaralı mektupta

...وَحَمَتِ الرَّاحَةَ رَاحَتُهُ الشَّرِيفَةُ[1134]...

cümlesindeki ilk راحــة (rahatlık) ve ikinci راحــة (el ayası) birer isimdir ve mümâsil cinâstır.

20 numaralı mektupta

...أَنَّ المَمْلُوكَ نَاحَ نَوْحَةَ القَمَارِيِّ ، مَا فَاحَ العُودُ القَمَارِيُّ[1135]...

cümlesinde birinci القَمَارِي (kumrular) ile ikinci القَمَــارِيّ (Kamâr'a ait) her ikisi de isim olan mümâsil cinâstır.

Yine 20 numaralı mektupta

أَلِفَ فَالُهُ بِأَلِفِ إِنْسَانِ العَيْنِ، وَعَيْنِ عِيَارِ الإِنْسَانِ[1136]...

cümlesindeki ilk إِنْسَانِ göz bebeği anlamındaki إِنْسَانِ العَــيْنِ'ın bir parçasıdır ve isimdir. Yine ikinci الإِنْسَانِ (insan) da bir isimdir ve her ikisi de isim olan mümâsil cinâstır.

27 numaralı mektupta

فِي خَدِّهَا شَامَةٌ سَوْدَاءُ، وَفِي دِمَاغِ نَاظِرِهَا سَوْدَاءُ[1137].

cümlesinde birinci سَوَدَاء (siyah) ile ikinci سَوْدَاء (sevda) ismin isimle teşkil ettiği cinâsa bir misaldir.

29 numaralı mektupta

[1134] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 61.
[1135] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 88.
[1136] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 88.
[1137] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 102.

شَمْسُ المَعَارِفِ أَظْهَرَتْ أَنْوَارًا رَوْضُ العَوَارِفِ أَزْهَرَتْ أَنْوَارًا[1138]

beytinde ışık anlamındaki نُــورٌ'un çoğulu durumundaki أنــوارا'a ve çiçek anlamındaki نَــوْرٌ'ın çoğulu olan أنــوارا'a yer verilmiştir. Bunların her ikisi de isme örnektir ve mümâsil cinâstır.

Yine 29 numaralı mektupta

فَرِحْنَا مِنْهُ رَائِحَةَ الوَرْدِ وَالرَّيْحَانِ، وَفَرِحْنَا بِهِ فَرَحَ العَاشِقِ بِالوَصْلِ بَعْدَ بُعْدِ الهِجْرَانِ[1139]...

cümlelerinde hissetmek anlamındaki رَاحَ يَــرِيحُ (Başta *fâ* [ف], fiile bitişmiştir) ve sevinmek anlamında kullanılan فَرِحْنَا vardır. Bu, her ikisi de fiil olana örnektir.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede de

نه وار قائمده كورمزسم سوز اهلن قنتلودر اوچر بولر سوز اهلن[1140]

beytinde ilk اهل (sahipler) ile ikinci اهل (layık olanlar, uzmanlar) arasında her ikisi de isim olan mümâsil cinâsa örnek vardır.

Müstevfâ Cinâs

Cinâsı meydana getiren kelimelerin ayrı ayrı cinsten olmasına *müstevfâ cinâs* denir[1141]. Bu kelimelerden biri isim diğeri fiil olabilir. Hatta Arapça'da bunlardan biri harf (edat), diğeri isim ya da fiil olabilir[1142].

Arapça münşeât bölümünde 2 numaralı mektupta

قَدْرُ أَوْصَافِهِ عَلاَ وَرَقَا عَنْ بَيَانٍ لَهَا عَلَى وَرَقَا [1143]

[1138] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 108.
[1139] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 108.
[1140] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 191.
[1141] el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 536; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 405; et-Teftâzânî, **Muḫtaṣaru'l-me'ânî**, s. 421; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 227; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 32; H. Akdemir, **a.g.e.**, s. 25
[1142] el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâğa**, s. 397; Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, s. 311; Bolelli, **Belâgat**, s. 313.
[1143] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 38.

beytinde birinci mısrâda yükselmek anlamındaki عـــلا fiili, ikinci mısrâda üzerinde manasındaki *'alâ* [علـــى] cer harfi kullanılmıştır. Bu da biri fiil diğeri edat olan müstevfâ cinâsa örnektir. Yine burada birinci mısrâda başında *vâv* [و] bulunan ve yükselmek anlamındaki رَفَـــا fiili ve ikinci mısrâda yaprak, kâğıt anlamındaki وَرَفَـــا kelimesi kullanılmıştır. Bu da, biri fiil diğeri isim olan müstevfâ cinâsa örnektir.

9 numaralı mektupta

...وَكَفَّ بِكَفِّهِ المَكْشُوفِ عَلَى يَدِهِ البَيْضَاءِ عَنِ العُنَاةِ البَأْسَاءَ وَالظَّلْمَاءَ[1144]...

cümlesinde كَفَّ (kurtardı) fiili ile كَفٌّ (avuç içi) ismi vardır ve biri fiil diğeri isim olan müstevfâ cinâstır.

20 numaralı mektupta

أَلِفَ فَالُهُ بِأَلِفِ إِنْسَانِ العَيْنِ، وَعَيْنِ عِيَارِ الإِنْسَانِ[1145]...

cümlesinde أَلِفَ (ülfet etti) fiili ile أَلِفِ (elif) harfi ya da ismi arasında müstevfâ cinâsın güzel bir örneği sergilenmiştir.

29 numaralı mektupta

قَمَعَ أَعْدَاءَ الدِّينِ الَّذِينَ يَبْغُونَ ﴿الفَسَادَ فِي الأَرْضِ﴾ ، وَرَفَعَ أَعْلاَمَ ﴿الْحَقِّ الْمُبِينِ﴾ ، فَسَادَ بِذَلِكَ يَوْمَ العَرْضِ[1146]...

cümlelerinde bozgunculuk anlamına gelen الفـــساد kelimesi ve başında *fâ* [ف] bulunan ve efendi ve başkan olmak anlamındaki ساد fiili kullanılmıştır. Bu da biri isim diğeri fiil olan müstevfâ cinâstır.

Türkçe münşeât bölümünde de 13 numaralı mektupta

اميددر نزهت دل و سلوت جان مدام لطفله مدام اوله[1147].

[1144] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 61.
[1145] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 88.
[1146] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 106.
[1147] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 221.

cümlesinde birinci مُدَام (içki) isim ve ikinci مُدَام (sürekli) olmak yardımcı eylemiyle bir fiilin parçasıdır. Dolayısıyla bu da, biri isim ve diğeri fiil olan müstevfâ cinâsa örnektir.

Mürekkeb Cinâs

Cinâslı kelimelerden her ikisi veya biri, iki kelimeden meydana gelmiş ise bu tür tam cinâslara *mürekkeb cinâs* veya *cinâs-ı terkîb* adı verilir[1148].

Bu cinâsın bölümlerinden imlâsı farklı, okunuşu aynı olan mürekkeb cinâs yani mefrûk cinâsla[1149] ilgili *er-Risâletü'ş-şeḳıyye*'de bir örnek vardır. Arapça münşeât bölümünde 18 numaralı mektupta

وَكَانَ عِنْدَ تَقَرُّبِكَ تَقَرُّ بِكَ قَرِيرًا[1150]...

cümlesinde mefrûk cinâs, تَقَرُّبِكَ (yaklaşman) ve تَقَرُّ بِكَ (seninle aydın olur) kelimeleri arasında meydana gelmiştir. Çünkü sözkonusu kelimelerin okunuşu aynı, fakat yazılışı farklıdır.

(ii) Tâm Olmayan Cinâs

Cinâslı kelimeler arasında tam cinâsta mevcut olan dört benzerlikten (dört vecih) birinin eksik olmasıyla *tam olmayan cinâs*, *yarı cinâs* (cinâs-ı gayr-ı tâm) meydana gelir ki buna *nâkıs cinâs* da denir[1151]. Bu eksikliğin cinsine göre, tam olmayan cinâs, birçok şekilde tasnife tabi tutulmuştur:

İhtilafın Harfin Cinsinde Olması

Bu durumda cinâslar, iki kısma ayrılır:

[1148] es-Sekkâkî, **Miftâḥu'l-'ulûm**, s. 228; el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 536; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 405; et-Teftâzânî, **Muḫtaṣaru'l-me'ânî**, s. 421; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 227; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâğa**, s. 401; Muallim Nâci, **Istılâhât-ı edebiyye**, s. 241; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 31; Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, s. 312; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 27.

[1149] es-Sekkâkî, **Miftâḥu'l-'ulûm**, s. 228; el-Ḳazvînî, **a.g.e.**, II, 537; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 405; et-Teftâzânî, **Muḫtaṣaru'l-me'ânî**, s. 421; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 227; Muallim Nâci, **Istılâhât-ı edebiyye**, s. 244; Tâhirü'l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 31; Akdemir, **a.g.e.**, s. 28.

[1150] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 82.

[1151] es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 227; el-Ḳazvînî, **a.g.e.**, II, 538; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 406; et-Tehânevî, **a.g.e.**, I, 227; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 398; Akdemir, **a.g.e.**, s. 30.

Muzâri‘ Cinâs

İhtilaf meydana gelen harflerin mahreç (ağızdan çıkış yeri) itibarıyla birbirine yakın olmaları, *muzâri‘ cinâsı* oluşturur. Bu harfler de, kelimenin başında, ortasında ve sonunda yer alabilir[1152].

Arapça münşeât bölümünde 22 numaralı mektupta

... بِأَنَّهُ مَحْفُوفٌ بِحَيْفِ نَقْمَتِي وَنَكْبَتِي[1153]...

cümlesinde نَقْمَتِي (cezalandırmam/intikamım) sözcüğünün ortasındaki *ḳâf* [ق] harfi ile نَكْبَتِي (musîbetim) sözcüğünün ortasındaki *kâf* [ك] mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

25 numaralı mektupta

... وَمَا حَكَى السَّائِرُونَ فِي الأَمْصَارِ، وَمَا رَأَتِ العُيُونُ وَالأَبْصَارُ[1154]...

cümlesinde الأَمْصَارِ (büyük şehirler) sözcüğünün ortasındaki *mîm* [م] harfi ile الأَبْصَارُ (basîretler) sözcüğünün ortasındaki *bâ* [ب] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Yine 25 numaralı mektupta

وَأَنَّ حِطَّةَ الفُؤَادِ بِلُجَّةِ غَمْرَةِ الفُرْقَةِ مُغْتَرِقَةٌ، وَبِشَرَارِ نِيرَانِ الحَدَثَانِ مُحْتَرِقَةٌ[1155].

cümlesinde مُغْتَرِقَةٌ (gark olmuş) sözcüğünün ortasındaki *ğayn* [غ] harfi ile مُحْتَرِقَةٌ (yanıp tutuşmuş) sözcüğünün ortasındaki *ḥâ* [ح] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

29 numaralı mektupta

... ونَشِبَ نُشَّابُ أَلْحَاظِهِ فِي قُلُوبِ المُحِبِّينَ أَفْتَنَ مِنَ الغَوَانِي الغَوَانِجِ[1156]...

[1152] es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 227; el-Ḳazvînî, **a.g.e.**, II, 540; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 407; et-Tehânevî, **a.g.e.**, I, 227; Tâhirü'l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 32; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 400; Akdemir, **a.g.e.**, s. 30.

[1153] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 93.

[1154] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 99.

[1155] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 100.

cümlesinde الغَوَانِي (güzel kadınlar) sözcüğünün sonundaki *yâ* [ي] harfi ile الغَوَانِج (cilve yapan) sözcüğünün sonundaki *cîm* [ج] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Yine 29 numaralı mektupta

خَطُّهُ كَخَدٍّ تَلأْلأَ بِشْرًا، وَلَفْظُهُ كَخَطٍّ امْتَلأَ سِحْرًا[1157].

cümlesinde خَدّ (yanak) sözcüğünün sonundaki *dâl* [د] harfi ile خَـــطّ (hat) sözcüğünün sonundak *ṭâ* [ط] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Farsça münşeât bölümünde 11 numaralı mektupta

از استیلاء فقر و عنا، آن نامدار مهتر، و کامکار بهتر، را اولیتر که کمینهٔ خود را از ابتلاء فقر بذروهٔ غنا، و از چـــاه مِحنت بجاه عزت، برساند[1158].

cümlesinde عنـــا (fakirlik) sözcüğünün başındaki *‘ayn* [ع] harfi ile غنـــا (zenginlik) sözcüğünün başındaki *ğayn* [غ] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Yine 11 numaralı mektupta

...آن نامدار مهتر، و کامکار بهتر[1159]...

cümlesinde مهتر (daha/en büyük) sözcüğünün başındaki *mîm* [م] harfi ile بهتر (daha/en iyi) sözcüğünün başındaki *bâ* [ب] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Türkçe münşeât bölümünde 4 numaralı mektupta

مَنْ عَرَفَ كَدَرَهَا المَانِعَ عَنْ شَرَفِ القُرْبِ وَتَرَكَهُ فَازَ بِمَعْرِفَةِ رَبِّهِ وَدَرَكه[1160].

[1156] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 107.
[1157] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 108.
[1158] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 137.
[1159] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 137.
[1160] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 169-170.

cümlesinde تَـــرَكَ (bıraktı) sözcüğünün başındaki *tâ* [ت] harfi ile دَرَك (kavradı) sözcüğünün başındaki *dâl* [د] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

7 numaralı mektupta

... و گاه در فضاء قضاء حیرت و حسرت غلغلهٔ، و در حضیض حظ نفس بذلت و زلت سلسلهٔ[1161].

cümlesinde ذلـــت (zillet) sözcüğünün başındaki *ẕâl* [ذ] harfi ile زلـــت (sürçüp kayma) sözcüğünün başındaki *zâ* [ز] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

14 numaralı mektupta

گهی لجهٔ فراق اچنده مغترق، و گاهی نار حیرت اورتسنده محترق[1162].

cümlesinde مغتَرق (gark olmuş) sözcüğünün ortasındaki *ğayn* [غ] harfi ile محتـــرق (yanıp tutuşmuş) sözcüğünün ortasındaki *ḥâ* [ح] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede de

كشی یه كندزن گُرمك دگل گی كه كوز زخمی اورر كوكللره كَی[1163]

beytinde گی (doğru, yerinde, uygun) sözcüğünün başındaki *kâf-i Fârisî* [گ] harfi ile كَـــی (dağlama) sözcüğünün başındaki *kâf* [ك] harfi mahreç yönünden birbirine yakın harflerdir.

Lâhik Cinâs

İhtilaf meydana gelen harflerin mehreçleri birbirinden uzak ise, bu takdirde *lâhik cinâs* meydana gelir. Muzâri‘ cinâsta olduğu gibi, bu cinâsta da farklı olan harfler kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir[1164].

[1161] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 180-181.
[1162] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 223.
[1163] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 207.
[1164] es-Sekkâkî, **Miftâḥu’l-‘ulûm**, s. 227; el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 540; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 407; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti’l-fünûn**, I, 227; Muallim Nâci, **Istılahât-ı Edebiyye**, s. 246-

Arapça münşeât bölümünde 13 numaralı mektupta

...عَالِي كُلِّ المَعَارِجِ فِي الآفَاقِ، وَالِي كُلِّ المَدَارِجِ بِالاِسْتِحْقَاقِ[1165]...

cümlesinde المَعَــارِجِ (merdivenler) sözcüğünün ortasındaki *'ayn* [ع] harfi ile المَــدَارِجِ (basamaklar) sözcüğünün ortasındaki *dâl* [د] harfi mahreç yönünden birbirine uzak harflerdir.

24 numaralı mektupta ise

...رَاسِمِينَ فِي أَعْلاَمِ دَوْلَتِهِ آيَاتِ الفَتْحِ المُبِينِ، وَرَاقِمِينَ فِي تَمَائِمِ تَمَامِ حَشْمَتِهِ خَوَاصَّ الحِفْظِ المُبِينِ[1166]...

cümlesinde رَاسِمِينَ (resmederek, çizerek) sözcüğünün ortasındaki *sîn* [س] harfi ile رَاقِمِينَ (yazarak) sözcüğünün ortasındaki *ḳâf* [ق] harfi mahreç yönünden birbirine uzak harflerdir.

Farsça münşeât bölümünde de 3 numaralı mektupta

...همّتی که مستدعی اقبال سعادت و مستوجب احراز سیادت باشد[1167]...

cümlesinde ســعادت (mutluluk) sözcüğünün ortasındaki *'ayn* [ع] harfi ile ســیادت (seyyitlik, efendilik, baş olma) sözcüğünün ortasındaki *yâ* [ي] harfi mahreç yönünden birbirine uzak harflerdir.

Sadece birer harfin farklılık gösterdiği muzâri' ve lâhik cinâsın her ikisine "*mütekârib cinâs*" da denir[1168].

İhtilafın Harflerin Sayısında Olması

Cinâs yapılan kelimelerde harflerin sayıları yüzünden bir uyumsuzluk varsa *nâkıs cinâs* meydana gelir. Nâkıs cinâsın şu iki kısmına ait örneklere Hüsamzâde'nin eserinde de rastlanmaktadır.

247; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 32; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 31.

[1165] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 71.
[1166] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 98.
[1167] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 120.
[1168] Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, s. 316.

Merdûf Cinâs

Merdûf cinâs, cinâslı kelimelerin birinin başında fazla bir harfin bulunmasıdır[1169].

Arapça münşeât bölümünde 29 numaralı mektupta

...وَعُقُودِ الدُّرِّ فِي نُحُورِ الحُورِ[1170]...

cümlesinde نُحُور (boğazlar) kelimesi ile الحُور (hûriler) kelimesi arasında merdûf cinas vardır. Çünkü نُحُور'da *nûn* [ن] harfi fazladır.

Farsça münşeât bölümünde 1 numaralı mektupta

خوشا نسیم هواداری که از دیار یار دم بدم می آید[1171]...

cümlesinde دیـــار (diyâr) kelimesi ile یـــار (yâr) kelimesi arasında merdûf cinas vardır. Çünkü دیار'da *dâl* [د] harfi fazladır.

Müktenif Cinâs

Fazla harf, kelimenin ortasında olursa bu, *müktenif cinâs*tır[1172].

Örneğin Arapça münşeât bölümünde 11 numaralı mektupta

حَدِيقَةُ حَقَائِقِ العُلُومِ وَالمَعَارِفِ، وَحَدَقَةُ بَاصِرَةِ الدَّقَائِقِ وَاللَّطَائِف[1173]...

cümlesinde حَدِيقَةُ (bahçe) ile حَدَقَةُ (gözbebeği) arasında müktenif cinâs vardır. Çünkü حَدِيقَةُ'nın ortasında *yâ* [ي] harfi fazladır.

21 numaralı mektupta

وَقِدْمًا وَضَعَ الخَلَدُ الخَدَّ فِي كُوَّاتِ الحَوَاسِّ مُبْتَكِرًا[1174]...

[1169] el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 398; Akdemir, **a.g.e.**, s. 33.
[1170] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 108.
[1171] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 114.
[1172] el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 398; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 33.
[1173] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 66.
[1174] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 89.

cümlesinde الخَلَــدُ (kalp) ile الخَــدّ (yanak) arasında bu sanat vardır. Çünkü الخَلَــد'in ortasında *lâm* [ل] harfi fazladır.

وَلَيْسَ بِمُسْتَبْدَعٍ مِنْهُ مَعَ هِمَّتِهِ الوَاسِعَةِ المَنَادِحِ، وشِيمَتُهُ جَلَّتْ عَنْ مِدْحَةِ المَادِحِ[1175]...

cümlesinde المَنَــادِحِ (çöller) ile المَــادِحِ (öven) arasında müktenif cinâs vardır. Çünkü المَنَادِحِ'in ortasında *nûn* [ن] harfi fazladır.

Farsça münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

ولی سپهرِ بی مِهر یارِی و یاوَرِی نکرد[1176]...

cümlesinde یــارِی (yardım, güç) ile یــاوَرِی (yardım) arasında sözkonusu sanat vardır. Çünkü یاوَرِی'in ortasında *vâv* [و] harfi fazladır.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede

بلن ارتر حقی حقد و حسددن اشَر بلمزلرك خود طعنی حددن[1177]

beytinde حَسَد (kıskançlık) ve حَد (sınır) kelimeleri arasında müktenif cinâs vardr. Zira حَسَد sözcüğünün ortasında *sîn* [س] harfi fazladır.

İhtilafın Harflerin Heyetinde Olması

Muharref Cinâs

Muharref cinâs, cinaslı kelimelerin cinsi, sayısı ve sırası aynı olup sadece hareke ve sükûn yönünden farklılık göstermeleri hâlinde meydana gelir[1178].

Arapça münşeât bölümünde 4 numaralı mektupta

سَنَةُ الوَصْلِ سِنَةٌ، سِنَةُ الهَجْرِ سَنَةٌ[1179].

[1175] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 109.
[1176] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 121.
[1177] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.
[1178] et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 406; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 227; Muallim Nâci, **Istılâhât-ı edebiyye**, s. 249; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 32; H. Akdemir, **a.g.e.**, s. 35.
[1179] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 45.

cümlesinde سَـــنَةُ (yıl) sözcüğü ile سِـــنَةٌ (uyuklama) sözcüğü arasında muharref cinâs görülmektedir.

16 numaralı mektupta

لاَ زَالَ مُعِينًا لِفُنُونِ الخَيْرَاتِ، وَمَعِينًا لِعُيُونِ الحَسَنَاتِ، بِمَنِّهِ وَكَرَمِهِ[1180].

cümlesinde مُعِينًا (yardımcı) sözcüğü ile مَعِينًا (akar/akıcı su) sözcüğü arasında muharref cinâs görülmektedir.

19 numaralı mektupta

فَاسْتَضَاءَ بِلَمَعَاتِهَا النُّورَانِيَّةِ، أَقْطَارُ العَالَمِينَ، وَيَا مَنْ جلي مَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، فَتَجَلَّى بِمُثُلِهَا الرُّوحَانِيَّـــةِ، صُـــوَرُ أَقْـــدَارِ العَالِمِينَ[1181].

cümlesinde العَالَمِينَ (âlemler) sözcüğü ile العَـــالِمِينَ (âlimler) sözcüğü arasında sözkonusu sanat görülmektedir.

20 numaralı mektupta

مَلِكُ أَرْضِ الكَمَالِ، وَملَكُ سَمَاءِ الخِصَالِ[1182]...

cümlesinde مَلِكُ (hükümdar) sözcüğü ile ملَكُ (melek) sözcüğü arasında muharref cinâs görülmektedir.

22 numaralı mektupta

...لِطَيْفِ لَطِيفِ خَيَالِ تِلْكَ الدُّرَرِ الغَوَالِي[1183]...

cümlesinde لِطَيْفِ (tayfı/uykuda gelmesi için) sözcüğü ile لَطِيفِ (hoş) sözcüğü arasında bu görülmektedir.

29 numaralı mektupta

...وَأَعْذَبُ مِنْ نَيْلِ نِيلِ الحَيَاةِ[1184]...

[1180] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 80.
[1181] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 85.
[1182] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 88.
[1183] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 91.

cümlesinde نَيْــل (erişmek) sözcüğü ile نِيــل (Nil) sözcüğü arasında muharref cinâs görülmektedir.

Farsça münşeât bölümünde 10 numaralı mektupta

... ملجأ امیدواران که مَعین عین احسانست، و مُعین دلفگاران[1185]...

cümlesinde مَعین (akarsu) sözcüğü ile مُعین (yardımcı) sözcüğü arasında muharref cinâs görülmektedir.

16 numaralı mektupta

جواب سایلان از وی نعم باشد نعم دربی[1186]

mısrâında نَعَمْ (evet) ile نِعَمٌ (nimetler) arasında sözkonusu sanat görülmektedir.

Türkçe münşeât bölümünde 8 numaralı mektupta

سِيَّمَا إِذَا كَانَ مَوْتُ العَالِمِ مَوْتَ العَالَمِ، بَاقِی رأی جهان آرایه منوط در[1187].

cümlesinde العَالِمِ (âlim) sözcüğü ile العَالَمِ (âlem) sözcüğü arasında bu görülmektedir.

12 numaralı mektupta

...نَوْر حدیقهٔ فتوح، نُورِ حدقهٔ روح[1188]...

cümlesinde نَــوْر (çiçek) sözcüğü ile نُــورِ (ışık) sözcüğü arasında muharref cinâs görülmektedir.

Musahhaf Cinâs

Cinaslı kelimelerde harflerin şekilleri aynı, noktaları farklı ise *musahhaf cinas* teşekkül eder[1189]. Bu çeşit cinasa *hattî cinâs* veya *cinâs-ı tashîf* de denir[1190].

[1184] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 111.
[1185] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 134.
[1186] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 147.
[1187] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 210.
[1188] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 218.
[1189] es-Sekkâkî, **Miftâḥu'l-'ulûm**, s. 228; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâğa**, s. 401; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 32; Akdemir**, Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 36.
[1190] Muallim Nâci, **Istılâhât-ı edebiyye**, s. 249.

Arapça münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

... بأنّ خَوْضَكَ هَذَا مُحَالٌ، وَلاَ لَكَ لِلنُّطْقِ مَجَالٌ[1191].

cümlesinde مُحَـــالٌ (imkânsız, olmayacak şey) kelimesinde *ḥâ* [ح] harfi varken مَجَـــالٌ (mecâl) kelimesinde *cîm* [ج] harfi vardır.

6 numaralı mektupta

فَاحَ طِيبُ لُطْفِهِ فِي مَشَامِّ الوَرَى، وَسَرَى نَسِيمُ كَرَمِهِ فِي مَسَامِّ القُوَى[1192]...

cümlesinde مَـــشَامِّ (burun) kelimesinde *şîn* [ش] harfi varken مَـــسَامِّ (gözenekler) kelimesinde *sîn* [س] harfi vardır.

19 numaralı mektupta

... بِأَغْلاَلِ الإِعْلاَلِ بِعِلَلِ الفَقْرِ وَالفَاقَةِ، اللَّفِيفةِ المَقْرُونَةِ بِنَاقِصِ العَيْشِ وَنَاقِضِ الطَّاقَةِ[1193]...

cümlesinde نَـــاقِصِ (eksilen) kelimesinde *ṣâd* [ص] harfi varken نَـــاقِضِ (bitkin düşen) kelimesinde *żâd* [ض] harfi vardır.

20 numaralı mektupta

...وَغَيْنِ عَيْنِ عِنَايَةٍ[1194]...

cümlesinde غَيْنِ (bulut) kelimesinde *ğayn* [غ] harfi varken عَـــيْنِ (kaynak) kelimesinde *'ayn* [ع] harfi vardır.

23 numaralı mektupta

يَتَجَلَّى القَلْبُ بِطِيبِ وِشَاحِ ثَنَائِهِ كَحُسْنِ حِلْوَةِ الغَوَانِي، وَيَتَحَلَّى بِلُطْفِ دُعَائِهِ كَبَهَاءِ حِلْيَةِ اللآلِي[1195].

[1191] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 41.
[1192] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 51.
[1193] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 85.
[1194] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 88.
[1195] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 95.

cümlesinde يَتَحَلّــى (cilâlanır) kelimesinde *cîm* [ج] harfi varken يَتَحَلّــى (süslenir) kelimesinde *ḥâ* [ح] harfi vardır.

24 numaralı mektupta

وَطَالَمَا يَضَعُ لِإجَابَةِ السُّؤَالِ خُدُودَ الاِبْتِهَالِ، فِي حُدُودِ طُرُقِ إِنْعَامِ المَلِكِ المُتَعَالِ[1196]...

cümlesinde خُــدُودَ (yanaklar) kelimesinde *ḫâ* [خ] harfi varken حُــدُودِ (sınırlar) kelimesinde *ḥâ* [ح] harfi vardır.

Yine 24 numaralı mektupta

... وَحِفْظِ ﴿المَلأِ الأَعْلَى﴾ إِيَّاهُ مِنْ خَسَارَةِ جَسَارَةِ مَكْرِ المَكَارِهِ وَالمَصَائِبِ[1197]...

cümlesinde خَسَارَةِ (zarar) kelimesinde *ḫâ* [خ] harfi varken جَسَارَةِ (cesaret) kelimesinde *cîm* [ج] harfi vardır.

Farsça münşeât bölümünde 1numaralı mektupta

نه راهست اين كه بچشم خشم درّ يك دانهٔ دانا را بَرَاه اندازى[1198]...

cümlesinde چشم (göz) kelimesinde *çe* [چ] harfi varken خشم (öfke) kelimesinde *ḫâ* [خ] harfi vardır.

3 numaralı mektupta

...چو رَوحهٔ نسيم اَسحار و نفحهٔ ازهارِ اشجار[1199]...

cümlesinde اَســحار (seherler) kelimesinde *sîn* [س] harfi varken اشــجار (ağaçlar) kelimesinde *şîn* [ش] harfi vardır. Yine ilk kelimede *ḥâ* [ح] ve ikincisinde *cîm* [ج] var.

Yine sözkonusu mektupta

...روى ياركه تيمار بيمارِ فراقست[1200]...

[1196] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 97.
[1197] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 98.
[1198] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 116.
[1199] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 120.

cümlesinde تیمار (bakıcı) kelimesinde *tâ* [ت] harfi varken بیمارِ (hasta) kelimesinde *bâ* [ب] harfi vardır.

11 numaralı mektupta

... و از چاه مِحنت بجاه عزت، برساند[1201].

cümlesinde چاه (kuyu) kelimesinde *çe* [چ] harfi varken جاه (makam) kelimesinde *cîm* [ج] harfi vardır.

12 numaralı mektupta

...و از لجهٔ دریای عنا بساحل غنا هدایت می یابند[1202]...

cümlesinde عنا (sıkıntı) kelimesinde *'ayn* [ع] harfi varken غنا (zenginlik) kelimesinde *ğayn* [غ] harfi vardır.

17 numaralı mektupta

فَلاَ بَأْسَ مَعَ فَضْلِ اللهِ، وَلاَ يَأْسَ مِنْ رَوْحِ اللهِ[1203].

cümlesinde بَأْسَ (korku) kelimesinde *bâ* [ب] harfi varken يَأْسَ (ümitsizlik) kelimesinde *yâ* [ي] harfi vardır.

Türkçe münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

... و ثنایی که نور صدقله متجلی، و زیور اخلاصله متحلّی، در[1204]...

cümlesinde متجلـــی (cilâlanmış) kelimesinde *cîm* [ج] harfi varken متحلّـــی (süslenmiş) kelimesinde *ḥâ* [ي] harfi vardır.

15 numaralı mektupta

[1200] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 121.
[1201] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 137.
[1202] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 137.
[1203] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 151.
[1204] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 162.

... و مجال نجه محال اولميه[1205]...

cümlesinde مَجَالٌ (mecâl) kelimesinde *cîm* [ج] harfi varken مُحَالٌ (imkânsız, olmayacak şey) kelimesinde *ḥâ* [ح] harfi vardır.

Şimdi de cinâsın mülhaklarından cinâs-ı iştikâk üzerinde duralım.

(2) Cinâsın Mülhaklarından Cinâs-ı İştikâk

Aralarında iştikâk (türeme, aynı kökten gelme) yönünden bir bağlantı bulunan iki lafzın meydana getirdiği cinâsa *iştikâk cinâsı* denir[1206]. Bedî‘ tabirlerinden olan iştikâk, bir cümlede veya beyitte aynı kökten türemiş olan kelimeler kullanmaktır şeklinde de tarif edilir[1207].

Arapça münşeât bölümünde 5 numaralı mektupta

وَرَافَقْتُ الْمُقْبِلِينَ عَلَى تَقْبِيلِ عَقْوَةِ الْمَوْلَى، وَمَا فَارَقْتُ عَنْ حَرِيمِ الحَرَمِ العَلِيِّ الأَعْلَى[1208].

cümlesinde “ḳbl” kökünden türemiş if‘âl babında ism-i fâil الْمُقْبِلِينَ (yönelenler), tef‘îl babında mastar تَقْبِيلِ (öpme) “ḥrm” kökünden türemiş حَرِيمِ (harîm/gizli ve mukaddes bucak) ve الحَرَمِ (harem) ile “‘alv” kökünden türemiş العَلِيِّ (yüce) ve الأَعْلَى (en yüce) cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

12 numaralı mektupta

... وَأَثْمَرَتْ دَوْحَةُ ذَكَائِه فَجَنَى أَيْدِي الأَلِبَّاءِ مِنْ أَثْمَارِهَا[1209]...

cümlesinde “ṯmr” kökünden türemiş if‘âl babında mâzi fiil أَثْمَرَتْ (meyve verdi) ve ثَمَرٌ (meyve) sözcüğünün çoğulu أَثْمَارِ (meyveler) cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

[1205] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 226.
[1206] es-Sekkâkî, **Miftâḥu’l-‘ulûm**, s. 228; el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 542; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 408; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti’l-fünûn**, I, 228; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 39; N. Bolelli, **Belâgat**, s. 325.
[1207] et-Tehânevî, **a.g.e.**, I, 770; Muallim Nâci, **Istılâhât-ı Edebiyye**, s. 251-252; Tâhirü’l-Mevlevî, **Edebiyat Lugatı**, s. 74; Akdemir, **a.g.e.**, s. 188.
[1208] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 49.
[1209] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 68.

13 numaralı mektupta

قَلْبُهُ قَالَبُ الشَّمَائِلِ، وَعِلْمه عَالَمُ الفَضَائِلِ[1210].

cümlesinde "ḳlb" kökünden türemiş قَلْــبٌ (kalp) ve Farsça'dan Arapça'ya geçerek Arapçalaşan قَالَــبُ (kalıp) sözcüğü ile "'alm" kökünden türemiş عِلْــمٌ (ilim) ve عَــالَمٌ (âlem) sözcüğü cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

14 numaralı mektupta

فَلاَ جَرَمَ كُنْتُ أُوَجِّهُ وَجْهِي شَطْرَ مَدْيَنِ الفَضَائِلِ[1211]...

cümlesinde "vch" kökünden türemiş tef'îl babında أُوَجِّهُ (çeviriyorum, yöneltiyorum) ve وَجْه (yüz) sözcüğü cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

15 numaralı mektupta

...تِلْقَاءَ دِيَارِ شَقِيقِ رُوحٍ لَمْ يَبْقَ مِنْهُ رَوْحٌ لَدَى رَوَاحِه ، وَتَوَجَّهَ بِنَاءُ البِنْيَةِ وَقِوَامُ الحَيَاةِ إِلَــى الانْهِــدَامِ عِنْــدَ تَوْجِيــهِ جَمَالِهِ[1212]...

cümlesinde "rvḥ" kökünden türemiş رُوحٌ (rûh), رَوْحٌ (neşe) ve رَوَاحٌ (ayrılmak, gitmek) sözcükleri, "vch" kökünden türemiş tefa'ul babında mâzi fiil تَوَجَّهَ (yöneldi, yüz tuttu) ve tef'îl babında mastar تَوْجِيهِ (yöneltmek) ile "bny" kökünden türemiş بِنَــاءُ (yapı) ve البِنْيَةِ (vücut) cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

21 numaralı mektupta

لَعَلَّهُ يَتَرَشَّحُ مِنْ زُلالِ نَوَالِهِ، مَدَدُ المِدَادِ على ظَمَاءِ الفُؤَادِ المَمْدُودِ بِالوَدَادِ[1213].

cümlesinde "mdd" kökünden türemiş مَــدَد (yardım) ve المِــدَادِ (mürekkep) ve ism-i mef'ûl المَمْدُودِ (uzatılan) sözcükleri cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

[1210] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 71.
[1211] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 75.
[1212] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 76.
[1213] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 90.

24 numaralı mektupta

...ضَعَّفَ الأَيَادِيَ بِهِمَّتِهِ الزَّاهِرَةِ، وَأَضْعَفَ الأَعَادِيَ بِسَطْوَتِه القَاهِرَةِ[1214]...

cümlesinde "ż'af" kökünden türemiş tef'îl babında mâzi fiil ضَـعَّفَ (ikiye katladı) ve if'âl babında mâzi fiil أَضْعَفَ (zayıf düşürdü), cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

29 numaralı mektupta

... وَصَارَ فِرَقُ الخِلاَفِ مُتَوَافِقَةً، وَسُوقُ أَهْلِ النِّفَاقِ نَافِقَةً، أَشْرَقَ تِلْكَ المَمْلَكَة بِقُدُومِهِ أَيّ إِشْرَاقٍ[1215]...

cümlesinde "nfḳ" kökünden türemiş mufâ'ale babında mastar النِّفَـاقِ (münafıklık, ikiyüzlülük) ve نَافِقَة (iş yapan, iyi giden/satılan) sözcükleri ile "şrḳ" kökünden türemiş if'âl babında mâzi fiil أَشْـرَقَ (doğdu) ile yine aynı babda mastar إِشْـرَاقٍ (parıldama/parıltı) sözcükleri de cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

Sözkonusu mektupta

رَاعِي مَرَاعِي الرَّعَايَا عَنْ ذِئَابِ الحَوَادِثِ بِحُسْنِ رِعَايَتِهِ، وَحَامِي حِمَى المَمَالِكِ عَنْ أَنْيَابِ النَّوَائِبِ بِحَمِيَّتِهِ وَحِمَايَتِهِ[1216]...

cümlesinde "r'ay" kökünden türemiş ism-i fâil رَاعِي (gözeten), ism-i mekân مَرْعًـى'ın çoğulu مَرَاعِي (merâlar), رَعِيَّة'nin çoğulu رَعَايَا (reâyâ) ve رِعَايَة (gözetim) "ḥmy" kökünden türemiş ism-i fâil حَامِي (koruyan), حِمَى (sığınak), حَمِيَّـة (hamiyet, izzeti nefs) ve حِمَايَـة (koruma), "nyb" kökünden türemiş نَـابٌ'ın çoğulu أَنْيَـابٌ (zehirli dişler), "nvb" kökünden türemiş نَائِبَـة'nin çoğulu النوائـب (musibetler), cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

Sözkonusu mektupta

فَإِنَّ هَذَا المُحِبَّ مِمَّن انْتَطَقَ بِنطَاقِ الإِخْلاَصِ لِتِلْكَ الحَضْرَةِ الشَّرِيفَةِ، وَارْتَدَى بِرِدَاءِ الاِخْتِصَاصِ بِتِلْكَ السُّدَّةِ المُنِيفَةِ[1217].

[1214] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 96.
[1215] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 110.
[1216] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 106.
[1217] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 109.

cümlesinde "nṭḳ" kökünden türemiş ifti'âl babında mâzi fiil انْتَطَقَ (kuşandı) ve نِطَــاقِ (kuşak) ile "rdy" kökünden türemiş ifti'âl babında mâzi fiil ارْتَــدَى (giyindi) ve رِدَاء (giysi) cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

Sözkonusu mektupta

إِنَّهُ "مُقَلِّبُ القُلُوبِ" وَمُحَوِّلُ الأَحْوَالِ[1218].

cümlesinde "ḳlb" kökünden قَلْب'in çoğulu القُلُــوبِ (kalpler) ve tef'îl babında ism-i fâil مُقَلِّبُ (ters çeviren) ile "ḥvl" kökünden türemiş حَال'in çoğulu الأَحْــوَالِ (hâller) ve tef'îl babında ism-i fâil مُحَوِّلُ (değiştiren), cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

Farsça münşeât bölümünde 16 numaralı mektupta

... و در حق اهل کهوله کاهلی نمودی[1219] ...

cümlesinde "khl" kökünden gelen کهوله (orta yaşlılık) ve کاهلی (tembellik/gevşeklik), cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

19 numaralı mektupta

بعد از فتح فاتحهٔ دعا، و ختم خاتمهٔ ثنا[1220]...

cümlesinde "fṭḥ" kökünden gelen فــتح (açmak) ve فاتحــه (açış, fâtiha) ile "ḫtm" kökünden gelen خــتم (bitirmek) ve خاتمــه (bitiriş, hâtime) cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

Türkçe münşeât bölümünde 12 numaralı mektupta

اگر نسیم صبا که اول جنابك انفاس عیسویّه سیله مُعَبّادر، فضاء دله تَنَسُّم امییدی[1221]...

cümlesinde "nsm" kökünden gelen نسیم (esinti) ve tefa'ul babında mastar تَنَسُّم (esme), cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

[1218] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 110.
[1219] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 146.
[1220] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 153.
[1221] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 218.

14 numaralı mektupta

... سالك مسالك سلف[1222]...

cümlesinde de "slk" kökünden gelen ism-i fâil سَـــالِك (tutan) ve مَـــسْلَك'in çoğulu durumundaki مسالك (yollar), cinâs-ı iştikâkı oluşturan sözcüklerdir.

b. Seci'

Bedî' tabirlerinden olan *seci'*, sözlükte güvercinin sesini ve nağmesini tekrarlayarak ötmesine denir[1223]. Bir bedî' terimi olarak *seci'*, nesirde fâsılaların bir harf (revî) üzerinde muvâfık olmasıdır[1224]. es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1228) ifadesiyle nesirde seci'ler, nazımda kâfiyeler gibidir[1225]. Seci', bazı belâgat âlimlerine göre sadece nesre mahsus ise de birkısım edipler, şiirde de onun varlığını kabul etmişlerdir[1226].

Seci', şu kısımlara ayrılır:

(1) Mutarref Seci'

İki fâsılanın vezinde farklılaştığı, ama sonlarındaki harfte (revî veya seci harfi) uyuştuğu ve birleştiği seci'dir[1227].

Arapça münşeât bölümünde 2 numaralı mektupta

أَحْسَنُ مَا يَتَزَيَّنُ بِهِ جلْوَةُ الآمَالِ، فِي أَزْهَارِ حَدَائِقِ البَالِ[1228]...

cümlesinde fâsılalar konumundaki الآمَالِ (umutlar) ve البَالِ (akıl) sözcükleri seci' harfi *lâm* [ل]'da birleşmiş, ama vezinde farklılaşmıştır.

23 numaralı mektupta

[1222] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 222.
[1223] el-Fîrûzâbâdî, **el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ**, "sc'a", III, 38.
[1224] el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 547; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 412; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 132; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 315-316.
[1225] Sekkâkî, **Miftâḥu'l-'ulûm**, s. 228.
[1226] et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 670.
[1227] el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 547; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 412; et-Tehânevî, **a.g.e.**, I, 671; Akdemir, **a.g.e.**, s. 316; Tâhirü'l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 132.
[1228] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 37.

وَهُوَ الصَّدْرُ الهُمَامُ، مَلِكُ المُلُوكِ الكِرَامِ، حَارِسُ مَمَالِكِ الإِسْلاَمِ، مُطَاعُ رُؤَسَاءِ الأُمَمِ، مُحَصِّلُ مَصَالِحِ الكَرَمِ[1229]...

cümlesinde الكِرَامِ (cömertler) ve الإِسْلاَمِ (İslâm), الأُمَـــمِ (ümmetler) ve الكَـــرَمِ (cömertlik) sözcükleri seci‘ harfi *mîm* [م]’de birleşmiş, ama vezinde farklılaşmıştır.

29 numaralı mektupta

انْتَكَسَتْ بِرَأْيِهِ رَايَةُ الجَهْلِ وَالعِنَادِ، وَانْدَرَسَتْ بِبَأْسِهِ بِنْيَةُ الظُّلْمِ وَالفَسَادِ[1230].

cümlesinde العِنَادِ (inat) ve الفَسَادِ (fesat) sözcükleri seci‘ harfi *dâl* [د]’da birleşmiş, ama vezinde farklılaşmıştır.

Farsça münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

... و مدحتی که بخوبی چون شراب ارغوانی، و خوشی چو نغمهٔ ارغنونی[1231]...

cümlesinde ارغـــوانی (erguvan rengindeki kırmızı) ve ارغنـــونی (erganon) sözcükleri seci‘ harfi *nûn* [ن]’da birleşmiş, ama vezinde farklılaşmıştır.

Türkçe münşeât bölümünde 10 numaralı mektupta

شرح نایرهٔ فراق، و وصف لوعهٔ اشتیاق، اوزن عمرله نطاق الفاظه کلمز، و استغراق اوراقله حیّز عباراته صغمز[1232].

cümlesinde فـــراق (ayrılık) ve اشـــتیاق (özlem), seci harfi *ḳâf* [ق]’ta birleşip vezinde ayrılırken کلمز (gelmez) ve صغمز (sığmaz) sözcükleri de seci‘ harfi *zâ* [ز]’da birleşmiş, ama vezinde farklılaşmıştır.

(2) Mütevâzî Seci‘

Fâsılalarda vezin yönünden de uygunluk bulunursa *mütevâzî seci‘* meydana gelir[1233].

[1229] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 94.
[1230] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 107.
[1231] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 120.
[1232] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 214.
[1233] el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 547; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 413; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti’l-fünûn**, I, 671; Tâhirü’l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 132; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 317.

Arapça münşeât bölümünde 2 numaralı mektupta

لَعَلَّ غِرْسَ التَّمَنِّي قَدْ أَثْمَر ، وَلَيْلَ الحَظِّ قَدْ أَقْمَرَ[1234]...

cümlesinde fâsılaları oluşturan أَثْمَـــر (meyve verdi) ve أَقْمَـــرَ (mehtaplandı) sözcükleri hem seci harfi *râ* [ر]'da hem de vezinde uyuşmuştur. Çünkü her ikisi de if'âl babında mâzi fiildir ve aynı zamanda müzekker, tekil, üçüncü şahıstır.

4 numaralı mektupta

مُسْتَخْرِجُ الحَقَائِقِ، مُسْتَنْبِطُ الدَّقَائِقِ[1235]...

cümlesinde الحَقَائِقِ (gerçekler) ve الدَّقَائِقِ (incelikler) sözcükleri hem seci harfi *ḳâf* [ق]'ta hem de vezinde uyuşmuştur. Çünkü الحَقَائِقِ, حقيقة'in ve الدَّقَائِقِ de, دقيقة'nın fe'âil vezninde çoğuludur.

Yine 4 numaralı mektupta

... وَتَتَابُع العَبَرَاتِ المُغْرِقَةِ لِلْعَيْنِ القَرِيحَةِ، وَتَصَاعُد الزَّفَرَاتِ المُذْكِيَةِ لِلْكَبْدِ الجَرِيحَةِ[1236]...

cümlesinde القَرِيحَةِ (iltihaplı) ve الجَرِيحَـــةِ (yaralı) sözcükleri hem seci harfi *ḥâ* [ح]'da hem de fa'île vezninde uyuşmuştur.

10 numaralı mektupta

...تَضَاعَفَ بِذَلِكَ سُرُورِي وَارْتِيَاحِي، وَتَزَايَدَ ابْتِهَاجِي وَافْتِرَاحِي[1237]...

cümlesinde ارْتِيَاحِي (memnûniyetim) ve افْتِرَاحِي (ferahlamam) sözcükleri hem seci harfi *ḥâ* [ح]'da hem de ifti'âl vezninde uyuşmuştur.

29 numaralı mektupta

[1234] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 39.
[1235] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 43.
[1236] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 44.
[1237] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 65.

وَمَا بَرِحَتْ أَحْكَامُ عَدْلِهِ، تَبَدُّعَ الظُّلْمِ نَاسِخَةً، وَأَقْدَامُ خَيْلِهِ عَلَى بُحُورِ الأَعْدَاءِ رَاسِخَةً، وَرَوْحُ الكَرَمِ إِلَى الأَقْطَارِ رَائِحَـــةً، وَسَيْحُ النِّعَمِ عَلَى الأَمْصَارِ مِنْ سَاحَتِهِ سَائِحَةً[1238]...

cümlesinde نَاسِخَةً (geçersiz kılan, nesheden) ve رَاسِخَةً (iyice yerleşen) sözcükleri hem seci harfi *ḫâ* [خ]'da hem de fâ'ile vezninde uyuşmuştur. Yine رَائِحَةً (giden) ve سَـــائِحَة (akan) kelimeleri de hem seci harfi *ḥâ* [ح]'da hem de fâ'ile vezninde uyuşmuştur.

Yine 29 numaralı mektupta

فَقَبَّلْنَاهُ بِشِفَاهِ التَّعْظِيمِ وَالإِجْلاَلِ، وَقَابَلْنَاهُ بِوُجُوهِ التَّكْرِيمِ وَالإِقْبَالِ[1239]...

cümlesinde الإِجْلاَلِ (yüceltme) ve الإِقْبَـــالِ (ikbâl/yönelim) sözcükleri hem seci harfi *lâm* [ل]'da hem de if'âl vezninde uyuşmuştur.

Farsça münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

...و محبتی که حاشیهٔ بساط انبساطش مجلاّ ز گردِ تغیّری، و منهل صفای ارتباطش مصفّا ز خاشاك تکدّری[1240]...

cümlesinde تغیّـــری (başkalaşmaya ait) ve تکـــدّری (bulanıklığa ait) sözcükleri hem seci harfi *râ* [ر]'da hem de tefa'ul vezninde uyuşmuştur.

20 numaralı mektupta

... ولی المنةُ لله بَسی از تناول سُماطِ مَوایدِ علوم دینیّه آرامید، و زلال سلسال اسرار لدنیّه آشامید[1241]...

cümlesinde آرامید (rahata kavuştu) ve آشـــامید (içti) sözcükleri hem seci harfi *dâl* [د]'da hem de vezninde uyuşmuştur. Biri آرامیدن'den üçüncü tekil mâzi, diğeri de آشـــامیدن'den üçüncü tekil mâzidir.

Türkçe münşeât bölümünde 2 numaralı mektupta

... رافع عَلَم مروت، باسط خوان فتوت[1242]...

[1238] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 107.
[1239] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 108.
[1240] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 120.
[1241] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 157.

cümlesinde مروت (mertlik, cömertlik) ve فتـــوت (fütüvvet) sözcükleri hem seci harfi *tâ* [ت]'da hem de fü'ulet vezinde uyuşmuştur.

4 numaralı mektupta

أَنَا العَاشِقُ الوَلْهَانُ، أَنَا الهَائِمُ اللَّهْفَانُ، أَنَا أَنُوحُ حَزَنًا لاَ مَرَحًا، وَأَبُوحُ تَرَحًا لاَ فَرَحًا[1243].

cümlesinde الوَلْهَانُ (tutkun) ve اللَّهْفَانُ (hasret çeken) sözcükleri hem seci harfi *nûn* [ن]'da hem de fa'lân vezinde uyuşurken مَرَحًا (sevinç) ve فَرَحًـــا (neşe) kelimeleri de yine hem seci harfi *ḥâ* [ح]'da hem de fa'al vezinde birleşmiştir.

(3) Murassa' Seci'

Buna *tersî'* de denmektedir. Nesirde iki fıkradaki (şiirde iki mısrâdaki), herbir lafzın, diğer fıkradaki (şiirde diğer mısrâdaki) karşılığı olan lafızla hem vezin hem de kâfiye yönünden denk olmasıdır[1244].

Arapça münşeât bölümünde 1 numaralı mektupta

مَطْلَعُ طَوَالِعِ المَحَامِدِ، مَشْرَعُ شَوَارِعِ المَقَاصِدِ [1245]...

cümlesinde birinci fıkradaki مَطْلَـــعُ (doğuş yeri)'ın *'ayn* [ع] seci harfinde ve mef 'al vezninde diğer fıkradaki karşılığı مَشْرَعُ (başlangıç), birinci fıkradaki طَوَالِعِ (yıldızlar)'in *'ayn* [ع] seci harfinde ve fevâ'il vezninde karşılığı شَـــوَارِعِ (caddeler) ve المَحَامِـــدِ (övgüler)'in *dâl* [د] seci harfinde ve mef â'il vezninde diğer fıkradaki karşılığı المَقَاصِدِ (amaçlar)'dır.

Türkçe münşeât bölümünde 1 numaralı mektupta

مطلع طوالع اقبال، مشرع شوارع افضال[1246]...

[1242] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 160.
[1243] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 167.
[1244] el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 547; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 412; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, I, 671; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 132; Akdemir, **a.g.e.**, s. 317.
[1245] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 33.
[1246] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 158.

cümlesinde birinci fıkradaki مَطْلَــعُ (doğuş yeri)'ın *'ayn* [ع] seci harfinde ve mef 'al vezninde diğer fıkradaki karşılığı مَشْرَعُ (başlangıç), birinci fıkradaki طَوَالِعِ (yıldızlar)'in *'ayn* [ع] seci harfinde ve fevâ'il vezninde karşılığı شَوَارِعِ (caddeler) ve اقبال (ikbâl)'in *lâm* [ل] seci harfinde ve if'âl vezninde diğer fıkradaki karşılığı افضال (ihsân)'dir.

c. Tıbâk

Birbirine zıt iki manayı bir ifadede toplamaktır ki bu sanata aynı zamanda *mutâbakat*, *tatbîk*, *tetâbuk*, *tezâd*, *tekâfü* adları da verilir[1247]. Bedî' ıstılahında ise, meşhur tarife göre *tıbâk*, hakikat olsun, mecaz olsun iki zıt manayı bir arada zikretmektir[1248].

Aynı cinsten kelimelerin oluşturduğu tıbâk, dört kısma ayrılabilir: Her iki kelimenin de fiil olması, her iki kelimenin de isim olması, her iki kelimenin de harf (edat) olması, biri isim diğeri fiil farklı cinsten kelimelerin oluşturduğu tıbâk[1249].

Biri diğerinin olumsuz hâli olmamak şartıyla, birbirine zıt manayı ifade eden iki lafzın bir arada zikredilmesine "*olumlu tıbâk*" (tıbâk-ı îcâb) adı verilir[1250]. İşte burada eserdeki çokluğu nedeniyle tıbâkın bu çeşidine örnekler verilecektir.

Arapça münşeât bölümünde 4 numaralı mektupta

سَنَةُ الوَصْلِ سِنَةٌ، سِنَةُ الهَجْرِ سَنَةٌ[1251].

cümlesinde الوَصْلِ (kavuşma) ve الهَجْرِ (ayrılık) sözcükleri arasında tıbâk sanatı açık bir şekilde görülmektedir.

6 numaralı mektupta

فَخَرَّتْ بِهَا الصِّغَارُ وَالكِبَارُ[1252].

[1247] es-Sekkâkî, **Miftâḥu'l-'ulûm**, s. 225; el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 477-478; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 378; et-Teftâzânî, **Muḫtaṣaru'l-me'ânî**, s. 385; et-Tehânevî, **Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, II, 917; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 366; Tâhiru'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 173; Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, s. 184; Rabiha Çelebi, N. Hacımüftüoğlu, **Teshîl'ül-Belâğah**, Anadolu Matbaası, İzmir 1996, s. 32; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 377.

[1248] Akdemir, **a.g.e.**, s. 377.

[1249] Bolelli, **Belâgat**, s. 352-353.

[1250] Akdemir, **a.g.e.**, s. 379-380.

[1251] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 45.

cümlesinde الـــصِّغَارُ (küçükler) ve الكِبَـــارُ (büyükler) sözcükleri arasında tıbâk sözkonusudur.

Yine 6 numaralı mektupta

كَهْفُ الْعِبَادِ صَغِيرِهِمْ وَكَبِيرِهِمْ شَرَفُ الْبِلاَدِ قَرِيبِهَا وَبَعِيدِهَا[1253]

beytinde صَغير (küçük) ve كَبِير (büyük) ile قَرِيب (yakın) ve بَعِيد (uzak) sözcükleri arasında tıbâk sözkonusudur.

14 numaralı mektupta

فَشَمِّرْ سَاقَ الجِدِّ تَجِدْ بَعْدَ الطَّيِّ نَشْرًا، وَبَعْدَ الكَسْرِ جَبْرًا[1254].

cümlesinde الطَّـــيِّ (katlama ve dürme) ve نَـــشْر (açma ve yayma) ile الكَـــسْرِ (kırma ve kırılma) ve جَبْر (tedâvi ve iyileşme) sözcükleri arasında tıbâk sözkonusudur.

15 numaralı mektupta

يُسْتَدْعَى، بِتَبْدِيلِ الإِيحَاشِ بِالإِينَاسِ[1255].

cümlesinde الإِيحَاشِ (tedirgin etme) ve الإِينَاسِ (neşelendirme) sözcükleri tıbâkı meydana getirmektedir.

17 numaralı mektupta

نَعَمْ إِحْلاءُ الدَّهْرِ وَإِمْرَارُهُ لَيْسَ بِغَرِيبٍ[1256].

cümlesinde إحلاء (tatlı söylemek, fayda vermek, tatlılaştırmak) ve إمرار (acı söylemek, zarar vermek, acılaştırmak) sözcükleri arasında bu sanat sözkonusudur.

21 numaralı mektupta

فَإِنَّ العُسْرَ بِاليُسْرِ قَرِينٌ، وَالْمُرَّ بِالْحُلْوِ قَرِيبٌ[1257].

[1252] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 51.
[1253] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 51.
[1254] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 75.
[1255] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 78.
[1256] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 81.

cümlesinde العُسْر (zorluk) ve اليُسْر (kolaylık) sözcükleri ile المُرّ (acı) ve الحُلْو (tatlı) arasında tıbâk sözkonusudur.

27 numaralı mektupta

يُنْهَى أَنِّي رَأَيْتُ فِي طَيْفِ الخَيَالِ وَالتَّخْمِينِ، بَلْ فِي عَالَمِ الحِسِّ وَاليَقِينِ[1258]...

cümlesinde الخَيَال (hayal) ile الحِسّ (his, duygu) ve التَّخْمِين (tahmin) ile اليَقِين (kesin bilgi) arasında tıbâk görülmektedir.

28 numaralı mektupta

... أَنَّ مُوَاصَلَةَ الأَرْحَامِ مِنْ مَكَارِمِ شِيَمِ الكِرامِ، وَأَنَّ التَّحَرُّزَ عَنِ القَطِيعَةِ مِنْ دَعَائِمِ الإِسْلاَمِ[1259]...

cümlesinde مُوَاصَلَةَ الأَرْحَامِ (yakınlarla bağlantılı olma) ve القَطِيعَةِ (akraba arasındaki husûmet) sözcükleri arasında tıbâk sözkonusudur.

29 numaralı mektupta

وَلاَ زَالَتِ الأَيَّامُ فِي كُلِّ غُدْوَة تُبَشِّرُهُ بِالفَتْحِ وَالفَوْزِ وَالنَّصْرِ، كَمَا تُنْذِرُ الأَعْدَاءَ فِي كُلِّ عَشِيَّةٍ ظَلامِ الدُّجَى بِالهَلْكِ وَالأَسْرِ وَالقَهْرِ[1260].

cümlesinde غُدْوَة (sabahın erken vakitleri) ve عَشِيَّةٍ (akşamın geç saatleri) sözcükleri ile تُبَشِّرُ (müjdeler) ve تُنْذِرُ (uyarır) sözcükleri arasında ve yine الفَتْحِ (fetih, zafer) ile الهَلْكِ (helâk), الفَوْزِ (kazanç, başarı) ile الأَسْرِ (esâret) ve النَّصْرِ (yardım, galibiyet) ile القَهْرِ (kahr) sözcükleri arasında da tıbâk ilişkisinden bahsedilebilir.

Yine 29 numaralı mektupta

وَأَحْضَرَ سُكَّانَهَا سُكُونَهُمُ الغَائِبَ، وَأَطْلَعَ عَلَيْهِمْ سُرُورَهُمُ الغَارِبَ[1261].

[1257] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 90.
[1258] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 102.
[1259] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 104.
[1260] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 107.
[1261] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 110.

cümlesinde أَحْضَرَ (getirdi) fiili, الغَائِبَ (kaybolan)'in zıttı الحاضر (gelen)'ı içerirken أَطْلَــعَ (doğurdu) fiili de الغَارِبَ (batan)'in zıttı الطــالع (doğan)'ı ihtiva etmektedir. Dolayısıyla burada da tıbâk ilişkisinden söz edilebilir.

Farsça münşeât bölümünde 12 numaralı mektupta

باری عز اسمه که میسر هر عسیر و مقرب هر بعید است[1262].

cümlesinde میسر (kolaylaştıran) ve عــسیر (zor) ile مقــرب (yakınlaştıran) ve بعیــد (uzak) arasında tıbâk görülmektedir.

16 numaralı mektupta

و جند ملأ اعلی، بامر رب اعلی، در سفر و حضر بخدمت حفظ و ظفر، قایم بوده[1263].

cümlesinde سفر (sefer, savaş) ile حضر (barış) arasında bu sanat görülmektedir.

Sözkonusu mektupta

جواب سایلان از وی نعم باشد نعم دربی بجز وقت تشهد در کلامش کس نیابد لا[1264]

cümlesinde نعم (evet) ile لا (hayır) arasında tıbâk vardır.

Yine 16 numaralı mektupta

ای دهر چه رواست که در ابناء خود لاحق را در مقام سابق گرفتی، و سابق را بمقام لاحق انداختی[1265].

cümlesinde لاحق (sonraki, sonradan tayîn edilmiş) ile سابق (önceki, önce tayîn edilmiş) arasında tıbâk vardır.

Türkçe münşeât bölümünde 5 numaralı mektupta

اللّٰهُمَّ أَفِضْ مِنْ يَدِهِ الْيُمْنَى يُمْنَ مَعَالِي العَالِمِينَ، وَأَفِضْ مِنْ يَدِهِ الْيُسْرَى يُسْرَ أَيَادِي العَالَمِينَ[1266].

cümlesinde الْيُمْنَى (sağ el) ile الْيُسْرَى (sol el) arasında tıbâk vardır.

[1262] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 138.
[1263] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 144.
[1264] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 147.
[1265] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 146.
[1266] **er-Risâletü'ş-şevkıyye**, s. 177.

8 numaralı mektupta

...مطلقا مطلق و مقیده دستگیر اولنه روشندر که دار الحسنه مبرور و مشکور، و دار السیئه ممکور و مغرور[1267]...

cümlesinde مطلق (özgür) ve مقید (bağlı) ile دار الحسنه (iyilik yurdu) ve دار الـــسیئه (kötülük yurdu) arasında bu sanat görülmektedir.

10 numaralı mektupta

... مذاق جانده مرارت فرقت حلاوت وصلته مبدّل اولپ[1268]...

cümlesinde مرارت (acılık) ve حـــلاوت (tatlılık) ile فرقـــت (ayrılık) ve وصـــلت (kavuşma) arasında tıbâk görülmektedir.

14 numaralı mektupta

صَعدَ بالعُلَی، فِي الآخِرَةِ وَالأُولَی[1269].

cümlesinde الآخِرَةِ (âhiret) ve الأُولَی (dünya) arasında tıbâk vardır.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede de

انکچون ایکی یوزلو اولدك شکل پرکال، گه اِدْبار رَسْم ادَرْسِنْ گَهْ اِقبال[1270]

cümlesinde اِدْبار ((talihsizlik) ve اِقبال (talih) arasında

بهاری خاره وَردی گرده وِردم اَمِی سَمّه دوایی دردَه وِردم[1271]

beytinde اَم (em) ve سَمّ (zehir) ile دوا (deva) ve درد (dert) arasında

جهان کورمش جهاندن ایو یتلو دلیم دَمَش زماندن آجی طتلو

اوکندن دهرك اکلرسن صوکینی کوررسن آردی نیتاکم اوکینی[1272]

[1267] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 210.
[1268] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 215.
[1269] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 222.
[1270] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[1271] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 184.
[1272] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 186.

beyitlerinde ايو (iyi) ve يتلو (kötü), آجى (acı) ve طتلو (tatlı), اوك (ön) ve صـــوك (son) ile آرد (art) ve اوك (ön) arasında

صوكن يخسُلْ اوگن باى كسترسن صترسن ارپه بغداى كسترسن[1273]

beytinde صوك (son) ve اوگ (ön) ile يخسُلْ (yoksul) ve باى (zengin) arasında ve

فراغت اويدى غوغا اويندى[1274]

mısrâında اويدى (uyudu) ve اويندى (uyandı) arasında tıbak dikkati çekmektedir.

d. İktibâs

Sözlükte ilim almak, ateş yakmak için bir yerden kor almak gibi manalara gelir. Bu alınan kora da قبس (kabes) adı verilir[1275]. Bir bedî‘ terimi olarak *iktibâs*, ayet veya hadisin birkısmını alarak ayet ve hadis olduğunu belirtmeden, sözü süslemek ve manayı kuvvetlendirmektir[1276].

Arapça münşeât bölümünde 2 numaralı mektupta

﴿الحَمْدُ لِلّٰهِ﴾ حَمْدًا ﴿لاَ انْفِصَامَ﴾ لَهُ عَلَى بُلُوغِي آمَالاً أُرَجِّيهَا[1277]

beytinde الحَمْدُ لِلّٰهِ (Bütün övgüler, Allah’adır), aslında birçok surede geçmesine rağmen mesela Fâtiha suresinin 2. ayetinden

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

“Bütün övgüler, âlemlerin Rabbi olan Allah’adır”

ve لاَ انْفِصَامَ (kopmayan) de Bakara suresinin 256. ayetinden

---

[1273] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 195.
[1274] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 205.
[1275] İbn Manẓûr, **Lisânü’l-‘Arab**, “ḳbs”, VI, 167; Tâhirü’l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 61; Akdemir, **Belâğat Terimleri Asiklopedisi**, s. 117;
[1276] et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 430-431; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâğa**, s. 414; Tâhirü’l-Mevlevî, **a.g.e.**, s. 61; Akdemir, **a.g.e.**, s. 117.
[1277] **er-Risâletü’ş-şevḳıyye**, s. 39.

﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لاَ انْفِصَامَ لَهَا وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

"Dinde hiçbir zorlama yoktur. Doğru yolla eğri yol açık seçik belli olmuştur. Kim şeytanı reddeder de Allah'a inanırsa, artık kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir"

iktibâs edilmiştir.

14 numaralı mektupta

بَقِيتَ مُنْعِمًا فِي ظِلِّ عَيْشٍ كَمَا تَهْوِي إِلَى ﴿يَوْمِ التَّنَاد﴾[1278]

beytinin ikinci mısrâında يَـوْمِ التَّنَـاد (feryat ve figan günü), aslında Ğâfir (Mü'min) sûresinin 32. ayetinden iktibâs edilmiştir. Ayetin tamamı şöyledir:

﴿وَيَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ﴾

"Ey kavmim, ben sizin hakkınızda feryat ve figan gününden korkarım".

23 numaralı mektupta

غِبَّ تَمْرِيغِ الوُجُوهِ وَالجِبَاهِ، بِغَبَرَةِ سُدَّةِ فِنَاهُ، وَأَدَاءِ التَّحْمِيدِ فِي ﴿العَشِيِّ وَالإِبْكَارِ﴾، وَدُعَـاءِ التَّأْبِيـدِ ﴿آنَـاءَ اللَّيْـلِ﴾ وَ﴿أَطْرَافَ النَّهَارِ﴾[1279]...

cümlesinde ayetlerden iktibâs açık bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda العَـشِيِّ وَالإِبْكَـارِ (akşam sabah), Âl-i İmrân suresinin 41. ayetinden (veya Ğâfir (Mü'min) sûresinin 55. ayetinden de olabilir)

﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلاَّ تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلاَثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالإِبْكَارِ﴾

"Zekeriya: "Ey Rabbim, bana bu hususta bir işaret ver" dedi. Allah buyurdu ki: "İşaretin, ima etmen dışında insanlarla üç gün konuşmamandır. Rabbini çok an, akşam sabah O'nun yüceliğini dile getir""

[1278] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 75.
[1279] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 94.

آنَاءَ اللَّيْلِ (geceleri, gece saatleri), Âl-i İmrân suresinin 113. ayetinden (veya Tâhâ suresi 130. ya da Zümer suresi 9. ayetten de olabilir)

﴿لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾

"Kitap sahiplerinin hepsi bir değildir. Onların içerisinde dürüst davranan, geceleri Allah'ın ayetlerini okuyan ve secdeye kapanan bir grup da vardır"

ve أَطْرَافَ النَّهَارِ (gündüzün belli vakitlerinde) da Tâhâ suresinin 130. ayetinden

﴿فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى﴾

"Onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbini övgüyle an. Gece saatlerinde de O'nu övgüyle an. Gündüzün belli vakitlerinde de buna devam et ki, mutlu olasın"

ayet olduğu belirtilmeden iktibas edilmiştir.

29 numaralı mektupta da

...إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ الآجَالُ، وَيَنْقَطِعَ الآمَالُ، إِنَّهُ "مُقَلِّبُ القُلُوبِ" وَمُحَوِّلُ الأَحْوَالِ[1280].

cümlesinde مُقَلِّبُ القُلُوبِ (gönülleri ters çeviren), aslında

أَكْثَرُ مَا كَانَ النَّبِيُّ صلَّى الله عليه وسلَّم يَحْلِفُ: (لاَ وَمُقَلِّبِ القُلُوبِ)

hadisinden iktibas edilmiş, ama hadis olduğu ifade edilmemiştir.

Farsça münşeât bölümünde 6 numaralı mektupta

... بندهٔ کمینه که غاشیهٔ وفاداری بر دوش جان دارد، با نسیم شمال، ﴿بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾، متوجه می گرداند[1281].

cümlesinde بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ (sabah akşam), Nûr suresinin 36. ayetinden (veya A'râf suresi 205. ya da Ra'd suresi 15. ayetten de olabilir)

﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾

[1280] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 110.
[1281] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 128.

"Allah'ın yüceltilmesine ve oralarda adının anılmasına izin verdiği evlerde, sabah akşam O'nu tesbih ederler"

iktibâs edilmiştir.

Türkçe münşeât bölümünde 13 numaralı mektupta

اول اثناده ورقهٔ مکرمت کَــ﴿صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ﴾ روضه مثال ریاحین نوازشله، و ازهار پرسشله، آراسته اولــب وارد اولدی[1282].

cümlesinde صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ, Abese suresinin 13 ve 14. ayetlerinden

﴿فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ، مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٌ﴾

"Değerli sayfalara yazılmışlardır. Değerleri yüce ve tertemizdir."

iktibâs edilmiştir.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede de

ابد نوش اولسون او جانه بو معنی که ایچر دریالری در ﴿رَبِّ زِدْنِي﴾[1283]

beytinde رَبِّ زِدْنِي(Rabbim, benim artır), Tâhâ suresinin 114. ayetinden

﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾

"Gerçek Melik olan Allah yücedir. Vahyi sana tamamlanmadan önce Kur'an'ı okumada acele etme. "Ey Rabbim, benim ilmimi artır" de"

iktibâs edilmiştir.

e. Aks veya Tebdîl

Aks, cümlede bir parçanın önce getirilmesi sonra (aynı parçanın) geri bırakılması, aynı kelimelerle birinci cümle ile anlamca ilgili yeni bir cümle tesis etmek, ters çevirmek, aksettirmek, aksine davranmak, bir fıkra veya mısrânın sonunu başa, başını da sonuna getirmek, mütekellimin iki söz söylemesi ve birinci sözle ikinci sözde bir cüzün/parçanın öne geçirilmesi, sonra da sona alınmasıdır. Bir başka

[1282] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 220.
[1283] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 206.

tanıma göre de *aks*, sözde bir parçayı öne almak, sonra onu tersine çevirmek yani sona bırakılanı öne almak ve öne geçirileni de sona almaktır. Buna *tebdil*, *tard* ve *maklûb teşbih* de denir[1284]. *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de bu sanat, *kalb* ismiyle geçmektedir.

Arapça münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

أَبْعَدْتُ كَرِيهَ مَسَاءَةِ الإِمْلاَلِ عَنْ عَرْصَتِهِ، وَمَسَاءَةَ كَرِيهِ التَّصْدِيعِ عَنْ حَضْرَتِهِ[1285].

cümlesinde كَرِيهَ (çirkin görülen) ve مَسَاءَةَ (kötülük) arasında aks/kalb vardır.

8 numaralı mektupta

وَمِنَ اللهِ يُؤْمَلُ، وَإِلَيْهِ يُبْتَهَلُ، أَنْ يُسَاعِدَنِي سَعَادَةَ القُرْبَةِ، وَقُرْبَةَ السَّعَادَةِ[1286]...

cümlesinde سَعَادَة (mutluluk) ve القُرْبَةِ (yakınlık) arasında aks sözkonusudur.

19 numaralı mektupta

... بَلْ لَمْ يُنْتِجْ إلاَّ خُمُولَ العَوَاقِبِ وَعَوَاقِبَ الخُمُولِ[1287]...

cümlesinde خُمُــولَ (kapalılık, dermansızlık) ve العَوَاقِــبِ (âkıbetler) arasında aks görülmektedir.

Farsça münşeât bölümünde 19 numaralı mektupta

طَويتُ بِإحْرَازِ الفُنُونِ وَنَيْلِهَا رواءَ شَبَابِي وَالجُنُونُ فُنُون

فَحِينَ تَعَاطَيْتُ الفُنُونَ وَحَظَّهَا تَبَيَّنَ لِي أَنَّ الفُنُونَ جُنُون[1288]

ilk beytin sonundaki الجُنُــونُ فُنُــون (delilik çeşit çeşittir) cümlesi ikinci beytin sonunda akse maruz kalmış ve الفُنُــونَ جُنُــون (İlimler deliliktir)a dönüşmüştür. Görüldüğü gibi burada ilk فُنُون "çeşit çeşit" anlamındayken ikinci فُنُون "ilimler" anlamındadır.

[1284] el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, II, 497-498; et-Teftâzânî, **el-Muṭavvel**, s. 384; et-Tehânevî, **Keşşâfü ıṣṭılâḥâti'l-fünûn**, II, 978-979; Cüneyt Eren, M. Vecih Uzunoğlu, **Belâgat Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar**, Sütun Yay., İzmir 2006, s. 202.

[1285] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 42.

[1286] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 59.

[1287] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 86.

[1288] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 154.

20 numaralı mektupta

چنانکه آنجنابْ بمَعروفِ مدحَتْ و مدحتِ معرُوف ، مِثْلِ مَثَلِ سایر[1289].

cümlesinde مَعروف (meşhur) ve مدحَتْ (övgü) arasında aks sözkonusudur. Burada aksin uygulanmasıyla مدحتِ معرُوف tamlamasında مَعروف anlam değişimine uğramış ve iyilik, ihsan anlamına gelmiştir.

Türkçe münşeât bölümünde 5 numaralı mektupta

وَنِعْمَ صَنْعَةُ القَلْبِ فِي "كَلاَمُ المُلُوكِ مُلُوكُ الكَلاَمِ"[1290].

cümlesinde كَلاَمُ (söz) ve المُلُوك (hükümdarlar) arasında aks vardır.

8 numaralı mektupta

بعد از فتح فاتحهٔ دعا، و دعای فاتحه، و ختم خاتمهٔ ثنا، و ثنای خاتمه[1291]...

cümlesinde önce فاتحه (açış, başlangıç) ve دعـــا (dua) arasında aks sözkonusudur. فاتحـــه sözcüğü, aksin uygulanmasıyla yani دعای فاتحه tamlamasında da fâtiha suresi anlamına gelmiştir. Sonra خاتمه (bitiriş, tamamlama) ve ثنـــا (övgü) arasında benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. خاتمه sözcüğü, aksin uygulanmasıyla yani ثنای خاتمه tamlamasında da hatim anlamına gelmiştir.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede

گاه بیگاه قَلْبِ بیماره کاربارى تارمار کسترر، گاه قلب ایدب تارُمارِ کاربار کسترر[1292].

cümlesinde کاربار (iş güç) ve تارمار (karmakarışık) arasında ve

نه پیشه در کلیمی صویه صلمق، اَل صُویندن یوز یُیُبْ یوز صویندن ال یمق[1293].

[1289] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 156.
[1290] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 179.
[1291] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 209.
[1292] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 194.
[1293] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 190.

cümlesinde اَل (el) ve يوز (yüz) arasında aks görülmektedir. Burada bu iki sözcük akse maruz kaldığında hakiki anlamlarının dışına çıkılmış ve neticede yüz suyundan el yumak ifadesinde يوز صويى "namus, şeref ve itibar" ve ال يمق da "vazgeçmek" anlamına gelmiştir.

f. Teşbîh

Beyânın en önemli konusu olan *teşbîh*, sözlükte bir şeyi bir şeye benzetmek anlamındadır. Terim olarak ise iki veya daha fazla şeyin bir ya da birden fazla vasıfta birleştirilmesi yahut aralarında ya hakikaten yahut mecazen münasebet bulunan şeyleri birbirine benzetmektir[1294]. Teşbîhin dört rüknü yani ögesi vardır. Bunlar *müşebbeh* (benzetilen), *müşebbehün bih* (kendisine benzetilen), *vech-i şebeh* (benzetme yönü) ve *teşbîh edâtı* (teşbih vasıtası, müşebbeh ile müşebbeün bihi birbirine bağlayan)dır. Son iki rükün vech-i şebeh ve teşbih edatının her ikisine veya birine bazen yer verilmeyebilir. Buna karşılık müşebbeh ve müşebbehün bih, teşbîhin temel ögesi olduğu için hiçbir zaman terk edilmez. Bunlardan biri kaldırılırsa teşbîh meydana gelmez.

Arapça münşeât bölümünde 1 numaralı mektupta

بَعْدَ خِدَمَاتٍ كَاعْتِدَالِ هَوَاءِ الصَّبَا حُسْنًا، وَمَذَاقِ رَاحٍ رَيْحَانِيٍّ طِيبًا، وَتَحِيَّاتٍ كَلَذَّةِ نَيْلِ الآمَـالِ وَالأَمَـانِيِّ ، وَدَعَـوَاتٍ كَحُسْنِ جَلْوَةِ الغَوَانِي[1295]...

cümlesinde خِدَمَاتٍ (hizmetler) müşebbeh, اعْتِدَال هَوَاءِ الـصَّبَا (sabâ yeli havasının ılıklığı) müşebbehün bih, *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatı ve حُـسْن (güzellik) vech-i şebehtir. Yine cümlenin devamındaki تَحِيَّـاتٍ (selamlar) müşebbeh, لَـذَّة نَيْـلِ الآمَـالِ وَالأَمَـانِيِّ (ümit ve beklentilere erişmenin lezzeti) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatı ve دَعَوَاتٍ (dualar) müşebbeh, حُسْن جَلْوَةِ الغَوَانِي (güzel kadınların cilve güzelliği) müşebbehün bih, *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

[1294] es-Sekkâkî, **Miftâḥu'l-'ulûm**, s. 177; el-Ḳazvînî, **el-Îżâḥ**, s. 177; Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügatı**, s. 168; Akdemir, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, s. 340.

[1295] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 34.

7 numaralı mektupta

فَلَمْ أَصْبَحْ فِي كُلْبَةِ الكُرْبَةِ وَالكَآبَةِ وَزَاوِيَةِ الحَسْرَةِ وَالسَّآمَةِ إِلاَّ كَفَائِزٍ بِيَوْمِ الوِصَالِ يَهْجُرُهُ حَبِيبُهُ، أَوْ كَمُبْتَلًى بِدَاءٍ عُـــضَالٍ يَرْحَلُ عَنْهُ طَبِيبُهُ أَوْ كَغَنِيٍّ يَفْقِدُ طَرِيفَهُ وَتَالِدَهُ أَوْ كَصَبِيٍّ لاَ يَجِدُ شَفِيقَهُ وَوَالِدَهُ، أَوْ كَهَرِمٍ يَذْكُرُ أَوَانَ شَبَابِهِ فَيَكْتَئِـــبُ، أَوْ كَمَخْمُورٍ يَخْلُو أَوَانِي شَرَابِه فَيَضْطَرِبُ[1296].

cümlesinde فَلَمْ أَصْبَحْ'nın zorunlu takdir edilmiş fâili أنا (ben) müşebbeh ve فَائِزٍ بِيَوْمِ الوِصَالِ (sevgilisi kendisini terk etmişken kavuşma gününe nâil olan), يَهْجُرُهُ حَبِيبُهُ مُبْتَلًى بِدَاءٍ عُضَالٍ (doktorunun âciz kaldığı amansız bir hastalığa yakalanmış kimse), يَرْحَلُ عَنْهُ طَبِيبُهُ غَنِيٍّ يَفْقِدُ (yeni ve eski malını kaybeden bir zengin), طَرِيفَهُ وَتَالِدَهُ صَبِيٍّ لاَ يَجِدُ شَفِيقَهُ وَوَالِدَهُ (esirgeyenini ve babasını bulamayan bir çocuk), هَرِمٍ يَذْكُرُ أَوَانَ شَبَابِهِ فَيَكْتَئِبُ (gençlik zamanını hatırlayıp kederlenen bir ihtiyar), مَخْمُـــورٍ يَخْلُـــو أَوَانِـــي شَـــرَابِه فَيَـــضْطَرِبُ (şarap kapları boşalıp da sendeleyen bir sarhoş) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

25 numaralı mektupta

ثُمَّ المَأْمُولُ أنْ لاَ يَتْرُكَ مُحِبَّهُ تَحْتَ زَاوِيَةِ النِّسْيَانِ، كَمَنْ يُنْسَى وَيُهْمَلُ فِي بَيْتِ الأَحْزَانِ[1297]...

cümlesinde مُحِبَّ (dost) müşebbeh, مَنْ يُنْسَى وَيُهْمَلُ فِي بَيْتِ الأَحْزَانِ (hüzünler evinde unutulup ihmâl edilen kimse) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

27 numaralı mektupta

جَمَالُك كَالبَدْرِ المُضِيئِ يَلُوحُ وَخُلْقُك كَالمِسْكِ الذَّكِيِّ يَفُوحُ[1298]

beytinin ilk mısrâında جَمَالُـــك (cemâlin) müşebbeh, البَـــدْرِ المُـــضِيئِ (ışık veren dolunay) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] teşbîh edatı ve ikinci mısrâında خُلْقُك (huyun) müşebbeh, المِسْكِ الذَّكِيِّ (hoş kokulu misk) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) yine teşbîh edatıdır.

[1296] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 54.
[1297] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 100.
[1298] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 103.

29 numaralı mektupta

خَطُّهُ كَخَدٍّ تَلأْلأَ بِشْرًا، وَلَفْظُهُ كَخَطٍّ امْتَلأَ سِحْرًا[1299].

cümlesinde خَطُّهُ (hattı, yazısı) müşebbeh, خَدٍّ (yanak) müşebbehün bih ve لَفْظُـهُ (lafzı) müşebbeh, خَـطٍّ (hat) müşebbehün bih ve her iki cümledeki *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

29 numaralı mektupta

...وَطَرَّدَ الظَّالِمَ عَنْهُمْ كَالبَهِيمِ النَّادِّ إِلَى الجَبَلِ، وَنَفَّرَهُ كَالطَّيْرِ الْمُتَوَحِّشِ إِلَى أَعْلَى القُلَلِ[1300]...

cümlesinde الظَّالِم (zalim) müşebbeh, البَهِـيمِ النَّـادِّ إِلَـى الجَبَـلِ (dağa doğru kaçan hayvan) müşebbehün bih ve هُ (onu) müşebbeh, الطَّيْرِ الْمُتَـوَحِّشِ (yabani kuş) müşebbehün bih ve her iki cümledeki *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

Yine 29 numaralı mektupta

خُصُوصًا الخُيُول الَّتِي كُلٌّ مِنْهَا كَالبُرَاقِ يَطَأُ فِي كُلِّ خُطَاهُ، مُنْتَهَى مَدِّ بَصَرِهِ وَمَدَاهُ، أَوْ كَالبَرْقِ الخَاطِفِ، لاَ يَـصِلُ إِلَيْـهِ صَوْتُ الهَاتِفِ[1301].

cümlesinde الخُيُول (atlar) veya كُـلٌّ مِنْهَـا (onlardan, atlardan her biri) müşebbeh, البُـرَاقِ (Burak) ve البَرْقِ الخَـاطِفِ (gözleri kamaştıran ve kapıveren şimşek) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

Farsça münşeât bölümünde 15 numaralı mektupta

حاشیهٔ تلویحی که مشتمل فنونست، و اهل ذکا از مستعدّان بقراءت او مشغول اند، وَعَلَى رُؤُوسِ الأَشْهَادِ چون مثَـل سایر، در میان جمهور مشهور[1302].

[1299] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 108.
[1300] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 110.
[1301] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 112.
[1302] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 143.

cümlesinde حاشیهٔ تلویح (*Telvîḥ Hâşiyesi*) müşebbeh, مَثَل سایر (meşhur atasözü) müşebbehün bih ve *çûn* [چون] (gibi) teşbîh edatıdır.

19 numaralı mektupta

چون دل آشفته گهی طِفْل مثال بهوا و هوس مغرور، و دیوانه مثال بنقط دانش مفتتن[1303]...

cümlesinde دل آشفته (perişan gönül) müşebbeh, طِفْل (çocuk) müşebbehün bih ve *misâl* [مثال] (gibi) teşbîh edatı yine دیوانه (divane, deli) müşebbehün bih ve *misâl* [مثال] (gibi) teşbîh edatıdır.

Türkçe münşeât bölümünde 3 numaralı mektupta

کتاب کریمِ دلگشا، و خطابِ لطیفِ جان بخشا، کَجَنَّةٍ ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ﴾، أَوْ كَرَوْضَةٍ زِينَتُهَا الأَزْهَارُ، ایرشُبْ خاطری آسوده و مرفّه ایلدی[1304].

cümlesinde کتاب کریمِ دلگشا، و خطابِ لطیفِ جان بخشا (kul okşayıcılık edip gönül açan/ferahlatan değerli mektup ve cana can katan hoş hitap) müşebbeh, جَنَّة تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ (altlarından ırmaklar akan cennet) ve رَوْضَة زِينَتُهَا الأَزْهَارُ (çiçeklerin süslediği bir bahçe) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

8 numaralı mektupta

وَالعَفْوُ كَالشَّامَةِ السَّوْدَاءِ مَا حَسُنَتْ إِلاَّ إِذَا ظَهَرَتْ فِي وَجْنَةِ الزَّلَل[1305]

cümlesinde اَلعَفْوُ (af) müşebbeh, الشَّامَةِ السَّوْدَاءِ (siyah ben) müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) teşbîh edatıdır.

10 numaralı mektupta

ساحهٔ دل زلف دلبندان کبی مظلم و پریشان اولپ[1306]...

[1303] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 154.
[1304] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 163.
[1305] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 210.
[1306] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 214.

cümlesinde ساحهٔ دل (gönül sahası) müşebbeh, زلف دلبندان (sevgililerin zülfü) müşebbehün bih ve کبی (gibi) teşbîh edatıdır.

13 numaralı mektupta

اول اثناده ورقهٔ مکرمت کَـ﴿صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ﴾ روضه مثال ریاحین نوازشله، و ازهار پرسشله، آراسته اولب وارد اولدی[1307].

cümlesinde ورقهٔ مکرمت (cömertlik varakası/mektubu) müşebbeh, صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ (değer verilen ve saygı ile yükseltilen sayfalar) ilk müşebbehün bih ve *kâf* [ك] (gibi) ilk teşbîh edatı ve روضه (bahçe) ikinci müşebbehün bih ve *misâl* [مثال] (gibi) ikinci teşbîh edatıdır.

Ayrıca maḳâle-i nuṣḥiyyede

اولا کم خضروش ایرشب ویرانهٔ معمور قله درحال، دل غمگین پر خونکن اچله غنجه مثال[1308].

cümlelerinin ilkinde gizli özne o, müşebbeh, خضر (Hızır) müşebbehün bih ve وش (gibi) teşbih edatı, ikincisinde de دل غمگین (gamlı gönül) müşebbeh, غنجه (gonca) müşebbehün bih ve *misâl* [مثال] (gibi) teşbîh edatıdır.

[1307] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 220.
[1308] **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, s. 200.

SONUÇ

Hüsamzâde Mustafa Efendi, hem müspet kişiliği hem de telif ettiği değerli eserleriyle Fâtih dönemi âlimleri arasındaki seçkin yerini almıştır. Onun Arap edebiyatı, fıkıh, kelâm, tasavvuf, tefsir ve mantık ilimlerine ilişkin kaleme aldığı eserler, pek çok alana hâkim olduğunu ve çok yönlülüğünü ortaya koymaktadır. Eserlerinde kullandığı akıcı dil ve üslûp, onun kaleminin ne denli güçlü olduğunun açık bir belirtisidir. Yine onun *Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel*'ini Vezir Mahmud Paşa'ya, *Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd*'ını Fâtih Sultan Mehmed'e ve *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye* ile *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'sini de Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Ahmed'e ithâf etmesi, kanaatimizce âlimler arasında ve devlet nezdinde şöhretini daha da artırmış ve önemli bir konuma gelmesini sağlamıştır.

Hüsamzâde'nin *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'siyle birlikte bir mecmua içinde Şehzâde Ahmed'e 889/1484 yılında ithaf ettiği *er-Risâletü'ş-şevḳıyye* adlı eseri, gerçekten de tarihî bir öneme sahiptir. Her şeyden önce o, Ahmed-i Dâî'nin *Teressül* ve Yahya b. Mehmed el-Kâtib'in *Menâhicü'l-İnşâ*'sından sonra Türkçe inşâ kitapları arasında üçüncü sıradadır. Bunun yanında şu ana kadarki mevcut bilgilerimize göre bir müellif tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe münşeât ilk defa bu eserde sistematik şekilde bir araya getirilmiştir. Yine tahminimize göre Türkçe münşeât mecmuaları arasında sadece mektup türlerinden örnekleri içeren ilk eser konumundadır. Çünkü diğer iki inşâ kitabında hem inşâ usûlüne hem de mektup türlerine yer verilmiştir. Ayrıca o, özlem mektuplarına bu kadar sık yer veren ve ismini de bu mektup türünden alan belki de ilk münşeât mecmuasıdır.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye'de dil ve üslûp, son derece etkilidir. Kelime hazinesinin zenginliği, sözcüklerin çeşitliliği, ayet, hadis, mesel ve hikmetli sözlerden yararlanılması, özellikle de çok sayıda Farsça, Arapça ve Türkçe şiirle nesrin daha da tatlı ve akıcı hâle getirilmesi, lafzı ve manayı güzelleştiren sanatların sık uygulanması dikkat çekicidir. Ayrıca Türkçe münşeâtta ve bilhassa onun maḳâle-i nuṣḥiyye bölümünde günümüzde artık ya hiç kullanılmayan ya da kullanımı farklılaşan Türkçe sözcük ve deyimlerin bulunması, o döneme ait Türkçe sözcüklerin belirlenmesi açısından ve Türkçe münşeâtta çok sayıda Arapça ve Farsça kelime ve

tamlamayla karşılaşılması da Türkçe'nin bu iki dilin ne denli etkisi altına girdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Yapılan araştırma ve incelemelerde Hüsamzâde'nin *er-Risâletü'ş-şevḳıyye*'de sık sık Ebû Bekir İbnü'z-Zekî'nin *Ravżatü'l-küttâb* adlı münşeât mecmuasından yararlandığı görülmüştür. *Ravżatü'l-küttâb,* adeta onun için işlenmeye hazır bir hammadde niteliğindedir ve o da bu malzemeyi mektuplarında değerlendirmiştir. Ayrıca Hüsamzâde'nin eseriyle Ebû Bekir İbnü'z-Zekî'nin eseri arasındaki bu etkileşim, Türk edebiyatında münşeât mecmuası oluşturma geleneğinin Fars edebiyatı inşâ eserlerinden etkilendiğinin ilk kanıtlarından biri durumundadır.

er-Risâletü'ş-şevḳıyye, mukaddimesi ve diğer bölümleriyle hem Hüsamzâde'nin hayatından hem de onun yaşadığı dönemden izler taşımaktadır. Örneğin müellifin kaleme aldığı bazı eserlerin isimleri, kimlere sunulduğu ve önemi, o dönem devlet adamlarıyla özellikle de Fâtih Sultan Mehmed, Vezir Mahmud Paşa, Sultan II. Bayezid ve ismi zikredilmeyen diğer vezir, kazasker, emîr ve âlimlerle yakın ilişkisi, Murâdiye medresesinde müderrislikte bulunması, Fâtih'in ondan fetvâyı kabul etmesi, müellifin emeklilik maaşını talep etmesi gibi muhtelif konular dikkati çekmektedir. Yine Mısır sultanına Osmanlı sultanı tarafından gönderilen mektup, İskenderiye seferi öncesinde Fâtih'e verilen nasihat içerikli mektup da, o dönem tarihine bir nebze ışık tutacağa benzemektedir.

Sonuç olarak çalışmamızda, kaynaklarda en eski tarihli Türkçe münşeât mecmualarından biri olduğu ifade edilen, ama hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan ve sadece ismen zikredilen bu nâdide eser ve onun seçkin müellifi Hüsamzâde Mustafa Efendi, imkânlar ölçüsünde tanıtılmaya çalışıldı. Temennimiz, bu çalışmamızın kütüphanelerin raflarında asırlardır bir şekilde unutulmuş, araştırmacılara muhtaç ve ilim dünyasında hak ettikleri yeri almayı bekleyen bu tür nadir eserlerin gün yüzüne çıkarılarak bir an önce bilim dünyasına kazandırılmasına ve genç bilim adamlarının bu yöne yönelmesine katkıda bulunmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

el-‘ABBÂS b. el-AḤNEF, İbnü’l-Esved b. Ṭalḥa (ö. 192/807), **Şerḥu Dîvâni’l-‘Abbas b. el-Aḥnef**, şerh Mecîd Ṭarâd, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrût 1414/1993.

el-‘ABBÂSÎ, ‘Abdürraḥîm b. Aḥmed (ö. 963/1556), **Me‘âhidü’t-tanṣîṣ ‘alâ şevâhidi’t-Telḫîṣ**, thk. Muḥammed Muḥyiddîn ‘Abdülḥamîd, ‘Âlemü’l-kütüb, Beyrût 1367/1947.

‘ABBÛD, Mârûn, **Edebü’l-‘Arab muḫtaṣaru târîḫi neş’etihî ve taṭavvürihî ve siyeri meşâhîri ricâlihî ve ḫuṭûṭ ûlâ min ṣuverihim**, Dâru’ṣ-ṣeḳâfe, Beyrût 1960.

ABDURRAHMAN FEHMÎ EFENDİ (ö. 1322/1904), **İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü’l-‘Arab)**, haz. Hüseyin Elmalı, Cüneyt Eren, Yeni Akademi Yay., İzmir 2005.

‘ABDÜLBÂḲÎ, Muḥammed Fuâd, **el-Mu‘cemü’l-müfehres li elfâẓı’l-Ḳur’âni’l-Kerîm**, Dâru’d-da‘vet, İstanbul 1411/1990.

‘ABDÜLḲÂDİR el-BAĞDÂDÎ, İbn Ömer (ö. 1093/1682), **Ḫizânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-‘Arab**, thk. ‘Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, III. Baskı, Mektebetü’l-Hâncî, Ḳâhire 1409/1989.

el-‘ACLÛNÎ, İsmâîl b. Muḥammed el-Cerrâḥî (ö. 1162/1749), **Keşfü’l-ḫafâ ve müzîlü’l-ilbâs ‘ammâ iştehera mine’l-eḥâdîṯ ‘alâ elsineti’n-nâs**, III. Baskı, Dâru iḥyâi’t-türâṯi’l-‘Arabî, Beyrût 1351/1932.

ADIVAR, Abdülhak Adnan (ö. 1375/1955), **Osmanlı Türklerinde İlim**, IV. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.

‘ÂDİL, Muḥammed Rıżâ, **Ferheng-i ‘ibârethây-i ‘Arabî der şi‘r-i Fârisî (tâ Câmî)**, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1375 hş..

‘AFÎFÎ, Raḥîm, **Ferhengnâme-i şi‘rî ber esâs-ı âṯâr-ı şâ‘irân-ı ḳarn-ı sevvum tâ yâzdehum-i hicrî**, II. Baskı, İntişârât-ı Surûş, Tahrân 1376 hş..

_____, **Meşelhâ ve ḥikmethâ der âşâr-ı şâ'irân-ı ḳarn-ı sevvum tâ yâzdehum-ı hicrî**, İntişârât-ı Surûş, Tahrân 1371 hş..

AHMED-İ DÂÎ (ö. 824/1421'den sonra), **Teressül**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Muradiye bölümü, 1856/3.

AḤMED b. ḤANBEL (ö. 241/855), **Müsnedü Aḥmed b. Ḥanbel**, II. Baskı, Dâru'd-da'vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

AHMED RÂSİM (ö. 1351/1932), Mustafa Reşîd, **Hazîne-i Mekâtîb Yahud Mükemmel Münşeât**, III. Baskı, Mekteb-i Sanâyi' Matbaası, İstanbul 1309 h..

el-AḤTERÎ, Mustafa b. Şemseddîn (ö. 968/1561), **Aḫterî-i kebîr**, Ârif Efendi Matbaası, İslâmbul 1321 h..

AKDEMİR, Hikmet, **Belâğat Terimleri Ansiklopedisi**, Nil Yay., İzmir 1999.

el-ALEVÎ, Abdülazîz, "İbn Fazlullah el-Ömerî" mad., **DİA**, İstanbul 1999.

ALİ el-MUTTÂḲÎ, İbn Ḥüsâmeddîn el-Hindî (ö. 975/1567), **Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-aḳvâl ve'l-ef'âl**, nşr. Bekrî Ḥayyânî, Ṣafvet es-Seḳḳâ, Müessesetü'r-risâle, Ḥaleb 1389/1969.

ALİ SEYDÎ BEY (ö. 1352/1933), **Resimli Kâmûs-ı Osmânî**, Matbaa ve Kütübhâne-i Cihân, Dâru'l-Ḫilâfeti'l'aliyye 1330 h..

ALP, Musa, "Arap Dili ve Belâğatı Açısından Ali Kuşçu ve 'Unkûdü'z-Zevâhir fî Nazmi'l-Cevâhir Adlı Eseri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İzmir 2006.

ALTUNDAĞ, Şinasi, "Selim I." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1980.

ALTUNSU, Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.

el-ÂLÛSÎ, Ebü'l-Fażl Şihâbüddîn es-Seyyid Maḥmûd el-Bağdâdî (ö. 1270/1854), **Rûḥu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-'aẓîm ve's-seb'i'l-meşânî**, Dâru iḥyâi't-türâṯi'l-'Arabî, Beyrût ts..

el-ÂMÎDÎ, Ebü'l-Ḳâsım el-Ḥasen b. Bişr b. Yaḥyâ (ö. 370/980), **el-Mu'telif ve'l-muḫtelif**, thk. 'Abdüssettâr Aḥmed Ferrâc, Dâru iḥyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye 'Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve şürekâhu, Ḳâhire 1381/1961.

el-'ÂMİLÎ, Bahâüddîn (ö. 1031/1622), **el-Keşkûl**, thk. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Dâru iḥyâi'l-kütübi'l-'ilmiyye, yy. ts..

ÂSIM EFENDİ (ö. 1235/1819), **Kâmûs Tercümesi**, Cemâl Efendi Matbaası, İstanbul 1305 h..

el-'ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Ḥasen b. 'Abdillâh b. Sehl (ö. 395/1005), **Cemheratü'l-emṯâl**, thk. Muḥammed Ebü'l-Fażl İbrâhîm, 'Abdülmecîd Ḳatâmiş, Dâru'l-cîl, Beyrût 1988.

_____, **Dîvânü'l-me'ânî**, şerh Aḥmed Ḥasan Besec, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1414/1994.

_____, **el-Evâil**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1407/1987.

_____, **Kitâbü'ş-Şınâ'ateyn el-kitâbe ve'ş-şi'r**, thk. Müfîd Ḳumeyha, II. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1409/1989.

ÂŞIK, Nevzat, **Bedî'u'z-Zemân el-Hemezânî Hayatı, Makâmâtı ve Tesiri**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996,

ÂŞIK PAŞAZÂDE (ö. 908/1503'ten sonra), **Tevârîh-i Âl-i Osmân (Âşık Paşazâde Târihi)**, haz. 'Âlî Bey, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1332 h..

el-BAĞDÂDÎ, İsmâîl Paşa (ö. 1339/1920), **Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âṯâru'l-muṣannifîn**, Maarif Basımevi, İstanbul 1951-1955.

el-BÂḪURZÎ, Ali b. el-Ḥasen b. Ali b. Ebî'ṭ-Ṭayyib (ö. 467/1075), **Dümyetü'l-ḳaṣr ve 'usratü ehli'l-'aṣr**, thk. Muḥammed Altuncı, Dâru'l-cîl, Beyrût 1414/1993.

BALDIRZADE SELÎSÎ ŞEYH MEHMED (ö. 1060/1650), **Ravza-i Evliyâ**, haz. M. Hızlı, M. Yurtsever, Arasta Yay., Bursa 2000.

BALTACI, Câhid, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarih**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

_____, "Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Semân Medreseleri", **İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih**, İBBK Yay., İstanbul 1995.

el-BAṬALYEVSÎ, Ebû Muḥammed 'Abdullah b. Muḥammed b. es-Seyyid (ö. 521/1127), **el-İḳtiżâb fî Şerḥi Edebi'l-küttâb**, thk. Mustafa es-Seḳḳâ, Ḥâmid 'Abdülmecîd, el-Hey'etü'l-Mışriyyetü'l-'âmme, Mısır 1981.

el-BELÂẒÜRÎ, Ebü'l-Ḥasen (ö. 279/892), **Fütûḥu'l-büldân**, muḳâbele ve ta'lîḳ Rıḍvân Muḥammed Rıḍvân, el-Maṭba'atü'l-Mışriyye, Ḳâhire 1350/1932.

BEŞŞÂR b. BÜRD (ö. 167/784), **Dîvânü Beşşâr b. Bürd**, şerh Ṣalâḥuddîn Ḥivârî, Dâru ve mektebetü'l-hilâl, Beyrût 1998.

el-BEYHAḲÎ, Ebû Bekir Aḥmed b. el-Ḥuseyn İbn Ali (ö. 458/1066), **es-Sünenü'l-kübrâ me'a'l-cevheri'n-naḳî**, Maṭba'atü Meclisi dâirati'l-me'ârifi'l-Oṣmâniyye, Haydarâbâd 1352 h..

el-BEYHAḲÎ, İbrâhîm b. Muḥammed (ö. 320/932), **el-Meḥâsin ve'l-mesâvi**, thk. Muḥammed Süveyd, Dâru iḥyâi'l-'ulûm, Beyrût 1408/1988.

BİLGE, Mustafa, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1984.

BİLGEGİL, M. Kaya, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1 Belâgat**, Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Yay., Ankara 1980.

BOLELLİ, Nusrettin, **Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı**, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2001.

BOZKURT, Nebi, "Mektup" mad., **DİA**, Ankara 2004.

BROCKELMANN, C., "Kadı Fâdıl" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1967.

el-BUḪÂRÎ, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâîl b. İbrâhîm İbnü'l-Muğîre (ö. 256/870), **Saḥîḥu'l-Buḫârî**, II. Baskı, Dâru'd-da'vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

el-BUḤTURÎ (ö. 284/898), **Dîvânü'l-Buḥturî**, thk. Ḥasan Kâmil eṣ-Ṣayrafî, III. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Ḳâhire ts..

BURSALI MEHMET TAHİR (ö. 1344/1925), **Osmanlı Müellifleri**, Matbaa-i âmire, İstanbul 1333/1914.

el-BÜSTÂNÎ, Buṭros (ö. 1300/1883), **Dâiratü'l-me'ârif**, Dâru'l-ma'rife, Beyrût ts..

_____, **Üdebâü'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve Ṣadri'l-İslâm**, Dâru Mârûn 'Abbûd, yy. ts..

el-CÂḤIẒ, Ebû Osmân 'Amr b. Baḥr (ö. 255/869), **el-Beyân ve't-tebyîn**, thk. 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, IV. Baskı, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır 1395/1975.

_____, **Kiâbü'l-Ḥayevân**, thk. 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, II. Baskı, Şeriketü mektebeti ve maṭba'ati Muṣṭafa el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mışır 1357 h..

_____, **el-Meḥâsin ve'l-eżdâd**, thk. Muḥammed Süveyd, Dâru iḥyâi'l-'ulûm, Beyrût 1412/1991.

_____ , **Resâilü el-Câḥıẓ**, thk. 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, Mektebetül-Ḥâncî, Ḳâhire 1383 h..

el-CÂMÎ, Nûreddîn 'Abdürraḥmân (ö. 898/1493), **el-Fevâidü'ż-żiyâiyye Şerḥu Ḳâfiyeti İbni'l-Ḥâcib**, thk. Üsâme Ṭâhâ er-Rifâ'î, Maṭba'atü vezâreti'l-evḳâf ve'ş-şüûni'd-dîniyye, Irâḳ 1403/1983.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri Deyimleri Sözlüğü**, II. Baskı, Anka Yay., İstanbul 2004.

el-CEBERTÎ, 'Abdürraḥmân b. Ḥasen (ö. 1237/1822), **Târîḫu 'acâibi'l-âṯâr fî't-terâcim ve'l-aḫbâr**, Dâru'l-Fâris, Beyrût ts..

el-CEHŞİYÂRÎ, Ebû 'Abdillah Muḥammed b. 'Abdûs (ö. 331/943), **Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb**, thk. Mustafâ es-Seḳḳâ, İbrâhim el-Ebyârî,'Abdülḥafîẓ Şiblî, II. Baskı, Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Muṣṭafâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mışır 1401/1980.

CELÂL-ZÂDE MUSTAFA (ö. 975/1567), **Selim-nâme**, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

el-CEVHERÎ, Ebû Naṣr İsmâîl b. Ḥammâd (ö. 393/1003), **eṣ-Ṣıḥâḥ Tâcü'l-lüğa ve Ṣıḥâḥu'l-'Arabiyye**, thk. Aḥmed 'Abdülğafûr 'Aṭṭâr, II. Baskı, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrût 1399/1979.

CİCİ, Recep, "Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 1994.

el-CÜMAḤÎ, Muḥammed b. Sellâm (ö. 231/845), **Ṭabaḳâtü fuḥûli'ş-şu'arâ**, şerh Maḥmûd Muḥammed Şâkir, Maṭba'atü'l-medenî, Ḳâhire ts..

el-CÜRCÂNÎ, 'Abdülḳâhir b. 'Abdirraḥmân b. Muḥammed (ö. 471/1078), **Delâilü'l-i'câz fî 'ilmi'l-me'ânî**, tashih Muḥammed 'Abduh, Muḥammed Maḥmûd eş-Şenḳîṭî ve ta'lîk Muḥammed Reşîd Rızâ, III. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1422/2001.

_____, **Kitâbü Esrâri'l-belâğa**, thk. H. Ritter, Maṭba'atü Vezârati'l-me'ârif, İstanbul 1954.

el-CÜRCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muḥammed b. Ali (ö. 816/1413), **et-Ta'rîfât**, 'Ârif Efendi Matbaası, Derse'âdet 1318 h..

ÇAĞRICI, Mustafa, "Nasihat" mad., **DİA**, İstanbul 2006.

ÇELEBİ, İlyas, "Hüsamzâde Mustafa Efendi" mad., **DİA**, İstanbul 1998.

ÇELEBİ, Rabiha, N. Hacımüftüoğlu, **Teshîl'ül-Belâğah**, Anadolu Matbaası, İzmir 1996.

DANİŞMEND, İsmail Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

DÂVUD el-ANTÂKÎ, İbn Ömer (ö. 1008/1600), **Tezyînü'l-esvâḳ bitafṣîli eşvâḳi'l-'uşşâḳ ve bihâmişihî Dîvânü'ṣ-ṣabâbe li'l-Edîb el-Fâżıl Şihâbiddîn Aḥmed b. Ebî Ḥacle el-Mağribî**, el-Maṭba'atü'l-behiyye el-Mıṣriyye, Mısır 1302 h..

DEMİRAYAK, Kenan, M. Sadi Çögenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay., Erzurum 2000.

DEMİRAYAK, Kenan, "Hârizmî, Ebû Bekir" mad., **DİA**, İstanbul 1997.

ed-DEMÎRÎ, Kemâlüddîn (ö. 808/1405), **Ḥayâtü'l-ḥayavâni'l-kübrâ**, Maṭba'atü's-se'âde, Mısır 1330 h..

DERDİYOK, İ. Çetin,"Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 34, Ankara 2000.

_____, "Eski Türk Edebiyatı'nda Mektup Yazma Kuralları Hakkında Bilgi Veren En Eski Eser Ahmed Dâ'î'nin Teressül'ü", **Toplumsal Tarih**, Cilt: I, Sayı: 6, İstanbul 1994.

Dİ'BİL el-ǴUZÂ'Î, İbn Ali (ö. 246/860), **Dîvânü Di'bil b. Ali el-Ǵuzâ'î**, şerh Ḥasen Ḥamed, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1414/1994.

DİHǴUDÂ, Ali Ekber (ö. 1375/1955), **Lugatnâme-i Dihǧudâ**, Müessese-i intişârât u çâp-ı dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1993-1994.

DİLÇİN, Cem, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983.

ed-DÎNEVERÎ, Ebû Ḥanîfe Aḥmed b. Dâvud (ö. 282/895), **el-Aǧbâru't-ṭıvâl**, thk. 'Abdülmün'im 'Âmir, Dâru iḥyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, Ḳâhire 1960.

DİYARBEKİRLİ SAÎD PAŞA (ö. 1308/1891), **Mîzânü'l-edeb**, (A. Maviyan) Şirket-i mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1305 h..

ed-DİYÂRBEKRÎ, Ḥüseyin b. Muḥammed b. el-Ḥasen (ö. 990/1582), **Târîǧu'l-ǧamîs fî aḥvâli enfesi nefîs**, Müessesetü Şa'bân, Beyrût 1283/1866.

DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, XI. Baskı, İz Yayıncılık, yy. 1996.

DUMLU, Ömer, Hüseyin Elmalı, **Ayet Ayet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)**, Yaratılış ve Yaşam Bilimleri Derneği, İstanbul 2003.

DURMUŞ, İsmail, **Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler**, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1999.

_____, "İnşâ (Arap Edebiyatı)" mad., **DİA**, İstanbul 2000.

_____, "Mektup (Arap Edebiyatı)" mad., **DİA**, Ankara 2004.

_____, "Mesel" mad., **DİA**, Ankara 2004.

EBÛ 'ABDİLLÂH el-ḤÂKİM, en-Nîsâbûrî (ö. 405/1015), **el-Müstedrek 'ale'ş-Ṣaḥîḥayn ve biẕeylihî et-Telǧîṣ li'l-Ḥâfıẓ eẕ-Ẕehebî**, Mektebü'l-maṭbû'âti'l-İslâmiyye, Beyrût ts..

EBÛ ALİ el-FÂRİSÎ (ö. 377/987), **Şerḥu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb el-müsemmâ îżâḥa'ş-şi'r**, thk. Ḥasen Hindâvî, Dâru'l-ḳalem, Dımeşḳ 1407/1987.

EBÛ Ali el-ḲÂLÎ, İsmâîl b. el-Ḳâsım el-Bağdâdî (ö. 356/967), **Kitâbü'l-Emâlî**, el-Maṭba'atü'l-kübrâ el-emîriyye, Bulak 1324 h..

EBÛ BEKİR İBNÜ'z-ZEKÎ el-MÜṬEṬABBIB el-KONEVÎ (ö. 694/1297), **Ravżatü'l-küttâb ve ḥadîḳatü'l-elbâb**, nşr. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972.

EBÛ DÂVUD, Süleymân b. el-Eş'aş (ö. 275/889), **Sünenü Ebî Dâvud**, II. Baskı, Dâru'd-da'vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

EBÛ ḤAYYÂN el-ENDELÜSÎ (ö. 745/1344), **en-Nehru'l-mâdd mine'l-baḥri'l-muḥîṭ**, thk. Ömer el-Es'ad, Dâru'l-cîl, Beyrût 1416/1995.

EBÛ ḤAYYÂN et-TEVḤÎDÎ (ö. 414/1023), **Aḫlâḳu'l-vezîreyn**, thk. Muḥammed b. Tâvît eṭ-Ṭancî, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1412/1992.

_____, **Kitâbü'l-İmtâ' ve'l-müânese**, tashih ve şerh Aḥmed Emîn ve Aḥmed ez-Zeyn, Dâru Mektebeti'l-ḥayât, Beyrût ts..

EBÛ NU'AYM, Aḥmed b. 'Abdillâh el-İsfehânî (ö. 430/1038), **Ḥilyetü'l-evliyâ ve ṭabaḳâtü'l-aṣfiyâ**, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1387/1967.

EBÛ NÜVÂS (ö. 198/813), **Dîvânü Ebî Nüvâs**, şerh, zabt ve takdîm Ali Fâ'ûr, II. Baskı, , Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1414/1994.

EBÛ SA'ÎD-İ EBU'L-ḪAYR (ö. 440/1048), **Rubâ'iyyât-ı Ebû Sa'îd-i Ebu'l-Ḫayr, (Hayyâm, Baba Ṭâhir)**, tashih ve mukaddime Cihângîr Manṣûr, III. Baskı, İntişârât-ı nâhîd, Tahrân 1384 hş..

EBÛ ṬÂLİB el-MEKKÎ (ö. 386/996), **Ḳûtü'l-ḳulûb fî mu'âmeleti'l-maḥbûb ve vaṣfi tarîḳı'l-mürîd ilâ maḳâmi't-tevḥid**, el-Maṭba'atü'l-meymeniyye, Mışır 1310 h..

EBÛ TEMMÂM (ö. 231/845), **Dîvânü Ebî Temmâm bi şerḥi'l-Ḫatîb et-Tebrîzî**, thk. Muḥammed 'Abduh 'Azzâm, V. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Ḳâhire 1951.

EBÛ ‘UBEYD el-BEKRÎ, ‘Abdullâh b. ‘Abdil‘azîz el-Endelüsî (ö. 487/1094), **Faşlü’l-maḳâl fî şerḥi Kitâbi’l-Emşâl**, thk. İḥsân ‘Abbâs, Müessesetü’r-risâle, Beyrût 1971.

_____, **Mu‘cemü Me’s-ta‘cem min esmâi’l-bilâd ve’l-mevâżı‘**, thk. Muṣṭafa es-Seḳḳâ, III. Baskı, ‘Alemü’l-kütüb, Beyrût 1403/1983.

EBÛ ‘UBEYD el-ḲÂSIM b. SELLÂM (ö. 224/838), **Ğarîbü’l-ḥadîş**, Taḥte murâḳabeti Muḥammed ‘Abdilmu‘îd Hân, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrût 1396/1976.

_____, **Kitâbü’l-Emşâl**, thk. ‘Abdülmecîd Ḳaṭâmış, Dâru’l-Me’mûn li’t-türâş, Dımeşḳ-Beyrût 1400/1980.

EBÛ YA‘LÂ, Aḥmed b. Ali İbnü’l-Müşennâ et-Temîmî (ö. 307/920), **Müsnedü Ebî Ya‘lâ el-Mevşılî**, thk. ve tahrîc Ḥüseyin Selîm Esed, Dâru’l-Me’mûn li’t-türâş, Beyrût 1407/1987.

EBÜ’s-SU‘ÛD, Muḥammed b. Muḥammed el-‘Amâdî (ö. 951/1544), **Tefsîru Ebî’s-Su‘ûd**, Dâru’l-muṣḥaf, Ḳâhire ts..

ELFÜ LEYLE VE LEYLE, Şeriketü mektebeti ve maṭba‘ati Muṣṭafâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mışır 1380/1960.

EMECEN, Feridun, “Osmanlılar” mad., **DİA**, İstanbul 2007.

EMİROĞLU, İbrahim, **Klasik Mantığa Giriş**, Elis Yay., Ankara 2004.

_____, “Mantık” mad., **DİA**, Ankara 2003.

ENVERÎ, Evḥadüddîn (ö. 565/1169), **Dîvân-ı Enverî**, nşr. Muḥammed Taḳî Muderris-i Rażavî, III. Baskı, Şirket-i intişârât-ı ‘ilmî ve ferhengî, yy. 1364 hş..

EREN, Cüneyt, M. Vecih Uzunoğlu, **Belâgat Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar**, Sütun Yay., İzmir 2006.

ERGİN, Şakir, “Abdülhamîd el-Kâtib” mad., **DİA**, İstanbul 1988.

el-EZHERÎ, Ebû Manşûr Muḥammed b. Aḥmed (ö. 370/980), **Tehẕîbü’l-lüğa**, thk. ‘Adüsselâm Muḥammed Hârûn, ed-Dâru’l-Mışriyye li’t-te’lîf ve’t-tercüme, Mışır 1384/1964.

FÂTİH DEVRİNE ÂİT MÜNŞEÂT MECMUASI (Wien, Nationalbible. H. O. 161), nşr. N. Lugal, A. Erzi, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956.

FAYDA, Mustafa, "Câhiliye" mad., **DİA**, İstanbul 1993.

_____, "Hulefâ-yi Râşidîn" mad., **DİA**, İstanbul 1998.

FELEKÎ-İ ŞÎRVÂNÎ (ö. 577/1181), **Dîvân-ı Ḫakîm Muḥammed Felekî-i Şîrvânî**, be-ihtimâm-ı Ṭâhirî-i Şihâb, İntişârât-ı Kitâbḫâne-i İbn Sînâ, Tahrân 1345 hş..

el-FETTENÎ, Muḥammed Ṭâhir b. Ali el-Hindî (ö. 986/1578), **Teẕkiratü'l-mevżû'ât**, Beyrût ts..

FİRDEVSÎ-İ ṬÛSÎ, Ḥakîm Ebu'l-Ḳâsım (ö. 416/1024), **Şâhnâme-i Firdevsî ber esâs-ı çâp-ı Moskova**, haz. Niẓâmüddîn Nûrî-i Kûtenâyî, III. Baskı, Neşr-i Zühre, Tahran 1381 hş..

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muḥammed b. Ya'ḳûb (ö. 817/1415), **el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ**, Dâru'l-cîl, el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'ṭ-ṭıbâ'a ve'n-neşr, Beyrût ts..

FURAT, Ahmet Subhi, **Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar) I**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1996.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, **Mevâidü'n-nefâis fî kavâ'idi'l-mecâlis**, haz. Cavid Baysun, İstanbul Üniv. Eebiyat Fak. Yay. İstanbul 1956.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", **Necati Lugal Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1968.

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Tanzimat Dönemine Değin Mektup", **Türk Dili**, Cilt: XXX, Sayı: 274, Ankara 1974.

GÜNER, Ahmet, "İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Fazl" mad., **DİA**, İstanbul 1999.

_____, "Kâbûs b. Veşmgîr" mad., **DİA**, İstanbul 2001.

GÜRKAN, Nejdet, "Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi (656/1258-923/1517)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Isparta 2000.

el-ĞALÂYÎNÎ, Muṣṭafa, **Câmi‘u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye**, XI. Baskı, el-Maṭba‘atü’l-‘aṣriyye, Beyrût 1385/1966.

el-ĞAZZÂLÎ, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed (ö. 505/1111), **İḥyâü ‘ulûmi’d-dîn**, Müessesetü’l-Ḥalebî ve şürekâhû li’n-neşr ve’t-tevzî‘, Ḳâhire 1387/1967.

el-ĞAZZÎ, Taḳiyyüddîn b. ‘Abdilḳâdir et-Temîmî (ö. 1010/1601), **eṭ-Ṭabaḳâtü’s-seniyye fî terâcimi’l-Ḥanefiyye**, thk. ‘Abdülfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv, Dâru’r-Rifâ‘î, Riyâḍ 1403/1983.

ĞİRBÂL, Muḥammed Şefîḳ, **el-Mevsû‘atü’l-‘Arabiyyetü’l-müyessera**, Dâru’ş-şa‘b ve Müessesetü Franklin li’ṭ-ṭıbâ‘a ve’n-neşr, Ḳâhire 1965.

ḪAFÂCÎ, Muḥammed ‘Abdülmün‘im, **el-Edebü’l-‘Arabî ve târîḫuhû f’i’l-‘aşreyni’l-Emeviyyi ve’l-‘Abbâsî**, Dâru’l-cîl, Beyrût 1410/1990.

ḤÂFIẒ-I ŞÎRÂZÎ (ö. 791/1389), **Dîvân-ı Ḫâce Ḥâfız-ı Şîrâzî bâ taṣḥîh ve ser muḳaddime ve ḥavâşî ve tekmile ve keşfu’l-ebyât**, İhtimâm Ebü’l-Ḳâsım Encevî-i Şîrâzî, V. Baskı, Sâzmân-ı intişârât-ı Câvîdân, Tahrân 1363 hş..

_____, **Dîvân-ı Ḫâfız-ı Şîrâzî**, Maṭba‘a-i bâb-ı hażret-i ser‘askeriyye, İstanbul, 1255 h..

HAKSEVER, Halil İbrahim, “Eski Türk Edebiyatında Münşeatlar ve Nergisi’nin Münşeatı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Malatya 1995.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fatih Sultan Mehmed Devrinde Osmanlı Devleti’nde Sosyal Hayat”, **İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih**, İBBK Yay., İstanbul 1995.

ḪALAYLI, Kemâl, **Mu‘cemü Künûzi’l-emṣâl ve’l-ḥikemi’l‘Arabiyye en-neṣriyye ve’ş-şi‘riyye**, Mektebetü Lübnân nâşirûn, Beyrût 1998.

el-ḪALÎL b. AḤMED, Ebû ‘Abdirraḥmân el-Ferâhîdi (ö. 175/791), **Kitâbü’l-‘Ayn**, thk. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî, Müessesetü’l-a‘lemî li’l-maṭbû‘ât, Beyrût 1408/1988.

HAMİDULLAH, Muhammed, **Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu**, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul 1990.

_____, **Mecmû'atü'l-Veşâiḳı's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-ḫilâfeti'r-râşide**, VI. Baskı, Dâru'n-nefâis, Beyrût 1407/1987.

ḤAMÎDÜDDÎN EBÛ BEKİR, Ömer b. Maḥmûdî-i Belḫî (ö. 559/1164), **Maḳâmât-ı Ḥamîdî**, Tashîḥ Rızâ Enzâbî-i Nijâd, Merkez-i neşr-i dânişgâhî, Tahrân 1365 hş..

HAMMER (ö. 1273/1856), **Devlet-i Osmâniyye Târihi**, trc. Mehmed Atâ, İstanbul 1330 h..

el-ḤARÎRÎ, Ebû Muḥammed el-Ḳâsım b. Ali b. Muḥammed b. Osman (ö. 516/1122), **Kitâbü'l-Maḳâmâti'l-edebiyye**, el-Maṭba'atü'l-'âmiratü's-seniyye, Ḳostantiniye 1288/1871.

HÂRÛN, 'Abdüsselâm Muḥammed, **Mu'cemü Şevâhidi'l-'Arabiyye**, Mektebetü'l-Ḫâncî, Ḳâhire 1391/1971.

el-HÂŞİMÎ, Aḥmed, **Cevâhiru'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'**, XII. Baskı, Dâru iḥyâi't-türâṯi'l-'Arabî, Beyrût ts..

el-ḪAṬÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Aḥmed b. Ali (ö. 463/1072), **Târîḫu Bağdâd ev Medîneti's-selâm**, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût ts..

el-HEMEDÂNÎ, Bedî'u'z-zemân Ebü'l-Fażl Aḥmed b. el-Ḥüseyin (ö. 398/1008), **Dîvân**, Maṭba'atü'l-mevsû'ât, Mışır 1321/1903.

el-HEYŞEMÎ, Nûreddîn Ali b. Ebî Bekir (ö. 807/1405), **Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid**, II. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1967.

HOCA SADETTİN EFENDİ (ö. 1008/1599), **Tacü't-Tevarih**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, IV. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

HUART, CL., "Ḳâbûs b. Vaşmgîr" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1967.

el-ḪÛYÎ, Ebû Ya'ḳûb Yûsuf b. Ṭâhir (ö. 549/1154), **Ferâidü'l-ḫarâid fi'l-emṯâl**, thk. 'Abdürrezzâḳ Ḥüseyin, Dâru'n-nefâis, Ürdün 2000.

HÜSAMZÂDE MUSTAFA EFENDİ (ö. 893/1488'den sonra), **Ḥâşiye 'alâ Ḥâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'ale'l-Muṭavvel**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 2195.

_____, **Ḥâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḳâṣıd**, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli bölümü, nr. 2225/1.

_____, **Ḥâşiye 'ale't-Telvîḥ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi bölümü, nr. 458.

_____, **Risâle fî tefsîri ḳavlihî te'âlâ "yuḥallevne fîhâ min esâvir min ẕeheb ve lü'lüâ"**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 2806/4.

_____, **er-Risâletü'ş-şevḳıyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 1942/2.

_____, **er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 1942/1.

_____, **Şerḥu Naẓmi Îsâğûcî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli bölümü, nr. 2677/2.

_____, **et-Teşrîḥ 'alâ Şerḥi'l-Viḳâye**, Süleymâniye Kütüphanesi, Hamidiye bölümü, nr. 453.

HÜSEYİN KÂZIM KADRİ (ö. 1353/1934), **Türk Lûgati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri**, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

HÜSEYİN REMZİ (ö. 1896), **Lügat-ı Remzi**, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305 h.

İBN 'ABDİ RABBİHÎ, Aḥmed b. Muḥammed el-Endelüsî (ö. 328/940), **el-'İḳdü'l-ferîd**, thk. Muḥammed Sa'îd el-'Aryân, Dâru'l-fikr, Beyrût ts..

İBN 'ACÎBE, Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥasenî (ö. 1224/1809), **Îḳâẓu'l-himem fî şerḥi'l-ḥikem**, takdîm ve mürâca'at Muḥammed Aḥmed Ḥasebüllâh, Dâru'l-me'ârif, Ḳâhire 1985.

İBN 'ARABÎ, Muḥyîddîn Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Ali (ö. 638/1240), **el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye**, Dâru Ṣâdir, Beyrût ts..

İBN ‘ARABŞÂH, Aḥmed b. Muḥammed (ö. 854/1450), **Fâkihetü’l-ḫulefâ ve müfâkehetü’ẕ-ẕurafâ**, el-Maṭba‘atü’l-‘âmire, Mışır 1303.

İBN BAṬÛṬA (ö. 779/1377), **Riḥletü İbn Baṭûṭa tuḥfetü’n-nuẕẕâr fî ğarâibi’l-emṣâr ve ‘acâibi’l-esfâr**, thk. Muḥammed ‘Abdülmün‘im el-‘Aryân, fihrist Muṣṭafa el-Ḳaṣṣâs, II. Baskı, Dâru iḥyâi’l-‘ulûm, Beyrût 1412/1992.

İBN CİNNÎ, Ebü’l-Fetḥ Oṡmân (ö. 392/1002), **el-Ḫaṣâiṣ**, thk. ‘Abdülmecîd Hindâvî, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1421/2001.

İBN DÜREYD, Ebû Bekir Muḥammed b. el-Ḥasen (ö. 321/933), **Cemheratü’l-lüğa**, Maṭba‘atü meclisi dâirati’l-me‘ârif, Haydarâbâd 1344 h..

_____, **el-İştiḳâḳ**, thk. ‘Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, Mektebetü’l-Ḫâncî, Mışır 1378/1958.

İBN EBÎ’l-ḤADÎD, ‘Abdülḥamîd b. Hibetillâh b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn (ö. 656/1258), **Şerhu Nehci’l-belâğa**, thk. Muḥammed Ebü’l-Faẕl İbrâhîm, II. Baskı, Dâru ihyâi’l-kütübi’l-‘Arabiyye, Beyrût 1385/1965.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekir ‘Abdullâh b. Muḥammed (ö. 235/850), **Muṣannefü İbn Ebî Şeybe**, tashih Muḫtâr Aḥmed en-Nedvî, Menşûrâtü idâreti’l-Ḳur’ân ve’l-‘ulûmi’l-İslâmiyye, Karaçi 1406/1986.

İBN ĞÂNİM, ‘İzzüddîn ‘Abdüsselâm b. Aḥmed el-Maḳdisî (ö. 678/1280), **Keşfü’l-esrâr ‘an ḥikemi’ṭ-ṭuyûr ve’l-ezhâr**, thk. Muḫtâr Hâşim, Dâru’ṭ-ṭabbâ‘, Dımeşḳ 1410/1989.

İBN ḤACER el-‘ASḲALÂNÎ, Şihâbüddîn Aḥmed (ö. 852/1449), **ed-Düreru’l-kâmine fî a‘yâni’l-mieti’ş-şâmine**, thk. Muḥammed Seyyid Câd el-Haḳḳ, II. Baskı, Dâru’l-kütübi’l-hadîṡe, yy. 1385/1966.

_____, **Fetḥu’l-Bârî bi şerḥi Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî**, thk. ‘Abdül‘azîz b. ‘Abdillâh b. Bâz, Beyrût 1411/1991.

_____, **İnbâü’l-ğumr bienbâi’l-‘umr fî’t-târîḫ**, II. Baskı, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1406/1986.

_____, **el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣahâbe**, Maṭba'atü Muṣṭafa Muḥammed, Mışır 1358/1939.

_____, **Lisânü'l-mîzân**, II. Baskı, Müessesetü'l-a'lemî li'l-maṭbû'ât, Beyrût 1390/1971.

İBN ḪALDÛN, 'Abdürraḥmân b. Muḥammed el-Hazramî el-Mağribî (ö. 808/1406), **Târîḫu İbn Ḫaldûn**, Müessesetü'l-a'lemî li'l-maṭbû'ât, Beyrût 1391/1971.

İBN ḪALLİKÂN, Ebü'l-'Abbâs Şemsüddîn Aḥmed b. Muḥammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân**, thk. İḥsân 'Abbâs, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1397/1977.

İBN ḤAZM, Ebû Muḥammed Ali b. Aḥmed b. Sa'îd el-Endelüsî (ö. 456/1064), **Cemheratü ensâbi'l-'Arab**, thk. 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn V. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Ḳâhire 1382/1962.

İBN ḤİBBÂN, Muḥammed b. Ḥibbân b. Aḥmed Ebû Ḥâtim et-Temîmî el-Büstî (ö. 354/965), **Ṣaḥîḥu İbn Ḫibbân bitertîbi İbn Balabân**, thk. Şu'ayb el-Arnavûṭ, Müessetü'r-risâle, Beyrût 1993.

İBN HİŞÂM, Cemâlüddîn el-Enṣârî (ö. 761/1360), **Muğnî'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb**, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Maṭba'atü Ḥicâzî, Ḳâhire 1372 h..

İBN İYÂS, Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥanefî, (ö. 930/1524), **Bedâi'u'z-zühûr fî veḳâi'ı'd-dühûr**, Maṭba'atü'l-'âmirati's-seniyye, Mışır 1301 h..

İBN ḲAYYİM el-CEVZİYYE (ö. 751/1350), **Aḫbâru'n-nisâ**, thk. Nizâr Rıżâ, Dâru mektebeti'l-ḥayât, Beyrût 1973.

İBN KEMÂL (ö. 940/1534), **Tevârîḫ-i Âl-i Oşmân VIII. Defter**, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997.

İBN KEŞÎR, Ebü'l-Fidâ el-Ḥâfıẓ ed-Dmeşḳî (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, thk. Aḥmed Ebû Ḥâkim, Ali Necîb 'Aṭavî, Fuâd es-Seyyid, Mehdî Nâṣıruddîn, III. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1407/1987.

İBN ḲUTEYBE, Ebû Muḥammed ‘Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), **Kitâbü Edebi’l-kâtib**, Dâru Ṣâdir, Leiden 1387/1967.

_____, **Kitâbü’ş-şi‘r ve’ş-şu‘arâ**, Dâru Ṣâdir, Leiden 1902.

_____,**‘Uyûnü’l-aḫbâr**, el-Müessesetü’l-Mışriyyetü’l-‘âmme li’t-te’lîf ve’t-tercüme ve’n-neşr, Ḳâhire 1383/1963.

İBN MÂCE, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Yezîd (ö. 273/887), **Sünenü İbn Mâce**, II. Baskı, Dâru’d-da‘vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

İBN MÂLİK, Cemâlüddîn Muḥammed b. ‘Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî (ö. 672/1274), **Şerḥu’t-Teshîl Teshîlü’l-fevâid ve tekmîlü’l-maḳâṣıd**, thk. Muḥammed ‘Abdülḳâdir ‘Atâ, Târıḳ Fetḥî es-Seyyid, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1422/2001.

İBN MANẒÛR, Cemâlüddîn Muḥammed b. Mükerrem (ö. 711/1311), **Lisânü’l-‘Arab**, Dâru Ṣâdir, Dâru Beyrût, Beyrût 1374/1955.

İBN REŞÎḲ, Ebû Ali el-Ḥasen el-Ḳayravânî (ö. 463/1071), **el-‘Umde fî meḥâsini’ş-şi‘r ve âdâbihî**, thk. Muḥammed Ḳarḳazân, II. Baskı, Maṭba‘atü’l-kâtibi’l-‘Arabî, Dımeşḳ 1414/1994.

İBN RÜSTE, Ebû Ali Aḥmed b. Ömer (ö. 300/912), **Kitâbü’l-A‘lâḳı’n-nefîse**, Maṭba‘atü Brill, Leiden 1967.

İBN SA‘D, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed (ö. 230/845), **eṭ-Ṭabaḳâtü’l-kübrâ**, Dâru Ṣâdir-Dâru Beyrût, Beyrût 1380/1960.

İBN SEYYİDİ’n-NÂS (ö. 734/1334), **‘Uyûnü’l-eṯer fî fünûni’l-meğâzî ve’ş-şemâil ve’s-siyer**, Dâru’l-ma‘rife, Beyrût ts..

İBN ŞÂKİR, Muḥammed el-Kütübî (ö. 764/1363), **Fevâtü’l-Vefeyât ve’ẕ-ẕeyl ‘aleyhâ**, thk. İḥsân ‘Abbâs, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1973.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemâlüddîn Ebü’l-Meḥâsin Yûsuf (ö. 874/1470), **el-Menhelü’ṣ-ṣâfî ve’l-müstevfâ ba‘de’l-vâfî**, thk. Muḥammed Muḥammed Emîn, el-Hey’etü’l-Mışriyyetü’l-‘âmme, Mışır 1984.

_____, **en-Nücûmü’z-zâhire fî mülûki Mışr ve’l-Ḳâhire**, Dâru’l-kütüb, Ḳâhire 1383/1963.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-'Abbâs Taḳiyyüddîn Aḥmed b. 'Abdilḥalîm (ö. 728/1328), **Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye**, thk. Muḥammed Reşâd Sâlim, yy. 1406/1986.

İBN ZEYDÛN (ö. 463/1070), **Dîvânü İbn Zeydûn**, şerh, zabt ve takdîm Ömer Fârûḳ eṭ-Ṭabbâ', Dâru'l-ḳalem, Beyrût ts..

İBNÜ'l-'ADÎM, Kemâlüddîn Ömer b. Aḥmed b. Ebî Cerâde (ö. 660/1261), **Buğyetü't-ṭ-ṭaleb fî târîḫi Ḥaleb**, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fikr, Beyrût 1408/1988.

İBNÜ'l-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec 'Abdürraḥmân b. Ali b. Muḥammed (ö. 597/1201), **el-Muntaẓam fî târîḫi'l-mülûk ve'l-ümem**, thk. Muḥammed 'Abdülḳâdir 'Aṭâ, Muṣṭafa 'Abdülḳâdir 'Atâ, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1412/1992.

_____, **Ṣıfatü'ṣ-ṣafvet**, thk. Maḥmûd Fâḫûrî, Dâru'l-va'y, Ḥaleb 1389/1969.

_____, **et-Teẕkira fi'l-va'ẓ**, thk. Aḥmed 'Abdülvehhâb Fetîḥ, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1406/1986.

İBNÜ'l-EṢÎR, Ali b. Muḥammed b. 'Abdilkerîm b. 'Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), **el-Kâmil fî't-târîḫ**, Dâru Ṣâdir, Dâru Beyrût, Beyrût 1385/1965.

İBNÜ'l-EṢÎR, Ebü'l-Fetḥ Żiyâüddîn Naṣrullâh b. Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdilkerîm el-Mûṣılî (ö. 637/1239), **el-Meṣelü's-sâir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâ'ir**, thk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdülḥamîd, el-Mektebetü'l-'aṣriyye, Beyrût 1411/1990.

İBNÜ'l-EṢÎR, el-Mübârek b. Muḥammed (ö. 606/1210), **en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîṣ ve'l-eṣer**, thk. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed ed-Danâcî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Ḳâhire 1385/1965.

İBNÜ'l-FÂRIŻ, Ebû Ḥafṣ Ömer b. Ebî'l-Ḥasen b. el-Mürşid b. Ali (ö. 632/1235), **Dîvânü İbni'l-Fârıż**, el-Maṭba'atü'l-Ḥüseyniyye el-Mıṣriyye, yy. 1331/1913.

İBNÜ'l-'İMÂD, Ebü'l-Felâḥ 'Abdülḥayy (ö. 1089/1679), **Şeẕerâtü'ẕ-ẕeheb fî aḫbâri men ẕeheb**, el-Mektebetü't-ticâriyye, li'ṭ-ṭıbâ'a, Beyrût ts..

İBNÜ'l-MÜBÂREK, 'Abdullâh (ö. 181/797), **Müsnedü'l-İmâm 'Abdillâh İbni'l-Mübârek**, thk. ve ta'lîḳ Subḥî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Mektebetü'l-me'ârif, Riyâḍ 1407/1987.

İBNÜ'n-NEDÎM (ö. 385/995), **el-Fihrist**, Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1398/1978.

İBNÜ'r-RÛMÎ (ö. 283/896), **Dîvânü İbni'r-Rûmî**, şerh Aḥmed Ḥasan Besec, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1415/1994.

İBNÜ's-SİKKÎT, Ya'ḳûb b. İsḥâk (ö. 244/858), **Kitâbü'l-Elfâẕ aḳdemü mu'cem fi'l-me'ânî**, thk. Faḫruddîn Ḳabâve, Mektebetü Lübnân nâşirûn, Beyrût 1998.

el-İBŞÎHÎ, Şihâbüddîn Muḥammed b. Aḥmed Ebü'l-Feṭḥ (ö. 850/1446), **el-Müstaṭraf fî külli fennin müsteẕraf**, thk. Müfîd Muḥammed Ḳumeyḥa, II. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1406/1986.

el-ÎCÎ, 'Aḍudüddîn 'Abdürraḥmân b. Aḥmed (ö. 756/1355), **Kitâbü'l-Mevâḳıf bi şerḥi es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muḥammed el-Cürcânî**, thk. 'Abdürraḥmân 'Umeyra, Dâru'l-cîl, Beyrût 1417/1997.

İNALCIK, Halil, "Mehmed II." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1957.

_____, "Mehmed II" mad., **DİA**, Ankara 2003.

_____, "Murad II." mad., **İA**, MEB, İstanbul 1960.

_____, "Murad II" mad., **DİA**, İstanbul 2006.

_____, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Ankara 1999.

_____, "Reis-ül-küttâb" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1964.

İPEKTEN, Halûk, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1996.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Dânişmend" mad., **DİA**, İstanbul 1993.

_____, "Kalkaşendi" mad., **DİA**, İstanbul 2001.

el-İRBÎLÎ, ‘Alâüddîn b. Ali (ö. 631/1234), **Cevâhiru’l-edeb fî ma‘rifeti kelâmi’l-‘Arab (Mu‘cem li’l-ḫurûfi’l-‘Arabiyye)**, ṣan‘atü Emîl Bedî‘ Ya‘ḳûb, Dâru’n-nefâis, Beyrût 1412/1991.

el-‘İṢÂMÎ, ‘Abdülmelik b. Ḥüseyin b. ‘Abdilmelik eş-Şâfi‘î el-Mekkî (ö. 1111/1699), **Simṭu’n-nücûmi’l-‘avâlî fî enbâi’l-evâil ve’t-tevâlî**, thk. ‘Âdil Aḥmed ‘Abdülmevcûd, Ali Muḥammed Mu‘avvaż, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1998.

el-İSFEHÂNÎ, Ebü’l-Ferec Ali b. el-Ḥüseyin (ö. 356/976), **Kitâbü’l-Eğânî**, el-Müessesetü’l-Mıṣriyyetü’l-‘âmme li’t-te’lîf ve’t-tercüme ve’ṭ-ṭıbâ‘a ve’n-neşr, Ḳâhire 1383/1963.

el-İSKENDERÎ, Aḥmed, Aḥmed Emîn, Ali el-Cârim, ‘Abdül‘azîz el-Beşerî, Aḥmed Ḍayf, **el-Mufaṣṣal fî târîḫi’l-edebi’l-‘Arabî fi’l-‘uṣûri’l-ḳadîme ve’l-vesîṭa ve’l-ḥadîṯe**, takdîm, zabt ve ta‘lîk Ḥassân Hallâk, Dâru iḥyâi’l-‘ulûm, Beyrût 1414/1994.

el-İSKENDERÎ, Aḥmed, Muṣṭafâ ‘İnânî, **el-Vasîṭ fi’l-edebi’l-‘Arabî ve târîḫihî**, XVI. Baskı, Dâru’l-me‘ârif, Mısır 1916.

el-ḲALḲAŞENDÎ, Ebü’l-‘Abbâs Aḥmed b. Ali (ö. 821/1418), **Ṣubḥu’l-a‘şâ fî ṣınâ‘ati’l-inşâ**, Vezâretü’ṣ-ṣekâfe ve’l-irşâdi’l-ḳavmî, el-Müessesetü’l-Mıṣriyyetü’l-‘âmme, Ḳâhire 1383/1963.

el-ḲANNEVCÎ, Ṣıddîḳ b. Ḥasen (ö. 1307/1889), **Ebcedü’l-‘ulûm**, haz. ‘Abdülcebbâr Zekkâr, Menşûrâtü vezâreti’ṣ-ṣekâfe ve’l-irşâdi’l-ḳavmî, Dımeşḳ 1978.

KARAHAN, Abdülkadir, “Mihrî Hatun” mad., **İA**, MEB, İstanbul 1960.

ḲÂSIM-I ENVÂR (ö. 837/1434), **Külliyyât-ı Ḳâsım-ı Envâr**, tashih, mukâbele ve mukaddime Sa‘îd-i Nefîsî, İntişârât-ı Kitâbḫâne-i Senâî, Tahrân 1337 hş..

ḲÂSIM b. ḲUṬLUBOĞA (ö. 879/1474), **Tâcü’t-terâcim**, thk. Muḥammed Ḫayr Ramażân Yûsuf, Dâru’l-ḳalem, Dımeşḳ 1413/1992.

KAŞKA, Mustafa, "Dîvân Edebiyatı'nda Münşe'ât Geleneği ve Hoca Neş'et'in Mektupları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniv. Eğitim Bilimleri Ens., İzmir 2000.

KÂTİB ÇELEBİ, Muṣṭafa b. 'Abdillâh (ö. 1067/1657), **Keşfü'ẕ-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, tashîh M. Şerafeddîn Yaltkaya, Rifat Bilge, II. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ḲAVÂ'İD-İ TAḤRÎRÂT-I MÜNŞEÂT, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi bölümü, nr. 3337.

el-ḲAZVÎNÎ, Celâlüddîn Muḥammed b. 'Abdirraḥmân (ö. 739/1338), **el-Îżâḥ fî 'ulûmi'l-belâğa**, şerh, ta'lîk ve tenkîh Muḥammed 'Abdülmün'im Ḫafâcî, V. Baskı, yy. 1400/1980.

_____, **Telḫîṣu'l-Miftâḥ**, Dâru'ṭ-ṭıbâ'ati'l-'âmire, yy. 1260 h..

el-ḲAZVÎNÎ, Zekeriyyâ b. Muḥammed b. Maḥmûd (ö. 682/1283), **Âṯâru'l-bilâd ve aḫbâru'l-'ibâd**, Dâru Ṣâdir, Beyrût ts..

KEḤḤÂLE, Ömer Rıżâ, **A'lâmü'n-nisâ fî 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm**, IV. Baskı, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1402/1982.

_____, **el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, el-Maṭba'atü't-te'âvüniyye, Dımeşḳ 1392/1972.

_____, **Mu'cemü'l-Müellifîn terâcimü muṣannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye**, Maṭba'atü't-teraḳḳî, Dımeşḳ 1957-1961.

el-KELÂBÂẔÎ, Ebû Bekir Muḥammed (ö. 380/990), **et-Te'arruf li meẕhebi ehli't-taṣavvuf**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1400/1980.

el-KELÂ'Î, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ (ö. 634/1237), **Nüktetü'l-emṣâl ve nefṣetü's-siḥri'l-ḥalâl**, thk. Ali İbrâhîm Kürdî, Dâru Sa'diddîn, Dımeşḳ 1416/1995.

KEMÂLEDDÎN MES'ÛD-İ ḪUCENDÎ (ö. 792/1390), **Dîvân-ı Kemâleddîn Mes'ûd-i Ḫucendî**, tashih ve ihtimâm 'Azîz-i Devletâbâdî, İntişârât-ı kitâbfurûşî-i Tahrân, Tebrîz 1337/1958.

el-KERḪÎ, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî el-İsṭaḫrî, (ö. 346/957), **Kitâbü Mesâliki'l-memâlik**, Maṭba'atü Brill, Leiden 1967.

KESKİNER, Osman, "Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Samsun 1996.

KHALILOV, Rıza, Cüneyt Eren, "Abdülhamid el-Katib b. Yahya ve Edebü'l-Katib Adlı Eseri", **Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Elmi Araşdırmalar (elmi-nazari maqalalar toplusu)**, Bakı 2004.

el-ḲIFṬÎ, Ebü'l-Ḥasen Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm (ö. 646/1248), **el-Muḥammedûn mine'ş-şu'arâ ve eş'âruhüm**, thk. Riyâż 'Abdülḥamîd Murâd, II. Baskı, Dâru İbn Keşîr, Dımeşḳ-Beyrût 1408/1988.

KOCA, Ferhat, "Fudayl Çelebi, Zenbillizâde" mad., **DİA**, İstanbul 1996.

KRENKOW, F., "Kâtib" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1967.

_____, "al-Ṣâbi', Abû İsḥâḳ İbrâhîm" mad., **İA**, MEB, İstanbul 1980.

ḲUMEYḤA, Câbir, **Edebü'r-resâil fî Ṣadri'l-İslâm 'ahdü'n-nübüvve**, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Ḳâhire 1406/1986.

el-ḲUMMÎ en-NÎSÂBÛRÎ, Niẓâmüddîn el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥüseyin (ö. 728/1327), **Ğarâibü'l-Ḳur'ân ve rağâibü'l-Furḳân**, thk. İbrâhîm 'Aṭve 'İvaż, Şeriketü mektebeti ve maṭba'ati Muṣṭafâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mışır 1381/1962.

el-ḲUREŞÎ, Ebû Zeyd Muḥammed b. Ebî'l-Ḫaṭṭâb (ö. 170/876), **Cemheratü eş'âri'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, thk. Muḥammed Ali el-Hâşimî, II. Baskı, Dâru'l-ḳalem, Beyrût 1406/1986.

el-ḲURṬUBÎ, Ebû Ömer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed b. 'Abdilberr (ö. 463/1071), **Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis**, thk. Muḥammed Mürsî el-Ḫûlî, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1981.

el-ḲURṬUBÎ, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed el-Enṣârî (ö. 671/1273), **el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân**, Dâru'l-kâtibi'l-'Arabî, Ḳâhire 1387/1967.

el-ḲUŞEYRÎ, Ebü'l-Ḳâsım 'Abdülkerîm b. Hevâzin (ö. 465/1072), **er-Risâletü'l-Ḳuşeyriyye fî 'ilmi't-tasavvuf**, Maṭba'atü't-teḳaddümi'l-'ilmiyye, Mışır 1346 h..

KUT, Günay, "Ahmed-i Dâî" mad., **DİA**, İstanbul 1989.

el-ḲUŻÂ'Î, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Selâme (ö. 454/1062), **Müsnedü'ş-Şihâb**, thk. ve tahrîc Ḥamdî 'Abdülmecîd es-Selefî, III. Baskı, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1407/1986.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler**, İstanbul 1988.

LATÎFÎ (ö. 1582), **Latîfî Tezkiresi**, haz. Mustafa İsen, Akçağ Yay., Ankara 1999.

LEBÎD b. REBÎ'A, İbn Mâlik b. Ca'fer b. Kilâb el-'Âmirî (ö. 41/661), **Dîvânü Lebîd b. Rebî'a Şerḥu et-Tûsî**, takdim ve i'dâd Ḥannâ Naṣr el-Ḥittî, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1414/1993.

el-LEKNEVÎ, 'Abdülḥayy b. Muḥammed 'Abdülḥalîm (ö. 1304/1887), **el-Âṣâru'l-merfû'a fi'l-aḫbâri'l-mevżû'a**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1405/1984.

_____, **el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye**, tashih ve ta'lîk Muḥammed Bedrüddîn Ebû Firâs, Dâru'l-ma'rife, Beyrût ts..

LEVEND, Agâh Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi Giriş**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1973.

LİSÂNÜDDÎN İBNÜ'l-ḪAṬÎB (ö. 776/1374), **el-İḥâṭa fî aḫbâri Ğırnâṭa**, thk. Muḥammed 'Abdullâh 'İnân, IV. Baskı, Mektebetü'l-Ḫâncî, Ḳâhire 1421/2001.

LÜTFİ PAŞA (ö. 970/1562), **Tevârîh-i Âl-i Osmân**, haz. 'Âlî, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1341 h..

MAHMUD PAŞA (ö. 879/1474), **Adnî Divanı**, haz. Bilâl Yücel, Akçağ Yay., Ankara 2002.

el-MAḲDİSÎ, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekir (ö. 380/990), **Kitâbü Aḥseni’t-teḳâsîm fî ma‘rifeti’l-eḳâlîm**, Maṭba‘atü Brill, Leiden 1967.

el-MAḲDİSÎ, Muṭahhar b. Ṭâhir (ö. 355/966), **el-Bed’ ve’t-târîḫ**, yy. ts..

el-MAḲḲARÎ, Aḥmed b. Muḥammed (ö. 1041/1631), **Nefḥu’ṭ-ṭîb min ğuṣni’l-Endelüs er-raṭîb**, thk. İḥsân ‘Abbâs, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1388/1968.

MÂLİK b. ENES (ö. 179/795), **el-Muvaṭṭa**, II. Baskı, Dâru’d-da‘vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

MA‘MER b. el-MÜṢENNÂ, Ebû ‘Ubeyde et-Teymî (ö. 210/825), **Mecâzü’l-Ḳur’ân**, thk. Muḥammed Fuâd Sezgin, II. Baskı, Mektebetü’l-Ḫâncî, Dâru’l-fikr, yy. 1390/1970.

MAṬLÛB, Aḥmed, **el-Ḳazvînî ve şürûḥu’t-Telḫîṣ**, Menşûrâtü mektebeti’n-nehża, Bağdât 1387/1967.

MAZIOĞLU, Hasibe, “Sinan Paşa” mad., **İA**, MEB, İstanbul 1980.

el-ME‘ARRÎ, Ebü’l-‘Alâ (ö. 449/1057), **Risâletü’l-ğufrân**, thk. Muḥammed ‘İzzet Naṣrullâh, el-Mektebetü’ṣ-ṣeḳâfiyye, Beyrût 1968.

MECDÎ MEHMED EFENDİ (ö. 999/1591), **Hadaiku’ş-şakaik**, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul 1989.

MECNÛNÜ LEYLÂ, Ḳays b. el-Mülevviḥ b. Müzâḥim el-‘Âmirî (ö. 68/687), **Dîvânü Mecnûni Leylâ**, şerh, zabt ve takdîm Ömer Fârûḳ eṭ-Ṭabbâ‘, Dâru’l-ḳalem, Beyrût 1415/1994.

MEHDÎZÂDE, Mehdî, “Târîḫçe-i Münşeât der Edeb-i Fârsî”, **Keyhân-i Ferhengî**, Sayı: 154, Tahrân 1378 hş..

MEHMED FUÂD, **Rehber-i Kitâbet-i Osmâniyye Yahud Mükemmel Münşeât**, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1327 h..

MEHMED SÜREYYÂ (ö. 1327/1909), **Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye**, Matbaa-i ‘Amire, İstanbul 1308 h..

MEHMED ZİHNİ (ö. 1329/1911), **el-Ḳavlü'l-ceyyid fî şerḥi ebyâti't-Telḫîṣ ve Şerḥayhi ve Ḥâşiyeti's-Seyyid**, III. Baskı, Dâru'ṭ-ṭıbâ'ati'l-'âmire, İstanbul 1327 h..

_____, **Meşâhîrü'n-nisâ**, Dâru'ṭ-ṭıbâ'ati'l-'âmire, İstanbul 1294 h..

el-MERZÜBÂNÎ, Ebû 'Ubeydillâh Muḥammed b. 'İmrân (ö. 384/994), **Mu'cemü'ş-Şu'arâ**, taṣḥîḥ ve ta'lîḳ F. Krenkow, Dâru'l-cîl, Beyrût 1411/1991.

_____, **el-Muvaşşaḥ fî meâḫiẕi'l-'ulemâ 'ale'ş-şu'arâ**, thk. Muḥammed Ḥüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1415/1995.

el-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Ḥasen Ali b. el-Ḥüseyn (ö. 345/957), **et-Tenbîh ve'l-işrâf**, tashih 'Abdullah İsmâ'îl eṣ-Ṣâvî, Dâru'ṣ-Ṣâvî, Bağdat 1357/1938.

MEVLÂNÂ, Celâleddîn Muḥammed-i Mevlevî (ö. 672/1273), **Külliyyât-ı Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî**, Muṭâbıḳ-ı nüsḫa-i taṣḥîḥ şode-i Bedî'uzzemân-i Furûzânfer, Neşr-i Râd, Tahrân 1375 hş..

el-MEYDÂNÎ, Ebü'l-Fażl Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. İbrâhîm (ö. 518/1124), **Mecma'u'l-emṯâl**, thk. Muḥammed Ebü'l-Fażl İbrâhîm, 'Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve şürekâhû, Ḳâhire 1978.

el-MEYHENÎ, Muḥammed b. 'Abdi'l-Ḫâliḳ, **Destûr-i Debîrî**, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Yay., Ankara 1962.

MİRALAY SÜLEYMAN BEY (ö. 1892), **Mebâni'l-İnşâ**, Mekteb-i Fünûn-i Harbiyye-i Hazret-i Şâhâne, yy. 1288 h.

MUALLİM NÂCİ (ö. 1310/1893), **Istılâhât-ı Edebiyye**, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1307 h..

_____, **Lugat-ı Nâci**, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

MUCÎRUDDÎN-İ BEYLEḲÂNÎ (ö. 586/1190), **Dîvân-ı Mucîruddîn-i Beyleḳânî**, tashih ve ta'lîk Muḥammed-i Âbâdî, Müessese-i târîh u ferheng-i Îrân, Tebrîz 1358 hş..

MUFASSAL OSMANLI TARİHİ, Heyet, İskit Yayınevi, İstanbul 1957.

el-MUFAḌḌAL eḍ-ḌABBÎ, Muḥammed b. Ya'lâ b. 'Âmir b. Sâlim (ö. 168/784), **Emṯâlü'l-'Arab**, Dâru ve Mektebetü el-Hilâl, Beyrût 2003.

_____, **el-Mufaḍḍaliyyât**, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir, ‘Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, IV. Baskı, Dâru’l-me‘ârif, Ḳâhire ts..

MUḤAMMED-İ ‘AVFÎ (ö. 629/1232), **Lübâbü’l-elbâb**, nşr. Sa‘îd-i Nefîsî, Çâp-ı ittiḥâd, yy. 1333 hş..

MEHMED SALÂHÎ, **Kâmûs-ı Osmânî**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1313 h..

MİROĞLU, İsmet, “Fetret Devrinden II. Bayezid’e Kadar Osmanlı Siyasî Tarihi”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yay., İstanbul 1989.

el-MUḤİBBÎ, Muḥammed Emîn b. Fażlillâh b. Muḥibbillâh ed-Dımeşḳî (ö. 1111/1699), **Ḫulâṣatü’l-eṯer fî a‘yâni’l-ḳarni’l-ḥâdiye ‘aşer**, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1284 h..

_____, **Nefḥatü’r-reyḥâne ve raşḥatü ṭılâi’l-ḥâne**, Dâru iḥyâi’l-kütübi’l-‘Arabiyye, yy. 1387/1967.

MU‘ÎN, Muḥammed, **Ferheng-i Fârisî (Mutavassiṭ)**, VIII. Baskı, Müessese-i intişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1371 hş..

el-MÜBÂREKFÛRÎ, Ebü’l-‘Ulâ Muḥammed ‘Abdürraḥmân b. ‘Abdirraḥîm (ö. 1353/1934), **Tuḥfetü’l-Aḥveẕî bi şerḥi Câmi‘i’t-Tirmiẕî**, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1422/2001.

el-MÜBERRED, Ebü’l-‘Abbâs Muḥammed b. Yezîd (ö. 286/899), **el-Fâżıl**, thk. ‘Abdül‘azîz el-Meymenî, II. Baskı, Dâru’l-kütübi’l-Mışriyye, Ḳâhire 1995.

_____, **el-Kâmil fi’l-lüğa ve’l-edeb**, thk. Muḥammed Ebü’l-Fażl İbrâhîm, Dâru’l-fikri’l-‘Arabî, Ḳâhire ts..

el-MÜNÂVÎ, Muḥammed ‘Abdürraûf (ö. 1031/1622), **Feyżu’l-ḳadîr Şerḥu Şerḥi’l-Câmi‘i’ṣ-ṣağîr min eḥâdîṯi’l-Beşîr en-Neẕîr**, zabt ve tashih Aḥmed ‘Abdüsselâm, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1422/2001.

el-MÜNẔİRÎ, Zekiyyüddîn Ebû Muḥammed ‘Abdül‘azîm b. ‘Abdilḳavî (ö. 656/1258), **et-Tekmile li vefeyâti’n-neḳale**, thk. ve ta‘lîḳ ‘aleyh Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, IV. Baskı, Müessesetü’r-risâle, Beyrût 1408/1988.

MÜSLİM b. el-ḤACCÂC, Ebü'l-Ḥasen el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/875), **Saḥîḥu Müslim**, II. Baskı, Dâru'd-da'vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

el-MÜTELEMMİS (ö. h.ö. 50/569), **Dîvânü şi'ri'l-Mütelemmis eż-Żab'î**, thk. Ḥasan Kâmil eṣ-Ṣayrafî, Câmi'atü'd-düveli'l-'Arabiyye Ma'hedü'l-maḫṭûṭâti'l-'Arabiyye, yy. 1390/1970.

el-MÜTENEBBÎ, Ebü'ṭ-Ṭayyib (ö. 354/965), **Dîvânü Ebî'ṭ-Ṭayyib el-Mütenebbî bi şerḥi'l-'Allâme el-İmâm el-Vâḥidî**, thk. Ömer Fârûḳ eṭ-Ṭabbâ', Dâru'l-Erḳam b. Ebî'l-Erḳam, Beyrût ts..

en-NÂBİĞATÜ'ẕ-ẔÜBYÂNÎ (ö. h.ö. 18/604), **Dîvânü'n-Nâbiğati'ẕ-Ẕübyânî**, şerh, zabt ve takdîm Ömer Fârûḳ eṭ-Ṭabbâ', Dâru'l-ḳalem, Beyrût 1994.

NECMÜDDÎN el-ĞAZZÎ (ö. 1061/1651), **el-Kevâkibü's-sâire bi a'yâni'l-mieti'l-'âşire**, thk. Cebrâîl Süleymân Cebbûr, II. Baskı, Dâru'l-âfâḳi'l-cedîde, Beyrût 1979.

en-NESÂÎ, Ebû 'Abdirraḥmân Aḥmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), **Sünenü'n-Nesâî**, II. Baskı, Dâru'd-da'vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

en-NESEFÎ, Ebü'l-Berekât 'Abdullâh b. Aḥmed b. Maḥmûd (ö. 710/1310), **Tefsîru en-Nesefî el-müsemmâ bi Medâriki't-tenzîl ve ḥaḳâiḳı't-te'vîl**, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût ts..

NİẔÂMÎ-İ GENCEVÎ (ö. 597/1201), **Ḫusrev u Şîrîn-i Niẓâmî-i Gencevî**, tashih ve ta'lîkât Berât-i Zencânî, Müessese-i intişârât u çâp-ı dânişgâh-ı Tahrân, Tahrân 1376 h..

_____, **Maḫzenu'l-esrâr**, Muḳaddime Ḥuseyn İlâhî-i Ḳumşeî, tashih ve mukâbele 'Abbâs-i Sermedî, Encumen-i ḫoşnuvîsân-ı Îrân, yy. 1370 hş..

ÖMER İBNÜ'l-VERDÎ, Sirâcüddîn Ebû Ḥafṣ (ö. 861/1457), **Ḫarîdetü'l-'acâib ve ferîdetü'l-ğarâib**, tashîh ve nşr. Maḥmûd Fâḫûrî, Dâru'ş-şarḳı'l-ğarbî, Beyrût 1411/1991.

ÖNGÖREN, Reşat, **Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)**, II. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

_____, **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler**, İnsan Yay., İstanbul 2003.

ÖRNEKLERİYLE TÜRKÇE SÖZLÜK, haz. Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2000.

ÖZ, Mehmet, "Osmanlılar" mad., **DİA**, İstanbul 2007.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Asr-ı Saâdet" mad., **DİA**, İstanbul 1991.

ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006.

PÂDİŞÂH, Muḥammed, **Ferheng-i câmi'-i Fârisî**, II. Baskı, Kitâbfurûşî-i Ḫayyâm, Tahrân 1363 hş..

PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ (ö.), **Tarîh-i Peçevî**, önsöz ve indeks Fahri Ç. Derin, Vahit Çabuk, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980.

er-RÂĞIB el-İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Ḳâsım Ḥüseyin b. Muḥammed (ö. 502/1108), **Muḥâḍarâtü'l-üdebâ ve muḥâverâtü'ş-şu'arâ ve'l-büleğâ**, Dâru mektebeti'l-ḥayât, Beyrût ts..

RAMAZANZÂDE NİŞANCI MEHMED BEY (ö. 978/1570), **Târîh-i Ramazanzâde**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290 h..

er-RÂZÎ, Zeynüddîn Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Ebî Bekir b. 'Abdilḳâdir (ö. 666/1268), **Muḫtâru'ṣ-Ṣıḥâḥ**, el-Maṭba'atü'l-emîriyye, Ḳâhire 1343/1925.

_____, **Tefsîru ğarîbi'l-Ḳur'âni'l-'aẓîm**, thk. Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.

eṣ-ṢÂBÎ, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. Hilâl b. Zehrûn (ö. 384/994), **el-Muḫtâr min resâili Ebî İsḥâḳ İbrâhîm b. Hilâl b. Zehrûn eṣ-Ṣâbî**, tankîh ve ta'lîk Şekîb Arslan el-Lübnânî, el-Maṭba'atü'-Oṣmâniyye, Lübnân 1898.

SA'DÎ-İ ŞÎRÂZÎ (ö. 691/1292), **Külliyyât-ı Sa'dî**, Muṭâbıḳ bâ nüsḫa-i tasḥîḥ şode-i Muḥammed Alî-i Furûğî, III. Baskı, İntişârât-ı Peymân, Tahrân 1380 hş.

SA'DÜDDÎN-İ VERÂVÎNÎ, **Merzübânnâme**, nşr. Ḫalîl Ḫaṭîb-i Rehber, VII. Baskı, İntişârât-ı Ṣafî Alişâh, Tahrân 1380 hş..

ṢAFÂ, Ẕebîḥullâh, **Gencîne-i Süḫan**, Tahrân 1353 hş..

eṣ-ṢAFEDÎ, Ṣalâḥuddîn Ḫalîl b. Aybek (ö. 764/1363), **el-Vâfî bi'l-vefeyât**, i'tinâü Hellmut Ritter, Dâru'n-neşr Franz Steiner, Wiesbaden 1381/1962.

eṣ-ṢAFÛRÎ, 'Abdürraḥmân b. 'Abdisselâm b. 'Abdirraḥmân b. Oṣmân (ö. 894/1488), **Nüzhetü'l-mecâlis ve münteḫabi'n-nefâis**, haz. Muḥammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1420/2000.

eṣ-ṢÂḤİB b. 'ABBÂD (ö. 385/995), **el-Muḥîṭ fi'l-lüğa**, thk. Muḥammed Ḥasen Âl Yâsîn, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrût 1414/1994.

SA'ÎDİYÂN, 'Abdülḥuseyn, **Meşâhîr-i cihân**, İntişârât-ı 'ilm u zindegî, Tahrân 1363 hş..

SÂLİM, Muḥammed 'Azîz Naẓmî, **İbrâhîm b. Seyyâr en-Naẓẓâm ve'l-fikru'n-naḳdî fi'l-İslâm**, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiye 1983.

eṣ-ṢE'ÂLİBÎ, Ebû Manṣûr 'Abdülmelik b. Muḥammed b. İsmâ'îl (ö. 429/1038), **el-İ'câz ve'l-îcâz**, Menşûrâtü'l-mektebi'l-'âlemî li'ṭ-ṭıbâ'a ve'n-neşr, Beyrût 1992.

_____, **Kitâbü Ḫâṣṣı'l-ḫâṣṣ**, takdîm Ḥasen el-Emîn, Dâru mektebeti'l-ḥayât, Beyrût ts..

_____, **Ṣimâru'l-ḳulûb fi'l-mużâf ve'l-mensûb**, thk. Muḥammed Ebü'l-Fażl İbrâhîm, Dâru'l-me'ârif, Ḳâhire 1384/1965.

_____, **et-Temṣîl ve'l-muḥâḍara**, thk. 'Abdülfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve şürekâhû, Ḳâhire 1381/1961.

_____, **Yetîmetü'd-dehr**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Mekke 1399/1979.

es-SEḪÂVÎ, Şemsüddîn Muḥammed b. 'Abdirraḥmân (902/1497), **eḍ-Ḍav'ü'l-lâmi' li ehli'l-ḳarni't-tâsi'**, Dâru mektebeti'l-ḥayât, Beyrût ts..

_____, **el-Maḳâṣıdü'l-ḥasene fî beyâni keṣîrin mine'l-eḥâdîṣi'l-müştehira 'ale'l-elsine**, tashih ve ta'lîk 'Abdullâh Muḥammed eṣ-Ṣıddîḳ, Mektebetü'l-Ḫâncî ve Mektebetü'l-Müṣennâ, Mısır 1375/1956.

SEHÎ BEY (ö. 1548), **Sehî Bey Tezkiresi "Heşt Behişt"**, haz. Mustafa İsen, Akçağ Yay., Ankara 1998.

es-SEKKÂKÎ, Ebû Ya‘kûb Yûsuf b. Ebî Bekir b. Muḥammed b. Ali (ö. 626/1229), **Kitâbü Mifṭâḥi’l-‘ulûm**, el-Maṭba‘atü’l-edebiyye, Mışır 1317 h..

SELMÂN-I SÂVECÎ (ö. 778/1376), **Dîvân-ı Selmân-ı Sâvecî şâmil: ġazeliyyât, tercî‘ât, ḳasâyid, rubâ‘iyyât**, mukaddime Taḳî-i Tefażżulî, ihtimâm Manṣûr-i Müşfiḳ, İntişârât-ı Bongâh-i maṭbû‘âtî-i Ṣafî ‘Alîşâh, Tahrân 1336 hş..

es-SEM‘ÂNÎ, ‘Abdülkerîm b. Muḥammed (ö. 562/1167), **Kitâbü Edebi’l-imlâ ve’l-istimlâ**, thk. Marx Weisweiler, Maṭba‘atü Birill, Leiden 1952.

SERTOĞLU, Midhat, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, II. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

SEVENGİL, Refik Ahmet, **Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkârlar ve Kültür Hayatı**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul ts.

SİNANOĞLU, Mustafa, “el-Makâsıd” mad., **DİA**, Ankara 2003.

ṢÎNÎ, Maḥmûd İsmâîl, Nâṣıf Muṣṭafa ‘Abdül‘azîz, Muṣṭafa Aḥmed Süleymân, **Mu‘cemü’l-Emṣâli’l-‘Arabiyye**, 882 meṣelen ṣâi‘a me‘a ṣurûḥihâ ve’sti‘mâlâtihâ, Mektebetü Lübnân, Beyrût 1992.

eṣ-ṢÛLÎ, Ebû Bekir Muḥammed b. Yaḥyâ (ö. 335/946), **Edebü’l-küttâb**, nesh, tashih ve ta‘lîk Muḥammed Behcet el-Eṣerî ve nazara fîhi Maḥmûd Şükrî el-Âlûsî, Dâru’l-bennâz, yy. ts..

es-SUYÛṬÎ, ‘Abdurraḥmân Celâlüddîn (ö. 911/1505), **Buġyetü’l-vu‘ât fî tabaḳâti’l-lüġaviyyîn ve’n-nuḥât**, thk. Muḥammed Ebü’l-Faẓl İbrâhîm, Maṭba‘atü ‘Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve şürekâhu, yy. 1384/1964.

_____, **ed-Düreru’l-münteṣira fi’l-eḥâdîṣi’l-müştehira**, thk. Muḥammed b. Lütfî eṣ-Ṣabbâġ, ‘Îmâdetü şüûni’l-mektebât, Riyâd 1403/1983.

_____, **el-Eşbâh ve’n-naẓâir fî’n-naḥv**, thk. ‘Abdül‘âl Sâlim Mükerrem, Müessesetü’r-risâle, Beyrût 1406/1985.

_____, **el-Ḥabâik fî aḫbâri’l-melâik**, thk. Muḥammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl, II. Baskı, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1408/1988.

_____, **el-İtḳân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân**, IV. Baskı, Şeriketü mektebeti ve maṭba‘ati Muṣṭafa el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mısır 1398/1978.

_____, **el-Müzhir fî ‘ulûmi’l-lüğa ve envâ‘ihâ**, şerh, zabt, tashîh ve ta‘lîk Muḥammed Aḥmed Câd el-Mevlâ, Ali Muḥammed el-Becâvî, Muḥammed Ebü’l-Fażl İbrâhîm, Dâru iḥyâi’l-kütübi’l-‘Arabiyye ‘Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve şürekâhu, Mısır ts..

_____, **Naẓmü’l-‘iḳyân fî a‘yâni’l-a‘yân**, harrarahû Philip Hitti, el-Mektebetü’l-‘ilmiyye, Beyrût 1927.

_____, **Şerḥu şevâhidi’l-Muğnî**, tab‘ ve ta‘lîk Aḥmed Ẓâfir Kûcân, Dâru mektebeti’l-ḥayât, yy. ts..

ŞAFAK, Yakup, “Çehâr Makâle” mad., **DİA**, İstanbul 1993.

ŞAHİN, İlhan, Feridun Emecen, “Amasya” mad., **DİA**, İstanbul 1991.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, “Vatvât” mad., **İA**, MEB, İstanbul 1986.

eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü’l-Fetḥ Muḥammed b. ‘Abdilkerîm b. Ebî Bekir Aḥmed (ö. 548/1153), **el-Milel ve’n-niḥal**, II. Baskı, Dâru’l-ma‘rife, Beyrût 1395/1975.

ŞEMSEDDİN SÂMİ (ö. 1322/1904), **Ḳâmûsü’l-A‘lâm**, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306-1316 (1889-1899).

_____, **Kâmûs-ı Türkî**, İkdâm Matbaası, Derseâdet 1317 h..

eş-ŞENḲÎṬÎ, Aḥmed b. el-Emîn (ö. 1331/1912), **ed-Düreru’l-levâmi‘ ‘alâ hem‘i’l-hevâmi‘ Şerḥu Cem‘i’l-cevâmi‘**, i‘dâd Muḥammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1419/1999.

ŞEŞEN, Ramazan, “Kâdî el-Fâzıl” mad., **DİA**, İstanbul 2001.

eş-ŞEVKÂNÎ, Muḥammed b. Ali (ö. 1250/1834), **el-Fevâidü’l-mecmû‘a fi’l-eḥâdîṯi’l-mevżû‘a**, thk. ‘Abdürraḥmân el-Mu‘allimî, İşrâf Züheyr eş-Şâvîş, III. Baskı, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrût 1407/1987.

ŞEYHÎ-İ GERMİYÂNÎ (ö. 832/1429’dan sonra), **Şeyhî ve Husrev ü Şîrin’i İnceleme-Metin**, haz. Faruk K. Timurtaş, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1980.

_____, **Şeyhî Divanı**, haz. Mustafa İsen, Cemâl Kurnaz, Akçağ Yay., Ankara 1990.

eṭ-ṬABERÎ, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr (ö. 310/923), **Târîḫu'ṭ-Ṭaberî târîḫu'l-ümem ve'l-mülûk**, thk. Muḥammed Ebü'l-Faẓl İbrâhîm, Dâru Süveydân, Beyrût 1387/1967.

TÂHİRÜ'L-MEVLEVÎ (ö. 1371/1951), **Edebiyat Lügatı**, haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973.

et-ṬAHRÂNÎ, Âgâ Büzürg (ö. 1390/1970), **eẕ-Ẕerî'a ilâ teṣânîfi'ş-şî'a**, III. Baskı, Dâru'l-eḍvâ, Beyrût 1403/1983.

TAḲİYYÜDDÎN, es-Seyyid, **el-Edeb ve'l-ḥaḍâra**, Dâru nehżati Mışr li'ṭ-ṭab' ve'n-neşr, Ḳâhire 1984

TANSEL, Fevziye Abdullah, "Türk Edebiyatında Mektup", **Tercüme (Mektup Özel Sayısı)**, Cilt: XVI, Sayı: 77-80, Ankara 1964.

TANSEL, Selâhattin, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1985.

_____, **Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966.

_____, **Yavuz Sultan Selim**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969.

TAŞKÖPRİZÂDE, 'İsâmüddin Ahmed Efendi (ö. 968/1561), **Mevzû'âtü'l-'ulûm**, trc. Kemâleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Derseâdet 1313 h..

_____, **Miftâḥu's-se'âde ve miṣbaḥu's-siyâde fî mevżû'âti'l-'ulûm**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1405/1985

_____, **eş-Şeḳâiḳu'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-devleti'l-'Oṣmâniyye**, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1395/1975.

TEBRÎZÎ, Muḥammed Ali-yi Müderris, **Reyḥânetü'l-edeb fî terâcimi'l-ma'rûfîn bi'l-künye ve'l-laḳab yâ künâ ve elḳâb**, IV. Baskı, İntişârât-ı Ḫayyâm, Tahrân 1374 hş..

et-TEFTÂZÂNÎ, Sa‘düddîn (ö. 793/1390), **Muḫtaṣaru’l-me‘ânî**, Maṭba‘atü Abdullah Efendi el-Kırîmî, yy. 1303 h..

_____, **el-Muṭavvel ‘ale’t-Telḫîṣ**, Maṭba‘atü el-Ḥâc el-Muḥarrem Efendi el-Bosnevî, yy. 1289 h..

_____, **Şerḥu’l-Maḳâṣıd**, takdim ve ta‘lîk İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1422/2001.

et-TEHÂNEVÎ, Muḥammed Ali b. Ali (ö. 1158/1745), **Keşşâfü ıṣṭılâḥâti’l-funûn**, tashih el-Mevlevî Muḥammed Vecîh, el-Mevlevî ‘Abdülhaḳ, el-Mevlevî Ğulâm Ḳâdir, Kahraman Yay., İstanbul 1984.

TEK, Abdurrezzak, “Osmanlı Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Bursa Vefeyâtnâmelerinden Ricâl-i Zeyniyye”, **Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 2004.

_____, “Zeyniyye Kültürünün Bursa’daki Mirası”, **Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu IV**, Bursa 2005.

TEKİN, Şinasi, **Menâhicü’l-İnşâ Yahya bin Mehmed el-Kâtib’in 15. yy’dan Kalma En Eski Osmanlıca İnşâ Elkitabı**, Community Art Workshop. Roxbury, Mass., Cambridge 1971.

eṭ-ṬIRÂZÎ, Naṣrullâh Mübeşşir, **Fihrisü’l-maḫṭûṭâti’l-Fârisiyye**, Maṭba‘atü Dâri’l-kütüb, Ḳâhire 1968.

et-TİRMİẐÎ, Ebû ‘Îsâ Muḥammed b. Îsâ b. Sevre (ö. 279/892), **Sünenü’t-Tirmiẕî**, II. Baskı, Dâru’d-da‘vet ve Dâru seḥnûn, İstanbul 1413/1992.

TOPALOĞLU, Ahmet, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Yay., İstanbul 1989.

TRAK, Selçuk T., **İktisat Tarihi Ders Notları “Eskiçağdan Zamanımıza Kadar”**, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş., İzmir 1964.

TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

TURAN, Şerafettin, “Bayezid II” mad., **DİA**, İstanbul 1992.

TÜRKÇE SÖZLÜK, haz. Hasan Eren, Nevzat Gözaydın ve diğerleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1988.

‘UBEYD-İ ZÂKÂNÎ (ö. 772/1370), **Külliyyât-ı ‘Ubeyd-i Zâkânî şâmil: ḳaṣâyid ve ğazeliyyât ve ḳıṭa‘ât ve rubâ‘iyyât ve ‘uṣṣâḳnâme**, tashih ve mukaddime ‘Abbâs İḳbâl-i Âştiyânî, Neşriyyât-ı Mecelle-i Armağân, yy. 1332 hş..

ULUDAĞ, Süleyman, Nurettin Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî” mad., **DİA**, İstanbul 1991.

ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay., İstanbul 1995.

UNAN, Fahri, “15. Yüzyıl Yazarlarından Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib’in Menâhicü’l-İnşâ’sı (İnceleme-Metin)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Ankara 1986.

‘UNVÂN-I MEKÂTÎB, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı bölümü, nr. 716.

UZUN, Mustafa, “İnşâ (Türk Edebiyatı)” mad., **DİA**, İstanbul 2000.

_____, “Münşeat” mad., **DİA**, İstanbul 2006.

UZUN, Taceddin, “Arap Dili ve Edebiyatında Hulefa-i Raşidin’in Hutbe ve Mektupları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Konya 1985.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (ö. 1398/1977), “Bayezid II.” mad., **İA**, MEB, İstanbul 1961.

_____, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, III. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

_____, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1965.

_____, **Osmanlı Tarihi**, IV. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

ÜNVER, A. Süheyl, **Fatih Devri İlim, San‘at ve İçtimai Tekâmül Hamlelerine Umumî Nazar**, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953.

ÜSÂME b. MUNḲİẔ (ö. 584/1188), **Lübâbü’l-âdâb**, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir, Dâru’l-kütübi’s-selefiyye, Ḳâhire 1407/1987.

YA‘ḲÛB, Emîl Bedî‘, **Mevsû‘atü emṣâli’l-‘Arab**, Dâru’l-cîl, Beyrût 1415/1995.

YÂḲÛT el-ḤAMEVÎ, Ebû ‘Abdillâh Yâḳût b. ‘Abdillâh er-Rûmî (ö. 626/1229), **Mu‘cemü’l-Büldân**, Dâru Ṣâdir ve Dâru Beyrût, Beyrût 1373/1955.

_____, **Mu‘cemü’l-Üdebâ**, Dâru iḥyâi’t-türâṯi’l-‘Arabî, Beyrût 1938.

YALÇINKAYA, Mehmet Akif, “Arap Dili ve Edebiyatı Açısından Hz. Peygamber’in Mektuplarının Değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İzmir 2006.

YAVAŞ, Doğan, “Murâdiye Külliyesi” mad., **DİA**, İstanbul 2006.

YAZICI, Tahsin, “Destûr-i Debîrî” mad., **DİA**, İstanbul 1994.

_____, “Hûî, Hasan b. Abdülmü’min” mad., **DİA**, İstanbul 1998.

_____, “Müntecebüddin Bedî‘” mad., **DİA**, İstanbul 2006.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler” mad., **DİA**, İstanbul 1988.

YİĞİT, İsmail, “Emevîler” mad., **DİA**, İstanbul 1995.

_____, “Memlükler” mad., **DİA**, Ankara 2004.

ẒAHÎR-İ FÂRYÂBÎ (ö. 598/1202), **Dîvân-ı Ẓahîr-i Fâryâbî**, İhtimâm ve tashih Hâşim Raẓî, İntişârât-ı Kâve, yy. ts..

ez-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muḥammed Murteżâ (ö. 1205/1790), **Tâcü’l-‘arûs**, Mışır 1306 h..

ez-ZECCÂC, Ebû İshâḳ İbrâhîm (ö. 311/923), **İ‘râbü’l-Ḳur’ân**, el-Müessesetü’l-Mışriyyetü’l-‘âmme li’t-te’lîf ve’t-tercüme ve’ṭ-ṭıbâ‘a ve’n-neşr, Ḳâhire 1963.

eẕ-ẒEHEBÎ, Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osman (ö. 748/1348), **Mîzânü’l-i‘tidâl fî naḳdi’r-ricâl**, thk. Ali Muḥammed el-Becâvî, Dâru iḥyâi’l-kütübi’l-‘Arabiyye, Mışır 1382/1963.

_____, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ**, thk. Şu‘ayb el-Arnaûṭ, III. Baskı, Müessesetü’r-risâle, Beyrût 1405/1985.

_____, **Târîẖu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, thk. Ömer 'Abdüsselâm Tedmürî, II. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1413/1993.

ez-ZEMAḪŞERÎ, Ebü'l-Ḳâsım Maḥmûd b. Ömer (ö. 538/1144), **el-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh**, thk. Aḥmed 'Abdüttevvâb 'İvaz, Dâru'l-faẓîle, Ḳâhire 1419/1999.

_____, **Esâsü'l-belâğa**, Dâru Ṣâdir-Dâru Beyrût, Beyrût 1385/1965.

_____, **el-Fâiḳ fî ğarîbi'l-ḥadîṯ**, thk. Ali Muḥammed el-Becâvî, Muḥammed Ebü'l-Faẓl İbrâhîm, 'Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve şürekâhu, yy. 1971.

_____, **el-Keşşâf 'an ḥaḳâiḳı't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vücûhî't-te'vîl**, Şeriketü mektebeti ve maṭba'ati Muṣṭafa el-Bâbî el-Ḥalebî ve evlâdihî, Mısır 1385/1966.

_____, **el-Müstaḳṣâ fî emṯâli'l-'Arab**, II. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrût 1408/1987.

_____, **Rebî'u'l-ebrâr ve nuṣûṣu'l-aḫbâr**, thk. 'Abdülemîr Mihennâ, Müessesetü'l-a'lemî li'l-maṭbû'ât, Beyrût 1412/1992.

ez-ZEYYÂT, Aḥmed Ḥasen, **Târîẖu'l-edebi'l-'Arabî**, X. Baskı, Maṭba'atü'r-risâle, Ḳâhire 1947.

ez-ZİRİKLÎ, Ḫayruddîn (ö. 1396/1976), **el-A'lâm ḳâmûsü terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn**, III. Baskı, Beyrût 1389/1969.

ZÜHEYR b. EBÎ SÜLMÂ (ö. h.ö. 13/609), **Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ**, şerh, zabt ve takdîm Ömer Fârûḳ eṭ-Ṭabbâ', Dâru'l-ḳalem, Beyrût ts..

الرِّسَالَةُ الشَّوْقِيَّةُ

تأليف

حسام زاده مصطفى أفندي

تحقيق

عبد القادر بايام

المشرف

الأستاذ الدكتور حسين ألمالي

٢٠٠٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ[1]

(مُقَدِّمَة)[2]

حَمْدًا لِمَلِكٍ مَلَكَ مِلاَكَ المُلْكِ حُكْمًا، وَأَحَاطَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا[3]، وَ[4] أَنْشَأَ مَرَاتِبَ الكَوْنِ حَسَبَ مَا اقْتَضَاهُ حِكَمُهُ، وَأَمْضَى قَضَاءَهُ[5] عَلَى مَا جَرَى عَلَيْهِ قَلَمُهُ، أَفَاضَ تَسْنِيمَ[6] الوُجُودِ عَلَى الأَعْيَانِ، ﴿السَّمَاءَ رَفَعَهَا[7] وَوَضَعَ الْمِيزَانَ﴾[8]، أَوْدَعَ فِي كُلِّ شَيْءٍ آيَاتٍ لِجَلاَلِهِ، وَرَفَعَ فِي كُلِّ زِيٍّ[9] رَايَاتٍ[10] لِكَمَالِهِ، مَضَتْ قُدْرَتُهُ، وَجَرَتْ إِرَادَتُهُ، فِي كُلِّ مَا تَعَلَّقَتْ بِهِ مَشِيئَتُهُ[11]، ﴿يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾[12] وَ ﴿يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾[13]، وَصَلاَةً عَلَى مَنْ أَعْجَزَ الْمَهَرَةَ[14] بِمَا أَتَى بِهِ مِن فَصِيحِ المَقَالَةِ، وحَازَ[15] قَصَبَاتِ السَّبْقِ فِي خَبَرِ[16] الرِّسَالَةِ، نَبَعَ[17] يَنْبُوعُ الصِّدْقِ مِنْ لِسَانِهِ، لَمَعَ[18] نُورُ الحَقِّ مِنْ بَيَانِهِ، وَ[19] عَلَى مَنِ اقْتَفَوْا[20] آثَارَهُ[21]، وَآثَرُوا[22] آثَارَهُ[23]، وَعَلَى فُضَلاَءِ[24] الأَسْلاَفِ،وَنُجَبَاءِ الأَخْلاَفِ.

---

[1] زاد في ش: "رب زدني علما"، وزاد في ي: "وبه ثقتي".

[2] هذا العنوان ليس في الأصل والنسخ الأخرى ولكن قد استُعْمِلَ عنوان "مقدمة" نظرًا إلى المحتوى.

[3] قولُ "حَمْدًا لِمَلِكٍ... رَحْمَةً وَعِلْمًا" كذا في **حاشية على شرح المقاصد** لحسام زاده مصطفى أفندي، مكتبة السليمانية، قسم لاله لي، رقم ١/٢٢٢٥، ١ب.

[4] "و" ليس في ب و ش و ط و ي.

[5] في ي: قضاؤه.

[6] في ي: نسيم، وفي هامش الأصل و ط: نهر، وفي هامش ب و ش: نهر يجري فوق الغرف. تسنيم: ماءٌ في الجنة، سمِّي بذلك لأنّه يجري فوق الغُرَف والقصور. انظر **الصحاح** للجوهري، دار العلم للملايين، بيروت ١٣٩٩/١٩٧٩، (سنم)، جـــ ٥ ص ١٩٥٥.

[7] في هامش ب: رفع السماء.

[8] سورة الرحمن، ٥٥/٧.

[9] في هامش ي: هيئة. الزِّيُّ: اللِّباسُ والهَيْئَة. انظر **لسان العرب** لابن منظور، دار صادر–دار بيروت، بيروت ١٣٧٤/١٩٥٥، (زوي)، جـــ ١٤ ص ٣٦٦.

[10] في ي: آيات، وفي هامش أ و ب: أعلام. وكذا في **لسان العرب**، (ريا)، جـــ ١٤ ص ٣٥١.

[11] في جميع النسخ: مشيته.

[12] سورة آل عمران، ٣/٤٠؛ سورة الحج، ٢٢/١٨.

[13] سورة المائدة، ٥/١.

[14] في هامش أ و ب: جمع ماهر. الماهر: الحاذق بكل عمل، والجمع مَهَرَة. انظر **لسان العرب**، (مهر)، جـــ ٥ ص ١٨٤.

[15] في هامش ب: أحاط. حازَ قَصَبَ السَّبْق: أي استَولى على الأَمَد. انظر **لسان العرب**، (قصب)، جـــ ١ ص ٦٧٧.

[16] في ي: في حيّز.

وَبَعْدُ فَإِنَّ أَضْعَفَ الأَنَامِ، مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام، مُذْ رَمَاهُ الدَّهْرُ بِمِرْمَاةِ[٢٥] ﴿يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ﴾[٢٦]، وَ﴿مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ﴾[٢٧]، قَدْ شَرَعَ فِي[٢٨] سُلُوكِ بَيْدَاءِ[٢٩] الفُنُونِ لِيَهْتَدِيَ بِصِدْقِ هِمَّةٍ إِلَى مَنَازِلِ المَعَارِفِ، وَتَصَدَّى[٣٠] لِمَشَارِعِهَا[٣١] بِجدٍّ جَيِّدٍ[٣٢] جَدَاوِلَ[٣٣] اللَّطَائِفِ. وَمَا خَطَا خُطْوَةً إِلاَّ تَوَالَتْ عَلَيْهِ مُلِمَّاتُ[٣٤] تَصَارِيفِ الزَّمَانِ، وَمَا شَرِبَ[٣٥] غُرْفَةً إِلاَّ تَتَالَتْ[٣٦] مُدْلَهِمَّاتُ[٣٧] تَكَالِيفِ الحَدَثَانِ[٣٨]، بِحَمْلِ حِمْلِ[٣٩] المَشَاقِّ مَقَام الخِذْلاَنِ، "وَلاَ يُقِيمُ عَلَى ضَيْمٍ[٤٠] يُرَادُ بِهِ إِلاَّ الأَذَلاَّنِ"[٤١]. ثُمَّ بَعْدَ[٤٢] قَضَاءِ

---

[١٧] في هامش ي: ظهر، وفي هامش ط: خرج. وكذا في **الصحاح**، (نبع)، جـ ٣ ص ١٢٨٧.

[١٨] في ب و ش و ط: "ولمع".

[١٩] "و" ليس في ي.

[٢٠] في هامش ب و ط: اتبعوا. اقْتَفَى الشيءَ: اختاره. انظر **لسان العرب**، (قفا)، جـ ١٥ ص ١٩٧.

[٢١] في هامش الأصل: اتبعوا أخباره وأحاديثه. الأَثَرُ : الخَبَرُ، وجَمْعُه الآثارُ. انظر **تاج العروس** للزبيدي، مصر ١٣٠٦، (أثر)، جـ ٣ ص ٤.

[٢٢] في هامش أ و ب و ط: اختاروا. وكذا في **تاج العروس**، (أثر)، جـ ٣ ص ٦.

[٢٣] في هامش ط: أحاديثه.

[٢٤] في ب: وعلى الفضلاء.

[٢٥] في هامش الأصل: سهم، وفي هامش ي: آلة رمي. المِرْماةُ: السَّهمُ الصغير الذي يُتَعلَّمُ فيه الرَّمْيُ وهو أَحْقَرُ السهام وأَرْذَلُها. انظر **لسان العرب**، (رمي)، جـ ١٤ ص ٣٣٦.

[٢٦] سورة البلد، ١٥/٩٠.

[٢٧] سورة البلد، ١٦/٩٠.

[٢٨] في ب و ش و ط: "ب". وفي ي: "ل".

[٢٩] في هامش ب و ط: صحراء، وفي هامش ي: ميدان. البَيْدَاءُ: المفازة، والجمع بِيدٌ. انظر **الصحاح**، (بيد)، جـ ٢ ص ٤٥٠.

[٣٠] في هامش ب: شرع. تصدَّى للأَمر: رَفع رأْسَه إليه. انظر **لسان العرب**، (صدي)، جـ ١٤ ص ٤٥٥.

[٣١] في ط: لسارعها.

[٣٢] زاد في ب و ش و ط و ي: "جديد".

[٣٣] في هامش ي: أنهار صغيرة. وكذا في **لسان العرب**، (جدل)، جـ ١١ ص ١٠٦.

[٣٤] في هامش أ و ب و ش و ط: نازلات. المُلِمّة: النازلة الشديدة من شدائد الدهر ونوازِل الدنيا، وجمعها مُلِمَّات. انظر **لسان العرب**، (لمم)، جـ ١٢ ص ٥٥٠.

[٣٥] في ي: وما شرف.

[٣٦] زاد في ب و ش و ط و ي: "عليه".

[٣٧] في هامش الأصل و ب و ي: مظلمات. وكذا في **لسان العرب**، (دلهم)، جـ ١٢ ص ٢٠٦.

[٣٨] في هامش ي: ليل ونهار. وزاد في ب و ش و ط و ي: "بأن أقيم". حَدَثَانُ الدهر وحَوادِثُه: نُوَبُه وما يَحْدُث منه. انظر **لسان العرب**، (حدث)، جـ ٢ ص ١٣٢.

[٣٩] في هامش الأصل: بار. الحِمْل: ما حُمِل، والجمع أَحمال. انظر **لسان العرب**، (حمل)، جـ ١١ ص ١٧٥.

وَطَرِهِ مِنَ الفُنُونِ، وَمَعَ مَا انْقَرَضَ مِنَ الزَّمَانِ السِّنُونَ، لَقَدْ أصَرَّ[٤٣] الدَّهْرُ تَارَةً عَلَى انْخِفَاضِ أَعْنَاقِ مَقَاصِدِهِ عَنِ الانْتِصَابِ [١١٧ب] فِي المَالِ[٤٤] وَانْضِمَامِ أَبْوَابِ[٤٥] مَآرِبِهِ عَنِ انْفِتَاحِ الآمَالِ. **شعر**[٤٦]:

يَصُبُّ عليَّ دَهْرِي كُلَّ يَوْمٍ بِرَغْمِ الْفَضْلِ سَوْطًا مِنْ عَذَابِ[٤٧]

قُلْتُ: إِلَى أَيْنَ يَمْتَدُّ انْحِجَابُ وُجُوهِ المَقَاصِدِ تَحْتَ أَسْتَارِ الحِرْمَانِ؟ وَإِلَى كَمْ يَسْتَمِرُّ اسْتِتَارُ[٤٨] صُوَرِ المَطَالِبِ فِيمَا وَرَاءَ الخُسْرَانِ[٤٩]؟ **شعر**[٥٠]:

---

[٤٠] في هامش أ و ب و ط: ظلم، وفي هامش ي: بى دادى كردن. الضَّيْمُ: الظُّلْمُ. انظر **لسان العرب**، (ضيم)، جـ ١٢ ص ٣٥٩.

[٤١] هذا القول من بيت المتلمِّس وتمام البيت في **ديوان شعر المتلمس**، جامعة الدول العربية معهد المخطوطات العربية، ١٣٩٠/١٩٧٠، ص ٢٠٨: (ولن يقيم على خسف يسام به إلا الأذلانِ عيرُ الحيِّ والوتـِدُ). والبيت ينسب إلى المتلمس في **التمثيل والمحاضرة** للثعالبي، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة ١٣٨١/١٩٦١، ص ٥٠-٥١؛ **مجمع الأمثال** للميداني، عيسى البابي الحلبي وشركاه، القاهرة ١٩٧٨، جـ ٣ ص ٤٧٩؛ **الكامل في التاريخ** لابن الأثير، دار صادر-دار بيروت، بيروت ١٣٨٥/١٩٦٥، جـ ٢ ص ٣٢٦؛ **شرح نهج البلاغة** لابن أبي الحديد، دار إحياء الكتب العربية، بيروت ١٣٨٥/١٩٦٥، جـ ٣ ص ٢٤٧ وبدون نسبة في **جمهرة الأمثال** للعسكري، دار الجيل، بيروت ١٩٨٨، جـ ١ ص ٩٠؛ **ديوان المعاني** للعسكري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤، جـ ١ ص ١١٧؛ **المستقصى في أمثال العرب** للزمخشري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٧، جـ ١ ص ١٣٣؛ **مفتاح العلوم** للسكاكي، المطبعة الأدبية، مصر ١٣١٧، ص ٩٨؛ **تلخيص المفتاح** للقزويني، دار الطباعة العامرة، ١٢٦٠هـ، ص ٥٧؛ **الكشكول** للعاملي، دار إحياء الكتب العربية، بدون تاريخ، جـ ٣ ص ١٢٥؛ **تاج العروس**، جـ ٢ ص ٥٢١ بروايات مختلفة.

المتلمس: هو جرير بن عبد العزى أو عبد المسيح. شاعر جاهلي، من أهل البحرين. وهو خال طرفة بن العبد. وقد مات ببصرى نحو ٥٠ ق هـ/٥٦٩ م. له "ديوان شعر-ط". انظر ترجمته في **جمهرة أشعار العرب** للقرشي، دار القلم، بيروت ١٤٠٦/١٩٨٦، جـ ١ ص ٥٦١-٥٦٥؛ **كتاب الشعر والشعراء** لابن قتيبة، دار صادر، لَيْدَن ١٩٠٢، ص ٨٥-٨٨؛ **المؤتَلِف والمختَلِف** للآمدي، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة ١٣٨١/١٩٦١، ص ٩٥؛ **ثمار القلوب في المضاف والمنسوب** للثعالبي، دار المعارف، القاهرة ١٣٨٤/١٩٦٥، ص ٢١٦-٢١٨؛ **معاهد التنصيص** للعباسي، عالم الكتب، بيروت ١٣٦٧/١٩٤٧، جـ ٢ ص ٣١٢-٣١٦؛ **خزانة الأدب** لعبد القادر البغدادي، مكتبة الخانجي، القاهرة ١٤٠٩/١٩٨٩، جـ ٦ ص ٣٤٥-٣٥٢. وقابل **الأعلام** للزركلي، بيروت ١٣٨٩/١٩٦٩، جـ ٢ ص ١١١.

[٤٢] "بعد" ليس في ي.

[٤٣] في ي: أقر.

[٤٤] في النسخ الأخرى: في المَآل.

[٤٥] ليس "أبواب" في ي.

[٤٦] في ي: بيت.

[٤٧] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٤٨] "استتار" ليس في ب و ش و ط.

[٤٩] في هامش الأصل و ب: زيان. الخسران: ضد الربح. انظر **تفسير غريب القرآن العظيم** لزين الدين الرازي، نشريات وقف الديانة، أنقرة ١٩٩٧، ص ٢٠٤.

لِيَ فِي الدُّنْيَا سِهَامٌ[٥١] لَيْسَ فِيهِنَّ رَبِيحُ

وأَسَامِيهِنَّ وَغْدٌ وَسَفِيحٌ ومَنِيحُ[٥٢]

وَأُخْرَى هَمَّ[٥٣] بِإِحْسَانٍ[٥٤] إِلَيْهِ جَزَاءَ إِسَائَتِهِ بِالمَوَاعِدِ[٥٥]، بَعْدَ المُجَاهَدَةِ بِصُنُوفِ[٥٦] المَجَاهِدِ، مُرْسِلاً عَلَيْهِ صَاعِقَةَ الإِمْهَالِ[٥٧] غَيْرَ مُنْشِئٍ بَارِقَةَ الإِقْبَالِ. قُلْتُ: "هَبْ[٥٨] أَنَّ لِي صَبْرَ أَيُّوبَ[٥٩]، فَمِنْ أَيْنَ لِي عُمْرُ نُوحٍ؟"[٦٠] **شعر:**

لاَ تَجْعَلُونِي كَكَمُّونٍ بِمَزْرَعَةٍ إِنْ فَاتَهُ الْمَاءُ أَغْنَتْهُ الْمَوَاعِيدُ[٦١]

---

[٥٠] في ب و ط: نظم.

[٥١] في هامش ي ما نصه: "هن الثلاث سهام لا نصيب لها". السَّهْم الخائِب الذي لا نَصِيبَ له من قِداحِ المَيْسِر وهي ثلاثة المَنِيحُ والسَّفِيحُ والوَغْدُ. انظر **لسان العرب**، (خيب)، جـــ ١ ص ٣٦٨.

[٥٢] هذان البيتان بدون عزو وكذا في **الكشاف** للزمخشري، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٣٨٥/١٩٦٦، جـــ ١ ص ٣٥٩؛ **الفائق في غريب الحديث** للزمخشري، عيسى البابي الحلبي وشركاهُ،١٩٧١، جـــ ٣ ص ٣٩١.

[٥٣] في هامش ب: قصد. هَمَّ بالشيء يهمُّ هَمًّا: نواه وأَرادَه وعزَم عليه. انظر **لسان العرب**، (همم)، جـــ ١٢ ص ٦٢٠.

[٥٤] في سائر النسخ: بالإحسان.

[٥٥] في ب و ط و ي: بالمواعيد.

[٥٦] في سائر النسخ: بأنواع.

[٥٧] في ب و ط: الإهمال.

[٥٨] في هامش الأصل و ي: احسب. وكذا في **لسان العرب**، (وهب)، جـــ ١ ص ٨٠٤.

[٥٩] أيّوب: نبيّ يذكر في أربع آيات في **القرآن الكريم**. انظر سورة النساء، ١٦٣/٤؛ سورة الأنعام، ٨٤/٦؛ سورة الأنبياء، ٨٣/٢١؛ سورة ص، ٤١/٣٨.

[٦٠] نوح: نبيّ يذكر في ثلاث وأربعين آية في **القرآن الكريم**. انظر **المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم** لمحمد فؤاد عبد الباقي، دار الدعوة، إستانبول ١٤١١/١٩٩٠، ص ٧٢٢-٧٢٣. قولُ "هَبْ أنَّ صبر..." كذا في **معاهد التنصيص**، جـــ ١ ص ٣٢٤.

[٦١] هذا البيت لبشار في **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٨٢ برواية (لا تجعلنّي...). ولكن لم أعثر عليه في ديوانه. وهو بدون نسبة في **المحاسن والأضداد** للجاحظ، دار إحياء العلوم، بيروت ١٤١٢/١٩٩١، ص ٩٧؛ **المحاسن والمساوئ** للبيهقي، دار إحياء العلوم، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨، ص ٢٩١ برواية (لا تجعلنّا...أروتْه المواعيد) وفي **ثِمار القلوب**، ص ٦١٥ برواية (لا تجعَلنّي...). الكَمُّون، بالتشديد: معروف حَبٌّ أَدقُّ من السِّمْسِم. انظر **لسان العرب**، (كمن)، جـــ ١٣ ص ٣٦٠.

بشّار: هو بَشَّار بن بُرْد العُقيلي، بالولاء، أبو معاذ، أشعر المولدين على الإطلاق. نشأ في البصرة وقدم بغداد. وأدرك الدولتين الأموية والعباسية. وشعره كثير متفرق من الطبقة الأولى، جُمع بعضه في (ديوان-ط) ٣ أجزاء منه. وأتهم بالزندقة فمات ضربا بالسياط، ودفن بالبصرة سنة ٧٨٤/١٦٧. انظر **البيان والتبيين** للجاحظ، مكتبة الخانجي، مصر ١٣٩٥/١٩٧٥، جـــ ١ ص ٤٩-٥٠؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٤٧٦-٤٧٩؛ **الفهرست** لابن النديم، دار المعرفة، بيروت ١٣٩٨/١٩٧٨، ص ٢٢٧؛ **تاريخ بغداد**، للخطيب البغدادي، دار ا الكتاب العربي، بيروت بدون تاريخ، جـــ ٧ ص ١١٢-١١٨؛ **وفيات الأعيان** لابن خَلّكَان، دار صادر، بيروت ١٣٩٧/١٩٧٧، جـــ ١ ص ٢٧١-٢٧٤؛ **معاهد التنصيص**، جـــ ١ ص ٢٨٩-٣٠٤؛ **خزانة الأدب**، جـــ ٣

بيت[٦٢]:

بَفِريب وعده مارا مكش اى زمانه تشنه ز عطش بميرد اولى كه در انتظار باشد[٦٣]

وبَيْنَ اللَّتَيَّا وَالَّتِي[٦٤]، فِي أَثْنَاءِ عَبْرَتِي[٦٥] وَشِدَّتِي، قَائِمًا عَلَى لَهَبَانِ الزَّفَرَاتِ[٦٦] البَارِزِ[٦٧] سُطُوعُهُ، قَاعِدًا تَحْتَ المَثَلِ السَّائِرِ "جُهْدُ[٦٨] المُقِلِّ[٦٩] دُمُوعُهُ"[٧٠]، دَلَّ نَاطِقَةُ النَّفْسِ كَلَمْحَةِ المِلاَحِ[٧١]، عَلَى نَيْلِ الفَلاَحِ[٧٢]، **بيت:**

ص ٢٣٠-٢٣٢؛ **الأعلام**، جـ ٢ ص ٢٤-٢٥؛ **معجم المؤلفين** لعمر رضا كحالة، مطبعة الترقي، دمشق ١٩٥٧-١٩٦١، جـ ٣ ص ٤٤-٤٥.

[٦٢] كلمة "بيت" ليست في ب. وفي ش: "شعر".

[٦٣] البيت لكمال الخجندي. انظر **ديوانه**، انتشارات كتابفروشي تهران، تبريز ١٣٣٧/١٩٥٨، ص ١٦٥ والرواية فيه: (...اى پسر كه تشنه...).

كمال الخجندي: هو كمال الدين مسعود الخجندي. وهو ملقّب بكمال الدين، معروف بشيخ كمال، متخلص بكمال. كان من أكابر الشعراء في القرن الثامن الهجري ومن مشاهير الصوفية. ولد في خجند بماوراء النهر، ورحل إلى تبريز فخدم للسلطان حسين الجلايري. وتوفي في تبريز سنة ٧٩٢ هـ. له "ديوان شعر-ط". انظر ترجمة هذا الشاعر في **ديوانه**، قسم المقدمة، ص ٣-١٦؛ **هدية العارفين** لإسماعيل باشا البغدادي، وكالة المعارف الجليلة، إستانبول ١٩٥١-١٩٥٥، جـ ٢ ص ٤٣٠؛ **ريحانة الأدب** لمحمد علي مدرّس تبريزي، انتشارات خيّام، تهران ١٣٧٤هـ ش، جـ ٣ ص ٣٣١-٣٣٣؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، مؤسسهٔ انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران ١٩٩٣-١٩٩٤، جـ ١١ ص ١٦٣٦٠-١٦٣٦١؛ **مشاهير جهان** لعبد الحسين سعيديان، انتشارات علم و زندگي، تهران ١٣٦٣هـ ش، ص ٣١٦؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)** لمحمد مُعين، مؤسسهٔ انتشارات امير كبير، تهران ١٣٧١هـ ش، جـ ٦ ص ١٦٠١.

[٦٤] هذا المثل في **كتاب الأمثال** لأبي عُبَيْد القاسم بن سَلاَّم، دار المأمون للتراث، دمشق-بيروت ١٤٠٠/١٩٨٠، ص ٢٥٦؛ **المحيط في اللغة** للصاحب ابن عباد، عالم الكتب، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤، (باب اللفيف، ما أوله التاء، تا)، جـ ٩ ص ٤٨٥؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٢٢٣؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ١٥٩-١٦٠؛ **نكتة الأمثال** للكَلاَعِيّ، دار سعد الدين، دمشق ١٤١٦/١٩٩٥، ص ١٦١؛ **لسان العرب**، (منن)، جـ ١٣ ص ٤٢٠ برواية (بعد اللتيا والتي). اللتيا والتي: الشدة العظيمة والصغيرة. انظر **كتاب الأمثال**، ص ٢٥٦.

[٦٥] في هامش الأصل: اشك. العَبْرة: الدَّمْعة. انظر **لسان العرب**، (عبر)، جـ ٤ ص ٥٣١

[٦٦] في هامش أ و ب و ي: فريادها. الزَّفْرَةُ: التَّنَفُّسُ. والجمع زَفَرَاتٌ. انظر **لسان العرب**، (زفر)، جـ ٤ ص ٣٢٤-٣٢٥.

[٦٧] في ي: البارزة، وفي هامش الأصل: الظاهر. وكذا في **لسان العرب**، (برز)، جـ ٥ ص ٣١٠.

[٦٨] في هامش أ و ب و ش و ي: طاقة. وكذا في **لسان العرب**، (جهد)، جـ ٣ ص ١٣٣.

[٦٩] في هامش أ و ب و ش و ط: فقير. وكذا في **لسان العرب**، (قلل)، جـ ١١ ص ٥٦٤.

[٧٠] انظر هذا المثل في **المستطرف في كل فن مستظرف** للأبشيهي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٦/١٩٨٦، جـ ١ ص ٨٢. وهو قد ورد حديثا في **المقاصد الحسنة** للسخاوي، مكتبة الخانجي بمصر ومكتبة المثنّى، بغداد ١٣٧٥/١٩٥٦، ص ١٧٧. أصل هذا المثل هو حديث "... قيل: فأي الصدقة أفضل؟ قال: جهد المقل...". انظر هذا الحديث في **سنن أبي داود**، دار الدعوة ودار سَحْنُون،

يار اشكم ديد و[٧٣] شد بر من رحيم سايلان را دوست ميدارد كريم[٧٤]

قُلْتُ[٧٥]: لِلّٰهِ دَرُّكِ[٧٦]، مَا أَحْسَنَ بِرَّكِ[٧٧]. مَا[٧٨] تِلْكَ الهِدَايَةُ وَالرَّشَادُ، عَلَى نَهْجِ[٧٩] السَّدَادِ[٨٠]؟ قَالَتْ: هِيَ عُرَاضَةٌ[٨١] تُثْمِرُ حَسَنَةً فِي[٨٢] النَّشْأَتَيْنِ[٨٣]، بِحُجَّةِ "إِتْحَافُ المُلُوكِ إِحْدَى الدَّوْلَتَيْنِ"[٨٤]. قُلْتُ: هَذِهِ طَرِيقَةٌ مَسْلُوكَةٌ فَطَرِّقُوهَا[٨٥]، "إِنَّ[٨٦] القَوْلَ مَا قَالَتْ حَذَامِ"[٨٧] فَصَدِّقُوهَا[٨٨]. فَهَيَّأْتُ[٨٩] عُيُونَ الفَوَائِدِ، كَعُيُونِ

إسطنبول ١٤١٣/١٩٩٢، (كتاب الوتر ٨)، جـ ٢ ص ١٤٦؛ **سنن النسائي**، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٤١٣/١٩٩٢، (كتاب الزكاة ٢٣)، جـ ٥ ص ٥٨.

[٧١] في هامش ش: جمع مليح. وكذا في **لسان العرب**، (ملح)، جـ ٢ ص ٦٠١.

[٧٢] زاد في ب و ش و ط و ي: "وفوز النجاح"

[٧٣] "و" ليس في الأصل و ب و ش و ط.

[٧٤] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٢٨٥.

[٧٥] قبله زاد في ي: "ولما نوديت من شاطئ الوادي الأيمن".

[٧٦] يقال في المَدْحِ: "لِلّٰهِ دَرُّهُ"، أي عمله. انظر هذا المثل في **الصحاح**، (درر)، جـ ٢ ص ٦٥٦؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ٢ ص ٢١٠؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ١١١؛ **موسوعة أمثال العرب** لإميل بديع يعقوب، دار الجيل، بيروت ١٤١٥/١٩٩٥، جـ ٥ ص ١٩٢.

[٧٧] في هامش ب: خير، وفي هامش ي: إحسانك. البِرُّ: اللطف وفِعْلُ كل خير من أَي ضَرْبٍ كان والإِكرامُ. انظر **لسان العرب**، (برر)، جـ ٤ ص ٥٤.

[٧٨] في هامش ش: استفهام.

[٧٩] في ب و ش و ط: على منهج.

[٨٠] في هامش الأصل: استقامة. وكذا في **لسان العرب**، (سدد)، جـ ٢ ص ٢١٠.

[٨١] زاد في ش: "تحفةٍ". وفي هامش الأصل: وسيلة. العُراضةُ: الهَدِيّةُ يُهْدِيها الرجل إِذا قَدِمَ من سفَر. انظر **لسان العرب**، (عرض)، جـ ٧ ص ١٧٧.

[٨٢] في ب و ش و ط: من.

[٨٣] انظر النشأة في سورة العنكبوت، ٢٠/٢٩؛ سورة النجم، ٤٧/٥٣؛ سورة الواقعة، ٦٢/٥٦.

[٨٤] لم أجد هذا المثل في المصادر التي بين يدي. ولكنه في **حاشية على شرح المقاصد** لحسام زاده، ٢أ.

[٨٥] في هامش ب: اتخذوها طريقة.

[٨٦] في ش: وإن.

[٨٧] في ي: الحذام. حذامِ: هي حَذَام بنت الرَّيَّان. هي جاهلية يمانية، يُضرب بها المثل في صدق الخبر. وهي امرأة لجيم بن صعب صاحب هذا المثل. انظر في **كتاب الأمثال**، ص ٥٠؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ٤٩٩-٥٠٠؛ **لسان العرب**، (حذم)، جـ ١٢ ص ١١٩؛ **الأعلام**، جـ ٢ ص ١٧٩-١٨٠؛ **أعلام النساء في عالمي العرب والإسلام** لعمر رضا كحّالة، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٤٠٢/١٩٨٢، جـ ١ ص ٢٥٢.

[٨٨] "القولُ ما قالت حذام" المثل من قول لجيم لامرأته حذام: (إذا قالت حذامِ فصَدِّقُوها فإن القولَ ما قالتْ حذامِ). البيت ينسب إلى لجيم في **كتاب الأمثال**، ص ٥٠؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ٢ ص ٢١٦؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ٤٩٩-٥٠٠؛ **ربيع الأبرار** للزمخشري، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت ١٤١٢/١٩٩٢، جـ ٣ ص ١٥٥؛ **لسان العرب**، (حذم)، جـ ١٢ ص

الخَرَائِدِ[٩٠]، بِتَعْلِيقِ الحَوَاشِي فِي الفُنُونِ، كَالأَصْدَاغِ[٩١] المُتَعَلِّقَةِ بِالعُيُونِ. فِيهَا بَدَائِعُ بَيَانٍ، كَثُغُورِ[٩٢] الحِسَانِ، وَنُكَتٌ غَرَّاءُ كَشَامَةٍ[٩٣] سَوْدَاءَ[٩٤]، عَلَى [١١٨أ] وَجْنَةٍ[٩٥] حَمْرَاءَ[٩٦]، ع[٩٧]:

گل بَرد نسخهٔ حُسْن از ورقِ دفتر ما[٩٨]

---

١١٩ وبدون نسبة في **كتاب العين** للخليل بن أحمد، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨، جـــ ٣ ص ٢٠٤؛ **شرح الأبيات المشكلة الإعراب** لأبي علي الفارسيّ، دار القلم، دمشق ١٤٠٧/١٩٨٧، ص ١٧؛ **الخصائص** لابن جني، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٢١/٢٠٠١، جـــ ١ ص ٥٢٥؛ **مفتاح العلوم**، ص ٨٤.

لُجَيْم: هو لجيم بن صعب بن علي بن بكر بن وائل، من ربيعة بن نزار، من عدنان جد جاهلي. انظر **الأعلام**، جـــ ٦ ص ١٠٤-١٠٥.

[٨٩] في ي: فتهيأت.

[٩٠] في هامش ي: جمع خريدة وهي الحَيِيَّة من النساء. وكذا في **الصحاح**، (خرد)، جـــ ٢ ص ٤٦٨. والخَرِيدَة من النساء: البكر التي لم تُمْسَسْ قط، والخَريدة: اللؤْلؤَة قبل ثقبها، والجمع خرائد وخُرُد وخُرَّد. انظر **لسان العرب**، (خرد)، جـــ ٣ ص ١٦٢.

[٩١] في هامش ب: صدغ:زلف، وفي هامش ي: جمع صدغ. زلف. الصُّدْغُ: ما انحدر من الرأْس إِلى مَرْكَبِ اللَّحيين، وهو ما بين العين والأُذن، والجمع أَصْداغٌ وأَصْدُغٌ، ويسمى أَيضاً الشعَرُ المتدلي عليه صُدْغا. انظر **لسان العرب**، (صدغ)، جـــ ٨ ص ٤٣٩.

[٩٢] في هامش ي: جمع ثغر. دندان. الثَّغْرُ: الفَمُ، والأَسنان كلها، كنّ في منابتها أَو لم يكنّ، وهو مقدّم الأَسنان، والجمع من ذلك كله ثُغُور. انظر **لسان العرب**، (ثغر)، جـــ ٤ ص ١٠٣.

[٩٣] في هامش جميع النسخ: خال. وكذا في **لسان العرب**، (شيم)، جـــ ١٢ ص ٣٢٩.

[٩٤] في ب و ش و ط: كالشامة السوداء.

[٩٥] في هامش ب: خد. الوَجْنَةُ: ما ارتفع من الخَدَّيْنِ للشِّدْق والمَحْجِرِ. انظر **لسان العرب**، (وجن)، جـــ ١٣ ص ٤٤٣.

[٩٦] في ب و ش و ط: على الوجنة الحمراء.

[٩٧] في ب و ش و ط و ي: "مصراع". و"ع" بمعنى عجز البيت.

[٩٨] هو عجزُ بيتٍ لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ٨ وصدر البيت: (صفت روى تو تا در قلم آورد كمال).

ثُمَّ جَعَلْتُ بَعْضَهَا[٩٩] هَدِيَّةً لِمَلِكٍ[١٠٠] شَيَّدَ قَوَاعِدَ سَلْطَنَتِهِ مُهَنْدِسُ رَفَعْنَا[١٠١] ﴿مَكَانًا عَلِيًّا﴾[١٠٢]، فَظَلَّ[١٠٣] أَرْكَانُهَا بُنْيَانًا مَرْصُوصًا[١٠٤] سَوِيًّا، وَرَفَعَهَا إِلَى حَدٍّ قَابَلَ طَاقُهَا فَلَكَ الأَفْلاَكِ، فَصَارَ طُرَّتُهَا نِطَاقَ هَوْدَجِ[١٠٥] السِّمَاكِ[١٠٦]، وَبَعْضَهَا[١٠٧] لِوَزِيرٍ[١٠٨] حَسُنَ جَمَالُ الْمُلْكِ بِمَرَايَا[١٠٩] ثَوَاقِبِ آرَائِهِ[١١٠]، وَمَلِئَ[١١١] صَدَفُ السَّمْعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ على آلاَئِهِ، إِلاَّ أَنِّي لَمْ أَجِدْ ﴿عَلَى النَّارِ هُدًى﴾[١١٢]، بَلْ زَادَ لِلْبَالِ

---

[٩٩] في هامش ط: حواشي شرح مقاصد.

[١٠٠] في هامش ط: سلطان محمد.

السلطان محمد: هو أبو الفتح محمد بن مراد بن محمد بن بايزيد بن عثمان، السلطان محيي الدين ملك الروم وصاحب القسطنطينية وفاتحها. ولد سنة خمس وثلاثين وثمانمائة. وولي السلطنة بعد موت أبيه مراد الثاني سنة خمس وخمسين وثمانمائة. ثم فتح القسطنطينية في سنة ١٤٥٣/٨٥٧ وفتح عصرا جديدا. واتّسعت أراضي سلطنته بفتوحاته الهامّة. واهتمَّ بالعلم والعلماء وأنشأ ثماني مدارس تشتهر بصحن. وكان مُحبّا للشعر ومتخلصا بعوني. توفي في ربيع الأول من سنة ٨٨٦ هـ. له ديوان شعر تركي مطبوع. انظر **تواريخ آل عثمان** لعاشق باشا زاده، المطبعة العامرة، إستانبول ١٣٣٢هـ، ص ١٣٩-١٨٨؛ **نظم العِقيان في أعيان الأعيان** للسيوطي، المكتبة العِلميَّة، بيروت ١٩٢٧، ص ١٧٣؛ **هشت بهشت (تذكرة)** لسهي بك، أنقرة ١٩٩٨، ص ٥٠-٥٢؛ **الشقائق النعمانية** لطاشكبري زاده، دار الكتاب العربي، بيروت ١٣٩٥/١٩٧٥، ص ٧٠؛ **تواريخ آل عثمان** للطفي باشا، المطبعة العامرة، إستانبول ١٣٤١ هـ، جـ ١ ص ١٧٠-١٩٠؛ **تذكرة لطيفي**، أنقرة ١٩٩٩، ص ٦٩-٧١؛ **حدائق الشقائق** لمجدي محمد، إستانبول ١٩٨٩، ص ١٣٤-١٣٥؛ **سمط النجوم العوالي** للعصامي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٨، جـ ٤ ص ٧٩؛ **هدية العارفين**، جـ ٢ ص ٢١٢؛ **سجلّ عثماني** لمحمد تُرَيَّا، المطبعة العامرة، إستانبول ١٣٠٨ هـ، جـ ١ ص ٦٧-٦٨؛ **دائرة المعارف** لبطرس البستاني، دار المعرفة، بيروت بدون تاريخ، جـ ١١ ص ٧٣٤-٧٣٥؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، دار الشعب ومؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٥، جـ ٢ ص ١٦٥٨.

[١٠١] في ي: رفعناه.

[١٠٢] سورة مريم، ٥٧/١٩. والآية هكذا: ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾. ولكن المؤلف قد حذف الضمير في الآية.

[١٠٣] في هامش ب و ي: صار.

[١٠٤] انظر سورة الصف، ٤/٦١. والآية هكذا: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ﴾.

[١٠٥] في هامش ب: محفل. الهَوْدَجُ: مِن مَراكب النساء مُقَبَّبٌ وغير مُقَبَّب. انظر **لسان العرب**، (هدج)، جـ ٢ ص ٣٨٩.

[١٠٦] في هامش ي: كوكب. السِّماكُ: نجم معروف، وهما سِمَاكانِ: رامح وأعزل. انظر **لسان العرب**، (سمك)، جـ ١٠ ص ٤٤٤.

[١٠٧] في هامش ط: حواشي على حواشي المطول.

[١٠٨] في هامش ب: وزير محمود، وفي هامش ط: محمود پاشا.

محمود الوزير: هو محمود باشا صدر الوزراء الرومي الحنفي خرواتي الأصل من وزراء أبي الفتوح السلطان محمد خان العثماني. واشترك في كثير من الفتوح مع الفاتح واهتمّ بالعلم وحمى العلماء. و تخلص بعدني في شعره. توفي سنة ٨٧٩ هـ. له ديوان شعر تركي مطبوع. انظر **ديوان عدني**، أنقرة ٢٠٠٢، ص ٢٠-٣٠؛ **تواريخ آل عثمان** لعاشق باشا زاده، ص ١٩١؛ **هشت بهشت (تذكرة)** لسَهي بك، ص ٦٢-٦٣؛ **تذكرة لطيفي**، ص ٨٧-٨٨؛ **هدية العارفين**، جـ ٢ ص ٤١١.

[١٠٩] في هامش ي: جمع مرآة.

[١١٠] في هامش ي: جمع رأي.

[١١١] ضبط في الأصل: ومَلَأ.

بَلْوى[113] وجَوًى[114]، وَمِن الوُشَاةِ[115] شَمَاتَةٌ[116] وَسُرُورٌ[117]، وَفِي الحُسَّادِ طَلاَقَةٌ وَحُبُورٌ. أُولاَئِكَ حِزْبٌ جَنَوْا فِي خَلَوَاتِهِمْ، فِي رِيَاضِ لَطَائِفِنَا نَارَنْجَنَا، ﴿وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ﴾[118] يُرِي[119] بَعْضُهُمْ بَعْضًا[120] أَنَّهُ نَارًا جَنَى، وَاحْتَظوا[121] تَحْتَ الوِسَادَةِ[122] مِنْ ثِمَارِ مَعَارِفِنَا خُفْيَةً، ثُمَّ عَقَّبُوا بِرَمْيِ حَصَاةِ الحِقْدِ عَلَيْهَا[123] رَمْيَةً، كَطَعْنَةِ الخِبِّ[124] اللَّئِيمِ عَلَى الغِرِّ[125] الكَرِيمِ. قُلْتُ[126]: **قطعة**[127]:

كم مباش از درخت سايه فكن	هر كه سنگش زند ثمر بخشش[128]
از صدف ياد گير نكتهٔ حلم[129]	هر كه برّد سرش گهر بخشش[130]

---

[112] سورة طه، ٢٠/١٠.

[113] في هامش ي: بلاء. البلوَى: اسم من بَلاه الله يَبْلُوه. انظر **لسان العرب**، (بلا)، جـــ ١٤ ص ٨٤.

[114] في هامش ب: حزن قلب، وفي هامش ط: حزن، وفي هامش ي: حرقة القلب. الجَوَى: الحُرْقة وشدَّة الوَجْدِ من عشق أَو حُزْن. انظر **لسان العرب**، (جوا)، جـــ ١٤ ص ١٥٧.

[115] في هامش ب و ط و ي: رقباء. الواشي: النَّمَّام، وجمعه وُشاةٌ. انظر **لسان العرب**، (وشي)، جـــ ١٥ ص ٣٩٣.

[116] في هامش ب و ي: سرزنش. الشَّماتة: فَرَحُ العدوّ والفَرَحُ ببلِيَّة العَدُوِّ. انظر **لسان العرب**، (شمت)، جـــ ٢ ص ٥١.

[117] في هامش ب: فرح. وكذا في **لسان العرب**، (سرر)، جـــ ٤ ص ٣٦١.

[118] سورة البقرة، ٢/ ١٤.

[119] ضبط في ي: "يَرَى".

[120] "بعضا" ليس في ي.

[121] في ي: وأَحَظُّوا، وفي هامشها: أي صاروا ذوي حظ ونصيب.

[122] في هامش ب: بالين. الوِسادَةُ: المِخَدَّةُ، والجمع وَسائدُ ووُسُدٌ. انظر **الصحاح**، (وسد)، جـــ ٢ ص ٥٥٠.

[123] في ي: علينا.

[124] في هامش الأصل: المبطن، وفي هامش ب: منافق، وفي هامش ي ما نصه: " الخب، بالفتح والكسر: الرجل الخادع. صحاح". الخَبُّ والخِبُّ: الرجل الخَدَّاع الجُرْبُز. انظر **الصحاح**، (خبب)، جـــ ١ ص ١١٧.

[125] في هامش الأصل و ب: المغرور، وفي هامش ي: "رجل غِرّ بالكسر وغرير، أي غير مجرّب. صحاح". وكذا في **الصحاح**، (غرر)، جـــ ٢ ص ٧٦٨.

[126] "قلت" ليس في ط و ي.

[127] في ب: شعر، وفي ش و ط و ي: بيت.

[128] في ش: ثمر بخش.

[129] في ي: علم.

[130] في ش: سرت گهر بخش. هذان البيتان لحافظ. انظر **ديوان حافظ** (إسطنبول)، مطبعهٔ باب حضرت سرعسكريه، إسطنبول ١٢٥٥ هـــ، ص ٢٣٣ برواية (...سنگت زند...سرت گهر...).
حافظ: هو شمس الدين محمد الحافظ بن كمال الدين بن شيخ غياث الدين الشيرازي الشاعر العارف. سمي حافظا لأنه كان يحفظ القرآن، يعد من أكبر شعراء إيران المتصوفين. كان زمانه مسرحا للفتن وتغير الحكام، وكان يسدي إلى الحكام النصح،

أَلاَ[١٣١] هُوَ رَسْمٌ سَائِرٌ[١٣٢] أَقْدَمُ، بَلْ "شِنْشِنَةٌ[١٣٣] أَعْرِفُهَا مِنْ أَخْزَمِ"[١٣٤]. فَبِالحَرَى[١٣٥] أَنْ لاَ يُبَالِيَ[١٣٦] بِهِ بَالُ البَرَرَةِ الكِرَامِ، وَ"لَيْسَ هَذَا[١٣٧] أَوَّلَ قَارُورَةٍ كُسِرَتْ فِي الإِسْلاَمِ"[١٣٨]، **بيت**[١٣٩]:

جواهر سخن[١٤٠] از[١٤١] كاسد وجود منست چوكان نماند[١٤٢] جوهر فزون بها دارد[١٤٣]

ويصفهم بما هم عليه من خير أو شر غير عابئ باز يغضبوا عليه أو يرضوا عنه. قلما ترك شيراز التي أحبها. توفي سنة ٧٩١ هـ. له "ديوان شعر-ط" يحوي ديوانه قصائد، وغزليات، وقطعا، ومثنويات، ورباعيات. واشتهر بغزلياته لما فيها من الدعوة إلى الزهد والتصوف. وكان لحافظ مكانة عند العثمانيين، وعني أدباء الترك بديوان حافظ فشرحوه في مجلدات ضخمة. انظر ترجمة هذا الشاعر في **ديوان خواجه حافظ شيرازي** (تهران)، سازمان انتشارات جاويدان، تهران ١٣٦٣ هـ ش، قسم المقدمة، ص ١١٠-١٢٧؛ **هدية العارفين**، جـ ٢ ص ١٧٣؛ **ريحانة الأدب**، جـ ٢ ص ١٢-١٥؛ **دائرة المعارف** للبستاني، جـ ٦ ص ٦٤٧-٦٤٨؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ٥ ص ٧٤٨٦-٧٥٠١؛ **مشاهير جهان**، ص ٣٠٠-٣٠١؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـ ٥ ص ٤٥٠؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ١ ص ٦٨٦.

[١٣١] في هامش ب: حرف تنبيه. وكذا في **لسان العرب**، (ألا)، جـ ١٥ ص ٤٣٤.

[١٣٢] في هامش ب: مشهور.

[١٣٣] في هامش الأصل و ب: طبيعة. الشِّنْشِنَة: الطبيعة والخَلِيقَة والسَّجِيَّة. انظر **لسان العرب**، (شنن)، جـ ١٣ ص ٢٤٣.

[١٣٤] هذا المثل عجز بيت لأبي أخزمَ الطائي وتمام البيت: (إن بنيَّ رَمَّلُوني بـالـدَّمِ شنشنةٌ أعرفُها من أخزمِ). هذا البيت يُنسب إلى أبي أخزمَ الطائي في **البيان والتبيين**، جـ ١ ص ٣٣١؛ **الاشتقاق** لابن دريد، مكتبة الخانجي، مصر ١٣٧٨/١٩٥٨، ص ٢٩؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ١٥٥-١٥٦؛ **القول الجيد** لمحمد ذهني أفندي، دار الطباعة العامرة، إستانبول ١٣٢٧، ص ٦٩-٧٠ وينسب إلى عقيل بن عُلَّفَة المُرِّيّ في **طبقات فحول الشعراء** للجُمَحي، مطبعة المَدَني، القاهرة بدون تاريخ، جـ ٢ ص ٧١٢ والمثل ينسب إلى عمر رضي الله عنه في **كتاب الأمثال**، ص ١٤٤؛ **كتاب الحيوان** للجاحظ، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٣٥٧، جـ ١ ص ٣٣٥ وبدون نسبة في **كتاب العين**، جـ ٦ ص ٢٢٠؛ **كتاب الألفاظ** لابن السكيت، مكتبة لبنان ناشرون، بيروت ١٩٩٨، ص ١١٦؛ **العقد الفريد** لابن عبد ربه، دار الفكر، بيروت بدون تاريخ، جـ ٣ ص ٣٤؛ **محاضرات الأدباء** للراغب الأصبهاني، دار مكتبة الحياة، بيروت بدون تاريخ، جـ ١ ص ٣٣٣.
أبو أخزم الطائي: هو جد أبي حاتم طيّء أو جدُّ جدّه، وكان له ابن يقال له أخزم، فمات وترك بنينَ فتوَثَّبُوا يومًا على جدِّهم أبي أخزمَ فأدْمَوْه، فقال البيت المذكور آنفا. انظر ترجمته في **البيان والتبيين**، جـ ١ ص ٣٣١؛ **الاشتقاق**، ص ٢٩؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ١٥٥-١٥٦؛ **القول الجيد**، ص ٦٩-٧٠.

[١٣٥] في هامش أ: لائق. الحَرَى: الخَلِيقُ كقولك بِالحَرَى أَن يكون ذلك. انظر **لسان العرب**، (حري)، جـ ١٤ ص ١٧٣.

[١٣٦] في ش: أن لا يبال.

[١٣٧] "هذا" ليس في ي.

[١٣٨] هذا القول "ليس هذا..." في **خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر** للمحُبِّي، دار صادر، بيروت ١٢٨٤ هـ، جـ ٣ ص ٦٤ برواية (ليست بأول قارورة...).

[١٣٩] زاد في ب: "كساد".

[١٤٠] في هامش ي: سخنم.

[١٤١] في ب: ار.

[١٤٢] زاد في ي: "و".

[١٤٣] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

ثُمَّ رَأَيْتُ بِنُورِ البَصِيرَةِ أَنِّي حَاوَلْتُ[١٤٤] بِشَمْعَةِ كَمَالٍ أُسْرِجَتْ ﴿مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ[١٤٥]﴾[١٤٦]، جِيفَةَ قَارُورَةٍ[١٤٧] مِنْ زَخَارِفِ الدُّنْيَا بِوَسْوَاسِ[١٤٨] الرَّجِيمِ، "وَأَسَمْتُ[١٤٩] سَرْحَ اللَّحْظِ"[١٥٠] فِي خُضْرَةِ[١٥١] سَوْءِ رَيْعٍ[١٥٢]، وَ"أَنْزَلْتُ حَاجَاتِي ﴿بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ﴾"[١٥٣]. فَفَطَنْتُ[١٥٤]

---

[١٤٤] في هامش ب: طلبت. حاوَل الشيءَ مُحاولة وحِوالاً: رامه. انظر **لسان العرب**، (حول)، جـ ١١ ص ١٨٧.

[١٤٥] في سائر النسخ: "كريم" بدلا من "عليم".

[١٤٦] سورة النمل، ٦/٢٧.

[١٤٧] في ب و ش و ط: بالوعة، وفي ي: قاذورة.

[١٤٨] في سائر النسخ: بوساوس.

[١٤٩] في هامش ط: أرسلت. أَسَمْتُها أَنا: أَخرجتها إِلى الرَّعْيِ وأَسَمْتُ الإِبلَ إِذا خَلَّيْتَها ترعى. انظر **لسان العرب**، (سوم)، جـ ١٢ ص ٣١١.

[١٥٠] في هامش ب: نظر مرسل. هذ القول جزءٌ من بيت أبي نواس، وتمام البيت في **ديوان أبي نواس**، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤، ص ٤٩٠: (ولقد نَهَزْتُ مع الغُوَاةِ بِدَلْـوِهِـمْ وأَسَمْتُ سَرْحَ اللَّهْوِ حيث أَسَامُوا). والبيت ينسب لأبي نواس في **المثل السائر** لابن الأثير الموصلي، المكتبة العصرية، بيروت ١٤١١/١٩٩٠، جـ ٢ ص ٢٧ برواية (...سَرْحَ اللَّحْظِ حِينَ أَسَامُوا)؛ **الإيضاح في علوم البلاغة** للقزويني، ١٤٠٠/١٩٨٠، جـ ١ ص ١١٦؛ **القول الجيد**، ص ٧٣ برواية (...سَرْحَ اللَّحْظِ حَيْثُ أَسَامُوا).

أبو نُوَاس: هو الحسن بن هانئ بن عبد الأول بن صباح الحكميّ بالولاء، أبو نواس. ولد في الأهواز ونشأ بالبصرة، ورحل إلى بغداد فاتصل فيها بالخلفاء من بني العباس، ومدح بعضهم، وخرج إلى دمشق، ومنها إلى مصر، فمدح أميرها الخصيب، وعاد إلى بغداد فأقام إلى أن توفي عام ٨١٤/١٩٨ فيها. كان أبو نواس للمحدثين كامرئ القيس للمتقدمين. له "ديوان شعر–ط". انظر **ديوان أبي نواس**، ص ٤–٦؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٥٠١–٥٢٥؛ **الفهرست** لابن النديم، ص ٢٢٨؛ **تاريخ بغداد**، جـ ٧ ص ٤٣٦–٤٤٩؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٢ ص ٩٥–١٠٤؛ **البداية والنهاية** لابن كثير، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٧/١٩٨٧، جـ ١٠ ص ٢٣٧–٢٤٦؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٨٣–٩٨؛ **خزانة الأدب**، جـ ١ ص ٣٤٧–٣٤٨. وقابل **الأعلام**، جـ ٢ ص ٢٤٠–٢٤١.

[١٥١] في أ و ب: "في حضرت" بالتاء المفتوحة. وضبط في ب و ش "في خَضْرَةِ ".

[١٥٢] في هامش أ و ب: موضع.

[١٥٣] في البيت اقتباس من **القرآن الكريم**: "بواد غير ذي زرع". انظر سورة إبراهيم، ٣٧/١٤. هذا البيت " وَأَنْزَلْتُ حَاجَاتِي ﴿بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ﴾" لابن الرومي. انظر **ديوان ابن الرومي**، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤، جـ ٢ ص ٣٩٤ برواية (لقد أنزلت...). وهو ينسب إلى ابن الرومي في **الإيضاح**، جـ ٢ ص ٥٧٨؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٤ ص ١٣٧ برواية (لقد أنزلت...) وينسب إلى إسماعيل بن فطري القراطيسي في **ربيع الأبرار**، جـ ٣ ص ١٩١ برواية (لقد أنزلت...).

ابن الرومي: هو علي بن العباس بن جُرَيج، أو جُورجيس، الرومي، أبو الحسن: شاعر كبير، من طبقة بشار والمتنبي، رومي الأصل. ولد ونشأ ببغداد، ومات فيها مسموما عام ٨٩٦/٢٨٣. له "ديوان شعر–ط". انظر ترجمته في **ديوان ابن الرومي**، جـ ١ ص ٧–١٣؛ **معجم الشعراء** للمرزباني، دار الجيل بيروت ١٤١١/١٩٩١، ص ١٢٨–١٣٠؛ **الفهرست** لابن النديم، ص ٢٣٥–٢٣٦؛ **تاريخ بغداد**، جـ ١٢ ص ٢٣–٢٦؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٣ ص ٣٥٨–٣٦٢؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ١٠٨–١١٨؛ **الذريعة** لآقا بزرگ الطهراني، دار الأضواء، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، جـ ١/٩ ص ٢٤. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ١١٠–١١١.

أَنِّي لَمْ أَئْتَمِرْ فِي حَقِّ حَذَام بِأَمْرِ[١٥٥] "شَاوِرُوهُنّ وَ[١٥٦]خَالِفُوهُنَّ"[١٥٧]، فَوَقَعْتُ فِي الزَّلَّةِ [١١٨ب] فَإِذَا الذِّلَّةُ[١٥٨]، بِمَقَامِ الدَّوْلَةِ. فَرَيْثَمَا[١٥٩] تَنَبَّهْتُ[١٦٠] أَنَّ المَثَلَ إِتْحَافُ المُلُوكِ إِحْدَى الذِّلَّتَيْنِ[١٦١] فَرَجَعْتُ القَهْقَرَى[١٦٢]، كَالحَيَارَى[١٦٣] فِي الصَّحَارَى[١٦٤]، **بيت:**

ترسم نرسى بكعبه[١٦٥] اى اعرابى كين[١٦٦] رَهْ كه[١٦٧] تو ميروى بتركستانست[١٦٨]

---

[١٥٤] في سائر النسخ: فتفطنت.

[١٥٥] "بأمر" ليس في الأصل.

[١٥٦] "و" ليس في الأصل وسائر النسخ.

[١٥٧] في الحديث "شاوروهن وخالفوهن" انظر **المحاسن والمساوئ**، ص ٧٩؛ **ثمار القلوب**، ص ٣٠٦؛ **إحياء علوم الدين** للغزالي، مؤسسة الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع، القاهرة ١٣٨٧/١٩٦٧، جـــ ٢ ص ٥٧؛ **أخبار النساء** لابن قيِّم الجوزية، دار مكتبة الحياة، بيروت ١٩٧٣، ص ١٤٥؛ **الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة** للسيوطي، عمادة شؤون المكتبات، الرياض ١٤٠٣/١٩٨٣، ص ١٢٤؛ **تذكرة الموضوعات** للفتني، بيروت بدون تاريخ، ص ١٢٨.

[١٥٨] في ي: فإذا الزلة.

[١٥٩] في هامش أ و ب و ش و ط: قدرما. وكذا في **لسان العرب**، (ريث)، جـــ ٢ ص ١٥٨.

[١٦٠] في ي: نبّهتُ.

[١٦١] في هامش ط: "خيّل كأنه وقع في المثل التحريف". أصل هذا المثل "إتحاف الملوك إحدى الدولتين". وقد تقدم ذكره في ص ٦.

[١٦٢] القَهْقَرَى: الرجوع إلى خلف، فإذا قلت: رَجَعْتُ القَهْقَرَى، فكأنك قلت: رجعت الرجوعَ الذي يعرف بهذا الاسم. انظر **لسان العرب**، (قهقر)، جـــ ٥ ص ١٢١.

[١٦٣] في هامش الأصل و ش و ط: جمع حيران. حَيْرانُ: تائهٌ من قوم حَيَارَى. انظر **لسان العرب**، (حير)، جـــ ٤ ص٢٢٣.

[١٦٤] في هامش الأصل: جمع صحراء. وكذا في **لسان العرب**، (صحر)، جـــ ٤ ص ٤٤٣.

[١٦٥] الكعبةُ: بيت الله الحرام. إن أول ما خلق الله تعالى في الأرض مكان الكعبة، ثم دحا الأرض من تحتها، فهي سرة الأرض ووسط الدنيا وأم القرى. انظر **معجم البلدان** لياقوت الحموي، دار صادر ودار بيروت، بيروت ١٣٧٤/١٩٥٥، جـــ ٤ ص ٤٦٣-٤٦٧. وراجع **آثار البلاد وأخبار العباد** لزكريا القزويني، دار صادر، بيروت بدون تاريخ، ص ١١٥.

[١٦٦] في الأصل: اين.

[١٦٧] ليس "كه " في ش.

[١٦٨] تركستان: اسم جامع لجميع بلاد الترك، وحدها من الإقليم الأول ضارباً في المشرق عرضاً إلى الإقليم السابع، وأكثرهم أهل الخيام، ومنهم أهل القرى. انظر **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٥١٤-٥١٨. البيت لسعدي وكذا في **كليات سعدي**، گلستان، انتشارات پيمان، تهران ١٣٨٠ هـــ ش، ص ٦٧. وكذا في **لغت نامه**، جـــ ٢ ص ٢٥١١.

سعدي: هو مشرف الدين مصلح بن عبد الله الشهير بسعدي الشيرازي، مصلح الدين، أبو محمد. أديب، شاعر، صوفي. ولد بشيراز في أوائل العشر الأول من القرن السابع الهجري، وأقام ببغداد، وتفقه بالمدرسة النظامية، وعيّن معيدا بها، وسافر إلى الشام وأرض الروم، ثم رجع إلى شيراز، وتوفي فيها سنة ٦٩١ هـــ. من آثاره المشهورة: ديوان شعر، وكلستان، وبوستان. عني الترك بكتبه فترجموها وشرحوها، وكذلك ترجمت كتبه إلى العربية و بعض اللغات الأوروبية. انظر ترجمة سعدي في **كليات سعدي**، ص ٥-١٣؛ **كشف الظنون** لحاجي خليفة، مطبعة وكالة المعارف، إستانبول ١٩٧١، جـــ ١ ص ٧٩٣، جـــ ٢ ص ١٥٠٤، ١٥٠٧؛ **هدية العارفين**، جـــ ٢ ص ٤٦٢؛ **ريحانة الأدب**، جـــ ٣ ص ٣٣-٣٧؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـــ ٨ ص ١٢٠٤٠؛

خَلِيلَيَّ مَنْ اِسْتَجَرَّ جِيفَةَ الدُّنْيَا بِالمَلاَهِي وَالمَعَازِفِ[١٦٩]، أَهْوَنُ مِمَّن إسْتَجَرَّهَا بِالعُلُومِ وَالمَعَارِفِ. فَلَيْسَ طَالِبُ جِيفَةِ الدُّنْيَا بِبَهْجَةِ العِلْمِ وَحِلْيَتِه، إلاَّ كَمَنْ مَسَحَ أَسْفَلَ نَعْلِهِ بِمَحَاسِنِ لِحْيَتِهِ[١٧٠]. فَتَحَقَّقْتُ[١٧١] أَنَّ المَطْلُوبَ[١٧٢] مَهْرُوبٌ، وَالمَهْرُوبَ[١٧٣] مَطْلُوبٌ. وَنِعْمَ قَالَ مَنْ قَالَ: **شعر**[١٧٤]:

أَلاَ كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلاَ اللهَ بَاطِلُ وكُلُّ نَعِيمٍ لاَ مَحَالَةَ زَائِلُ[١٧٥]

بيت[١٧٦]:

جهانرا بلندى و پستى[١٧٧] تويى[١٧٨] ندانم چه ئى[١٧٩] هر چه هستى تويى[١٨٠]

معجم المؤلفين، جـــ ٦ ص ١٥١؛ **مشاهير جهان**، ص ٣٠٧-٣٠٨؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـــ ٥ ص ٧٦٣-٧٦٤؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ١ ص ٩٨٢.

[١٦٩] في الأصل: "المعارف" بالراء المهملة. المَعازِفُ: المَلاهي، والمَلاعبُ التي يُضْرب بها، وواحدها مِعْزَف ومِعْزَفة. انظر **لسان العرب**، (عزف)، جـــ ٩ ص ٢٤٤.

[١٧٠] ليس "خليلي من استجر...بمحاسن لحيته" في ب و ش و ط و ي. هذا القول في **إحياء علوم الدين**، جـــ ١ ص ٨٠، وروايته: (فمن طلب بالعلم المال كان كمن مسح أسفل مداسه بوجهه...).

[١٧١] في سائر النسخ: وتحققت. وفي هامش ش: أي جعلت ثابتا. تَحَقَّقْتُهُ:صرت منه على يقين. انظر **الصحاح**، (حقق)، جـــ ٤ ص ١٤٦١.

[١٧٢] في ي: المط. وفي هامش ط: التفات ما سوى الله.

[١٧٣] في ش: مرهوب و المرهوب. وفي هامش ط: حصر النظر في السبب الحقيقي.

[١٧٤] كلمة "شعر" ليست في ب و ش.

[١٧٥] هذا البيت للبيد في **ديوانه**، دار الكتاب العربي، بيروت ١٤١٤/١٩٩٣، ص ١٤٥. والبيت ينسب إلى لبيد في **العقد الفريد**، جـــ ٦ ص ١٠٧؛ **المُوَشَّح** للمرزباني، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٥/١٩٩٥، ص ٨٩؛ **ديوان المعاني**، جـــ ١ ص ١١٥؛ **كتاب الصناعتين** للعسكري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٩/١٩٨٩، ص ٤٩٢؛ **جمهرة الأمثال**، جـــ ٢ ص ٣٨٢؛ **الإعجاز والإيجاز** للثعالبي، منشورات المكتب العالمي للطباعة والنشر، بيروت ١٩٩٢، ص ١٥٢؛ **خاصّ الخاصّ** للثعالبي، دار مكتبة الحيات، بيروت بدون تاريخ، ص ١٠٠؛ **ربيع الأبرار**، جـــ ٢ ص ٢٤٣؛ **شرح التسهيل** لابن مالك، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٢٢/٢٠٠١، جـــ ٢ ص ٢٢٩؛ **مغني اللبيب** لابن هشام، مطبعة حجازي، القاهرة ١٣٧٢ هـــ، جـــ ١ ص ١٦٦؛ **شرح شواهد المغني** للسيوطي، دار مكتبة الحياة، بدون تاريخ، جـــ ١ ص ١٥٠؛ **الكشكول**، جـــ ٢ ص ٣٤٦؛ **خزانة الأدب**، جـــ ٢ ص ٢٥٥-٢٥٧ وبدون نسبة في **المستطرف**، جـــ ١ ص ٧١.

لبيد: هو لبيد بن ربيعة بن مالك، أبو عقيل العامري: أحد الشعراء الفرسان الأشراف في الجاهلية. أدرك الاسلام، ووفد على النبي صلى الله عليه وآله ويعد من الصحابة. عاش عمرا طويلا وتوفي سنة ٦٦١/٤١. وهو أحد أصحاب المعلقات. انظر **ديوان لبيد بن ربيعة**، ص ٧-٢٣؛ **جمهرة أشعار العرب**، جـــ ١ ص ٢٠٣-٢٠٧؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ١٤٨-١٥٦؛ **الكامل في اللغة والأدب** للمبرّد، دار الفكر العربي، القاهرة بدون تاريخ، جـــ ٣ ص ٦٢؛ **المؤتَلِف والمختَلِف**، ص ٢٦٤؛ **خزانة الأدب**، جـــ ٢ ص ٢٤٦-٢٥١. وقابل **الأعلام**، جـــ ٦ ص ١٠٤.

[١٧٦] في ب: شعر.

بيت[١٨١]:

دل ز داروخانهٔ لطفت دوا دارد امید شربتی[١٨٢] خاصی از آن دار الشفا[١٨٣] دارد امید[١٨٤]

شعر:

إِذَا أَنْتَ لَمْ تُنْجِ غَرِيقًا مِن الْبَلاَءِ[١٨٥] فَلاَ شَيْءَ ذَا رَحمٍ يَرَاهُ وَيَرْحَم

فَإِيَّاكَ ثُمَّ إِيَّاكَ خَلِيلَيَّ مِنْ "خَضْرَاءِ الدِّمَنِ"[١٨٦]، وَاعْتَصِمْ بِعُرْوَةٍ ﴿لاَ انْفِصَامَ[١٨٧] لَهَا﴾[١٨٨] عِنْدَ ابْتِلاَءِ المِحَنِ، فَاسْلُكِ المَسْلَكَ القَوِيمَ، وَ﴿الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾[١٨٩]. أَلاَ هُوَ رَبْطُ قَلْبٍ لِمَلِكٍ **حَيٍّ** أَرَاحَ

---

[١٧٧] في الأصل: و بستی.

[١٧٨] في ب و ش و ط: توی.

[١٧٩] زاد في ي: "و".

[١٨٠] في ب و ط: توی. هذا البيت لفردوسي وكذا في **شاهنامه** (طبع بروخيم)، جـ ٤ ص ١٠٠٣.
فردوسي: هو الحسن بن إسحاق بن شرفشاه الطوسي أبو القاسم الفردوسي الشاعر. لقبُه في شعره فردوسي. ولد بقرية باژ في طبران من أعمال طوس سنة ٣٢٥ هـ. هو أكبر شعراء الدولة الغزنوية الفرس، ومن أشهر شعراء إيران. وتوفي في مسقط رأسه سنة ٤١٦هـ. وله كتاب "الشاهنامه" المشتملة على ستين ألف بيت. نظم هذا الكتاب في ثلاثين عاما، وقدَّمه للسلطان محمود الغزنوي. و"الشاهنامه" مترجمة إلى كثير من اللغات الأوروبية. انظر ترجمة فردوسي في **هدية العارفين**، جـ ١ ص ٢٧٤؛ **ريحانة الأدب**، جـ ٤ ص ٣١٨-٣٢٣؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ١٠ ص ١٥٠٤٥-١٥٠٥٠؛ **مشاهير جهان**، ص ٣١٤؛ **فرهنگ جامع فارسی** لمحمد پادشاه، كتابفروشي خيّام، تهران ١٣٦٣ هـ ش، جـ ٤ ص ٣١١٨-٣١٢٠؛ **فرهنگ فارسی (متوسط)**، جـ ٦ ص ١٣٣٧-١٣٣٨؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ٢ ص ١٢٨٦.

[١٨١] كلمة "بيت" ليست في ط.

[١٨٢] في ي: شربت.

[١٨٣] في ب: دار و الشفا، وفي ي: در الشفا.

[١٨٤] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٤٢ برواية (دل ز داروخانهٔ دردت دوا دارد امید شربت خاصی...).

[١٨٥] في الأصل: "من البلاد"، وفي ش و ط: "من البلا"، بدون همزة.

[١٨٦] "خضراء الدمن" جزءٌ من الحديث. تمام الحديث هكذا في **العقد الفريد**، جـ ٣ ص ٣: (إياكم وخَضرَاءَ الدِّمن. قالوا: وما خَضراء الدِّمن؟ قال: المرأةُ الحسناء في المنبت السوء). انظر هذا الحديث في **المحيط في اللغة**، جـ ٤ ص ٢٣٢؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ٢٣؛ **ثمار القلوب**، ص ٣٠٢-٣٠٣؛ **مسند الشِّهَاب** للقضَاعي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٨٦/١٤٠٧، جـ ٢ ص ٩٦؛ **إحياء علوم الدين**، جـ ٤ ص ١٣١؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ٥٣؛ **أساس البلاغة** للزمخشري، دار صادر ودار بيروت، بيروت ١٩٦٥/١٣٨٥، ص ١٦٦؛ **الفائق في غريب الحديث والأثر**، جـ ١ ص ٣٧٧؛ **المقاصد الحسنة**، ص ١٣٥؛ **الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة**، ص ٨٧؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ١٢٧؛ **الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة** للشوكاني، المكتب الإسلامي، بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧، ص ١٢٧.

[١٨٧] في هامش ب و ط: انقطاع. وكذا في **تاج العروس**، (فصم)، جـ ٩ ص ١٢.

[١٨٨] سورة البقرة، ٢/٢٥٦.

الأَرْوَاحَ بِنَسِيمِ حَيَاتِهِ فِي رَيَاحِينِ قُدْسِهِ، وَأَفَاضَ عَلَيْهَا سَلْسَبِيلَ فَيْضِهِ فِي فَرَادِيسِ أُنْسِهِ، **قَدِيرٍ** أَجْرَى بِقُدرتِه تَسْنِيمَ[١٩٠] الوُجُودِ عَلَى الأَعْيَانِ، وَأَبْرَزَ[١٩١] عَنْ أَسْتَارِ الأَعْدَامِ، وُجُوهَ الأَكْوَانِ، **مُرِيدٍ**[١٩٢] صَارَ الفِرْدَوْسُ مِنْ[١٩٣] حَدَائِقِ رِضَائِهِ خَضْرَةً، وَالسَّعِيرُ مِنْ نِيرَانِ سَخَطِهِ جَمْرَةً[١٩٤]، **مُكَوِّنٍ** جَعَلَ فِي مَائِدَةِ جَبَرُوتِهِ هَامَةَ[١٩٥] نمرُود[١٩٦] نَصِيبَ النقيصَةِ[١٩٧] البَتْرَاءِ[١٩٨]، وَنَثَرَ تُرَابَ الخَسَارِ عَلَى أَعْيُنِ آمَالِ السَّحَرَةِ الغَدْرَاءِ[١٩٩]، **عَلِيمٍ** شَمِلَ كَمَالُ عِلْمِهِ، كَمَا عَمَّ نَوَالُ[٢٠٠] لُطْفِهِ، **سَمِيعٍ** [١١٩أ] يُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِي[٢٠١] ﴿إِذَا دَعَاهُ﴾[٢٠٢]، وَيَسْمَعُ أَنِينَ البَاكِي إِذَا شَكَاهُ، **بَصِيرٍ** لاَ يَغْرُبُ[٢٠٣] عَنْهُ "دَبِيبُ[٢٠٤] النَّمْلَةِ السَّوْدَاءِ، عَلَى الصَّخْرَةِ[٢٠٥] الصَّمَّاءِ[٢٠٦] فِي اللَّيْلَةِ الظَّلْمَاءِ[٢٠٧]"[٢٠٨]، **مُتَكَلِّمٍ** يَلْطفُ لِعِبَادِهِ مَعَ جَبَرُوتِهِ

---

[١٨٩] سورة الفاتحة، ٦/١؛ سورة الصافات، ١١٨/٣٧.

[١٩٠] في هامش ب: نمر. تسنيم: هو ماءٌ في الجنة، سمِّي بذلك لأنّه يجري فوق الغُرَف والقصور. انظر **الصحاح**، (سنم)، جـــ ٥ ص ١٩٥٥.

[١٩١] في هامش ب: أظهر. أَبْرَزَ الشيءَ : أَخْرَجَه. انظر **تاج العروس**، (برز)، جـــ ٤ ص ٧.

[١٩٢] في الأصل: فريد.

[١٩٣] في ي: عن.

[١٩٤] قول "مُرِيدٍ صَارَ الفردوسُ من حَدَائِقِ رِضَائِهِ خَضْرَةً، وَالسَّعِيرُ مِنْ نِيرَانِ سَخَطِهِ جَمْرَةً" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب** لأبي بكر بن الزكي المتطبب، أنقرة ١٩٧٢، ص ٢ برواية (عظيمى كه گلشن فردوس از حديقهٔ رضاى او گلزاريست و دوزخ دمان از آتش سخط او شرارى).

[١٩٥] في هامش ي: الرأس. وكذا في **الصحاح**، (هيم)، جـــ ٥ ص ٢٠٦٣.

[١٩٦] نمرُود: هو اسم مَلِك معروف. انظر **لسان العرب**، (نمرد)، جـــ ٣ ص ٤٢٩.

[١٩٧] في هامش ب: دابة ذباب.

[١٩٨] في هامش ي: تأنيث أبتر. الأَبْتَرُ: المقطوعُ الذَّنَب من أَيّ موضع كان من جميع الدواب، و الذي لا عَقِبَ له. انظر **لسان العرب**، (بتر)، جـــ ٤ ص ٣٧-٣٨.

[١٩٩] في ي: العذراء. وقول "مُكَوِّنٍ جَعَلَ فِي مَائِدَةِ جَبَرُوتِهِ هَامَةَ نمرُود نَصِيبَ النقيصَةِ البَتْرَاءِ، وَنَثَرَ تُرَابَ الخَسَارِ عَلَى أَعْيُنِ آمَالِ السَّحَرَةِ الغَدْرَاءِ" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢ برواية (جبارى كه در مايدهٔ پادشاهى خويش كاسهٔ سر نمرود را نصيب پشهٔ ناتمام كرد، و بچوپ پاره ئى در عرض گاه سَحَرهٔ فرعون خاك خسار در ديدهٔ اميد ايشان پاشيد).

[٢٠٠] في ي: كمال.

[٢٠١] في ب: الداع. انظر سورة البقرة، ١٨٦/٢.

[٢٠٢] سورة النمل، ٦٢/٢٧.

[٢٠٣] في هامش ب: لا يغيب.

[٢٠٤] في هامش ب: حركة. دبيب النملة: مشي النملة على هِينَتِه. انظر **لسان العرب**، (دبب)، جـــ ١ ص ٣٦٩.

[٢٠٥] في هامش ب: حجر. الصَّخرة: الحجر العظيم الصُّلْب. انظر **لسان العرب**، (صخر)، جـــ ٤ ص ٤٤٥.

وَكِبْرِيَائِهِ قَائِلاً ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٢٠٩] "إِذَا تَلَقَّانِي عَبْدِي بِشِبْرٍ، تَلَقَّيْتُهُ بِذِرَاعٍ، وَإِذَا تَلَقَّانِي بِذِرَاعٍ تَلَقَّيْتُهُ بِبَاعٍ[٢١٠]، وَإِذَا تَلَقَّانِي بِبَاعٍ جِئْتُهُ[٢١١] بِأَسْرَعَ"[٢١٢]. لَقَدْ تُلِيَتْ مِنْ أَوْرَاقِ الأَطْبَاقِ وَصَحَائِفِ الزَّمَانِ آيَاتُ سُبُحَاتِهِ[٢١٣]، وَمِنْ دَفَّتَيِ الشَّرْقِ وَالغَرْبِ وَحَاشِيَتَيِ البَرِّ وَالبَحْرِ أَحْكَامُ سَطَوَاتِهِ[٢١٤]. فَلاَ جَرَمَ سَجَدَتْ لِعِزِّ جَلاَلِهِ جِبَاهُ الأَجْسَامِ[٢١٥] العُلْوِيَّةِ، وَنَطَقَتْ لِشُكْرِ[٢١٦] نَوَالِهِ شِفَاهُ الأَجْرَامِ القُدْسِيَّةِ[٢١٧]، وَمَا امْتَدَّتْ إِلَى جَنَابِ أَحَدِيَّتِهِ كَفُّ كَيْفٍ إِلاَّ شُلَّتْ، وَلاَ تَطَاوَلَتْ يَدُ أَيْنٍ إِلاَّ غُلَّتْ، وَلاَ جُهِّزَتْ فِي طَلَبِهِ جُيُوشُ الأَفْكَارِ إِلاَّ فُلَّتْ[٢١٨]، وَلاَ أُطْلِقَتْ[٢١٩] أَلْسُنُ الإِنْكَارِ إِلاَّ سُلَّتْ[٢٢٠]. **شعر**:

---

[٢٠٦] في ش: " الصما "، بدون همزة.

[٢٠٧] في ش: " الظلما "، بدون همزة

[٢٠٨] "دبيب النملة..." الحديث كذا في **إحياء علوم الدين**، جـ ١ ص ١٢٤. ولكن في **الكشاف**، جـ ٤ ص ٢٩٠ برواية (...في الليلة المظلمة على المسح الأسود).

[٢٠٩] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٢١٠] في ب: بياع.

[٢١١] في الأصل: تلقيته.

[٢١٢] "إذا تلقاني..." الحديث كذا في **مسند أحمد بن حنبل**، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٩٩٢/١٤١٣، جـ ٢ ص ٣١٦ ولكن في **صحيح مسلم**، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٩٩٢/١٤١٣، (كتاب الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار ٤٨)، جـ ٣ ص ٢٠٦٢ برواية (...بباع جئته أتيته بأسرع).

[٢١٣] في هامش ب: عظمة، وفي هامش ي: عظمته. وكذا في **لسان العرب**، (سبح)، جـ ٢ ص ٤٧٣.

[٢١٤] في قول "لَقَدْ تُلِيَتْ مِنْ أَوْرَاقِ الأَطْبَاقِ... أَحْكَامُ سَطَوَاتِهِ" إشارة إلى قول حسام زاده في كتابه **حاشية على شرح المقاصد**، ١ب (سُبُحاتُه مِنْ ألواح الأطباق متلوّةٌ، وسطواتُه في صَحائفِ الزمانِ مملوّةٌ. جَبَرُوتُه في دفّتي المشرقين مسطورةٌ، ومَلكوتُه من حاشيتي البرِّ والبحرِ منظورةٌ) وإلى قوله في كتابه **التشريح على شرح الوقاية**، مكتبة السليمانية، قسم الحميدية، رقم ٤٥٣، ١ب (صدرًا شرحتُه بحمدِ مَنْ أَبْرَزَ آياتِ سُبُحاتِه من أوراقِ الأطباقِ وصحائفِ الدهرِ وأَحْكَمَ أحكامَ سَطواتِه مِنْ دَفَّتَيِ الشرقِ والغربِ وحاشيتيِ البَرِّ والبحرِ).

[٢١٥] في الأصل: "الأحسام" بالحاء المهملة، وفي ش و ط و ي: الأجرام.

[٢١٦] في ي: بشكر.

[٢١٧] قول "سَجَدَتْ..." هكذا في **شرح المقاصد** للتفتازاني، دار الكتب العلمية، بيروت ٢٠٠١/١٤٢٢، جـ ١ ص ١٩: (سجدت لعزة جلاله جباه الأجرام العلوية، ونطقت بشكر نواله شفاه الأنوار القدسية).

[٢١٨] في هامش ط: انهزمت. فَلَّ القومَ يفُلُّهم فلاً: هزمهم. انظر **لسان العرب**، (فلل)، جـ ١١ ص ٥٣٠.

[٢١٩] زاد في ش: "اليه".

جَلَّتْ مَعَالِي قُدْسِ وَحْدَةِ ذَاتِهِ عَنْ أَنْ[٢٢١] يَطُورَ بِهَا ذَوُو[٢٢٢] الأَطْوَار

هَيْهَاتَ أَنْ يَصْطَادَ[٢٢٣] عَنْقَاءُ البَقَاءِ بِلُعَابِهِنَّ عَنَاكِبَ الأَسْرَارِ، وكَفَانَا حُجَّة[٢٢٤] أَنَّ طُوطِيَّ "أَنَا أَفْصَحُ العَرَبِ وَالعَجَمِ"[٢٢٥]، مَعَ تَطْيِيبِهِ[٢٢٦] أَلْحَانَ التَّحْمِيدِ أَمَامَ مِرْآةِ ﴿عَلَّمَكَ[٢٢٧] مَا لَمْ﴾[٢٢٨] تَعْلَمْ، وَعَنْدَلِيبَ "أُوتِيتُ جَوَامِعَ الْكَلِم"[٢٢٩] مَعَ تَحْسِينِ التَّسْبِيحِ بِحُسْنِ النَّغَمِ فِي رِيَاضِ قُدْسِ ﴿قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾[٢٣٠]، حِينَ طَارَ فِي جَوِّ الأُنْسِ مِنْ وَكْرِ[٢٣١] ﴿دَنَا فَتَدَلَّى﴾[٢٣٢]، وَرَفْرَفَ[٢٣٣] فِي أَغْصَانِ[٢٣٤] ﴿سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى﴾[٢٣٥]، تَرَنَّمَ[٢٣٦] بِحَدِيثِ "لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ"[٢٣٧] فَلَيْسَ[٢٣٨] لِلْعَقْلِ إِلاَّ القَرَارُ فِي مَقَرِّ "العَجْزُ

---

[٢٢٠] في هامش ب: أخرجت، وفي هامش ط: خرجت إلى جانب. السَّلُّ: انتزاعُ الشيء وإخراجُه في رِفْق. انظر **لسان العرب**، (سلل)، جـ ١١ ص ٣٣٨.

[٢٢١] في ب: عن أين.

[٢٢٢] في ي: ذوي.

[٢٢٣] في سائر النسخ: أن تصطاد.

[٢٢٤] "حجة" ليس في ي. وضبط في ب و ش و ط: "حجةً ".

[٢٢٥] "أنا أفصح العرب والعجم" الحديث كذا في **كشف الخفاء** للعجلوني، دار إحياء التراث العربي، بيروت ١٣٥١هـ، جـ ٢ ص ٤١٧. ولكن في **رسائل الجاحظ**، مكتبة الخانجي، القاهرة ١٣٨٣ هـ، جـ ٤ ص١١٧، ٢٣٨؛ **لسان العرب**، (بيد)، جـ ٣ ص ٩٩ برواية (أنا أفصح العرب بيد أني من قريش، ونشأت في بني سعد بن بكر).

[٢٢٦] في ش و ط و ي: مع تطيبه.

[٢٢٧] "علمك" ليس في ي.

[٢٢٨] سورة النساء، ١١٣/٤.

[٢٢٩] "أوتيت جوامع الكلم" الحديث في **مسند أحمد بن حنبل**، جـ ٢ ص ٢٥٠؛ **صحيح مسلم**، (كتاب المساجد ومواضع الصلاة ٥)، جـ ١ ص ٣٧٢؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٢؛ **كنز العمال** لعلي المتّقي، مؤسسة الرسالة، حلب ١٣٨٩/١٩٦٩، جـ ١١ ص ٤٤٠؛ **كشف الخفاء**، جـ ١ ص ١٥؛ **فتح الباري** لابن حَجَر العَسْقَلاَني، بيروت ١٤١١/١٩٩١، جـ ٢١ ص ١٥١.

[٢٣٠] سورة النجم، ٩/٥٣.

[٢٣١] في هامش ش:آشيانه، وفي هامش ي: آشيان.

[٢٣٢] سورة النجم، ٨/٥٣.

[٢٣٣] في هامش ط ما نصه: "رفرف الطير إذا ضم جناحيه للوقوع في الأرض. صحاح". رَفْرَفَ الطائر، إذا حرَّك جناحَيه حول الشيء يريد أن يقع عليه. انظر **الصحاح**، (رفف)، جـ ٤ ص ١٣٦٧.

[٢٣٤] زاد في سائر النسخ: "عند".

[٢٣٥] سورة النجم، ١٤/٥٣.

[٢٣٦] في هامش الأصل: خبر أنّ.

عَنْ دَرْكِ الإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ"[٢٣٩]، وَلاَ لِلِسَانٍ إِلاَّ الاِنْعِقَادُ[٢٤٠] بِعُقَدِ[٢٤١] "الخَوْضُ فِي طَلَبِ الإِدْرَاكِ إِشْرَاكٌ"[٢٤٢]، **قطعة**[٢٤٣]:

در اکتناه بزرگی او پریشانست — همه ادلهٔ [١١٩ب] عقل و[٢٤٤] نقل برهانی

بپیش[٢٤٥] روی صفاتش چو[٢٤٦] پرده بر گیرد — همه فسانه نمایند[٢٤٧] علوم یونانی

هزار سال بکنه[٢٤٨] جلالتش[٢٤٩] نرسد — بصد[٢٥٠] هزار باندیشه[٢٥١] نفس انسانی

---

[٢٣٧] "لا أحصي ثناء عليك" الحديث في **سنن ابن ماجة**، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٤١٣/١٩٩٢، (كتاب الدعاء ٣٤)، جـ ٢ ص ١٢٦٣؛ **سنن الترمذي**، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٤١٣/١٩٩٢، (كتاب الدعوات ٤٥)، جـ ٥ ص ٥٢٤؛ **سنن النسائي**، (كتاب قيام الليل وتطوع النهار ٢٠)، جـ ٣ ص ٢٤٨-٢٤٩؛ **صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلَبان**، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٩٣، جـ ٣ ص ٢٣٣؛ **مستدرك الحاكم**، مكتب المطبوعات الإسلامية، بيروت بدون تاريخ، (كتاب الوتر)، جـ ١ ص ٣٠٦؛ **السنن الكبرى** للبيهقي، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد ١٣٥٢هـ، (كتاب الصلاة)، جـ ٣ ص ٤٢.

[٢٣٨] في ي: وليس.

[٢٣٩] "إدراك " ليس في ي. وقولُ " العَجْزُ عَنْ دَرْكِ الإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ" لأبي بكر الصديق رضي الله عنه وكذا في **إحياء علوم الدين**، جـ ٤ ص ٣٨٠؛ **الفتوحات المكية** لابن عربي، دار صادر، بيروت بدون تاريخ، جـ ١ ص ٩٢.

أبو بكر: هو أبو بكر الصديق عبد الله بن أبي قحافة عثمان بن عامر ابن كعب التيمي القرشي، أول الخلفاء الراشدين، وأول من آمن برسول الله. ولد بمكة، كان لقبه "الصديق" لتصديقه النبي في خبر الاسراء، وكان عالما بأنساب القبائل وأخبارها وسياستها. فشهد الحروب، واحتمل الشدائد، وبذل الاموال في عصر النبوة. وبويع بالخلافة يوم وفاة النبي سنة ١١ هـ، فحارب المرتدين من دفع الزكاة. مدة خلافته سنتان وثلاثة أشهر ونصف شهر، وتوفي في المدينة ١٣ هـ. انظر ترجمته في **الطبقات الكبرى** لابن سعد، دار صادر—دار بيروت، بيروت ١٣٨٠/١٩٦٠، جـ ٣ ص ١٦٩-٢١٣؛ **حلية الأولياء** لأبي نعيم، دار الكتاب العربي، بيروت ١٣٨٧/١٩٦٧، جـ ١ ص ٢٨-٣٨؛ **صفة الصفوة** لابن الجوزي، دار الوعي، حلب ١٣٨٩/١٩٦٩، جـ ١ ص ٢٣٥-٢٦٧؛ **تاريخ الخميس** للديار بكري، مؤسسة شعبان، بيروت ١٢٨٣/١٨٦٦، جـ ٢ ص ١٩٩-٢٣٨؛ **الأعلام**، جـ ٤ ص ٢٣٧-٢٣٨.

[٢٤٠] زاد في ط : "والخوض في طلب الإدراك إشراك".

[٢٤١] في ب و ش و ط: بعقدة.

[٢٤٢] في ب و ش و ط و ي: "العجز من صدمة لا تحصوها". وقولُ "الخَوْضُ فِي طَلَبِ الإِدْرَاكِ إِشْرَاكٌ" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، مكتبة السليمانية، قسم آياصوفيا، رقم ١٩٤٢/١، ١٤ب.

[٢٤٣] في ي: بيت.

[٢٤٤] "و" ليس في ش.

[٢٤٥] في ب: پيش، وفي ش: ز پيش.

[٢٤٦] في الأصل: حو.

[٢٤٧] في ب و ش و ط: نمايد، وفي ي: نماند.

[٢٤٨] في ش: نكتهٔ.

بساط رحمت او چون كشيده شد بجهان ز يك نواله٘ او گشت روح حيوانى

بحكم نافذ سلطان[٢٥٢] نام ملك عظيم ورا سزد بجهان دعوى جهان بانى[٢٥٣]

وَمِنْكَ أَسْأَلُ[٢٥٤] اللَّهُمَّ يَا قَدِيمَ الإِحْسَانِ، يَا[٢٥٥] مَنْ إِحْسَانُهُ فَوْقَ كُلِّ إِحْسَانٍ، وَيَا مَالِكَ[٢٥٦] الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ، أَنْ تُوَفِّقَنِي بِاسْتِغْرَاقِ رُوحِي فِي أَنْوَارِ[٢٥٧] جَلاَلِ أَحَدِيَّتِكَ، وَاسْتِنَارَةِ قَلْبِي بِأَسْرَارِ جَمَالِ صَمَدِيَّتِكَ، وَاسْتِضَاءَةِ بَصَرِي مِنْ وَرَاءِ سُرَادِقَاتِ العِزَّةِ[٢٥٨] بِالبَوَارِقِ المُنِيرَاتِ[٢٥٩]، وَاسْتِطَابَةِ لِسَانِي بِمَذَاقِ الذِّكْرِ وَحَلاَوَةِ الكَلِمَاتِ التَّامَّاتِ، وَامْتِلاَءِ صَدَفِ سَمْعِي يَوْمَ الجَزَاءِ بِدُرَّةِ خِطَابِ[٢٦٠] ﴿فَـادْخُلُوهَا﴾[٢٦١] ﴿آمِنِينَ﴾[٢٦٢]، "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا[٢٦٣] قَالَ"[٢٦٤] آمِين[٢٦٥].

---

[٢٤٩] في ي: جلاليش.

[٢٥٠] في ش: نه صد.

[٢٥١] في ي: انديشه.

[٢٥٢] في ب و ط: سلطان تامّ و، وفي ش: سلطان ميمون نام و، وفي ي: سلطان تام.

[٢٥٣] هذه الأبيات بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١-٢ برواية (باكتناه بزرگى...ادله٘ عقلى...بصد هزاران... نافذ و سلطان تام و ملك...ورا رسد بجهان...).

[٢٥٤] في ط: أسألك.

[٢٥٥] في ب و ش و ط: ويا.

[٢٥٦] في ي: ملك.

[٢٥٧] "أنوار" ليس في ي.

[٢٥٨] في ب و ط و ي: العز.

[٢٥٩] في ي: النيرات.

[٢٦٠] "خطاب" ليس في ي.

[٢٦١] زاد في ب و ط: "بسلام". انظر سورة الزمر، ٧٣/٣٩.

[٢٦٢] سورة الحجر، ٤٦/١٥.

[٢٦٣] في ي: عبدًا.

[٢٦٤] "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ" الحديث في **رسائل الجاحظ**، جـ ١ ص ٢٥٩. وتمام الحديث: (رحم الله امرأً قال خيراً فغنم، أو سكتَ فسلِم).

[٢٦٥] في قول "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ آمِين" إشارة إلى بيت مجنون ليلى وقد تغيَّر قليلا وتمام البيت: (يا رَبِّ لا تسلُبَنِّي حُبَّها أَبَدًا وَيَرْحَمُ اللهُ عَبدًا قَالَ آمِينَا). انظر **ديوان مجنون ليلى**، دار القلم، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤، ص ١١١. والبيت بدون نسبة في **رسالة الغفران** لأبي العلاء المعرّي، المكتبة الثقافية، بيروت ١٩٦٨، ص ١٧٧-١٧٨. وقول "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ آمِين" متعلق بقول (وَيَرْحَمُ اللهُ عَبْدًا قَالَ آمِينًا) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٥٦. وقول "بِاسْتِغْرَاقِ رُوحِي فِي أَنْوَارِ... قَالَ" آمِين" في **حاشية على التلويح** لحسام زاده، مكتبة السليمانية، قسم جار الله أفندي، رقم ٤٥٨، ٢أ برواية (بالاستغراق في أنوار اللاهوت،

ثُمَّ لَمَّا ابْتُلِيتُ[٢٦٦] بِشِدَّةِ الدَّيْنِ بِعَجْزٍ وَاضْطِرَارٍ، وَصِرْتُ مُمَثّلاً بِمَثَلِ "الْمُسْتَجِير مِنَ الرَّمْضَاءِ[٢٦٧] بِالنَّارِ"[٢٦٨]، وَاسْتَوْلَى عَلَيَّ أَمْثَالُ نَكَبَاتِ الدَّهْرِ، وَضُرِبَ عَلَيَّ مثلُ "الدَّيْنُ مِنْ قَاصِمَاتِ الظَّهْرِ"[٢٦٩]، أَلِفَ فَالِي بِأَلِفِ إِنْسَانِ العَيْنِ[٢٧٠] وَعَيْنِ الإِنْسَانِ، وَغَيْنِ[٢٧١] عَيْنِ عِنَايَةٍ تُومِئُ حُرُوفُ كُلِّهَا كَلحَاظِ

وبصري بالاستنارة في أسرار الجبروت، وقلبي بأشعة أوراد الواردات، ولساني بمذاق الكلمات التامّات، ثم إليه أسأل أن يملئ صدفَ سمعي يوم الجزاء بدرّة خطابِ فادخلوها آمنين رحم الله امرء قال آمين).

مجنون ليلى: هو قيس بن الملوّح بن مزاحم العامري: شاعر غزل، من المتيمين، من أهل نجد. لم يكن مجنونا وإنما لقب بذلك لهيامه في حبِّ ليلى بنت سعد. وتوفي عام ٦٨٨/٦٨. وقد جمع بعض شعره في "ديوان—ط ". انظر ترجمته في **ديوان مجنون ليلى**، ص ٥-١٣؛ **سير أعلام النبلاء** للذهبي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٨٥/١٤٠٥، جـــ ٤ ص ٥-٧؛ **خزانة الأدب**، جـــ ٤ ص ٢٢٩-٢٣٣. وقابل **الأعلام**، جـــ ٦ ص ٦٠.

[٢٦٦] ليس "ثم لما ابتليت بشدة الدين...وعلى ما يشاء قدير" في سائر النسخ.

[٢٦٧] في هامش الأصل: أرض حارة. الرَّمْضاءُ: شِدّةُ الحَرّ. انظر **لسان العرب**، (رمض)، جـــ ٧ ص ١٦٠.

[٢٦٨] أصل هذا المثل "كالمستجير من الرمضاء بالنار" وهو عجز بيت للبحتري وتمام البيت في **ديوان البحتري**، دار المعارف، القاهرة بدون تاريخ، جـــ ٢ ص ١١١٠: (المستجير بعمروٍ عند كربتــه كالمستجير من الرمضاء بالنار). انظر البيت في **يتيمة الدهر** للثعالبي، دار الكتب العلمية ، مكة ١٩٧٩/١٣٩٩، جـــ ٣ ص ٥٣؛ **العمدة** لابن رشيق القيرواني، مطبعة الكاتب العربي، دمشق ١٩٩٤/١٤١٤، جـــ ٢ ص ٧٠٩؛ **مجمع الأمثال**، جـــ ٢ ص ١٨٢؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـــ ٢ ص ١٩-٢٠؛ **الإيضاح**، جـــ ٢ ص ٥٩٠؛ **خزانة الأدب**، جـــ ٧ ص ٢٥١؛ **القول الجيد**، ص ٥٠٧. هذا المثل في **جمهرة الأمثال**، جـــ ٢ ص ١٦٠؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٦٤؛ **مجمع الأمثال**، جـــ ٣ ص ٣٤ برواية (كالمستغيثِ من الرمضاء بالنار).

البحتري: هو الوليد بن عبيد بن يحيى الطائي، أبو عبادة البحتري، شاعر كبير. يقال لشعره سلاسل الذهب. وهو أحد الثلاثة الذين كانوا أشعر أبناء عصرهم: المتنبي، وأبو تمام، والبحتري. ولد بمنبج. وتوفي فيها عام ٨٩٨/٢٨٤. له "ديوان شعر—ط". انظر **الكامل في التاريخ**، جـــ ٧ ص ٤٨٣؛ **الفهرست** لابن النديم، ص ٢٣٥؛ **وفيات الأعيان**، جـــ ٦ ص ٢١-٣١؛ **تاريخ الخميس**، جـــ ٢ ص ٣١١، ٣١٤. وقابل **الأعلام**، جـــ ٩ ص ١٤١-١٤٢.

[٢٦٩] أصل هذا القول حديث في **كنز العمال**، جـــ ١٦ ص ٥٧. وتمام الحديث: (ثلاث قاصمات الظهر: فقر داخل لا يجد صاحبه متلذذاً، وزوجة يأمنها صاحبها وهي تخونه، وإمام يسخط الله ويرضي الناس). انظر **الفائق في غريب الحديث**، جـــ ٣ ص ١٣٢؛ **النهاية في غريب الحديث والأثر** لابن الأثير، المكتبة الإسلامية، القاهرة ١٩٦٥/١٣٨٥، جـــ ٣ ص ٤٦٣؛ **لسان العرب**، (فقر)، جـــ ٥ ص ٦٤. قَصمه يَقْصِمه قَصْماً: كسَره كسْراً فيه بَيْنونة. انظر **لسان العرب**، (قصم)، جـــ ١٢ ص ٤٨٥.

[٢٧٠] في هامش الأصل: مردمك چشم.

[٢٧١] في الأصل: "عين" بالعين المهملة. الغَيْنُ: لُغَةٌ في الغَيْمِ، وهو السَّحَابُ. انظر **لسان العرب**، (غين)، جـــ ١٣ ص ٣١٦.

عُيُونِ الحِسَانِ، إِلَى تَنَاوُلِ أَقْدَاحِ الإِحْسَانِ، فَأَنِسَ لَهِيبُ فُؤَادِي بِطَيْفِ خَيَالِ[٢٧٢] جَنَّةِ عَدْنٍ، وَمَعِينِ عَيْنٍ أَثْمَارُها عَوَارِفُ[٢٧٣] وَأَنْهَارُهَا مَعَارِفُ، وَأَزْهَارُها لَطَائِفُ، **بيت:**

ز لطف خوب و[٢٧٤] شريفش [١٢٠أ] دهان عقل پر از دُر ز طيب خلق لطيفش مشام روح پر از شم[٢٧٥]

إِنَّهُ الجَدُّ السَّعِيدُ، وَالسَّعْدُ الجَدِيدُ، أَجْلَى وَأَجَلُّ، أَعَزُّ وَأَعْدَلُ، أَبْهَرُ وَأَبْهَى، أَجْدَرُ وَأَجْدَى، أَسْعَى وَأَسْعَدُ **سُلطَان شهريار سُلْطَان أَحْمَدُ**[٢٧٦]

أَسَامِيًا لَمْ تَزِدْهُ مَعْرِفَةً وَإِنَّمَا لَذَّةً ذَكَرْنَاهَا[٢٧٧]

---

[٢٧٢] طَيْفُ الخيال: مجيئه في النوم. انظر **لسان العرب**، (طيف)، جـــ ٩ ص ٢٢٨.

[٢٧٣] في هامش الأصل: عطايا. العارِفة: ضد النُّكر وهو كلُّ ما تَعْرِفه النفس من الخيْر وتَبْسَأُ به وتَطمئنّ إليه. انظر **لسان العرب**، (عرف)، جـــ ٩ ص ٢٣٩.

[٢٧٤] "و" ليس في الأصل.

[٢٧٥] هذا البيت لفلكي الشيرواني. انظر **ديوان حكيم محمد فلكي شيرواني**، انتشارات كتابخانه ابن سينا، تهران ١٣٤٥ هـــ ش، ص ٤٤ برواية (ز نظر شريفش دهان...).

فلكي: هو أفصح الدين أو نجم الدين أبو النظام محمد المتخلص بفلكي، لأنه كان متبحرا في النجوم والفلك. وكان أديبا، شاعرا في القرن السادس الهجري. ولد في مدينة شماخي، وتتلمذ على أبي العلاء الكنجوي. وكان معاصرا للملك منوجهر بن فريدون ملك شيروان. وتوفي في مسقط رأسه سنة ٥٧٧ هـــ. وله ديوان شعر. انظر ترجمة فلكي الشيرواني في **هدية العارفين**، جـــ ٢ ص ٩٩؛ **ريحانة الأدب**، جـــ ٤ ص ٣٥٢-٣٥٣؛ **مشاهير جهان**، ص ٣١٥؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـــ ٦ ص ١٣٧٥.

[٢٧٦] سُلطَان شهريار سُلْطَان أَحْمَدُ: هو أحمد بن السلطان بايزيد الثاني. ولد سنة ٨٧٠ هـــ. وصار وليَّ العهد في أماسية بعد جلوس أبيه بايزيد الثاني على سرير السلطنة. وعاش في هذه المدينة طول عمره. كان السلطان أحمدُ أكبرَ أولاد السلطان بايزيد ويُعَدُّ وارثا للسلطنة. وكان رجال الدولة أيضا يدَعّمونه. ولكن أخا أحمد الصغيرَ السطان سليم جلس على السرير بتدعيم الجيش له عام ٩١٨ هـــ. ثم تَقاتلَ عساكرُ هذين الأخوين أحمد وسليم في يني شهر، وقُتِلَ السلطان أحمد سنة ٩١٩ هـــ. انظر ترجمته في **تواريخ آل عثمان** لابن كمال (الدفتر الثامن)، أنقرة ١٩٩٧، ص ٥٤-٥٥؛ **تواريخ آل عثمان** للطفي باشا، جـــ ١ ص ٢٠٤-٢٠٥؛ **سليمنامه** لجلال زاده مصطفى، أنقرة ١٩٩٠، ص ٦٢-١٠٩؛ **تاريخ رمضان زاده**، المطبعة العامرة، ١٢٩٠ هـــ، ص ١٦١؛ **حدائق الشقائق** لمحدي محمد أفندي، ص ٣٠٣؛ **تاريخ پجوي**، إستانبول ١٩٨٠، جـــ ١ ص ٨٢، ٤٣٠، ٤٦٥؛ **قاموس الأعلام** لشمس الدين سامي، مطبعة مهران، إستانبول ١٣٠٦-١٣١٦ هـــ، جـــ ١ ص ٧٨٤؛ **سجلّ عثماني** لمحمد تُرَيَّا، جـــ ١ ص ١٤.

[٢٧٧] البيت للمتنبي وكذا في **ديوانه**، دار الأرقَم بن أبي الأرقَم، بيروت بدون تاريخ، جـــ ٢ ص ١٠٦٦. والبيت ينسب إلى المتنبي أيضًا في **المختار من رسائل أبي إسحق**، المطبعة العثمانية، لبنان ١٨٩٨، ص ٧٨؛ **وفيات الأعيان**، جـــ ٤ ص ٥١؛ **القول الجيّد**، ص ١٧٦.

المتنبي: هو أحمد بن الحسين بن الحسن بن عبد الصمد الجعفي الكوفي الكندي، أبو الطيب، الشاعر الحكيم. له الامثال السائرة والحكم البالغة والمعاني المبتكرة. وفي علماء الأدب من يعده أشعر الإسلاميين. ولد بالكوفة في كندة. ونشأ بالشام. وتنبأ في بادية السماوة. قتل ابو الطيب وابنه محسد وغلامه مفلح، بالنعمانية سنة ٣٥٤/٩٦٥. أما "ديوان شعره– ط" فمشروح شروحا وافية.

لاَ زَالَتْ رَوْضَةُ عُمْرِهِ عَامِرَةً بِسَحَائِبِ الإِنْعَامِ، وَخِزَانَةُ عَيْشِهِ مَصُونَةً عَنْ نَوَائِبِ الأَعْوَامِ، فَإِنْ صَرَفَ نَظَرَهُ اللَّطِيفَ وَسَمْعَهُ الشَّرِيفَ، نَحْوَ دُرَرِ الرِّسَالَةِ الشَّوْقِيَّةِ، وَنَوْحَةِ[٢٧٨] الرِّسَالَةِ الذَّوْقِيَّةِ فَهِيَ "بِمَرْأًى مِنْ سُعَادَ وَمَسْمَعَ"[٢٧٩]، **مصراع:**

سخن دُرّست و[٢٨٠] تعلق بگوش شه دارد[٢٨١]

وَإِن اسْتَغْنَى البَحْرُ عَنِ الدُّرِّ، فَجُهْدُ[٢٨٢] المُقِلِّ[٢٨٣] بِأَدْمُعٍ[٢٨٤]، **بيت:**

يار اشكم ديد و[٢٨٥] شد بر من رحيم سايلانرا دوست ميدارد كريم[٢٨٦]

انظر ترجمة الشاعر في **ديوان أبي الطيب المتنبي**، جـ ١ ص ٩-٤١؛ **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ١١٠-٢٢٤؛ **تاريخ بغداد**، جـ ٤ ص ١٠٢-١٠٥؛ **المنتظَم في تاريخ الملوك والأمم** لابن الجَوزي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٢/١٩٩٢، جـ ١٤ ص ١٦٢-١٦٩؛ **وفيات الأعيان**، جـ ١ ص ١٢٠-١٢٥؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ١٦ ص ١٩٩-٢٠١؛ **الوافي بالوفيات** للصفدي، دار النشر فرانز شتاينر، فيسْبادَن ١٣٨١/١٩٦٢، جـ ٦ ص ٣٣٦-٣٤٦؛ **لسان الميزان** للعسقلاني، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت ١٣٩٠/١٩٧١، جـ ١ ص ١٥٩-١٦١؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٢٧-٣٣؛ **خزانة الأدب**، جـ ٢ ص ٣٤٧-٣٦٣؛ **الذريعة**، جـ ١٣ ص ٢٧١-٢٧٢؛ **الأعلام**، جـ ١ ص ١١٠-١١١؛ **معجم المؤلفين**، جـ ١ ص ٢٠١.

[٢٧٨] في هامش الأصل: آوازهٔ مرغ.

[٢٧٩] هذا القول من بيت ينسب إلى ابن بابك في **المثل السائر**، جـ ١ ص ٢٩٣ وتمام البيت: (حَمَامَةَ جَرْعَا حَوْمَةِ الْجَنْدَلِ اسْجَعِي فأنتِ بِمَرْأًى من سُعَادَ ومَسْمَعِ). والبيت بنسب إلى ابن بابك في **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٥٩؛ **القزويني وشروح التلخيص** لأحمد مطلوب، منشورات مكتبة النهضة، بغداد ١٣٨٧/١٩٦٧، ص ٢٨١ وبدون نسبة في **تزيين الأسواق** لداود الأنطاكي، المطبعة البهية المصرية، مصر ١٣٠٢، ص ٥٥؛ **تاج العروس**، (جندل)، جـ ٧ ص ٢٦٦.

ابن بابك: هو عبد الصمد بن منصور بن الحسن بن بَابَك، أبو القاسم، شاعر مجيد مكثر. من أهل بغداد. طاف البلاد، ولقي الرؤساء، ومدحهم، وأجزلوا جائزته. توفي ببغداد عام ٤١٠/١٠٢٠. له "ديوان شعر-خ". انظر ترجمته في **يتيمة الدهر**، جـ ٣ ص ٣٧٤-٣٨١؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٣ ص ١٩٦-١٩٨؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ١٧ ص ٢٨٠؛ **النجوم الزاهرة** لابن تغري بردي، دار الكتب، القاهرة ١٣٨٣/١٩٦٣، جـ ٤ ص ٢٤٥-٢٤٦؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٦٤-٧٠؛ **الذريعة**، جـ ٩/١ ص ١٨. وقابل **الأعلام**، جـ ٤ ص ١٣٤.

[٢٨٠] "و" ليس في الأصل وسائر النسخ.

[٢٨١] المصراع لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ١٥١ وصدر البيت: (كمال فهم سخن نيست در گدا طبعان).

[٢٨٢] في هامش الأصل: طاقة. وكذا في **لسان العرب**، (جهد)، جـ ٣ ص ١٣٣.

[٢٨٣] في هامش الأصل: فقير. وكذا في **لسان العرب**، (قلل)، جـ ١١ ص ٥٦٤.

[٢٨٤] أصل هذا القول هو مثل "جهد المقل دموعه". انظر هذا المثل في **المستطرف**، جـ ١ ص ٨٢. والمثل قد تقدم ذكره في ص ٥.

[٢٨٥] "و" ليس في الأصل والنسخ الأخرى.

[٢٨٦] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٢٨٥. وقد تقدم ذكره في ص ٦.

وَإِنْ خَلَّصَ رَقَبَةَ مُخْلِصِهِ، عَنْ سَلاَسِلِ الدَّيْنِ وَأَضَاءَ وَجْهَ أَمَلِهِ[٢٨٧] بِيُوحِ[٢٨٨] الفُتُوحِ، فَلاَ غَرْوَ[٢٨٩] لِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ، وَلِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ[٢٩٠]. وَاللهُ تَعَالَى مُيَسِّرُ كُلِّ عَسِيرٍ، وَعَلَى مَا يَشَاءُ قَدِيرٌ[٢٩١].

[٢٨٧] في هامش أ: رجاء. وكذا في **لسان العرب**، (أمل)، جـــ ١١ ص ٢٧.

[٢٨٨] في هامش أ: آفتاب. يُوحُ: الشمسُ. انظر **لسان العرب**، (يوح)، جـــ ٢ ص ٦٣٩.

[٢٨٩] في هامش أ: عجب. الغَرْوُ: العَجَب. ولا غَرْوَ ولا غَرْوى أَي لا عَجَب. انظر **لسان العرب**، (غرا)، جـــ ١٥ ص ١٢٣.

[٢٩٠] قولُ "فَلاَ غَرْوَ لِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ، وَلِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ" في **حاشية على حاشية السيد الشريف على المطول** لحسام زاده، مكتبة السليمانية، قسم شهيد علي باشا، رقم ٢١٩٥، ٢ب.

[٢٩١] قولُ "ثُمَّ لَمَّا ابْتُلِيتُ بِشِدَّةِ الدَّيْنِ بِعَجْزٍ وَاضْطِرَارٍ... وَعَلَى مَا يَشَاءُ قَدِيرٌ" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥ب-٦أ باختلاف يسير عمّا هنا.

مَطْلَعُ الْحَدِيثِ

خَيْرُ خَبَرٍ بَلَغَ الآفَاقَ مِنْ مُبَشِّرِ ﴿فَالِقِ الإِصْبَاحِ﴾[1]، تَحَوُّلُ الدَّهْرِ نَحْوَ الابْتِسَامِ وَالارْتِيَاحِ حَيْثُ ارْتَفَعَ رَايَةُ[2] الصُّبْحِ بِبَيْضَاءِ يَدِ الضِّيَاءِ[3]، وَتَسَاقُطُ سُرَادِقِ ضَحَّاكِ[4] الظُّلْمَةِ، مِنْ ثُرَيَّا فَلَكِ الرِّفْعَةِ، إِلَى ثَرَى[5] الفَلاَكَةِ، وَالفَنَاءِ[6]. فَاضْمَحَلَّ كَوْكَبَةُ[7] مَوَاكِبِ[8] اللَّيْلِ مِنْ صَدْمَةِ السَّيْفِ لِخُسْرَوِ[9] النَّيِّرَاتِ[10]، وَظَلَّ[11] وَجْهُ الأَرْضِ مُسْتَقَرَّ [١٢٠ب] سَرِيرِ[12] السَّلْطَنَةِ لِفَرِيدُونِ[13] السَّيَّارَاتِ، **مثنوي**[14]:

---

[1] سورة الأنعام، ٩٦/٦.

[2] في هامش ط: علم. وكذا في **لسان العرب**، (ريا)، جـ ١٤ ص ٣٥١.

[3] في ش: "الضيا" بدون همزة.

[4] في ي: "صحاك" بالصاد المهملة. ضَحّاك (الضحّاك): هو بيوراسب المسمى بالازدهاق ومنها اسمه العربي أي الضحاك. وجلس على سرير السلطنة بعد جمشيد، وكان ملكَ الفرسِ الظالِمَ الغدّارَ. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـ ١٩ ص ١٣٣٥٢؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ١١ ص ١٢٢-١٢٤.

[5] في الأصل: ثر، وفي هامشها: ثرى، وفي هامش ط: تراب. الثَّرَى: التراب النَّدِيُّ. انظر **لسان العرب**، (ثرا)، جـ ١٤ ص ١١١.

[6] في أ و ب و ش: "والفنا" بدون همزة.

[7] في هامش أ: جمعية. الكَوْكَبَةُ: الجماعَةُ. انظر **القاموس المحيط** للفيروزآبادي، المؤسسة العربية للطباعة والنشر، بيروت بدون تاريخ، (كوكب)، جـ ١ ص ١٢٩.

[8] في ي: مراكب، وفي هامش الأصل: عساكر، وفي هامش ب: مجامع، وفي هامش ط: جماعة. المَوْكِبُ: القوم الرُّكُوبُ على الإبل للزينة وكذلك جماعة الفُرْسان. انظر **لسان العرب**، (وكب)، جـ ١ ص ٨٠٢.

[9] في سائر النسخ: بخسرو، وفي هامش أ و ط: آفتاب. خسرو: ملك، سلطان، كسرى، قيصر. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـ ٦ ص ٨٥٨٢.

[10] في ي: النيران.

[11] في هامش أ و ب: صار.

[12] في ي: مستقرا لسرير.

[13] فريدون: هو ملك فارس من الكيانيين. أخذ الملك من الضحاك بعد أن هزمه وقيده وألقاه في جبل دماوند. كان ملكا على الأقاليم السبعة. انظر **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ١٠ ص ١٥١١٦-١٥١١٧؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ٢ ص ١٢٩٧-١٢٩٨.

[14] في ب: شعر، وفي ش و ط و ي:بيت.

چو شاهنشاه صبح آمد بر اَورنگ　　سپاه روم[15] زد بر[16] لشکر زنگ[17]

بر آمد یوسفی[18] نارنج در دست　　ترنج مه زلیخاوار[19] بشکست[20]

وَأَحْسَنُ[21] حَدِيثٍ يُشَحِّذُ[22] الخَاطِرَ انْشِرَاحًا وَحُبُورًا[23]، وَيُرَوِّحُ الرُّوحَ اغْتِبَاطًا وَسُرُورًا، سَطْوَةُ سُلْطَانِ الطَّبِيعَةِ الْمُتَخَلِّصِ مِنْ زَوَايَا غُلَوَاءِ[24] البُرُودَةِ، حَيْثُ ضَرَبَ فِي صَحْنِ صَحْرَاءِ الاِعْتِدَالِ خَيْمَةَ الإِيَالَةِ[25] وَالعُمْرَانِ[26]، وَأَنْشَدَ خُطَبَاءُ البَلاَبِلِ مَدَائِحَهُ فِي مَنَابِرِ الأَغْصَانِ، وَصَاغَ[27] لِسِكَّتِهِ نَقَّادُ الصَّبَا التِّبْرَ[28] وَاللُّجَيْنَ[29] فِي بُوتَقَةِ الأَكْمَامِ، وَوَضَعَ بِسُرْعَةِ عَدْوِهِ وَتَعْجِيلِهِ فِي جَادَّةِ[30] الخِدْمَةِ الأَقْدَامَ،

---

[15] الرُومُ: جيل معروف في بلاد واسعة تضاف إليهم فيقال بلاد الروم. انظر **معجم البلدان**، جـ ٣ ص ٩٧-١٠٠. وراجع **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٥٣٠-٥٣٢.

[16] في ي: سر.

[17] في ط: ژنك.

[18] يوسف: نبيّ يذكر في ست وعشرين آية في **القرآن الكريم**. انظر **المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم**، ص ٧٧٣.

[19] زليخا: هي كانت صاحبةَ يوسف الصِّدِّيق عليه السلام فيما زعم المفسرون. انظر **لسان العرب**، (زلخ)، جـ ٣ ص ٢٢.

[20] هذان البيتان لنظامي وكذا في **خسرو و شيرين نظامي كنجوي**، مؤسسهٔ انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران ١٣٧٦ هـ ش، ص ١١٢.

نظامي: هو نظام الدين (جمال الدين) إلياس بن يوسف ابن مؤيد القمي أبو أحمد (أبو محمد) الكنجوي المشهور بنظامي من أكابر شعراء العجم. ولد في مدينة كنجة سنة ٥٣٥ هـ وتوفي في نفس المدينة سنة ٥٩٧ هـ. اشتهر بنظم خمس قصص "خمسة نظامي" هي: "مخزن الأسرار"، و"خسرو وشيرين"، و"ليلى ومجنون"، و"إسكندرنامه"، و"هفت پيكر". انظر ترجمة هذا الشاعر في **خسرو و شيرين نظامي كنجوي**، قسم المقدمة، ص ٧-١٧؛ **كشف الظنون**، جـ ١ ص ٧٠٤، جـ ٢ ص ١٦٣٨، جـ ٢ ص ٢٠٤٥؛ **هدية العارفين**، جـ ١ ص ٢٢٥؛ **ريحانة الأدب**، جـ ٦ ص ٢١١-٢١٥؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ١٣ ص ١٩٩٥٨-١٩٩٥٩؛ **مشاهير جهان**، ص ٣٢١؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـ ٦ ص ٢١٣٢؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ٢ ص ١٨٣٨.

[21] في هامش الأصل: عطف على خبر خبر.

[22] في هامش ب و ي: يفرح.

[23] في هامش ي: شادى. الحُبُور: السُّرور. انظر **لسان العرب**، (حبر)، جـ ٤ ص ١٥٨.

[24] في هامش ي: نهاية. الغُلَواءُ: الغُلُوُّ. انظر **لسان العرب**، (غلا)، جـ ١٥ ص ١٣٤.

[25] في هامش ي: سياسة. وكذا في **لسان العرب**، (أول) جـ ١١ ص ٣٤.

[26] في هامش ي: عمارة.

[27] في الأصل: وصار.

[28] في هامش ب: ريزهٔ زر، وفي هامش ي: زر. التِّبْرُ: الذهبُ كُلُّه، والذهب المكسور. انظر **لسان العرب**، (تبر)، جـ ٤ ص ٨٨.

[29] في هامش ب: ريزهٔ سيم. اللُّجَيْنُ: الفضة. انظر **لسان العرب**، (لجن)، جـ ١٣ ص ٣٧٩.

بِذَرَائِعِ[٣١] غَمَائِمَ ظَلَّ[٣٢] الهَوَاءُ كَغَابَةِ الفِيلِ مِنْ تَرَاكُمِهَا[٣٣]، وَحَرَكَتُهُ كَالمَسِيحِ مِنْ تَزَاحُمِها، وَبَسَطَ البِسَاطَ المُنَوَّرَ الأَخْضَرَ، عَلَى البَسِيطِ المُكدَّرِ الأَغْبَرِ، **قطعة**[٣٤]:

هَوَاءُ الأَرْضِ وَرْدِيُّ النَّسِيمِ سَمَاءُ الأَرْضِ مِسْكِيُّ الدُّخَان

فَحَيْثُ لَحَظْتَ[٣٥] تِبْرٌ[٣٦] أو لُجَيْنٌ مِن الأَنْوَارِ[٣٧] أَوْ فَصٌّ[٣٨] يَمَان[٣٩]

بيت[٤٠]:

زمين ز برگ شكوفه چو[٤١] خرمن كافور هوا ز بوى بنفشه چو كُلبهٔ عطّار[٤٢]

فَصَارَ صَفَحَاتُ الدَّهْرِ عَلَى فَحْوَى، ﴿وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ وَظِلٍّ مَمْدُودٍ وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ﴾[٤٣]، **شعر**[٤٤]:

---

[٣٠] في هامش ي: راه روشن. الجادَّة: كل طريقة، وجادَّةُ الطريق سميت جادَّةً لأنها خُطَّة مستقيمة مَلْحُوبَة، وجمعها الجَوادُّ. انظر **لسان العرب**، (جدد)، جـ ٣ ص ١٠٨.

[٣١] في هامش ب و ط: وسائل. الذَّرِيعة: الوسيلة، والجمع الذرائعُ. انظر **لسان العرب**، (ذرع)، جـ ٨ ص ٩٦.

[٣٢] في هامش الأصل و ب: صار.

[٣٣] في هامش ب: اجتماع. وكذا في **الصحاح**، (ركم)، جـ ٥ ص ١٩٣٦.

[٣٤] في سائر النسخ: شعر.

[٣٥] في هامش أ و ب و ط: نظرت. لَحَظَ إليه: نظره بمؤخرِ عينه من أيّ جانبيه كان، يميناً أو شمالاً. انظر **لسان العرب**، (لحظ)، جـ ٧ ص ٤٥٨.

[٣٦] في ي: نبر.

[٣٧] في هامش ب: شكوفها. النَّوْرُ: الزَّهْر، وجمع النَّوْر أنوارٌ. انظر **لسان العرب**، (نور)، جـ ٥ ص ٢٤٣.

[٣٨] في ي: "أو فض" بالضاد المعجمة.

[٣٩] اليمن: بلاد واسعة من عمان إلى نجران، تسمى الخضراء لكثرة أشجارها وزروعها. انظر **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٦٥-٧٢. وهذان البيتان بدون عزو في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٣٩ برواية (هواء الروض...سماء الروض...).

[٤٠] كلمة "بيت" ليست في ب.

[٤١] في ي: جو.

[٤٢] هذا البيت ينسب إلى ظهير في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٣٩ (الحاشية الأولى).
ظهير: هو أبو الفضل طاهر بن محمد الفاريابي ظهير الدين الخوارزمي. كان من أعاظم الشعراء في عصره، وهو ملقّب بظهير الدين، معروف بظهير الفاريابي، مشتهر في شعره بظهير. وصحب أكثر الملوك انتقل إلى تبريز وتوطن إلى أن مات بها سنة ٥٩٨ هـ. له "ديوان شعر—ط". انظر ترجمة هذا الشاعر في **ديوان ظهير فاريابي**، انتشارات كاوه، بدون تاريخ، قسم المقدمة، ص ٧-٦٣؛ **هدية العارفين**، جـ ١ ص ٤٣٠؛ **ريحانة الأدب**، جـ ٤ ص ٧٥-٧٦؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ٩ ص ١٣٧٩٩-١٣٨٠١؛ **مشاهير جهان**، ص ٣١٠؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـ ٥ ص ١١١٧.

[٤٣] سورة الواقعة، ٥٦/٢٩-٣١.

[٤٤] في ب و ط: نظم.

الدَّهْرُ بَيْنَ مُمَسَّكٍ وَمُعَنْبَر وَالْمَاءُ بَيْنَ مُصَنْدَلٍ وَمُكَفَّر[٤٥]

وَحِيطَانُهُ عَلَى ضَمَائِمِ، ﴿وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ﴾[٤٦]، **رباعي**[٤٧]:

﴿تبارك الله﴾[٤٨] ازين جنبش نسيم[٤٩] صبا كه لطف صنعت او از كجا[٥٠] تا بكجا

بسوى[٥١] ديده[٥٢] دل تحفها فرستادند مُجاهدان طبيعت بدست [١٢١أ] نشونما[٥٣]

وَزَيَّنَ عَرَائِسَ الفَرَادِيسِ بِتَمْشِيطِهِ مَطَرُ النِّيسَانِ[٥٤]، وَفَتَحَ أَفْوَاهَ أَطْفَالِ الأَزْهَارِ الْمَحْمُولِينَ عَلَى أَطْرَافِ الأَغْصَانِ، وَوَشَّحَ بَنَاتِ النَّبَاتِ[٥٥] عَلَى مِنَصَّةِ[٥٦] الظُّهُورِ وَمَجَالِي[٥٧] الأَعْيَانِ، بَارِزَاتٍ عَنْ غِشَاوَةِ

---

[٤٥] هذا البيت صدران من بيتين لبديع الزمان الهمذاني وتمام البيتين:

فالترب بين ممسك ومعنبر من نَوره بل مائه وروائه

والماء بين مصندل ومكفر من حسن كدرته ولون صفائه

انظر البيتين في **ديوانه**، مطبعة الموسوعات، مصر ١٣٢١/١٩٠٣، ص ٣.

بديع الزمان الهمذاني: هو أحمد بن الحسين بن يحيى الهمذاني، أبو الفضل، أحد أئمة الكتاب. له "مقامات—ط" أخذ الحريري أسلوب مقاماته عنها. وكان شاعرا وطبقته في الشعر دون طبقته في النثر. ويذكر أن أكثر (مقاماته) ارتجال، وأنه كان ربما يكتب الكتاب مبتدئا بآخر سطوره ثم هلم جرًا إلى السطر الأول فيخرجه ولا عيب فيه! توفي مسموما في هراة عام ٣٩٨/١٠٠٨. وله "ديوان شعر—ط" صغير. انظر ترجمة الهمذاني في **ديوانه**، ص ٢؛ **يتيمة الدهر**، جـ ٤ ص ٢٥٦-٢٥٨؛ **معجم الأدباء** لياقوت الحموي، دار إحياء التراث العربي، بيروت ١٩٣٨، جـ ١ ص ١٦١-٢٠٢؛ **وفيات الأعيان**، جـ ١ ص ١٢٧-١٢٩؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٣ ص ١١٣-١٣١. وقابل **الأعلام**، جـ ١ ص ١١٢.

[٤٦] سورة الغاشية، ٨٨/١٥- ١٦.

[٤٧] في ب و ي: شعر، وفي ش و ط: بيت.

[٤٨] سورة الأعراف، ٧/٥٤؛ سورة المؤمنين، ٢٣/١٤؛ سورة غافر، ٤٠/٦٤.

[٤٩] ليس "نسيم" في ي.

[٥٠] زاد في ي: "و".

[٥١] في الأصل: بسوء.

[٥٢] زاد في ب و ط: "و".

[٥٣] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٥٤] في ط: بتمشيطها مطر النسيان.

[٥٥] في ب: نبات البنات.

[٥٦] في هامش ي: موضع مرتفع فيه العروس، وفي هامش ط: موضع مرتفع يتزين فيه العروس. المِنَصَّةُ: ما تُظْهَرُ عليه العروسُ لتُرَى. انظر **لسان العرب**، (نصص)، جـ ٧ ص ٩٧.

[٥٧] في ب و ش و ي: ومجال، وفي هامش ب و ط: جلوه گاه، وفي هامش ي: من الجلوة.

الكُمُونِ وَحِجَابِ الإِمْكَانِ، مَضْرُوبَاتٍ عَلَيْهَا[٥٨] حِجَالُ[٥٩] البَهَارِ[٦٠]، وَخِيَامُ الأَشْجَارِ، تَزَيّنَ صُدْغُ[٦١] البَنَفْشَجِ[٦٢] بِمَشَّاطِ[٦٣] الصَّبَا، وَتَحَسَّنَ خَدُّ الوَرْدِ بِطِيبِ الهَوَا[٦٤]، تَوَقّدَ فِي مَشْعَلَةِ الرَّوْضِ سِرَاجُ الخِيرُو[٦٥] وَ[٦٦] شَمْعُ الشَّقَائِقِ، وَتَصَوَّرَ[٦٧] وَجْهُ الأَرْضِ بِفُنُونِ البَوَارِقِ، **مثنوي**[٦٨]:

صبا جعد سمن را[٦٩] شانه كرده　　شقايق سنگ را بتخانه[٧٠] كرده[٧١]

عروسان رياحين دست بر روى　　شگرفان[٧٢] شكوفه شانه[٧٣] در موى[٧٤]

تَرَنَّمَتْ مُطْرِبَاتُ البَلاَبِلِ وَالقَمَارِيِّ[٧٥]، وتَفَوّحَتِ الأَزْهَارُ تَفَوُّحَ العُودِ القَمَارِيِّ[٧٦]، **بيت**:

بلبل زده بانگ[٧٧] ناله چون بى خبران[٧٨]　　در وجه[٧٩] گل و صبح بهم جامه دران[٨٠]

---

[٥٨] "عليها " ليس في ي.

[٥٩] في هامش ب: محافل، وفي هامش ي: جمع حجلة هي بيت مزين بالثياب. وكذا في **الصحاح**، (حجل)، جـــ ٤ ص ١٦٦٧.

[٦٠] في ي: السهار.

[٦١] في هامش أ و ب: زلف.

[٦٢] في ش و ي: "البنفسج " بالسين المهملة.

[٦٣] في ب: لمشاط، وفي هامش أ و ب و ط: شانه گر. المَشّاطة: الجارية التي تُحْسِن المِشاطَة. انظر **لسان العرب**، (مشط)، جـــ ٧ ص ٤٠٢-٤٠٣. والمشَّاط هو مذكر المشّاطة.

[٦٤] في ش و ي: الهواء.

[٦٥] في هامش أ و ش و ط و ي: گل خطمى.

[٦٦] "و" ليس في ط و ي.

[٦٧] في هامش ب: صورت بسته شد.

[٦٨] في ب: شعر، وفي ش و ط و ي: بيت.

[٦٩] في ي: جعد زين را.

[٧٠] في ب: بتخانه.

[٧١] هذا البيت لنظامي الكنجوي. انظر **خسرو و شيرين نظامي كنجوي**، ص ٤٢ برواية (شقايق سنگ را بتخانه كرده صبا جعد سمن را شانه كرده).

[٧٢] في ب و ط و ي: شكوفان.

[٧٣] في ط: شان.

[٧٤] زاد في ش: "شعر". هذا البيت أيضًا لنظامي الكنجوي، وكذا في **خسرو و شيرين نظامي كنجوي**، ص ٨١.

[٧٥] في هامش أ و ش: جمع قمري. القُمْرِيُّ: طائر يُشْبه الحَمامَ القُمْرَ البيضَ، والجمع قَمارِي غير مصروف. انظر **لسان العرب**، (قمر)، جـــ ٥ ص ١١٥.

[٧٦] ضبط في الأصل: "القِمارِي". وفي هامش ب: موضع له عود لطيف. قَمارِ: موضع، إليه ينسب العُود القَمارِيّ. وعُود قَمارِيٌّ: منسوب إلى موضع ببلاد الهند. انظر **لسان العرب**، (قمر)، جـــ ٥ ص ١١٥.

وَتَشكَّل الوَرْدُ العَيَّاشُ[٨١]، بِالنَّرْجِسِ[٨٢] الخَمَّاشِ[٨٣]، فِي صُورَة التَّهَتُّكِ بِشَكْلِ الأَوْبَاشِ، **قطعة**[٨٤]:

وَحَدَائِقُ فِيهَا شَقَائِقُ غَضَّة[٨٥] كَعَقَائِقَ نظمت[٨٦] بِعِقْدِ[٨٧] وِشَاح

تَرْنُو[٨٨] إِلَيْك عُيُونُها وَكَأَنَّمَا[٨٩] تُومِي إِلَيْك بِتَنَاوُلِ[٩٠] الأَقْدَاح[٩١]

بيت[٩٢]:

عالمى اندر تحرّك[٩٣] عالمى اندر نما شاخرا سيمين[٩٤] كلاه و[٩٥] باغ را زرين قبا[٩٦]

وقتى كه سحاب سنجاب گردون، عِقد مرواريد مى باريد، و زمين چمن در عشق وصال سپيد سمن ميخاريد، وَرْزشِ نسيم در باغ مرغزار اثرى، و عندليب خوش گوى از گل خوش بوى خبرى،

---

[٧٧] زاد في سائر النسخ: "و".

[٧٨] في ش: بى حيران.

[٧٩] في ش: در وچه.

[٨٠] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٨١] في الأصل: "العياس" بالسين المهملة.

[٨٢] ضبط في الأصل: "النرحَس".

[٨٣] في ي: الجَمّاش، وفي هامش أ و ب و ط: مخمور.

[٨٤] في ب و ش و ي: شعر، وفي ط: رباعي.

[٨٥] في هامش ب و ط و ي: تازه.

[٨٦] في ش: "نطمت".

[٨٧] ضبط في ب: "بعَقد".

[٨٨] في ب و ش و ط و ي: يرنو، وفي هامش أ: تشير، وفي هامش ب و ط و ي: يميل.

[٨٩] في سائر النسخ: فكأنما.

[٩٠] في ب و ش: تناول.

[٩١] هذان البيتان بدون نسبة في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ١١ب-١٢أ برواية (...كعقايدَ...فكأنّما تؤمي إليك تناولَ الأقداح).

[٩٢] في ط: شعر. وليست كلمة "بيت" في ب.

[٩٣] في ي: بحر.

[٩٤] في الأصل و ب و ي: سيمن.

[٩٥] "و" ليس في ي.

[٩٦] البيت بدون نسبة وكذا في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٤٠.

قطعة:

سحاب اكنون بيالايد [١٢١ب] كف گلبن بجنّاها　　نسيم اكنون بيارايد رخ بستان بزيورها

گل اندر غنجه پنداری كه هست از لعل پيكانها　　بنفشه در چمن گويی كه هست از مسك چنبرها

كنون حال دگر دارد بخور عشق در دلها　　كنون فعل دگر دارد بُخار باده در سرها[٩٧]

ثُمَّ ذَاكَ الأَوَانُ كَانَ[٩٨] يُهَيِّجُ القُوَّةَ المُتَخَيِّلَةَ[٩٩] الَّتِي شَأْنُهَا كَشْفُ القِنَاعِ عَنْ وُجُوهِ المَعَارِفِ لِتَطَّلِعَ[١٠٠] خَرَائِدَهَا[١٠١]، وَالخَوْضُ فِي غِمَارِهَا، وَالغَوْصُ[١٠٢] فِي لُجَجِهَا[١٠٣]، لِتَفُوزَ بِفَرَائِدِهَا. فَاخْتَرَعْتُ طُرْفَةً[١٠٤] طَرِيفَةً[١٠٥] مِنْ حَدَائِقِ[١٠٦] اللَّطَائِفِ لَمْ تَمَسَّهَا[١٠٧] أَيْدِي الأَذْهَانِ، وَغُرَّةً غَرَّاءَ لَمْ يفتقْ[١٠٨] بِهَا رَتْق[١٠٩] الآذَانِ[١١٠]، نَثْرُهَا سِحْرٌ مَفْتُونٌ، ﴿لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾[١١١]، نَظْمُهَا دُرٌّ مَكْنُونٌ، ﴿فِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ[١١٢] الْمُتَنَافِسُونَ﴾[١١٣]. فَحَرِيٌّ[١١٤] أَنْ يَلْتَذَّ بِهَذِهِ الطُّرْفَةِ مَذَاقُ طَبْعٍ جُبِلَ

---

[٩٧] "وقتی كه سحاب سنجاب...بخار باده در سرها" ليس في سائر النسخ. وهذه الأبيات الثلاثة بدون نسبة في **مقامات حميدي**، مركز نشر دانشگاهي، تهران ١٣٦٥ هـ ش، ص ٤٧، وروايته: (...بنفشه بر چمن گويی كه هست از مشك چنبرها...كنون حالی...).

[٩٨] "كان" ليس في ي.

[٩٩] في ش: المتخلية.

[١٠٠] زاد في ب و ش و ط: "على".

[١٠١] في ب: خراميدها.

[١٠٢] في الأصل: "الغوض" بالضاد المعجمة.

[١٠٣] في ب و ش: في لحجها.

[١٠٤] في هامش أ و ب و ط: نوباوه. الطُّرْفَةُ: الاسْم من الطَّريف. انظر **القاموس المحيط**، (طرف)، جـ ٣ ص ١٧٣.

[١٠٥] في هامش الأصل و ط: جديدة. الطَّرِيفُ: هو خلاف التالد والتليد. انظر **الصحاح**، (طرف)، جـ ٤ ص ١٣٩٤.

[١٠٦] في سائر النسخ: من حديقة.

[١٠٧] في سائر النسخ: لم يمسها.

[١٠٨] في هامش أ و ب: لم يفرق. وفي هامش ط: يشق.

[١٠٩] في هامش الأصل و ب: جمع، وفي هامش ط: ضد الشق. الرَّتْقُ: ضدُّ الفتق. انظر **الصحاح**، (رتق)، جـ ٤ ص ١٤٨٠.

[١١٠] في ي: رتق الأذهان.

[١١١] سورة الصافات، ٦١/٣٧.

[١١٢] في الأصل: فالينافس، وفي هامش الأصل و ط: ليرغب الراغبون، وفي هامش ب: ليرغب راغبون.

[١١٣] سورة المطففين، ٢٦/٨٣.

عَلَى دَرْكِ اللَّطَائِفِ، وَجَدِيرٌ[١١٥] أَنْ يُعَلَّقَ هَذِهِ الفَرِيدَةُ بِقُرْطَةِ أُذُنِ ذِهْنٍ أُودِعَ[١١٦] فِيهِ رَكَائِزُ الظَّرَائِفِ، وَيُشَيَّعَ مُهْدِيهَا بِعِنَايَةِ[١١٧] الدُّعَاءِ الجَمِيلِ، وَحَلاَوَةِ الثَّنَاءِ الجَزِيلِ، **شعر**:

وَمِسْكُ حَدِيثِي فِي هَوَاهُ لأَهْلِهِ يَضُوعُ[١١٨] وَفِي[١١٩] سَمْعِ الْخَلِيِّينَ[١٢٠] ضَائِع[١٢١]

أَلاَ[١٢٢] هِيَ رِسَالَةٌ شَوْقِيَّةٌ، أَكْثَرُهَا عَرَبِيٌّ، وَبَعْضُهَا فَارسِيٌّ، وَبَعْضُهَا تُرْكِيٌّ[١٢٣]، **بيت**[١٢٤]:

نقش چين[١٢٥] گرچه دلكشست و[١٢٦] لطيف نقش كلِكم از آن خيال ترست[١٢٧]

اى دوست[١٢٨] دَر يابْ، كه در ميدان اين تسويد اسب خود تازم، و بر بساط اين تحرير نرد خويش بازم[١٢٩]، جز از مقالهٔ نصحيّه، در خاتمهٔ رسالهٔ شوقيهٔ تركيه، درو خامه جامهٔ عشق

---

[١١٤] في هامش الأصل: لائق. حَرِيٌّ: جَديرٌ وخَلِيقٌ. انظر **لسان العرب**، (حري)، جـ ١٤ ص ١٧٣.

[١١٥] في هامش ب: لائق. فلان جديرٌ بكذا، أي خليق. وأنت جديرٌ أن تفعل كذا. والجمع جُدَراءُ وجَديرونَ. انظر **الصحاح**، (جدر)، جـ ٢ ص ٦٠٩.

[١١٦] ضبط في ي: "أَودَعَ "

[١١٧] في ي: "بغناية" بالغين المعجمة.

[١١٨] زاد في ي: "درّه".

[١١٩] "وفي" ليس في ي.

[١٢٠] في هامش ب: الخالي. الخَلِيُّ: الخالي من الهمِّ، وهو خلاف الشجيّ. انظر **الصحاح**، (خلا)، جـ ٦ ص ٢٣٣١.

[١٢١] في ش: "صائع" بالصاد المهملة. هذا البيت لابن الفارض. انظر **ديوان ابن الفارض**، المطبعة الحُسَيْنِيَّة المصرية، ١٣٣١/١٩١٣هـ ش، ص ١١٩برواية (...في هَوَاهَا...).

ابن الفارِض: هو عمر بن علي بن مرشد بن علي الحموي الأصل، المصري المولد والدار والوفاة، أبو حفص وأبو القاسم، شرف الدين ابن الفارض، أشعر المتصوفين. يلقب بسلطان العاشقين. في شعره فلسفة تتصل بما يسمى وحدة الوجود. توفي عام ٦٣٢/١٢٣٥. له "ديوان شعر—ط". انظر ترجمته في **ديوانه**، ص ٢؛ **التكملة لوفيات النَّقَلَة** للمنذري، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨، جـ ٣ ص ٣٨٨-٣٨٩؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٣ ص ٤٥٤-٤٥٦؛ **ميزان الاعتدال** للذهبي، دار إحياء الكتب العربية، مصر ١٣٨٢/١٩٦٣، جـ ٣ ص ٢١٤-٢١٥؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ٢٢ ص ٣٦٨-٣٦٩؛ **لسان الميزان**، جـ ٤ ص ٣١٧-٣١٩؛ **الذريعة**، جـ ١/٩ ص ٢٧. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ٢١٦-٢١٧.

[١٢٢] في هامش ب: حرف تنبيه. وكذا في **لسان العرب**، (ألا)، جـ ١٥ ص ٤٣٤.

[١٢٣] زاد في سائر النسخ:"شعر: يحاكي المعاني في بدائع لفظها عرائس تبدو في مَلابس جَلوة ".

[١٢٤] كلمة "بيت" ليست في ب و ط.

[١٢٥] في ي: چنين.

[١٢٦] "و" ليس في ط.

[١٢٧] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٢٩ برواية (...دلكش است كمال نقش كلك تو پر خيال ترست).

مجازی خسرو[۱۳۰] شیرین[۱۳۱] را ربود، [۱۲۲أ] و بر دوش جانْ خلعت والای عشق حقیقی نهاد،

بیت:

با[۱۳۲] مایهٔ خود ساز چون پر هنران　　سرمایهٔ عاریت مخواه از دگران[۱۳۳]

قطعة[۱۳٤]:

عاریت کس نپذیرفته ام　　آنچه دلم گفت بگو[۱۳۵] گفته ام

خوان[۱۳٦] ترا این[۱۳۷] دو نواله سخن　　دست ندیده است باو دست کن

گر نمکش هست بخور نوش باد　　ورنه ز یاد[۱۳۸] تو فراموش باد[۱۳۹]

---

[۱۲۸] "اي دوست در ياب كه در ميدان...مخواه از دگران" ليس في سائر النسخ.

[۱۲۹] قول "در ميدان... بازم" في **مقامات حميدي**، ص ۲۲، برواية (...و بر بساط اين تمهيد، مهرهٔ خود بازم).

[۱۳۰] خسرو: هو كان بطلَ قصةِ خسرو و شيرين. والقصة تدور حول زواج الملك پرويز من شيرين، ثم حَبَّ شيرويه ابن الملك لها. وقتل هذا الابن أباه، ورغب في الزواج من شيرين، فذهبت إلى ناووس الملك القتيل وشربت السم، فماتت بجواره. انظر **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ۱ ۷٥٦.

[۱۳۱] شيرين: هي كانت زوجة خسرو پرويز، وخسرو كان عاشقًا لها. لأنها كانت موصوفة بصفة الحسن. كانت قصة خسرو و شيرين معروفة قبل إسلام الفرس. ونظم نظامي الكنجوي هذه القصة، وبعده نظم كثير من الشعراء القصة المذكورة تقليدا له. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـــ ۹ ص ۱۲۹٥۲-۱۲۹٥۳.

[۱۳۲] في الأصل: يا.

[۱۳۳] هذا البيت بدون نسبة في **مقامات حميدي**، ص ۲۲ برواية (... بساز و چون بی هنران　سرمايه بعاريت...).

[۱۳٤] كلمة "قطعة" ليست في ب و ط و ي. وفي ش: بيت.

[۱۳٥] في ي: و نكو.

[۱۳٦] في ط و ي: خون.

[۱۳۷] في ب: آين، وفي ي: ان.

[۱۳۸] في الأصل: زياده.

[۱۳۹] هذه الأبيات لنظامي الكنجوي. انظر مخزن الأسرار، ص ٥٤-٥٥، والرواية فيه: (...دست نكردست برو دست كن...).

(مُنْشَآت عَرَبِيَّة مِنَ الرِّسَالَةِ الشَّوْقِيَّةِ)[1]

(١) فِي الشَّوْقِ

مَطْلَعُ طَوَالِعِ المَحَامِدِ، مَشْرَعُ شَوَارِعِ المَقَاصِدِ، مِفْتَاحُ مُغْلَقَاتِ أَبْوَابِ الخَيْرَاتِ، كَشَّافُ مُشْكِلَاتِ مَسَائِلِ الحَسَنَاتِ، نَاظِمُ عُقُودِ المَمَالِكِ، عَاقِدُ نِظَامِ النَّصْرِ فِي المَعَارِكِ. أَصْبَحَ[2] لَيْثًا[3] حَامِيًا لِمُبْتَلَى وَقَائِعِ طَرَائِقِ[4] الطَّوَارِقِ والأَهْوَالِ، وَغَيْثًا هَامِيًا[5] عَلَى مُتَعَطِّشِ هَوَاجِرِ الحَوَادِثِ وَالأَحْوَالِ، وَبَحْرًا زَاخِرًا مُتَلَاطِمًا[6] أَمْوَاجُ عَدْلِهِ، وَبَدْرًا زَاهِرًا[7] مُتَلَأْلِأً أَنْوَارُ بَذْلِهِ، **بيت:**

بر هر كه تافت روزى خرشيد[8] لطف تو خرشيد[9] همچو ذره در آيد ز روزنش[10]

وَأَضْحَى[11] جَامِعًا لِلْمَنَاقِبِ وَالمَفَاخِرِ، وَحَاوِيًا لِلْمَكَارِمِ وَالمَآثِرِ، وَمُجْمِعًا لِلْمَهَابَةِ[12] فِي الصُّدُورِ وَالنَّوَاظِرِ[13]، وَالمَحَبَّةِ فِي القُلُوبِ وَالضَّمَائِرِ، وَمِنْ هَهُنَا يَسْلُكُ كُلَّ يَوْمٍ مِنَ المَجْدِ نَادِيًا[14]، وَيَنْظُرُ كُلَّ وَقْتٍ مِنَ الحَمْدِ نَادِيًا[15]، **شعر:**

---

[1] هذا العنوان ليس في الأصل والنسخ الأخرى ولكن قد استُعْمِلَ عنوان "مُنْشَآت عَرَبِيَّة مِنَ الرِّسَالَةِ الشَّوْقِيَّةِ" نظرًا إلى عنواني "مُنْشآت فَارسِيّه از رِسَالهٔ شَوْقِيَّه" و"مُنْشَآتِ تُرْكِيَّه اَزْ رِسَالَهٔ شَوْقِيَّه".

[2] في هامش الأصل: صار. وكذا في **الصحاح**، (صبح)، جـــ ١ ص ٣٨٠.

[3] في هامش ي: أسد. وكذا في **لسان العرب**، (ليث)، جـــ ٢ ص ١٨٨.

[4] في ي: وقائع الطوارق.

[5] في ي: "وسحابا ممطرا" بدلا من "وسحابا هاميا".

[6] في ي: متداخلا.

[7] في ب:لامعا.

[8] في ط: "خرشيذ" بالذال المعجمة.

[9] في ي: "خرشيذ" بالذال المعجمة.

[10] هذا البيت لظهير الفاريابي. انظر **ديوانه**، ص ٧١ برواية (...تافت پرتو خرشيد...).

[11] في هامش ب: صار.

[12] في الأصل: "للمهابت" بالتاء المفتوحة.

[13] في الأصل: "والنواطر" بالطاء المهملة.

[14] في هامش أ و ب و ش و ط:مجلسًا. وكذا في **لسان العرب**، (ندي)، جـــ ١٥ ص ٣١٧.

[15] في هامش أ و ب و ش و ط: من النداء.

وَإِنَّ قُوَى الأَفْكَارِ فِي كُنْهِ وَصْفِهِ تَكِلُّ[16] وَكُلٌّ فِي[17] تَعَاطِيهِ جَاهِد

وَقَلَّ لَهَا[18] فِيهِ[19] المَسَاعِدُ إِنَّهُ إِذَا عَظُمَ الْمَطْلُوبُ قَلَّ الْمُسَاعِدُ[20] [١٢٢ب]

مَدَّ اللهُ تَعَالَى[21] وَارِفَ[22] ظِلِّهِ، وَلا سَلَبَ عَلَى[23] العَالَمِينَ وَاكِفَ[24] وَبْلِهِ[25] وَطَلِّهِ[26].

بَعْدَ خِدَمَاتٍ كَاعْتِدَالِ هَوَاءِ الصَّبَا حُسْنًا، وَمَذَاقِ رَاحٍ رَيْحَانِيٍّ طِيبًا، وَتَحِيَّاتٍ كَلَذَّةِ نَيْلِ الآمَالِ وَالأَمَانِيِّ[27]، وَدَعَوَاتٍ كَحُسْنِ جَلْوَةِ الغَوَانِي[28]، يُنْهَى أَنَّ شَوْقًا لاَ يُقَلِّلُ مِنَ القَلْبِ الْتِهَابَ نِيرَانِهِ عَبَرَاتُ دِجْلَةٍ[29] وَجَيْحُون[30]، بَلْ لاَ يُسَكِّنُ سَوْرَةَ ذَلِكَ الاِلْتِهَابِ مَا يَدُومُ مِنْ دِيَمِ[31] الفَلَكِ المَنْجَنُونِ[32]، **بيت**[33]:

---

[16] في هامش ب: تعجز. كَلَّ يَكِلُّ كَلاًّ وكَلالاً وكَلالة: أَعْيا. انظر **لسان العرب**، (كلل)، جـ ١١ ص ٥٩١.

[17] في ي: من.

[18] "لها" ليس في الأصل.

[19] في ي: فيها.

[20] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي. ولكن عجز البيت الثاني للمتنبي وتمام البيت في **ديوانه**، جـ ٢ ص ٦٦٧: (وحِيدٌ منَ الخُلاَّنِ فِي كُلِّ بَلْدَةٍ إذا عَظُمَ المطْلوبُ قَلَّ المُسَاعِدُ). وعجز البيت قد تمثل. انظر هذا المثل في **التمثيل والمحاضرة**، ص ١١٠؛ **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ٢٠٠؛ **فَوات الوفيات** لابن شاكر، دار صادر، بيروت ١٩٧٣، جـ ٣ ص ٢٧٣؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٥٨؛ **خلاصة الأثر**، جـ ١ ص ٣٥٩.

[21] في ب: تعا، وفي ي: تع.

[22] في هامش أ و ب و ط و ي: واسع. وكذا في **لسان العرب**، (ورف)، جـ ٩ ص ٣٥٥.

[23] في سائر النسخ: عن.

[24] في هامش ب و ط: كثير. وكَف الدمعُ والماء وكْفاً ووَكِيفاً ووُكوفاً ووَكَفاناً: سال. انظر **لسان العرب**، (وكف)، جـ ٩ ص ٣٦٢.

[25] في هامش الأصل: مطر كثير القطرة، وفي هامش ب و ط و ي: مطر. الوَبْلُ: المطر الشديد الضَّخْم القطْرِ. انظر **لسان العرب**، (وبل)، جـ ١١ ص ٧٢٠.

[26] في هامش أ: مطر صغير القطرة ، وفي هامش ي: چسه. الطَّلُّ: المَطَرُ الصِّغارُ القَطر الدائمُ، وهو أَرْسخُ المطر نَدًى. انظر **لسان العرب**، (طلل)، جـ ١١ ص ٤٠٥.

[27] في هامش ب: آرزو ها، وفي هامش ي: آرزو.

[28] قول "بَعْدَ خِدَمَاتٍ كَاعْتِدَالِ هَوَاءِ الصَّبَا... كَحُسْنِ جَلْوَةِ الغَوَانِي" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٦٠ برواية (خدمات و تحايا بخوشى اعتدال هواى جوانى و مذاق شراب ريحانى و لذّت نيل آمال و امانى و حسن جلوهٔ غوانى).

[29] دجلَة: نهر بغداد لا تدخله الألف واللام. ودجلة معربة على ديلد. انظر **معجم البلدان**، جـ ٢ ص ٤٤٠-٤٤٢. وراجع **أحسن التقاسيم** للمقدسي، مطبعة بريل، لَيْدَن ١٩٦٧، جـ ٣ ص ٢٠؛ **الجبال والأمكنة والمياه** للزمخشري، دار الفضيلة، القاهرة

اشك از دمشق[٣٤] ديده ز غوغاى مصر[٣٥] دل مانند سيل دجله ز[٣٦] بغداد[٣٧] ميرود[٣٨]

وَوَجْدًا يَجِدُهُ مُنْبَعِثًا عَنْ نَشَاطٍ وَأَرْيَحِيَّةٍ[٣٩]، وَصَبْوًا[٤٠] يُصِيبُهُ عَنْ خُصُوصٍ وَخُلُوصِ طَوِيَّةٍ، وَقَلْبًا هَائِمًا[٤١] يُسْأَلُ مِنْهُ إِلَى الآن الصَّبْرُ الجَمِيلُ، وَالآنَ يُسْأَلُ مِنَ الصَّبْرِ القَلْبُ العَلِيلُ[٤٢]، **شعر**:

خَلِيلَيَّ إِنَّ الْوَجْدَ لِلصَّبْرِ غَالِبٌ وَإِنَّ قَضَاءَ الْحُبِّ لِلْحُزْنِ جَالِب

تَرَى مُقْلَتِي فِي كُلِّ يَوْمٍ مُصِيبَةً وَجُمْلَةُ أَحْوَالِ الْمُحِبِّ مَصَائِب[٤٣]

١٩٩٩/١٤١٩، ص ١٣١؛ **خريدة العجائب وفريدة الغرائب** لعمر بن الوردي، دار الشرق الغربي، بيروت ١٩٩١/١٤١١. ص ١٥٦.

[٣٠] جَيْحُون: ابتداؤُه من بلاد وخَّان يمدُّ إلى الخُتَّل ثم يتَّسع ويعظم ويقع إليه ستة أنهار نهر هُلْبُك ثم نهر بربان ثم نهر فارغر ثم نهر اندیجاراغ ثم نهر وَخْشاب وهو أعمقهنَّ ثم يلقاه نهر القوادیان ثم أنهار الصغانیان كل ذلك من جانب هيطل ثم ينحدر متبحرا إلى خوارزم. انظر **أحسن التقاسيم**، جـــ ٣ ص ٢٢. وراجع **معجم البلدان**، جـــ ٢ ص ١٩٦-١٩٧؛ **خريدة العجائب**، ص ١٥٥-١٥٦. وقول " ...شَوْقًا لاَ يُقَلِّلُ مِنَ القَلْبِ... عَبَرَاتُ دِجْلَةٍ وَجَيْحُون" متعلق بقول (نايرهٔ اشتياق بدر يافت سعادت خدمت بحدّى است كه از تسكين حرارت آن آب هزار دجله و جيحون قاصر آيد) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٦١.

[٣١] في هامش ش: جمع ديمة وهي المطر، وفي هامش ب و ط و ي: أمطار. الديمَةُ: المطر الذي ليسَ فيه رعدٌ ولا برقٌ، أقلُّه ثلث النهار أو ثلث الليل، وأكثره ما بلغ من العِدّة، والجمع دِيَمٌ. انظر **لسان العرب**، (ديم)، جـــ ١٢ ص ٢١٩.

[٣٢] في ي: المجنون، وفي هامش أ و ب و ش و ط: دولاب. المَنْجَنُونُ: الدولاب التي يُسْتَقَى عليها، والتي تدور. انظر **لسان العرب**، (منجنون)، جـــ ١٣ ص ٤٢٣.

[٣٣] ليست كلمة "بيت" في ش.

[٣٤] دِمَشْق: البلدة المشهورة قصبة الشام وهي جنة الأرض بلا خلاف لحسن عمارة ونضارة بقعة وكثرة فاكهة ونزاهة رفعة وكثرة مياه ووجود مآرب. انظر **معجم البلدان**، جـــ ٢ ص ٤٦٣-٤٧٠. وراجع **مسالك الممالك** للكرخي، مطبعة بريل، لَيْدَن ١٩٦٧. جـــ ١ص ٥٩-٦١؛ **معجم ما استعجَم** لأبي عبيد البكري، عالم الكتب، بيروت ١٩٨٣/١٤٠٣، جـــ ٢ ص ٥٥٦؛ **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ١٨٩-١٩٢؛ **خريدة العجائب**، ص ٤٨-٤٩.

[٣٥] مِصْرُ: سميت بمصر بن مصرايم بن حام بن نوح، عليه السلام، وهي من فتوح عمرو بن العاص في أيام عمر بن الخطاب، رضي الله عنه.انظر **معجم البلدان**، جـــ ٥ ص ١٣٧-١٤٣. وراجع **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٢٦٣-٢٧١؛ **خريدة العجائب**، ص ٤٢-٤٣.

[٣٦] "ز" ليس في سائر النسخ.

[٣٧] بغدَادُ: أم الدنيا وسيدةُ البلاد. وهو اسم فارسي معرب عن باغ دادَوَيه. انظر **معجم البلدان**، جـــ ١ ص ٤٥٦-٤٦٧؛ **رحلة ابن بطوطة**، دار إحياء العلوم، بيروت ١٩٩٢/١٤١٢، جـــ ١ ص ٢٣١-٢٣٩؛ **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٣١٣-٣٢٨.

[٣٨] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٠٩ برواية (...ز سودای مصر ...دجلهٔ بغداد...).

[٣٩] في هامش ط: شادى. الأريحية: خِفَّةٌ وهَشَّةٌ. انظر **لسان العرب**، (ريح)، جـــ ٢ ص ٤٦٧.

[٤٠] في هامش ب و ط: ميل. وكذا في **لسان العرب**، (صبا)، جـــ ١٤ ص ٤٥٠.

[٤١] "هائما" ليس في ش.

[٤٢] في هامش ب: حزين. العليل: مريض. انظر **الصحاح**، (علل)، جـــ ٥ ص ١٧٧٣.

لَقَدْ[٤٤] بَلَغَ[٤٥] مَبْلَغًا لاَ يُحِيطُ بِإِفَاضَتِهِ أَلْسِنَةُ الأَقْلاَمِ، وَلاَ يَمْلِكُ أَعِنَّةَ ضَبْطِهِ أَيْدِي الأَوْهَامِ، **بيت:**

قلم[٤٦] وصف من چگونه بنويسد كه آن سخن بزبان قلم چو مو آيد[٤٧]

﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ[٤٨] كَلِمَاتُ﴾[٤٩] لَوْعَتِي[٥٠]، وَمَا نَقَصَتْ قصَصُ غُصَّتِي وَفُرْقَتِي، **بيت:**

خواهد از سوز حديث تو قلم سوخت كمال در قلم خود سخني نيست سخن در ورقست[٥١]

وَأَسْأَلُ[٥٢] اللهَ تَعَالَى[٥٣] أَنْ يَرْفَعَ صُدْغَ[٥٤] ظَلاَمِ الحَسْرَةِ وَالبَلْوَى، مِنْ[٥٥] عِذَارِ[٥٦] [١٢٣أ] وَجْنَةِ[٥٧] الوُصْلَةِ وَالزُّلْفَى[٥٨]، ع[٥٩]:

با مرادِ دل رسان يا ربْ منِ بيچاره را[٦٠]

---

[٤٣] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٤٤] ي: قد.

[٤٥] في هامش أ و ب و ط: خبر أنّ، وفي هامش ي: خبر أنّ شوقًا.

[٤٦] زاد في ب و ط: "از".

[٤٧] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٣٩ برواية (كمال وصف ميانش چگونه...).

[٤٨] في هامش الأصل و ب و ش و ط: نفيت. نَفِدَ الشيءُ نَفَدًا ونَفادًا فَنِيَ وذهَب. انظر **لسان العرب**، (نفد)، جـ ٣ ص ٤٢٤.

[٤٩] سورة لقمان، ٢٧/٣١.

[٥٠] في هامش ي ما نصه: "اللوع: اندوه و مصيبة و عشق دلرا سوختن. مصادر". اللَّوْعةُ: وجع القلب من المرض والحب والحزن، وهي حُرْقةُ الحُزْن والهَوى والوجْد. انظر **لسان العرب**، (لوع)، جـ ٨ ص ٣٢٧.

[٥١] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٣٣ برواية (...از شوق حديث تو ...).

[٥٢] في ي: وإن شاء.

[٥٣] في ب: تعا، وفي ي: تع.

[٥٤] في هامش الأصل و ب و ش: زلف. الصُّدْغُ: ما انحدر من الرأْس إلى مَرْكَبِ اللَّحيين، وقيل: هو ما بين العين والأُذن، والجمع أَصْداغٌ وأَصْدُغٌ، ويسمى أَيضاً الشعَرُ المتدلي عليه صُدْغا. انظر **لسان العرب**، (صدغ)، جـ ٨ ص ٤٣٩.

[٥٥] في سائر النسخ: عن.

[٥٦] في هامش ي: خد. العِذَارُ: استواء شعر الغلام. يقال ما أَحْسَنَ عِذَارَه أَي خطَّ لحيته. انظر **لسان العرب**، (عذر)، جـ ٤ ص ٥٥٠.

[٥٧] في هامش الأصل: خد. الوَجْنَةُ: ما ارتفع من الخَدَّيْنِ للشِّدْق والمَحْجِر. انظر **لسان العرب**، (وجن)، جـ ١٣ ص ٤٤٣.

[٥٨] في هامش الأصل و ب و ش و ط: قرب، وفي هامش ي: قربة. وكذا في **لسان العرب**، (زلف)، جـ ٩ ص ١٣٨.

[٥٩] في ب و ش و ط: مصراع، وفي ي: قطعه.

[٦٠] المصراع لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ١٨ وصدر البيت: (كعبهٔ كويش مُرادست اين دل آواره را).

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الأَيَّامِ وَالْيُسْرُ قَادِمٌ لِعَزْمَتِكَ[٦١] الزَّهْرَاءِ واليُمْنُ تَابِع[٦٢]

(٢) فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ

أَحْسَنُ مَا يَتَزَيَّنُ بِهِ حِلْوَةُ الآمَالِ، فِي أَزْهَارِ حَدَائِقِ البَالِ، ثَنَاءٌ لِأَوْحَدِيٍّ أَحْرَزَ قَصَبَاتِ السَّبْقِ فِي مَيْدَانِ الفَضَائِلِ، وَغَبَّرَ عِنْدَ العَدْوِ لِأَخْذِ الرِّهَانِ[٦٣] فِي وُجُوهِ أَرْبَابِ الفَوَاضِلِ، وَأَيْمَنُ مَا يُتَفَأَّلُ بِهِ جَذْبَةُ الإِقْبَالِ، مِنْ خَزَائِنِ الرَّبِّ المُتَعَالِ، دُعَاءٌ لِأَلْمَعِيٍّ يَحْوِي[٦٤] الكَمَالاَتِ بِلاَ عَدَدٍ، وَيَرَى اليَوْمَ أَحْوَالَ الخَلاَئِقِ فِي الغَدِ، **بيت:**

ای دیدهٔ ادراك تو از منظر امروز ناظر شده بر کارگه عالم فردا[٦٥]

جَنَابٌ طَابَ بِلُطْفِ الْتِفَاتِهِ عَيْشَةُ زُمْرَةِ العُلَمَاءِ[٦٦]، مَآبٌ زَالَ بِفَصْلِ خِطَابِهِ عُقْدَةُ أُمُورِ الأُمَرَاءِ، وَمِنْ هَهُنَا يَدْعُو لَهُ المَلاَئِكَةُ مِنَ ﴿السَّمَاوَاتِ الْعُلَى﴾[٦٧]، و﴿يَحْفَظُونَهُ﴾[٦٨] ﴿مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ﴾[٦٩] بِأَمْرِ ﴿رَبِّهِ الأَعْلَى﴾[٧٠]، **شعر:**

---

[٦١] في ب: لغرمتك.

[٦٢] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٦٣] في هامش ط: مصدر والمراد ما يراهن عليه. الرِّهانُ: المُخاطرة. انظر **لسان العرب**، (رهن)، جـــ١٣ ص ١٨٩.

[٦٤] في هامش ب و ط: يحيط. حَوَى الشيءَ يحويه: جمَعَه وأَحرزه. انظر **لسان العرب**، (حوا)، جـــ ١٤ ص ٢٠٨.

[٦٥] هذا البيت لسلمان الساوجي وكذا في **ديوانه**، انتشارات بنگاه مطبوعاتي صفيعليشاه، تهران ١٣٣٦. ص ٣٤٩.

سلمان الساوجي: هو خواجة جمال الدين سلمان بن علاء الدين محمد الساوجي. وهو معروف بسلمان الساوجي، مشتهر في شعره بسلمان. ولد في مدينة ساوة في أوائل القرن الثامن الهجري. سلمان مدح أبا سعيد بهادر ووزيرَه غياثَ الدين محمد. وتوفي سنة ٧٧٨ هـــ. وهو شاعر إيراني. يعتبر أعظم شعراء زمانه بعد حافظ. أكثر شعره في الملاحم والوجدانيات. بقي له مثنويان "جمشيد وخورشيد" و"فراقنامه". تشمل أشعاره الوجدانية: الغزل، والرباعيات، والمقطوعات. وله "ديوان شعر—ط". انظر ترجمة الشاعر في **ديوان سلمان ساوجي**، قسم المقدمة، ص ١-٣٢؛ **هدية العارفين**، جـــ ١ ص ٣٩٤؛ **ريحانة الأدب**، جـــ ٢ ص ٤١٨-٤١٩؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـــ ٨ ص ١٢١٠٨-١٢١٠٩؛ **مشاهير جهان**، ص ٣٠٨؛ **فرهنگ فارسی (متوسط)**، جـــ ٥ ص ٧٩٠-٧٩١؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ١ ص ٩٩٨.

[٦٦] في الأصل و ش: "العلما " بدون همزة.

[٦٧] سورة طه، ٤/٢٠.

[٦٨] سورة الرعد، ١١/١٣.

قَدْرُ أَوْصَافِهِ عَلاَ وَرَقَا[٧١] عَنْ بَيَانٍ لَهَا عَلَى وَرَقَا[٧٢]

خَصَّهُ اللهُ بِالْعلى فَعَلاَ[٧٣] مَا عَلَى الدَّهْرِ بَعْدَ مَا فَعَلاَ[٧٤]

حَرَسَ اللهُ جَلاَلَهُ، وَصَانَ عَنْ عَيْنِ الكَمَالِ كَمَالَهُ.

غِبَّ عُبُودِيَّةٍ صَاغَهَا الوُدُّ لِحَرَمِ الوَصْلِ مِنَ القَلْبِ فِي قَالَبِ الصَّفَا، وَإِثْرَ خِدْمَةٍ[٧٥] أَصْدَرَهَا الحُبُّ فِي حَرِيمِ الشَّوْقِ مِنْ مَزِيدِ الصِّدْقِ وَمَحْضِ الوَفَا، **بيت**[٧٦]:

حريم وصل تو چون كعبه منزل بصفاست مراى[٧٧] صفاى[٧٨] عجب آن مقام مى بخشد[٧٩]

يُنهَى أَنَّ المَمْلُوكَ[٨٠] مُذْ عَايَنَ [١٢٣ب] انْقِيَادَ حَرُونِ[٨١] الدَّهْرِ بِعِنَانِ سَطْوَةِ ذَلِكَ الجَنَابِ، وَشَاهَدَ[٨٢] تَرْكَ عَادَةِ عَادِيَتِهِ[٨٣] بِاقْتِدَاءِ دَوْلَةِ ذَلِكَ المَآبِ، تَجَلَّى[٨٤] بِجَوَاهِرِ السُّرُورِ نَاظِمًا، **شعر**[٨٥]:

---

[٦٩] سورة الرعد، ١١/١٣؛ سورة الأحقاف، ٢١/٤٦؛ سورة الجن، ٢٧/٧٢.

[٧٠] سورة الليل، ٢٠/٩٢. وفي ي: بأمر الرب الأعلى. وقولُ "مِنَ ﴿السَّمَاوَاتِ الْعُلَى﴾... بِأَمْرِ ﴿رَبِّهِ الأَعْلَى﴾" في **كتاب المواقف** للإيجي، دار الجيل، بيروت ١٩٩٧/١٤١٧، جـــ ١ ص ٦.

[٧١] في سائر النسخ: ورقي.

[٧٢] في سائر النسخ: على ورقي.

[٧٣] في هامش الأصل: من العلو. علا: ارتفع. انظر **لسان العرب**، (علا)، جـــ ١٥ ص ٨٥.

[٧٤] لم أجدهما في المصادر التي بين يدي.

[٧٥] في أ و ط: "حذمة" بالذال المعجمة.

[٧٦] في ب و ط: شعر.

[٧٧] في سائر النسخ: مرا.

[٧٨] في ش: بصفاى.

[٧٩] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٨٠] في ب: الملوك.

[٨١] في هامش ط: سركش، وفي هامش ي: اسب سركش". الحرون: الرجل الذي لا ينقاد لكلام أحد. صحاح". الحَرونُ: لا ينقاد، وإذا اشتدَّ به الجريُ وقف. انظر **الصحاح**، (حرن)، جـــ ٥ ص ٢٠٩٧.

[٨٢] في ي: وما شاهد.

[٨٣] في هامش ط و ي: من العدوان. العادِيةُ: شُغْلٌ من أَشْغال الدهر يَعْدُوك عن أُمورك أَي يَشْغَلُك، وجمعها عَوَادٍ. انظر **لسان العرب**، (عدا)، جـــ ١٥ ص ٣٤.

[٨٤] في ب و ط: "تحلّى" بالحاء المهملة.

[٨٥] ليست كلمة "شعر" في ب و ط.

﴿الحَمْدُ لِلهِ﴾[٨٦] حَمْدًا ﴿لاَ انْفِصَامَ﴾[٨٧] لَهُ[٨٨] عَلَى بُلُوغِي آمَالاً أُرَجِّيهَا[٨٩]

وَتَزَيَّنَ بِأَزْهَارِ النَّشَاطِ نَاثِرًا .

لَعَلَّ غِرْسَ التَّمَنِّي قَدْ أَثْمَرَ[٩٠]، وَلَيْلَ الحَظِّ[٩١] قَدْ أَقْمَرَ[٩٢]، وَكَيْفَ لاَ وَإِنَّهُ لاَ يُؤَمِّلُ اليُمْنَ[٩٣] إِلاَّ مِنْ يُمْنَاهُ[٩٤]، وَلاَ يَسْأَلُ اليُسْرَ[٩٥] إِلاَّ مِنْ يُسْرَاهُ[٩٦].

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الدَّهْرِ فِي دَوْلَةٍ تُبَشِّرُ آيَاتُهَا بِالدَّوَام[٩٧]

(٣) فِي الشُّكْرِ

مِنْ أَرْفَعِ[٩٨] مَنِ ارْتَفَعَ شَأْنُهُ، مَنْ ظَلَّ مَجْلِسُه العَالِي غَيْرَةً لِلْجِنَانِ نُزْهَةً وَصَفَاءً، وَمِنْ أَعْلَى مَنْ تَعَالَى[٩٩] جَنَابُهُ، مَنْ أَصْبَحَ[١٠٠] بَابُهُ المُنِيفُ[١٠١] غِبْطَةً لِلسَّمَاءِ رِفْعَةً وَسَنَاءً، **شعر:**

---

[٨٦] سورة الفاتحة، ٢/١؛ سورة الأنعام، ١/٦، ٤٥؛ سورة الأعراف، ٤٣/٧؛ سورة يونس، ١٠/١٠؛ سورة إبراهيم، ٣٩/١٤؛ سورة النحل، ٧٥/١٦؛ سورة الإسراء، ١١١/١٧؛ سورة الكهف، ١/١٨؛ سورة المؤمنين، ٢٨/٢٣؛ سورة النمل، ١٥/٢٧، ٥٩، ٩٣؛ سورة العنكبوت، ٦٣/٢٩؛ سورة لقمان، ٢٥/٣١؛ سورة سبأ، ١/٣٤؛ سورة فاطر، ١/٣٥، ٣٤؛ سورة الصافات، ١٨٢/٣٧؛ سورة الزمر، ٢٩/٣٩، ٧٤، ٧٥؛ سورة غافر، ٦٥/٤٠.

[٨٧] سورة البقرة، ٢٥٦/٢.

[٨٨] في ب و ط و ي: لا انقضاء له، وفي ش: لا انفصاء له.

[٨٩] في ي: "أرحيها" بالحاء المهملة، وفي هامش ط: حسن موقع النظم والنثر مع ما فيه وما بعده لا يخفى. والبيت بدون عزو في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٤١ برواية (...لا انقضاء له...).

[٩٠] في هامش ب و ي: صار ذا ثمر، وفي هامش ط: صار مثمرا. أَثْمَر: صار فيه الثَّمَرُ. انظر **لسان العرب**، (ثمر)، جـــ ٤ ص ١٠٦.

[٩١] في هامش الأصل: بخت. الحَظّ: النصيب والجَدّ، والجمع أَحُظٌّ في القِلّة، وحُظوظ وحِظاظٌ في الكثرة، على غير قياس. انظر **لسان العرب**، (حظظ)، جـــ ٧ ص ٤٤٠.

[٩٢] في هامش ط: صار مقمرا، وفي هامش ي: أي صار ذا قمر. أَقْمَرَتْ ليلتنا: أَضاءت. انظر **لسان العرب**، (قمر)، جـــ ٥ ص ١١٣.

[٩٣] في ي: اليمنى.

[٩٤] في هامش ي: دست راست.

[٩٥] في ي: ولا سَال اليُسرَى.

[٩٦] في هامش ب: يد يسرى. اليُسْرَى: خلاف اليُمْنَى. انظر **لسان العرب**، (يسر)، جـــ ٥ ص ٢٩٧.

[٩٧] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٩٨] في ب: من أدفع.

ذُو الْمَعَالِي فَلْيَعْلُوَنْ[١٠٢] مَنْ تَعَالَى هَكَذَا هَكَذَا[١٠٣] وَإِلاَّ فَلاَ لاَ[١٠٤]

وَهُوَ نَاصِرُ الْمَلْهُوفِ[١٠٥]، وَمُؤْثِرُ[١٠٦] الْمَعْرُوفِ[١٠٧]، وَمِفْتَاحُ الْفُتُوحَاتِ، وَكَشَّافُ نِهَايَةِ الْهِدَايَاتِ، وَمِنْهَاجُ[١٠٨] نَجَاةِ الْبَوَائِقِ[١٠٩]، وَمِصْبَاحُ ظَلاَمِ الْعَوَائِقِ. بَسَطَ يَدَهُ النَّافِعَةَ لِلْبِيضِ[١١٠] وَالسُّودِ[١١١] عَامَّةً، وَمَهَّدَ[١١٢] مَوَائِدَهُ[١١٣] الْفَائِضَةَ عَلَى الأَفَاضِلِ خَاصَّةً، **شعر**:

يُبْكِي[١١٤] وَيُضْحِكُ[١١٥] خَصْمَهُ وَوَلِيَّهُ بِالسَّيْفِ وَالْقَلَمِ الضَّحُوكِ الْبَاكْ[١١٦]

الدُّرُّ وَالدُّرِّيُّ خَافَا جُودَهُ فَتَحَصَّنَا بِالْبَحْرِ وَالأَفْلاَكْ[١١٧]

---

[٩٩] في ي: من أعلى.

[١٠٠] في هامش ب: صار. وكذا في **الصحاح**، (صبح)، جـــ ١ ص ٣٨٠.

[١٠١] في هامش ي: شريف. مُنيفٌ: أَي عالٍ مُشْرِف. انظر **لسان العرب**، (نوف)، جـــ ٩ ص ٣٤٢.

[١٠٢] في ي: فليعملون.

[١٠٣] في ي: يكدا يكدا.

[١٠٤] هذا البيت للمتنبي في **ديوانه**، جـــ ٢ ص ٨٢٩ برواية (ذي المعالي...) وهو ينسب إلى المتنبي في **بُغْيَة الطلب في تاريخ حلب** لابن العديم، دار الفكر، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨، جـــ ١ ص ٢٤٤؛ **الأشباه والنظائر** للسيوطي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٤٠٦/١٩٨٥، جـــ ٧ ص ٢٧٣-٢٧٤؛ **معجم شواهد العربية** لعبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة ١٣٩١/١٩٧١، ص ٣٥٧ بنفس الرواية في الديوان وبدون نسبة في **معجم الأدباء**، جـــ ١٨ ص ١٧١.

[١٠٥] في هامش الأصل و ب و ط و ي: مظلوم. الملْهوف: المظلوم ينادي ويستغيث. انظر **لسان العرب**، (لهف)، جـــ ٩ ص ٣٢٢.

[١٠٦] في ي: ومُؤَثِّر. وفي هامش أ و ب و ي: مختار.

[١٠٧] في هامش أ و ب و ط: إحسان. المعروف: الجُود وهو اسم ما تبْذُلُه وتُسْديه. انظر **لسان العرب**، (عرف)، جـــ ٩ ص ٢٣٩.

[١٠٨] في هامش ب و ي: طريق. المِنهاجُ: الطريقُ الواضِحُ. انظر **لسان العرب**، (نهج)، جـــ ٢ ص ٣٨٣.

[١٠٩] في هامش ب و ي: شدائد. البائقةُ: الداهِيةُ، والجمع بوائق. انظر **لسان العرب**، (بوق)، جـــ ١٠ ص ٣٠.

[١١٠] في هامش ب: جمع أبيض.

[١١١] في هامش ب: جمع أسود. وكذا في **لسان العرب**، (بيض)، جـــ ٧ ص ١٢٢.

[١١٢] في هامش ب: بسط.

[١١٣] في هامش ب: جمع مائدة. المائِدةُ: الطعام نَفْسُه وإِن لم يكن هناك خِوانٌ؛ هي نفس الخِوان، ولا تسمى مائدة حتى يكون عليها طعام وإِلا فهي خِوان. انظر **لسان العرب**، (ميد)، جـــ ٣ ص ٤١١.

[١١٤] في ش: بيكي.

[١١٥] في ي: يضحك ويبكي.

[١١٦] في ي: الباكي.

[١١٧] هذان البيتان بدون نسبة في **أدب الإملاء والاستملاء** للسمعاني، مطبعة بريل، ليدن ١٩٥٢، ص ١٦٠ برواية (...الباكي والدر...) والبيت الثاني فقط موجود بدون نسبة في **كتاب المواقف**، جـــ ١ ص ٧ برواية (...في البحر...).

يَسَّرَ اللهُ مَا يُحِبُّ[118] وَيَرْضَى، فِي الآخِرَةِ وَالأُولَى.

بَعْدَ وَضْعِ حَلْقَةِ العُبُودِيَّةِ فِي أُذُنِي[119]، وَحَمْلِ غَاشِيَةِ الخِدْمَةِ[120] عَلَى عِطْفِي، يُنْهَى أَنَّ المَلْوكَ[121] حَاوَلَ[122] التَّصَدِّيَ لِسَنَنِ[123] التَّأَسِّي، بِسُنَّةِ[124] أَدَاءِ مَا هُوَ فَرْضٌ [١٢٤أ] مِنَ الشُّكْرِ عَلَى النّائِلِ مِنَ الأَمَانِيِّ، وَإِيفَاءِ مَا هُوَ وَاجِبٌ مِنَ الحَمْدِ عَلَى الوَاصِلِ مِنَ الأَيَادِي إلاَّ أَنَّ الرَّوِيَّةَ الصَّائِبَةَ، وَالفِكْرَةَ الثَّاقِبَةَ، حَدَّثَتْهُ هَمْسًا[125] ونجَتْه[126] نُصْحًا[127]، بأنّ خَوْضَكَ[128] هَذَا مُحَالٌ، وَلاَ لَكَ لِلنُّطْقِ[129] مَجَالٌ، كَيْفَ وَإِنَّهُ يَدُورُ أَطْوَاقُ آلاَئِهِ عَلَى رِقَابِ الآمَالِ، وَيَتَسَلْسَلُ نَعْمَاؤُهُ[130] المُتَوَاتِرَةُ[131] فِي ﴿الغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾[132]؟ فَأَنَّى يَتَسَنَّى[133] إِحَاطَةُ دَائِرَةِ البَيَانِ؟ وَأَيْنَ تَفِي بِهِ قُوَّةُ تَقْرِيرَاتٍ حِسَانٍ؟ فَلَمْ يَبْقَ لَهُ[134] سَبِيلٌ إِلَى سُلُوكِ مَدْيَنِ[135] المَقَالِ[136]، وَأَصْبَحَ[137] سِلْسِلَةُ التَّوَالِي لِسَاقِ الجِدِّ العَقْدَ[138] وللعَقْلِ العِقَالَ[139]، وَأَمَّا مَقَالَةُ سَوْرَةِ يَوْمِ الاِشْتِيَاقِ، وَمَهَابَةُ[140] ظُلْمَةِ لَيْلَةِ الفِرَاقِ، **بيت**[141]:

---

[118] في ش: وفّقه الله لما يحبّ.

[119] في ب: " في أدني" بالدال المهملة.

[120] في أ و ب و ط: "الخذمة " بالذال المعجمة.

[121] في ب: الملوك.

[122] في هامش ب: طلب. حاوَل الشيءَ مُحاولة وحِوالاً: رامه. انظر **لسان العرب**، (حول)، جـــ ١١ ص ١٨٧.

[123] ضبط في ط: "لسُنن". وفي هامش ب: طريق. السَّنَنَ: الطريقة. انظر **الصحاح**، (سنن)، جـــ ٥ ص ٢١٣٨.

[124] في ب: لسُنّةِ.

[125] في هامش ب و ط و ي: صوت خفي. وكذا في **الصحاح**، (همس)،جـــ ٣ ص ٩٩١.

[126] في هامش ط: النجوى. نَجاهُ نَجْواً ونَجْوى: سارَّه. انظر **لسان العرب**، (نجا)، جـــ ١٥ ص ٣٠٨.

[127] في هامش ي: نصيحت كردن وتعديته باللام أجود به. النُّصْحُ: مصدر نَصَحْتُه. انظر **لسان العرب**، (نصح)، جـــ ٢ ص ٦١٦.

[128] في هامش ب: شروع.

[129] في ي: ولا لك المنطق.

[130] في ش: "نعماء" بدون ضمير.

[131] في ي: المتوافرة.

[132] سورة الأعراف، ٢٠٥/٧؛ سورة الرعد، ١٥/١٣؛ سورة النور، ٣٦/٢٤. وقول " كَيْفَ وَإِنَّهُ يَدُورُ... والآصال" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥٩ب برواية (...أَطْوَاقُ الآلاء... النعماءُ فِي ﴿الغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾).

[133] في هامش ي: يتيسر. وكذ في **لسان العرب**، (سنا)، جـــ ١٤ ص ٤٠٤.

[134] ليس "له " في ي.

شب[١٤٢] فراق تو تيرست من از آن بهراس[١٤٣] شبی که ماه ندارد مهابتی دارد[١٤٤]

فَلِمَا لَهَا قِصَّةٌ فِي شَرْحِهَا إطْنَابٌ، وَغُصَّةٌ فِي عَرْضِهَا إتْعَابٌ، أَبْعَدْتُ كَرِيهَ مَسَاءَةِ[١٤٥] الإِمْلاَلِ عَنْ عَرْصَتِهِ، وَمَسَاءَةَ[١٤٦] كَرِيهِ[١٤٧] التَّصْدِيعِ[١٤٨] عَنْ حَضْرَتِهِ.

شعر:

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ فِي ظِلِّ دَوْلَةٍ يُطَنِّبُ أَيْدِي النَّيِّرَيْنِ[١٤٩] خِيَامَهَا[١٥٠]

(٤) فِي الشَّوْقِ

شعر[١٥١]:

خَيْرٌ بِهِ انْتِفَاعُ[١٥٢] بَدْرٌ لَهُ الْتِمَاعٌ صَدْرٌ لَهُ ارْتِفَاعُ فِي مَسْنَدِ الْقَضَاءِ[١٥٣]

---

[١٣٥] مدين: على بحر القُلزُم محاذية لتبوك على نحو من ست مراحل، وهي أكبر من تبوك. وقيل مدين اسم القبيلة. انظر **معجم البلدان**، جـــ ٥ ص ٧٧-٧٨. وراجع **معجم ما استعجَم**، جـــ ٤ ص ١٢٠١؛ **الجبال والأمكنة والمياه**، ص ٣٠٠؛ **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٢٦١.

[١٣٦] قول " فَلَمْ يَبْقَ لَهُ... مَدْيَنِ المَقَالِ" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥٩ب برواية (فلم يبق للعقل سلوك مدين أداء الشكر).

[١٣٧] في هامش ب و ط: صار. وكذا في **الصحاح**، (صبح)، جـــ ١ ص ٣٨٠.

[١٣٨] في ي: العقل.

[١٣٩] في هامش ب: حبل يعقد به ركبة البعير، وفي هامش ط: حبل يشد به رجل لبعير، والمراد به ما يمنع عن الإقدام. العِقالُ: الرِّباط الذي يُعْقَل به، وجمعه عُقُلٌ. انظر **لسان العرب**، (سنا)، جـــ ١١ ص ٤٥٩. وقول "سِلْسِلَةُ التَّوَالِي لِسَاقِ الجِدِّ العَقْدَ وللعَقْلِ العِقَالَ" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥٩ب برواية (سلسلة العقد من ساق الجد وأزال من العَقل العِقال).

[١٤٠] في ي: ونهاية.

[١٤١] في ط: شعر.

[١٤٢] ليس "شب" في ي.

[١٤٣] في ي: بهراشد، وفي هامش ي: خوف.

[١٤٤] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٢٢ برواية (...تيره ست و من...).

[١٤٥] ش: سآمة.

[١٤٦] ش: وسآمة. وفي هامش ط: فيه صنعة القلب.

[١٤٧] في ي: كرية، وفي هامش ط: من إضافة الصفة إلى الموصوف.

[١٤٨] في ي: التصديق.

[١٤٩] في ب: أبدي النير.

[١٥٠] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[١٥١] في ط: قطعة. وليست كلمة "شعر" في ب و ش.

[١٥٢] في ي: الشفاع.

مُسْتَخْرِجُ الحَقَائِقِ[١٥٤]، مُسْتَنْبِطُ الدَّقَائِقِ، مُسْتَدْفِعُ البَوَائِقِ[١٥٥]، مُسْتَكْشِفُ الخَفَاءِ[١٥٦]، ذُو الصِّيتِ[١٥٧] فِي المَمَالِكِ، يَجْتَازُ[١٥٨] بِالمَسَالِكِ. يَدْعُو لَهُ المَلاَئِكُ[١٥٩] فِي الأَرْضِ وَالسَّمَاءِ[١٦٠]، مَنْثُورُهُ لآلٍ أَثْمَانُهُ غَوَالٍ[١٦١]، يَخْرُجْنَ مِنْ زُلاَلٍ فِي كِسْوَةِ الصَّفَاءِ[١٦٢]، مَا بَيْنَنَا فَرَاسِخُ، لَكِنَّ هَوَاكَ رَاسِخٌ، لَنْ يَقْبَلَ النَّوَاسِخَ، مَا دُمْتُ ذَا بَقَاءٍ[١٦٣]، لاَ زِلْتَ[١٦٤] فِي البَرِيَّةِ، ذَا رُتْبَةٍ [١٢٤ب] عَلِيَّةٍ فِي إِهْنَاءِ العَطِيَّةِ مِنْ وَاهِبِ العَطَاءِ[١٦٥].

﴿اللهُ يَعْلَمُ[١٦٦]﴾[١٦٧] وَهُوَ ﴿حَسْبِي﴾[١٦٨] شَاهِدًا أَنَّ مَا أَجِدُهُ مِنَ الوَجْدِ الَّذِي لاَ يَهْدَأُ[١٦٩] سَوْرَتُهُ، والصَّبْو[١٧٠] الَّذِي لاَ يَسْكُنُ فَوْرَتُهُ، وَالغَرَام[١٧١] المُسْتَجْلِب لِلسَّقَامِ، والهَمّ المُقْلق[١٧٢] لِلْقَلْبِ

---

[١٥٣] في ب و ش و ط: العلاء، وفي ي: العلى. ولكن لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[١٥٤] في ش: الحائق.

[١٥٥] في هامش ط: شدائد. البائقةُ: الداهِيةُ، والجمع بوائق. انظر **لسان العرب**، (بوق)، جـ ١٠ ص ٣٠.

[١٥٦] في ي: "الخفا" بدون همزة.

[١٥٧] في هامش ب: أذان. الصِّيتُ الذِّكْر الجميلُ الذي يَنْتَشِرُ في الناس، دون القبيح. انظر **لسان العرب**، (صوت)، جـ ٢ ص ٥٨.

[١٥٨] في ي: "يحتاز" بالحاء المهملة.

[١٥٩] في ب: الملائكة.

[١٦٠] في ي: "والسما" بدون همزة.

[١٦١] في هامش ب: جمع غالية.

[١٦٢] في ي: "الصفا" بدون همزة.

[١٦٣] في ي: "ذا بقا" بدون همزة.

[١٦٤] في ش و ي: لا زالت.

[١٦٥] في ي: "العطا" بدون همزة.

[١٦٦] زاد في ب: "يعلم".

[١٦٧] سورة البقرة، ٢١٦/٢، ٢٢٠، ٢٣٢؛ سورة آل عمران، ٦٦/٣؛ سورة المائدة، ٩٩/٥؛ سورة الأنفال، ٦٠/٨؛ سورة التوبة، ٤٢/٩؛ سورة الرعد، ٨/١٣؛ سورة النحل، ١٩/١٦؛ سورة النور، ١٩/٢٤، ٢٩؛ سورة العنكبوت، ٤٥/٢٩؛ سورة الأحزاب، ٥١/٣٣؛ سورة محمد، ١٩/٤٧، ٢٦، ٣٠، سورة الحجرات، ١٦/٤٩؛ سورة المنافقين، ١/٦٣.

[١٦٨] سورة التوبة، ١٢٩/٩؛ سورة الزمر، ٣٨/٣٩.

[١٦٩] في ي: لا يهرء، وفي هامش ط: لا يسكن. وكذا في **لسان العرب**، (هدأ)، جـ ١ ص ١٨٠.

[١٧٠] في هامش ب و ط: ميل. وكذا في **لسان العرب**، (صبا)، جـ ١٤ ص ٤٥٠.

[١٧١] في هامش ب و ط: عشق. الغَرامُ: اللازم من العذاب والشرُّ الدائم والبَلاءُ والحُبُّ والعشقُ وما لا يستطاع أَن يُتَفَصَّى منه. انظر **لسان العرب**، (غرم)، جـ ١٢ ص ٤٣٦.

[١٧٢] في ي: المعلّق، وفي هامش ب و ش و ط: پريشان كننده.

الْمُسْتَهَامِ[١٧٣]، وَتَتَابُع العَبَرَاتِ الْمُغْرِقَةِ لِلْعَيْنِ[١٧٤] القَرِيحَةِ، وَتَصَاعُد الزَّفَرَاتِ[١٧٥] الْمُذْكِيَةِ لِلْكَبْدِ الجَرِيحَةِ،

بيت:

گر بنالم چو بی انگشت[١٧٦] منه بر حرفم[١٧٧] هر که زخمی خورد البته فغانی دارد[١٧٨]

شَوْقًا[١٧٩] إِلَى وُصُولِ مَنْ أُبِّدَ[١٨٠] مِنْ عِنْدِ اللهِ بِالفَضْلِ وَالعُلَى، وَخُصَّ مِنْ لَدُنْهُ[١٨١] بِالرُّشْدِ وَالتُّقَى،

بيت:

شوق بالای تو خون از[١٨٢] چشمِ ما بر خاك ریخت هر کجا سیلی[١٨٣] که آمد آمد از بالا فرود[١٨٤]

لَقَدْ نَالَ[١٨٥] مَنَالاً لاَ يُحِيطُ بِشَرْحِهِ تَصَاوِيرُ[١٨٦] الأَقْلاَمِ، وَلاَيَسْتَقِلُّ[١٨٧] بِذِكْرِهِ تَقَادِيرُ الأَوْهَامِ[١٨٨]، **بيت:**

گر قلم قصه کند سرزنشش نتوان کرد که قلم نیز هم حال زبانی دارد[١٨٩]

---

[١٧٣] في هامش ط: متحير. قلبٌ مستهامٌ: أي هائِمٌ. انظر **الصحاح**، (هيم)، جـــ ٥ ص ٢٠٦٣.

[١٧٤] ي: المعين.

[١٧٥] في هامش ب و ط: فريادها. الزَّفْرَةُ: التَّنَفُّسُ. والجمع زَفَرَاتٌ. انظر **لسان العرب**، (زفر)، جـــ ٤ ص ٣٢٤-٣٢٥. انظر **الصحاح**، (هيم)، جـــ ٥ ص ٢٠٦٣.

[١٧٦] في ش: "انكست" بالسين المهملة.

[١٧٧] في ي: بر حزنم.

[١٧٨] البيت لسلمان الساوجي وكذا في **ديوانه**، ص ١٧١.

[١٧٩] في هامش ب و ط: مفعول له لقوله أجد.

[١٨٠] في هامش ش و ط و ي: من أيّد. التأْبيد: التخليد. انظر **لسان العرب**، (أبد)، جـــ ٣ ص ٦٨.

[١٨١] في هامش ب: عنده. وكذا في **لسان العرب**، (لدن)، جـــ ١٣ ص ٣٨٤.

[١٨٢] في ب: "ار" بالراء المهملة.

[١٨٣] في ي: سيل.

[١٨٤] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٢٠ برواية (...سيلی بر آمد...).

[١٨٥] في هامش الأصل و ش: خبر أنّ.

[١٨٦] في ي: لشرحه تصادير.

[١٨٧] في ي: ولا يشتغل.

[١٨٨] في سائر النسخ: الأفهام

[١٨٩] البيت لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ١٧١ برواية (... قصد كند...).

وَكَيْفَ لاَ وَقَدْ[١٩٠] أَصْبَحْتُ[١٩١] بَعْدَ أَنْ فَارَقْتُ عَنْ تِلْكَ العَتَبَةِ الأَعْلَى، وَالسُّدَّةِ الأَسْنَى، لاَ أَجِدُ مَمْثَلاً أَرْجِعُ إِلَيْهِ، وَمَلْجَأً أُعَوِّلُ[١٩٢] عَلَيْهِ، وَلاَ دَوْحَةَ[١٩٣] أَتَفَيَّأُ[١٩٤] بِظِلِّهَا، وَلاَ مُزْنَةَ[١٩٥] أَرْتَوِي[١٩٦] مِنْ وَبْلِهَا[١٩٧] وَطَلِّهَا[١٩٨]، **بيت:**

ترا چه[١٩٩] غم كه ترا هركس[٢٠٠] بجاى من است[٢٠١] مراست غم كه مرا هيچ[٢٠٢] كس بجاى تو نيست[٢٠٣]

وَقَدْ تَحَقَّقْتُ[٢٠٤] أَنَّ نِعَمَ اللهِ مَجْهُولَةٌ، وَالطِّبَاعَ البَشَرِيَّةَ عَلَى الغَفْلَةِ عَنْهَا مَجْبُولَةٌ، فَإِذَا[٢٠٥] فَقَدْتُهَا عَرَفْتُ أَنَّ قَدْرَهَا عَظِيمٌ[٢٠٦]، وَإِذَا[٢٠٧] حُرِمْتُ عَنْهَا عَلِمْتُ أَنَّ فَيْضَهَا عَمِيمٌ، "سَنَةُ الوَصْلِ سِنَةٌ[٢٠٨]، سِنَةُ الهَجْرِ سَنَةٌ"[٢٠٩]، **بيت:**

---

[١٩٠] "وقد" ليس في ب و ط.

[١٩١] في هامش ب و ط: صرت. وكذا في **الصحاح**، (صبح)، جـ ١ ص ٣٨٠.

[١٩٢] في ي: أعوّن، وفي هامش ب: أعتمد. وكذا في **لسان العرب**، (عول)، جـ ١١ ص ٤٨٤.

[١٩٣] في هامش أ: شجرة. الدَّوْحةُ: الشجرة العظيمة المتسعة من أيّ الشجر كانت، والجمع دَوْحٌ، وأَدْواحٌ جمع الجمع. انظر **لسان العرب**، (دوح)، جـ ٢ ص ٤٣٦.

[١٩٤] في هامش ط: أتظلل. وكذا في **لسان العرب**، (فيأ)، جـ ١ ص ١٢٤.

[١٩٥] في هامش ب و ط: سحاب. المُزْنَةُ: السحابة البيضاء، والجمع مُزْنٌ. انظر **لسان العرب**، (مزن)، جـ ١٣ ص ٤٠٦.

[١٩٦] "أرتوي" ليس في ي.

[١٩٧] في هامش ب و ط: مطر. الوَبْلُ: المطر الشديد الضَّخْم القطْرِ. انظر **لسان العرب**، (وبل)، جـ ١١ ص ٧٢٠.

[١٩٨] في هامش ب و ط: چسه. الطَّلُّ: المَطَرُ الصِّغارُ القَطر الدائمُ، وهو أَرْسخُ المطر نَدًى. انظر **لسان العرب**، (طلل)، جـ ١١ ص ٤٠٥.

[١٩٩] في الأصل: جه.

[٢٠٠] في ب و ط: هركسى.

[٢٠١] في سائر النسخ: منست.

[٢٠٢] في سائر النسخ: هيج.

[٢٠٣] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٢٠٤] في هامش ط: جعلت محققا وثابتا. تَحَقَّقْتُهُ:صرت منه على يقين. انظر **الصحاح**، (حقق)، جـ ٤ ص ١٤٦١.

[٢٠٥] في ب و ش و ط: فإذ.

[٢٠٦] مِثْل قول "أنّ نِعَمَ اللهِ مَجْهُولَةٌ، وَالطِّبَاعَ البَشَرِيَّةَ عَلَى الغَفْلَةِ عَنْهَا مَجْبُولَةٌ، فَإِذَا فَقَدْتُهَا عَرَفْتُ أَنَّ قَدْرَهَا عَظِيمٌ" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٥٢ برواية (نِعَمُ اللهِ مَجْهُولَةٌ، إذا فُقِدَتْ عُرِفَتْ).

[٢٠٧] في أ و ب و ش و ط: وإذ.

[٢٠٨] في هامش ط و ي: فتور قبل النوم. السِّنَةُ: النُّعَاس من غير نوم. انظر **لسان العرب**، (وسن)، جـ ١٣ ص ٤٤٩.

[٢٠٩] قول "سَنَةُ الوَصْلِ سِنَةٌ، سِنَةُ الهَجْرِ سَنَةٌ" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥٩أ.

قدر وصل تو دل[٢١٠] امروز نكو می دانست[٢١١] اگر آن دولتش اين بار[٢١٢] ميسر می شد[٢١٣] [١٢٥أ]

وَإِنِّي لَوْ وَجَدْتُ فِي بَدَنِي طَاقَةً، وَعَنْ غَشْيَةِ المُصِيبَةِ الَّتِي هَدَّتْنِي[٢١٤] إِفَاقَةً، لَصَرَفْتُ عُمْرِي إِلَى خِدْمَتِهِ[٢١٥] اللَّطِيفَةِ، وَأَكْحَلْتُ عَيْنِي بِغُبَارِ عَتَبَتِهِ الشَّرِيفَةِ[٢١٦]، **بيت**[٢١٧]:

ما چشم خويش[٢١٨] روشن ديدن نمی توانيم[٢١٩] تا تو نمی نشينی بر چشم[٢٢٠] روشن ما[٢٢١]

وَالمَرْجُوُّ أَنْ لاَ أَكُونَ مِمَّنْ يُنْسَى فَيُهْمَلُ، أَوْ يُعْرَضُ عَنْهُ فَيُخْذَلُ، أَوْ يُتْرَكُ فِي وَطَنِهِ كَئِيبًا[٢٢٢] ذَلِيلاً، لاَ يَجْمُلُ[٢٢٣] بِهِ قَرِيبًا وَ[٢٢٤] خَلِيلاً، **بيت**:

اگر وظيفهٔ يادت زمان زمان[٢٢٥] نرسد حلاوتی بدل و لذتی بجان نرسد[٢٢٦]

وَإِلَى اللهِ أَتَضَرَّعُ أَنْ لاَ يَحْرُمَنِي مِمَّا نَوَيْتُهُ، وَأَنْ لاَ يُخَيِّبَنِي[٢٢٧] مِمَّا أَضْمَرْتُهُ، وَيَرْزُقَنِي مُشَاهَدَةَ جَمَالِهِ، وَيُوَفِّقَنِي مُطَالَعَةَ كَمَالِهِ، بِرَحْمَتِهِ الوَاسِعَةِ، وَرَأْفَتِهِ السَّابِغَةِ[٢٢٨].

---

[٢١٠] "دل" ليس في ب و ط.

[٢١١] زاد في ب و ط: "دل".

[٢١٢] في ي: اين بارى.

[٢١٣] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ١٤٦.

[٢١٤] في هامش ي: "الهدّ: شكستن و خراب كردن بنارا. مصادر". هَدَّ البِناءَ يَهُدُّه هَدًّا إذا كسره وضَعْضَعَه وهدَّتْه المصيبةُ أي أوهَنَتْ رُكْنه. انظر **لسان العرب**، (هدد)، جـ ٣ ص ٤٣٢.

[٢١٥] في أ و ب و ط: "إلى خذمته " بالذال المعجمة.

[٢١٦] مِثْلُ قولِ "وَأَكْحَلْتُ عَيْنِي بِغُبَارِ عَتَبَتِهِ الشَّرِيفَةِ" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥ب برواية (فأَكْحَلْتُ عَيْنِي بِغُبَارِ خدمتهم).

[٢١٧] في ي: شعر.

[٢١٨] في ي: "خويس" بالسين المهملة.

[٢١٩] في سائر النسخ: نمی توانم.

[٢٢٠] في ي: "بر چسم" بالسين المهملة.

[٢٢١] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٩ برواية (...نمی نشينی در چشم...).

[٢٢٢] في هامش ب: حزينا. وكذا في **الصحاح**، (كأب)، جـ ١ ص ٢٠٧.

[٢٢٣] في هامش ي: من الجميل.

[٢٢٤] زاد في سائر النسخ: "لا ".

[٢٢٥] زاد في ي: "زمان".

[٢٢٦] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١١٤ برواية (اگر وظيفهٔ دردت زمان...).

شعر[٢٢٩]:

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ فِي رَوْضَةِ الْعُلَى وَظِلُّكَ مَمْدُودٌ وَعَيْشُكَ رَافِغ[٢٣٠]

(٥) في الشوق

جَنَابُ[٢٣١] مَجْمَعِ المَكَارِمِ وَالمَعَالِي، وَمَرْجِعِ الأَكَارِمِ وَالأَعَالِي، سُمُوّ سِمَاكِ سَمَاءِ الرِّفْعَةِ[٢٣٢]، عُلُوّ لِوَاءِ[٢٣٣] مَعَالِمِ الرُّتْبَةِ، مُشَيِّد أَرْكَانِ المَبَرَّاتِ، مُسَدِّد جِهَاتِ الحَسَنَاتِ. شَهِدَتْ بِفَضَائِلِ نَفْسِهِ القُدْسِيَّةِ الأَفْئِدَةُ وَالجَوَارِحُ[٢٣٤]، وَشَاهَدَتْ[٢٣٥] فَوَاضِلَهُ الوَافِرَةَ النَّوَاظِرُ[٢٣٦] اللَّوَامِحُ، وَرَكَضَتْ[٢٣٧] فِي مَيْدَانِ[٢٣٨] جُودِهِ[٢٣٩] الآمَالُ الطَّوَامِحُ[٢٤٠]، وَرَحُبَتْ[٢٤١] بَيْدَاءُ[٢٤٢] نَعْمَائِهِ فَعَمَّتْ كُلَّ سَارٍ وسَارِحٍ[٢٤٣]،

شعر:

---

[٢٢٧] في ي: وأن لا يُجَنِّبني. وفي هامش ب: يحرمني، وفي هامش ط: الخيبة الخسران. خَيَّبَه اللّه: حَرَمَه. انظر **لسان العرب**، (خيب)، جـ ١ ص ٣٦٨.

[٢٢٨] في ي: السايغة. وفي هامش الأصل: تامة. شيء سابغٌ: أي كامِلٌ وافٍ. انظر **لسان العرب**، (سبغ)، جـ ٨ ص ٤٣٢.

[٢٢٩] في الأصل: بيت.

[٢٣٠] في الأصل وسائر النسخ: "رافع" بالعين المهملة. عيشٌ رافِغٌ: واسعٌ طيِّبٌ. انظر **الصحاح**، (رفغ)، جـ ٤ ص ١٣٢٠. ولم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٢٣١] في هامش ي: جناب: پيرامن سراى. الجَنابُ، بالفتح: النّاحِيةُ والفِناءُ وما قَرُبَ مِن مَحِلَّةِ القوْمِ، والجمع أَجْنِبةٌ. انظر **لسان العرب**، (جنب)، جـ ١ ص ٢٧٩.

[٢٣٢] في ش: سمو سماء سماك الرقعة.

[٢٣٣] في ش: علو علاء.

[٢٣٤] في ش: والجوارج، وفي هامش ب: أي الألسن. جَوارِحُ الإنسان: أَعضاؤُه وعَوامِلُ جسده كيديه ورجليه، واحدتها جارحة. انظر **لسان العرب**، (جرح)، جـ ٢ ص ٤٢٣.

[٢٣٥] ضبط في ب: "وشاهَدْت"

[٢٣٦] في ش: "النواطر" بالطاء المهملة.

[٢٣٧] في هامش ب و ط: تاخت. رَكَضَ الرجلُ إذا فَرَّ وعَدا. انظر **لسان العرب**، (ركض)، جـ ٧ ص ١٥٩.

[٢٣٨] في ب: في ميدار.

[٢٣٩] في ي: وجوه.

[٢٤٠] في هامش ب و ط: نواظر.

[٢٤١] في هامش ب و ط و ي: وسعت. رَحُبَ الشيءُ رُحْباً ورَحابةً: اتَّسَعَ. انظر **لسان العرب**، (رحب)، جـ ١ ص ٤١٣.

[٢٤٢] في هامش ب: صحراء. البَيْدَاءُ: المفازة، والجمع بِيدٌ. انظر **الصحاح**، (بيد)، جـ ٢ ص ٤٥٠.

[٢٤٣] في هامش ب: مرسل.

هُوَ الْبَحْرُ مِنْ أَيِّ النَّوَاحِي[٢٤٤] أَتَيْتَهُ فَلُجَّتُهُ الْمَعْرُوفُ وَالْبِرُّ[٢٤٥] سَاحِلُهْ[٢٤٦]

أَسْعَدَ[٢٤٧] اللهُ بِغُرَّةِ وَجْهِهِ[٢٤٨] الأَيَّامَ، وزَيَّنَ بِبَقَائِهِ الأَعْوَامَ.

وَبَعْدُ فَإِنِّي مُذ ابْتُلِيتُ بِمُفَارَقَةِ [١٢٥ب] جَنَابِهِ، وحُرِمْتُ عَنْ شَرِيفِ مُفَاوَضَتِهِ[٢٤٩] وَكَرِيمِ خِطَابِهِ، مَا[٢٥٠] أَصْغَيْتُ[٢٥١] إِلاَّ إِلَى أَخْبَارِهِ، وَمَا أَبْصَرْتُ إِلاَّ[٢٥٢] مَوَاقِعَ آثَارِهِ، وَمَا نَطَقْتُ إِلاَّ بِذِكْرِ فَضَائِلِهِ وَمَوَائِدِهِ[٢٥٣]، وَمَا عَنَيْتُ[٢٥٤] إِلاَّ الْمُعَاوَدَةَ إِلَى فَرَائِدِ فَوَائِدِهِ، **بيت:**

فكر تو ميكنم[٢٥٥] در آن دم كه خامشيم ذكر تو ميكنم[٢٥٦] در[٢٥٧] آن دم كه ناطقيم[٢٥٨]

---

[٢٤٤] في هامش ب: جوانب. النَّاحِيةُ من كل شيء: جانبه. والناحية: واحدة النَّواحي. انظر **لسان العرب**، (نحا)، جـ ١٥ ص ٣١٣.

[٢٤٥] في هامش ي: إحسان. البِرُّ: اللطف، وفِعْلُ كل خير من أَي ضَرْبٍ كان، و الإِكرامُ. انظر **لسان العرب**، (برر)، جـ ٤ ص ٥٤.

[٢٤٦] هذا البيت لأبي تمام. انظر **ديوانه**، دار المعارف، القاهرة ١٩٥١، جـ ٣ ص ٢٩، وروايته: (هو اليم...والجود ساحله). وهو ينسب إلى أبي تمام أيضا في **ديوان المعاني**، جـ ١ ص ٢٧؛ **المنتظَم في تاريخ الملوك والأمم**، جـ ١١ ص ١٣٦؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٢ ص ٢٢ برواية (...والجود ساحله). وهو بدون نسبة في **المحاسن والمساوئ**، ص ٢٤٠برواية (...والجود ساحله)؛ **مفتاح العلوم**، ص ٩٦ بنفس الرواية كما في المتن.

أبو تمام: هو حبيب بن أوس بن الحارث الطائي، أبو تمام: الشاعر، الأديب. أحد أمراء البيان. ولد في جاسم ورحل إلى مصر، واستقدمه المعتصم إلى بغداد، فأجازه وقدمه على شعراء وقته فأقام في العراق. ثم ولي بريد الموصل، فلم يتم سنتين حتى توفي بها سنة ٨٤٦/٢٣١. في شعره قوة وجزالة. واختلف في التفضيل بينه وبين المتنبي والبحتري. له "ديوان شعر—ط". انظر **تاريخ بغداد**، جـ ٨ ص ٢٤٨-٢٥٣؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٢ ص ١١-٢٦؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٣٨-٤٣؛ **شذرات الذهب** لابن العِماد، المكتبة التجارية للطباعة، بيروت بدون تاريخ، جـ ٢ ص ٧٢-٧٤؛ **خزانة الأدب**، جـ ١ ص ٣٥٦-٣٥٧؛ **الذريعة**، جـ ٩/١ ص ٣٨-٣٩. وقابل **الأعلام**، جـ ٢ ص ١٧٠-١٧١.

[٢٤٧] في ي: أسعده.

[٢٤٨] في ش: وجه.

[٢٤٩] في ي: معاوضته.

[٢٥٠] في هامش ب: نفي.

[٢٥١] في هامش ب: سمعت. أَصْغَيْتُ إلى فلانٍ: إذا مِلْت بسَمْعك نحوَه. انظر **لسان العرب**، (صغا)، جـ ١٤ ص ٤٦١.

[٢٥٢] زاد في سائر النسخ: "إلى".

[٢٥٣] في ب و ش و ط: وعوائده، وفي هامش ي: بمعنى نعمه. المائِدةُ: الطعام نَفْسُه وإِن لم يكن هناك خِوانٌ؛ هي نفس الخِوان، ولا تسمى مائدة حتى يكون عليها طعام وإِلا فهي خِوان. انظر **لسان العرب**، (ميد)، جـ ٣ ص ٤١١.

[٢٥٤] في ش: وما تمنيتُ، وفي هامش ب: قصدت. وكذا في **لسان العرب**، (عنا)، جـ ١٥ ص ١٠٥.

[٢٥٥] في ش: ميكنيم.

[٢٥٦] في ب و ش و ط: ميكنيم.

[٢٥٧] في الأصل: دار.

وَلَوْلاَ مُعَاوَقَةُ تَصَارِيفِ الزَّمَانِ، وَمُزَاحَمَةُ تَكَالِيفِ الحَدَثَانِ، وَتَعَاقُبُ الخُطُوبِ[٢٥٩] المُلِمَّةِ، وَتَتَابُعُ الكُرُوبِ المُدْلَهِمَّةِ[٢٦٠]، أَوْ[٢٦١] لَوْلا[٢٦٢] مَظِنَّةُ شَوْبِ التَّصَنُّعِ[٢٦٣] فِي سَاحَةِ الفَخَامَةِ[٢٦٤]، وَمَئِنَّةُ اعْتِرَاءِ[٢٦٥] التَّصْدِيعِ وَالسَّآمَةِ، **بيت:**

بوقت خويش برد خجلت أز گران خويش سرى كه سايه بر آن خاك آستان انداخت[٢٦٦]

لَمَا كُنْتُ جَلِيسَ بَيْتِي، وَلاَ قَائِلاً لَيْتِي لَيْتِي، **بيت:**

زحمت[٢٦٧] آن در مده اى سر كه از ما دوسترا اين گران بس كه جان بر آستان خدمتت[٢٦٨]

وَ[٢٦٩] رَافَقْتُ[٢٧٠] المُقْبِلِينَ[٢٧١] عَلَى تَقْبِيلِ[٢٧٢] عَقْوَةِ[٢٧٣] المَوْلَى، وَمَا فَارَقْتُ عَنْ حَرِيمِ الحَرَمِ العَلِيِّ الأَعْلَى، **بيت:**

جان از سركوى تو ندارد سر پرواز مرغى كه چمن يافت نجويد[٢٧٤] طيرانرا[٢٧٥]

---

[٢٥٨] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٢٥٣ برواية (فكر تو ميكنيم و در آن دم كه خاستيم ذكر تو ميكنيم زمانى كه ناطقيم).

[٢٥٩] في ش: وتعاقب الخطوة، وفي هامش ب و ي: أمور.

[٢٦٠] في هامش ط و ي: مظلمة. وكذا في **لسان العرب**، (دلهم)، جـ ١٢ ص ٢٠٦.

[٢٦١] في ش و ط: و.

[٢٦٢] في ي: أو لا.

[٢٦٣] في ي: التضيع.

[٢٦٤] في ش: "الفحامة" بالحاء المهملة.

[٢٦٥] في هامش الأصل: عروض. اعْتَراني: غَشِيَني وأَصابَني. انظر **لسان العرب**، (عرا)، جـ ١٥ ص ٤٤.

[٢٦٦] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٨٧ برواية (بوقت بوس برد...).

[٢٦٧] في ب و ش: زحمتى.

[٢٦٨] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٤٩ برواية (...كه خاك دوست را...جان در آستان خدمتست).

[٢٦٩] "لما كنت جليس بيتي...جان بر آستان خذمتت و" ليس في ي.

[٢٧٠] في ي: رافعت.

[٢٧١] في هامش ب: متوجهين. وكذا في **لسان العرب**، (قبل)، جـ ١١ ص ٥٣٧.

[٢٧٢] في هامش ب: من القبلة بوسه. القُبْلة : اللَّثمة معروفة، والجمع القُبَل وفعله التَّقْبِيل. انظر **لسان العرب**، (قبل)، جـ ١١ ص ٥٤٤.

[٢٧٣] في هامش ب: عتبة. العَقْوةُ: الساحة وما حوْلَ الدارِ والمَحَلَّة، وجمعُهما عِقاءٌ. وعَقْوَةُ الدار: ساحَتُها. انظر **لسان العرب**، (عقا)، جـ ١٥ ص ٧٩.

وَإِلَى اللهِ أَتَضَرَّعُ أَنْ يُمَتِّعَنِي بِحَلاَوَةِ[٢٧٦] لِقَائِهِ وَبَقَائِهِ، وَيَسْقِيَ ظَمَاءَ[٢٧٧] الشَّوْقِ بِزُلاَلِ[٢٧٨] أُنْسِ الْتِقَائِهِ، **بيت:**

گر بر درَت می سودمی رخسار گرد[٢٧٩] آلود را[٢٨٠] آسوده خاطر کردمی[٢٨١] این جان غم فرسود را[٢٨٢]

شعر:

بَقِيتَ مَدَى[٢٨٣] الأَيَّامِ فِي رَوْضِ دَوْلَةٍ شَآبِيبُ نُعْمَاهَا عَلَيْكَ تَفِيضُ[٢٨٤]

(٦) فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ [١٢٦أ]

شَمْسُ مَطَالِعِ الإِقْبَالِ، بَدْرُ طَوَالِعِ الآمَالِ، مَنْشَأُ دُرَرِ الفَوَاضِلِ، مُنْشِئُ غُرَرِ الفَضَائِلِ، مَطْمَحُ أَنْظَارِ أَمَاثِلِ[٢٨٥] العُلَمَاءِ[٢٨٦]، مَطْرَحُ رِحَالِ قَوَافِلِ[٢٨٧] الفُضَلاَءِ[٢٨٨]، عَقَّادُ أَلْوِيَةِ[٢٨٩] السَّطَوَاتِ، رَفَّاعُ أَبْنِيَةِ الخَيْرَاتِ. اشْتَهَرَ[٢٩٠] بِمَآثِرَ حَسُنَتْ آثارُها لَدَى ﴿أُولِي الأَبْصَارِ﴾[٢٩١] والبَصَائِرِ[٢٩٢]، ومَفَاخِرَ

---

[٢٧٤] في ي: نخواهد.

[٢٧٥] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٥.

[٢٧٦] في ش: أن يمتع بحلاوة.

[٢٧٧] في ب و ط: ظميء.

[٢٧٨] في ب و ط: زلال.

[٢٧٩] "رخسار گرد" ليس في ي.

[٢٨٠] في ي: آلوده را

[٢٨١] في ب: كردى.

[٢٨٢] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٩ برواية (گر بر در او می سودمی...).

[٢٨٣] في هامش ي: غاية.

[٢٨٤] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٢٨٥] في هامش ب: أفاضل. الأَمْثَلُ: الأَفْضَلُ، وهو من أَماثِلِهم وذَوِي مَثَالَتِهم. يقال: فلان أَمْثَلُ من فلان أَي أَفضل منه. انظر **لسان العرب**، (مثل)، جـ ١١ ص ٦١٣.

[٢٨٦] في ب و ش و ي: "العلما" بدون همزة.

[٢٨٧] في سائر النسخ: فضائل.

[٢٨٨] في أ و ب و ط: "الفضلا" بدون همزة. قول "مَطْمَحُ أَنْظَارِ أَمَاثِلِ العُلَمَاءِ، مَطْرَحُ رِحَالِ قَوَافِلِ الفُضَلاءِ" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٥٣ برواية (مَطْمَح نظرِ آمالِ اكابر گيتی و مَطْرَح رِحَالِ رجال اماثل عالم).

[٢٨٩] في هامش ب: أعلام. وكذا في **لسان العرب**، (لوي)، جـ ١٥ ص ٢٦٦.

[٢٩٠] ي: اشتهرت.

فَخُرَتْ[٢٩٣] بها الكِرَامُ، فَخَرَّتْ[٢٩٤] بِهَا[٢٩٥] الصِّغَارُ[٢٩٦] وَالكِبَارُ، فَاحَ طِيبُ لُطْفِهِ فِي مَشَامِّ الوَرَى، وَسَرَى نَسِيمُ كَرَمِهِ فِي مَسَامِّ القُوَى، يَحْوِي مَرَاتِبَ الكَمَال[٢٩٧] عُلْيَاهَا وَقُصْيَاهَا[٢٩٨]، يُعْطِي وَظَائِفَ النَّوَالِ حُسْنَاهَا وَعُظْمَاهَا[٢٩٩]، **شعر**[٣٠٠]:

كَهْفُ[٣٠١] الْعِبَادِ صَغِيرِهِمْ وَكَبِيرِهِمْ شَرَفُ الْبِلاَدِ قَرِيبِهَا وَبَعِيدِهَا[٣٠٢]

لاَ زَالَ فِي دَوْلَةٍ مُؤَيَّدَةٍ، وَبَسْطَةٍ[٣٠٣] مُؤَبَّدَةٍ، وَشَوْكَةٍ مُخَلَّدَةٍ، وَرِفْعَةٍ مَكِينَةٍ[٣٠٤] الأَقْدَارِ، وَمُكْنَةٍ[٣٠٥] رَفِيعَةٍ فِي المِقْدَارِ.

بَعْدَ إِتْحَافِ تُحَفِ الأَدْعِيَةِ المُنَوَّرَةِ بِنُورِ الإِخْلاَصِ العَنْبَرِيِّ[٣٠٦] النَّسِيمِ، وَإِثْرَ[٣٠٧] إِهْدَاءِ هَدَايَا الأَثْنِيَةِ المُعَطَّرَةِ بِصَفَاءِ الاِخْتِصَاصِ العَبْهَرِيِّ[٣٠٨] الشَّمِيمِ، **بيت**[٣٠٩]:

درون خلوت خاطر تويى محرم تو ميدانى كه شوق آرزومندى ز تو از حد برون دارم[٣١٠]

---

[٢٩١] سورة آل عمران، ١٣/٣؛ سورة النور، ٤٤/٢٤؛ سورة الحشر، ٢/٥٩.

[٢٩٢] في سائر النسخ: البصائر والأبصار.

[٢٩٣] في ش: "فحرت" بالحاء المهملة.

[٢٩٤] في هامش ب: خَرَّتْ: سقطت، وفي هامش ط: سقطت. وكذا في **لسان العرب**، (خرر)، جـ ٤ ص ٢٣٥.

[٢٩٥] في ب و ش و ط: لها.

[٢٩٦] في ط: الصغائر.

[٢٩٧] في ي: الكمالات.

[٢٩٨] في ي: وقصواها.

[٢٩٩] ش و ي: وعظمها.

[٣٠٠] ليست كلمة "شعر" في ي.

[٣٠١] في هامش ي: ملجأ. وكذا في **لسان العرب**، (كهف)، جـ ٩ ص ٣١٠.

[٣٠٢] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٣٠٣] "بسطة" ليس في ش.

[٣٠٤] في ب و ي: مكنية، وفي هامش ي: ثابتة.

[٣٠٥] في ي: الأقدام ومكتة.

[٣٠٦] في أ و ش و ي: العنبر.

[٣٠٧] "إثر" ليس في ب و ط.

[٣٠٨] في ي: العبهر.

[٣٠٩] قد ورد هذا البيت (درون خلوت...) في سائر النسخ بعد البيت التالي(بقلم صورت...).

بيت:

بقلم صورت[٣١١] اخلاص نوشتن چه ضرورت[٣١٢] چون ضمير تو بود واقف اسرار ضميرم[٣١٣]

يُنْهَى أَنَّ الْمُحِبَّ يَدْعُو لَهُ وَيُثْنِي عَلَيْهِ فِي الغَدَايَا وَالعَشَايَا، مُوَجِّهًا وَجْهَ الخَاطِرِ نَحْوَ خِزَانَةِ الرَّبِّ ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ[٣١٤]﴾[٣١٥] العَطَايَا، وَبَيْنَ أَثْنَاءِ الثَّنَاءِ آنَسَهُ[٣١٦] خَيْرُ خَبَرٍ تَوَشَّحَ[٣١٧] بِهِ الصَّدْرُ انْشِرَاحًا وَحُبُورًا، وَأَحْسَنُ حَدِيثٍ تَرَشَّحَ[٣١٨] بِهِ الرُّوحُ غِبْطَةً وَسُرُورًا، بِأَنْ تَوَّجَهُ اللهُ [١٢٦ب] بِتَاجِ الكَرَامَةِ، وَعَمَّمَهُ بِعِمَامَةِ[٣١٩] الفَخَامَةِ، رَفَعَهُ عَلَى المَدْحِ بِالعِزِّ وَالجَلَالِ، وَنَصَبَهُ عَلَى التَّمْيِيزِ[٣٢٠] بَيْنَ رُتَبِ أَهْلِ الكَمَالِ، قُلْتُ: الرَّاحَةُ[٣٢١] مِنْ رَاحَتِهِ[٣٢٢] وَالفَضْلُ مِنْ إِفْضَالِهِ والإِقْبَالُ[٣٢٣] مِنْ إِقْبَالِهِ[٣٢٤]، فَحَمِدْتُ اللهَ حَمْدًا يَرْتَبِطُ بِهِ أَصْنَافُ عَتِيدِ[٣٢٥] إِنْعَامِهِ، وَيَمْتَرِي[٣٢٦] أَخْلَافَ[٣٢٧] مَزِيدِ[٣٢٨] إِحْسَانِهِ[٣٢٩].

---

[٣١٠] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٢٥٦.

[٣١١] في الأصل و ي: "صورة" بالتاء المستديرة.

[٣١٢] في ب: ضرورست.

[٣١٣] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٢٨٢.

[٣١٤] في ي: مفاتيح.

[٣١٥] سورة الأنعام، ٥٩/٦.

[٣١٦] في ي: أنّه.

[٣١٧] في ب و ش و ط: يوشح.

[٣١٨] في سائر النسخ: يرشح.

[٣١٩] في الأصل: بعامة.

[٣٢٠] في ب و ط: على التميز.

[٣٢١] في هامش ط: مصدر. الراحة: وِجْدَانُك الفَرْجَة بعد الكُرْبَة، وضِدُّ التعب. انظر **لسان العرب**، (روح)، جـ ٢ ص ٤٥٩، ٤٦١.

[٣٢٢] في هامش الأصل و ط: كفه، وفي هامش ب: كف. وكذا في **لسان العرب**، (روح)، جـ ٢ ص ٤٦١.

[٣٢٣] في هامش ب و ط: دولة، وفي هامش ي: توجه السعادة. الإِقْبال : نقيض الإِدْبار. انظر **لسان العرب**، (قبل)، جـ ١١ ص ٥٣٨.

[٣٢٤] في هامش ب و ط و ي: توجه. وكذا في **لسان العرب**، (قبل)، جـ ١١ ص ٥٣٧.

[٣٢٥] في هامش ب و ط: حاضر. وكذا في **لسان العرب**، (عتد)، جـ ٣ ص ٢٧٩.

[٣٢٦] في هامش ط و ي: مى دوشد. امْتَراه: استخرجه. والريح تَمْري السحاب وتَمْتَريه: تستخرجه وتَسْتَدِرُّه. انظر **لسان العرب**، (مرا)، جـ ١٥ ص ٢٧٧.

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الدَّهْرِ فِي الْعِزِّ فَرْدًا عَدِيمَ الشبهِ مَفْقُودَ الْمِثَال[٣٣٠]

(٧) في الشوق

قطعة[٣٣١]:

أَحِنُّ حَنِينًا يَبْتَلِينِي[٣٣٢] بِزَفْرَةٍ إِذَا صَعُدَتْ يَزْدَادُ نَائِرَةُ الْوَجْد

وَأَشْتَاقُ كَالنَّجْدِيِّ[٣٣٣] حِينَ تَطَلَّعَتْ عَلَى لَمَعَاتِ النَّجْدِ[٣٣٤] زَائِرَةُ النَّجْد[٣٣٥]

﴿اللهُ يَعْلَمُ﴾[٣٣٦] وَ﴿كَفَى بِهِ شَهِيدًا﴾[٣٣٧] أَنَّ تَوَقُّدَ قَلْبِي مِنْ تَفَقُّدِ أُذُنِي، اسْتِمَاعَ فَرَائِدِهِ الْمَبْسُوطَةِ بسْطًا فَبسْطًا، وَمِنْ إِسْقَاطِهَا اليَوْمَ عَيْنَايَ سِمْطًا[٣٣٨] فَسِمْطًا[٣٣٩]، وخَيْبَةَ[٣٤٠] ذِهْنِي[٣٤١] مِنَ

---

[٣٢٧] في هامش ط: جمع خلف. هو الثدي. الأَخْلافُ: جمع خِلْف، بالكسر، وهو الضرع لكل ذات خُفّ وظِلْفٍ. انظر **لسان العرب**، (خلف)، جـ ٩ ص ٩٢.

[٣٢٨] ط: من يد.

[٣٢٩] قول "فَحَمِدْتُ اللهَ حَمْدًا يَرْتَبِطُ بِهِ أَصْنَافُ عَتِيدِ إِنْعَامِهِ، وَيَمْتَرِي أَخْلَافَ مَزِيدِ إِحْسَانِهِ" متعلق بقول (الحمد لله حمدًا يَمْتَرِي المَزيدَ وشُكْرًا يَرْتَبِطُ العَتِيدَ) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٨.

[٣٣٠] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٣٣١] في ي: شعر. وليست كلمة "قطعة" في ب و ش و ط.

[٣٣٢] في ب: يبتلني.

[٣٣٣] في ش و ي: واشتياق كالنجد.

[٣٣٤] النجد: هو صقعٌ واسع من وراء عُمان. انظر **معجم البلدان**، جـ ٥ ص ٢٦١-٢٦٥. وراجع **خريدة العجائب**، ص ٧٧.

[٣٣٥] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٣٣٦] سورة البقرة، ٢١٦/٢، ٢٢٠، ٢٣٢؛ سورة آل عمران، ٦٦/٣؛ سورة المائدة، ٩٩/٥؛ سورة الأنفال، ٦٠/٨؛ سورة التوبة، ٤٢/٩؛ سورة الرعد، ٨/١٣؛ سورة النحل، ١٩/١٦؛ سورة النور، ١٩/٢٤، ٢٩؛ سورة العنكبوت، ٤٥/٢٩؛ سورة الأحزاب، ٥١/٣٣؛ سورة محمد، ١٩/٤٧، ٢٦، ٣٠، سورة الحجرات، ١٦/٤٩؛ سورة المنافقين، ١/٦٣.

[٣٣٧] سورة الأحقاف، ٨/٤٦.

[٣٣٨] في هامش ب و ط: خيط فيه در. السِّمْطُ: الخَيْطُ ما دام فيه الخَرَزُ، وجمعه سُموطٌ. انظر **لسان العرب**، (سمط)، جـ ٧ ص ٣٢٢.

[٣٣٩] قول "وَمِنْ إِسْقَاطِهَا اليَوْمَ عَيْنَايَ سِمْطًا فَسِمْطًا" متعلق بقول (هذه أَسْقَطْتُها سِمْطَيْنِ سِمْطَيْنِ من عَيْنَيَّ) في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ١٢ب.

الإغْتِرَافِ[٣٤٢] مِنْ بَحْرِ مَنْقَبَتِهِ[٣٤٣] الفَائِضَةِ تَيَّارُهَا[٣٤٤]، وَالإجْتِنَاءِ[٣٤٥] عَنْ حَدِيقَةِ[٣٤٦] مَأْثُرَتِهِ البَالِغَةِ ثِمَارُهَا، لَقَدْ بَلَغَ[٣٤٧] مَبْلَغًا يَعْجُزُ[٣٤٨] عَنْ دَوْرَةِ[٣٤٩] دَائِرَتِهِ فِرْجَارُ[٣٥٠] الوَهْمِ، وَيَضِيقُ عَنْ إِحَاطَتِهِ نِطَاقُ البَيَانِ وَالفَهْمِ، فَلَمْ أَصْبَحْ فِي كُلْبَةِ[٣٥١] الكُرْبَةِ[٣٥٢] وَالكَآبَةِ[٣٥٣] وَزَاوِيَةِ الحَسْرَةِ وَالسَّآمَةِ إلاَّ كَفَائِزٍ بِيَوْمِ الوِصَالِ[٣٥٤] يَهْجُرُهُ حَبِيبُهُ[٣٥٥]، أَوْ كَمُبْتَلًى بِدَاءٍ عُضَالٍ[٣٥٦] يَرْحَلُ[٣٥٧] عَنْهُ طَبِيبُهُ[٣٥٨]، **بيت:**

تا چرا در تب هجران تو ام[٣٥٩] زنده هنوز تن رنجور من از خجلت آن در عرقست[٣٦٠]

أَوْ كَغَنِيٍّ يَفْقِدُ طَرِيفَهُ[٣٦١] وَتَالِدَهُ[٣٦٢] أَوْ كَصَبِيٍّ لاَ يَجِدُ شَفِيقَهُ وَوَالِدَهُ، أَوْ كَهَرِمٍ يَذْكُرُ أَوَانَ[٣٦٣] شَبَابِهِ فَيَكْتَئِبُ[٣٦٤]، أَوْ كَمَخْمُورٍ يَخْلُو[٣٦٥] أَوَانِي[٣٦٦] شَرَابِه فَيَضْطَرِبُ، **بيت:**

---

[٣٤٠] في هامش ط: خسران، وفي هامش ب: عطف على توقد. الخَيْبَة: الحِرْمانُ والخُسْران. انظر **لسان العرب**، (خيب)، جـ ١ ص ٣٦٨.

[٣٤١] في ي: اذس.

[٣٤٢] في ب: "الاعتراف" بالعين المهملة.

[٣٤٣] في هامش ط : هنر. المَنْقَبة: كَرَمُ الفِعْل وضِدُّ المَثْلَبَةِ، والجمع مَنَاقِبُ. انظر **لسان العرب**، (نقب)، جـ ١ ص ٧٦٨.

[٣٤٤] في هامش ب و ط: أمواج. التَّيَّار: الموج. انظر **لسان العرب**، (تير)، جـ ٤ ص ٩٧.

[٣٤٥] في هامش ي: درمك. جَنَيْتُ الثَّمَرَةَ أَجْنِيها جَنىً واجْتَنَيْتُها بمعنىً. انظر **لسان العرب**، (جني)، جـ ١٤ ص ١٥٥.

[٣٤٦] ليس "حديقة" في ش.

[٣٤٧] في هامش ش و ط: خبر أنّ.

[٣٤٨] في ي: تعجر.

[٣٤٩] في الأصل: عن دروة.

[٣٥٠] في هامش ب و ط: پركال.

[٣٥١] في هامش ب و ط: زاوية، وفي هامش ي: دكان.

[٣٥٢] في هامش ي: غصّة. الكُرْبَةُ، بالضم: الغمّ الذي يأخذ بالنفس. انظر **الصحاح**، (كرب)، جـ ١ ص ٢١١.

[٣٥٣] ليس "والكآبة" في ش. وفي هامش ب: حزن، وفي هامش ي: زحمة. الكآبةُ: سُوءُ الحالِ، والانكِسارُ من الحُزن. انظر **لسان العرب**، (كأب)، جـ ١ ص ٦٩٤.

[٣٥٤] في ب و ط: بيوم وصال.

[٣٥٥] في ي: يهجر حبيبه.

[٣٥٦] في هامش ب و ط: دشوار. داءٌ عُضالٌ: شديدٌ أعيا الأطباء. انظر **الصحاح**، (عضل)، جـ ٥ ص ١٧٦٦.

[٣٥٧] في هامش ي: يعجز.

[٣٥٨] في ب و ط: طيبه.

[٣٥٩] في سائر النسخ: توم.

[٣٦٠] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٣٣ برواية (...در شب هجران...).

هجران كه جان برد و تنم [١٢٧أ] با خاك يكسان ميكند هم ميبرد[٣٦٧] نقد[٣٦٨] دكان هم خانه ويران ميكند[٣٦٩]

هَذَا بَابٌ لَوْ تَصَدَّيْتُ لِنَيْلِ غَايَتِهِ بِأَنْوَاعِ التَّشْبِيهَاتِ[٣٧٠] البَدِيعةِ، وتَشَبَّثْتُ[٣٧١] بِـذَيْلِ رِوايتـه بِأَصْنافِ التقريراتِ الغَرِيبةِ، لَتَقَاصَرَ[٣٧٢] الإِطْنَابُ عَنْ إِدْرَاكِ فُصُولِهِ، وَلَمْ يُحِطِ الإِسْهَابُ[٣٧٣] بِتَعْـدَادِ فُرُوعِهِ وَأُصُولِهِ.

فَالأَوْلَى بِالعَبْدِ الأَقَلِّ[٣٧٤] أَنْ لاَ يُزَاحِمَ بِتَصْدِيعِ الجَنَابِ الأَعْلَى، وَيَسْأَلَ اللهَ اسْـتِدَامَةَ[٣٧٥] بَقَـاءِ المَوْلَى، أَبْقَاهُ اللهُ ظِلاً ظَلِيلاً عَلَى المُرْتَجِعِينَ إِلَى ذُرَاهُ[٣٧٦]، وَرَوْضًا أَرِيضًا[٣٧٧] لِلْمُنْتَجِعِينَ[٣٧٨] بِحِمَاهُ[٣٧٩]، وَمَتَّعَنَا[٣٨٠] بِطُولِ بَقَائِهِ، وَرَزَقَنَا عَنْ قَرِيبٍ كَرِيمَ لِقَائِهِ.

---

[٣٦١] في هامش ط و ي: مال نو. والطَّرِيفُ من المال: المُسْتَحْدث، وهو خِلافُ التَّالِد والتَّلِيدِ، والطريفُ: ما اسْتَحْدَثْت من المالِ. انظر **لسان العرب**، (طرف)، جـ ٩ ص ٢١٤.

[٣٦٢] في هامش ط و ي: مال كهنه. التالد: المال القديم الأَصلِيُّ الذي وُلد عندك، وهو نقيض الطارف. انظر **لسان العرب**، (تلد)، جـ ٣ ص ٩٩.

[٣٦٣] في هامش ب و ط: وقت. الأَوانُ: الحينُ والزمانُ. انظر **لسان العرب**، (أون)، جـ ١٣ ص ٣٩.

[٣٦٤] في هامش ط و ي: يحزن. وكذا في **لسان العرب**، (كأب)، جـ ١ ص ٦٩٤.

[٣٦٥] في ب: نحلو.

[٣٦٦] في هامش ش و ط: جمع آنية، وفي هامش ب و ي: ظروف. الإِناءُ: معروف، وجمعه آنِيَةٌ، وجمع الآنِيَةِ الأَوَانِي. انظر **الصحاح**، (أنا)، جـ ٦ ص ٢٢٧٤.

[٣٦٧] في ش: هم من برد.

[٣٦٨] زاد في ب و ط: "و".

[٣٦٩] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٣٧٠] في الأصل: الشبهيات.

[٣٧١] في ب: وتشبَّتْ.

[٣٧٢] في ي: يتقاصر.

[٣٧٣] في ي: الاسهام، وفي هامش ب: إطناب. أَسْهَب الرجلُ: أَكثرَ الكلام. انظر **لسان العرب**، (سهب)، جـ ١ ص ٤٧٥.

[٣٧٤] في هامش ي: فقير. وكذا في **لسان العرب**، (قلل)، جـ ١١ ص ٥٦٤.

[٣٧٥] في ي: استدام.

[٣٧٦] في هامش ط: أعلى، وفي هامش ي: منـزل عالي. ذِرْوَةُ كلِّ شَيءٍ وذُرْوَتُه: أَعْلاهُ، والجَمْع الذُّرَى بالضم. انظر **لسان العرب**، (ذرا)، جـ ١٤ ص ٢٨٤.

[٣٧٧] في هامش ط: تازه. رَوْضةٌ أَرِيضةٌ: لَيِّنةُ المَوْطِئ. انظر **لسان العرب**، (أرض)، جـ ٧ ص ١١٤.

[٣٧٨] في الأصل: "المنتجغين" بالغين المعجمة، وفي هامش ب و ي: منتسبين. انْتَجَعْنا فلاناً إِذا أَتيناه نطلُبُ مَعْرُوفه. انظر **لسان العرب**، (نجع)، جـ ٨ ص ٣٤٧.

بيت[٣٨١]:

بَقِيتَ مَدَى الأَيَّامِ فِي ظِلِّ دَوْلَةٍ يَدُومُ وَعَيْش مُسْتَطَاب وَمُنْعم[٣٨٢]

(٨) فِي الشَّوْقِ

تَحِيَّةٌ بِعَيْنِ صَفَائِهَا اخْضَرَّتْ رِيَاضُ الإِفْضَالِ، وَبِنَسِيمِ خُلُوصِهَا ازْهَرَّتْ أَزْهَارُ الإِقْبَالِ، بِحَضْرَةِ مَنْ خَصَّهُ اللهُ[٣٨٣] بِالنَّفْسِ القُدْسِيَّةِ، وَالفَضَائِلِ الإِنْسِيَّةِ وَالرَّوِيَّةِ الوَقَّادَةِ، وَالبَصِيرَةِ النَّقَّادَةِ[٣٨٤]، وَالمَلَكَاتِ المَلِكِيَّةِ، وَالكَمَالاَتِ المَلَكِيَّةِ، وَالسَّعَادَاتِ العَلِيَّةِ، وَالهِدَايَاتِ[٣٨٥] البَهِيَّةِ، وَالكَرَامَاتِ الرَّضِيَّةِ، وَالسِّيَادَاتِ الجَلِيَّةِ، وَالعِنَايَاتِ السَّنِيَّةِ، جَلَّ فَضَاءُ[٣٨٦] مَحْمَدَتِهِ عَنْ مُرُورِ ظُهُورِ[٣٨٧] الأفْهَامِ، وَزَلَّ عَنْ سُلُوكِ مَيْدَانِ[٣٨٨] مِدْحَتِهِ أَقْدَامُ، الحِجَى[٣٨٩] وَالأَوْهَامِ، **شعر**:

لاَ يُدْرِكُ الْوَاصِفُ الْمُطْرِي[٣٩٠] خَصَائِصَهُ وَإِنْ يَكُ سَابِقًا فِي كُلِّ مَا وَصَفَا[٣٩١]

---

[٣٧٩] في هامش ب و ط و ي: منـــزل. الحِمَى: موضع فيه كَلأٌ يُحْمَى من الناس أن يُرْعى. انظر **لسان العرب**، (حما)، جـــ ١٤ ص ١٩٩.

[٣٨٠] في ي: ومتَّعناه.

[٣٨١] في سائر النسخ: شعر.

[٣٨٢] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٣٨٣] زاد في ي: "تع".

[٣٨٤] في ب و ط: النعادة.

[٣٨٥] في ب و ط: والهديات.

[٣٨٦] في ش: قضاء.

[٣٨٧] في ي: طيور.

[٣٨٨] ضبط في الأصل و ط: "مِيدان".

[٣٨٩] في هامش ب و ط: عقل، وفي هامش ي: خرد. الحِجَا: العقل والفِطْنة، والجمع أَحْجاءٌ. انظر **لسان العرب**، (حجا)، جـــ ١٤ ص ١٦٥.

[٣٩٠] في هامش ب: مادح مبالغة، وفي هامش ط: مادح بمبالغة، وفي هامش ي: أي البالغ في المدح. المُطْرِي: مُجَاوِزُ الحدِّ في المدح. انظر **لسان العرب**، (طرا)، جـــ ١٥ ص ٦.

[٣٩١] هذا البيت لأبي الفتح البستي أو سعد الدين التفتازاني في **القول الجيد**، ص ٦-٧ برواية (...وإن يكن...). وهو بدون نسبة في **المطوّل** للتفتازاني، مطبعة الحاج المُحرّم أفندي، ١٢٨٩ هـــ، ص ٢ برواية (...وإن يكن...)؛ **أبجد العلوم** للقنّوجي، منشورات وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دمشق ١٩٧٨، جـــ ٣ ص ٢٤٤ برواية (...خصائصهم وإن لم يكن بالغا في كل...).
أبو الفتح البُسْتِي: هو علي بن محمد بن الحسين بن يوسف بن محمد بن عبد العزيز البستي، أبو الفتح. شاعر عصره وكاتبه. وكان من كتاب الدولة السامانية في خراسان، وارتفعت مكانته عند الأمير سبكتكين. فمات غريبا في بلدة أوزجند ببخارى عام

لاَ زَالَ تَبَاشِيرُ[٣٩٢] صُبْحِ صَبَاحَتِهِ وَإِقْبَالِهِ لاَئِحَةً، وَرَوَائِحُ طِيبِ[٣٩٣] [١٢٧ب] أَخْلاَقِهِ فِي الأَقْطَارِ فَائِحَةً[٣٩٤]، تُتْحَفُ[٣٩٥] وَ[٣٩٦] تُؤَدَّى، وَبَعْدَهُ يُنْهَى، أَنَّ مَا أُعَانِي[٣٩٧] وَأُعَايِنُ مِنَ الغُمَّةِ وَالحِرَّةِ[٣٩٨]، وَشِدَّةِ الحُرْقَةِ[٣٩٩] والضُّجْرَةِ[٤٠٠]، وَفَرْطِ التَّوَلُّهِ، وَإِفْرَاطِ التَّدَلُّهِ[٤٠١]، وَاللَّوْعَةِ المُؤْلِمَةِ، تَضَاعِيفُهَا[٤٠٢]، وَالحُرْقَةِ المُقْلِقَةِ[٤٠٣] تَكَالِيفُها، وَالدُّمُوعِ السَّائِلَةِ[٤٠٤] قَطَرَاتُهَا، وَالضُّلُوعِ الصَّاعِدَةِ زَفَرَاتُهَا، **شعر**:

تَشَابَهَ دَمْعِي إِذْ جَرَى وَمُدَامَتِي[٤٠٥] فَمِنْ مِثْلِ مَا فِي الْكَأْسِ عَيْنِيَ[٤٠٦] تَسْكُبُ

فَوَاللهِ مَا أَدْرِي أَبِالْخَمْرِ[٤٠٧] أَسْبَلَتْ[٤٠٨] جُفُونِي[٤٠٩] أَمْ مِنْ عَبْرَتِي كُنْتُ أَشْرَبُ[٤١٠]

٤٠٠/١٠١٠. له "ديوان شعر—ط" صغير. انظر **يتيمة الدهر**، جـ ٤ ص ٣٠٢-٣٣٤؛ **المنتظَم في تاريخ الملوك والأمم**، جـ ١١ ص ١٢١؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٣ ص ٣٧٦-٣٧٨؛ **البداية والنهاية**، جـ ١١ ص ٣٦٨؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٣ ص ٢١٢-٢٢١؛ **هدية العارفين**، جـ ١ ص ٦٨٥. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ١٤٤.

[٣٩٢] في هامش أ و ب و ط: أوائل. وكذا في **لسان العرب**، (بشر)، جـ ٤ ص ٦٢.

[٣٩٣] في سائر النسخ: محاسن.

[٣٩٤] في ط: رائحة.

[٣٩٥] في هامش ط: خبر تحية.

[٣٩٦] "و" ليس في ي.

[٣٩٧] في هامش ب: المعاناة: رنج كشيدن. عانى الشيءَ: قاساه. انظر **لسان العرب**، (عنا)، جـ ١٥ ص ١٠٥.

[٣٩٨] في سائر النسخ: من غمرة الغمة والكربة.

[٣٩٩] في ي: الحرمة.

[٤٠٠] في ش: "والضحرة" بالحاء المهملة.

[٤٠١] في هامش ب: تاريكى. التَّدَلُّه: ذهابُ العقل من الهَوى. انظر **لسان العرب**، (دله)، جـ ١٣ ص ٤٨٨.

[٤٠٢] في ش: تضاعيقها.

[٤٠٣] في هامش أ: پريشان كننده.

[٤٠٤] في ش: السابلة.

[٤٠٥] في ش: ومدامعي.

[٤٠٦] ضبط في ي: "عينيّ "

[٤٠٧] في ش: "أبا الحمر" بالحاء المهملة.

[٤٠٨] في هامش ط: أمطرت. أَسْبَلَ المطرُ والدمعُ إذا هَطَلا. انظر **لسان العرب**، (سبل)، جـ ١١ ص ٣٢١.

[٤٠٩] في ب: جفوفي.

[٤١٠] هذان البيتان ينسبان إلى أبي إسحاق الصابي. انظر **المختار من رسائل أبي إسحق**، ص ٩ برواية (...من عبرة...). وهما ينسبان إلى أبي إسحاق في **خاصّ الخاصّ**، ص ١٦٢-١٦٣؛ **يتيمة الدهر**، جـ ٢ ص ٢٥٦؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ٢٤٥؛ **الإيضاح** ، جـ ٢ ص ٣٦٣؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٢ ص ٥٩؛ **القول الجيد**، ص ٢٦٨.

بيت[٤١١]:

دلم[٤١٢] يك قطره خون مانده است از هجر جگر[٤١٣] سوزت ولی[٤١٤] جويبار ديده صد دريای[٤١٥] خون دارم[٤١٦]

شَوْقًا إِلَى كَرِيمٍ لُقْيَاهُ وَنِزَاعًا إِلَى جَمِيلٍ رُؤْيَاهُ، **شعر**[٤١٧]:

فَإِنْ طَلَعَتْ[٤١٨] سُعْدى فَدَمْعِي[٤١٩] غَارِب وَإِنْ غَرَبَتْ سُعْدى فَدَمْعِي تَطْلُع[٤٢٠]

لاَ يَكَادُ[٤٢١] يَتَخَطَّى فِي تَقْطِيعِ[٤٢٢] بَعْضِ[٤٢٣] حُدُودِهِ قَدَمُ الوَهْمِ، وَيَتَقَوَّى فِي تعْدِيدِ[٤٢٤] بَعْضِ أَعْدَادِهِ قُوَّةُ الفَهْمِ، **بيت**:

اين دل بوامقی نه كه امروز شد علم كوس محبت ز ازل تا ابد زدست[٤٢٥]

وَلَوْلاَ زِيَارَةُ[٤٢٦] النَّسِيمِ المُعَبَّى بِأَنْفَاس عِيسَوِيَّةٍ[٤٢٧]، ذَلِكَ المَوْلَى الهُمَامِ، لَمَا بَقِيَ لِلرُّوحِ رَوْحٌ، وَلاَ لِلْقَلْبِ قَرَارٌ، وَلاَ لِلْقَالَبِ قِوَامٌ، **بيت**:

أبو إسحق الصابي: هو إبراهيم بن هلال بن إبراهيم بن زهرون الحرّاني، نابغة كتاب جيله. وكان صلبا في دين الصابئة. وكان يحفظ القرآن ويشارك المسلمين في صوم رمضان. وأحبه الصاحب ابن عباد فكان يتعصب له ويتعهده بالمنح على بعد الدار. وتوفي عام ٣٨٤/٩٩٤. واختلف في التفضيل بين الصاحب والصابئ أيهما أحسن إنشاءً. وقد نشر الأمير شكيب أرسلان "رسائل الصابئ –ط". انظر ترجمته في **يتيمة الدهر**، جـ ٢ ص ٢٤١-٣١١؛ **وفيات الأعيان**، جـ ١ ص ٥٢-٥٤؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ١٦ ص ٥٢٣-٥٢٤؛ **النجوم الزاهرة**، جـ ٣ ص ٣٢٤. وقابل **الأعلام**، جـ ١ ص ٧٣-٧٤.

[٤١١] ليست كلمة "بيت" في ب و ط.

[٤١٢] في ش: دل.

[٤١٣] زاد في ط: "می".

[٤١٤] زاد في سائر النسخ: "در".

[٤١٥] في ب: صد دريا.

[٤١٦] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٢٥٦ برواية (ز دل يك قطره...ولی در جويبار...).

[٤١٧] في ب و ط: بيت.

[٤١٨] في ي: دمُعَتْ.

[٤١٩] في الأصل: فدمغي.

[٤٢٠] في سائر النسخ: يطلع.

[٤٢١] في هامش أ: خبر أنّ، وفي هامش ط: خبر أنّ ما أعاني.

[٤٢٢] في ي: وتقطيع.

[٤٢٣] ليس "بعض" في ي.

[٤٢٤] في ش: تقدير، وليس "تعديد" في الأصل و ي.

[٤٢٥] في ي: زده است. البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٨٥ برواية (...بعاشقی نه از امروز...).

باد[٤٢٨] می آید و بر بوی تو جان میبخشد آفرین بر قدمش باد[٤٢٩] که جانی دارد[٤٣٠]

وَمِنَ اللهِ يُؤْمَلُ[٤٣١]، وَإِلَيْهِ يُبْتَهَلُ[٤٣٢]، أَنْ يُسَاعِدَنِي[٤٣٣] سَعَادَةَ القُرْبَةِ، وَقُرْبَةَ السَّعَادَةِ، ﴿إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ[٤٣٤] الرَّحِيمُ﴾[٤٣٥]، وَالرَّبُّ الكَرِيمُ.

شعر[٤٣٦]:

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ غَيْثًا لِمُجْتَد[٤٣٧] وَغَوْثًا لِمَلْهُوفٍ[٤٣٨] وَكَهْفًا لِرَاهِب[٤٣٩] [١٢٨أ]

---

[٤٢٦] في ش و ي: زيادة.

[٤٢٧] عيسوية: نسبة إلى عِيسَى. وعِيسَى: اسم المسيح عليه السلام. وهو نبي قد ورد في **القرآن الكريم** ٢٥ مرة. انظر **تفسير غريب القرآن العظيم** لزين الدين الرازي، ص ١٤٨، ١٥٦، ٤٧١؛ **لسان العرب**، (عيس)، جـــ ٦ ص ١٥٢-١٥٣؛ **المعجم المفهرس**، ص ٤٩٤-٤٩٥.

[٤٢٨] في أ: ياد.

[٤٢٩] "باد" ليس في الأصل.

[٤٣٠] هذا البيت لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ١٧١ برواية (...جان ميباشد...).

[٤٣١] في ش: تؤمل، وفي هامش ب: من الأمل.

[٤٣٢] في هامش ب: يتضرع.

[٤٣٣] في ي: أن يساعد في.

[٤٣٤] "البر" ليس في ي.

[٤٣٥] سورة الطور، ٢٨/٥٢.

[٤٣٦] ليست كلمة "شعر" في ب و ط.

[٤٣٧] في هامش الأصل و ش: من الجدوى، وفي هامش ب: من الجدوى، مستفيد، وفي هامش ط: طالب جدوى. فلان يَجْتَدي فلاناً ويَجْدوه أي يسأله. والسُّؤَّالُ الطالبون يقال لهم المُجْتَدُون. انظر **لسان العرب**، (جدا)، جـــ ١٤ ص ١٣٥.

[٤٣٨] في هامش ش: مظلوم. الملْهوف: المظلوم ينادي ويستغيث. انظر **لسان العرب**، (لهف)، جـــ ٩ ص ٣٢٢.

[٤٣٩] في هامش ب و ط: خائف. و"شعر بقيت بقاء الدهر...وكهفا لراهب" ليس في ي. ولكن لم أجده في المصادر التي بين يدي.

(٩) فِي عَرْضَةِ الحَاجَة إِلَى مَحْمُود الوَزِير[٤٤٠]

شعر:

نَسِيمَ الرِّيحِ مَا هَذَا التَّوَانِي كَأَنَّكَ لَسْتَ تَدْرِي مَا أُعَانِي

فَدَيْتُكَ[٤٤١] حَيِّهَا[٤٤٢] وَالْثَمْ[٤٤٣] ثَرَاهَا[٤٤٤] وَصِفْ فِي هجْرِهَا حَالِي وَشَأْنِي

وَخُذْ عَنْهَا جَوَابًا لِي وَعَجِّلْ لَعَلَّكَ أَنْ تَعُودَ وَلَنْ تَرَانِي[٤٤٥]

قطعة:

چگونه دزد حوادث بر در تو ره یابد که پاسبان درتست دولتِ بیدار

دعای من همه این که آفتاب طلعت تو طلوع کم نکند از مطالع انوار[٤٤٦]

طُوبَى لِمَطْلَعٍ تَلألأَ بِلَمْعَةٍ نُورَانِيَّةٍ[٤٤٧]، وَتَزَيَّنَ بِمُثُلٍ رُوحَانِيَّةٍ. صَدْرًا شَرَحْتُهُ[٤٤٨] بِنَظْرَةِ رَوْضَةٍ أَزْهَارُهَا رَأْيٌ جَزْلٌ وَذَكَاءٌ وَفَضْلٌ، وَأَنْهَارُهَا حِلْمٌ وَعَدْلٌ، وَلُطْفٌ وَبَذْلٌ، وَبَهْجَةِ دَوْحَةٍ[٤٤٩] أُصُولُهَا

---

[٤٤٠] هذه الرسالة ليست في ب و ش و ط و ي.

محمود الوزير: هو محمود باشا صدر الوزراء الرومي الحنفي خرواتي الأصل من وزراء أبي الفتوح السلطان محمد خان العثماني. واشترك في كثير من الفتوح مع الفاتح واهتمّ بالعلم وحمى العلماء. و تخلص بعدني في شعره. توفي سنة ٨٧٩ هـ. له ديوان شعر تركي مطبوع. انظر **ديوان عدني**، ص ٢٠-٣٠؛ **تواريخ آل عثمان** لعاشق باشا زاده، ص ١٩١؛ **هشت بهشت (تذكرة)** لسَهي بك، ص ٦٢-٦٣؛ **تذكرة لطيفي**، ص ٨٧-٨٨؛ **هدية العارفين**، جـ ٢ ص ٤١١.

[٤٤١] في هامش الأصل: دعاء.

[٤٤٢] في هامش أ: من التحية.

[٤٤٣] في هامش أ: قبّل. وكذا في **لسان العرب**، (لثم)، جـ ١٢ ص ٥٣٤.

[٤٤٤] في هامش أ: خاك. الثَّرَى: التراب النَّدِيُّ. انظر **لسان العرب**، (ثرا)، جـ ١٤ ص ١١١.

[٤٤٥] لم أجد البيت الأول في المصادر التي بين يدي، ولكن البيتين الآخرين بدون نسبة في **الرسالة الذوقية** لحسام واده، ٤٥ب.

[٤٤٦] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٤٤٧] في قول "لِمَطْلَعٍ تَلألأَ بِلَمْعَةٍ نُورَانِيَّةٍ" إشارة إلى قول (مَطْلَعُ جمالٍ تَبَرَّقَ بلمعةٍ نورانيةٍ) في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ١ب.

[٤٤٨] قولُ "صَدْرًا شَرَحْتُهُ" كذا في **حاشية على شرح المقاصد** لحسام زاده، ١ب.

[٤٤٩] في هامش الأصل: شجرة. الدَّوْحةُ: الشجرة العظيمة المتسعة من أَيّ الشجر كانت، والجمع دَوْحٌ، وأَدْواحٌ جمع الجمع. انظر **لسان العرب**، (دوح)، جـ ٢ ص ٤٣٦.

غَرَائِزُ يُمْنَى، وَفُرُوعُهَا نَتَائِجُ حُسْنَى، وَأَوْرَاقُهَا مَعَارِفُ، وَأَثْمَارُهَا عَوَارِفُ، مَقَامٌ مَحْمُودٌ، بِـ﴿طَلْحٍ مَنْضُودٍ، وَظِلٍّ مَمْدُودٍ، وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ﴾[٤٥٠]، و﴿رَوْحٌ وَرَيْحَانٌ، وَجَنَّتُ نَعِيمٍ﴾[٤٥١]، ﴿لاَ يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلاَ يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ﴾[٤٥٢]، **شعر**:

يَا لَهَا جَنَّةٌ بَدَتْ كَعَرُوسٍ لَمْ يَكُنْ حُلِيُّ حُسْنِهَا مُسْتَعَارًا[٤٥٣]

وَهِيَ حَدِيقَةُ كَمَالاَتِ أَوْحَدِيٍّ ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾[٤٥٤] مِنَ الحُدَاةِ[٤٥٥]، وَحَسَنَاتِ أَلْمَعِيٍّ نَحْوَهُ صَرْفُ الثَّنَاءِ مِنَ الرُّوَاةِ، كَيْفَ وَإِنَّهُ كَهْفُ الوَرَى، كشَفَ العَنَا عَنِ الحَيَارَى، وَكَفَّ بِكَفِّهِ المَكْشُوفِ عَلَى يَدِهِ البَيْضَاءِ عَنِ العُنَاةِ البَأْسَاءَ وَالظَّلْمَاءَ، مَحَتِ العَادِيَةَ عَادَتُهُ اللَّطِيفَةُ، وَحَمَتِ الرَّاحَةَ رَاحَتُهُ الشَّرِيفَةُ، فَمَا وَافَقَ اليُمْنُ إِلاَّ مِنْ يُمْنَاهُ، وَلاَ رَافَقَ اليُسْرُ إِلاَّ مِنْ يُسْرَاهُ، يَرْفَعُ عَلَى المَدْحِ عَلَمَ العِلْمِ [١٢٨ب] وَالشَّرْعِ عَلَى التَّمَامِ، وَيَنْصِبُ عَلَى التَّمْيِيزِ أُمُورَ السَّلْطَنَةِ بِأَحْسَنِ النِّظَامِ، وَمِنْ هَهُنَا تَطَوَّقَ لِسَانِي بِطَوْقِ لَسَنِ وَصْفِ صِفَاتِهِ، وَتَنَطَّقَ فُؤَادِي بِنَقْشِ مَدِّ وُدِّ ذَاتِهِ[٤٥٦]، مُتَحَرِّقًا بِحَسَرَاتِ الحَسْرَةِ، مُتَغَرِّقًا بِعَبَرَاتِ الهِجْرَةِ، ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى، أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى﴾[٤٥٧]، **شعر**:

---

[٤٥٠] سورة الواقعة، ٥٦/٢٩-٣١.

[٤٥١] سورة الواقعة، ٥٦/٨٩.

[٤٥٢] سورة فاطر، ٣٥/٣٥.

[٤٥٣] هذا البيت لابن طباطبا في **محاضرات الأدباء**، جـ ٤ ص ٥٧٠ برواية (...لم يكن حسنُ حليها مستعارا).
ابن طباطبا: هو محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن إبراهيم طباطبا، الحسني العلوي، أبو الحسن، شاعر مفلق وعالم بالادب. ولد بأصبهان. وتوفي فيها عام ٣٢٢/٩٣٤. وأكثر شعره في الغزل والآداب. من مؤلفاته: "عيار الشعر—ط" و"تهذيب الطبع". انظر ترجمته في **معجم الشعراء**، ص ٣٧٩-٣٨٠؛ **معجم الأدباء**، جـ ١٧ ص ١٤٣-١٥٦؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٢ ص ١٢٩-١٣١؛ **الذريعة**، جـ ٩/١ ص ٢٦. وقابل **الأعلام**، جـ ٦ ص ١٩٩ .

[٤٥٤] سورة فاطر، ٣٥/١٠.

[٤٥٥] في هامش أ: واصفين. الحَدْوُ: سَوْقُ الإبل والغِناء لها. انظر **لسان العرب**، (حدا)، جـ ١٤ ص ١٦٨.

[٤٥٦] قول "بِنَظْرَةِ رَوْضَةٍ أَزْهَارُهَا رَأْيٌ جَزْلٌ وَذَكَاءٌ... بِنَقْشِ مَدِّ وُدِّ ذَاتِهِ" في **حاشية على شرح المقاصد** لحسام زاده، ١ب-٢أ برواية (...وَهَا هِيَ حَدِيقَةُ... الثَّنَاءِ الحَسَنِ... رَفَعَ عَلَى المَدْحِ... ونَصَبَ عَلَى التَّمْيِيزِ...وتَنَطَّقَ الفُؤَادُ...).

[٤٥٧] سورة النجم، ٥٣/١١-١٢.

تَرَى مُقْلَتِي فِي كُلِّ يَوْمٍ مُصِيبَةً وَجُمْلَةُ أَحْوَالِ الْمُحِبِّ مَصَائِب[٤٥٨]

لَكَ أَدْعُو دُعَاءً يَجْذِبُ مِنْ خِزَانَةِ الفَيْضِ فَضْلَ الرُّتْبَةِ العُلَى، وَعَلَيْكَ أُثْنِي ثَنَاءً يَجْلِبُ مَيْلَ ﴿المَلأِ الأَعْلَى﴾[٤٥٩]. ثُمَّ إِلَيْكَ أُنْهِي مُبْتَهِلاً أَنَّ الوَلَدَ[٤٦٠] الأَوْحَدِيَّ وَالبَهِيَّ الأَلْمَعِيَّ، ذِي الحَسَبِ الظَّاهِرِ، وَالنَّسَبِ الطَّاهِرِ، المُتَمَيِّزَ بِذِهْنٍ وَقَّادٍ فِي أُصُولِ فَخْرِ الإِسْلاَمِ[٤٦١]، فِي تَلْوِيحِ حَبْرِ الأَنَامِ[٤٦٢]، أَسْعَدَنِي بِشَرِيفِ صُحْبَتِهِ وَمُنَاظَرَتِهِ وَكَرِيمِ طَلْعَتِهِ وَمُطَالَعَتِهِ، وَتَمَكَّنَ كَمِينُ حُبِّهِ فِي حَبَّةِ الخَلَدِ، وَنَزَّلَنِي مَنْزِلَةَ

---

[٤٥٨] هذا البيت قد تقدم ذكره في ص ٣٥.

[٤٥٩] سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[٤٦٠] يحتمل أن يكونَ هو الزنبيلي علي أفندي صهرَ حسام زاده. لأنه كان قد تزوّجَ ببنت أستاذه.

الزنبيلي: هو علاء الدين علي بن أحمد بن محمد الجمالي، المعروف بالزنبيلي، الفقيه الحنفي شيخ الإسلام الرومي. كان فقيها أصوليا أديبا لغويا نحويا مفسرا محدثا متبحرا في الفنون العقلية والنقلية، مجتهدا مطّلعا على دقائق الشرع، عابدا زاهدا قرأ في صغره على المولى علاء الدين علي بن حمزة القراماني. ثم أتى قسطنطينية، وقرأ على المولى خسرو، ثم أرسله المولى المذكور إلى المولى مصلح الدين بن حسام وعلل في ذلك وقال: إني مشتغل بالفتوى والمولى مصلح الدين يهتمّ لتحصيلك أكثر مني. فذهب إليه وهو مدرس بسلطانية بروسة، فقرأ عنده العلوم العقلية والشرعية، ثم صار معيدا لدرسه، ثم زوجه المولى المذكور بنته وحصل له منها أولاد. ثم أعطاه السلطان محمد خان المدرسة الحجرية بأدرنة، وعين له كل يوم ثلاثين درهما وأعطاه خمسة آلاف درهم وبعضا من الألبسة، وذلك لأنه سمع فقره. وصار مدرسا في كثير من المدارس، ومفتيا في عهد السلطان بايزيد خان. مدة فتواه استمر بدون انقطاع حتى وفاته في عهد السلطان سليمان بن سليم خان سنة ١٥٢٦/٩٣٢. من تصانيفه: "أدب الأوصياء" في فروع الفقه، و"مختارات الفتوى". انظر ترجمته في **الشقائق النعمانية**، ص ١٧٣-١٧٦؛ **حدائق الشقائق** لمجدي، ص ٣٠٢-٣٠٨؛ **هدية العارفين**، جـــ ١ ص ٧٤٢؛ **الفوائد البهية في تراجم الحنفية** للكنوي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٨٤/١٤٠٥، ص ١١٧-١١٨؛ **معجم المؤلفين**، جـــ ٧ ص ٢٥.

[٤٦١] في أصول فخر الإسلام أيْ في "كنز الوصول إلى معرفة الأصول" للبَزْدَوِيِّ.

البزدوي: هو علي بن محمد بن الحسين بن عبد الكريم، أبو الحسن، فخر الاسلام. فقيه أصولي، من أكابر الحنفية. هو الإمام الكبير الجامع بين أشتات العلوم وإمام الدنيا في الفروع والأصول. والعالِم من سكان سمرقند، نسبته إلى " بزدة " قلعة بقرب نسف. ولد في حدود سنة ٤٠٠ هـــ وتوفي سنة ٤٨٢ هـــ ودفن بسمرقند. من تصانيفه: "المبسوط"، و"كنز الوصول إلى معرفة الاصول".. انظر ترجمته في **تاج التراجم** لقاسم بن قُطْلُوبُغا، دار القلم، دمشق ١٩٩٢/١٤١٣، ص ٢٠٥-٢٠٦؛ **كشف الظنون**، جـــ ١ ص ١١٢؛ **الفوائد البهية**، ص ١٢٤-١٢٥؛ **هدية العارفين**، جـــ ١ ص ٦٩٣؛ **الأعلام**، جـــ ٥ ص ١٤٨؛ **معجم المؤلفين**، جـــ ٧ ص ١٩٢.

[٤٦٢] في تلويح حبر الأنام أي في "التلويح" للتفتازاني.

حبر الأنام: هو مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني، سعد الدين، من أئمة العربية والبيان والمنطق. ولد بتفتازان وأقام بسرخس، وأبعده تيمورلنك إلى سمرقند، فتوفي فيها، ودفن في سرخس عام ١٣٩٠/٧٩٣. من كتبه: " المطول—ط" و" المختصر—ط". انظر ترجمته في **الدرر الكامنة** لابن حجر العسقلاني، دار الكتب الحديثة، بدون مكان ١٩٦٦/١٣٨٥، جـــ ٥ ص ١١٩-١٢٠؛ **بغية الوعاة** للسيوطي، مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه، بدون مكان ١٩٦٤/١٣٨٤، جـــ ٢ ص ٢٨٥؛ **هدية العارفين**، جـــ ٢ ص ٤٢٩-٤٣٠؛ **الأعلام**، جـــ ٨ ص ١١٣-١١٤؛ **معجم المؤلفين**، جـــ ١٢ ص ٢٢٨-٣٢٩.

الوَالِدِ مِنَ الوَلَدِ، لَقَدْ أَحَاطَ خُبْرًا بِجَوْدَةِ طَبْعِهِ تَنْقِيحَ الإِشَارَاتِ وَأَمَاطَ بِاقْتِضَاءِ دَلاَلَةِ ذِهْنِهِ نِقَابَ التَّلْوِيحَاتِ، وَصَارَ لِلْفَقِيرِ صِهْرًا نَصِيرًا، وَظَهْرًا ظَهِيرًا، أُبْتُلِيَ فِي عُرْسِهِ بِهَمِّ الدَّيْنِ وَالفَاقَةِ، وَالْتَجَأَ إِلَى كَرِيمِ سُدَّتِهِ بِلاَ طَاقَةٍ.

فَيَرْتَجِي أَنْ يُعَانَ فِي عَنَاهُ وَلاَ يُخَيَّبَ فِيمَا عَنَاهُ، وَلاَ غَرْوَ بِمَزِيدِ رِعَايَتِهِ إِنْ حَيَّاهُ، فَإِنَّهُ مِنْ حَيِّ عُشَّاقِ مُحَيَّاهُ[٤٦٣]، وَبِكَمَالِ عِنَايَتِه إِنْ حَمَاهُ، فَإِنَّهُ خُلْصَانُ[٤٦٤] مَنْ حَوْلَ حِمَاهُ، وَإِلَى اللهِ الأَوْلُ فِي كُلِّ سُؤْلٍ وَهُوَ الْمُسْتَعَانُ[٤٦٥]، وَعَلَيْهِ التُّكْلاَنُ فِي كُلِّ أَوَانٍ. [١٢٩أ]

(١٠) فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ

تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ بِالإِخْلاَصِ، مَدْعُوَّة، لِمَنْ أَصْبَحَ[٤٦٦] سِيرَتُهُ الحَمِيدةُ عَلَى الأَلْسُنِ[٤٦٧] بِاللِّسَنِ[٤٦٨] مَتْلُوَّةً، وَأَصْدَافُ[٤٦٩] المَسَامِعِ بِدُرَرِ حُسْنِ الثَّنَاءِ[٤٧٠] مَمْلُوَّةً، وَمَرَايَا[٤٧١] ثَوَاقِبِ آرَائِهِ[٤٧٢] بِجَمَالِ[٤٧٣] العِلْمِ مَصْقُولَةً مَجْلُوَّةً، وَخُصَّ بِأَوْفَرِ حَظٍّ مِنَ العُلَى، وَأُوتِيَ مِنَ الفَضَائِلِ العِلْمِيَّةِ وَالعَمَلِيَّةِ القِدْحَيْنِ الرَّقِيبَ[٤٧٤] وَالْمُعَلَّى[٤٧٥]، وَ﴿ذَلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ﴾[٤٧٦]، **شعر**:

---

[٤٦٣] في هامش أ: وجه. وكذا في **لسان العرب**، (حيا)، جـ ١٤ ص ٢١٧.

[٤٦٤] هو خُلْصَانِي: إذا خَلَصَت مَوَدَّتُه، وهم خُلْصاني، يستوي فيه الواحد والجماعة. انظر **لسان العرب**، (خلص)، جـ ٧ ص ٢٨.

[٤٦٥] انظر سورة يوسف، ١٨/١٢.

[٤٦٦] في هامش ب و ط: صار. وكذا في **الصحاح**، (صبح)، جـ ١ ص ٣٨٠.

[٤٦٧] في هامش ب و ط: جمع لسان. اللِّسانُ: جارحة الكلام، والجمع أَلْسُنٌ. انظر **لسان العر ب**، (لسن)، جـ ١٣ ص ٣٨٥.

[٤٦٨] في هامش سائر النسخ: فصاحة. وكذا في **لسان العر ب**، (لسن)، جـ ١٣ ص ٣٨٦.

[٤٦٩] في ش: وأهداف.

[٤٧٠] زاد في سائر النسخ: "عليه".

[٤٧١] في هامش ب: جمع مرآة، آيينه.

[٤٧٢] في ي: رأيه، وفي هامش ب: أفكاره اللامعة.

[٤٧٣] في ب: لجمال، وفي ب: "لحمال" بالحاء المهملة.

[٤٧٤] الرَّقِيبُ: اسمُ السَّهْمِ الثالِثِ من قِدَاحِ المَيْسِرِ، وفيه ثلاثةُ فُروضٍ، وله غُنْمُ ثلاثةِ أَنْصِباء إن فَازَ، وعليه غُرْمُ ثلاثةِ أَنْصِباءَ إن لم يَفُزْ. انظر **لسان العرب**، (رقب)، جـ ١ ص ٤٢٥.

[٤٧٥] المُعَلَّى، بفتح اللام: القِدْحُ السابعُ في المَيْسِرِ، وهو أَفْضَلُها، إذا فازَ حازَ سبعةَ أَنْصباء من الجَزُور. انظر **لسان العرب**، (علا)، جـ ١٥ ص ٩١.

لَيْسَ مِنَ اللهِ بِمُسْتَنْكَرٍ[٤٧٧] أَنْ[٤٧٨] يَجْمَعَ الْعَالَمَ فِي وَاحِدِ[٤٧٩]

تُبَلِّغُ وَتُهْدَى، **بيت:**

تحفهٔ لايق معشوق چو در دست نداشت عاشق زار بزارى و دعا پيش آمد[٤٨٠]

وَبَعْدَهُ يُنْهَى أَنَّهُ لَمَّا لاَحَ مِنْ أُفُقِ[٤٨١] العِزِّ شُمُوسُ[٤٨٢] السِّيَادَةِ، وَتَبَاشِيرُ[٤٨٣] السَّعَادَةِ، بِاسْتِوَاءِ[٤٨٤] ذَلِكَ الجَنَابِ عَلَى سَرِيرِ[٤٨٥] الجَلاَلِ، كَاعْتِلاَئِهِ عَلَى ذُرْوَةِ[٤٨٦] الكَمَالِ، آضَتْ[٤٨٧] رِيَاضُ فَضَاءِ القَلْبِ إِلَى[٤٨٨] رُوَائِهَا[٤٨٩] مُخْضَرَّةَ الأَطْرَافِ، وَعَادَتْ حَدَائِقُ البَالِ إِلَى بَهَائِهَا مُزْهَرَّةَ الجَوَانِبِ وَالأَكْنَافِ[٤٩٠]،

---

[٤٧٦] سورة المائدة، ٥٤/٥؛ سورة الحديد، ٢١/٥٧؛ سورة الجمعة، ٤/٦٢.

[٤٧٧] في ش: لمستنكر.

[٤٧٨] ليس "أن" في ب.

[٤٧٩] هذا البيت لأبي نواس. انظر **ديوان أبي نواس**، ص ١٧٩، وروايته: (ليس لله...). وهو ينسب إلى أبي نواس أيضا في **كتاب الصناعتين**، ص ٢٣٦؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٤ ص ٨٠-٨١ برواية (وليس لله...)؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٨٠ برواية (ليس لله...)؛ **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ١٤١؛ **محاضرات الأدباء**، جـ ١ ص ٢٩٨؛ **البداية والنهاية**، جـ ١٠ ص ٢٣٨ برواية (ليس على الله...)؛ **تلخيص المفتاح**، ص ٦٨ برواية (وليس...)؛ **القول الجيد**، ص ٤٧١ بنفس الرواية كما في المتن. وهو بدون نسبة في **دلائل الإعجاز** لعبد القاهر الجرجاني، دار المعرفة، بيروت ٢٠٠١/١٤٢٢، ص ١٣٧؛ **الكشاف**، جـ ٢ ص ٤٣٣؛ **الإيضاح**، جـ ٢ ص ٥٧٢؛ **صبح الأعشى** للقلقشندي، المؤسسة المصرية العامة، القاهرة ١٩٦٣/١٣٨٣، جـ ٧ ص ٣٢٨ برواية (ليس على الله...). وهو بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٣ بنفس الرواية كما في المتن.

[٤٨٠] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ١٤٩.

[٤٨١] في ب: مرافق.

[٤٨٢] في ب: "سموس" بالسين المهملة.

[٤٨٣] في هامش ب: أوائل. وكذا في **لسان العرب**، (بشر)، جـ ٤ ص ٦٢.

[٤٨٤] في ي: باستقرار.

[٤٨٥] في ي: "على شرير" بالشين المعجمة.

[٤٨٦] في هامش ب: أرض مرتفع. ذِرْوَةُ كلِّ شَيءٍ وذُرْوَتُه: أَعْلاهُ، والجَمْع الذُّرَى بالضم. انظر **لسان العرب**، (ذرا)، جـ ١٤ ص ٢٨٤.

[٤٨٧] في هامش ب و ط: رجعت، وفي هامش ب هكذا: جواب لمّا. وكذا في **لسان العرب**، (أيض)، جـ ٧ ص ١١٦.

[٤٨٨] "إلى " ليس في ي.

[٤٨٩] في هامش ب: منظر حسن. وكذا في **لسان العرب**، (روي)، جـ ١٤ ص ٣٤٨.

[٤٩٠] قول "آضت رياض..." في **المواقف**، جـ ١ ص ٧: (فعادت رياض العلوم إلى روائها مخضرة الأطراف وآضت حدائقها إلى بهائها مزهرة الجوانب والأكناف).

وَأَعَادَتِ الأَيَّامَ لَنَا أَعْيَادًا[٤٩١]، وَاحْتَرَقَتِ الحُسَّادُ أفْئِدَةً[٤٩٢] وَأَكْبَادًا[٤٩٣]، ثُمَّ حِينَ مَا حَازَ[٤٩٤] مِنَ المُكْنَةِ[٤٩٥] مَا كَانَتِ الأَبْصَارُ إِلَيْهَا طَامِحَةً[٤٩٦]، وَنَوَاظِرُ[٤٩٧] الأَشْرَافِ نَحْوَهَا لاَمِحَةً[٤٩٨]، تَضَاعَفَ بِذَلِكَ سُرُورِي وَارْتِيَاحِي[٤٩٩]، وَتَزَايَدَ ابْتِهَاجِي وَافْتِرَاحِي، وَانْتَهَتِ المُهْجَةُ[٥٠٠] مِنَ النَّشَاطِ إِلَى الأَمَدِ الأَقْصَى[٥٠١]، وَتَجَاوَزَتْ مِنَ التَّشْحِيذِ إِلَى[٥٠٢] الغَايَةِ القُصْوَى[٥٠٣]، وَأَمَّا حَدِيثُ الشَّوْقِ[٥٠٤] فَالقَلْبُ[٥٠٥] مِنْ هَيَجَانِ الهَجْرِ وَلَهَبَانِهِ مُنْقَلِبٌ[٥٠٦] وَالقَالَبُ مِنْ طَيْفِ الخَيَالِ خَيَالٌ وَخلاَلٌ [١٢٩ب] مُضْطَرِبٌ،

بيت:

ز ضعف گشت خيالى[٥٠٧] بدان هوس تن من كه باد يك سحر آنجا خيال من ببرد[٥٠٨]

بيت:

صورت شوقم كبوتر ديد و[٥٠٩] گفت چون برم[٥١٠] چون بال و[٥١١] پر مى سوزدم[٥١٢]

---

[٤٩١] في هامش ب: جمع عيد.

[٤٩٢] في هامش ب: جمع فؤاد.

[٤٩٣] في هامش ب: جمع كبد.

[٤٩٤] في الأصل: ما جاز، وفي هامش ب و ط: أحاط.

[٤٩٥] في هامش ب: قدرة.

[٤٩٦] في هامش ب: ناظرة.

[٤٩٧] في ش: "ونواطر" بالطاء المهملة.

[٤٩٨] في ط: لائحة.

[٤٩٩] في هامش ب: فرح. الارتياح: النشاط. انظر **لسان العرب**، (روح)، جـ ٢ ص ٤٦٠.

[٥٠٠] في هامش ب: روح. المُهْجَةُ: دم القلب والروح وخالص النفس. انظر **لسان العرب**، (مهج)، جـ ٢ ص ٣٧٠.

[٥٠١] في سائر النسخ: إلى نهاية الغاية.

[٥٠٢] "من التشحيذ إلى " ليس في سائر النسخ.

[٥٠٣] في سائر النسخ: غاية النهاية.

[٥٠٤] "و أما حديث الشوق" ليس هنا في ي، ولكن يقع قبل "والقالب...".

[٥٠٥] في ي: والقلب.

[٥٠٦] ليس "منقلب" في ي.

[٥٠٧] في الأصل و ب و ط: خيال.

[٥٠٨] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ١٣٣.

[٥٠٩] "و" ليس في ب و ش و ط.

شعر:

بَقِيتَ دُرًّا[٥١٣] فَاخِرًا لِلْعُلَى وَدُمْتَ بَحْرًا زَاخِرًا لِلنَّدَى[٥١٤]

(١١) فِي التَّوَقُّعِ

حَدِيقَةُ[٥١٥] حَقَائِقِ العُلُومِ وَالمَعَارِفِ، وَحَدَقَةُ بَاصِرَةِ الدَّقَائِقِ وَاللَّطَائِفِ، شَمْسُ مَطَالِعِ فَضَائِلِ البَرَايَا، بَدْرُ طَوَالِعِ أَنْوَارِ العَطَايَا، دَامَتْ بِالبَهَاءِ[٥١٦] وَالسَّنَا[٥١٧] نَاضِرَةً نَاظِرَةً، عَلَى قُطْبِ العِزِّ دَائِرَةً، عَلَى مَدْيَنِ الأَمَلِ بِصُبْحِ الجُودِ طَالِعَةً، وَعَلَى دَيَاجِيرِ[٥١٨] الحَاجَاتِ لاَمِعَةً.

بَعْدَ دُعَاءٍ يُوَشِّحُ[٥١٩] عَرُوسَ المُرَادِ فِي مِنَصَّةِ الإِجَابَةِ، وَيَجْلِبُ مِنْ خَزَائِنِ المَوَاهِبِ فَرَائِدَ السِّيَادَةِ، وَثَنَاءٍ يَنْثُرُ فِي رَوْضِ[٥٢٠] المَجَامِعِ[٥٢١] مِنْ دَوْحَةِ[٥٢٢] مَلَكَتِهِ[٥٢٣] المَلِكِيَّةِ، أَزْهَارَ الصِّفَةِ القُدْسِيَّةِ، يُنهَى إِلَى ذَلِكَ الجَنَابِ الَّذِي مَنِ الْتَجَأَ إِلَى[٥٢٤] حَرَمِ[٥٢٥] حِمَاهُ[٥٢٦] حَمَاهُ[٥٢٧]، وَمَنْ شَاهَدَ مُحَيَّاهُ[٥٢٨] حَيَّاهُ[٥٢٩]، أَنَّ

---

[٥١٠] في ط: "پرم " بالباء الفارسية.

[٥١١] "و" ليس في ش و ي.

[٥١٢] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٢٦٠ برواية (نامهٔ شوقم...).

[٥١٣] في ي: دارا.

[٥١٤] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٥١٥] في هامش ب: بستان. وكذا في **لسان العرب**، (حدق)، جـــ ١٠ ص ٣٩.

[٥١٦] في ب و ش: "بالبها " بدون همزة، وفي هامش ب: حسن. البَهاء: المَنْظَر الحَسَنُ الرائع المالئ للعين. انظر **لسان العرب**، (بها)، جـــ ١٤ ص ٩٩.

[٥١٧] في ي: "والسناء " بالهمزة، وفي هامش ب:ضوء. السَّنا، مقصورٌ: ضوءُ النارِ والبرْقِ. انظر **لسان العرب**، (سنا)، جـــ ١٤ ص ٤٠٣.

[٥١٨] الدياجيرُ: جمعُ دَيْجُور وهو الظلام. انظر **لسان العرب**، (دجر)، جـــ ٤ ص ٢٧٨.

[٥١٩] في ي: يرشّح.

[٥٢٠] في ش: في روضة.

[٥٢١] في ش: الإشاعة، وفي هامش ب: مجالس. وكذا في **لسان العرب**، (جمع)، جـــ ٨ ص ٥٤.

[٥٢٢] في هامش ب: شجر. الدَّوْحةُ: الشجرة العظيمة المتسعة من أيّ الشجر كانت، والجمع دَوْحٌ، وأَدْواحٌ جمع الجمع. انظر **لسان العرب**، (دوح)، جـــ ٢ ص ٤٣٦.

[٥٢٣] في ش: من دوحة الملكة.

[٥٢٤] "إلى" ليس في ي.

[٥٢٥] ضبط في الأصل: "حرِم "

حَيَّاهُ[٥٢٩]، أَنَّ لَهَبَانَ القِلَّةِ[٥٣٠] أَحْرَقَ قِوَامَ مُهْجَتِي[٥٣١]، فَأَصْبَحَ[٥٣٢] ذاهِبَ[٥٣٣] الرُّوَاءِ[٥٣٤]، وَسَمُومَ الفَاقَةِ، أَفْنَى اخْضِرَارَ بِنْيَتِي[٥٣٥]، فَظَلَّ[٥٣٦] نَاضِبَ[٥٣٧] المَاءِ، فَوَجَّهْتُ وَجْهَ السُّؤَالِ نَحْوَ كَرِيمِ جَنَابِهِ، وَأَجْرَيْتُ مُهْرَاقَ دَمْعِي[٥٣٨] عَلَى شَرِيفِ[٥٣٩] بَابِهِ.

لَعَلَّهُ يُلاَحِظُ بِلحَاظِ[٥٤٠] اللُّطْفِ[٥٤١] بِمُقْتَضَى "الكَرِيمُ لاَ يُخيبُ[٥٤٢] سَائِلَهُ"[٥٤٣]، **بيت:**

كمال آن خاك در از گريه تر ساز كه در باران اميد فتح بابست[٥٤٤] [١٣٠أ]

لاَ زَالَ أَذْيَالُ أَلْطَافِهِ مَجْرُورَاتٍ لِلْمُضَافِينَ[٥٤٥]، وَأَمْدَادُ مَوَائِدِ نَعْمَائِهِ مَمْدُودَاتٍ لِلْمُضَافِينَ[٥٤٦].

---

[٥٢٦] في هامش ب: منـــزل. الحِمَى: موضع فيه كَلأٌ يُحْمَى من الناس أَن يُرْعى. انظر **لسان العرب**، (حما)، جـــ ١٤ ص ١٩٩.

[٥٢٧] في هامش ب: من الحماية.

[٥٢٨] ضبط في الأصل: "مَحيّاه ". وفي هامش أ و ب: وجهه. وكذا في **لسان العرب**، (حيا)، جـــ ١٤ ص ٢١٧.

[٥٢٩] "إلى ذلك الجناب الذي من التجأ...ومن شاهد محياه حياه " ليس في ش.

[٥٣٠] في ب : لهاب الفقر، وفي ش: رياح الفقر، وفي ط: لهبان الفقر.

[٥٣١] في ش: "أبلت وأخفضت بناءَ بنيتي" بدلاً من " أحرق قوام مهجتي ".

[٥٣٢] في هامش ب و ط: صار. وكذا في **الصحاح**، (صبح)، جـــ ١ ص ٣٨٠.

[٥٣٣] في ي: صاحب.

[٥٣٤] في هامش ب: منظر حسن. وكذا في **لسان العرب**، (روي)، جـــ ١٤ ص ٣٤٨.

[٥٣٥] في ش: "وأيبَست بستانَ مُهجتي" بدلا من "وسموم...بنيتي ".

[٥٣٦] في هامش ب: صار.

[٥٣٧] في ي: "ناصب" بالصاد المهملة، وفي هامش ب و ط: ذاهب. وكذا في **لسان العرب**، (نضب)، جـــ ١ ص ٧٦٣.

[٥٣٨] في ي: دمعتي.

[٥٣٩] "شريف" ليس في ي.

[٥٤٠] في هامش ب: كوشهٔ چشم. اللَّحاظُ: مُؤخِر العين مما يلي الصُّدْغَ، والجمع لُحُظٌ. انظر **لسان العرب**، (لحظ)، جـــ ٧ ص ٤٥٨.

[٥٤١] زاد في ب و ط و ي: "عائله".

[٥٤٢] في هامش ب: لا يجعل محرومًا. خَيَّبَه: حَرَمَه. انظر **لسان العرب**، (خيب)، جـــ ١ ص ٣٦٨.

[٥٤٣] في ش: "فأردتُ أن أشكو بثي وحزني إلى ذلك الجناب الذي من التجأ إلى حرَم حماه ومن شاهد مَحيّا حَيّاه لعلّه يُضير غِرسَ تمني مُخلِصِه مثمِرا وليلة حظّ متخصّصِه مُقمِرا" بدلا من "فوجّهتُ وجهَ السؤال...لا يُخيب سائلَه ". وقول "الكريم لا يخيب سائله" في **الكشاف**، جـــ ١ ص ٤١٤؛ **غرائب القرآن ورغائب الفرقان** للنيسابوري، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٣٨١/١٩٦٢، جـــ ٣ ص ١٣٣؛ **تفسير النسفي**، دار الكتاب العربي، بيروت بدون تاريخ، جـــ ١ ص ١٩٩ برواية (إن الجواد لا يخيب سائله).

[٥٤٤] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٤٨. وليس "بيت كمال آن خاك...فتح بابست" في ش.

[٥٤٥] في هامش أ و ب و ط: من الإضافة.

(١٢) فِي الشِّكَايةِ عَنْ شخْصٍ[٥٤٧]

يَا مَنْ أَزْهَرَتْ رَوْضَةُ كَمَالِهِ، فَتَفَوَّحَ الأَذْهَانُ مِنْ أَزْهَارِهَا، وَأَثْمَرَتْ دَوْحَةُ[٥٤٨] ذَكَائِه فَجَنَى أَيْدِي الأَلِبَّاءِ مِنْ أَثْمَارِهَا، وَيَا مَنْ ضَاءَتْ شُمُوسُ فَضائِلِهِ فَاقْتَبَسَ الرَّاجُونَ الرَّاجِعُونَ مِنْ أَنْوَارِهَا، وَفَاضَتْ[٥٤٩] يَنَابِيعُ مَكَارِمِهِ فَارْتَوَى الوَارِدُونَ الصَّادِرُونَ مِنْ أَنْهَارِهَا، دَامَتْ بِالبَهَاءِ وَالنَّمَاءِ بَهِيَّةً وَ[٥٥٠] جَنِيَّةً، وَالحِلاَءِ وَالسِّقَاءِ جَلِيَّةً[٥٥١] وَ[٥٥٢] سَقِيَّةً.

يُهْدِي المُحِبُّ دُعَاءً يَتَوَشَّحُ بِهِ الفُؤَادُ، وَثَنَاءً يَتَرَشَّحُ مِنْهُ الوَدَادُ[٥٥٣]، وَ[٥٥٤] شَوْقًا لاَ يُوَفَّى بِأَفْوَاهِ الدَّوَى وَأَلْسِنَةِ الأَقْلاَمِ، وَلاَ يُؤَدَّى بِتَصْوِيرِ الحِجَى وَتَقْوِيَةِ الأَوْهَامِ، ثُمَّ يُنْهَى أَنَّ الدَّهْرَ وَإِنْ تَرَكَهُ[٥٥٥] فِي زَاوِيَةِ الخُمُولِ، بِأَغْلاَلِ الإِعْلاَلِ، مُسِيئًا عَلَيْهِ بِمَكَارِهِ الاِمْتِهَانِ[٥٥٦] وَالاِبْتِذَالِ، وَأَحْرَقَهُ فِي هَوَاجِرِ الفَاقَةِ[٥٥٧] بِنَائِرَةِ المَلاَمَةِ[٥٥٨]، غَيْرَ مُتَجَرِّعٍ فِيهَا إِلاَّ سَرَابَ "كَمَا أَبْرَقَتْ قَوْمًا عِطَاشًا غَمَامَةٌ"[٥٥٩] لَكِنْ لَمْ

---

[٥٤٦] في هامش أ و ب: من الضيافة، وفي هامش ط: من الضيافة ضيف، وزاد في ب و ط و ي: "شعر: بقيتَ مدى الزمان حليفَ عيشٍ أطايبُه تزيد ولا تَبيدُ".

[٥٤٧] في ب و ش و ط: في الشكاية عن الواشي، وفي ي: في الشكاية عن الشخص.

[٥٤٨] في هامش ب: درخت. الدَّوْحةُ: الشجرة العظيمة المتسعة من أيّ الشجر كانت، والجمع دَوْحٌ، وأَدْواحٌ جمع الجمع. انظر **لسان العرب**، (دوح)، جـــ ٢ ص ٤٣٦.

[٥٤٩] في هامش ب: سالت. فاض الماء والدَّمعُ ونحوهما يَفِيض فَيْضاً: كثر حتى سالَ على ضَفّةِ الوادي. انظر **لسان العرب**، (فيض)، جـــ ٧ ص ٢١٠.

[٥٥٠] "و" ليس في ب و ط.

[٥٥١] في أ: "حلية " بالحاء المهملة.

[٥٥٢] "و" ليس في ب و ط.

[٥٥٣] في ي: الفؤاد.

[٥٥٤] "و" ليس في ب.

[٥٥٥] في ش: وإن حبسه.

[٥٥٦] في ي: بمكابرة الامتحان.

[٥٥٧] في ش: الفَقر. وكذا في **لسان العرب**، (فوق)، جـــ ١٠ ص ٣١٩.

[٥٥٨] "الملامة " ليس في ي.

[٥٥٩] هو صدر بيت ينسب إلى كُثَيِّر عَزَّة في **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٣٩ وتمام البيت: (كما أبرقتْ قوماً عِطاشاً غمامةٌ فلما رجوْهَا أقشعتْ وتجلَّـــتِ). ولكن لم أعثر عليه في ديوان كُثَيِّر. والبيت بدون نسبة في **يتيمة الدهر**، جـــ ٣ ص ١٦١؛ **أسرار البلاغة** لعبد القاهر الجرجاني، مطبعة وَزارة المعَارف، إستانبول ١٩٥٤، ص ٩٨؛ **مفتاح العلوم**، ص ١٨٧؛ **مختصر المعاني** للتفتازاني، مطبعة عبد الله أفندي، ١٣٠٣ هـــ، ص ٢٩٦-٢٩٧؛ **معاهد التنصيص**، جـــ ٢ ص ٥١.

يُبَالِ[٥٦٠] مِنْ خَصَائِصِهِ وَغَمَرَاتِهِ[٥٦١]، ومَكَارِهِهِ[٥٦٢] ونَكَبَاتِهِ، بَلْ طَيَّبَ نَفْسَهُ بِمَا قِيلَ "إِذَا تُصِبْكَ[٥٦٣] خَصَاصَةٌ فَتَجَمَّلِ"[٥٦٤] وَتَسَلَّى بِمَا قَالَ ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٥٦٥] ﴿إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾[٥٦٦] إِلَى أَنِ ابْتَلَى بِأَكْرَهِ جَفَاءٍ، وَأَسْوَءِ بَلاَءٍ[٥٦٧]، حَتَّى صَارَ مُمَثَّلاً[٥٦٨] بِهِ لِلْفَقْرِ وَالقَضَاءِ[٥٦٩]، وَمُمَثَّلاً لَهُ بِـ"رَمَانِي الدَّهْرُ بِالأَرْزَاءِ"[٥٧٠]، وَهُوَ أَنَّ جَهُولاً عَنُودًا، بَلْ قَالَبًا جَمُودًا، آذَاهُ[٥٧١] بِأَنْوَاعِ البَلاَيَا، بِحَيْثُ[٥٧٢] لاَ يُقَرَّرُ تَفْصِيلُهُ[٥٧٣] فِي الغَدَايَا وَالعَشَايَا، [١٣٠ب] تَوَجَّهَ[٥٧٤] الآنَ إِلَى العَتَبَةِ الشَّرِيفَةِ، وَالسُّدَّةِ المُنِيفَةِ[٥٧٥].

كُثَيِّر عَزَّة: هو كثير بن عبد الرحمن بن الأسود بن عامر الخزاعي، أبو صخر: شاعر، متيم مشهور. من أهل المدينة. أكثر إقامته بمصر. كان شاعر أهل الحجاز في الإسلام، لا يقدمون عليه أحدا. وفي المؤرخين من يذكر أنه من غلاة الشيعة. توفي بالمدينة عام ٧٢٣/١٠٥. انظر ترجمته في **عيون الأخبار** لابن قُتَيْبَةَ، المؤسسة المصرية العامّة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٣/١٣٨٣، جـ ١ ص ١٤٧-١٤٨؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٣١٦-٣٢٩؛ **المؤتَلِف والمختَلِف**، ص ٢٥٥؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ٥ ص ١٥٢؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٢ ص ١٣٦-١٤٧؛ **شذرات الذهب**، جـ ١ ص ١٣١-١٣٢؛ **خزانة الأدب**، جـ ٥ ص ٢٢١-٢٢٥. وقابل **الأعلام**، جـ ٦ ص ٧٢ .

[٥٦٠] في ط: لم ينال.

[٥٦١] في هامش ب و ي: شدائد. وكذا في **لسان العرب**، (غمر)، جـ ٥ ص ٢٩.

[٥٦٢] في ب: ومكارمه.

[٥٦٣] في ي: إذا تصيبك.

[٥٦٤] في ي: "فتحمّل" بالحاء المهملة. هو عجز بيت لعبدِ قَيْس بن خُفَافٍ وتمام البيت: (واسْتَغْنِ ما أَغْناكَ رَبُّكَ بالغِنَـى وإِذَا تُصِبْك خَصاصَةٌ فَتَجَمَّـلِ). البيت ينسب إلى عبد قَيْس بنُ خُفَافٍ في **المفضليات** للمفضل الضبي، دار المعارف، القاهرة بدون تاريخ، ص ٣٨٥؛ **لسان العرب**، (كرب)، جـ ١ ص ٧١٢؛ **شرح شواهد المغني**، جـ ١ ص ٢٧١-٢٧٣ وبدون نسبة في **إعراب القرآن** للزجّاج، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٣، جـ ٣ ص ٨٨٧؛ **مغني اللبيب**، جـ ١ ص ٨٥؛ **الأشباه والنظائر**، جـ ١ ص ٣٣٥؛ **الدرر اللوامع** للشنقيطي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٩/١٤١٩، جـ ١ ص ٤٤٠.

عبد قيس بن خُفاف: هو أبو جبيل البُرْجُمِي، من بني عمرو بن حنظلة، شاعر تميمي جاهلي فحل، من شعراء المفضليات. من البراجم. انظر **المفضليات**، ص ٣٨٣؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٧٦.

[٥٦٥] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧. وفي ي: بما قال تع.

[٥٦٦] سورة الانشراح، ٦/٩٤.

[٥٦٧] في سائر النسخ: بأكره بلاء وأسوء جفاء.

[٥٦٨] في ي: ممتلئً.

[٥٦٩] في ش: "والقضا" بدون همزة.

[٥٧٠] في هامش ب: سهام. الرُّزْءُ: المُصِيبةُ، والجمع أَرْزاءٌ. انظر **لسان العرب**، (رزأ)، جـ ١ ص ٨٦. هذا القول جزء من بيت أبي الطيب المتنبي وتمام البيت: (رَماني الدهرُ بالأرزاءِ حتـّى فؤادي في غِشاءٍ مِنْ نِـبـَالِ). انظر **ديوان أبي الطيب المتنبي**، جـ

لَعَلَّهُ يَتَفَوَّهُ فِي حَقِّ هَذَا الْمُحِبِّ الْخُلْصَانِ، بِأَصْنَافِ مَا يَلِيقُ بِقَالَبِهِ مِنَ الْهَذَيَانِ، فَقُلْتُ: "لَوْ ذَاتُ سِوَارٍ لَطَمَتْنِي"[٥٧٦]، نَعَمْ لِسَانُ حَالِهِ مِنْهُ عَلَيْهِ دَالٌّ[٥٧٧]، **مصراع:**

دال خود بر كجى هيئت[٥٧٨] خود باشد دال[٥٧٩]

فَعَرَضْتُ ﴿بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى﴾[٥٨٠] جَنَابٍ خُصَّ[٥٨١] ﴿مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾[٥٨٢]، بِفَضْلٍ جَسِيمٍ، وَخُلُقٍ عَظِيمٍ، وَ[٥٨٣] أَمَلْتُ أَنْ لاَ يَأْلُوَنِي[٥٨٤] إِحْسَانَهُ الجَمِيلَ، وَإِنْعَامَهُ الجَلِيلَ[٥٨٥].

شعر:

بَقِيتَ رَغِيدَ[٥٨٦] الْعَيْشِ مَا لاَحَ كَوْكَبٌ وَعِشْتَ حَمِيدَ الْحَالِ مَا نَاحَ طَائِرٌ[٥٨٧]

---

٢ ص ٥٧٢. والبيت ينسب إلى المتنبي في **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ١٤٠؛ **وفيات الأعيان**، جـ ١ ص ١٢١؛ **تاريخ الإسلام** للذهبي، دار الكتاب العربي، بيروت ١٤١٣/١٩٩٣، جـ ٢٣ ص ١٠٦؛ **الوافي بالوفيات**، جـ ٦ ص ٣٣٨؛ **لسان الميزان**، جـ ١ ص ١٦٠؛ **القول الجيّد**، ص ٨.

[٥٧١] في ش: آذاه، وفي ط: ءآذاه، وفي ي: أذاه.

[٥٧٢] في ش: بأنواع الجفايا في حدٍّ.

[٥٧٣] في ب: "تفضيله" بالضاد المعجمة.

[٥٧٤] في سائر النسخ: وتوجّه.

[٥٧٥] في ش: إلى عتبة السلطنة وسدّة الدولة.

[٥٧٦] زاد في ب و ط و ي: "بيت: درد بلا و رنج ز كردون نبود بس سرباری بلای تو چون نیز در كشم". وفي هامش ط ما نصه: "اللطمة: الضرب باليد على الوجه". انظر **لسان العرب**، (لطم)، جـ ١٢ ص ٥٤٢. وهذا المثل كذا في **كتاب الأمثال**، ص ٢٦٨؛ **العقد الفريد**، جـ ٣ ص ٦٥؛ **الصحاح**، (لطم)، جـ ٥ ص ٢٠٣٠؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٨٥؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ٨١؛ **جواهر الأدب** لأحمد الهاشمي، مؤسسة المعارف، بيروت بدون تاريخ، ص ٢٦٢؛ **نكتة الأمثال**، ص ١٦٨؛ **لسان العرب**، (لطم)، جـ ١٢ ص ٥٤٣؛ **القاموس المحيط**، (لطم)، جـ ٤ ص ١٧٧.

[٥٧٧] "نعم لسان...عليه دال" ليس في ش.

[٥٧٨] في الأصل و ب و ط: هيآت.

[٥٧٩] المصراع لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ٢ وصدر البيت: (گر شهادت بفرستيم بكج طبعى نفس). و"مصراع: دال خود...باشد دال " ليس في ش.

[٥٨٠] سورة يوسف، ٨٦/١٢.

[٥٨١] في ب و ط: إلى جناب كريم خص، وفي ش: إلى ذلك الجناب الذي خص.

[٥٨٢] سورة النمل، ٦/٢٧.

[٥٨٣] "و" ليس في ي.

[٥٨٤] في ي: أن لا يأنوني، وفي هامش ب و ش: يمنعني.

[٥٨٥] "وإنعامه الجليل" ليس في ش.

(١٣) فِي الشَّوْقِ[٥٨٨]

قَدْ كُنْتُ أُنْكِرُ لِلنَّظَّامِ[٥٨٩] مَذْهَبَهُ بِأنَّ شَخْصًا يَرَى مَجْمُوعَ أَعْرَاضٍ

حَتَّى رَأَيْتُ صِفَاتِ الفَضْلِ كُنَّ لَهُ شَخْصًا فَسَلَّمْتُ تَسْلِيمَ امْرِئٍ رَاضٍ[٥٩٠]

إليه أَمْدَحُ وأَحْمَدُ، لاَ زَالَ مُتَأَثِّرًا بِالعِزِّ المُؤَبَّدِ، أَعْنِي مَخْدُومَنَا العَالِيَ، نَتِيجَةَ المَعَالِي، عَالِي كُلِّ المَعَارِجِ فِي الآفَاقِ، وَالِي كُلِّ المَدَارِجِ بِالاِسْتِحْقَاقِ، قَلْبُهُ قَالَبُ الشَّمَائِلِ، وَعِلْمه عَالَمُ الفَضَائِلِ، الَّذِي تَجَسَّمَ فِي شَكْلِ الكَمَالِ، وَتَقُومُ ذَاتُهُ لِمَحَاسِنِ الخِصَالِ، وَلَهُ شِيمَةٌ مَلَكِيَّةُ الطِّبَاعِ، وَهِمَّةٌ فَلَكِيَّةُ الاِرْتِفَاعِ، وَغُرَّةٌ شَمْسِيَّةُ الشُّعَاعِ، بَدْرِيَّةُ الاِلْتِمَاعِ.

كِتَابًا تُحْكَى مُقَاسَاةُ المُحِبِّ المُشْتَاقِ، لِفِقْدَانِ لَذَّةِ التَّلاَقِ، بِقَدْرِ مَا يَسَعُهُ نِطَاقُ البَيَانِ، وَيُحِيطُ بِهِ دَائِرَةُ الإِمْكَانِ، لاَ عَلَى الوَجْهِ المُحَالِ، [١٣١أ] مِنَ التَّعَرُّضِ بِتَفْصِيلِ الإِجْمَالِ.

وَيُبْغَى بَعْدَ أَنْ يُنْهَى مِنَ الفِرَاقِ مُهْرَاقُ الأَدْمُعِ، وَنَبَعَ مِنْ سُعَادَ بِالمَرْأَى وَالمَسْمَعِ أَنْ يُطَرِّيَ رَوْضَ الحُبِّ بِتَرَشُّحَاتِ مِدَادِ القَلَمِ، وَلاَ غَرْوَ أَنْ يخلوَ اللُّطْفُ مِمَّنْ فَيْضُهُ كَنَارٍ عَلَى عَلَمٍ[٥٩١]، **قطعة**:

إِذ الإِخْوَانُ فَاتَهُم التَّلاَقِي فَلاَ شَيْءٍ أَسَرّ مِنَ الْكِتَاب

إِذَا كَتَبَ الْمُحِبُّ إِلَى حَبِيبِه فَحَقُّ كِتَابِهِ رَدُّ الْجَوَاب[٥٩٢]

---

[٥٨٦] في ب و ط: "رعيد" بالعين المهملة، وفي ي: رشيد.

[٥٨٧] في ش: "شعر: إن الكرام إذا ما أسهلوا ذكروا من كان يألفهم في المَنْزِلِ الخَشِن" بدلا من "شعر: بقيتَ رغيد العيش...ما ناح طائر".

[٥٨٨] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

[٥٨٩] النظّام: هو إبراهيم بن سيَّار بن هانئ البصري، أبو إسحاق النظّام، من أئمة المعتزلة. تبحر في علوم الفلسفة واطلع على أكثر ما كتبه رجالها من طبيعيين وإلهيين، وانفرد بآراء خاصة تابعته فيها فرقة من المعتزلة سميت النَّظَّاميةَ نسبة إليه. وقد ألفت كتب خاصة للرد على النظام وفيها تكفير له وتضليل. توفي النظام سنة ٨٤٥/٢٣١. وله تصانيف عدة، منها كتاب "الطفرة" وكتاب "الجواهر والأعراض". انظر ترجمته في **سير أعلام النبلاء**، جـــ ١٠ ص ٥٤١-٥٤٢؛ **الوافي بالوفيات**، جـــ ٦ ص ١٦-١٩؛ **لسان الميزان**، جـــ ١ ص ٦٧؛ **الأعلام**، جـــ ١ ص ٣٦ ؛ **معجم المؤلفين**، جـــ ١ ص ٣٧؛ **إبراهيم بن سيَّار النظام والفكر النقدي في الإسلام** لمحمد عزيز نظمي سالم ، مؤسسة شباب الجامعة، إسكندرية ١٩٨٣، ص ٦-١٩.

[٥٩٠] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٥٩١] العَلَمُ: الجبل، والجمع أَعْلامٌ. انظر **لسان العرب**، (علم)، جـــ ١٢ ص ٤٢٠.

(١٤) فِي دَاهِيَةِ الحَرِيقِ[٥٩٣]

نَحْوَهُ صَرْفُ فُؤادٍ تَعَانَقَتْ[٥٩٤] بِوُدِّهِ[٥٩٥] تَعَانُقَ الوَدُودِ[٥٩٦] بِالوَادِّ، وَتَسَابَقَتْ[٥٩٧] فِي إِحْصَاءِ مَكَارِمِهِ وَفَضَائِلِهِ عَنْ كُلِّ الحَادِّ وَالعَادِّ[٥٩٨]، وَلِسَانٍ لَمْ يَنْثُرْ[٥٩٩] فِي رَوْضِ المَجَامِعِ الأُنْسِيَّةِ، إِلاَّ أَزْهَارَ أَوْصَافِهِ القُدْسِيَّةِ، مِنْ دَوْحَةِ مَلَكَاتِهِ المَلِكِيَّةِ، وَسَمْعٍ لَمْ يَمْلأْ صَدَفَهُ إِلاَّ بِدُرَرِ حِسَانِ أَخْلاَقِهِ،[٦٠٠] وَبَصَرٍ لَمْ يَسْكُبِ الدُّمُوعَ بِالجَفْنِ القَرِيحِ وَالقَلْبِ الحَرِيقِ إِلاَّ لِأَبِي لَهَبِ[٦٠١] أَشْوَاقِهِ،[٦٠٢] وَشَمٍّ لَمْ يَسْتَنْشِقْ نَسَمَةَ الشَّمَالِ إِلاَّ وَهَزَّهُ[٦٠٣] هَوَاهُ، وَذَوْقٍ لَمْ يَلْتَذَّ مِنَ اللَّذَّاتِ إِلاَّ مِنْ طِيبِ لُقَاهُ.

ثُمَّ عَرْضُ[٦٠٤] مُحِبٍّ أَحْرَقَ[٦٠٥] لَهَبُ الفَاقَةِ[٦٠٦] قِوَامَ مُهْجَتِهِ[٦٠٧]، وَأَهْدَمَ[٦٠٨] سَمُومُ الفَقْرِ بِنَاءَ بِنْيَتِهِ[٦٠٩]، هُوَ أَنَّ المُحِبَّ[٦١٠] بَعْدَ أَنْ كَانَ مَطْرُوحًا فِي طُرُقِ الشَّدَائِدِ غَيْرَ مَرْفُوعٍ عَنِ البَيْنِ، صَارَ[٦١١]

---

[٥٩٢] هذان البيتان بدون نسبة في **أدب الكتاب** للصولي، دار البَشَّاز، بدون مكان بدون تاريخ، جـ ٢ ص ١٦٦ برواية (إذا... فلا صلة بأحسن من كتاب إذا جاء الكتاب إلى صديق فحق واجب رد الجواب)؛ **فيض القدير** للمُناوي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٢٢/٢٠٠١، جـ ٤ ص ٤١ برواية (إذا كتب الخليلُ إلى خليل فحقٌّ واجب رد الجواب إذا الإخوان فالهم التلاقي فما صلة بأحسن من كتاب).

[٥٩٣] هذه الرسالة ليست في ي. وفي ب و ش و ط: في الشكاية عن داهية الحريق.

[٥٩٤] في ب و ط: تعانق، وفي ش: يتوشح.

[٥٩٥] زاد في ش: "ويبغي مزيد إقباله ببذل كدّه".

[٥٩٦] في ط: تعانق الوُدّ.

[٥٩٧] في ب و ط: و تسابق.

[٥٩٨] في ب و ط: عن كل العاد والحاد. و "تعانقَ الودود بالواد...عن مل الحادّ والعاد " ليس في ش.

[٥٩٩] في الأصل: لم ينتشر، وفي ب: لم نثير.

[٦٠٠] في ب و ط: بدرر محاسن مكرمته، وفي ش: بدرر حسان أخباره.

[٦٠١] أبو لهب: كنيةُ بعضِ أَعمام النبي، صلى اللّه عليه وسلم، وقيل: كُنِيَ أَبو لَهَبٍ لِجَمَالِهِ. وفي التنزيل العزيز: تَبَّتْ يدَا أَبِي لَهَبٍ؛ فكناه عز وجل بهذا، وهو ذَمٌّ له، وذلك أن اسمه كان عبدالعُزَّى، فلم يُسَمِّه عز وجل باسْمِه لأَن اسْمه مُحالٌ. انظر **لسان العرب**، (لهب)، جـ ١ ص ٧٤٥.

[٦٠٢] في ب و ط: فرقته.

[٦٠٣] في هامش ب: حرّكه. وكذا في **لسان العرب**، (هزز)، جـ ٥ ص ٤٢٣.

[٦٠٤] زاد في ش: "حال". وفي هامش ب: عطف على صرف.

[٦٠٥] في هامش ب: صفة محبّ.

[٦٠٦] في هامش ط: فقر. **لسان العرب**، (فوق)، جـ ١٠ ص ٣١٩.

[٦٠٧] في هامش ب: روح. المُهْجَةُ: دم القلب والروح وخالص النفس. انظر **لسان العرب**، (مهج)، جـ ٢ ص ٣٧٠.

[٦٠٨] في ب و ط: وهدَم.

مَضْرِبًا[٦١٢] لِلَطْمَةِ لَقَدْ "جَاوَزَ الحِزَامُ الطُّبْيَيْنِ"[٦١٣]، وَمُحَاطًا غَرِيقًا فِي مُحِيطِ الدَّيْنِ مُتَشَبِّثًا[٦١٤] لِتَخَلُّصِهِ بِكُلِّ كَلاءٍ[٦١٥]، وَمَوْرِدًا لِغَمْرَةِ لَقَدْ "بَلَغَ[٦١٦] السَّيْلُ الزُّبَى"[٦١٧]، وَمُتَحَيِّرًا فِي صَرْفِ الوَظِيفَةِ بَيْنَ أَدَاءِ الدَّيْنِ وَالتَّنْفِيقِ، [١٣١ب] وَسَالِكًا بِمَذْهَبِ تَجَزّي[٦١٨] مَا لاَ يَتَجَزَّى[٦١٩] عُدُولاً عَنْ سَوَاءِ الطَّرِيقِ[٦٢٠]، ثُمَّ إِنَّهُ[٦٢١] الْتَحَقَ ذَلِكَ الغير المُتَجَزّي بِالأَعْدَامِ وَأَصَابَ صَارِمُ الفَقْرِ العِظَامَ[٦٢٢] وَكَانَ مَثَلُهُ فِي اسْتِعَانَةِ نَفْعِهِ الآتِي بِعَجْزٍ وَاضْطِرَارٍ، كَمَثَلِ "المُسْتَجِيرِ[٦٢٣] مِنَ الرَّمْضَاءِ[٦٢٤] بِالنَّارِ"[٦٢٥]، **شعر:**

---

[٦٠٩] زاد في ش: "و".

[٦١٠] "ان المحب" ليس في ش.

[٦١١] "صار" ليس في ش.

[٦١٢] في ش: ومضربًا.

[٦١٣] انظر هذا المثل في **كتاب الأمثال**، ص ٣٤٣؛ **غريب الحديث** لأبي عُبَيد القاسم بن سلاَّم، دار الكتاب العربي، بيروت ١٣٩٦/١٩٧٦، جـ ٣ ص ٤٢٨؛ **الصحاح**، (طبي)، جـ ٦ ص ٢٤١١؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٢٢٠؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ٢٩٥؛ **نكتة الأمثال**، ص ٢١٤؛ **لسان العرب**، (حزم)، جـ ١٢ ص ١٣١؛ **القاموس المحيط**، (طبي)، جـ ٤ ص ٣٥٨؛ **موسوعة أمثال العرب**، جـ ٤ ص ٥٠٣. والطُّبْيُ: للحافر وللسباع كالضَرع لغيرها. انظر **الصحاح**، (طبي)، جـ ٦ ص ٢٤١١.

[٦١٤] في الأصل: "متشيًا".

[٦١٥] في ب و ط: "كلا " بدون همزة.

[٦١٦] في الأصل: "بلع" بالعين المهملة.

[٦١٧] انظر هذا المثل في **كتاب العين**، جـ ٧ ص ٣٩٢؛ **كتاب الأمثال**، ص ٣٤٣؛ **عيون الأخبار**، جـ ٢ ص ٨٤؛ **العقد الفريد**، جـ ٧ ص ٢٣٨؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٢٢٠؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٥٥؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ١٥٨؛ **ربيع الأبرار**، جـ ٥ ص ٣٧٦؛ **فرائد الخرائد في الأمثال** للخويي، دار النفائس، الأردن ٢٠٠٠، ص ٨٦؛ **نكتة الأمثال**، ص ٢١٤؛ **الأخبار الطوال** للدينوري، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة ١٩٦٠، ص ٤٠٠؛ **خزانة الأدب**، جـ ٦ ص ٣-٤. والزُّبَى: جمع زُبْية وهي الرابية لا يعلوها الماء. انظر **لسان العرب**، (زبي)، جـ ١٤ ص ٣٥٣.

[٦١٨] في ش: تحري.

[٦١٩] في ب و ش: ما لا يتحزى.

[٦٢٠] زاد في ش: "نزل عليه داهيةُ الحريق واعتلى عليه علاوة شدة المضيق حيث". وانظر سورة المائدة، ٦٠/٥، ٧٧.

[٦٢١] "ثم إنه" ليس في ش.

[٦٢٢] في هامش ب: جمع عظم.

[٦٢٣] في هامش ب: ملتجئ.

[٦٢٤] في هامش الأصل: أرض حارة، وفي هامش ب و ط: أرض ذات حر، وفي هامش ش: أرض حرة. الرَّمْضاءُ: شِدّةُ الحَرّ. انظر **لسان العرب**، (رمض)، جـ ٧ ص ١٦٠.

[٦٢٥] هذا المثل قد تقدم ذكره في ص ٢٠.

صُبَّتْ عَلَيَّ مَصَائِبٌ لَوْ أَنَّهَا صُبَّتْ عَلَى الأَيَّامِ صِرْنَ لَيَالِيَا[٦٢٦]

فَبَيْنَ هَذِهِ اللَّتَيَّا[٦٢٧] كُلَّمَا اضْطَرَبَتْ نَفْسِي وَاضْطُرَّتْ، تَمَسَّكْتُ عَلَيْهَا بِحَدِيثِ "وَلاَ مُظْهِرَ الشَّكْوَى إِذَا[٦٢٨] النَّعْلُ زَلَّتِ"[٦٢٩]، **شعر**:

أَقُولُ لَهَا إِذَا جَشَأَتْ[٦٣٠] وَجَاشَتْ مَكَانَكِ[٦٣١] تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي[٦٣٢]

---

[٦٢٦] هذا البيت للباخرزي في **معجم الشعراء**، ص ٣٥٩؛ **المحمدون من الشعراء** للقفطي، دار ابن كثير، دمشق-بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨، ص ١٣٦ بنفس الرواية. وهو ينسب إلى علي أو فاطمة رضي الله عنهما في **عيون الأثر** لابن سيّد الناس، دار المعرفة، بيروت بدون تاريخ، جـ ٢ ص ٣٤٠ برواية (...عدن ليالي) وينسب إلى فاطمة رضي الله عنها في **سير أعلام النبلاء**، جـ ٢ ص ١٣٤ برواية (...عدن ليالي)؛ **نزهة المجالس** للصَّفوري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٢٠/٢٠٠٠، جـ ٢ ص ١٢٩ ؛ **الفوائد الضيائية** للجامي، مطبعة وَزَارة الأوقاف والشؤون الدينية، العراق، ١٤٠٣/١٩٨٣، جـ ١ ص ٢١٢ بنفس الرواية كما في المتن وبدون نسبة في **مرزبان نامه** لسعد الدين الوراويني، انتشارات صفي عليشاه، تهران ١٣٨٠ هـ ش، ص ٤٦٩ بنفس الرواية كما في المتن.

الباخرزي: هو محمد بن إبراهيم، أبو منصور. من أهل خراسان. نزل بغداد، وكان يتشيع وعمي في آخر عمره، وكان يهاجي مثقالاً الواسطي. انظر ترجمته في **معجم الشعراء**، ص ٣٥٩؛ **المحمدون من الشعراء**، ص ١٣٥-١٣٦.

[٦٢٧] في ط: اللّيتا.

[٦٢٨] في الأصل و ب و ش و ط: إذ.

[٦٢٩] في هامش ط: كناية عن الفقر. هو عجز بيت ينسب لمحمد بن سعيد (سعد) في **رسائل الجاحظ**، جـ ١ ص ٣٨ وتمام البيت: (فتىً غير محجوب الغِنى عن صديقه ولا مُظهرِ الشَّكوى إذا النعلُ زَلَّتِ). والبيت ينسب إلى عبد الله بن الزبير في **الأغاني** لأبي الفرج الأصبهاني، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة ١٣٨٣/١٩٦٣، جـ ١٤ ص ٢٢٣ وينسب إلى ابن دريد في **كتاب الأمالي** لأبي علي القالي، المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق ١٣٢٤، جـ ١ ص ٤٢ وبدون نسبة في **العقد الفريد**، جـ ١ ص ١٩٢؛ **دلائل الإعجاز**، ص ١٠٩؛ **مفتاح العلوم**، ص ٩٤؛ **تلخيص المفتاح**، ص ٦٦.

محمد بن سعيد (سعد): هو كاتب تميمي وشاعر بغدادي ورجل من الجند. انظر ترجمته القليلة في **رسائل الجاحظ**، جـ ١ ص ٣٨؛ **معجم الشعراء**، ص ٣٢٢.

[٦٣٠] في هامش ب: تحركت. جَشَأَتْ نفسُه تَجْشأُ جُشوءًا: ارتفَعَت ونَهَضَت اليه وجاشَت من حُزْن أَو فَزَع. انظر **لسان العرب**، (جشأ)، جـ ١ ص ٤٨.

[٦٣١] في هامش الأصل: الزم، وفي هامش ب و ش: الزم مكانك.

[٦٣٢] البيت لعمرو بن الإطنابة وكذا في **أساس البلاغة**، ص ٩٤؛ **الكشاف**، جـ ١ ص ٤٦١؛ **ربيع الأبرار**، جـ ٥ ص ٢١٩ ؛ **القول الجيد**، ص ٣٥٠ ولكن بدون نسبة في **الخصائص**، جـ ٢ ص ٢٧٦؛ **مغني اللبيب**، جـ ١ ص ١٧١؛ **البحر المحيط** لأبي حيّان، دار الجيل، بيروت ١٤١٦/١٩٩٥، جـ ٣ ص ١٦٦ برواية (وقولي كلما جشأت...).

عمرو بن الإطنابة: هو عمرو بن عامر بن زيد مناة، الكعبي الخزرجي، شاعر جاهلي فارس. كان أشرف الخزرج. اشتهر بنسبته إلى أمه " الاطنابة " بنت شهاب. وفي الرواة من يعده من ملوك العرب في الجاهلية. كان إقامته بالمدينة. وكان على رأس الخزرج في حرب لها مع الأوس. انظر **معجم الشعراء**، ص ١٣-١٤؛ **تاج العروس**، (طنب)، جـ ١ ص ٣٥٧. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ٢٥٠.

وَلَمْ آلُ[٦٣٣] نُصْحًا عَلَيْهَا مُعْتَذِرًا[٦٣٤] بِأَنَّ بَذْلَ الجِدِّ إِذَا لَمْ يُسَاعِدِ الجَدُّ[٦٣٥] مُفْضٍ إِلَى المَلاَمَةِ، وَ"مَنْ جَرَّبَ المُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ"[٦٣٦]، إِلَى أَنْ آلَ الأَمْرُ إِلَى التَّقْرِيعِ مِنْ خُلْصَانِ[٦٣٧] أَخِلَّتِي[٦٣٨]، وَزُبْدَةِ أَحِبَّتِي، بِأَنَّ الانْزِوَاءَ فِي زَاوِيَةِ الخُمُولِ كَسَيْفِ الخَطِيبِ إِلَى كَمْ، وَلَوْ فِي بَعْضِ الخُطْوَةِ خَطِيئَةٌ[٦٣٩] لَكِنْ لِبَعْضِ القُدُومِ[٦٤٠] قَدَمٌ، فَشَمِّرْ[٦٤١] سَاقَ الجِدِّ[٦٤٢] تَجِدْ[٦٤٣] بَعْدَ الطَّيِّ[٦٤٤] نَشْرًا، وَبَعْدَ الكَسْرِ جَبْرًا.

﴿لَعَلَّ اللهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا﴾[٦٤٥]، فَلاَ جَرَمَ كُنْتُ أُوَجِّهُ وَجْهِي شَطْرَ مَدْيَنِ الفَضَائِلِ، وَمَرْجِعِ زُمْرَةِ الأَفَاضِلِ، لَعَلِّي أَفُوزُ بِفَيْحَةٍ مِنْ فَوَائِحِ أَلْطَافِهِ، وَرَشْحَةٍ مِنْ يَنَابِيعِ أَعْطَافِهِ، **بيت:**

يكى[٦٤٦] نفس بمن اَرْ لطفت التفات كند علاقهٔ نظر[٦٤٧] روزگار بگشايد[٦٤٨]

شعر:

بَقِيتَ مُنْعِمًا فِي ظِلِّ عَيْشٍ كَمَا تَهْوِي[٦٤٩] إِلَى ﴿يَوْمِ التَّنَادِ﴾[٦٥٠]

---

[٦٣٣] في هامش ب: لم أمنع. لا آلُوكَ نُصْحًا: لا أُقَصِّر ولا أُقَصِّر. انظر **لسان العرب**، (ألا)، جـ ١٤ ص ٤٠.

[٦٣٤] في الأصل: متعذرًا.

[٦٣٥] في هامش ب: بخت. الجَدُّ: الحظ والبَخْتُ؛ والجمع الجُدودُ. انظر **الصحاح**، (جدد)، جـ ٢ ص ٤٥٢.

[٦٣٦] المثل كذا في **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ٣٦٣؛ **موسوعة أمثال العرب**، جـ ٥ ص ٤٣٥.

[٦٣٧] هو خُلْصَانِي: إذا خَلَصَت مَوَدّتُه، وهم خُلْصانِي، يستوي فيه الواحد والجماعة. انظر **لسان العرب**، (خلص)، جـ ٧ ص ٢٨.

[٦٣٨] في هامش ب: جمع خليل.

[٦٣٩] في هامش ب: خطأ.

[٦٤٠] زاد في ش: "في اليُمْن".

[٦٤١] في ش: فشمره.

[٦٤٢] زاد في ش: "حتّى صار".

[٦٤٣] "تجد" ليس في ش.

[٦٤٤] في الأصل: "الظي" بالظاء المعجمة.

[٦٤٥] سورة الطلاق، ١/٦٥.

[٦٤٦] في ب: يك.

[٦٤٧] زاد في ب و ط: "از".

[٦٤٨] البيت لظهير الفاريابي في **ديوانه**، ص ٢٨ برواية (...بمن از لطف التفات كند...).

[٦٤٩] في الأصل: كما يهوي.

[٦٥٠] في هامش ب: الجزاء، وفي ش: "ثم هذه الكلم وإن هزّت...عند شدة المضيق" بدلا من "فلا جرم كنتُ أوجّه وجهي...شعر بقيت...إلى يوم التناد". وانظر سورة غافر، ٣٢/٤٠. ولكن لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

(١٥) فِي التَّسَلِّي لِهَمِّ خَلِيلِهِ[٦٥١]

رَسُولاً[٦٥٢] أَمِينًا هَادِيًا، وَنَامُوسًا[٦٥٣] كَرِيمًا دَاعِيًا، بُلِّغَ قَاصِدُ العَقْلِ، [١٣٢أ] تِلْقَاءَ دِيَارِ شَقِيقِ رُوحٍ لَمْ يَبْقَ مِنْهُ[٦٥٤] رَوْحٌ لَدَى رَوَاحِهِ[٦٥٥]، وَتَوَجَّهَ بِنَاءُ البِنْيَةِ وَقِوَامُ الحَيَاةِ[٦٥٦] إِلَى الانْهِدَامِ عِنْدَ تَوْجِيهِ جَمَالِهِ، حِينَ ضَرَبَ بَيْتَ المُهَاجَرَةِ وَالإِعْرَاضِ، وَأَظْهَرَ أَمْرَ الكَدَرِ وَالانْقِبَاضِ، مِنْ فُؤَادٍ زَيَّنَتْ وَسَطَهَا[٦٥٧]، بِنِطَاقِ مَدِّ[٦٥٨] وُدٍّ انْعَقَدَ بِيَدِ سُلْطَان واهِبِ الصُّوَرِ، هَلْ يَنْحَلُّ[٦٥٩] بِأَيْدِي[٦٦٠] الحَوَادِثِ مَا عَقَدَهُ خَالِقُ القُوَى وَالقُدَرِ، لِيُحَدِّثَهُ بَعْدَ إِنهاءِ أَدْعِيَتِهَا[٦٦١] المُؤْثَرَةِ[٦٦٢] بِصَفَايَا حَبَّاتِها، وَأَثْنِيَتِهَا[٦٦٣] المَنْثُورَةِ عَلَيْهَا خَبَايَا[٦٦٤] مَحَبَّاتِهَا،[٦٦٥] أَنَّ مَدْيَنَ بَاطِنٍ بَعْدَ أَنْ عَمَّرَهُ سُلْطَانُ الوَصْلِ وَحَمَاهُ، وَحَسَّنَ بِحُسْنِ قُدُومِهِ حِمَاهُ، زَاهِرَةً أَزْهَارُهُ جَارِيَةً أَنْهَارُهُ، لَقَدْ خَرُبَ الآنَ بِفُرْسَانِ جَبَابِرَةِ[٦٦٦] العُدْوَانِ، وَاحْتَرَقَ

---

[٦٥١] في ب و ط: في تسلية المُعرض ودفع ملاله. وهذه الرسالة ليست في ش و ي.

[٦٥٢] في هامش الأصل و ب و ط: حال.

[٦٥٣] في هامش ب و ط: صاحب سر. النامُوس صاحب سر الملِك أو الرجل الذي يطلعه على سِرِّه وباطن أمره ويخصه بما يستره عن غيره. انظر **لسان العرب**، (نمس)، جـــ ٦ ص ٢٤٤.

[٦٥٤] "منه" ليس في ب و ط.

[٦٥٥] زاد في ب و ط: "وارتحله".

[٦٥٦] في ب: بناء بنيتي وقوام حياتي.

[٦٥٧] في ب و ط: تزيّن وسطه.

[٦٥٨] "مد" ليس في ب.

[٦٥٩] في ب و ط: هل تحلّ.

[٦٦٠] "بأيدي" ليس في ب و ط.

[٦٦١] في ب و ط: أدعيته.

[٦٦٢] في هامش ب: مختارة. وكذا في **تاج العروس**، (أثر)، جـــ ٣ ص ٦.

[٦٦٣] في ب و ط: حباته وأثنيته.

[٦٦٤] في هامش ب: خفايا. الخبايا: جمع الخَبِيئةُ، وهي الشيءُ المَخْبُوءُ. انظر **لسان العرب**، (خبأ)، جـــ ١ ص ٦٢.

[٦٦٥] في ب و ط: محباته.

[٦٦٦] في ب: جبايرة.

بِنِيرَانِ أَكَاسِرَةِ الهِجْرَانِ، حَتَّى صَارَ أَطْلاَلاً هِيَ مَوْعِظَةُ ﴿إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا﴾[٦٦٧]، وَدِمَنًا هِيَ مِثْذَنَةُ قُطِعَتْ ﴿مَاؤُهَا ومَرْعَاهَا﴾[٦٦٨]، **بيت:**

ز آتش شوق همه سوختگیهای دلست هر چه در نامه قلم را بزبان می آید[٦٦٩]

وأَنَّ مُلْكَ ظَاهِرٍ بَعْدَ أَنْ تَنَسَّمَ مِنْ ذَلِكَ المَلِكِ[٦٧٠] رَوَائِحُ الأُنْسِ، وَتَوَسَّمَ مِنْهُ لَوَائِحُ القُدْسِ، لَقَدْ كَانَ الآنَ مَسِيلَ طُغْيَانِ العَبَرَاتِ، وَمَوْقِعَ طُوفَانِ الزَّفَرَاتِ، ثُمَّ هَذِهِ الدَّاهِيَةُ الدَّهْمَاءُ[٦٧١]، وَالحَادِثَةُ الظَّلْمَاءُ، بَعْدَ مَا فَعَلَ بِنَا الدَّهْرُ مِمَّا فَعَلَ مِنْ مَنْعِ المُهِمَّاتِ، وَمَا[٦٧٢] رَمَانَا مِمَّا رَمَانَا بِهِ مِنْ مِرْمَاةِ[٦٧٣] المُلِمَّاتِ[٦٧٤]، وَإِلَى اللهِ المُشْتَكَى مِنْهُ[٦٧٥] إِنْ فَعَلَ بِنَا مِنَ المَكَارِمِ نَزْرًا[٦٧٦]، انْفَعَلَ فَبَدَّلَ المَكارِمَ بِالمَكَارِهِ وَنَظَرَ إِلَيْنَا[٦٧٧] شَزْرًا[٦٧٨]، ثُمَّ العِلاَوَةُ بِتَجْرِيدِ سُيُوفِ[١٣٢ب] النِّسْيَانِ بِبَلْدَحَ[٦٧٩] عَلَى قَوْمٍ عَجْفَى[٦٨٠] وَهَدْمِ دِمْنَةٍ

---

[٦٦٧] سورة النمل، ٣٤/٢٧.

[٦٦٨] سورة النازعات، ٣١/٧٩.

[٦٦٩] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ١١٣.

[٦٧٠] في هامش ب: هو سلطان الوصل.

[٦٧١] في الأصل: "الدهما" بدون همزة، وفي هامش ب: ظلماء. الدهماء: هي مؤنث الأَدْهَمِ بمعنى الأَسْود. انظر **لسان العرب**، (دهم)، جـ ١٢ ص ٢٠٩.

[٦٧٢] في ط: ومما.

[٦٧٣] في الأصل: "مرمات" بالتاء المفتوحة.

[٦٧٤] في هامش أ و ب: نازلات. المُلِمّة: النازلة الشديدة من شدائد الدهر ونوازِل الدنيا، وجمعها مُلِمَّات. انظر **لسان العرب**، (لمم)، جـ ١٢ ص ٥٥٠.

[٦٧٥] قول "وإلى الله المُشْتَكَى منه" قد ورد في **المطول**، ص ٤ برواية (...من دهر).

[٦٧٦] في هامش أ و ب و ط: قليلا. وكذا في **لسان العرب**، (نزر)، جـ ٥ ص ٢٠٣.

[٦٧٧] زاد في ب و ط: "من ساعته".

[٦٧٨] في هامش أ: نظر خشم، وفي هامش ب و ط: خشم. نظر إليه شَزْراً: هو نظر الغَضْبان بمؤْخِر العين. انظر **الصحاح**، (شزر)، جـ ٢ ص ٦٩٦.

[٦٧٩] في هامش ط: اسم موضع. وبلدَحُ: واد قبل مكة من جهة المغرب. انظر **معجم البلدان**، جـ ١ ص ٤٨٠.

[٦٨٠] أصل هذا القول هو مثل "لكنْ على بَلْدَحَ قَوْمٌ عَجْفَى". انظر المثل في **كتاب الأمثال**، ص ١٣٩-١٤٠؛ **العقد الفريد**، جـ ٣ ص ٣٣؛ **المحيط في اللغة**، جـ ٣ ص ٢٨٣؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ٢ ص ١٨٣؛ **معجم ما استعجَم**، جـ ١ ص ٢٧٣؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ١٤٥؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ٢ ص ٢٦٥؛ **لسان العرب**، (بلدح)، جـ ٢ ص ٤١٥؛ **تاج العروس**، (بلدح)، جـ ٢ ص ١٢٦. وهذا القول قد ورد في **المطول**، ص ٤ برواية (قومٌ ببلدحَ عَجْفَى).

"لَمْ تكلمْ مِنْ أُمِّ أَوْفَى"[٦٨١]، وَضَرْبِ مَثَلٍ عَلَيْهَا بِـ"جُنَاتُهَا[٦٨٢] بُنَاتُهَا"[٦٨٣]، لاَ يُحَاطُ بَيَانُهَا بِأَلْسِنَةِ الأَقْلاَمِ وَأَفْوَاهِ الدَّوَى[٦٨٤]، وَمَقْدرَةِ الأَوْهَامِ وَأفْكَارِ الحِجَى، **قطعه**[٦٨٥]:

پرسیدن یاران کهن رسم قدیمست　　چونست که این رسم بعهد تو بر افتاد

معذور بود یارم اگر نیز نَپُرسد　　کز کوی وفا خانهٔ او دورتر افتاد[٦٨٦]

وَإِنْ أَحْصَى الحَبِيبُ جِنَايَاتِ الفُؤَادِ عَلَيْهَا[٦٨٧]، وَرَامَ بِالنِّكَايَاتِ[٦٨٨] أَنْ يُقَابِلَهَا،[٦٨٩] يُسْتَدْعَى، بِتَبْدِيلِ[٦٩٠] الإِيحَاشِ بِالإِينَاسِ، مُسْتَعْفِيًا بِمَا قَالَ ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٦٩١] ﴿وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾[٦٩٢]، وَكَيْفَ لاَ وَإِنَّ طِبَاعَ

---

[٦٨١] في هامش ط: المراد الحبيبة. أُمُّ أَوْفَى: هي كنية امرأة زهير الأولى. انظر **ديوان زهير بن أبي سلمى**، دار القلم، بيروت بدون تاريخ، ص ٦٤. قولُ "دِمْنَة لَمْ تكَلَمْ مِنْ أُمِّ أَوْفَى" في **المطول**، ص ٤ برواية (...لم تتكلم...). وفي هذا القول إشارة إلى المصراع الأول لبيت زهير هذا: (أمِنْ أُمِّ أَوْفَى دِمْنَةٌ لم تَكلَّم　　بحَوْمانةِ الدَّراجِ فالمتثلم). انظر **ديوان زهير بن أبي سلمى**، ص ٦٤. والبيت ينسب إلى زهير في **جمهرة أشعار العرب**، ص ٢٨٠؛ **جمهرة اللغة** لابن دريد، مطبعة مجلس دائرة المعارف، حيدر آباد ١٣٤٤ هـ، (جدر)، جـ ٢ ص ٦٥؛ **العقد الفريد**، جـ ٦ ص ١٠٤؛ **الأغاني**، جـ ١٠ ص ٢٨٦؛ **خاصّ الخاصّ**، ص ٩٦؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ١٤٣؛ **معجم ما استعجَم**، جـ ٢ ص ٤٧٧؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ٢٢٣؛ **البداية والنهاية**، جـ ٢ ص ٢٠٤؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٣٢٥.

زهير: هو زهير بن أبي سلمى ربيعة بن رياح المزني، من مضر، حكيم الشعراء في الجاهلية. وفي أئمة الأدب من يفضله على شعراء العرب كافة. هو من أصحاب المعلقة. وقد توفي سنة ١٣ ق هـ/٦٠٩ م. له "ديوان شعر-ط". انظر ترجمته في **جمهرة أشعار العرب**، جـ ١ ص ١٨٦-١٩٠؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٥٧-٦٧؛ **الأغاني**، جـ ١٠ ص ٢٨٨-٣١٦؛ **الفهرست** لابن النديم، ص ٢٢٣؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ١٤٣؛ **جمهرة أنساب العرب** لابن حزم، دار المعارف، القاهرة ١٣٨٢/١٩٦٢، ص ٢٠١؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٣٢٧-٣٣٠؛ **خزانة الأدب**، جـ ٢ ص ٣٣٢-٣٣٦. وقابل **الأعلام**، جـ ٣ ص ٨٧.

[٦٨٢] في أ: "بُحُناتُها" بالحاء المهملة، وفي هامش أ و ب و ط: جمع حانٍ.

[٦٨٣] في هامش أ و ب و ط: جمع بانٍ. هذا المثل كذا في **لسان العرب**، (حني)، جـ ١٤ ص ١٥٤؛ **المزهر** للسيوطي، دار إحياء الكتب العربية عيسى البابي الحلبي وشركاه، مصر بدون تاريخ، جـ ١ ص ٤٨٧. ولكن في **كتاب الأمثال**، ص ٣٠٢؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ٢٩٧؛ في **أمثال العرب** للمفضّل الضبّي، دار ومكتبة الهلال، بيروت ٢٠٠٣، جـ ١ ص ٥٢؛ **نكتة الأمثال**، ص ١٩٤ برواية (أحْناؤها أبناؤها).

[٦٨٤] في هامش ب: جمع دواة. الدَّواةُ: ما يُكْتَبُ منه معروفة، والجمع دَوًى. انظر **لسان العرب**، (دوا)، جـ ١٤ ص ٢٧٩.

[٦٨٥] في ب و ط: بيت.

[٦٨٦] هذان البيتان لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ١١٨ برواية (...چونست که در عهد تو این رسم بر افتاد...نیز نپرسید...).

[٦٨٧] في ب و ط: عليه.

[٦٨٨] في ب: بالكنايات.

[٦٨٩] في ب و ط: أن يقابله.

[٦٩٠] في ب: تبديل.

المِلَلِ، مَجْبُولَةٌ[٦٩٣] بِالسَّهْوِ وَالزَّلَلِ[٦٩٤]، وَالخَطَاءِ[٦٩٥] وَالخَطَلِ،[٦٩٦] فَـ"أَيُّ الرِّجَالِ المُهَذَّبُ"[٦٩٧] أَوَمَا تَرَى أَنَّهُمْ يَحْكُمُونَ بِأَنْ لاَ عبْرَةَ لِمُيُولِ الأَنَاسِيِّ، وَجِبلِيَّاتِهَا ويَمْنَعُونَ عَنْ إِرَادَةِ المَعَاصِي دُونَ شَهَوَاتِهَا؟ فَـ"أَيُّ الرِّجَالِ المُهَذَّبُ"[٦٩٨] فَبِالحَرَى أَنْ يُنْبَذَ[٦٩٩] وَرَاءَ الظَّهْرِ، فَعَلاَتُ[٧٠٠] الإِخْوَانِ، وَيُغْمَضَ العَيْنُ عَنْ سَيِّئَاتِ الخُلاَّنِ، ﴿وَالسَّلاَمُ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى﴾[٧٠١]، **بيت:**

قلم صحيفهٔ جرم ار[٧٠٢] هزار باره[٧٠٣] نويسد هزار عذر ز[٧٠٤] تقصير بر كناره نويسد[٧٠٥]

---

[٦٩١] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٦٩٢] سورة آل عمران، ١٣٤/٣.

[٦٩٣] في ط: "محبولة" بالحاء المهملة.

[٦٩٤] زاد في ب: "والخَلَلِ".

[٦٩٥] زاد في ط: "والخلل".

[٦٩٦] "والخطاء والخطل" ليس في ب، و"والخطل" ليس في ط.

[٦٩٧] هذا المثل من بيت النابغة الذبياني والبيت في ديوانه، ص ٢٦. وتمام البيت: (ولستَ بمُستَبِقٍ أخاً لا تَـلُـمُّـهُ على شَعَثٍ، أيُّ الرجالِ المُهذَّبُ؟). انظر البيت والمثل في **جمهرة أشعار العرب**، ص ١٩٣؛ **كتاب الأمثال**، ص ٥١؛ **رسائل الجاحظ**، جـ ١ ص ٣٧؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٨١؛ **العقد الفريد**، جـ ٢ ص ٣١؛ **تهذيب اللغة** للأزهري، الدار المصرية للتأليف والترجمة، مصر ١٣٨٤/١٩٦٤، (شعث)، جـ ١ ص ٤٠٦؛ **المُوَشَّح**، ص ٤٤، ٣٠١؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ١٨٩؛ **ديوان المعاني**، جـ ١ ص ٢٠؛ **كتاب الصناعتين**، ص ٧١؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٤٨؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ١٤٤؛ **خاصّ الخاصّ**، ص ٩٧؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ٣٦؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ١ ص ٤٤٩-٤٥٠.

النابغة الذبياني: هو زياد بن معاوية بن ضباب الذبياني الغطفاني المضري، أبو أمامة، شاعر جاهلي، من الطبقة الأولى. كانت تضرب له قبة من جلد أحمر بسوق عكاظ فتقصده الشعراء فتعرض عليه أشعارها. وكان أبو عمرو ابن العلاء يفضله على سائر الشعراء. توفي عام نحو ١٨ ق هـ/٦٠٤ م. شعره كثير، جمع بعضه في "ديوان—ط" صغير. انظر ترجمته في **جمهرة أشعار العرب**، جـ ١ ص ١٨٦-١٩٠؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٧٠-٨١؛ **المؤتَلِف والمختَلِف**، ص ٢٩٣؛ **جمهرة أنساب العرب**، ص ٢٥٣؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٣٣٣-٣٣٩؛ **الأعلام**، جـ ٣ ص ٩٢؛ **معجم المؤلفين**، جـ ٤ ص ١٨٨.

[٦٩٨] زاد في ب و ط: "ومن ههنا يسمعون عذر الخطاءِ في النظريات الشرعية فبالأولى أن يعذر في العمليات الخلقية فأيّ الرجال المهذب".

[٦٩٩] في هامش ط: يرمى.

[٧٠٠] في هامش ب و ط: بالفتح يستعمل في الفعل القبيح.

[٧٠١] سورة طه، ٤٧/٢٠.

[٧٠٢] في الأصل و ب و ط: از.

[٧٠٣] في الأصل و ب: بار.

[٧٠٤] ليس "ز" في ب.

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الدُّنْيَا وَجَدُّكَ ظَافِرٌ بِإِدْرَاكِ مَا تَهْوِي وَحَظُّكَ وَافِر[٧٠٦]

(١٦) فِي عِيادَةِ عَارِضَةِ الْعَيْنِ[٧٠٧]

تَزَاحَمَت العُيُونُ عَلَيْكَ حَتَّى أصبت مِنَ الزِّحَامِ سُوء عَيْنٍ

وَإِنَّكَ لِلْفَضَائِلِ صِرْتَ عَيْنًا فَمَا الأَقْذَاءُ فِي عَيْنٍ بِشَيْنٍ[٧٠٨]

يُنْهَى إِلَى المَحَلِّ المُنِيفِ [١٣٣أ] أَنَّهُ سُمِعَ أنَّ مِزَاجَهُ الشَّرِيفَ، قَدْ عَرَضَ لَهُ مِنْ عَوَارِضِ الزَّمَانِ بَعْضُ تَغَيُّرٍ، وَطَرَأَ عَلَيْهِ مِنْ طَوَارِقِ الحَدَثَانِ نَوْعُ تَكَسُّرٍ، جَعَلَهُ اللهُ تَعَالَى مُكَفِّرًا لِلذُّنُوبِ المَاضِيَةِ، وَمُسْتَجْلِبًا لِلدَّرَجَاتِ العَالِيَةِ، وَمَعْلُومٌ أَنَّ البِنْيَةَ الإِنْسَانِيَّةَ مُبْتَنِيَةٌ عَلَى أَرْكَانٍ سَخِيفَةٍ، وَالقُوَى الحَيَوَانِيَّةَ نَاشِئَةٌ عَنْ مَوَادَّ ضَعِيفَةٍ، وَمَا نَرَاهُ مِنْ أَحْسَنِ التَّقْوِيمِ[٧٠٩]، لَيْسَ إِلاَّ ﴿تَقْدِيرِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾[٧١٠]. وَنَرْجُو مِنْهُ أَنْ يُمَتِّعَنَا بِأَسْمَاعِنَا وَأَبْصَارِنَا، وَقُوَانَا مِمَّا بِهَا أَحْيَانًا، وَيَجْعَلَ سَبَبًا لِلاِنْتِبَاهِ عَنْ سِنَةِ الغَفْلَةِ بِمَا يُصِيبُ بِهَا أَحْيَانًا.

وَالمَأْمُولُ مِنْكُمْ أَنْ تُعَجِّلُوا وَرَقَةً مُشْتَمِلَةً عَلَى تَبَشُّرِ السَّلاَمَةِ وَالاِسْتِقَامَةِ، مُزِيلَةً نَفْضَ مَا فِي قُلُوبِ الأَحِبَّاءِ، مِنْ غُبَارِ السَّآمَةِ وَالسَّقَامَةِ.

لاَ زَالَ مُعِينًا لِفُنُونِ الخَيْرَاتِ، وَمَعِينًا لِعُيُونِ الحَسَنَاتِ، بِمَنِّهِ وَكَرَمِهِ.

---

[٧٠٥] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٦٩ برواية (قلم صحيفه شوق ار...).

[٧٠٦] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٧٠٧] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

[٧٠٨] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٧٠٩] انظر سورة التين، ٤/٩٥.

[٧١٠] سورة الأنعام، ٩٦/٦؛ سورة يس، ٣٨/٣٦؛ سورة فصلت، ١٢/٤١.

(١٧) فِي عَرْضِ الشَّكْوَى[٧١١]

شَهْرُ الفَضَائِلِ عِنْدَ بَابِكَ سَائِل غَيْثُ الفَوَاضِلِ وَابِلٌ مُتَوَاصِل

عَلاَّمَةُ العُلَمَاءِ وَالبَحْرُ الَّذِي لاَ يَنْتَهِي وَلِكُلِّ بَحْرٍ سَاحِلُ[٧١٢]

مَحَطُّ رِحَالِ العَالِمِينَ فِنَاؤُهُ، مَذَاقُ لِسَانِ العَالَمِينَ ثَنَاؤُهُ، وَهُوَ المَوْلَى الأَكْرَمُ الهُمَامُ الأَعْلَمُ، نَاظِمُ مَصَالِحِ الأُمَمِ، مَلَكِيُّ الشِّيَمِ، فَلَكِيُّ الهِمَمِ، أَوَّلُ الأَوَاخِرِ وَالأُوَلِ، فِي حَوْزَةِ السِّيَادَةِ وَالدُّوَلِ، عَالِي المَعَارِجِ فِي الآفَاقِ، وَالِي المَدَارِجِ[٧١٣] بِالاِسْتِحْقَاقِ، لاَ زَالَ عَتَبَتُهُ [١٣٣ب] العَالِيَةُ مَنْجَحَ[٧١٤] المَطَالِبِ، وَسُدَّتُهُ السَّنِيَّةُ مَدْيَنَ المَآرِبِ.

بَعْدَ إِرْسَالِ قَوَافِلِ أَدْعِيَةٍ مُنْبَعِثَةٍ عَنْ مَقَامِ الصِّدْقِ وَالصَّفَا، وَإِتْحَافِ مَحَامِلِ أَثْنِيَةٍ مُتَحَمِّلَةٍ عَنْ حَرَمِ الإِخْلاَصِ وَالوَفَا، إِلَى المَقَرِّ الشَّرِيفِ العَالِي، لاَ زَالَ بَابُهُ مَعْدِنَ الخَيْرَاتِ وَمَهْبِطَ البَرَكَاتِ وَرِكَابُهُ السَّامِي، مَقْبَلَ أَرْبَابِ الحَاجَاتِ، يُنْهَى أَنَّ مَا يقضي مِنْهُ عَجَب العُقُول من قَلب المَوْضُوع وَعَكس المَعْقُول، مَا وَقَعَ مِنْ وَقَائِعِ العَوَارِضِ من نَسخ تَرْتِيب الفَرَائِضِ مِنْ جِهَةِ أَنَّ أَلْطَافَهُ البُعْدَى، مِنْ جِنْسٍ آخر مَكَانًا ومَكَانَةً حَجَبَتِ العُرْيَ، فَجَعَلَتِ العُلْيَا دَرَجَةً وَجِهَةً، وَالقُرْبَى مِنْ جِنْسٍ[٧١٥] قَرِيبٍ مَكَانًا ومَكَانَةً سُفْلَى، دَرَجَةً وَجِهَةً، وَإِلَى اللهِ تَعَالَى الشَّكْوَى فِي البَلْوَى، وَلَهُ الشُّكْرُ فِي كُلِّ البَلْوَى وَالجَدْوَى، نَعَمْ إِحْلاءُ الدَّهْرِ وَإِمْرَارُهُ لَيْسَ بِغَرِيبٍ، وَ"ضَرْبُ الحَبِيبِ زَبِيبٌ"[٧١٦]، بَلْ نَحْنُ سُكُوتٌ

---

[٧١١] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

[٧١٢] لم أجد البيت الأول في المصادر التي بين يدي. ولكن البيت الثاني للمتنبي. انظر **ديوان أبي الطيب المتنبي**، جـ ١ ص ٣٩١، وروايته: (...واللُّجُّ الَّذِي... لُجٌّ سَاحِلُ). وهو ينسب إلى المتنبي أيضًا في **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ١٥٠ برواية (...واللُّجُّ الَّذِي... لُجٌّ سَاحِلُ) وبدون نسبة في **الوافي بالوفيات**، جـ ٤ ص ٢٤٨ بنفس الرواية كما في المتن.

[٧١٣] في الأصل: "المدارح" بالحاء المهملة.

[٧١٤] في الأصل: "منحح" بالحاء المهملة.

[٧١٥] في الأصل: "حنس" بالحاء المهملة.

[٧١٦] هذا المثل صدر بيت بدون نسبة في **ديوان الصَّبَابَة** لابن أبي حَجْلة، المطبعة البهية المصرية، مصر ١٣٠٢ هـ، ص ١٨٤. وتمام البيت: (ضرب الحبيب زبيب شرط المحبة عند أرباب الهوى). ولكن المثل في **المستطرف**، جـ ١ ص ٨٥ برواية (ضرب الحبيب كأكل الزبيب).

وَالأَمَّارَةُ بِالسُّوءِ تَرُومُ، وَيَتَكَلَّمُ[٧١٧] وتَلُومُ بِأَنَّ المُحِبَّ مِنْ الحَبِيبِ بَدَلَ الوَعْدِ رَأَى الوَعِيدَ، وبَدَلَ البَذْلِ رَأَى الذُّلَّ البَعِيدَ، **شعر**:

أَقُولُ لَهَا إِذَا جَشَأَتْ وَجَاشَتْ مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي[٧١٨]

لاَ زَالَ رِقَابُ الأَيَّامِ، خَاضِعَةً لِعِزَّتِهِ إِلَى يَوْمِ القِيَامِ.

(١٨) فِي الشَّوْقِ

صَدْرًا شَرَحْتُهُ[٧١٩] شَرْحًا بِطَيْفِ خَيَالِ الوَصْلِ[٧٢٠]، وَقَلْبًا شَغَفْتُهُ حُبًّا[٧٢١] لِيَرِدَ مِنَ اللهِ وَارِدُ الفَضْلِ، حَتَّى ذَهَبَ سَمْعِي نَحْوَ هَاتِفِ[٧٢٢] التَّقْدِيرِ، لِنِدَاءِ ﴿فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ﴾[٧٢٣]، وَفَاضَ عَيْنِي ﴿مِنَ الدَّمْعِ﴾[٧٢٤] لِأَنْ عَادَ يومًا، ﴿فَارْتَدَّ بَصِيرًا﴾[٧٢٥]، [١٣٤أ] وَجلي[٧٢٦] بِجِلاَءِ لِقَائِكَ[٧٢٧] وَكَانَ[٧٢٨] عِنْدَ تَقَرُّبِكَ[٧٢٩] تَقَرُّ[٧٣٠] بِكَ[٧٣١] قَرِيرًا، **بيت**:

---

[٧١٧] قولُ "نحن سكوت ويتكلم" من بيت للعباس بن الأحنف وتمام البيت: (تُحَدِّثُ عَنَّا فِي الوُجُوهِ عُيُونُنا ونحنُ سُكوتٌ والهَوَى يَتَــكَلَّمُ). انظر البيت في **شرح ديوان العباس بن الأحنف**، دار الكتاب العربي، بيروت ١٤١٤/١٩٩٣، ص ٢٤١.
العَبَّاس بن الأَحْنَف: هو ابن الأسود الحنفيّ اليمامي، أبو الفضل، شاعر غزل رقيق، قال فيه البحتري: أغزل الناس. أصله من اليمامة. ونشأ هو ببغداد، وتوفي بها عام ١٩٢/٨٠٨. خالف الشعراء في طريقتهم فلم يمدح ولم يهج، بل كان شعره كله غزلا وتشبيبا. له "ديوان شعر-ط". انظر **شرح ديوان العباس بن الأحنف**، ص ٧-١٦؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٥٢٥-٥٢٨؛ **تاريخ بغداد**، جـــ ١٢ ص ١٢٧-١٣٣؛ **وفيات الأعيان**، جـــ ٣ ص ٢٠-٢٧؛ **سير أعلام النبلاء**، جـــ ٩ ص ٩٨؛ **البداية والنهاية**، جـــ ١٠ ص ٢١٧-٢١٨؛ **النجوم الزاهرة**، جـــ ٢ ص ١٢٧-١٢٩؛ **معاهد التنصيص**، جـــ ١ ص ٥٤-٥٧. وقابل **الأعلام** جـــ ٤ ص ٣٢.

[٧١٨] البيت لعمرو بن الإطنابة، وقد تقدم ذكره في ص ٧٤.

[٧١٩] قولُ "صَدْرًا شَرَحْتُهُ" كذا في **حاشية على شرح المقاصد** لحسام زاده، ١ب.

[٧٢٠] في ي: وصل.

[٧٢١] قولُ "وقلبًا شَغَفْتُه حُبًّا" كذا في **حاشية على شرح المقاصد** لحسام زاده، ١ب.

[٧٢٢] الهاتف: من يُسمَعُ صوتُه ولا يُبصَرُ. انظر **لسان العرب**، (هتف)، جـــ ٩ ص ٣٤٤.

[٧٢٣] سورة يوسف، ٩٦/١٢.

[٧٢٤] سورة التوبة، ٩٢/٩؛ سورة المائدة، ٨٣/٥.

[٧٢٥] سورة يوسف، ٩٦/١٢.

[٧٢٦] في ش: وجلَت، وفي ي: وجلا.

[٧٢٧] في ب و ش و ط : لقاك.

[٧٢٨] في ب: فكان.

در دیده خیال قد[٧٣٢] تو روز جدایی[٧٣٣] چون سایهٔ طوبیست[٧٣٤] بگرمای قیامت[٧٣٥]

وَأَقْبَلَ[٧٣٦] شَمِّي شَمَالَ رَوْضِ[٧٣٧] القَدَرِ، لِيَسْتَنْشِقَ مِنْ نَفَحَاتِ[٧٣٨] الفَيْضِ[٧٣٩] فَيْحَةَ[٧٤٠] الظَّفَرِ، **بيت:**

در انتظار وصُول تو جان تشنهٔ من نهاده رخ همه شب[٧٤١] بر دریچهای[٧٤٢] حواس[٧٤٣]

وَصَاحَ فُؤَادِي[٧٤٤] الجَرِيحَةُ المَحْفُوفَةُ[٧٤٥] بِحَيْفِ الهِجْرَانِ، مُسْتَصْرِخًا مِن مَحْضَرِ[٧٤٦] قَضَاءِ الرَّحْمَنِ، القِصَّةُ ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى، أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى﴾[٧٤٧]، **شعر**[٧٤٨]:

فُؤَادِي مِنْ سُرُورِ الوَصْلِ خِلْوٌ[٧٤٩] وَكَفِّي مِنْ نَعِيمِ العَيْشِ صِفْرٌ[٧٥٠]

وَنِعِمَّا قَالَ مَنْ قَالَ: **شعر**[٧٥١]:

---

[٧٢٩] في هامش ب و ش و ط: من القرب. التَّقَرُّبُ: التَّدَنِّي إِلى شَيءٍ، والتَّوَصُّلُ إِلى إِنسان بقُرْبةٍ، أَو بحقٍّ. انظر **لسان العرب**، (قرب)، جـــ ١ ص ٦٦٦.

[٧٣٠] في هامش ط: من القرير.

[٧٣١] في هامش ب: الباء جارة.

[٧٣٢] في ب: قدر.

[٧٣٣] في ب و ط: "جذایی" بالذال المعجمة.

[٧٣٤] في ب: طوبیست.

[٧٣٥] "بیت: در دیده قد خیال تو...بگرمای قیامت" ليس في ش. وهذا البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٧٠.

[٧٣٦] في ط: وإقبال.

[٧٣٧] في ي: روضة.

[٧٣٨] في ب و ش و ي: "من نفحات" بالحاء المهملة.

[٧٣٩] في هامش ي: لولا الدموع وفيضهن لأحرقت أرضَ الوداع حرارة الأكباد.

[٧٤٠] في ش: نفحه.

[٧٤١] "همه شب" ليس في ي.

[٧٤٢] في ي: بر دریچهای.

[٧٤٣] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٧٤٤] في ي: فؤاد.

[٧٤٥] في ب و ط: الجريح المحفوف، وفي ش: الجريح المحفوفة.

[٧٤٦] في ي: متضرّحا من محصر.

[٧٤٧] سورة النجم، ٥٣/١١-١٢.

[٧٤٨] في ب و ي: بيت.

[٧٤٩] في هامش ب و ي: خالي. وكذا في **لسان العرب**، (خلا)، جـــ ١٤ ص ٢٣٩.

[٧٥٠] "شعر: فؤادي من سرور الوصل... من نعيم العيش صِفر" ليس في ش. ولكن لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

لَوْ حَارَ[٧٥٢] مُرْتَادُ[٧٥٣] المَنِيَّةِ[٧٥٤] لَمْ يَجِدْ إِلاَّ الفِرَاقَ عَلَى النُّفُوسِ[٧٥٥] دَلِيلا[٧٥٦]

ثُمَّ غَوْثًا[٧٥٧] بَعْدَ غَوْثٍ عَلَى مَنْ لاَ مَلْجَأَ إِلاَّ إِلَيْهِ، فِي كَشْفِ المُلِمَّاتِ[٧٥٨]، لِيُزِيحَ[٧٥٩] عَنَّا غَيَاهِبَ[٧٦٠] العَوَادِي[٧٦١] وجَسَارَةَ الحَسَرَاتِ[٧٦٢]، "إِنَّهُ عَلَى مَا يَشَاءُ قَدِيرٌ، وَبِالإِجَابَةِ جَدِيرٌ"[٧٦٣].

شعر[٧٦٤]:

بَقِيتَ مَا بَقِيَ الدُّنْيَا وَبَهْجَتُهَا وَدُمْتَ مَا تُلِيَ الآيَاتُ وَالسُّوَر[٧٦٥]

(١٩) فِي طَلَبِ التَّرْبِيَةِ[٧٦٦]

حَبَّذَا جَذْبَةُ جَلالٍ يَدْعُو لَهُ أُولُو[٧٦٧] الأُنْسِ، مَنْ لاَ مُتَنَاهِي الخَزَائِنِ الرَّبَّانِيَّةِ، وَمَرْحَبًا إِجَابَة فَيْضِ فَضْلٍ يَبْغِي[٧٦٨] لَهُ ذَوُو[٧٦٩] القُدْسِ مِنْ وَرَاءِ سُرَادِقَاتِ العِزَّةِ السُّبْحَانِيَّةِ، يَا مَنْ أَضَاءَ النِّظَامَ طَوَالِعُ مَطَالِعِ

---

[٧٥١] في ش و ي: بيت. وليست كلمة "شعر" في ب و ط.

[٧٥٢] في هامش ب و ي: تحيّر. وكذا في **لسان العرب**، (حير)، جـ ٤ ص٢٢٢.

[٧٥٣] في هامش ب و ي: طالب. وكذا في **الصحاح**، (رود)،جـ ٢ ص ٤٧٨.

[٧٥٤] في هامش ب: موت. وكذا في **لسان العرب**، (مني)، جـ ١٥ ص ٢٩٢.

[٧٥٥] في ي: على النعوس.

[٧٥٦] في هامش ب: مفعول لم يجد. هذا البيت لأبي تمام. انظر **ديوانه**، جـ ٣ ص ٦٦، وروايته: (... لم يُرِدْ إلاَّ...). وهو ينسب إلى أبي تمام أيضًا في **محاضرات الأدباء**، جـ ٣ ص ٦٥؛ **تلخيص المفتاح**، ص ٦٧؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٤ ص ٥٠؛ **القول الجيد**، ص ٤٥٦ بنفس الرواية كما في المتن.

[٧٥٧] في هامش ب: فرياد. غَوَّثَ الرجلُ واسْتَغاثَ: صاحَ واغَوْثاه. والاسمُ الغَوْث. انظر **لسان العرب**، (غوث)، جـ ٢ ص ١٧٤.

[٧٥٨] في ب و ط: في إماطة الغَمرات، وفي هامش ب: إزالة شدائد.

[٧٥٩] في ي: لتريح، وفي هامش أ و ب و ش: يزيل، وفي هامش ط: يزول. أَزاحَ الأَمرَ: قضاه. انظر **لسان العرب**، (زيح)، جـ ٢ ص ٤٧٠.

[٧٦٠] في هامش ب: ظلمات. الغَيْهَبُ: الظُّلْمة، والجمع الغَياهِبُ. انظر **لسان العرب**، (غهب)، جـ ١ ص ٦٥٣.

[٧٦١] في ش: الفرقة، و في ي: "الغوادي" بالغين المعجمة.

[٧٦٢] في ي: وخسارة الخسرات.

[٧٦٣] هذا القول في **الإحاطة في أخبار غرناطة** للسان الدين بن الخطيب، مكتبة الخانجي، القاهرة ٢٠٠١/١٤٢١، جـ ٢ ص ٣٧٦؛ **نفح الطيب** للمقّري، دار صادر، بيروت ١٩٦٨/١٣٨٨، جـ ٦ ص ٢٣٦ برواية (إنه بالإجابة جدير، وعلى ما يشاء قدير).

[٧٦٤] في ي: بيت.

[٧٦٥] في الأصل: "الشور" بالشين المعجمة. ولكن لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[٧٦٦] في ب و ط: في توقع التربية. وليست هذه الرسالة في ش و ي.

[٧٦٧] في ب و ش: ألو.

مَحَامِدِهِ فَاسْتَضَاءَ بِلَمَعَاتِهَا[٧٧٠] النُّورَانِيَّةِ، أَقْطَارُ العَالَمِينَ، وَيَا مَنْ جلي [١٣٤ب] مَرَايَا ثَوَاقِبِ[٧٧١] آرَائِهِ، فَتَجَلَّى بِمُثُلِهَا الرُّوحَانِيَّةِ، صُوَرُ أَقْدَارِ العَالِمِينَ، طُوبَى لِأَنْفَاسِ مَحَامِدِكَ الَّتِي نَشَرَتْ[٧٧٢] نَسَمَاتُهَا فِي رَوْضِ المَجَالِسِ[٧٧٣] أَزْهَارَ صِفَاتِكَ القُدْسِيَّةِ، مِنْ أَغْصَانِ[٧٧٤] مَلَكَاتِكَ المَلِكِيَّةِ.

يُنْهِي المَمْلُوكُ بَعْدَ أَنْ لَثَمَ[٧٧٥] ثَرَى مَجَالِسِ السُّجُودِ، وَمَحَالِّ الجُودِ، إِلَى سُدَّةٍ شَيَّدَ قَوَاعِدَهَا[٧٧٦] مُهَنْدِسُ رَفَعْنَا ﴿مَكَانًا عَلِيًّا﴾[٧٧٧]، فَظَلَّ[٧٧٨] مِظَلَّةُ أَعَالِيهَا لِلَهِيفِ أَبِي لَهَبِ الحَدَثَانِ مَوْقِعًا[٧٧٩] مَحْمِيًّا، أَنَّ عُتَاةَ[٧٨٠] عَوَادِي الدَّهْرِ طَالَمَا أَطَالُوا عَلَيْهِ أَيْدِيَ العُدْوَانِ، وَغُوَاةَ[٧٨١] غَمَرَاتِهِ كَمْ أَبَاحُو عَلَيْهِ سَلَّ[٧٨٢] سَيْفِ الحِرْمَانِ، وَقِدْمًا كَانَ يَحْبِسُونَهُ[٧٨٣] فِي كُلْبَةِ الأَحْزَانِ، بِأَغْلَالِ الإِعْلَالِ بِعِلَلِ الفَقْرِ وَالفَاقَةِ، اللَّفِيفَةِ المَقْرُونَةِ بِنَاقِصِ العَيْشِ وَنَاقِضِ الطَّاقَةِ، ممثلاً بِهِ أَمْثَلُ[٧٨٤] نَكَبَاتِ الدَّهْرِ، وَ[٧٨٥] مُمَثِّلاً[٧٨٦] لَهُ مثلُ

---

[٧٦٨] في ب: ينبغي.

[٧٦٩] في الأصل: ذو.

[٧٧٠] في الأصل: لمعاتها.

[٧٧١] في الأصل و ب و ط: ثواقب مرايا.

[٧٧٢] في ب: نشر.

[٧٧٣] في الأصل: "المحالس" بالحاء المهملة.

[٧٧٤] في الأصل : "من أعصان" بالعين المهملة.

[٧٧٥] ضبط في ب: "لَثْم". وفي هامش ب: تقبيل.

[٧٧٦] في ط: إلى من شيد قواعد دولته.

[٧٧٧] سورة مريم، ٥٧/١٩.

[٧٧٨] في هامش ب: صار.

[٧٧٩] في ب و ط: موقفًا.

[٧٨٠] في هامش ب: جمع عاتٍ. عَتَا يَعْتُو عُتُوًّا وعِتِيًّا: اسْتَكْبَرَ وجاوَزَ الحَدَّ. انظر **لسان العرب**، (عتا)، جـ ١٥ ص ٢٧.

[٧٨١] في هامش ب: جمع غاوي. رجلٌ غاوٍ: ضالٌّ. انظر **لسان العرب**، (غوي)، جـ ١٥ ص ١٤٠.

[٧٨٢] في هامش ب و ط: إخراج. السَّلُّ: انتزاعُ الشيء وإخراجُه في رِفْق. انظر **لسان العرب**، (سلل)، جـ ١١ ص ٣٣٨.

[٧٨٣] في الأصل: يحبّونه.

[٧٨٤] في هامش ط: أعلى. كذا في **لسان العرب**، (مثل)، جـ ١١ ص ٦١٣.

[٧٨٥] "و" ليس في ب.

[٧٨٦] ضبط في ب: "مَمثلا".

"وَالفَقْرُ مِنْ قَاصِمَاتِ[٧٨٧] الظَّهْرِ"[٧٨٨]، وَبَيْنَمَا حُفَّ بَحَيْفٍ[٧٨٩] لَمْ يُكْثِرْ فَعَلاَتِهِ، بَلْ لَمْ يَكْتَرِثْ[٧٩٠] بِشَأْنِ المَصَائِبِ، وَسَاقَ سَاقَ الكَدِّ، وَجَادَ[٧٩١] جَوَادَ الجدِّ، فِي فَوْزِ قَصَبِ المَنَاقِبِ، إلاَّ أَنَّ قِيَاسَ الجِدِّ، لَمْ يَقْتَرِنْ نَتائِجَ الجَدِّ[٧٩٢]، بَلْ لَمْ يُنْتِجْ إلاَّ خُمُولَ، العَوَاقِبِ وَعَوَاقِبَ الخُمُولِ، ولَمْ يَتَّبِعْ[٧٩٣] تِلْكَ النَّتَائِجُ إلاَّ عَلَى الأَخَسِّ عَلَى عَكْسِ المَعْقُولِ، حَتَّى جَعَلَهُ هَؤُلاَءِ العُتَاةُ مَطْرُوحًا فِي طُرُقِ النِّسْيَانِ، غَيْرَ مَرْفُوعٍ عَنِ البَيْنِ، وَفِي مَسْقَطِ رَكْبِ المُلِمَّاتِ مَضْرِبًا لِلَطْمَةِ وَ[٧٩٤]لَقَدْ "جَاوَزَ الحِزَامُ الطُّبْيَيْنِ"، وَ[٧٩٥] مَسِيلِ طُغْيَانِ البَلْوَى، مَوْرِدًا لِغَمْرَةِ[٧٩٦] "بَلَغَ السَّيْلُ الزُّبَى"، **ص**[٧٩٧]:

ولَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي دَمًا لَبَكَيْتُهُ[٧٩٨]

بيت:

گهی با دل [١٣٥أ]همی گفتم که أین الصبر یا قلبی کنون از صبر می پرسم که أین القلب یا صبری[٧٩٩]

---

[٧٨٧] في هامش ط: قاطعات.

[٧٨٨] هذا المثل قد تقدم ذكره في ص ٢٠ برواية (الدَّيْن من قاصمات الظهر).

[٧٨٩] زاد في ب و ط: "الدهر".

[٧٩٠] في هامش ب و ط: لم يُبالِ. وكذا في **لسان العرب**، (كرث)، جـ ٢ ص ١٨٠.

[٧٩١] في الأصل و ب و ط: "حاد" بالحاء المهملة.

[٧٩٢] في هامش ط: بخت. الجَدُّ: الحظ والبَخْتُ، والجمع الجُدودُ. انظر **الصحاح**، (جدد)، جـ ٢ ص ٤٥٢.

[٧٩٣] في ب و ط: و لم تتبع.

[٧٩٤] "و" ليس في ب و ط.

[٧٩٥] زاد في ب و ط: "في ".

[٧٩٦] زاد في ب و ط: "لقد".

[٧٩٧] في ب و ط: مصراع. و"ص" بمعنى صدر البيت.

[٧٩٨] هو صدر بيت للخزيمي (الخريمي) في **الكامل في اللغة والأدب**، جـ ٤ ص ٣ وتمام البيت: (ولو شئتُ أنْ أَبْكِي دَماً لبكيتُهُ عليه ولكِنْ ساحةُ الصبرِ أوسعُ). هذا البيت منسوب إلى الخريمي في **ديوان المعاني**، جـ ٢ ص ٥٢٤؛ **بُغْيَة الطلب**، جـ ٣ ص ١٤٥٩؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٢٤٦؛ **القول الجيّد**، ص ١٦٨ وبدون نسبة في **دلائل الإعجاز**، ص ١١٨؛ **المثل السائر**، جـ ٢ ص ٩٣؛ **مختصر المعاني**، ص ١٦٢ بنفس الرواية.

الخزيمي: هو إسحاق بن حسان، ويكنى أبا يعقوب، من العجم. وصفه أبو حاتم السجستاني بأشعر المولدين. وكان أبو يعقوب متصلا بمحمد بن منصور بن زياد كاتب البرامكة، وله فيه مدائح جياد، ثم رثاه بعد موته. وأدركه الجاحظ وسمع منه. وعمي قبل وفاته. وتوفي عام ٨٢٧/٢١٢. انظر **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٥٤٢-٥٤٦؛ **تاريخ بغداد**، جـ ٦ ص ٣٦٦-٣٦٩؛ **معجم الأدباء**، جـ ١٩ ص ٣٠٨؛ **الوافي بالوفيات**، جـ ٨ ص ٤٠٩؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٢٥٢-٢٥٤.

فَـ﴿أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي، إِلَى﴾[٨٠٠] جَنَاب مَوْلَوِيٍّ، وَمَلْجَأ أَوْحَدِيٍّ، **مصراع**:

أَضَاءَ الأَرْضَ شَرْقًا وَمَغْرِبًا[٨٠١]

مُتَوَسِّلاً إِلَى وَثِيقَةِ عُرْوَةِ خِدْمَتِهِ[٨٠٢]، مُتَشَبِّثًا بِأَذْيَالِ أَسْتَارِ شِيمَتِهِ[٨٠٣].

وَلَعَلَّ لَوَامِعَ[٨٠٤] حَسَنَاتِهِ، يَتَطَلَّعُ عَلَى مُخْلِصِهِ، وَنَفَائِحَ فُتُوحَاتِهِ، يَتَضَوَّعُ[٨٠٥] إِلَى مُتَخَصِّصِهِ، لاَ غَرْوَ[٨٠٦] لِلْمِسْكِ أَنْ يَفُوحَ، وَلِلْبَدْرِ أَنْ يَلُوحَ.

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الأَيَّامِ فِي ظِلِّ دَوْلَةٍ مَشَارِعُهَا تَصْفُو مَزَارِعُهَا تَضْفُو[٨٠٧]

(٢٠) فِي الشَّوْقِ[٨٠٨]

يَا مَنْ فَضَائِلُهُ أَشْرَفُ مِنَ النُّجُومِ فِي الظُّلْمِ، وَشَمَائِلُهُ "أَشْهَرُ مِنَ النَّارِ عَلَى عَلَمٍ"[٨٠٩]، أَعْلَى مِنْ أَنْ يُعَدَّ فَضَائِلُهُ، وَأَجَلُّ، كَيْفَ وَهُوَ يَنْشُدُ ضَالَّةَ العَقْلِ الأَوَّلِ، حَاوِي الاِسْتِعْدَادِ وَالاِسْتِبْعَادِ، الَّذِي لاَ

---

[٧٩٩] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٨٠٠] سورة يوسف، ٨٦/١٢.

[٨٠١] هو صدر بيت للبحتري في **ديوانه**، جـ ٣ ص ١٩٧٦ وتمام البيت: (وبدر أضاءَ الأرضَ شَرْقًا ومَغربًا وَمَوْضِعُ رحلِي منه أسْوَدُ مُظْلِمُ). هذا البيت ينسب إلى البحتري أيضًا في **ديوان المعاني**، جـ ١ ص ١٠٥ برواية (وبرق...)؛ **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ٦٩ ؛ **العمدة**، جـ ٢ ص ٨٣٤؛ **أسرار البلاغة**، ص ٣٠٦-٣٠٧؛ **القول الجيّد**، ص ٢٩٢ برواية (...رحلي...)؛ **محاضرات الأدباء**، جـ ٢ ص ٥٥٥ برواية (...منه أغبر مظلم).

[٨٠٢] في أ و ب و ط:"خذمته" بالذال المعجمة.

[٨٠٣] في ب: شمية، وفي ط: شميته.

[٨٠٤] في ب و ط: لمعات.

[٨٠٥] في ب و ط: وفوائح الفتوحات تتضوع.

[٨٠٦] في هامش ط: عجب. الغَرْوُ: العَجَب. ولا غَرْوَ ولا غَرْوى أي لا عَجَب. انظر **لسان العرب**، (غرا)، جـ ١٥ ص ١٢٣.

[٨٠٧] لم أجده في المصادر التي بين يدي. ضفا مالُه يَضْفُو ضَفْواً وضُفُوّاً: كثر. انظر **لسان العرب**، (ضفا)، جـ ١٤ ص ٤٨٥.

[٨٠٨] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

[٨٠٩] هذا المثل في **جمهرة الأمثال** برواية (أشهر من نار على علم) ولكن في **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ٢٠٨؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ١ ص ١٩٩ برواية (أشهر من العلم). العَلَمُ: الجبل، والجمع أَعْلامٌ. انظر **لسان العرب**، (علم)، جـ ١٢ ص ٤٢٠.

يَأْتِي لَهُ مِثْلٌ تَحْتَ السَّبْعِ الشِّدَادِ[٨١٠]، كَلَّتِ الأَلْسُنُ عَنْ بَيَانِ جُمْلَةِ[٨١١] مَا حَوَاهُ، وَدَلَّتِ العُقُولُ عَلَى أَنَّ الفَضْلَ فَحْوَاهُ، هُوَ الَّذِي قَدِ اعْتَلَى ذُرْوَةَ سَنَامِ الأُبَّهَةِ[٨١٢]، وَانْصَرَفَتْ نَحْوَهُ أَزِمَّةُ السَّعَادَةِ مِنْ كُلِّ جِهَةٍ، مَلِكُ أَرْضِ الكَمَالِ، وَمَلَكُ سَمَاءِ الخِصَالِ، المُخْتَصُّ بِعَوْنِ المَلِكِ المُتَعَالِ، سَلَّمَهُ اللهُ عَلَى الرَّشَادِ، إِلَى ﴿يَوْمِ يَقُومُ الأَشْهَادُ﴾[٨١٣].

بَعْدَ تَقْدِيمِ مَا جَرَتْ عَادَةُ المُكَاتَبَةِ بِتَقْدِيمِهِ، وَتَصْدِيرِ مَا عُهِدَتْ طَرِيقَةُ المُفَاتَحَةِ بِتَسْطِيرِهِ وَتَرْقِيمِهِ، مِنْ تَشْيِيدِ مَبَانِي التَّحِيَّةِ وَالدُّعَا، وَتَمْهِيدِ قَوَاعِدِ المَحَبَّةِ وَالثَّنَا، يُنْهَى إِلَى مَسَامِعِكُمُ الشَّرِيفَةِ، أَنَّ المَمْلُوكَ نَاحَ نَوْحَةَ [١٣٥ب] القَمَارِيِّ[٨١٤]، مَا فَاحَ العُودُ القَمَارِيُّ، حَتَّى يَفُوزَ رَوْضَ التَّلاَقِ، وَيَزُولَ عَنْهُ أَلَمُ الفِرَاقِ، ﴿لَعَلَّ اللهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا﴾[٨١٥]، ﴿فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾[٨١٦]، فَبَيْنَمَا تَنَاوَلَ مُسَاقَاةَ[٨١٧] الشَّوْقِ لِنَيْلِ الوِصَالِ، وَعَانَى مُقَاسَاةَ الهَجْرِ لِفَوْزِ الجَمَالِ، أَلِفَ فَالُهُ بِأَلِفِ إِنْسَانِ العَيْنِ، وَعَيْنِ عِيَارِ الإِنْسَانِ، وَغَيْنِ عَيْنِ عِنَايَةٍ تُومِئُ هَذِهِ الحُرُوفُ كُلُّهَا كَلحَاظِ عُيُونِ الحِسَانِ، إِلَى دَرْكِ آمَالِ الرُّوحِ وَأَمَانِيِّ الجَنَانِ، فَأَنِسَ لَهِيبُ فُؤَادِهِ بِطَيْفِ خَيَالِ جَنَّةِ عَدْنٍ وَمَعِينِ عَيْنٍ ثِمَارُهَا عَوَارِفُ المَعَارِفِ، وَرِكَازُهَا كَنْزُ اللَّطَائِفِ.

لاَ زَالَ مُرَاقِبًا مَرَاقِيَ الشَّرَفِ وَالإِفْضَالِ، وَمُتَدَرِّجًا فِي مَدَارِجِ[٨١٨] العِزِّ وَالإِقْبَالِ.

---

[٨١٠] عبارة "السبع الشداد" مقتبسة من سورة النبأ، ١٢/٧٨. والآية هكذا: ﴿وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا﴾.

[٨١١] في الأصل: حمله.

[٨١٢] الأُبَّهَة: العظمة والكبر والبهاء. انظر **لسان العرب**، (أبه)، جـ ١٣ ص ٤٦٦.

[٨١٣] سورة غافر، ٥١/٤٠.

[٨١٤] ضبط في الأصل: "القِماري".

[٨١٥] سورة الطلاق، ١/٦٥.

[٨١٦] سورة الانشراح، ٥/٩٤.

[٨١٧] في الأصل: "المساقاة".

[٨١٨] في الأصل: "في مدارح" بالحاء المهملة.

(٢١) فِي الشَّوْقِ[٨١٩]

صَدْرٌ يَنْفَتِحُ بِفَيْحِ ثَنَاءِ مَنْ تَعَطَّرَ نَوَاحِي[٨٢٠] الخَاطِرِ، وَتَفَوَّحَ أَرْجَاءُ[٨٢١] الرُّوحِ بِزَهْرَةِ[٨٢٢] طَلْعَتِهِ[٨٢٣]، وَفَيْحَةِ[٨٢٤] وُصْلَتِهِ، وَيَنْشَرِحُ[٨٢٥] بِطَيْفِ[٨٢٦] خَيَالِ مَنْ تَقَطَّرَ حَوَال[٨٢٧] العَيْنِ، وَتَعَطَّلَ قُوَى القَلْبِ مِنْ حُشَاشَةِ هِجْرَتِهِ وَ[٨٢٨] وَحْشَةِ[٨٢٩] فُرْقَتِهِ، **بيت:**

برخ چگونه نرانم پیاده های سرشگ چنانکه[٨٣٠] شاه دل از غم بمات نزدیکست[٨٣١]

كَيْفَ[٨٣٢] وَإِنَّ ضِيَاءَ رِيَاضِ القَلْبِ مِنْ أَشِعَّةِ لَمْعَتِهِ النُّورَانِيَّةِ، وَصَفَاءَ بَهَائِهَا مِنْ نَسَمَةِ أَنْفَاسِهِ الرُّوحَانِيَّةِ، وَقِدْمًا وَضَعَ الخَلَدُ الخَدَّ فِي كُوَّاتِ الحَوَاسِّ مُبْتَكِرًا[٨٣٣]، وَسَرُعَ[٨٣٤] الرُّوحُ إِلَى رَوْزَنَةِ السَّمْعِ

---

[٨١٩] هذه الرسالة ليست في ي فقط.

[٨٢٠] في هامش ب: أطراف. النَّاحِيةُ من كل شيء: جانبه، والجمع النَّواحي. انظر **لسان العرب**، (نحا)، جـــ ١٥ ص ٣١٣.

[٨٢١] في هامش ط: أطراف. الرَّجا، مقصور: ناحيةُ كلِّ شيءٍ، والجمع أَرْجاءٌ. انظر **لسان العرب**، (رجا)، جـــ ١٤ ص ٣١٠.

[٨٢٢] في ط: بزهر.

[٨٢٣] "وَتَفَوَّحَ أَرْجَاءُ الرُّوحِ بِزَهْرَةِ طَلْعَتِهِ " ليس في ش.

[٨٢٤] في ش: بنفحة.

[٨٢٥] في الأصل: وينشر.

[٨٢٦] في الأصل: بطرف.

[٨٢٧] في ب و ش و ط: حوالي.

[٨٢٨] "وتعطل...هجرته و" ليس في ش.

[٨٢٩] في ش: من وحشة.

[٨٣٠] في ب و ط: چنين كه.

[٨٣١] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٤٨ برواية (...چنين كه شاه...). و"بيت برخ چگونه...بمات نزديكست" ليس في ش.

[٨٣٢] زاد في ب و ش و ط: "لا".

[٨٣٣] في هامش ب: من البكرة هي الصباح.

[٨٣٤] في ش: وهَرع.

لِيَفُوزَ أَثَرَ الذِّكْرَى مُنْتَظِرًا[٨٣٥]، إِلاَّ أَنَّهُ كُلَّمَا طَاقَتْ[٨٣٦] إِلَيْهَا [١٣٦أ] طَوَافَ الوَالِدِ[٨٣٧] الهَيْمَانِ، لَمْ يُعَقِّبْهُ[٨٣٨] سِوَى اليَأْسِ وَالحِرْمَانِ[٨٣٩]، **بيت:**

چو در خيل فراموشان شويم از ما كه ياد آرد[٨٤٠] مگر كه گاه در خاطر گذار افتيم ياری را[٨٤١]

أَلاَ[٨٤٢] يَا قَلْبُ لاَ تَيْأَسْ مِنْ تَسَلِّي[٨٤٣] الحَبِيبِ، فَإِنَّ العُسْرَ بِاليُسْرِ قَرِينٌ، وَالمُرَّ بِالحُلْوِ[٨٤٤] قَرِيبٌ، **بيت:**

هر كه خرسند[٨٤٥] نباشد بجفاهای حبيب نا سپاسيست[٨٤٦] كه شكر نعم او نكند[٨٤٧]

لَعَلَّهُ يَتَرَشَّحُ مِنْ زُلالِ[٨٤٨] نَوَالِهِ، مَدَدُ المِدَادِ على ظَمَاءِ الفُؤَادِ المَمْدُودِ بِالوَدَادِ[٨٤٩].

بيت[٨٥٠]:

بَقِيتَ مَدَى الزَّمَانِ حَلِيفَ عَيْشٍ أَطَايِبُهُ تَزِيدُ وَلاَ تَبِيد[٨٥١]

---

[٨٣٥] في ب و ط: منتظرة.

[٨٣٦] في ب و ط: طاف.

[٨٣٧] في سائر النسخ: الوالِه.

[٨٣٨] في ش: لم يعقبها.

[٨٣٩] زاد في ب و ش و ط: "شعر: وقلّ فيه المساعد إنّه إذا عظم المطلوب قلّ المساعد". ولكن في ش برواية "وقلّ لها فيه".

[٨٤٠] في ط: ياد دارد.

[٨٤١] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٨٤٢] في هامش ب: حرف تنبيه. وكذا في **لسان العرب**، (ألا)، جـ ١٥ ص ٤٣٤.

[٨٤٣] في ب: من تسَّلِ.

[٨٤٤] في ب و ط: من الحلو.

[٨٤٥] في هامش ب: راضي.

[٨٤٦] في ب: نا سپاسيت.

[٨٤٧] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٤٢ برواية (...نعم نكند).

[٨٤٨] في ط: من زال.

[٨٤٩] في ط: بالواد.

[٨٥٠] في ب و ط: "بقيت لأفق المجد أسعدَ كوكب وفي صدف العليا أفخر درّة "بدلا من"بيت بقيت مدى الزمان... ولا تبيد".

[٨٥١] "بيت: چو در خيل فراموشان شويم...مدد المداد على ظماء... أطايبه تزيد ولا تبيد" ليس في ش، والقسم العربي للرسالة الشوقية في ش ينتهي هنا بجملة "تمت بعون الله و... التوفيق". ولكن لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

(٢٢) فِي تَهْنِئَةِ الْوَلَدِ[٨٥٢]

نَحْوَهُ صَرْفُ[٨٥٣] لُبٍّ تَوَشَّحَ بِوِشَاحِ مَحْمَدَتِهِ، وتَفَوَّحَ مِنْ رِيَاضِ مَكْرُمَتِهِ[٨٥٤]، وَسَمْعٍ أَلْقَى صَدَفَهُ[٨٥٥] لِتَلَقِّي[٨٥٦] فَرَائِدِهِ مِنْ نِيسَانِ[٨٥٧] أَفْكَارِهِ، وَسَحَبَ فَوَائِدَهُ وبَصَرٍ آثَرَ[٨٥٨] إِيثَارَ اللآلِي، لِطَيْفِ لَطِيفِ[٨٥٩] خَيَالِ تِلْكَ الدُّرَرِ الغَوَالِي[٨٦٠]، وَشَمٍّ اسْتَنْشَقَ نَسَمَةَ الصَّبَا[٨٦١]، لِهَوَاءِ وُصُولِ جَنَابِهِ وذَوْقٍ الْتَذَّ بَيْنَ اللَّذَائِذِ بِطِيبِ فَصْلِ خِطَابِهِ، **بيت:**

خانهٔ دیده بدیدار[٨٦٢] تو روشن باشد　　بیت[٨٦٣] احزان[٨٦٤] من از روی تو گلشن باشد[٨٦٥]

وَجَنَانٍ طَارَ فِي جَوِّ أُنْسِ المَلَكُوتِ، بِجَذْبَةِ[٨٦٦] مَزِيدِ[٨٦٧] جَلاَلِهِ مِنْ خَزَائِنِ ذِي الجَبَرُوتِ، وَرُوحٍ تَرَصَّدَ فِي العَشَايَا[٨٦٨] وَاضِعًا خَدَّهُ فِي كُوَى الحَوَاسِّ لِيَصِلَ[٨٦٩] مِنْ وَاهِبِ العَطَايَا كَمَالَ إِقْبَالِهِ الفَائِضِ مِنْ تَسْنِيمِ[٨٧٠] الإِئْتِنَاسِ[٨٧١].

---

[٨٥٢] في ي: في تهنئة الدولة. وليست هذه الرسالة في ش.

[٨٥٣] " نحوه صرف" ليس في ي.

[٨٥٤] في هامش ب: كرم. المَكْرُمةُ: فعلُ الكَرَمِ. انظر **لسان العرب**، (كرم)، جـ ١٢ ص ٥١٢.

[٨٥٥] في ي: ألفى صدقه.

[٨٥٦] في ب و ط: ليُلقّي.

[٨٥٧] في ط: من نسيان.

[٨٥٨] في هامش ط: اختار. وكذا في **تاج العروس**، (أثر)، جـ ٣ ص ٦.

[٨٥٩] ليس "لَطيفِ" في ي.

[٨٦٠] في الأصل "العوالي" بالعين المهملة. وفي هامش ي: گران بها.

[٨٦١] "نسمة الصبا" ليس في ي.

[٨٦٢] في الأصل: "بديدار" بالذال المعجمة.

[٨٦٣] في ب و ط: كلبهٔ.

[٨٦٤] في ط: حزن.

[٨٦٥] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٣٧ برواية (...ز ديدار تو...).

[٨٦٦] في ب و ط: لجذبة.

[٨٦٧] في ب: من يد.

[٨٦٨] في الأصل: في العشا.

[٨٦٩] في ب و ط: ليتَّصل، وفي ي: لتصل.

[٨٧٠] في هامش ب: نهر يجري فوق الغرفة. تسنيم: هو ماءٌ في الجنة، سمِّي بذلك لأنّه يجري فوق الغُرَف والقصور. انظر **الصحاح**، (سنم)، جـ ٥ ص ١٩٥٥.

فَبَيْنَمَا نُبِّئْتُ [١٣٦ب] بِبُدوِّ بَاكُورَةٍ تَدَلَّتْ مِنْ شَجَرَةٍ[٨٧٢] ﴿أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾[٨٧٣]، أَنْبَتَ اللهُ ﴿نَبَاتًا حَسَنًا﴾[٨٧٤]، وَظُهُورِ بُكْرَةٍ تَطَلَّعَتْ مِنْ أُفُقِ حَسَنَةٍ ﴿عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ﴾[٨٧٥] أَصْبَحَ اللهُ صَبَاحًا حَسَنًا[٨٧٦] فَتَعَطَّرَ مَشَامُّ مُهْجَتِي مِنْ مِجْمَرِ ﴿أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾[٨٧٧] وَتَحَلَّى مَعَاقِدُ نُهْيَتِي[٨٧٨] بِسِمْطِ[٨٧٩] الجَوَاهِرِ نَاظِمَةً، **شعر**[٨٨٠]:

فِي المَهْدِ يَنْطِقُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ[٨٨١] أَثَرُ النَّجَابَةِ[٨٨٢] سَاطِعُ البُرْهَانِ[٨٨٣]

وَتَفَتَّحَ مَسَامُّ بِنْيَتِي[٨٨٤] بِفَيْحِ[٨٨٥] أَزْهَارِ السُّرُورِ، نَاثِرَةً أَلاَ[٨٨٦] هُوَ سَعْدٌ جَدِيدٌ مَا اليُمْنُ إِلاَّ مِنْ يُمْنَاهُ، وهَا هُوَ جَدٌّ سَعِيدٌ مَا اليُسْرُ إِلاَّ مِنْ يُسْرَاهُ، ثُمَّ الوَاجِبُ عَلَى المَلْوكِ أَنْ يُؤَدِّيَ سَحْبًا عَلَى الوَجْهِ هذِهِ التَّهْنِئَةَ البَهِيَّةَ، وَيَطْوِيَ حَدًّا مِنْ حُدُودِ الهِجْرَةِ الرَّدِيَّةِ، غَيْرَ قَاصِرٍ فِي الخِدْمَةِ[٨٨٧] العَلِيَّةِ إِلاَّ أَنَّ الدَّهْرَ

---

[٨٧١] كُتِبَ في الأصل وسائر النسخ: " الايتناس".

[٨٧٢] في ي: "من سجرة" بالسين المهملة.

[٨٧٣] سورة إبراهيم، ٢٤/١٤.

[٨٧٤] سورة آل عمران، ٣٧/٣. وقول "أنبتَ اللهُ نباتًا حسنًا" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٧٠.

[٨٧٥] سورة الحديد، ٢١/٥٧.

[٨٧٦] "وظهور بكرة تطلعت... صباحا حسنا" ليس في ي.

[٨٧٧] سورة طه، ١٠/٢٠.

[٨٧٨] في ب: نُمْيتي.

[٨٧٩] في ي: سمط.

[٨٨٠] في ي: بيت.

[٨٨١] في ب: "حدّه" بالحاء المهملة، وفي ط: حدّة.

[٨٨٢] في ي: "النجابة" بالجيم المعجمة.

[٨٨٣] هذا البيت بدون نسبة وكذا في **لباب الألباب** لمحمّد عوفي، ١٣٣٣ هـ ش، ص ٦٦؛ **القول الجيد**، ص ٥٢. هو بدون عزو أيضًا في **خزانة الأدب**، جـ ٢ ص ٢٢٧ برواية (...أثر السيادة...)؛ **تاريخ عجائب الآثار في التراجم والأخبار** للجبَرتي، دار الفارس، بيروت بدون تاريخ، جـ ٣ ص ٤٣٨ برواية (...واضح البرهان).

[٨٨٤] في هامش ب: مزاج. البِنْية: الفِطْرة. انظر **لسان العرب**، (بني)، جـ ١٤ ص ٩٤.

[٨٨٥] في ي: بفتح.

[٨٨٦] في هامش ب: حرف تنبيه. وكذا في **لسان العرب**، (ألا)، جـ ١٥ ص ٤٣٤.

[٨٨٧] في الأصل و ط: "في الخذمة" بالذال المعجمة.

يَبْسُطُ[٨٨٨] عُذْرَهُ بِأَنَّهُ مَحْفُوفٌ بِحَيْفِ نَقْمَتِي[٨٨٩] وَنَكْبَتِي[٨٩٠]، وَسَاقِطٌ تَحْتَ مَسَاقِطِ ضُجْرَتِي وَغَمْرَتِي، وَيَشْهَدُ أَنَّهُ[٨٩١] مَجْرُوحٌ، وَشَاهِدَهُ غَيْرُ مَجْرُوحٍ، وَلاَ حَرَاكَ[٨٩٢] مِنَ السَّاقِطِ الْمُغْبَرِّ[٨٩٣] الْمَطْرُوحِ، وَيَتْلُو عَنْ لِسَانِ الْمُحِبِّ مَا قِيلَ: **شعر**:

وَلَوْ أَنِّي اسْتَطَعْتُ لَطِرْتُ شَوْقًا وَكَيْفَ يَطِيرُ مَقْصُوصُ الجَنَاحِ[٨٩٤]

بيت:

بر سر كوى تو گر[٨٩٥] بودى مرا راه گذر گاه مى رفتم بديده گاه مى رفتم[٨٩٦] بسر[٨٩٧]

وَلَعَلَّ ذَلِكَ الجَنَابَ يُلاَحِظُ عُذْرَ الدَّهْرِ بِلَحَاظِ عَيْنِ إِحْسَانِهِ مِنْ عَيْنِ إِحْسَانِهِ بِمِصْدَاقِ "أَنَّ الكَذُوبَ قَدْ يَصْدُقُ"[٨٩٨]. **بيت**:

---

[٨٨٨] في ي: بسط.

[٨٨٩] في ي: نغمتي.

[٨٩٠] في هامش ب: شدّت. النَّكْبَةُ: المُصيبةُ من مَصائب الدهر و ما يُصيبُ الإنسان من الحَوادث. انظر **لسان العرب**، (نكب)، جـ ١ ص ٧٧٢-٧٧٣.

[٨٩١] في ب و ط: بأنّه.

[٨٩٢] ضبط في الأصل: "حِراكَ". وفي هامش ب: حركة. وكذا في **لسان العرب**، (حرك)، جـ ١٠ ص ٤١٠.

[٨٩٣] في ي: المُغيِّر. وضبط في ب: "المغبّر".

[٨٩٤] هذا البيت لابن زيدون. انظر **ديوانه**، دار القلم، بيروت بدون تاريخ، ص ٤٩ برواية (فَلَوْ أَسْتَطِيعُ طِرْتُ إِلَيْكِ شَوْقًا...). وهو ينسب إلى ابن زيدون في **نَفْح الطِّيب**، جـ ٣ ص ٢٧٩ برواية (فلو أستطيع طِرْتُ إليكَ شوقاً...). وهو بدون نسبة في **دُمية القصر وعُصرة أهل العَصر** للباخرزي، دار الجيل، بيروت ١٤١٤/١٩٩٣، جـ ١ ص ١٨٨ برواية (وكِدتُ أطيرُ من شوقي إليكم...)؛ **ألف ليلة وليلة**، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٣٨٠/١٩٦٠، جـ ٣ ص ٢٥٩ برواية (ولو أني أطير لطرت...).

ابن زَيْدُون: هو أحمد بن عبد الله بن أحمد بن غالب ابن زيدون، المخزومي الأندلسي، أبو الوليد، وزير كاتب شاعر، من أهل قرطبة. واتصل بالمعتضد صاحب إشبيلية فولاه وزارته، وفوض إليه أمر مملكته فأقام مبجلا مقربا إلى أن توفي باشبيلية عام ٤٦٣/١٠٧١. وفي الكتاب من يلقب ابن زيدون ببحتري المغرب. وأما طبقته في النثر فرفيعة أيضا. له "ديوان شعر—ط". انظر **وفيات الأعيان**، جـ ١ ص ١٣٩-١٤١؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ١٨ ص ٢٤٠-٢٤١؛ **النجوم الزاهرة**، جـ ٥ ص ٨٨. وقابل **الأعلام**، جـ ١ ص ١٥١-١٥٢.

[٨٩٥] " گر " ليس في ط.

[٨٩٦] في الأصل: مى فتم.

[٨٩٧] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ٢٠٣.

چگونه[٨٩٩] سر ز[٩٠٠] خجالت[٩٠١] بر آورم بر دوست[٩٠٢] که خدمت[١٣٧أ] بسزا[٩٠٣] بر[٩٠٤] نیامد از دستم[٩٠٥]

شعر:

بَقِيتَ لِأُفُقِ المَجْدِ أَسْعَدَ كَوْكَبٍ وَفِي صَدَفِ العُلْيَا أَفْخَرَ دُرَّةٍ[٩٠٦]

(٢٣) فِي الشَّوْقِ[٩٠٧]

الدُّعَاءُ المُكرَّرُ المُؤَكَّدُ بِرُسُومِ الوَدَادِ، وَالثَّنَاءُ المُكَمَّلُ المُمَهَّدُ لِأَسَاسِ السَّدَادِ، المُهْدَى إِلَى المَحَلِّ الأَعْلَى، وَالمُرْسَلُ إِلَى السَّمَاءِ العُلَى، وَهُوَ الصَّدْرُ الهُمَامُ، مَلِكُ المُلُوكِ الكِرَامِ، حَارِسُ مَمَالِكِ الإِسْلاَمِ، مُطَاعُ رُؤَسَاءِ الأُمَمِ، مُحَصِّلُ مَصَالِحِ الكَرَمِ، حَاسِمُ مَوَادِّ الأَعْدَاءِ، مُوَرِّدُ مُرَادِ الأَوِدَّاءِ، رَاسِمُ مَرَاسِمِ العَدْلِ لِأَهْلِ الأَمْصَارِ، عَامِرُ مَعَالِمِ العِلْمِ مِنَ الدُّهُورِ وَالأَعْصَارِ، مُصْلِحُ أُمُورِ المُلْكِ وَالمِلَلِ، مُمَهِّدُ رُسُومِ العِلْمِ وَالعَمَلِ، مُكَمِّلُ صَلاَحِ الدَّهْرِ وَالدُّوَلِ، أَوْضَحَ اللهُ تَعالَى غُرَّةَ العِزَّةِ بِضِيَائِهِ، وَرَفَعَ أَعْلاَمَ العِلْمِ بِنَشْرِهِ وَإِعْلاَئِهِ.

غِبَّ تَمْرِيغِ الوُجُوهِ وَالجِبَاهِ، بِغَبَرَةِ سُدَّةِ فِنَاهُ، وَأَدَاءِ التَّحْمِيدِ فِي ﴿العَشِيِّ وَالإِبْكَارِ﴾[٩٠٨]، وَدُعَاءِ التَّأْبِيدِ ﴿آنَاءَ اللَّيْلِ﴾[٩٠٩] وَ﴿أَطْرَافَ النَّهَارِ﴾[٩١٠]، يُنْهَى أَنَّ الجَنَابَ الأَعْلَمَ نَوَّرَ اللهُ تَعالَى مَا

---

[٨٩٨] انظر هذا المثل في **كتاب الأمثال**، ص ٥٠؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ٢٥؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ١ ص ٤٠٩؛ **فرائد الخرائد في الأمثال**، ص ٣٦؛ **لسان العرب**، (كذب)، جـ ١ ص ٧٠٥؛ **تاج العروس**، (كذب)، جـ ١ ص ٤٤٨.

[٨٩٩] زاد في ب و ط: "من".

[٩٠٠] "ز" ليس في ب و ط.

[٩٠١] في ب: خجلت، وفي ط: خذمت.

[٩٠٢] في ي: بر دست.

[٩٠٣] في ي: كه خذمتش بسر ايد.

[٩٠٤] "بر" ليس في ي.

[٩٠٥] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (قهران)، ص ١٦٨ برواية (...كه خدمتى...).

[٩٠٦] في ب و ط و ي: "شعر: بقيت بقاء الدهر في ظلّ دَوْلة يروق وعيش دائم مستطابه" بدلا من "شعر: بقيت لأفق المجد... أفخر درّةٍ". ولكن في ي برواية "يروق عيش دائم مستطابة ". والقسم العربي للرسالة الشوقية في ب ينتهي هنا، ولكن بعض الرسائل العربية تقع في القسم الفارسي. ولكن لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[٩٠٧] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

[٩٠٨] سورة آل عمران، ٤١/٣؛ سورة غافر، ٥٥/٤٠.

تَحْتَ السَّبْعِ الشِّدَادِ[٩١١]، بِأَنْوَارِ ذَلِكَ السِّرَاجِ الوَهَّاجِ، وَنَضَّرَ[٩١٢] مَا فَوْقَ الأَرْضِ بِجَدَاوِلِ[٩١٣] ذَلِكَ البَحْرِ المُتَلاَطِمِ الأَمْوَاجِ، وَأدامَ شَرِيفَ عَتَبَتِهِ ومُنِيفَ سُدَّتِهِ كَعْبَةً لِلزُّوَّارِ، وجَعَلَ نَفْعَهَا كُحْلاً لِأَعْيُنِ ﴿أُولِي الأَبْصَارِ﴾[٩١٤]، إن استفْسرَ مِنْ لُطْفِهِ [١٣٧ب] العَامِّ، وَكَرَمِهِ الشَّامِلِ التَّامِّ، يَتَجَلَّى القَلْبُ بِطِيبِ وِشَاحِ ثَنَائِهِ كَحُسْنِ حِلْوَةِ الغَوَانِي، وَيَتَحَلَّى بِلُطْفِ دُعَائِهِ كَبَهَاءِ حِلْيَةِ اللآلِي، إلاَّ أَنَّ هُجُومَ هِجْرَتِهِ لَمْ يَبْقَ لِلْجِلْدِ جَلَدٌ، وَلاَ لِنَفَسٍ صَعَدٌ، وَلاَ لِعَيْشٍ رَغَدٌ، وَلاَ لِقَلْبٍ إلاَّ كَمَدٌ، وَلاَ لِعَيْنٍ إلاَّ رَمَدٌ.

وَإِلَى اللهِ تَعَالَى الابْتِهَالُ، كُلَّ الابْتِهَالِ، لِأَنْ يَجْعَلَ نَدَى دَرِّهِ عَلَيْهِ درارًا، وَمَزِيدَ بِرِّهِ إِلَيْهِ مِدْرَارًا[٩١٥]، فَيَقْتَبِسَ مِنْ أَنْوَارِ جَنَابِهِ كَاقْتِبَاسِ القَمَرِ، وَيَغْتَنِمَ بِفَوْزِ الإِقْبَالِ وَالظَّفَرِ، وَيَتَوَسَّمَ فِي جَبِينِهِ آيَةُ عِزَّةٍ بِرَقِمِ مِنَ القَدرِ، وَالدَّهْرُ مِمَّا عَلَيْهِ مِنْ إِسَائَةٍ مُعْتَذِرٌ[٩١٦]، بِـ﴿مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ﴾[٩١٧].

شعر:

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ[٩١٨] فِي ظِلِّ دَوْلَةٍ ... يَرُوقُ وَعَيْش دَائِم مُسْتَطَابُه[٩١٩]

---

[٩٠٩] سورة آل عمران، ١١٣/٣؛ سورة طه، ١٣٠/٢٠؛ سورة الزمر، ٩/٣٩.

[٩١٠] سورة طه، ١٣٠/٢٠.

[٩١١] انظر سورة النبأ، ١٢/٧٨.

[٩١٢] في الأصل: ونضير.

[٩١٣] في الأصل: "بجدوال".

[٩١٤] سورة آل عمران، ١٣/٣؛ سورة النور، ٤٤/٢٤؛ سورة الحشر، ٢/٥٩.

[٩١٥] قول "نَدَى دَرِّهِ... مِدْرَارًا" قد ورد في **كشف الأسرار عن حِكَم الطيور والأزهار** لابن غانم المَقدِسي، دار الطَّبَّاع، دمشق ١٤١٠/١٩٨٩، ص ٥٨ برواية (فلم يزل ثدى دَرّى عليه دارًّا، ومزيد برِّى إليه مدرارًا).

[٩١٦] في قول "الدَّهْرُ مِمَّا عَلَيْهِ مِنْ إِسَائَةٍ مُعْتَذِرٌ" إشارة إلى المصراع الأول لبيت المتنبي هذا: (الدهرُ مُعْتَذِرٌ والسيفُ منتَظِرٌ وأرضُهمْ لكَ مُصطافٌ ومُرتَبَعٌ). انظر **ديوانه**، جـ ٢ ص ٦٥٦.

[٩١٧] سورة القمر، ٥٥/٥٤.

[٩١٨] في الأصل: الد.

[٩١٩] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

(٢٤) فِي طَلَبِ التَّرْبِيَةِ[٩٢٠]

يُمْنٌ مَنَّهُ[٩٢١] فَيْضُ فَضْلٍ إِلَهِيٍّ جَنَابُ أَلْمَعِيٍّ، أَحْسَنَ جَمَالَ[٩٢٢] الْمُلْكِ بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، وَزَادَهُ بَهْجَةً[٩٢٣] بِمَوَائِدِ زَوَائِدِ آلَائِهِ، **قطعه**[٩٢٤]:

ای گشته چهار فصل گیتی — از رای تو چون بهار خرم

بر درگه تو امید را[٩٢٥] فال — نا آمده جز "أَصَبْتَ فَالْزَمْ"[٩٢٦]

وَظِلٌّ مَدَّهُ عَوْنُ عَيْنٍ[٩٢٧] رَبَّانِيٍّ، بَابُ أَوْحَدِيٍّ، ضَعَّفَ الأَيَادِيَ[٩٢٨] بِهِمَّتِهِ الزَّاهِرَةِ، وَأَضْعَفَ الأَعَادِيَ بِسَطْوَتِه القَاهِرَةِ[٩٢٩]، **بيت**:

چشم بنفشه صورت قهرت[٩٣٠] بخواب دید — سر چون عدوت بر سر زانو از[٩٣١] آن نهاد[٩٣٢] [١٣٨أ]

يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ لِبَذْلِ الوَرَى، مَفْتُوحَتَانِ لِنَشْرِ[٩٣٣] النَّدَى[٩٣٤]، وَأَيْدِي النَّاسِ مَرْفُوعَةٌ بِنِدَاءِ الدُّعَاءِ لَـــهُ، وَأَفْوَاهُهُمْ مَفْتُوحَةٌ لِبَثِّ الثَّنَاءِ عَلَيْهِ، **بيت**:

---

[٩٢٠] في ب: في تمنئة الدولة، وهذه الرسالة في ب تقع في ٣٧ب في القسم الفارسي. و ط: في طلب التربية وعرض التضرع. وليست هذه الرسالة في ش.

[٩٢١] في ب: يمنٌ منّ.

[٩٢٢] في ي: "حمال" بالخاء المهملة.

[٩٢٣] في ب: يهجّه.

[٩٢٤] في سائر النسخ: بيت.

[٩٢٥] في ط و ي: "اميذ را " بالذال المعجمة.

[٩٢٦] هذان البيتان لظهير الفاريابي في **ديوانه**، ص ٩٩ برواية (...از عدل تو...جزا صيت فالزم). ولكن البيت الأول قد ورد بعد البيت الثاني في الديوان. من جهة أخرى في البيت الثاني حديث شريف. "أصبت فالزم" الحديث في **مجمع الزوائد ومنبع الفوائد** للهَيْثَمِي، دار الكتاب العربي، بيروت ١٩٦٧، جـــ ١ ص ٥٧.

[٩٢٧] في ب و ط و ي: عينُ عونٍ.

[٩٢٨] في هامش ب: نعمت. اليَدُ: النِّعْمةُ والإِحْسانُ، والجمع أَيدٍ، وأَيادٍ جمع الجمع. انظر **لسان العرب**، (يدي)، جـــ ١٥ ص ٤٢١.

[٩٢٩] في ب و ط: الباهرة.

[٩٣٠] في الأصل: چشمت.

[٩٣١] في ط: سر ز نوز.

[٩٣٢] هذا البيت لظهير الفاريابي، وكذا في **ديوانه**، ص ٢٤.

[٩٣٣] في ي: لنشر.

[٩٣٤] في هامش ب: عطاء. وكذا في **لسان العرب**، (ندي)، جـــ ١٥ ص ٣١٥.

دريا بدستگاه فراخش زند مثل گردون بآستان بلندش خورد قسم[٩٣٥]

سِيَّمَا هَذَا المَلْوكُ قِدْمًا كَانَ يَتَضَرَّعُ عَشِيَّةً بِأَخْلَصِ طَوِيَّةٍ لِمَزِيدِ عَلاَئِهِ، وَيَتَخَشَّعُ بُكْرَةً بِأَلْخَصِ أُمْنِيَّةٍ[٩٣٦] لِطُولِ[٩٣٧] بَقَائِهِ، وَطَالَمَا يَضَعُ لِإجَابَةِ[٩٣٨] السُّؤَالِ خُدُودَ[٩٣٩] الابْتِهَالِ[٩٤٠]، فِي حُدُودِ طُرُقِ إِنْعَامِ المَلِكِ المُتَعَالِ، حَتَّى يسْمعَ دُعَاء العَبْدِ الكَسِيرِ، عِنْدَ الرَّبِّ البَرِّ الكَبِيرِ، بِمِصْدَاقِ "أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ[٩٤١] الْقُلُوبِ"[٩٤٢] مِنْ هُجُومِ سُمُومِ كُرُورِ الكُرُوبِ[٩٤٣]، ثُمَّ "بِحَمْدِ اللهِ"[٩٤٤] ومنّه[٩٤٥] يُشاهدُ آية الإِجَابَةِ وَيُعاينُ أَثَر القَبُولِ وَالإِصَابَةِ، بِنَيْلِ ذَلِكَ الجَنَابِ كُلَّ يَوْمٍ بِأَوْجٍ جَدِيدٍ مِنْ مَنَازِلِ المَرَاتِبِ،

---

[٩٣٥] هذا البيت لظهير الفاريابي، وكذا في **ديوانه**، ص ١٠٠.

[٩٣٦] في ب: أُمنيّته، وفي ي: مَنِيَّةٍ.

[٩٣٧] في ب: طول.

[٩٣٨] في ب: الإجابة، وفي ي: بإجابة.

[٩٣٩] في ي: "حدود" بالحاء المهملة.

[٩٤٠] في هامش ب: تضرع.

[٩٤١] في الأصل: مكسرة.

[٩٤٢] "أنا عند..." الحديث في **الفتوحات المكية**، جـ ٣ ص ٤٨١؛ **الحبائك في أخبار الملائك** للسيوطي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨، ص ٢١٣ برواية (أنا عند المنكسرة قلوبهم). ولكن في **المقاصد الحسنة**، ص ٩٦؛ **كشف الخفاء**، جـ ١ ص ٢٠٣؛ **إيقاظ الهمم** لابن عجيبة، دار المعارف، القاهرة ١٩٨٥، ص ٣٠٩ برواية (أنا عند المنكسرة قلوبهم من أجلي). والحديث القدسي"أنا عند منكسرة القلوب" يُذْكَرُ في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٩٤أ.

[٩٤٣] في هامش ب: حزن. وكذا في **لسان العرب**، (كرب)، جـ ١ ص ٧١١.

[٩٤٤] هذا المثل لعائشة رضي الله عنها وتمام المثل: (بحمد الله لا بحمدك). انظر المثل في **الأوائل** للعسكري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٧/١٩٨٧، ص ٢٧١-٢٧٢؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٧؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ١٦٧؛ **فرائد الخرائد في الأمثال**، ص ٨٦. "بحمد الله ومنّه" كذا في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٤.

عائشة: هي عائشة بنت أبي بكر الصديق، من قريش، أفقه نساء المسلمين وأعلمهن بالدين والأدب. كانت تكنى بأم عبد الله.تزوجها النبي صلى الله عليه وسلم في السنة الثانية بعد الهجرة، فكانت أحب نسائه إليه، وأكثرهن رواية للحديث عنه. وكان أكابر الصحابة يسألونها عن الفرائض فتجيبهم. وتوفيت في المدينة عام ٦٧٨/٥٨. روي عنها ٢٢١٠ أحاديث. ولزاهية مصطفى قدورة "عائشة أم المؤمنين—ط". انظر **الطبقات الكبرى**، جـ ٨ ص ٥٨-٨١؛ **حلية الأولياء**، جـ ٢ ص ٤٣-٥٠؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٣ ص ١٦-١٩؛ **منهاج السنة النبوية** لابن تيميَّة، ١٤٠٦/١٩٨٦، جـ ١ ص ٤٩٦-٤٩٩؛ **الإصابة** لابن حجر العسقلاني، مطبعة مصطفى محمّد، مصر ١٣٥٨/١٩٣٩، جـ ٤ ص ٣٤٨-٣٥٠؛ **أعلام النساء**، جـ ٣ ص ٩-١٣١؛ **تاريخ الخميس**، جـ ١ ص ٤٧٥. وقابل **الأعلام**، جـ ٤ ص ٥.

[٩٤٥] زاد في ب و ط و ي: "منه".

وَحِفْظِ ﴿المَلأِ الأَعْلَى﴾[٩٤٦] إِيَّاهُ مِنْ خَسَارَةِ جَسَارَةِ مَكْرِ المَكَارِهِ وَالمَصَائِبِ، لِأَنْ ﴿لاَ يَأْتِيَهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلاَ[٩٤٧] مِنْ خَلْفِهِ﴾[٩٤٨]، رَاسِمِينَ فِي أَعْلاَمِ دَوْلَتِهِ آيَاتِ الفَتْحِ[٩٤٩] المُبِينِ، وَرَاقِمِينَ فِي تَمَائِمِ[٩٥٠] تَمَامِ حَشْمَتِهِ خَوَاصَّ الحِفْظِ المُبِينِ[٩٥١]، اللَّهُمَّ اجْعَلْ ظِلَّهُ الظَّلِيلَ عَلَى الخَلْقِ مَمْدُودًا، وَبَابَ الحَوَادِثِ فِي سَفَرِهِ وَحَضَرِهِ مِنْهُ مَسْدُودًا.

ثُمَّ[٩٥٢] مَا يَتَمَنَّى المَمْلُوكُ المُتَرَبِّي بِنَمَاءِ[٩٥٣] مَاءِ مَكْرُمَتِهِ، أَنْ يُلاَحِظَ بِلَحَاظِ عَيْنِ[٩٥٤] تَرْبِيَتِهِ، بِمُقْتَضَى مَا قِيلَ: **بيت**:

چوب را آب فرو می نبرد دانم چیست شرمش آید ز[٩٥٥] فرو بردن پروردهٔ خویش[٩٥٦]

شعر[٩٥٧]: [١٣٨ب]

بَقِيتَ مُطَاعَ[٩٥٨] الدَّهْرِ[٩٥٩] مَا نَاحَ طَائِرٌ وَدُمْتَ رَغِيدَ العَيْشِ مَا حَجَّ[٩٦٠] رَاكِب[٩٦١]

---

[٩٤٦] في ي: وحفظه بملإ الأعلى. سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[٩٤٧] "لا" ليس في ي.

[٩٤٨] سورة فصلت، ٤٢/٤١.

[٩٤٩] في ي: فتح.

[٩٥٠] التَّمِيمةُ: عُوذةٌ تعلق على الإنسان، والجمع تمائم. انظر **لسان العرب**، (تمم)، جـ ١٢ ص ٦٩.

[٩٥١] في ب و ط: المتين.

[٩٥٢] "ثم " ليس في ي.

[٩٥٣] في الأصل: "بنما" بدون همزة.

[٩٥٤] ليس "عين" في ي.

[٩٥٥] "ز" ليس في الأصل و ب و ط و ي.

[٩٥٦] هذا البيت بدون نسبة. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـ ٤ ص ٤٨٢٥ برواية (چوب را آب فرو می نبر حکمت چیست شرم دارد ز جفا کردن پروردهٔ خویش).

[٩٥٧] ليست كلمة "شعر" في ب و ط.

[٩٥٨] في ط: مطالع.

[٩٥٩] في ب و ط و ي: الأمر.

[٩٦٠] في الأصل: والحج.

[٩٦١] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

(٢٥) فِي الشَّوْقِ[٩٦٢]

يَا مَنْ طَلَعَ نَجْمًا مِنْ مَطْلَعِ السَّعَادَةِ، وَنَجَمَ وَرْدًا مِنْ مَنْجَمِ السِّيَادَةِ، وَيَا مَنْ[٩٦٣] لاَ يَجِدُ أَحَدٌ مِنْ[٩٦٤] زَمَانِنَا هذَا،[٩٦٥] المَرَاتِبَ[٩٦٦] الدُّنْيَوِيَّةَ وَالأُخْرَوِيَّةَ، إِلاَّ مِنْ عِنْدِ رُتْبَتِهِ، وَلاَ يُدْرِكُ فَضَائِلَ العُلُومِ النَّافِعَةِ فِي هذَا العَصْرِ إِلاَّ مِنْ عِنْدِ تَرْبِيَتِهِ، وَهُوَ أَوْحَدِيُّ الدَّهْرِ، عَبْقَرِيُّ العَصْرِ، جَامِعُ المَعْقُولِ وَالمَنْقُولِ، مَجْمَعُ الفَضَائِلِ، وَمَرْجِعُ الفُحُولِ، وَمَا حَكَى السَّائِرُونَ فِي الأَمْصَارِ، وَمَا رَأَتِ العُيُونُ وَالأَبْصَارُ، مَحَلاً مِثْلَهُ أُنْزِلَ إِلَيْهِ الأَنْوَارُ القُدْسِيَّةُ، وَجُمِعَ فِيهِ الفَضَائِلُ الإِنْسِيَّةُ، فِي أَوَانِ الشَّبَابِ، ﴿فَاعْتَبِرُوا﴾[٩٦٧] ﴿يَا أُولِي الأَلْبَابِ﴾[٩٦٨]، المَحْدُومُ[٩٦٩] الأَوْلَى بَيْنَ أُولِي الأَوْلَى مِنَ الأُوَلِ، فِي إِحْرَازِ حَوْزَةِ السِّيَادَاتِ وَالدُّوَلِ، ذُو الفُؤَادِ الحَادِّ، وَالذِّهْنِ الوَقَّادِ، المُسْتَعْلِي عَلَى ذُرْوَةِ سَنَامِ الأُبَّهَةِ، فِي الفَضَائِلِ العَمَلِيَّةِ وَالعِلْمِيَّةِ، فِي كُلِّ جِهَةٍ، صَانَهُ المَلِكُ العَلاَّمُ، مِنْ طَوَارِقِ الأَسْقَامِ.

إِثْرَ إِرْسَالِ رَيَاحِينِ السَّلاَمِ، الَّذِي نَبَتَ فِي رِيَاضِ المَوَدَّةِ، وَسُقِيَ مِنْ حِيَاضِ المَحَبَّةِ، يُنْهِي الفَقِيرُ المُسْتَوْطِنُ فِي زَاوِيَةِ الهِجْرَانِ، المُتَمَكِّنُ فِي نَادِيَةِ الأَحْزَانِ، إِلَى الرَّأْيِ الثَّاقِبِ، لاَ زَالَ يَتَجَلَّى لَهُ العَوَاقِبُ، أَنَّهُ إِن استخبر [١٣٩أ] بِلُطْفِهِ العَامِّ، وَكَرَمِهِ التَّامِّ، عَنْ دَاعِيهِ فِي اللَّيَالِي وَالأَيَّامِ، فَهُوَ فِي صَحْنِ الصِّحَّةِ لاَ السَّقَامَةِ، وَظِلِّ[٩٧٠] العَافِيَةِ وَالسَّلاَمَةِ، يَشْتَغِلُ بِإِخْلاَصِ الدُّعَاءِ فِي كُلِّ صَبَاحٍ وَمَسَاءٍ،

---

[٩٦٢] هذه الرسالة ليست في ش.

[٩٦٣] "يا من طلع نجمًا...ويا من " ليس في ب و ط و ي. وزاد في ب و ط و ي قبل "لا يجد...إلا من عند تربيته": "سلام من العبد المتعطّشعلى من هو سلطان العلماء المتبحّرين برهان الفضلاء المتجرّدين علم الهدَى علامة الورى يعني الإمام الهمام والبحر القمقام المخصوص بعناية الملك العلاّم وكيف لا وهو أوحدي الدهر عبقري العصر جامع المعقول و المنقول مجمع الفضائل ومرجع الفحول".

[٩٦٤] "من" ليس في ب و ط.

[٩٦٥] في ب و ط: هذه.

[٩٦٦] في الأصل: مراتب.

[٩٦٧] سورة الحشر، ٢/٥٩.

[٩٦٨] سورة البقرة، ١٧٩/٢، ١٩٧؛ سورة المائدة، ١٠٠/٥؛ سورة الطلاق، ١٠/٦٥.

[٩٦٩] في الأصل: "المحدوم" بالحاء المهملة.

[٩٧٠] في الأصل: "وطل" بالطاء المهملة.

فِي أَنْ يُدِيمَ عُمْرَهُ مَقْرُونًا بِالعِزِّ[٩٧١] وَالسَّنَا، وَمَصْحُوبًا بِالسَّعَادَةِ إِلَى يَوْمِ الحَشْرِ وَالبَقَا[٩٧٢]، ﴿وَاللهُ يَعْلَمُ﴾[٩٧٣] وَ﴿كَفَى بِهِ شَهِيدًا﴾[٩٧٤] أَنَّ وِشَاحَ عُنُقِ العَقْلِ بِفَرَائِدِ خَرَائِدِ[٩٧٥] طَبْعِهِ، وَانْشِرَاحَ الصَّدْرِ بِأَزْهَارِ رَوْضِ فَيْضِ عَقْلِهِ، وَأَنَّ خِطَّةَ[٩٧٦] الفُؤَادِ بِلُجَّةِ غَمْرَةِ الفُرْقَةِ مُغْتَرِقَةٌ، وَبِشَرَارِ نِيرَانِ الحَدَثَانِ مُحْتَرِقَةٌ.

فَلاَ يُتَمَنَّى إِلاَّ أَشِعَّةُ طَلْعَتِهِ البَهِيَّةِ وَلاَ يُرْجَى إِلاَّ كُؤُوسُ وُصْلَتِهِ السَّنِيَّةِ[٩٧٧]، ثُمَّ المَأْمُولُ[٩٧٨] أَنْ لاَ يَتْرُكَ مُحِبَّهُ تَحْتَ زَاوِيَةِ النِّسْيَانِ، كَمَنْ يُنْسَى وَيُهْمَلُ[٩٧٩] فِي بَيْتِ الأَحْزَانِ، وَيفتحَ أَزْهارُ رَوْضِ مَوَادِّهِ[٩٨٠]، بِمَدَدِ رَشْحَةِ مِدَادِهِ، **شعر**[٩٨١]:

إِنَّ الكِرَامَ إِذَا مَا أَسْهَلُوا ذَكَرُوا مَنْ كَانَ يَأْلَفُهُمْ فِي المَنْزِلِ[٩٨٢] الخَشِنِ[٩٨٣]

---

[٩٧١] في أ: "بالعر" بالراء المهملة.

[٩٧٢] "وما حكى السائرون في الأمصار.....و مصحوبا بالسعادة الى يوم الحشر و البقا" ليس في ب و ط و ي.

[٩٧٣] سورة البقرة، ٢١٦/٢، ٢٢٠، ٢٣٢؛ سورة آل عمران، ٦٦/٣؛ سورة المائدة، ٩٩/٥؛ سورة التوبة، ٤٢/٩؛ سورة النحل، ١٩/١٦؛ سورة النور، ١٩/٢٤، ٢٩؛ سورة العنكبوت، ٤٥/٢٩؛ سورة الأحزاب، ٥١/٣٣؛ سورة محمد، ١٩/٤٧، ٢٦، ٣٠؛ سورة الحجرات، ١٦/٤٩؛ سوة المنافقين، ١/٦٣.

[٩٧٤] سورة الأحقاف، ٨/٤٦.

[٩٧٥] في ب و ط: حزانة.

[٩٧٦] في ط: "حطّة" بالحاء المهملة.

[٩٧٧] في ب و ط و ي: السقيّة.

[٩٧٨] زاد في ب و ط و ي: "من إحسان كماله و كمال إحسانه".

[٩٧٩] في ب: فيهمل.

[٩٨٠] في ب و ط و ي: فؤاده.

[٩٨١] ليست كلمة "شعر" في ب و ط.

[٩٨٢] في ب: في منـــزل.

[٩٨٣] هذا البيت لدعبل وكذا في **ديوان دعبل**، دار الكتاب العربي، بيروت ١٩٩٤/١٤١٤، ص ١٧٥؛ **عيون الأخبار**، جـــ ٣ ص ٢٠. وهو ينسب إلى أبي تمام في **خاص الخاص**، ص ١٢١؛ **الإيضاح**، جـــ ٢ ص ٥٨١؛ **القول الجيد**، ص ٤٩٠ بنفس الرواية؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ٢٠٢؛ **محاضرات الأدباء**، جـــ ٣ ص ١٥ برواية (...إذا ما أيسروا...) وبدون نسبة في **العقد الفريد**، جـــ ٢ ص ١٤١؛ **يتيمة الدهر**، جـــ ٣ ص ١٧٢؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٤٣٢؛ **معجم الأدباء**، جـــ ١ ص ١٩٢؛ **الوافي بالوفيات**، جـــ ٦ ص ٢٨؛ **تاريخ ابن خلدون**، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت ١٩٧١/١٣٩١، جـــ ٥ ص ٤٧٦؛ **فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء** لابن عرب شاه، المطبعة العامرة، مصر ١٣٠٣، ص ١١٣ بنفس الرواية كما في المتن.

شعر:

بَقِيتَ مَدَى الدُّنْيَا وَمَجْدُكَ شَامِخٌ يُطَاوِلُ[٩٨٤] أَعْلاَمَ الدُّجَى فَيَطُول[٩٨٥]

(٢٦) فِي الشَّوْقِ قَبْلَ التَّلاَقِ[٩٨٦]

قطعة:

وَلَمْ يَكْتَحِلْ عَيْنِي بِحُسْنِ لِقَائِهِ وَلَكِنْ لِلأَرْوَاحِ منا تَعَارُف

وَيَحْصُلُ مَا بَيْنَ القُلُوبِ تَوَاصُل وَإِنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الجُثُومِ تَآلُف[٩٨٧]

بَعْدَ تَقْبِيلِ الأَنَامِلِ العَالِيَةِ، وَغِبَّ تَغْبِيرِ الوَجْهِ فِي السُّدَّةِ السَّامِيَةِ، يُنْهِي المُخْلِصُ الضَّعِيفُ، وَالعَبْدُ النَّحِيفُ، إِلَى جَنَابِ العَالِمِ العَامِلِ، الفَاضِلِ الكَامِلِ، [١٣٩ب] البَارِعِ الوَارِعِ، المُمْتَّعِ مِنْ عِلْمِهِ بِالعَمَلِ النَّافِعِ، سَالِكِ مَسَالِكِ السَّلَفِ الصَّالِحِينَ، مُقْتَفِي سَنَنِ[٩٨٨] الهُدَاةِ المُهْتَدِينَ، مِشْكَاةِ أَنْوَارِ مَصَابِيحِ الأَحَادِيثِ النَّبَوِيَّةِ، رَوْضَةِ أَزْهَارِ فَرَادِيسِ الآثَارِ المُصْطَفَوِيَّةِ، بَلْ قُطْبِ دائِرَةِ الدَّوْلَةِ الأَحْمَدِيَّةِ، ومِحْوَرِ عَالَمِ المِلَّةِ المُحَمَّدِيَّةِ، لاَ زَالَ مُفِيضًا لِأَنْوَارِ الحَقَائِقِ عَلَى المُقْتَبِسِينَ، وَكَاشِفًا لِأَسْرَارِ الدَّقَائِقِ عَلَى المُلْتَمِسِينَ، أَنَّهُ وَإِنْ لَمْ يَقَع اتِّفَاقُ المُوَاصَلَةِ الصُّورِيَّةِ، لَكِن لَوَاعِجِ الاِشْتِيَاقِ، وَبَوَاعِث الأَشْوَاقِ،

دِعْبِل: هو دعبل بن علي بن رزين الخزاعي، أبو علي، شاعر هجاء. أصله من الكوفة. أقام ببغداد. شعره جيد. وكان صديق البحتري. وصنف كتابا في طبقات الشعراء. وهجا الخلفاء (الرشيد والمأمون والمعتصم والواثق). توفي ببلدة تدعى الطيب عام ٨٦٠/٢٤٦. له "ديوان شعر—ط" جمع فيه بعض الأدباء ما بقي متفرقا من شعره . انظر ترجمته في **ديوانه**، ١٧٩-٢٣٣؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٥٣٩-٥٤١؛ **الفهرست** لابن النديم، ص ٢٢٩؛ **تاريخ بغداد**، جـ ٨ ص ٣٨٢-٣٨٥؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٢ ص ٢٦٦-٢٧٠؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ١١ ص ٥١٩؛ **لسان الميزان**، جـ ٢ ص ٤٣٠؛ **النجوم الزاهرة**، جـ ٢ ص ٣٢٢-٣٢٣؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٢ ص ١٩٠-٢٠٦. وقابل **الأعلام**، جـ ٣ ص ١٨.

[٩٨٤] في ي: تطاول.

[٩٨٥] في ي: فتطوّل. لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي. طاوَلَني فَطُلْتُه: كنت أَشَدَّ طُولاً منه. انظر **لسان العرب**، (طول)، جـ ١١ ص ٤١١.

[٩٨٦] هذه الرسالة ليست في ب و ش و ط و ي.

[٩٨٧] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٩٨٨] السَّنَنَ: الطريقة. انظر **الصحاح**، (سنن)، جـ ٥ ص ٢١٣٨.

إِلَى الاِغْتِنَامِ بِشَرَف مُصَاحَبَتِهِ، وَاقْتِبَاضِ السَّعَادَاتِ الدِّينِيَّةِ بِبَرَكَةِ مُجَاوَرَتِهِ، مِمَّا قَدْ جَاوَزَ عَنِ النِّهَايَةِ وَالحَدِّ، وَعَجَزَ عَنْ إِحَاطَةِ نِطَاقِ البَيَانِ وَالعَدِّ، وَلِلّهِ دَرُّ قَائِلِهِ:

أنحر مِنْ ﴿رَيْبِ المَنُونِ﴾[٩٨٩] بِحَسْرَةٍ تبلغ نَفْسِي من شَجَاهَا التَّرَاقِيَا

إِلَى اللهِ أَشْكُو[٩٩٠] أَنَّ فِي الصَّدْرِ حَاجَةً تَمُرُّ بِهَا الأَيَّامُ وَهِيَ كَمَا هِيَا[٩٩١]

فَالمَأْمُولُ مِنْ عَوَاطِفِهِم العَامَّةِ، وَلَطَائِفِهِم الكَامِلَةِ التَّامَّةِ، أَنْ لاَ يَنْسَوْا عَبْدَهُمُ الضَّعِيفَ مِنَ الدُّعَاءِ الصَّالِحِ حِينًا فَحِينًا.

لاَ زَالَ مَتْنُ الدِّينِ بِلَطَائِفِ اغْتِنَائِهِمْ رَكِينًا.

(٢٧) فِي طَلَبِ غُلاَمٍ مِنْ بَعْضِ الأُمَرَاءِ[٩٩٢]

شعر:

لاَ مِثْلَ لِي حُبًّا وَلاَ لَكَ فِي الوَرَى لُطْفًا كِلاَنَا مَضْرِبُ الأَمْثَالِ[٩٩٣]

يُنْهَى أَنِّي رَأَيْتُ فِي طَيْفِ الخَيَالِ وَالتَّخْمِينِ، بَلْ فِي عَالَمِ الحِسِّ وَاليَقِينِ، صُورَةَ مُرُوءَةٍ[٩٩٤] تَجَسَّمَتْ بِرَشَاقَةِ القَدِّ، وَتَصَوَّرَتْ بِلَطَافَةِ الخَدِّ[٩٩٥]، فِي خَدِّهَا شَامَةٌ[٩٩٦] سَوْدَاءُ، وَفِي دِمَاغِ نَاظِرِهَا

---

[٩٨٩] سورة الطور، ٥٢/٣٠.

[٩٩٠] في الأصل: "أسكو" بالسين المهملة.

[٩٩١] هذان البيتان لأبي فراس في **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ٩٦ برواية (أمخترمي ريب المنون...). والبيت الثاني فقط موجود بدون نسبة في **الكشكول**، جـ ٢ ص ٢٢٨ برواية (...في النفس...).

أبو فراس: هو الحارث بن سعيد بن حمدان التغلبي الربعي، أبو فراس الحمداني، أمير، شاعر، فارس. وهو ابن عم سيف الدولة. وكان سيف الدولة يحبه ويجله وسيتصحبه في غزواته ويقدمه على سائر قومه. وجرح في معركة مع الروم، فأسروه. وبقي في القسطنطينية أعواما، ثم فداه سيف الدولة بأموال عظيمة. مات قتيلا في صدد عام ٣٥٧/٩٦٨. له "ديوان شعر—ط". انظر **يتيمة الدهر**، جـ ١ ص ٣٥-٨٨؛ **المنتظم**، جـ ١٤ ص ٢٢٧-٢٣٠؛ **وفيات الأعيان**، جـ ٢ ص ٥٨-٦٤؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ١٦ ص ١٩٦-١٩٧؛ **شذرات الذهب**، جـ ٣ ص ٢٤-٢٥؛ **الذريعة**، جـ ١/٩ ص ٤٧. وقابل **الأعلام**، جـ ٢ ص ١٥٦.

[٩٩٢] هذه الرسالة ليست في ب و ش و ط و ي.

[٩٩٣] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[٩٩٤] في الأصل: مروة.

سَوْدَاءُ، طَالَمَا تَسَلْسَلَ فِي وَجْنَةِ حُسْنِهَا، [١٤٠أ] كَاكُولُ الكَلاَلِ، وَدَارَ لِرَفْعِهِ عَنْهَا نَسِيمُ الخَيَالِ، فَقُلْتُ: مَنْ أَنْتِ بِمَن انْتَسَبْتِ؟ **شعر**:

جَمَالُك كَالبَدْرِ المُضِيءِ يَلُوحُ وَخُلْقُك كَالمِسْكِ الذَّكِيِّ يَفُوحُ[٩٩٧]

بيت:

حورا بنظارهٔ نگارم صف زد رضوان ز[٩٩٨] تعجّب كف خود بر كف زد[٩٩٩]

قَالَتْ: انْتَسَبْتُ إِلَى نِهَالِ كَرَمٍ زَهْرُهُ ذَكَاءٌ، وَنَهْرُهُ سَخَاءٌ[١٠٠٠]، وَوَرَقُهُ فَرَاسَةٌ، وَثَمَرُهُ شَجَاعَةٌ، وَالمُلْتَجِي[١٠٠١] حِمَاهُ حَمَاهُ، وَالمُرْتَجِي مُحَيَّاهُ حَيَّاهُ. قُلْتُ: أَنسَبْتُكِ شِرَاءٌ أَوْ وِرَاثَةٌ؟ قَالَتْ: إِنِّي عَبْدُهُ الحَامِدُ، وَارَثَنِي بِحَقٍّ مِنَ الوَالِدِ، إِنْ رُمْتَ مِثْلِي فِي الحُسْنِ وَاللَّطَافَةِ، فَاطْلُبْهُ تَجِدْ عِنْدَهُ كَثِيرًا مِنْ أَمْثَالِي فِي المَلاَحَةِ. قُلْتُ: لِلّٰهِ دَرُّكِ، مَا أَحْسَنَ بِرَّكِ، دَلَلْتِ إِلَى دَلِيلٍ كَدِلاَلِ الحَبِيبِ، أَوْ عِلاَجِ الطَّبِيبِ.

فَإِنْ فَاحَ فَيْحُهُ مِنْ أَزْهَارِ أَلْطَافٍ كَمَا هِي، عَلَى مَشَامِّ مُحِبٍّ بِالحُبِّ اللامُتَنَاهِي، فَلاَ غَرْوَ لِلْمِسْكِ[١٠٠٢] أَنْ يَفُوحَ، وَلِلشَّمْسِ أَنْ تَلُوحَ.

---

٩٩٥ في الأصل: "الحد" بالحاء المهملة.

٩٩٦ في الأصل: "سامة" بالسين المهملة.

٩٩٧ لم أجده في المصادر التي بين يدي.

٩٩٨ في الأصل: "ر" بالراء المهملة.

٩٩٩ البيت لأبي سعيد أبي الخير. انظر **رباعيات ابو سعيد ابو الخير**، انتشارات ناهيد، تهران ١٣٨٤ هـ ش، ص ٧٠ برواية (...رضوان بعجب بماند و كف بر كف زد).

أبو سعيد أبو الخير: هو الشيخ أبو سعيد فضل الله بن أبي الخير. شاعر صوفي، فارسي. ولد بقرية ميهنة في خاوران، ناحية أبيورد سنة ٣٥٧ هـ. درس التصوف على السرخسي والقشيري وغيرهما، وألبسه خلعة الطريقة أبو عبد الرحمن السلمي. و أبو سعيد أبو الخير توفي عام ٤٤٠ هـ. له رباعيات مشهورة تبين طريقته في التصوف. انظر ترجمة هذا الشاعر في **ريحانة الأدب**، جـ ٧ ص ١٣١-١٣٣؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ١ ص ٤٤٧-٤٤٨؛ **مشاهير جهان**، ص ٢٩١؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ١ ص ٣٤.

١٠٠٠ في الأصل: "سخا" بدون همزة.

١٠٠١ "الملتجي" بدون همزة وفقًا لكلمة "المرتجي" في الفاصلة التالية.

١٠٠٢ في الأصل: لمسك.

(٢٨) فِي الدَّعْوَةِ[١٠٠٣]

مَكَارِمُ أَخْلاَقِ الكِرَامِ كَثِيرَةٌ وَأَكْرَمُهَا بَيْنَ الوَرَى صِلَةُ الرَّحمِ

وَأَنْتَ بِهَذِهِ المَكْرُمَاتِ مُهَذَّبٌ وُقِيتَ عَنِ الآفَاتِ وَالحُزْنِ وَالسُّقْمِ[١٠٠٤]

يُنْهَى إِلَى حَضْرَةِ مَنْ كَرَمُهُ مُقَدِّمَةُ الكَرَامَاتِ الأَبَدِيَّةِ، وَنِعَمُهُ ذَخِيرَةُ السَّعَادَاتِ السَّرْمَدِيَّةِ، لُطْفُهُ مُحِيطٌ لِدُرَرِ بِحَارِ الحَقَائِقِ، وَنَظْمُهُ جَامِعٌ لِغُرَرِ أَجْنَاسِ الدَّقَائِقِ، بِأَنَّهُ مَجْمَعُ الأَفَاضِلِ، وَمَرْجِعُ الأَنَامِ فِي النَّوَازِلِ، وَرِعَايَتُهُ لِلضُّعَفَاءِ [١٤٠ب] غَايَةُ المَنِيَّةِ، وَعَطِيَّتُهُ لِلْفُقَرَاءِ نِهَايَةُ البَغِيَّةِ، كِفَايَة لِلْمُقِلِّينَ نِصَابٌ كَافٍ، وَوِقَايَة لِلْمَلْهُوفِينَ كَنْزٌ وَافٍ، وَهُوَ المُخْتَصُّ بِالعِنَايَةِ الرَّبَّانِيَّةِ، وَالهِدَايَةِ الرَّبَّانِيَّةِ، لاَ زَالَتْ رَوْضَةُ عُمْرِهِ عَامِرَةً بِسَحَائِبِ[١٠٠٥] الإِفْضَالِ وَالإِنْعَامِ، وَخِزَانَةُ عَيْشِهِ مَصُونَةً عَنْ نَوَائِبِ الفُصُولِ وَالأَعْوَامِ، أَنَّ مُوَاصَلَةَ الأَرْحَامِ مِنْ مَكَارِمِ شِيَمِ الكِرامِ، وَأَنَّ التَّحَرُّزَ عَنِ القَطِيعَةِ مِنْ دَعَائِمِ الإِسْلاَمِ، وأَنَّ زِيَارَةَ مَنَازِلِ الخُدَّامِ مِنْ دَيْدَنِ[١٠٠٦] السَّادَاتِ العِظَامِ، وإجابةَ دَعْوَةِ الفُقَرَاءِ مِنْ أَخْلاَقِ نَبِيِّنَا عَلَيْهِ السَّلاَمُ، **بيت**:

درون خانهٔ چشم ندارد روشنی بی تو ز روی مردمی بالله گذر بر چشم ما فرما[١٠٠٧]

فَالمَأْمُولُ وَالمُبْتَغَى، وَالمَسْؤُولُ وَالمُرْتَجَى، مِنَ الإِنْعَامِ العَامِّ، وَالإِحْسَانِ التَّامِّ، أَنْ يُوَجِّهُوا مَطَايَا الاِهْتِمَامِ، إِلَى صَوْبِ هذَا المَقَامِ، وَأَنْ يَضَعُوا خُطُوَاتِ الأَقْدَامِ، عَلَى وُجُوهِ هذهِ الأَقْوَامِ، لِيَسْتَضِيئَ بِأَنْوَارِهِم اللَّيَالِي وَالأَيَّامُ، لِيَسْتَفِيئَ بِمَغَانِمِ آثَارِهِم الخَاصُّ وَالعَامُّ، وَاللهُ الهَادِي إِلَى ﴿سُبُلِ السَّلاَمِ﴾[١٠٠٨]، وَالمُسْتَعَانُ فِي تَيْسِيرِ هذَا المَرَامِ، **قطعة**:

[١٠٠٣] هذه الرسالة ليست في ب و ش و ط و ي.

[١٠٠٤] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[١٠٠٥] في أ: لسحائب.

[١٠٠٦] في الأصل: "دندن" بالنون. الدَّيْدنُ: الدأب والعادة. انظر **لسان العرب**، (ددن)، جـ ١٣ ص ١٥٢.

[١٠٠٧] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[١٠٠٨] سورة المائدة، ١٦/٥.

وَلَوْ أَنَّ رُوحِي بِيَدِي وَوَهَبْتُهَا لِمُبَشِّرِي بِقُدُومِكَ لَمْ أُنْصِف

أَوْ أَنَّكُمْ تَرْضَوْنَ خَدِّي[١٠٠٩] مَوْضِعًا[١٠١٠] لَوَضَعْتُهُ أَرْضًا وَلَمْ أَسْتَنْكِف[١٠١١]

شعر:

بَقِيتَ عَلَى الطَّاعَاتِ فِي رَوْضَةِ التُّقَى مَصُونًا مِن الآفَاتِ مَا هَبَّتِ الصَّبَا[١٠١٢] [١٤١أ]

(٢٩) مِنْ سُلْطَانِ الرُّومِ[١٠١٣] إِلَى سُلْطَانِ المِصْرِ[١٠١٤]

أَيَّدَ اللهُ أَعْوَانَ ﴿الْحَقِّ الْمُبِينِ﴾[١٠١٥]، وَشَيَّدَ بُنْيَانَ الشَّرْعِ الْمُسْتَبِينِ، بِبَقَاءِ سَلْطَنَةِ الجَنَابِ الإِمَامِيِّ الهُمَامِيِّ، الأَمِيرِيِّ الكَبِيرِيِّ، العَادِلِيِّ البَاذِلِيِّ، الكَامِلِيِّ الكَافِلِيِّ، الفَخْرِيِّ الذّخْرِيِّ[١٠١٦]، المُشَيِّدِيِّ المُهْتَدِيِّ، المُجَاهِدِيِّ المُعَاضِدِيِّ، الرَّبِّيِّ الغَوْثِيِّ اللَّيْثِيِّ، النَّصِيرِيِّ الظَّهِيرِيِّ، الأَعْطَفِيِّ الأَشْرَفِيِّ[١٠١٧]، وَهُوَ

[١٠٠٩] في الأصل: "ترصون حدي" بالصاد المهملة والحاء المهملة.

[١٠١٠] في أ: "موصعا" بالعين المهملة.

[١٠١١] هذان البيتان لابن الفارض ولكن ليس البيت الثاني في **ديوانه**. انظر البيت الأول في **ديوان ابن الفارض**، ص ٨٩ وروايته: (لو أن روحي في يدِي...بقدومكم...). استَنْكَفَ: أَنِف وامتنع. انظر **لسان العرب**، (نكف)، جـ ٩ ص ٣٤٠.

[١٠١٢] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[١٠١٣] الرُومُ: جيل معروف في بلاد واسعة تضاف إليهم فيقال بلاد الروم. انظر **معجم البلدان**، جـ ٣ ص ٩٧-١٠٠. وراجع **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٥٣٠-٥٣٢. ويحتمل أن يكون المقصود بسلطان الروم هو السلطان محمد فاتح القسطنطينية. لأن سلطان الروم هو لقب السلطان محمد الثاني بعد فتح القسطنطينية ١٤٥٣/٨٥٧.

[١٠١٤] هذه الرسالة ليست في ب و ش و ط و ي.

[١٠١٥] سورة النمل، ٧٩/٢٧.

[١٠١٦] في الأصل: "الذحري" بالحاء المهملة.

[١٠١٧] يحتمل أن يكون سلطان المصر المذكور في هذه الألقاب هو الملك الأشرف إينال. لأنَّ تراكيب "النَّصِيرِيِّ الظَّهِيرِيِّ، الأَعْطَفِيِّ الأَشْرَفِيِّ" في آخر الألقاب تشير إلى هذا السلطان.

الملك الأشرف إينال: هو السلطان الملك الأشرف سيف الدين أبو النصر إينال بن عبد الله العلائي الظاهري ثم الناصري. من سلاطين الدولة المملوكية الثانية المعروفين بالجراكسة أو البرجية بمصر والشام والحجاز. جركسي الاصل، اشتراه الظاهر برقوق من الخوجه علاء الدين علي، ثم أعتقه فرج بن برقوق. وتقدم في الخدم العسكرية إلى أن كان نائب الرها (سنة ٨٣٦ هـ) فنائب صفد (أي حاكمها بالنيابة عن السلطان) ثم أتابكا (قائدا عاما للجيش) في أيام الظاهر جقمق (سنة ٨٤٩ هـ) وتوفي جقمق، وخلفه ابنه المنصور عثمان، فخلعه أمراء الجيش ونادوا بسلطنة إينال (سنة ٨٥٧ هـ) فتلقب بالملك الاشرف، وقام بأعباء الملك بحكمة وعقل، فاستمر إلى أن مرض وشعر بالموت، فخلع نفسه من الملك وأمر بتولية ولده أحمد، فولي. وتوفي الملك الأشرف في يوم الخميس خامس عشر جمادى الأولى من سنة ٨٦٥ /١٤٦١. انظر ترجمته في **المنهل الصافي** لابن تغري بردي،

حَضْرَةُ مَنْ كَرَمُهُ مُقَدِّمَةُ الكَرَامَاتِ الأَبَدِيَّةِ، وَنِعَمُهُ ذَخِيرَةُ السَّعَادَاتِ السَّرْمَدِيَّةِ، رَاعِي مَرَاعِي الرَّعَايَا عَنْ ذِئَابِ الحَوَادِثِ بِحُسْنِ رِعَايَتِهِ، وَحَامِي حِمَى المَمَالِكِ عَنْ أَنْيَابِ النَّوَائِبِ بِحَمِيَّتِهِ وَحِمَايَتِهِ، مُغْنِي العُنَاةِ[١٠١٨] بِالجُودِ المُغْنِي[١٠١٩]، وَمُنْقِذُ العُتَاةِ بِالعَوْنِ الْمُغْنِي، قَمْقَامٌ[١٠٢٠] أَقَامَ فِي المَقَامِ الأَقْدَمِ، صَمْصَامٌ[١٠٢١] صَمَّمَ[١٠٢٢] عَلَى المَضَاءِ وَإِنْ صَدَمَ الصَّلْدَ[١٠٢٣] الأَصَمَّ[١٠٢٤]، بَاسِطُ بِسَاطِ الأَمْنِ لِأَهْلِ الإِيمَانِ، نَاشِرُ مَنَاشِرِ العَدْلِ عَلَى الْمُتَظَلِّمِينَ مِنْ أَيْدِي الحَدَثَانِ، **شعر**:

ضِيَاءُ الخِلاَفَةِ مِنْهُ بَدَا ... فَـ﴿أَشْرَقَتِ الأَرْضُ﴾[١٠٢٥] مِنْ نُورِهِ[١٠٢٦]

سَعَى لِلرَّعَايَا لِرَفْعِ السُّعَاةِ عَنِ الأَرْضِ فِي وُسْعِ مَقْدُورِهِ، فَأَبْقَاهُ رَبُّ الوَرَى سَالِمًا إِلَى ﴿يَوْمِ يُنْفَخُ﴾[١٠٢٧] فِي صُورِهِ، قَمَعَ أَعْدَاءَ الدِّينِ الَّذِينَ يَبْغُونَ ﴿الفَسَادَ فِي الأَرْضِ﴾[١٠٢٨]، وَرَفَعَ أَعْلاَمَ ﴿الْحَقِّ الْمُبِينِ﴾[١٠٢٩]، فَسَادَ[١٠٣٠] بِذَلِكَ يَوْمَ العَرْضِ، أَتْرَعَ أَرْدَانَ الآمَالِ بِأَمْوَالِ كَرَمِهِ وَإِجْلاَلِهِ، وَقَرَعَ آذَانَ الأَقْيَالِ[١٠٣١] بِأَقْوَالِ نَقَمِهِ وَإِذْلاَلِهِ، نَشِرَ فَشْوُ أَخْلاَقِهِ[١٠٣٢] عَلَى الخَلاَئِقِ أَطْيَبَ مِنْ غَوَالِي

الهيئة المصرية العامة، مصر ١٩٨٤، جـ ٣ ص ٢٠٩-٢١٢؛ **الضوء اللامع** للسَّخَاوِي، دار مكتبة الحياة، بيروت بدون تاريخ، جـ ٢ ص ٣٢٨-٣٢٩؛ **الأعلام**، جـ ١ ص ٣٧٨-٣٧٩.

[١٠١٨] في هامش الأصل: فقراء. العانِي: الأَسِيرُ والخاضِعُ والعَبْدُ، والجمع عُناة. انظر **لسان العرب**، (عنا)، جـ ١٥ ص ١٠١-١٠٢.

[١٠١٩] في هامش أ: عما سواه.

[١٠٢٠] القَمْقامُ من الرجال: السيّد الكثير الخير الواسع الفضل، والماء الكثير، والبحر. انظر **لسان العرب**، (قمم)، جـ ١٢ ص ٤٩٤.

[١٠٢١] الصَّمْصامُ: السيفُ الصارِمُ الذي لا يَنْثني. انظر **لسان العرب**، (صمم)، جـ ١٢ ص ٣٤٨.

[١٠٢٢] صَمَّمَ السيفُ: إذا مضى في العظم وقطَعَه. انظر **لسان العرب**، (صمم)، جـ ١٢ ص ٣٤٧.

[١٠٢٣] الصَّلْدَ: الصَّفا العَريضُ منَ الحجارة الأَمْلَسُ. انظر **لسان العرب**، (صلد)، جـ ٣ ص ٢٥٧.

[١٠٢٤] أَصَمُّ: صُلْبٌ مُصْمَتٌ. انظر **لسان العرب**، (صمم)، جـ ١٢ ص ٣٤٦.

[١٠٢٥] سورة الزمر، ٦٩/٣٩.

[١٠٢٦] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[١٠٢٧] سورة الأنعام، ٧٣/٦؛ سورة طه، ١٠٢/٢٠؛ سورة النمل، ٨٧/٢٧؛ سورة النبأ، ١٨/٧٨.

[١٠٢٨] سورة القصص، ٧٧/٢٨.

[١٠٢٩] سورة النمل، ٧٩/٢٧.

[١٠٣٠] في هامش أ: من السيادة. سادَ قومَه يَسُودُهم سيادَةً. انظر **لسان العرب**، (سود)، جـ ٣ ص ٢٣٠.

[١٠٣١] في هامش أ: ملوك. القَيْل : المَلِك، والجمع الأَقْيال. انظر **لسان العرب**، (قيل)، جـ ١١ ص ٥٨٠.

[١٠٣٢] في الأصل: "أحلاقه" بالحاء المهملة.

النَّوَافِجِ[١٠٣٣]، ونَشِبَ نُشَّابُ [١٤١ب] أَلْحَاظِهِ فِي قُلُوبِ المُحِبِّينَ أَفْتَنَ مِنَ الغَوَانِي[١٠٣٤] الغَوَانِجِ، انْتَكَسَتْ بِرَأْيِهِ رَايَةُ الجَهْلِ وَالعِنَادِ، وَانْدَرَسَتْ بِبَأْسِهِ بِنْيَةُ الظُّلْمِ وَالفَسَادِ، السُّلْطَانُ الأَعْظَمُ وَالخَاقَانُ المُعَظَّمُ، أَمِيرُ المُؤْمِنِينَ، لاَ زَالَتْ رِيَاضُ السَّلْطَنَةِ بِسَحَائِبِ[١٠٣٥] سَمَاءِ جَلاَلِهِ مُورِقَةً، وَبُدُورُ المَمْلَكَةِ بِلَوَامِعِ ذَكَاءِ إِقْبَالِهِ مُشْرِقَةً، وَلاَ زَالَتِ الأَيَّامُ فِي كُلِّ غُدْوَةٍ تُبَشِّرُهُ بِالفَتْحِ وَالفَوْزِ وَالنَّصْرِ، كَمَا تُنْذِرُ الأَعْدَاءَ فِي كُلِّ عَشِيَّةٍ ظَلاَمِ الدُّجَى بِالهَلْكِ وَالأَسْرِ وَالقَهْرِ، وَمَا بَرِحَتْ أَحْكَامُ عَدْلِهِ، تَبَدُّعَ الظُّلْمِ نَاسِخَةً، وَأَقْدَامُ خَيْلِهِ عَلَى بُحُورِ الأَعْدَاءِ رَاسِخَةً، وَرَوْحُ الكَرَمِ إِلَى الأَقْطَارِ رَائِحَةً، وَسَيْحُ النِّعَمِ عَلَى الأَمْصَارِ مِنْ سَاحَتِهِ سَائِحَةً، وَأَبَّدَ اللهُ بَيْتَ الشَّرَفِ لَهُ مَحَلاًّ، وَجِيدَ الزَّمَانِ[١٠٣٦] بِقَلاَئِدِ مَنَاقِبِهِ مُحَلًّى، مَا دَارَتْ قِبَابُ المَدَارَاتِ الدَّوَّارَة، وَسَارَتْ ثَوَاقِبُ الكَوَاكِبِ السَّيَّارَةِ، وَنَتَجَتْ اقْتِرَانَاتُ الأَجْرَامِ العُلْوِيَّةِ، نَتَائِجَ غَرِيبَةً فِي المَوَادِّ السُّفْلِيَّةِ، وَنسَجَتْ أَيْدِي الأَيَّامِ وَالشُّهُورِ، أَكْسِيَةَ الحَادِثَاتِ عَلَى مِنْوَالِ الدُّهُورِ، حَتَّى ﴿إِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ﴾[١٠٣٧]، وَ﴿نُقِرَ فِي النَّاقُورِ﴾[١٠٣٨]، وَحَانَ ﴿يَوْمُ الْبَعْثِ﴾[١٠٣٩] وَالنُّشُورِ، ﴿وَإِلَى اللهِ تُرْجَعُ[١٠٤٠] الأُمُورُ﴾[١٠٤١]، إِنَّهُ ﴿هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ﴾[١٠٤٢].

بَعْدَ تَبْلِيغِ صَحَائِفِ تَحِيَّاتٍ صُنِّفَتْ بِصُنُوفِ الصِّدْقِ وَالإِخْلاَصِ، وَتَقْدِيمِ صُحُفِ تَسْلِيمَاتٍ أُلِّفَتْ عَنْ أُلُوفِ الوُدِّ وَالاِخْتِصَاصِ، وَبَعْثِ بُعُوثِ أَدْعِيَةٍ [١٤٢أ] تَنْبَعِثُ عَنْ صِدْقِ النِّيَّةِ وَالصَّفَا،

[١٠٣٣] النافجة: وعاء المسك، والجمع نوافج. انظر **لسان العرب**، (نفج)، جـ ٢ ص ٣٨١.

[١٠٣٤] الغانية: التي غَنِيَتْ بحُسْنِها وجمالها عن الحَلْي، وجمعُها غَوانٍ. انظر **لسان العرب**، (غنا)، جـ ١٥ ص ١٣٨.

[١٠٣٥] في الأصل: لسحائب.

[١٠٣٦] في أ: "الرمان" بالراء المهملة.

[١٠٣٧] سورة المؤمنين، ١٠١/٢٣؛ سورة الحاقة، ١٣/٦٩.

[١٠٣٨] سورة المدثر، ٨/٧٤.

[١٠٣٩] سورة الروم، ٥٦/٣٠.

[١٠٤٠] في الأصل: يرجع.

[١٠٤١] سورة البقرة، ٢١٠/٢؛ سورة آل عمران، ١٠٩/٣؛ سورة الأنفال، ٤٤/٨؛ سورة الحج، ٧٦/٢٢؛ سورة فاطر، ٤/٣٥؛ سورة الحديد، ٥/٥٧.

[١٠٤٢] سورة الملك، ٢/٦٧.

وَإِرْسَالِ رُسُلِ أَثْنِيَةٍ، تُنْهَى عَنْ خُلُوصِ الطَّوِيَّةِ وَالوَفَا، وَإِهْدَاءِ هَدَايَا التَّحَايَا، بِيَدِ الصَّبَاحِ وَالعَشَايَا، يُنْهَى إِلَى الرَّأْيِ الثَّاقِبِ، لاَ زَالَ يَتَجَلَّى بِهِ العَوَاقِبُ، أَنَّ الكِتَابَ الشَّرِيفَ، وَالخِطَابَ المُنِيفَ، مِنَ المَجْلِسِ العَالِي السُّلْطَانِيِّ، وَالسَّرِيرِ السَّامِي السُّلَيْمَانِيِّ، وَرَدَ عَلَيْنَا بِيَدِ الأَمِيرِ الكَبِيرِ، مُقَرَّبِ المُلُوكِ وَالسَّلاَطِينِ، عَيْنِ الدَّوْلَةِ وَالدِّينِ، فَخْرِ الدِّينِ[١٠٤٣] إِيَاس[١٠٤٤] الأَشْرَفِيِّ، زَادَهُ اللهُ شَرَفًا وَفَخْرًا، وَأَعْلاَهُ عِنْدَ المُلُوكِ مَرْتَبَةً وَقَدْرًا، كَأَنَّهُ نَسِيمُ الحَيَاةِ يَرِدُ عَلَى العِظَامِ الرِّقَابِ، أَوْ نَعِيمُ الجَنَّاتِ تَتَنَعَّمُ بِهَا الأَرْوَاحُ بَعْدَ الوَفَاةِ[١٠٤٥]، فَرِحْنَا مِنْهُ رَائِحَةَ الوَرْدِ وَالرَّيْحَانِ، وَفَرِحْنَا بِهِ فَرَحَ العَاشِقِ بِالوَصْلِ بَعْدَ بُعْدِ الهِجْرَانِ، وَسُرِرْنَا سُرُورَ السَّارِي بِطُلُوعِ القَمَرِ المُنِيرِ، وَالصَّارِي[١٠٤٦] بِوُرُودِ المَاءِ النَّمِيرِ[١٠٤٧]، فَقَبَّلْنَاهُ بِشِفَاهِ[١٠٤٨] التَّعْظِيمِ وَالإِجْلاَلِ، وَقَابَلْنَاهُ بِوُجُوهِ التَّكْرِيمِ وَالإِقْبَالِ، وَفَتَحْنَا بِيَدِ الفَرَحِ وَالنَّشَاطِ، وَطَالَعْنَاهُ بِعَيْنِ التَّبَصُّرِ وَالاِحْتِيَاطِ، فَإِذَا هُوَ، **شعر**:

شَمْسُ المَعَارِفِ أَظْهَرَتْ أَنْوَارًا ... رَوْضُ العَوَارِفِ أَزْهَرَتْ أَنْوَارًا[١٠٤٩]

خَطُّهُ[١٠٥٠] كَخَدٍّ[١٠٥١] تَلأْلأَ بِشْرًا، وَلَفْظُهُ كَخَطٍّ امْتَلأَ سِحْرًا، أَحْسَنُ مِنْ غُرَّةِ الوَفَا، وَأَبْهَى مِنَ الرَّوْضِ بَعْدَ الدِّيَمَةِ الوَطْفَا[١٠٥٢]، وَأَزْيَنُ مِنْ خُدُودِ ذَوَاتِ الخُدُورِ[١٠٥٣]، وَعُقُودِ الدُّرِّ فِي نُحُورِ الحُورِ، فَلِلَّهِ دَرُّهُ مِنْ بَحْرِ بَرَاعَةٍ [١٤٢ب] يَتَلأْلأُ عَلَى النَّاظِرِينَ دُرُّهُ، **شعر**:

[١٠٤٣] فخر الدين من ألقاب أمراء دولة الجراكسة في مصر.

[١٠٤٤] في الأصل: الإياس.

[١٠٤٥] في الأصل: " الوفات" بالتاء المفتوحة.

[١٠٤٦] الصَّاري: الملاّحُ، وجمعه صُرٌّ على غير قياس. انظر **لسان العرب**، (صري)، جـــ ١٤ ص ٤٦٠.

[١٠٤٧] ماء نَمِيرٌ أَي ناجِعٌ وزاكٍ. انظر **لسان العرب**، (نمر)، جـــ ٥ ص ٢٣٦.

[١٠٤٨] في الأصل: "شفاه".

[١٠٤٩] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي. النُّورُ: الضياء، والجمع أَنْوارٌ. والنَّوْرُ: الزَّهْر، وجمع النَّوْر أَنوارٌ. انظر **لسان العرب**، (نور)، جـــ ٥ ص ٢٤٠، ٢٤٣.

[١٠٥٠] في الأصل: "حطه" بالحاء المهملة.

[١٠٥١] في أ: "كحد" بالحاء المهملة.

[١٠٥٢] الوطْفاء: الدِّيمة السَّحُّ الحَثِيثةُ، طال مطرها أَو قصُر، إذا تَدلَّت ذُيُولُها. انظر **لسان العرب**، (وطف)، جـــ ٩ ص ٣٥٨.

كِتَابٌ لَهُ اسْتِحْقَاق مَا يَكْتُبُونَهُ بامداد نُورٍ فِي صَفَائِحِ حُور[١٠٥٤]

فَوَطَّئْنَا بِقِرَائَتِهِ[١٠٥٥] فِرَقَ الفِرَاقِ وَأَسْكَنَّا بِتِلاَوَتِهِ تَلَهُّبَ نَارِ الأَشْوَاقِ إِذِ العَيْنُ، قَدْ يَرْضَى بِأَنْ يَسْمَعَ الأُذُنُ، وَلَيْسَ بِمُسْتَبْدَعٍ مِنْهُ مَعَ هِمَّتِهِ الوَاسِعَةِ المَنَادِحِ[١٠٥٦]، وشِيمَتُهُ جَلَّتْ عَنْ مِدْحَةِ المَادِحِ، أَنْ يُوَاسِيَ مُحِبِّيهِ وَإِنْ بَعُدُوا بِكِتَابِهِ الشَّرِيفِ وَسَلامِهِ، وَيُهْدِيَ إِلَيْهِمْ جَلْبًا لِقُلُوبِهِمْ لَطَائِفَ مُرَاسَلَتِهِ وَكَلاَمِهِ، كَالبَحْرِ يَغْدُفُ لِلْقَرِيبِ نَفَائِسَ الدُّرَرِ وَيَبْعَثُ لِلْبَعِيدِ سَحَائِبَ غِزَارِ[١٠٥٧] الدُّرَرِ، ولَمَّا طَالَعْنَاهُ مِنْ مَطَالِعِهِ إِلَى مَبَانِيهِ أَطْلَعْنَاهُ عَلَى مَا تَضَمَّنَ أَصْدَافُ أَلْفَاظِهِ مِنْ دُرَرِ مَعَانِيهِ، فَهِمْنَا[١٠٥٨] فِي أَلْطَافِ ذَلِكَ الجَنَابِ الشَّرِيفِ، مَعَ هَذَا المُحِبِّ الضَّعِيفِ، وَفَهِمْنَا مِنْهُ أَنَّ لَهُ مَعَ هَذَا المُخْلِصِ عِنَايَةً كَامِلَةً، وَمَحَبَّةً شَامِلَةً، وَمِنْ عَادَةِ السُّدَاةِ إِكْرَام مُخْلِصِيهِ، وَلاَ عَجَبَ مِنْ أَخْلاَقِهِ الكَرِيمَةِ الَّتِي رَاحَتْ إِلَى الآفَاقِ رَوَائِحُهَا الطَّيِّبَةِ وأَلْطَافِهِ العَمِيمَةِ، الَّتِي عَمَّتِ الخَلاَئِقَ مَنَاتِجُهَا الصَّيِّبَةُ، إِنْ يُحِبَّ مَنْ يُبَاهِي بِصِدْقِ مَحَبَّتِهِ وَوَلاَئِهِ، وَيَفْتَخِرُ بِالقِيَامِ عَلَى إِقَامَةِ مَرَاسِمِ عَهْدِهِ وَوَفَائِهِ، فَإِنَّ هَذَا المُحِبَّ مِمَّن انْتَطَقَ بِنِطَاقِ الإِخْلاَصِ لِتِلْكَ الحَضْرَةِ الشَّرِيفَةِ، وَارْتَدَى بِرِدَاءِ الاِخْتِصَاصِ بِتِلْكَ السُّدَّةِ المُنِيفَةِ، لِأَنَّ ولاَءَ بَيْتِ الخِلاَفَةِ لِمُلُوكِ أَهْلِ الإِسْلاَمِ، مِنَ الوَاجِبِ عُمُومًا [١٤٣أ] وَلِهَذَا المُحِبِّ مَوْرُوثٌ مِنَ الآبَاءِ وَالأَقَارِبِ خُصُوصًا.

[١٠٥٣] الخِدْرُ: سِتْرٌ يُمَدُّ للجارية في ناحية البيت ثم صار كلُّ ما واراك من بَيْتٍ ونحوه خِدْراً، والجمع خُدُورٌ. انظر **لسان العرب**، (خدر)، جـــ ٤ ص ٢٣٠.

[١٠٥٤] هذا البيت بدون نسبة في **حاشية على التلويح** لحسام زاده، ١ب برواية (... بمدّات نور...).

[١٠٥٥] في الأصل: بقراءة.

[١٠٥٦] المَنادِحُ: المَفاوِزُ. انظر **لسان العرب**، (ندح)، جـــ ٢ ص ٦١٣.

[١٠٥٧] في أ: "غرار" بالراء المهملة.

[١٠٥٨] هامَ في الأَمر يَهِيم: إذا تحيّر فيه. انظر **لسان العرب**، (هيم)، جـــ ١٢ ص ٦٢٦.

وَالمَسْؤُولُ مِنَ ﴿الكَبِيرِ الْمُتَعَالِ﴾[١٠٥٩]، وَالمَأْمُولُ مِنْ بَابِهِ فِي ﴿الغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾[١٠٦٠]، أَنْ يُدِيمَ ظِلَّ ذَلِكَ الجَنَابِ العَالِي عَلَى المُخْلِصِينَ بِالعِزِّ وَالإِقْبَالِ، وَيُبْقِيَ زُلاَلَ المَوَدَّةِ صَافِيًا عَنِ الكَدَرِ كَالسَّلْسَالِ، إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ الآجَالُ[١٠٦١]، وَيَنْقَطِعَ الآمَالُ، إِنَّهُ "مُقَلِّبُ القُلُوبِ"[١٠٦٢] وَمُحَوِّلُ الأَحْوَالِ، وَفَهِمْنَا مِنْهُ أَيْضًا أَنَّ المَقَرَّ العَالِيَ لَمَّا طَلَعَ بِالعَسْكَرِ المَنْصُورِ نَصَرَهُم اللهُ تَعَالَى عَلَى الشَّرَفِ فَقَدْ أَظْلَمَ آفَاقُهَا ظُلْمًا وَغَشِيَ[١٠٦٣] الظُّلْمَةُ أَكْنَافَهَا غَشْمًا، وَتَسَلَّطَ عَلَيْهَا الأعونةُ، وتَطَاوَلَ[١٠٦٤] فيها الفَجَرَةُ، المتفرقون[١٠٦٥] عنه، وَصَارَ فِرَقُ الخِلاَفِ مُتَوَافِقَةً، وَسُوقُ أَهْلِ النِّفَاقِ نَافِقَةً، أَشْرَقَ تِلْكَ المَمْلَكَة بِقُدُومِهِ أَيّ إِشْرَاقٍ[١٠٦٦]، وأَقْلَقَ الفَرْقَ الظَّالِمَ الَّذِي كَانَ أَعْرَقَ فِي العَدَاوَةِ وَالشِّقَاقِ، وَكَسَرَ مَنْ نَصَبَ رَايَةَ الشَّرِّ وَالبَلاَءِ، وَحَسَمَ دَاءَ ذَوِي القَيْءِ بِالكَيِّ بَعْدَ الطِّلاَءِ، وَضَمَّ بِرَأْيِهِ الثَّاقِبِ كُلَّ نَشَرٍ، وَقَطَعَ جَنَاحَ كُلِّ ذِي عُتُوٍّ وَأَشَرٍ، وَأَحْضَرَ[١٠٦٧] سُكَّانَهَا سُكُونَهُمُ الغَائِبَ، وَأَطْلَعَ عَلَيْهِمْ سُرُورَهُمُ الغَارِبَ، وَسَدَّدَ بِسَدَادِهِ خَلَلَ أَحْوَالِهِمْ، وَأَمَّنَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ، وَطَرَّدَ الظَّالِمَ عَنْهُمْ كَالبَهِيمِ النَّادِّ إِلَى الجَبَلِ، وَنَفَّرَهُ كَالطَّيْرِ المُتَوَحِّشِ إِلَى أَعْلَى القُلَلِ، حَتَّى انْقَادَ لَهُ بِالطَّاعَةِ عَدُوُّهُ وَعَدُوُّ الدِّينِ، وَأَقْدَمَ عِنْدَهُ عَلَى الصَّلاَحِ رَأْسُ المُفْسِدِينَ، لاَ زَالَ يَقْصُرُ بَاغُ كُلِّ بَاغٍ بِصَوْلَتِهِ، وَيُمَدُّ ظِلُّهُ عَلَى كُلِّ مَدِيدٍ لِدَوْلَتِهِ ثُمَّ

[١٠٥٩] سورة الرعد، ٩/١٣.

[١٠٦٠] سورة الأعراف، ٢٠٥/٧؛ سورة الرعد، ١٥/١٣؛ سورة النور، ٣٦/٢٤.

[١٠٦١] في الأصل: "الاحال" بالحاء المهملة.

[١٠٦٢] "مقلب القلوب" جزءٌ من الحديث. تمام الحديث هكذا في **الموطأ** لمالك بن أنس، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٤١٣/١٩٩٢، (كتاب النذور والأيمان ٢٢)، جـ ١ ص ٤٨٠: (رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: "لا ومُقلِّبِ القلوبِ"). انظر هذا الحديث في **مسند أحمد بن حنبل**، جـ ٢ ص ٢٥-٢٦؛ **صحيح البخاري**، دار الدعوة ودار سَحْنُون، إسطنبول ١٤١٣/١٩٩٢، (كتاب التوحيد ٩٧)، جـ ٨ ص ١٦٨-١٦٩؛ **سنن النسائي**، (كتاب الأيمان والنذور ٣٥)، جـ ٧ ص ٢.

[١٠٦٣] في أ: "عشي" بالعين المهملة.

[١٠٦٤] في الأصل: ويطاول.

[١٠٦٥] في الأصل: المتفر.

[١٠٦٦] في الأصل: "اسراق" بالسين المهملة.

[١٠٦٧] في الأصل: "أحصر" بالصاد المهملة.

رَجَعَ بِالفَتْحِ [١٤٣ب] وَالنَّصْرِ وَالفَوْزِ وَاليسْرِ، إِلَى دَارِ السَّلْطَنَةِ القَاهِرَةِ، وَمَدَارِ دَائِرَةِ المَمْلَكَةِ الظَّاهِرَةِ، لاَ زَالَتْ بِطُولِ عُمْرِ سُلْطَانِهَا عَامِرَةً، وَأَعْمَارُ مَنْ أَضْمَرَ حَدِيثَ عُنْوَانِهِ قَاصِرَةً، فَأَحْدَثَتْ تِلْكَ الأَخْبَارُ الشَّرِيفَةُ، فِي صُدُورِنَا سُرُورًا، وَأَوْرَثَتْ لِبَصَائِرِنَا نُورًا، وَلِخَوَاطِرِنَا حُضُورًا، وَحَمِدْنَا حَضْرَةَ ﴿رَبِّ الْعِزَّةِ﴾[١٠٦٨]، عَلَى الفَتْحِ وَالظَّفَرِ، وَشَكَرْنَا عَلَى الأَوْبِ بِالسَّلاَمَةِ مِنَ السَّفَرِ، مَا بَرِحَتْ مَسَامِعُنَا بِأَمْثَالِ هَذِهِ البِشَارَاتِ مَقْرُوعَةً، وَخَوَاطِرُنَا بِنَظَائِرِ هَذِهِ الإِشَارَاتِ مَجْمُوعَةً، وَنَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّ لَهُ مِنَ اللهِ ﴿نَصْرًا[١٠٦٩] عَزِيزًا﴾[١٠٧٠] وَ﴿فَتْحًا مُبِينًا﴾[١٠٧١]، لِأَنَّهُ سَلَكَ فِي سَلْطَنَتِهِ ﴿صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾[١٠٧٢]، وَطَرِيقًا مُسْتَبِينًا، وَاجْتَمَعَ لَهُ مَا بِهِ يَنْتَظِمُ أَمْرُ الخِلاَفَةِ، وَيَأْمَنُ عَنْ كُلِّ خَلَلٍ وَآفَةٍ، مِنَ النَّظَرِ الصَّائِبِ، وَالرَّأْيِ الثَّاقِبِ، وَجُودِ الخَاتَمِ، وَمَضَاءِ الصَّارِمِ، والدَّوْلَةِ العَالِيَةِ الظَّاهِرَةِ، وَالصَّوْلَةِ السَّالِبَةِ القَاهِرَةِ، وَأَمَّا الجَنَابُ الرَّفِيعُ الأَمِيرِيُّ الكَبِيرِيُّ، فَخْرُ الدَّوْلَةِ وَالدِّينِ، إِيَاس الأَشْرَفِيُّ، قَدْ طَلَعَ عَلَيْنَا فِي أَسْعَدِ السَّاعَاتِ وَأَيْمَنِ الأَوْقَاتِ فَأَضَاءَ مَجَالِسَنَا بِأَنْوَارِ العِزِّ وَالإِقْبَالِ، وَأَلْسِنَةِ شَرَفِهِ ثَوْبَ الفَخْرِ[١٠٧٣] وَالإِفْضَالِ، وَارْتَاحَ بِمَقْدَمِهِ المَنَاهِجُ وَالمَسَالِكُ، وَاهْتَزَّ بِنُزُولِهِ الأَمْصَارُ والمَمَالِكُ، فَشَرَّفَنَا بِمُشَاهَدَتِهِ اللَّطِيفَةِ، وَمُشَافَهَتِهِ الشَّرِيفَةِ، وَأَخْبَارِ دَوْلَةِ السُّدَّةِ المُنِيفَةِ، وَهِيَ عِنْدَنَا أَجْلَى مِنْ سَمَرِ الصِّبَا، وَأَلْطَفُ مِنْ نَسِيمِ الصَّبَا، وَأَرْوَى مِنْ زُلاَلِ الفُرَاتِ[١٠٧٤]، وَأَعْذَبُ مِنْ نَيْلِ نِيلِ[١٠٧٥] الحَيَاةِ، فَتَلَقَّيْنَا

[١٠٦٨] سورة الصافات، ١٨٠/٣٧.

[١٠٦٩] في الأصل: نصر.

[١٠٧٠] سورة الفتح، ٣/٤٨.

[١٠٧١] سورة الفتح، ١/٤٨.

[١٠٧٢] سورة الفتح، ٢/٤٨.

[١٠٧٣] في أ: "فحر" بالحاء المهملة.

[١٠٧٤] الفرات: يخرج من بلد الروم ثم يتقوس على إقليم اقور، ويتشعب إليه الخابور، ثم يدخل العراق ويتبطح خلف الكوفة ويلقى دجلة منه أربع شعب. انظر **أحسن التقاسيم**، جـــ ٣ ص ٢٠. وراجع **الأعلاق النفيسة** لابن رسته، مطبعة بريل، ليدن ١٩٦٧، جـــ ٧ ص ٩٣-٩٤.

[١٠٧٥] النيل: مخرجه من بلد النوبة ثم يشقُّ إقليم مصر فيتشعَّب خلف الفسطاط فنهر يفيض بالإسكندريّة ونهر بدمياط. انظر **أحسن التقاسيم**، جـــ ٣ ص ٢٠-٢١. وراجع **رحلة ابن بطوطة**، جـــ ١ ص ٥٨-٥٩.

بِالتَّعْظِيمِ وَالإِكْرَامِ، وَالتَّبْجِيلِ والإِعْظَامِ، بِقَدْرِ مَا وَفَتْ بِهِ قُدْرَتُنَا السَّخِيفَةُ، وَقَوِيَتْ عَلَيْهِ قُوَّتُنَا الضَّعِيفَةُ، **شعر**:

فَشَمَّرْتُ تَرْحِيبًا لأَشْرَفِ مُرْسَلٍ ... بِأَسْعَدِ وَقْتٍ جَاءَ مِنْ خَيْرِ مُرْسِلِ

وَلَوْ قَبِلَتْ [١٤٤أ] عَيْنِي سِوَى طَيْفِكُمْ ضَيْفًا ... لأَنْزَلْتُهُ[١٠٧٦] فِيهَا وَذَا خَيْرِ مَنْزِلِ[١٠٧٧]

وَأَمَّا مَا أَهْدَى الحَضْرَةُ العَلِيَّةُ، إِلَى هَذَا المُحِبِّ مِنَ الهَدَايَا البَهِيَّةِ، وَالعَطَايَا السَّنِيَّةِ، فَمِمَّا لاَ يَقْدِرُ النُّطْقُ عَلَى تَعْدَادِ أَعْدَادِهِ، فَضْلاً عَنْ تَفْصِيلِ فَضَائِلِ أَفْرَادِهِ، خُصُوصًا الخُيُول الَّتِي كُلٌّ مِنْهَا كَالبُرَاقِ[١٠٧٨] يَطَأُ فِي كُلِّ خُطَاهُ، مُنْتَهَى مَدِّ بَصَرِهِ وَمَدَاهُ، أَوْ كَالبَرْقِ الخَاطِفِ[١٠٧٩]، لاَ يَصِلُ إِلَيْهِ صَوْتُ الهَاتِفِ، والأَسْلِحَة الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْمُجَاهِدِينَ فِي سَبِيلِ اللهِ تَعَالَى مَعَ الفَجَرَةِ، وفي نصلها ونُشَّابِهَا حصاء الكَفَرَةِ، فَأَهْدَى اللهُ تَع[١٠٨٠] فِي مُهْدِيهَا حَظًّا وَافِرًا مِنْ ثَوَابِ الجِهَادِ، مَا دَامَ يَغْزُو الغُزَاةُ إِلَى بِلاَدِ أَهْلِ الكُفْرِ وَالعِنَادِ، وَسَائِر الأَمْتِعَةِ كَأَنَّهَا حُلَلُ جِنَانٍ[١٠٨١] تَوَارَثَتْ فَرْدًا فَرْدًا، أَوْ أَزْهَارُ بُسْتَانٍ تَوَارَدَتْ وَرْدًا وَرْدًا، **شعر**:

مَا أَنْتَ مَادِحُ الجُودِ مِنْهُ قَدْ صَدَرَا ... لَوْ قلت ذاك تحاك الغَيْمُ وَالمَطَرَا

نعم إِذَا صدف الأَصْدَاف غَيْم ندى ... فَصَارَ دُرًّا ثَمِينًا كُلُّ مَا قَطَرَا[١٠٨٢]

وَبِالجُمْلَةِ وَصَلَ إِلَى مَجْلِسِ هَذَا المُحِبِّ الوَفِيِّ جَمِيعُ الهَدَايَا الشَّرِيفَةِ فَائِضَةً عَلَى الدَّوَامِ، وَعَطَايَاهُ المُنِيفَةُ بَاقِيَةً بِبَقَاءِ الأَعْرَاضِ لاَ الأَجْسَامِ، وَأَمَّا مَا أُشِيرَ إِلَيْهِ وَنُبِّهَ عَلَيْهِ فِي أَوَاخِرِ الكِتَابِ السَّنِيِّ،

[١٠٧٦] في الأصل: ولأنزلته.

[١٠٧٧] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي. طَيْفُ الخيال: مجيئه في النوم. انظر **لسان العرب**، (طيف)، جـــ ٩ ص ٢٢٨.

[١٠٧٨] البُرَاق: اسم دابة ركبها سيدنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة المِعْراج. انظر **لسان العرب**، (برق)، جـــ ١٠ ص ١٥.

[١٠٧٩] انظر سورة البقرة، ٢٠/٢.

[١٠٨٠] تع: بمعنى "تعالى".

[١٠٨١] في الأصل: "حنان" بالحاء المهملة.

[١٠٨٢] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

وَالخِطَابِ السَّمِيِّ، فَهُوَ زَلَّةٌ صَدَرَتْ عَنَّا، وَهَفْوَةٌ سبقَتْ مِنَّا، وَنحنُ ﴿إِنْ شَاءَ اللهُ﴾[١٠٨٣] بِتَدَارُكِهَا مِنْ بَعْدُ بالرُسُلِ وَالقَاصِدِينَ، ويستوفي مَعَ الصَّادِرِينَ وَالوَارِدِينَ، وَعَادَةُ أَهْلِ الفَضْلِ أَنْ يَقْبَلُوا العُذْرَى[١٠٨٤]، وَإِنْ بَقِيتُ تَدَارَكْتُ سَابِقَ الزَّلَلِ، وَغَفْلَة وَقَعَتْ لِي فَأعقبت خجلي، يَا رَبِّ لاَ تقطن عَنِّي مَدَى أَمَلِي، حَتَّى أُتَمِّمَ مَا قصرت فِي عَمَلِي، وَتَمَام القصبة قرر لِلْجَنَابِ الرَّفِيعِ فَخْرِ الدَّوْلَةِ وَالدِّينِ ليقرء عِنْدَ الحَضْرَةِ العَالِيَةِ.

لاَ زَالَتِ الفُتُوحَاتُ العَيْنِيَّةُ مِنَ الرَّحْمنِ عَلَيْهَا مُتَتَالِيَةً، وَأَذْيَالُ السَّلْطَنَةِ عَنْ مَطَاعِنِ العُدَاةِ مُتَعَالِيَةً. [١٤٤ب]

[١٠٨٣] سورة البقرة، ٧٠/٢؛ سورة يوسف، ٩٩/١٢؛ سورة الكهف، ٦٩/١٨؛ سورة القصص، ٢٧/٢٨؛سورة الصافات، ١٠٢/٣٧؛ سورة الفتح، ٢٧/٤٨.

[١٠٨٤] في أ: "العدرى" بالدال المهملة.

مُنْشآت فَارسِيّه از رِسَالهٔ شَوْقِيَّه[1]

(۱) (شوق نامه)[2]

از خون دل نوشتم نزديكِ دوست نامه إِنِّي رَأَيْتُ دَهْرًا فِي هَجْرِكَ القِيَامَة[3]

خوشا نسيم هواداری[4] كه از ديار يار[5] دم بدم می آيد[6]، تَنرا كه از خيالِ وصال[7] خلال بوده، و از نالهٔ هجران[8] نال شده، حياتی نو بنو می افزايد،[9] **بيت:**

در آ كه در دل خسته توان در آيد باز[10] بيا كه بر تن مرده روان در آيد باز[11]

چه از آنكه كه در ميانه[12] ما تُند بادِ[13] حسرت دميد، ز[14]بزمگاه زندگی[15]برگهای[16] تازگی پراكنده آمد[17] بديد، و تن غرقهٔ خونابهٔ چشم گريان گشت[18] و دل ژنگ گرفتهٔ آه خون افشان[19] كرد، **بيت:**

---

[1] باب "منشآت فارسيه از رسالهٔ شوقيه" ليس في ي. وفي ش: رسالهٔ شوقيهٔ فارسيه، وتحت هذا العنوان "بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين"، وفي ط: رساله شوقی فارسی.

[2] هذا العنوان ليس في الأصل والنسخ الأخرى ولكن قد استُعْمِلَ عنوان "شوق نامه" نظرًا إلى موضوع الرسالة والتسمية في المنشآت الفارسية. وهذه الرسالة ليست في ي فقط.

[3] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ٢٢٥ برواية (...من هجرك القيامة).

[4] في ب و ط: هوادار.

[5] زاد في ب و ش و ط: "نكهتِ".

[6] في ب و ش و ط: می آری.

[7] في ب و ش و ط: وصل.

[8] في ش و ط: هجر.

[9] في ب و ش و ط: می افزايی.

[10] في ط: با.

[11] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ١٣٦ برواية (...روان گرايد باز).

[12] في ش: در ميان.

[13] في الأصل: بار.

[14] في سائر النسخ: از.

[15] في الأصل: "رندكی" بالراء المهملة.

[16] في ب و ط: بر گها.

[17] "آمد" ليس في ش.

بروز[٢٠] هجر می جُویم[٢١] ترا گریان و می گویم شب باران مه تابان اگر باشد عجب باشد[٢٢]

القصه مِصداقِ حَالْ نمای، ﴿اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾[٢٣] وَابْيَضَّ عَيْنَايَ، ندانم تابچند فریاد آسیب بی درمان، از جفای[٢٤] گردون گردان، یا "ز دست بخت گران[٢٥] خواب[٢٦]و[٢٧] کار[٢٨] بی سامان"[٢٩]، بخدا ای فلك با من "گرِه بگشا[٣٠] ز پیشانی"[٣١]، که "شد تن نا توانم باریك چون هلالی"[٣٣]، **بیت:**

آتش دوری[٣٤] دل بر نتابد بیش ازین داغ هجران جان[٣٥] تنها بر نتابد بیش ازین[٣٦]

---

[١٨] في ش: "کست" بالسين المهملة.

[١٩] في ش: "افسان" بالسين المهملة.

[٢٠] في ش: بروزی.

[٢١] في الأصل: می حُوایم.

[٢٢] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ١٣١.

[٢٣] سورة مريم، ١٩/٤.

[٢٤] في ب: از جفا جویی، و ش: از جفا جوی، وفي ط: از جفای جویی.

[٢٥] " گران" ليس في الأصل وسائر النسخ.

[٢٦] في الأصل: جواب.

[٢٧] "و" ليس في الأصل وسائر النسخ.

[٢٨] زاد في ب: "و".

[٢٩] هذا القول صدر بيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (طهران)، ص ١٧٢، وتمام البيت: (ز دست بخت گران خواب و کار بی سامان گرم بود گله بی راز دار خود باشم).

[٣٠] في ش: بگشای.

[٣١] انظر هذا القول في بيت حافظ هذا: (گشاد کار مشتاقان در آن ابروی دلبندست خدا را یك نفس بنشین گره بگشا ز پیشانی). هذا البيت في **ديوانه** (طهران)، ص ٢٧٢.

[٣٢] في ط: خوب.

[٣٣] هو عجز بيت لحافظ في **ديوانه** (طهران)، ص ٢٤٤ وتمام البيت: (رحم آر بر دل من کز مهر روی خوبت شد شخص نا توانم باریك چون هلالی).

[٣٤] زاد في ب: "وی".

[٣٥] في ش: "حان" بالحاء المهملة.

[٣٦] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٢٨٧ برواية (...دل ما بر نتابد...).

سِپهرَا[٣٧] این دستِ جفا در سینهٔ مرادِ ما تابچند، و مِیلِ مَنْع در چشم رجای ما تابچند، یاَ آن سماط شهْد آسایش بپیش[٣٨] سفله طبعان تابکی، و سبز [١٤٥أ] آرایش بگردِ خوان دون و[٣٩] نادان تابکی، نه راهست این که بچشم خشم درّ یك دانهٔ دانا را[٤٠] بَرَاه اندازی، و برُوی مِهْر خَرْمهره را بر چشم[٤١] و رو پردازی، و بجانِ اهل دلان کیِ[٤٢] آتشین نهادی، و بجراحتهای ایشان طَنْز[٤٣] غمگین پراکنده کردی، و گفتی که "آخِرُ الدَّوَاءِ الکَيُّ"[٤٤]، افسردگان خام را اوج سربلندی یعنی چه، و کارشناسانِ خوش نام را خمول و[٤٥] پستی یعنی چه، بعمدًا رَقمِ مغلطه بر ورَق شعبده زنی[٤٦]، بسهوَا قلمِ دولت بر چنین[٤٧] هنرور نکشی، دلا باد مَپَیْما، و بر آب نقش ننما[٤٨].

امیدِ داد از دَرِ پروردگاری[٤٩] جوی که از وی رسد مطلقا بَمطلق و مقید دستگیری، و دامن بدرقهٔ لطف ازلش[٥٠] گیر که او راست بر آستان رهنموی، گلبانگِ[٥١] لابه[٥٢] بلب نیاز زن

---

[٣٧] في ب: سپهر.

[٣٨] في ب: "ببیش" بالباء المهملة.

[٣٩] "و" ليس في ب و ش و ط.

[٤٠] في ب: داناری.

[٤١] في ش: "بر جشم" بالجيم المعجمة.

[٤٢] "کی" ليس في ب.

[٤٣] الطِّنْزُ: السُّخرية. انظر **الصحاح**، (طنـــز)، جـــ ٣ ص ٨٨٣.

[٤٤] انظر هذا المثل في **جمهرة اللغة**، (كيي)، جـــ ١ ص ١٢١؛ **تهذيب اللغة**، (صمح)، جـــ ٤ ص ٢٧٥؛ **الصحاح**، (كوى)، جـــ ٦ ص ٢٤٧٧؛ **جمهرة الأمثال**، جـــ ١ ص ٩٧، ٤٢٦؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ١٨٠؛ **مجمع الأمثال**، جـــ ٢ ص ٣٣؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـــ ١ ص ٣-٥؛ **مختار الصحاح** لزين الدين الرازي، المطبعة الأميرية، القاهرة ١٣٤٣/١٩٢٥، (كوى)، ص ٥٨٤-٥٨٥.

[٤٥] "و" ليس في ب و ش و ط.

[٤٦] هذا القول متعلق ببيت حافظ هذا: (رقم مغلطه بر دفتر دانش نزنيم سرّ حق، بر ورق شعبده ملحق نكنيم). انظر **ديوانه** (تهران)، ص ١٩٩.

[٤٧] في ب و ط: بر جبين.

[٤٨] في الأصل: بنما. "و بر آب نقش ننما" ليس في ب و ش و ط.

[٤٩] في الأصل: "پرورگاری".

[٥٠] في ط: "ازلس" بالسين المهملة.

[٥١] في ب و ط: گلبانگه، وفي ش: و گلبانگ.

که مراد[٥٣] روز وصل را روزی کناد[٥٤]، یار بَا اقبال کلاه[٥٥] گلِ وصل ظاهر بادا، و نَخوَتِ بادِ هجر آخر بادا[٥٦].

(٢) جواب نامَه[٥٧]

أَتَانِي[٥٨] مِنْ أَبْكَارِ طَبْعِكَ قِطْعَةٌ يُضَاهِي[٥٩] نَفِيسَ الدُّرِّ بَلْ هِيَ أَنْفَسُ

بِهَا مِنْ يَدَيِ[٦٠] البَلْوَى لِقَلْبِي تَخَلُّصٌ[٦١] وَفِي وِجْهَةِ[٦٢] الدُّنْيَا لِرُوحِي تَأَنُّسٌ[٦٣]

فَلاَ زَالَ يَرْعَاكَ الإِلَهُ بِفَضْلِهِ، وَيَحْمِيكَ مِنْ رَيْبِ الزَّمَانِ[٦٤] وَيَحْرُسُ.

رقعهٔ چون کبوتر خوش نوا، و خجسته فال سخن سِرا، از[٦٥] آن دیار فضایل، و گلزار خصایل[٦٦]، در میان سراچهٔ دل مهمان شد، و در منظرهٔ [١٤٥ب] چشم[٦٧] رقص کرد، و حُسْنِ لطافتِ آن گلشن، و لطف رونق آن نشیمن بیان فرمود، و درین میان مقابله کرد، در میانه[٦٨]

---

[٥٢] في هامش الأصل و ب: تضرع.

[٥٣] في سائر النسخ: بمراد.

[٥٤] في ط: کند.

[٥٥] في سائر النسخ: "کُلَهِ".

[٥٦] هذا القول متعلق ببيت حافظ هذا: (شکر ایزد که باقبال کله گوشهٔ گل نخوت باد دی و شوکت خار آخر شد). انظر **ديوانه** (قمران)، ص ٨٣.

[٥٧] هذه الرسالة ليست في ي.

[٥٨] في ب: اتني، وفي ش: اتتني، وفي ط:آتتني.

[٥٩] في ش: تضاهي.

[٦٠] في ب و ش و ط: من يد.

[٦١] في ط: "تخلّص" بالحاء المهملة.

[٦٢] في ب و ش: وجه، و ط: وَصمة.

[٦٣] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٦٤] في الأصل: "الرمان" بالراء المهملة.

[٦٥] في ب: ز.

[٦٦] زاد في سائر النسخ: "رسيد".

[٦٧] في ط: "حشم" بالجيم المعجمة.

[٦٨] في ب و ط: بميانهٔ.

وُدّی که شانده شد، در میان فؤاد، و مشاهده کرد قدم را که اِلفْ بود بِاَلْفِ او لام شد[۶۹] در میان بلا، و هدهد جانم بجوش خوش، و غلغلهٔ خروش در مقابلهٔ عِشوه[۷۰] زبان او آغاز کرد که،

مصراع:

مرحبا[۷۱] طایرِ فرخ[۷۲] پیِ[۷۳] فرخنده پَیام[۷۴]

دیده را[۷۵] بدیدار[۷۶] تو نوری رسید و دل رمیده را سروری،[۷۷] **بیت:**

خبر[۷۸] نکهت جانان[۷۹] چه بود مژدهٔ جان مژدهٔ جان چه بود صحت عقلست[۸۰] بدن[۸۱]

بیت[۸۲]:

درد ار چه زیاده است زهجران تو ما را از بِیمِ سآمت نتوان گفت زیاده[۸۳]

القصه فریادِ فرهاد و آه آتشین لیلی[۸۴] فسونست[۸۵] فسانه،[۸۶] بترد[۸۷] نالهٔ دلم که زاری[۸۸] می کند با آه[۸۹] دَرْد آلود شبانه، زمان زمان مرغ دلم در پرواز بود که ناگاه[۹۰] از مهب غیب نسیم

---

[۶۹] في ب و ط: شده.

[۷۰] في سائر النسخ: مقابلهٔ شیرین.

[۷۱] زاد في ش: "ای".

[۷۲] في الأصل: "فرح" بالحاء المهملة.

[۷۳] في الأصل والنسخ الأخرى: "بی".

[۷۴] هذا المصراع لحافظ الشیرازي في **دیوانه** (تهران)، ص ۲۰۱، وعجز البیت: (خیر مقدم چه خبر دوست کجا راه کدام)

[۷۵] في ش: بیت دیده را.

[۷۶] في الأصل: بدیدا.

[۷۷] زاد في ش: "رسید".

[۷۸] في ش و ط: خبری.

[۷۹] في الأصل: جان.

[۸۰] زاد في سائر النسخ: "و".

[۸۱] البیت لکمال الدین مسعود الخجندي في **دیوانه**، ص ۲۹٦ بروایة (...بود صحبت عقل و دل و تن).

[۸۲] لیست کلمة "بیت" في سائر النسخ.

[۸۳] البیت لکمال الدین مسعود الخجندي في **دیوانه**، ص ۳۲۹ بروایة (...از بیم ملامت نتوان...).

[۸۴] "لیلی" لیس في ب و ط.

[۸۵] زاد في ب و ط: "و".

لطفی در جنبش آید و از[۹۱] افق توفیق صبح نجحی روی نماید، المِنَّةُ لِلّٰهِ[۹۲] رسید آن منشور حیاتِ ابد که کتابِ شریفست، و آن مثالِ سعادتِ سرمَدْ که خطابِ لطیفست، **بیت:**

از گوشهٔ خاطر بنشاط نظر او　　اندیشه برون آمد و غم نیز برین بود[۹۳]

و[۹۴] روایح ارتیاح بجان وَزید، و[۹۵] وفور ابتهاج بدل رسید.

و مزید اقبال، از حضرت ذو[۹۶] الجلال، خواسته[۹۷] شد، قرین اجابت گشته باشد.[۱٤٦أ]

(۳) شِکایَتْ نَامَه[۹۸]

جَنَابُكَ لِلْوُرَّادِ وَرْدٌ مُرَوّقٌ　　وَبَابُكَ لِلرُّوَّادِ رَوْضٌ مُرَوّضٌ[۹۹]

خداوند خدایگانی[۱۰۰] را که نسیم فیض فضل الهی[۱۰۱]، شمیم زلف عنبرسای روح آسای ابکار فضایلش، بمشام روحانیان رسانیده، و مفخر کامرانی را[۱۰۲] که ژالهٔ[۱۰۳] زلال نوالِ ایزدی[۱۰٤]

---

[۸٦] في ب: فساده.

[۸۷] في ب و ط: نزد.

[۸۸] في ب: زار.

[۸۹] في سائر النسخ: بآه.

[۹۰] في ش: ناكه.

[۹۱] في الأصل: "ار" بالراء المهملة، وفي ب: "ر" بالراء المهملة.

[۹۲] زاد في ب و ط: "كه".

[۹۳] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ۱٤۸.

[۹٤] "و" ليس في سائر النسخ.

[۹۵] "و" ليس في ب و ط.

[۹٦] في الأصل: ذوا.

[۹۷] في ب: خوسته.

[۹۸] في ب و ش و ط: شوق نامه. ولكن هذه الرسالة ليست في ي.

[۹۹] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[۱۰۰] في الأصل و ط: "خذايكانى" بالذال المعجمة.

[۱۰۱] زاد في ب و ط: "از".

[۱۰۲] في ش: كامرانى.

[۱۰۳] في ب: زالهٔ.

[۱۰٤] في الأصل: ابزدى.

از ابر بهار سایه کش مایه بخش مکارمش بر صفحهٔ روزگار باریده، و مِهر مِهربانی را که پرتو نور ربّانی بر جبههٔ جلالش و چهرهٔ کمالش تابنده،[۱۰۵] همّتی که مستدعی اقبال سعادت و مستوجب احراز سیادت باشد، و مدحتی که نقش جمیلِ جمالِ آن بر در و[۱۰۶] دیوار روزگار باقی ماند، و مدحتی[۱۰۷] که بخوبی چون[۱۰۸] شراب ارغوانی، و خوشی چو نغمهٔ ارغنونی، و بلذّتْ چو[۱۰۹] رَوحهٔ نسیم اَسحار و نفحهٔ ازهارِ اشجار، و محبتی که حاشیهٔ بساط انبساطش مجلاّ ز گردِ تغیّری، و منهل صفای ارتباطش مصفّا ز خاشاك تکدّری، در معرض عرض می افتد، اگر در باب آرزو بچهرهٔ خجسته[۱۱۰] که صبح فرخندگی از جبین او لایحست،[۱۱۱] و ذکر[۱۱۲] گشادگی آن چو رایحهٔ عنبر فایح[۱۱۳]، اگر[۱۱۴] صد شیوهٔ تقریرِ زیبا بیارایم، و عشوهٔ تحریر دلربا بپردازم در زبان خجلتِ حَالْ این **بیت** روان که:

قِصَّةُ الشَّوْقِ لاَ انْفِصَامَ لَهَا قَطَعْتُ[۱۱۵] هَهُنَا لِسَانَ مَقَال[۱۱۶]

---

[۱۰۵] "و مِهر مِهربانی را که...و چهرهء کمالش تابنده" ليس في ش.

[۱۰۶] ليس "و" في الأصل و ط.

[۱۰۷] في ب و ش و ط: و خدمتی.

[۱۰۸] في ب: بخوی چو، وفي ش: بخوبی چو.

[۱۰۹] في ب: "جو" بالجيم المعجمة.

[۱۱۰] في ب: خسته.

[۱۱۱] في ب و ش: از حبین او لا یحسب.

[۱۱۲] في ش: "و دکر" بالدال المهملة.

[۱۱۳] قول "همّتی که مستدعی اقبال سعادت و مستوجب... چو رایحهٔ عنبر فایح" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ۸-۱۰ برواية (همّتی که مستدعی حصول معرفت عالم عزت و مستوجب احراز هدایت سبیل آخرت باشد، وتوفیقی که جالب... و ذکری حسن که صورت جمیل آن بر در و دیوار روزگار باقی ماند، ذات بزرگوار... بطیب احتسای شراب ارغوانی، و خوشی استماع نغمات ارغنونی، و لذّت ترویح هبوب نسیم اَسحار و ذوق تضوّع نفحات ازهارِ اشجار، و سرور استرداد... نه در حاشیهٔ بساط اخلاص آن گردِ تغیّری، و نه در منهل وداد و وفاق آن خاشاك تکدّری، سلام... اگر در باب آرزومندی بچهرهٔ منیر همایون خداوند که تباشیر صبح سعادت از جبین آن لایح است، و ذکر طلاقت و بشاشت آن در اقطار گیتی چون رایحهٔ عنبر تر و مشك اذفر فایح...).

[۱۱۴] "اکر" ليس في سائر النسخ.

[۱۱۵] ضبط في ب: "قُطِعَتْ ".

ولی سپهرِ بی مِهر[۱۱۷] یارِی و یاوَرِی نکرد که [۱٤٦ب] روی یارکه تیمار بیمارِ فراقست نیابم[۱۱۸] لیك دریغ که رَسمِ پُرسش[۱۱۹] و تحفهٔ جوارشِ نوازِشْ را هم[۱۲۰] نَرسم، **بیت:**

مرا وصال جمال تو درخورست ازآنك[۱۲۱] مفرحیست مهیا برای غمخوران[۱۲۲]

چه رواست از آن کان کرم که این خستهٔ زمانرا بنوشتهٔ یاد نیاورد[۱۲۳]، و شکستهٔ هجران را در زاویهٔ نسیان بگذارد، **بیت:**

یار بگزید بی وفایی را رفت و[۱۲٤] ببرید آشنایی را[۱۲۵]

در یاد دارد این **بیت:**

گر ندانی بدوست ره بردن شرط یاریست در طلب مردن[۱۲٦]

بلی بردن غمِ یار کاریست از ازل، ع[۱۲۷]:

از بهرِ حلوا می توان بُرْدن جفای دود را[۱۲۸]

این قدَرْ جَسارتِ[۱۲۹] سیاقتِ سخن از نشستهٔ مَضْربِ مثَل سایرِ "تَفِیضُ[۱۳۰] الکَأْسُ عِنْدَ امْتِلاَئِهَا"[۱۳۱] بقلم آمد والاّ، **شعر:**

---

[۱۱٦] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديونانه** (تهران)، ص١٦٣ برواية (قصة العِشق لا انفصامَ لَهَا فُصِمَتْ هٰهُنَا لِسَانُ القال).

[۱۱۷] في الأصل: مهر.

[۱۱۸] في ب و ط: بیابم، وفي ش: بیابم.

[۱۱۹] في ط: پرش.

[۱۲۰] "هم" ليس في ش.

[۱۲۱] في سائر النسخ: از انکه.

[۱۲۲] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[۱۲۳] في ط: اورد. قول "این خستهٔ زمانرا بنوشتهٔ یاد نیاورد" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ۲۱ برواية (این خستهٔ ایّام را بنوشتهٔ یاد نیاورد).

[۱۲٤] "و" ليس في الأصل وسائر النسخ.

[۱۲۵] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ۲۱.

[۱۲٦] هذا البيت لسعدي الشيرازي في **كليات سعدي**، گلستان، ص ۱۱۹ برواية (گر نشاید بدوست...).

[۱۲۷] في سائر النسخ: مصراع.

[۱۲۸] المصراع لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ۱۹ وصدر البيت: (سهلست اگر خال لبت سوزد بداغ غم دلم).

عَلَى كُلِّ حَالٍ أُمُّ عَمْرٍو جَمِيلَةٌ[١٣٢] وَإِنْ لَبِسَتْ خُلْقَانَهَا أَوْ جَدِيدَهَا[١٣٣]

بيت:

دوست میدارد دلم جور و[١٣٤] جفای دوست را دوسترا از[١٣٥] جان و سر درد و[١٣٦] بلای دوسترا[١٣٧]

(٤) جواب نامه[١٣٨]

كَمَالُكَ كَالْبَدْرِ الْمُضِيءِ يَلُوحُ وَخُلْقُكَ كَالْمِسْكِ الذَّكِيِّ يَفُوحُ[١٣٩]

خوشا رشحهٔ فیضِ خامهٔ حیات بخش[١٤٠] که چون عَرق[١٤١] کرشمهٔ نازنینی بروانم[١٤٢] شد روانه، گوهر ازو نتیجه، مرحبا فیحهٔ نکتهٔ نامهٔ دلکش که چون دام سلسلهٔ گیسوی دلفریبی فسونه شد فسانه، عنبر اَزُو نمونه، [١٤٧أ] **بیت:**

خطّت چو مسك منجمد[١٤٣] از خندهٔ هوا لفظت[١٤٤] چو در منعقد از گریهٔ غمام[١٤٥]

---

[١٢٩] في هامش ب: جرءت. الجَسَارة: الجَراءَةُ والإقدام على الشيء. انظر **لسان العرب**، (جسر)، جـ ٤ ص ١٣٦.

[١٣٠] في ب: يفيض.

[١٣١] هذا المثل جزءٌ من بيت ينسب إلى أبي تمام في **العقد الفريد**، جـ ٢ ص ١٧٩. وتمام البيت: (شَكوتُ وما الشَّكْوَى لِمِثْلِيَ عادة ولكنْ تَفِيضُ النفسُ عند امتلائها). ولكنه ليس في **ديوان أبي تمام** وبدون نسبة في **ربيع الأبرار**، جـ ٢ ص ٢٤٣؛ **أساس البلاغة**، ص ٤٨٧.

[١٣٢] في ب و ط: "حميله" بالحاء المهملة.

[١٣٣] البيت بدون نسبة في **الوافي بالوفيات**، جـ ١٠ ص ٢٥٦ برواية (...وجديدها). وقول "بقلم آمد والاّ شعر: على كل..." في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢٢ برواية (در قلم...).

[١٣٤] "و" ليس في ب و ش و ط.

[١٣٥] في سائر النسخ: ز.

[١٣٦] "و" ليس في ب و ط.

[١٣٧] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ١٥.

[١٣٨] هذه الرسالة ليست في ي.

[١٣٩] هذا البيت قد تقدم ذكره في ص ١٠٣.

[١٤٠] في ش: "حيات بخس" بالسين المهملة.

[١٤١] "عرق" ليس في ش.

[١٤٢] في سائر النسخ: بر روانم.

[١٤٣] في ش: "منحمد" بالحاء المهملة.

[١٤٤] في ب و ط: لطفت.

ز انگه کِه دیدهٔ هجر دیده بصفتِ ﴿وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ﴾[١٤٦] موصوف شد، از نظر آن مشرفه موهبهٔ ﴿فَارْتَدَّ بَصِيرًا﴾[١٤٧] یافت، امّا باز از نیاز وَصْل هر آینه آتش از سینه بدیده می رسد، و هر دم دَمْ از دیده بر سینه می چکد، همه روز خیالِ جمال در کنار گرفته، و همه شب دیده بر نبشته[١٤٨] باری آهنگ بیان هنگام[١٤٩] فرقت نه از انکه بجای آید، و نه چنانکه فَذْلکَه از وی بدر آید، چه خروش جوش جدایی را[١٥٠] کَرانی نه[١٥١]، و شورش سوزش آرزویی را پایانی نه[١٥٢]، ولی هزار دستان[١٥٣] دل گاهی در دَور بهار نهادِ جهان، و وقت گلزار اُلفتِ آدمیان گویا و بینا می باشد، و هزار[١٥٤] دستان از[١٥٥] فرقت می سراید، و چیزی راستی از راستکار این کارگاه می بیند و[١٥٦] می نماید، و گاه دیگر چون[١٥٧] شمشیر خطیب در خزان جور سپهر بی سپاس، و بد مهر دهر نا حق شناس که سُفْلهٔ فرومایه را بآسانی گزیند، و گزیدهٔ هنرور را بسختی بگذارد،[١٥٨] مُنْزوی می شود پَرْ شکسته، و خاموش و خمول را[١٥٩] راه گیرد کار بسته، و فراموش، در آن حال نگه

---

[١٤٥] هذا البيت بدون نسبة في **لُباب الألباب**، ص ١١٠ برواية (لفظش چو لعل منجمد...خطش چو...).

[١٤٦] سورة يوسف، ٨٤/١٢.

[١٤٧] سورة يوسف، ٩٦/١٢.

[١٤٨] في الأصل وسائر النسخ: "نبسته" بالسين المهملة.

[١٤٩] في ش: "باری شکیبای هنکام".

[١٥٠] في الأصل و ط: "جذایی را" بالذال المعجمة، وفي ب: "خدایی را".

[١٥١] في سائر النسخ: نِی.

[١٥٢] في ب و ط: و سوزش شورش آرزوی را پایان نِی، وفي ش: و سورش آرزوی را پایان ن.

[١٥٣] في ش: داستان.

[١٥٤] في ط: و هزا.

[١٥٥] "از" ليس في سائر النسخ.

[١٥٦] "و" ليس في سائر النسخ.

[١٥٧] في ش: خون.

[١٥٨] في الأصل و ب: "بگدارد" بالدال المهملة.

[١٥٩] في ش: وخمول.

كنم كه در قطار هفته و ايام، بَرْخى[١٦٠] از طويلهٔ انام، كفِرَقِ الأَنعام، در ظاهر بآرايش آراسته، و آرامش پيراسته، و در باطن تاريك و پريشان راه يافته و عقده [١٤٧ب] گرفته، و بعضى او كه بچابكى و جستى سلب و حطام دنيا مشغول، و بتصنع خوش گفتار، و خوب رفتار مقبول، **بيت:**

خواجه در بند نقش ايوانست خانه از پاى و پست ويرانست[١٦١]

و ديگر او كه بقطعهٔ معرفت ابن سينا[١٦٢] كه بنَزدِ عارِفْ سَواد نقطهٔ دانش شيطانست، خشك مغز متكبر بد مست متجبر، و آخَرْ او كه ترش روى تلخ گفتار، گدا طبع نا پرهيزكار، مغرور و مُعجب و مردم آزار، بر ايشان سزاوارست آن مَثلِ گفته كه "مَنْ يَزْرَعِ الشَّوْكَ لَمْ يَحْصُدْ بِهِ عِنَبًا"[١٦٣]، چه خوش گفت آن پير حكمت كه گفت: "آزار در دل بماند، پيكان از جراحت بدر آيد"[١٦٤]، بلكه در بعض وَهمِ نوعم بياد آيد كه اين چه ظرافتِ سياقت سخن رنگين، و اين چه املال غمست بر پرغم و غمگين، و چه وَهْمهٔ طنين ذبابست، از ذرهٔ پرتو آفتاب، و چه غلغلهٔ

---

[١٦٠] في هامش الأصل: بعض، وفي هامش ب: بعضى.

[١٦١] البيت لسعدي الشيرازي في **كليات سعدي**، ص ١٣٤ برواية (...از پاى بند ويرانست)؛ وفي **لغت نامهٔ دهخدا**، جـ ٦ ص ٨٧٨٨ برواية (...از پاى بست ويرانست).

[١٦٢] ابن سينا: هو الحسين بن عبد الله بن سينا، أبو علي، الفيلسوف الرئيس، صاحب التصانيف في الطب والمنطق والطبيعيات والإلهيات. أصله من بلخ. ونشأ وتعلم في بخارى، وطاف البلاد. وصنف أكثر كتبه في أصفهان. وعاد في أواخر أيامه إلى همذان، ومات بها عام ١٠٣٧/٤٢٨. صنَّف نحو مائة كتاب، أشهر كتبه "القانون—ط" كبير في الطب. انظر ترجمته في **وفيات الأعيان**، جـ ١١ ص ١٦٥-١٦٨؛ **لسان الميزان**، جـ ٢ ص ٢٩١-٢٩٣؛ **خزانة الأدب**، جـ ٢ ص ١٣٥-١٣٨؛ **الذريعة**، جـ ٩/١ ص ٢٦. وقابل **الأعلام**، جـ ٢ ص ٢٦١-٢٦٢.

[١٦٣] هذا المثل عجز بيت لابن عبد القدوس وتمام البيت: (إذا وترت امرأً فاحذر عداوته من يزرع الشوك لا يحصد به عنباً). البيت يُنسب إلى ابن عبد القدوس في **كتاب الأمثال**، ص ٢٦٤؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٧٧-٧٨؛ **فصل المقال في شرح كتاب الأمثال**، لأبي عبيد البكري، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٧١، جـ ١ ص ٣٧٩؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٤ ص ١٨٧؛ **موسوعة أمثال العرب**، جـ ٥ ص ٤٨٣. ولكنه بدون نسبة في **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ٤٠٧-٤٠٨، جـ ٣ ص ٣٤١؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ١ ص ٤١٦.

ابن عبد القدّوس: هو صالح بن عبْد القُدُّوس بن عبد الله بن عبد القدوس الأزدي الجذامي، مولاهم، أبو الفضل، شاعر حكيم. وشعره كله أمثال وحكم وآداب. أتهم عند المهدي العباسي بالزندقة، فقتله ببغداد نحو ٧٧٧/١٦٠. انظر ترجمته في **تاريخ بغداد**، جـ ٩ ص ٣٠٣-٣٠٥؛ **ميزان الاعتدال**، جـ ١ ص ٢٩٧؛ **لسان الميزان**، جـ ٣ ص ١٧٢-١٧٤. وقابل **الأعلام**، جـ ٣ ص ٢٧٧.

[١٦٤] هذا القول لسعدي الشيرازي في **كليات سعدي**، گلستان، ص ١٠٦ برواية (پيكان از جراحت بدر آيد و آزار در دل بماند).

مرغان بترد صیاد و مست و خَوابْ کرده، القصه این حالتْ حالتِ هیمانم، و خاموشی و بی نامی ازانم، و بار دیگر دریغ آرم که نامهٔ من بمایهٔ وصل بود مغتنم، و من محروم، ولی صفای دلم در یافت در حق جانبین که "صبر سیرت اهل صفاست"[١٦٥] وکُنج او اختیار لقمان[١٦٦]، بل گَنجِ تَخلُّقْ بأَخلاق رحمان.

از بخشایش پروردگارم امید، واثقست که از تنگ دستی را بدستگاهی مبدّل کناد، و این بیچارگانرا [١٤٨أ] سمط ثریا منتظم گرداناد، و این صورت بَنات النعش را بآخر رساناد.

(٥) شوق نامه[١٦٧]

مَغْنَاهُ رَوْضٌ لِلأَمَاجِدِ[١٦٨] مُوَرَّقٌ عَذْبُ المَشَارِبِ طَيِّبُ الثَّمَرَاتِ

الجَفْنُ صَبٌّ جَوَامِدِ العَبَرَاتِ وَالحُزْنُ شَبٌّ خَوَامِدِ الزَّفَرَاتِ[١٦٩]

هر دولتی که اطناب سرادق[١٧٠] آن بمسامیر بقا مُسَمَّر باشد، و هر رفعتی که اوج[١٧١] کیوان در مقابلهٔ کنگرهٔ ایوان آن حضیض نماید، نثار تکیه گه آن جناب باد که جام جمیل فواید[١٧٢] او، در بزم روحانیان دایر، و بوی خوب خوی[١٧٣] وی در بساط زمین سایر.

---

[١٦٥] قول "صبر سیرت اهل صفاست" جزء من صدر بیت لسعدي، وتمام البیت في **کلیات سعدي**، غزلیات، ص ٤٢٦: (صبر کن ای دل که صبر سیرت اهل صفاست چاره عشق احتمال شرط محبت وفاست).

[١٦٦] في قول "کُنج او اختیار لقمان" إشارة إلى بیت سعدي هذا: (کنج صبر اختیار لقمانست هر کرا صبر نیست حکمت نیست). انظر البیت في **کلیات سعدي**، گلستان، ص ٩١. ولقمان: هو لقمان بن باعوراء ابن ناحور بن تارح، وکان رجلا حکیما بحکمة الله تعالى. واسم لقمان الحکیم یذکر في الآیتین من **القرآن الکریم**. انظر سورة لقمان، ٣١/١٢-١٣؛ **الجامع لأحکام القرآن** للقرطبي، دار الکاتب العربي، القاهرة ١٣٨٧/١٩٦٧، جـ ١٤ ص ٥٩-٦٣؛ **خزانة الأدب**، جـ ٤ ص ٨-٩.

[١٦٧] في ش: نَامَهٔ شَوْق. وهذه الرسالة لیست في ي.

[١٦٨] في ب و ط: روض الأماجد.

[١٦٩] لم أجد هذین البیتین في المصادر التي بین یدي.

[١٧٠] في ب: سرادقات.

[١٧١] في الأصل: "اوح" بالحاء المهملة.

[١٧٢] في ب: قواید.

عبودیتِ جان فزای[۱۷٤] ترا ز نسیم جنان، و خدمتِ دلگشای ترا ز نعیم رضوان، کمینه که مُهر مِهْر بر جان و دل نهاده است عرضه می دارد آرزومندی بادراك خدمت، و نیازمندی بنیل طلعت، نچندان[۱۷۵] حدّ است[۱۷٦] شرح آن در دهان بیان گنجد، ویا[۱۷۷] وهم سرتیز بدان نا محدود را حدّی بیند، مدام عود دل بر آتش صبابت می سوزد، و جاوید مستمند و[۱۷۸] مدهوش و[۱۷۹] نالان می گذرد[۱۸۰]، **بیت:**

شد چنان پر ز درد و غم عشق[۱۸۱] دل ریش[۱۸۲] که نگنجد در اوخیال دوا[۱۸۳]

و[۱۸٤] دیدهٔ رمد دیده از غایت هیجان اشواق، و ثوران اتواق، کم تواند غنود[۱۸۵]، چه غمِ یارْ وَرَای غمِ روزگارسْت که مفارقت انجامید، مرافقت ننمود، [۱٤۸ب] **بیت:**

همه غمها جدا جدا[۱۸٦] بکشم جز غم و غصّهٔ[۱۸۷] جدایی را[۱۸۸]

ولی چون عروهٔ وصلت بدست نا همواره[۱۸۹] روزگار انفصام پذیرفت، و عقد صحبت که بمثابهٔ عقد پروین[۱۹۰] بود بافتراق بنات النعش افتاد[۱۹۱].

---

[۱۷۳] في ط: خوبي.

[۱۷٤] في ش: "جان فرای": بالراء المهملة.

[۱۷۵] في ب: "نجندان" بالجيم المعجمة.

[۱۷٦] زاد في سائر النسخ: "كه ".

[۱۷۷] في سائر النسخ: و.

[۱۷۸] "و" ليس في ب و ط.

[۱۷۹] "و" ليس في ب فقط.

[۱۸۰] في الأصل و ب: "می کدرد" بالدال المهملة.

[۱۸۱] ليس "عشق" في ب و ش و ط.

[۱۸۲] ليس "ريش" في ش.

[۱۸۳] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ۱۷ برواية (دل ز درد تو پر شدست چنان كه...).

[۱۸٤] "و" ليس في سائر النسخ.

[۱۸۵] قول "از غايت هيجان اشواق، و ثوران اتواق، كم تواند غنود" كذا في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ۲٦.

[۱۸٦] في الأصل: "حدا" بالحاء المهملة.

[۱۸۷] في ش: "غضه" بالضاد المعجمة.

[۱۸۸] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي وكذا في **ديوانه**، ص ۲۱.

امید است از نوازش احسان آن مفخر جهان[۱۹۲] فحوای[۱۹۳] "صُحْبَة الغَارِ لاَ تُنْسَى"[۱۹٤] بیاد آمد[۱۹۵] کمینه را بتشریح مشرفهٔ، وترویح نبشتهٔ مشرف و مغتنم گرداند، تا دیدهٔ تیره دیده را دیده باشد که در دامن خط شب پوشش شب قدر آویخته، و از گریبان معانیش روز عید انگیخته،

بیت:

خطش[۱۹٦] چو شب قدر سراسر معنی　　معنیش چو روز عید یکسر روشن[۱۹۷]

همیشه جناب کامرانی از پریشانی مصون باد، و امداد نعمای ایزدی هر ساعتی روز افزون[۱۹۸].

(٦) جواب نامه[۱۹۹]

وَلِلْمُرْتَجِي[۲۰۰] مَغْنَاهُ أَكْرَمُ مَنْزِلٍ　　وَلِلْمُلْتَجِي مَثْوَاهُ أَعْظَمُ مَوْئِلٍ[۲۰۱]

---

[۱۸۹] في : نا هموار.

[۱۹۰] في ب: پرویز.

[۱۹۱] قول "ولی چون عروهٔ وصلت... بافتراق بنات النعش افتاد" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٤٦ برواية (و چون عروهٔ الفت ایشان بدست حوادث روزگار و جواذب لیل و نهار انفصام پذیرد، و عقد صحبت ایشان که بمثابت عقد پروین بود نسبتی بافتراق بنات النعش گراید).

[۱۹۲] زاد في سائر النسخ: "که ".

[۱۹۳] في ب: فحوی.

[۱۹٤] هذا المثل في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٤٥.

[۱۹۵] في سائر النسخ: بیاد آید.

[۱۹٦] في الأصل: "حطش" بالحاء المهملة.

[۱۹۷] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[۱۹۸] زاد في ط: "باد". "مشرف و مغتنم گرداند تا دیدهٔ تیره دیده.....هر ساعتی روز افزون" ليس في ب ولكن هذا القسم قد ورد في آخر الرسالة التي عنوانها "في الشفاعة في حق شخص" في ب. وهذه الرسالة "في الشفاعة في حق شخص" ليس في الأصل. وقول " همیشه جناب کامرانی از پریشانی ... روز افزون" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٤٨ برواية (روزگار جمعیت آن عزیزان از پریشانی ایّام مصون باد، و امداد نعمای ایزدی هر ساعتی روز افزون).

[۱۹۹] هذه الرسالة ليست في ي.

[۲۰۰] في أ و ش: "وللمرتحي" بالحاء المهملة.

[۲۰۱] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

همتی چون عهد[٢٠٢] دوستان مهر افزا، و عقد دلبران روح آسَا، و تحیتی چون نسیم زلف بتان[٢٠٣] فرخاری، و شمیم مشك[٢٠٤] آهوان تاتاری[٢٠٥]، و خدمتی خوشتر از صفای هوای دار السلام[٢٠٦]، و عبودیتی جوشتر[٢٠٧] از تلاطم امواج مکارم کرام، بندهٔ کمینه که غاشیهٔ وفاداری بر دوش جان دارد، با نسیم شمال، ﴿بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾[٢٠٨]، متوجه می گرداند، و بعد ازین دعوات که از سر صدق انبعاث یافته شد،[٢٠٩] و خدمات که فوایح روایح[٢١٠] آن بر باد [١٤٩أ] صبا سبقت نماید، عرضه میدارد، **بیت:**

بخار بیضهٔ عنبر بخور مجمر عود　　صفای نافهٔ مشك هوای بوی بهار[٢١١]

که کنایتست از تعویذ[٢١٢] این دل مرده و عبارتست از هیکل این هیکل پژمرده، أعني پیام نامهٔ دلکش، و حدیث جامهٔ[٢١٣] حیات بخش، که رسید در میان سراچهٔ[٢١٤] دل سروری بدید آمد، و در منظرهٔ چشم نوری تن دوتا که زمانا کج نشسته بود، چون نونْ در طرفِ حُزْن چنانکه زلف دلبران، چون نون در طرفِ حُسْن راست شد، در حال چون الف در طرفِ صفا چنانکه قد دلفریبان چون الف در میانِ جان.

---

[٢٠٢] ليس "عهد" في أ و ش.

[٢٠٣] في ب و ط: تبان، وفي ش: پتان".

[٢٠٤] في ب: "مسك" بالسين المهملة.

[٢٠٥] هم جيل عظيم من الترك سكان شرقي الإقليم السادس. انظر **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٥٨١-٥٨٢.

[٢٠٦] دار السلام: الجنة، ولعل بغداد سميت بذلك على التشبيه. انظر **معجم البلدان**، جـ ٢ ص ٤٢١؛ **رحلة ابن بطوطة**، جـ ١ ص ٢٣١-٢٣٣.

[٢٠٧] في ش و ط: خوشتر.

[٢٠٨] سورة الأعراف، ٢٠٥/٧؛ سورة الرعد، ١٥/١٣؛ سورة النور، ٣٦/٢٤.

[٢٠٩] في سائر النسخ: يافته باشد.

[٢١٠] ليس "روايح" في ش.

[٢١١] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٢١٢] في ب و ش: "از تعويد" بالدال المهملة.

[٢١٣] في النسخ الأخرى: خامهٔ.

[٢١٤] في الأصل و ش: "سراجه" بالجيم المعجمة.

امید[۲۱۵] از فیض فضل عزت، واثقست که هر چه زودتر از مکامن غَیْب، میامن سعادت وصلت روی نماید، که جمعیت ما شکل پروین یابد، و شکایت فراق، و حکایت اشتیاق[۲۱۶]، در مشافهه گفته باشد، **بیت:**

مرا بگوش تو باید حکایت از لب خویش　　دریغ باشد پیغام ما بدست رسول[۲۱۷]

(۷) جوَاب نامَه[۲۱۸]

أَتَانِي[۲۱۹] كِتَابٌ بِالمَعَارِف مُوَشَّحٌ　　يُحَاكِي رِيَاضًا حَفَّهُنَّ الأَطَايِبُ[۲۲۰]

برآن برتر از گمان جفاکاری، و بهتر از همه نگه داران فهرست وفاداری.

دُرودی چنانکه برتر، بر برگ تازهٔ دلگشای چشم آرا، و پرسشی چنانکه[۲۲۱] حلاوت جلاّب لب دلربای شیرین لقا، نمونه وار از میوهای باغ همّت و انموذج مثال از جوارش الفت تقدیم میدارم، و در بزم انس گویا می باشم از نفخهٔ [۱٤۹ب] رسم شوقی، و ندبهٔ حد هجری، که فزون از قصهٔ پرویز، کی می تواند که درو گذر کند قلم سرتیز، و از نوحهٔ طایر قدسی خوش آوا أعني رقعهٔ نوازش نازك نوا که متضمن اندیشهٔ خاطر شد، و ضامن عجاجهٔ نفض[۲۲۲] دامن دل گشت، جانم این تضمن و التزام را بخدمت[۲۲۳] بی قیاس و شکر بی سپاس مقابله کرد، و هنگام

---

[۲۱۵] في ب و ط: "اميذ" بالذال المعجمة.

[۲۱٦] في النسخ الأخرى: و حكايت اشتياق و شكايت فراق.

[۲۱۷] البيت لسعدي الشيرازي وكذا في **كليات سعدي**، غزليات، ص ٥٦١.

[۲۱۸] هذه الرسالة ليست في ش و ي.

[۲۱۹] في ط: آتاني.

[۲۲۰] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[۲۲۱] في ط: چنانك.

[۲۲۲] في ب و ط: نفض عجاجهٔ.

[۲۲۳] في الأصل: خدمت.

دیرینه که دل مسکین ذرّه وار در میان هباء هجرت مسکن یافته بود، بتشریح سلامی، و ترویح پیامی[۲۲٤]، در کهکشان شادی[۲۲۵] مَنْزِل شرف ساخت، **بیت:**

جواهری که بیفتد از ساعد[۲۲٦] قلمت　　برند دست بدست از برای گردن حور[۲۲۷]

امیدست این مدد رشحهٔ مِداد مدام و ممتد باشد، و این سلسبیل سلامت[۲۲۸] قلم چون سنبل گیسوی دلربا مسلسل رساند، **بیت:**

ز لفظ خوب و[۲۲۹] شریفش دهان عقل پر از در　　ز طیب خلق[۲۳۰] لطیفش مشام[۲۳۱] روح پر از شم[۲۳۲]

(۸) تَهْنِیَه نَامَه[۲۳۳]

أَضْحَی حِمَاهُ لِلأَکَارِمِ مَرْتَعًا　　وَغَدَا ذُرَاهُ مَرْبَعَ[۲۳٤] الفُضَلاَءِ

فَاقَتْ مَعَالِیهِ السَّمَاءَ وَجَرَّرَتْ[۲۳۵]　　فَوْقَ النُّجُومِ[۲۳٦] الزُّهْرِ فَضْلَ رِدَاء[۲۳۷]

هر چهره[۲۳۸] دولتی که از پردهٔ غیب جمال دهد نخستین ملاحظه[۲۳۹] بلَحاظ آن کامکار باد، و هر نقد اقبال که در بارگاه عالم شهادت پیدا[۲٤۰] شود، از جهت [۱۵۰أ] نثار آن نامدار.

---

[۲۲٤] قول "بتشریح سلامی، و ترویح پیامی" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ۲۱ برواية (بترويح سلامی، و تشريح پيامی).

[۲۲۵] في ط: "شاذی" بالذال المعجمة.

[۲۲٦] في ب و ط: ز ساعدی.

[۲۲۷] البيت بدون نسبة. انظر سعد الدين وَرَاوِيني، **مرزبان نامه**، ص ۲۸، والرواية فيه: (...ز ساعد قلمش...دست بدستش برای گردن حور).

[۲۲۸] في ب و ط: سلاست.

[۲۲۹] "و" ليس في ب و ط.

[۲۳۰] في ب: "حلق" بالحاء المهملة.

[۲۳۱] في ب: شام.

[۲۳۲] قائل البيت فلكي الشيرواني. انظر **ديوانه**، ص ٤٤ برواية (ز نظر شريفش دهان...). وقد تقدم ذكره في ص ۲۱.

[۲۳۳] في ب و ش و ط: تمنيت دولت. وهذه الرسالة ليست في ي.

[۲۳٤] في ش: مربع، وفي ط: مرتع.

[۲۳۵] في ط: و جرت.

[۲۳٦] في ش: فوق نجوم.

[۲۳۷] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

﴿اللهُ يَعْلَمُ﴾[241] وَ﴿كَفَى بِهِ شَهِيدًا﴾[242]، چون بشارت رسانيدند، كه از افق اقبال، آفتاب دولت آن[243] مطلع افضال، طالع شد، و از تتق نوال جل جلال، عروس مراد[244] آن مفخر كمال، جمال نمود، بكرشمهٔ شيوهٔ ﴿مَا تَشْتَهِيهِ[245] الأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الأَعْيُنُ﴾[246] آراسته، و بزيور لؤلؤ ياقوت[247] و مرجان پيراسته[248]، بمَورد آن خبر فرخنده امداد بهجت و سرور مترادف شد، و مدد استظهار، و اعتضاد[249] متضاعف[250] گشت، ومعنى "فَأَعْطَى القَوْسَ بَارِيهَا"[251] بر خاطر گذشت، و فحواى "أعاد[252] الأيام لنا أعيادًا"، بياد آمد، گوييا[253] آن حُلّهٔ مطرّز در كارگاه ازل از[254] براى لباس خدمتش يافته[255] كه ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ﴾[256]، و آن تركيب ادويهٔ جوارش در داروخانهٔ تقدير

---

[238] في ب: "هر جهره" بالجيم المعجمة.

[239] في ب: ملاحظ.

[240] في ط: "پيذا" بالذال المعجمة.

[241] سورة البقرة، ٢١٦/٢، ٢٢٠، ٢٣٢؛ سورة آل عمران، ٦٦/٣؛ سورة المائدة، ٩٩/٥؛ سورة الأنفال، ٦٠/٨؛ سورة التوبة، ٤٢/٩؛ سورة الرعد، ٨/١٣؛ سورة النحل، ١٩/١٦؛ سورة النور، ١٩/٢٤، ٢٩؛ سورة العنكبوت، ٤٥/٢٩؛ سورة الأحزاب، ٥١/٣٣؛ سورة محمد، ١٩/٤٧، ٢٦، ٣٠، سورة الحجرات، ١٦/٤٩؛ سوة المنافقين، ١/٦٣.

[242] سورة الأحقاف، ٨/٤٦.

[243] "آن" ليس في ش.

[244] في ب: مرد.

[245] في سائر النسخ: ما يشتهيه.

[246] سورة الزخرف، ٧١/٤٣.

[247] في ش: لؤلؤى و ياقوت.

[248] "و بزيور لؤلؤ ياقوت و مرجان پيراسته" ليس في ب و ط.

[249] في جميع النسخ: اعتضار.

[250] في ش: "متصاعف" بالصاد المهملة.

[251] أصل هذا القول مثل قد ورد في كثير من المراجع. هو "أعْطِ القَوْسَ بَارِيهَا". وهذا المثل أيضًا جزءٌ من بيت غير منسوب في المصادر. وتمام البيت: (يَا بَارِيَ القَوْسِ بَرْياً ليسَ يُحْسِنُه لا تُفْسِدِ القوسَ وأَعْطِ القَوْسَ بَارِيهَا). انظر المثل والبيت في **كتاب الأمثال**، ص ٢٠٤؛ **فصل المقال**، جـ ١ ص ٢٩٨-٢٩٩؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٧٦؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٩٣؛ **مقامات الحريري**، المطبعة العامرة السنية، القسطنطينية، ١٨٧١/١٢٨٨، ص ٤٢؛ **أساس البلاغة**، ص ٦٢٨؛ **نكتة الأمثال**، ص ١٢٦؛ **خزانة الأدب**، جـ ٨ ص ٣٤٩؛ **تاج العروس**، (نزع)، جـ ٥ ص ٥٢١.

[252] في ب و ط: و فحواى عاد، وفي ش: و فحوى عاد.

[253] في ط: گويا.

[254] "از" ليس في النسخ الأخرى.

بر وفق مزاج حضرتش ساخته[٢٥٧]، که خاصّهٔ دولتش[٢٥٨] داء دوران را و غمخواره[٢٥٩] ممتَلی گیتی را دواء المسکست، یا مفرح یاقوتی، بعد ازین گردن و گوش عروس کمال بجواهر ترتیب[٢٦٠] خداوندی آرایش خواهد بود[٢٦١]، بالجمله این اقبال نورسیده نوباوهٔ تأثیر همت دوستدارانست و نمونهٔ اجابت دعوت[٢٦٢] هواخواهان.

از درگاه[٢٦٣] عزت عز و علا مسؤول که این دولت هنوز اوّل تنسّم باشد، از روایح الطاف عواطف رحمانی، و آغاز ترنم بود از بلبل فیض روض[٢٦٤] فضل سبحانی، **بیت:**

باش تا صبح دولتت بدمد　　که این[٢٦٥] هنوز از نتایج سحر است[٢٦٦] [١٥٠ب]

---

[٢٥٥] في ب و ط: تافته.

[٢٥٦] سورة البقرة، ١٨٧/٢.

[٢٥٧] قول "استظهار و اعتضاد متضاف گشت... بر وفق مزاج حضرتش ساخته" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١١ برواية (استظهار و اعتضاد تضاعف پذیرفت، و معنی فأعطیت القوس باریها، وَأنزلت الدار بانیها، بر خاطر گذشت گوئی که حُلّهٔ مطرِّز آن مهمّ خطیر را در کارگاه ازل برای لباس خدمتش بافته اند، و ترکیب ادویهٔ آن معجون شریف را در داروخانهٔ تقدیر بر وفق مزاج حضرتش ساخته، حقا که نیك موافق و عظیم مطابق افتاد).

[٢٥٨] في ب: دولش.

[٢٥٩] في ب: و غمخورهٔ.

[٢٦٠] في ب و ط: تربیت.

[٢٦١] زاد في ب و ش و ط: "و اطراف هنروران بریحان احسان آسایش و شکوفهٔ اکرام آرامش خواهد نمود".

[٢٦٢] في الأصل: "دعوة " بالتاء المستديرة.

[٢٦٣] زاد في ب و ش و ط: "رب".

[٢٦٤] في النسخ الأخرى: روض فیض.

[٢٦٥] في ب و ط: کین.

[٢٦٦] هذا البيت لأنوري. انظر **ديوانه**، شركت انتشارات علمي و فرهنگي، ١٣٦٤ هـ ش، جـ ١ ص ٦٠ بنفس الرواية.
أنوري: هو علي بن إسحاق الأبيوردي، الخاوراني، أوحد الدين الشاعر المتخلص بأنوري. ولد بقرية بدنة في أبيورد. تخرج من المدرسة المنصورية، وبفضل شعره دخل في قصر السلطان سنجر السلجوقي ، وصار من ندماء سنجر. وبعد وفاة سنجر عاش أنوري في مرو واتصل بحكامها. توفي سنة ٥٦٥ هـ. وهو يحتلُّ مكانة هامة في الأدب والشعر الفارسي. له "ديوان شعر-ط". وترجع شهرة أنوري إلى قصائده التي يعجب بها الفرس كثيرا. انظر ترجمة هذا الشاعر في **ديوانه**، فسم المقدمة، ص ١٣-١٢٠؛ **كشف الظنون**، جـ ١ ص ٧٧٧؛ **هدية العارفين**، جـ ١ ص ٦٩٩؛ **ريحانة الأدب**، جـ ١ ص ١٩٧-١٩٨؛ **لغت نامهٔ دهخُدا**، جـ ٣ ص ٣١٠٠-٣١٠١؛ **معجم المؤلفين**، جـ ٧ ص ٣٣؛ **مشاهير جهان**، ص ٢٩٥-٢٩٦؛ **فرهنگ فارسی (متوسط)**، جـ ٥ ص ١٩١؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ١ ص ٢٥١.

ایزد ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٢٦٧] دولت خداوندی را[٢٦٨] که[٢٦٩]، طراز[٢٧٠] کسوت معالی، و زینت ایام و[٢٧١] لیالیست، روز بروز[٢٧٢] افزون دارد[٢٧٣].

(٩) تهنیه نامه[٢٧٤]

بِكَ العَلْيَاءُ[٢٧٥] سَامِيَةُ المَبَانِي بِكَ النَّعْمَاءُ وَارِيَةُ الزِّنَادِ

وَبَابُكَ كُلُّ مَنْ أَلْقَى عَصَاهُ بِعَقْوَةِ[٢٧٦] جَنَى ثَمَرَ المُرَادِ[٢٧٧]

درین وقت از مهبّ لطایف رحمانی، نسیم عز و[٢٧٨] اقبال، بمشام دل و جان می رسد، و از ریاض عواطف سبحانی، شمیم مجد و افضال، در مجلس[٢٧٩] روحانیان می دهد، و از افق سیادت، تباشیر صبح دولت روی می نماید، و از بزمگاه اختران سعادت بخش، صدای نغمات طیّبه بگوش هوش می گذرد[٢٨٠]، چه عجب اگر دهر کژ[٢٨١] گردش بازیچهٔ در عمر خود بغلط صواب[٢٨٢] راند، و منصبی در دامن اخر زمان بمستحقی برساند، **بیت:**

---

[٢٦٧] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٢٦٨] في الأصل: "خداوندی" بالذال المعجمة.

[٢٦٩] "که" ليس في ش.

[٢٧٠] الطِرازُ: عَلَمُ الثَوب، فارسيٌّ معرب. وقد طُرِّزَ الثوبُ فهو مُطَرَّزٌ. والطِرازُ: الهيئة. انظر **الصحاح**، (طرز)، جـ ٣ ص ٨٨٣.

[٢٧١] "و" ليس في الأصل.

[٢٧٢] "بروز" ليس في سائر النسخ.

[٢٧٣] في ب و ط: داراد بمنه و كرمه.

[٢٧٤] في ب و ط: تهنيت دولت. وهذه الرسالة ليست في ي.

[٢٧٥] في أ و ش: "العليا" بدون همزة.

[٢٧٦] في ب: بعقوته.

[٢٧٧] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٢٧٨] "و" ليس في النسخ الأخرى.

[٢٧٩] في النسخ الأخرى: در مجالس.

[٢٨٠] في الأصل: "می کدرد" بالدال المهملة.

[٢٨١] في ش: اکر کز.

تابکی ای دهر دون[۲۸۳] در خدمت دونان شدن[۲۸٤] آخر ای نادان دمی با اهل دانش هم بر آر[۲۸٥]

﴿إِنْ شَاءَ اللهُ﴾[۲۸٦] که این قصّه مقدمهٔ استقامت احوال، و[۲۸۷] فاتحهٔ رعایت مراتب و تربیت اهل هنر و کمال، گردد، فی الجمله این خبریست که از وقوعش مخلصان قدیم، در طرب، و بدخواهان لئیم در تعب.

امیدست از حضرت عزت که[۲۸۸] هر درّ دولت که دَر صدف لطف یزدانست، و هر جوهرِ سعادَتْ که [۱٥۱أ] در کان امکان، نثار آن کامکار کامران باد.

(۱۰) شفاعت نامَه[۲۸۹]

نَوَالُكَ مَنْهَلٌ عَلَى كُلِّ مُرْتَجٍ وَظِلُّكَ مُمْتَدٌّ عَلَى كُلِّ مُلْتَجٍ[۲۹۰]

برآن برتر از گمان نظر تهاون بر حال غریبان.

بعد از ادَاء دعاء فراوان، و ثناء بی[۲۹۱] کَران عرض داشت این محب آنست که مُوصِلِ رقعهٔ دعا مرد اهلست[۲۹۲] غریب افتاده، محفوف بَحیْفِ فقر و فاقه، و در شان آن مفخر کامکاران[۲۹۳]، و ملجأ امیدواران، که مَعین عین احسانست، و مُعین دلفگاران، از اقبال دولت او قبول نفس را

---

[۲۸۲] في ب و ش و ط: بصواب.

[۲۸۳] في ش: دهر درون، وفي ط: اهل دون.

[۲۸٤] في ش: شد.

[۲۸٥] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[۲۸٦] سورة البقرة، ۷۰/۲؛ سورة يوسف، ۹۹/۱۲؛ سورة الكهف، ٦۹/۱۸؛ سورة القصص، ۲۷/۲۸؛سورة الصافات، ۱۰۲/۳۷؛ سورة الفتح، ۲۷/٤۸.

[۲۸۷] "و" ليس في ش.

[۲۸۸] "كه" ليس في سائر النسخ.

[۲۸۹] هذه الرسالة ليست في ي.

[۲۹۰] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[۲۹۱] في ب: "پی" بالباء الفارسية.

[۲۹۲] في سائر النسخ: اهليست.

[۲۹۳] في ب و ط: كامران.

قیاس صحیح کرده، و در حق این[۲۹٤] محب رواج سخن ظن[۲۹۵] نموده، لا جرم تضرع توقع برای آن پایمال حیرت، در تنگنای ضجرت[۲۹٦]، لازم آمد.

از لطف مخدومی امیدست مارا مشفّع[۲۹۷] گرداند، که در روز جزا مضیّعْ نباشد.[۲۹۸]

(۱۱) تَهْنِیَتِ عَرُوسِی[۲۹۹]

غزل:

نوروز خرّم آمد و هم عرس محترم — صحن چمن مشابه مینو شد و ارم

صرّاف روزگار ز غیب خزانهٔ حجسته — پر کرد ز دینار و از درم

بلبل ز شاخسار همه روز چون خطیب — شکر بهار گوید و[۳۰۰] گوید که قاصرم

سوسن بجویبار کشیده زبان تیر — اندر خلاف بید که خالیست از کرم

گل در درون غنجه بسی رنجها کشید — تا عاقبت [۱۵۱ب] رسید بمقصود لا جرم[۳۰۱]

اقبال روزگار چون ز بهر بهرهٔ تهنیه در بسیط زمین و زمان از درم و زر نهفته، و دینار و لعل سفته، نثار ساخت، لا جرم فقراء أحبا در بساط نشاط انبساط عُراضه بقدرِ بضاعه، و بعُذرِ "انَّ

---

[۲۹٤] في ط: آین.

[۲۹۵] في سائر النسخ: سخن را حسن ظن.

[۲۹٦] في ب: "صجرت" بالصاد المهملة.

[۲۹۷] في هامش ب: مقبول الشفاعة. وكذا في **لسان العرب**، (شفع)، جـ ٨ ص ١٨٤.

[۲۹۸] زاد في ش: "تمت رسالهٔ فارسیه ". والقسم الفارسي للرسالة الشوقية ينتهي هنا في ب و ش و ط.

[۲۹۹] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى.

[۳۰۰] "و" ليس في الأصل.

[۳۰۱] هذه الأبيات بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ۷۳-۷٤ برواية (...و هم عيد محترم... روزگار ز نقد دفين خاك پر كرد نطع باغ ز دينار...زبان تيز اندر...).

الهَدَايَا عَلَى مِقْدَارِ مُهْدِيهَا"[٣٠٢]، بلكهاء دعاها ساختند، بيد بيضاء يمنى را پر ز ضياء يمن ميمون، و صفاء منّ درّ مكنون، و يد يسرى را پر ز بر برگ يسر مصون، و مأمون، و لسان بَطَوْقِ لَسنِ سلامت موشح، در پردهٔ عشاق موشح خوانده، "بِالرِّفَاءِ وَالبَنِينَ"[٣٠٣]، بحرمة سيد النبيين، و گوش را بگوشوارهٔ شكر تحليه كردند، و صَدْر را بوشاح صَدارات صداقت تحليه دارند، و فؤاد مسكين را در مسكن مقام جمع جمع بزيّ زينت و نَعتِ وادفآ را بحكم عَطفِ عَطوفيه گشادند، و اسم و مسماى فؤاد را برشاقتِ قامتِ اَلِفِ استقامت و الْفِ صداقت بانشراح طَلاقت مستقيم گرفتند، گرچه دريغا كه از التفات چشم سرور غرور در ميان خانهٔ فؤاد ايشان آتش ندبهٔ وَا افتاده، و اخرش چون هيئت دال، بسوء هيئت و حال، دال بوده، ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى ، أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى﴾[٣٠٤]، ولى اين نيز زيباست كه معشوق، بخوان نعم در ناز نعيم باشد، [١٥٢أ] و عاشق بخون جگر در نار جحيم بماند، اِلاّ در فصُولِ فتوت و ابواب مروّت باجماع مسطور و بسنّت منظور، اين حديث كه كريمان برسم شكرانهٔ نعمتْ ارادت آزادى كنند، مبتلايى كه خار را بستر و خاره را بالين كرده باشد، در روز خرّمى، از روى خوش دمى، او را بمنصهٔ درجهٔ ﴿وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ، وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ﴾[٣٠٥] برسانند، لا جرم اين فقير كمينه، و هواخواه ديرينه، كه فرومانده

---

[٣٠٢] هو عجز بيت بدون نسبة وتمام البيت: (وأنشدت بلسان الحال قائلة إن الهدايا على مقدار مهديها). انظر البيت في **حياة الحيوان الكبرى** للدميري، مطبعة السعادة، مصر ١٣٣٠ هـ ش، جـ ٢ ص ٦٥٨؛ **بدائع الزهور في وقائع الدهور** لابن إياس، مطبعة العامرة السنية، مصر ١٣٠١ هـ ش، ص ١٤٤؛ **موسوعة أمثال العرب**، جـ ٣ ص ١١٣.

[٣٠٣] هذا المثل في **كتاب الأمثال**، ص ٦٩؛ **أدب الكاتب** لابن قتيبة، دار صادر، ليدن ١٣٨٧/١٩٦٧، ص ٥٠؛ **الاشتقاق**، ص ٤٨٨؛ **الصحاح**، (رفأ)، جـ ١ ص ٥٣؛ **مجمع الأمثال**، جـ ١ ص ١٧٥-١٧٦؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ٢ ص ٦؛ **فرائد الخرائد في الأمثال**، ص ٩١؛ **نكتة الأمثال**، ص ٢٦؛ **لسان العرب**، (رفأ)، جـ ١ ص ٨٧؛ **مختار الصحاح**، (رفأ)، ص ٢٥١؛ **مغني اللبيب**، جـ ٢ ص ٨١.

[٣٠٤] سورة النجم، ٥٣/١١-١٢.

[٣٠٥] سورة الغاشية، ٨٨/١٥-١٦.

است در حضیض بلا، از استیلاء فقر و عنا، آن نامدار مهتر، و کامکار بهتر، را اولیتر که کمینهٔ خود را از ابتلاء فقر بذروهٔ غنا، و از چاه مِحنت بجاه عزت، برساند.

همیشه بخت بلند یار، و چشم[۳۰۶] دولت بیدار باد.

(۱۲) استدعا نامه[۳۰۷]

آفتاب افضال، که در آسمان فیض درخشانست[۳۰۸]، و بترکیب[۳۰۹] پرتو ضیا و شعاع سناء آن عالمی از ظلمت شب احتیاج بنور صباح رفاهیّت می رسند، و از لجهٔ دریای عنا بساحل غنا[۳۱۰] هدایت می یابند، از وصمت[۳۱۱] کسوف فنا در امان باری تعالی مصون باد، شمع[۳۱۲] سعادت در ایوان معالی تابان و عروس منقبت در شبستان ارادت خرامان.

وَهَذَا دُعَاءٌ لاَ يَبْطُشُ سِهَامُه وَ[۳۱۳] يَنْفُذُ فِي الأَغْرَاضِ كَالبَرْقِ فِي الدُّجَى

صد هزاران بندگی و زمین بوس بدان جناب بزرگوار که مقصد [۱۵۲ب] اعالی عالم، و مطمح نظر[۳۱۴] موالی عصرست اصدار می افتد جنابی را که بستگان راه امید را مشرب گوارنده، و مسافران راه کمال را هوای سازنده است، هر که باذیال عاطفت خاك آشیان آن تمسك کند، از اَنیاب ذیاب جفا، و چنگال کلاب بلا خلاص یافت، و هر که بسایهٔ رواق اوراق دوحهٔ آن التجا آورد، از گرمای آتش فقر نجات حاصل کرد، آرزُو و نیاز بلَثْمِ سدّهٔ منیف که همراز آسمان و

---

[۳۰۶] في الأصل: "حشم" بالحاء المهملة.

[۳۰۷] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى.

[۳۰۸] في الأصل: "درخسانست" بالسين المهملة.

[۳۰۹] في الأصل: وتركيب.

[۳۱۰] في الأصل: "عنا" بالعين المهملة.

[۳۱۱] الوَصْمَة: عيبٌ. انظر **لسان العرب**، (وصم)، جـ ۱۲ ص ٦٣٩.

[۳۱۲] في الأصل: مصون سمع.

[۳۱۳] "و" ليس في الأصل.

[۳۱۴] "نظر" ليس في الأصل.

همزانوی فرقدانست، و بدَرك سعادت خدمت که مثابهٔ فعل اکسیر[۳۱۵]، در طبیعت نحاس، و صورت تأثیر زر در ازالت افلاس، دارد چون فضایل و[۳۱۶] مکارم آن حضرت نا محصور است[۳۱۷]، و جانب آن جناب دایما بدیدهٔ خاطر مرموق و ملحوظ، باری عز اسمه که میسر هر عسیر و مقرب هر بعید است، پیش[۳۱۸] از هجوم لشکر منون، و قدوم چشم روزگار بوقلمون، سعادت تقبیل آن انامل که بحقیقت مفاتیح ابواب فضایلند، روزی گرداناد و "إِنَّهُ لاَ يُخيبُ الآمِلِينَ"[۳۱۹]، پوشیده نیست، که مشرب عذب ایادی آن جناب مزدحم بستگان آمالست، ع:

وَالمَشْرَبُ العَذْبُ كَثِيرُ الزِّحَام[۳۲۰]

از جودِ بي نهايت[۳۲۱] مأمول آنست که امید این تشنه نیز از آن مشرع کرم و منهل لطف سیراب آید، و از آن عالم مردمی محظوظ شود، و بنظر التفات آن جهان آرای ملحوظ[۳۲۲].

---

[۳۱۵] في الأصل: كسير.

[۳۱۶] "و" ليس في الأصل.

[۳۱۷] قول "بدَرك سعادت خدمت كه... نا محصور است" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٥٠ برواية (بادراك استسعاد خدمت كه مثابت فعل اكسير، در طبيعت نحاس، و صورت تأثير زر در ازالت افلاس، دارد نه بدان حدّست).

[۳۱۸] في الأصل: بيش.

[۳۱۹] قول "إنه لا يخيب الآملين" كذا في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٣١ وفي **التذكرة في الوعظ** لابن الجوزي، دار المعرفة، بيروت ١٤٠٦/١٩٨٦، ص ٤٦ برواية (فإنه لا يخيب آمال الآملين).

[۳۲۰] هو عجز بيت لبشار بن برد وتمام البيت في **ديوانه**، دار ومكتبة الهلال، بيروت ١٩٩٨، جـ ٤ ص ١٥٧: (يزدحم الناس على بابه والمشرب العذب كثير الزحام). وهو ينسب إلى بشار أيضًا في **محاضرات الأدباء**، جـ ٢ ص ٥٠٣، ٥٣٢ برواية (...والمنهل العذب...)؛ وبدون نسبة في **عيون الأخبار**، جـ ١ ص ٩٠ برواية (...والمشرع العذب...)؛ **ديوان المعاني**، جـ ٢ ص ٥٨٦؛ **أخلاق الوَزِيرَيْنِ** لأبي حيّان التوحيدي، دار صادر، بيروت ١٤١٢/١٩٩٢، ص ٤٦٨؛ **بهجة المَجالِس** لأبي عمر القرطبي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٨١، جـ ١ ص ٢٦٨ بنفس الرواية كما في المتن.

[۳۲۱] في الأصل: از جودِى نهايت.

[۳۲۲] قول "آفتاب افضال، كه در آسمان... آن جهان آراى ملحوظ" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢٩-٣٢ برواية (آفتاب فضيلت خداوندگارم كه در آسمان افادت علوم حقيقى و آفاق تعليم مقدّمات يقينى درخشانست و ببركت پرتو ضيا و شعاع سناى آن عالمى از ظلمت شب جهالت بنور صباح معرفت مى رسند، و از لجهٔ دريای ضلالت بساحل نجات هدايت مى يابند، از وصمت كسوف فنا در امان بارى مصون باد، شمع سعادت در ايوان معالى تابان و عروس منقبت در شبستان ارادت خرامان وَهَذَا دُعَاءٌ لاَ يَبْطُشُ سِهَامُهُ وَيَنْفُذُ فِي الأَغْرَاضِ كَالبَرْقِ فِي الدُّجَى صد هزاران بندگى و زمين بوس بدان جناب بزرگوار كه مقصد فضلاى عالم، و مطمح نظر علماى عصرست اصدار مى افتد، جنابى را كه تشنگان راه حقيقت را مشربى

ایزد تعالی عمر آن مخدوم مخلص [۱۵۳أ] نوار را، سالهای دراز، در نعمت و بار، باقی دارد، بِمَنِّهِ وَكَرَمِهِ.

(۱۳) اِسْتِدْعَا نَامَه[۳۲۳]

لَقَدِ الْتَزَمت[۳۲٤] المِيم فِي كَلِمَاتِهِ وَعَملتهُ بِلُزُومِ مَا لاَ يَلْزَمُ

أَوْمَأت أني من غَرَامِي بِاسْمِهِ بِالمِيمِ أُمْلِي مَا آمُلُ وَأرْسُمُ[۳۲٥]

همواره که مهرهای، مهرماه در منطقهٔ سمت آسمان مناسب میذکرند[۳۲٦]، و مادام اجرام انجم، بر بام این صومعه در هر نماز[۳۲۷] شام، چون قنادیل معلقه، منور شمس عالم نمای جمال آن مخدوم اعظم، مَلِكُ مُلُوكِ الأُمَمِ، أَمِيرُ الأُمَرَاءِ فِي العَالَمِ، مُصْلِحُ مَصَالِحِ المَمَالِكِ، مُنْقِذُ المَظْلُومِينَ عَنْ مَهَاوِي المَمَالِكِ، مُرِي العُلَمَاءِ الأَعْلاَمِ، مُظْهِرُ كَلِمَةِ المَلِكِ العَلاَّمِ، نَاظِمُ أُمُورِ المُسْلِمِينَ، يَمِينُ المُلُوكِ المُجَاهِدِينَ، مُقَدِّمُ الجُمُوعِ المُرَابِطِينَ، المُخْتَصُّ بِالمَعُونَةِ العُظْمَى، مِنَ المَلِكِ المُبِينِ، دَامَتْ مَعَاهِدُ عُمْرِهِ مَعْمُورَةً، وِهِيَ الأَيَّامُ بِمَنِّهِ مَعْمُورَة، عَمَّتْ مَبَاهِرُ مَنِّهِ مَشْكُورَةً، در انجمن کامرانی، و بزم شادمانی،

گوارنده، و مسافران راه معرفت را هوای سازنده است، هر که باذیال عاطفت خاك آستان آن تمسّك کند، از اَنیاب ذیاب جهل، و چنگال کلاب غباوت خلاص یافت، و باز آنکه بسایهٔ رواق و اغصان و اوراق دوحهٔ آن التجا آورد، از گرمای آتش نادانی نجات حاصل کرد، نیاز و تعطّش بلَثْمِ سدّهٔ منیف که همراز آسمان و همزانوی فرقدانست، چون فضایل و مکارم آن حضرت نا محصورست، و جانب آن جناب دایما بدیدهٔ خاطر مرموق و ملحوظ، از آن جناب... باری عزّ اسمه که محصل مآرب مکمّل مطالب و میسّر هر عسیر و مقرّب هر بعیدست، پیش از هجوم لشکر منون، و قدوم حشر روزگار بوقلمون، سعادت تقبیل آن انامل که بحقیقت مفاتیح ابواب فضایل اند، روزی گرداناد إِنَّهُ لاَ يُخِيبُ الآمِلِينَ، این تصدیع مشتملست... از جود بی نهایت آن حضرت مأمولست که چون شرف استسعاد خدمت حاصل کند از آن عالم مردمی محظوظ شود بنظر التفات آن جهان آرای ملحوظ گردد و نفس تشنهٔ او از آن مشرع علوم و منهل آداب سیرآب آید).

[۳۲۳] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى.

[۳۲٤] في الأصل: "الترمت" بالراء المهملة.

[۳۲٥] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[۳۲٦] في الأصل: "ميدكرند" بالدال المهملة.

[۳۲۷] في الأصل: "نمار" بالراء المهملة.

﴿إِلَى يَوْمِ القِيَامَةِ﴾[٣٢٨] مستضی و مستنیر، و از مطنبات مکاره ایام، و مزعجات مکاید هنگام، در عصمت ملك علام، مصون و مأمون باد.

دعای دولتخواه که از حضرت واجب الوجود، و واهب الخیر و الجود، شب و روز مزید عمر و دوام دولت و بقای بخت، و ثبات حشمت، درگاه جهان پناه میطلبند، بترد ملأ اعلی[٣٢٩] جز بتأمین نباشد [١٥٣ب] و در اهل بقعهٔ زیغ مسکون جز از تزیین و تحسین نشود، اتحاف و اهداء گردانیده، معروض رأی جهان آرای میدارد که کل اخلاص و اختصاص این فقیر که میان ابناء روزگار ظهور[٣٣٠] تمام یافته.

امیدست که مظاهر آن از آن انوار مطلع احسان زیاده تر باشد. همیشه قدر اهل فضل ببرکت تربیت در ترقی و رفعت باد.

(١٤) تَهْنِيَه نَامَه[٣٣١]

دولتی که هر که باذیال حشمت آن تمسك کند از پستی خمول ببلندی نباهت رسد، و بَسطتی که در ظل ظلیل آن عالمی از حرارت سموم افتقار و لوعت هاجرت احتیاج مرفّه ماند، و فراغتی که در فضاء جمعیت آن باد پریشانی نوزد، و در اطراف و اکناف انتظام آن دست انتشار برید[٣٣٢] حوادث و رایدِ[٣٣٣] نوایب مجال نیابد، و ذکر حسن که صورت جمیل آن بر در و دیوار روزگار باقی ماند، ذات بزرگوار را که مستجمع انوار فضایل و مستوعب اصناف دانش است،

---

[٣٢٨] سورة آل عمران، ٥٥/٣؛ سورة النساء، ٨٧/٤؛ سورة المائدة، ١٤/٥، ٦٤؛ سورة الأنعام، ١٢/٦؛ سورة الأعراف، ١٦٧/٧؛ سورة الإسراء، ٦٢/١٧؛ سورة القصص، ٧١/٢٨- ٧٢؛ سورة الجاثية، ٢٦/٤٥؛ سورة الأحقاف، ٥/٤٦.

[٣٢٩] انظر سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[٣٣٠] في الأصل: طهور.

[٣٣١] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى.

[٣٣٢] البَرِيد: الرسول. انظر **لسان العرب**، (برد)، جـ ٣ ص ٨٦.

[٣٣٣] الرائد: الذي يُرْسَل في التماس النُّجْعَة وطلب الكلإِ، ويتقدّم القوم يُبْصِر لهم الكلأَ ومساقط الغيث، والجمع رُوَّاد. انظر **لسان العرب**، (رود)، جـ ٣ ص ١٨٧.

شامل باد، شمعِ معالی روشن، و عصمت باری در مقابلهٔ سهام حوادث جَوشن[٣٣٤]، سلامی که در مشرع صافی آن نفوذ سهام تملق و تکلف را طریقی دست ندهد اصدار می افتد، اشتیاق بطلعت زیبا، و مشاهدهٔ جان فزا، که تریاق سموم [١٥٤أ] هموم مشتاقان، و جلاَء آیینهٔ ضمیر دردمندانست، چون عجایب روزگار بوقلمون، و حوادث وقایع این پردهٔ گلگون، از حیز انحصار بیرونست[٣٣٥]، حقا که چون استماع افتاد که دُرِّ جلال از اصداف، الطاف یزدان، و جوهر دولت از کانِ امکان، بر آن حضرت جنت صفت، نثار افتاد، استظهار و اعتضاد تضاعف پذیرفت، و معنی "فأعطیت[٣٣٦] القوس باریها[٣٣٧]، وَأنزلت الدِّیَار بانیها"[٣٣٨]، بر خاطر گذشت گوی که حُلّهٔ مطرّز آن مهم خطیر در کارگاه ازل برای لباس خدمتش بافته اند، و ترکیب ادویهٔ آن معجون شریف را در داروخانهٔ تقدیر بر وفق مزاج حضرتش ساخته، حقا که ننگ موافق، و عظیم مطابق، افتاد.

---

[٣٣٤] قول "دولتی که هر که باذیال حشمت آن تمسك کند از پستی... سهام حوادث جَوشن" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٨-٩ برواية (...و بسطتی که در ظل ظلیل آن عالمی از حرارت سموم افتقار و لوعت هاجرهٔ احتیاج مرفّه ماند، و رفعتی که هر که باذیال حشمت آن تمسك کند از پستی حمول ببلندی نباهت رسد... و فراغتی که در فضای جمعیت آن باد پریشانی نوزد، و در اطراف و اکناف انتظام آن دست انتثار برید حوادث و راید نوایب مجال نیابد... و ذکری حسن که صورت جمیل آن بر در و دیوار روزگار باقی ماند، ذات بزرگوار خداوندم را که مستجمع اقسام فضایل و مستوعب انواع دانش است، شامل باد، شمعِ معالی روشن، و عصمت باری در مقابلهٔ سهام حوادث جَوشن...).

[٣٣٥] قول "سلامی که در مشرع صافی آن نفوذ... از حیز انحصار بیرونست" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٩-٢٠ برواية (سلامی که در مشرع صافی آن وجود هیچ کدورت صورت نبندد و تحیتی که در حلقه های زره ضافی آن نفوذ سهام تملق و تکلف را طریقی دست ندهد چندانکه الفاظ شیرین... اشتیاق بطلعت زیبا، و مشاهدهٔ جان فزای آن عزیزان که تریاق سموم هموم مشتاقان، و جلای آینهٔ ضمایر دردمندان است، چون عجایب روزگار بوقلمون، و حوادث و وقایع این پردهٔ نیلگون، از حیز انحصار بیرونست).

[٣٣٦] في الأصل: فأعطي.

[٣٣٧] أصل هذا القول مثل قد ورد في كثير من المراجع. هو "أعْطِ القَوْسَ بَارِيهَا". انظر المثل في **كتاب الأمثال**، ص ٢٠٤؛ **فصل المقال**، جـ ١ ص ٢٩٨-٢٩٩؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٧٦؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٩٣؛ **مقامات الحريري**، ص ٤٢؛ **أساس البلاغة**، ص ٦٢٨؛ **نكتة الأمثال**، ص ١٢٦؛ **خزانة الأدب**، جـ ٨ ص ٣٤٩؛ **تاج العروس**، (نزع)، جـ ٥ ص ٥٢١. وقد تقدم ذكر هذا المثل في ص ١٣١.

[٣٣٨] قول "فأعْطيت القوْس باريها، وَأنْزلت الدِّيَار بانيها" في **مقامات الحريري**، ص ٤٢ برواية (وأعطَيْتَ القوْسَ بارِيها. أسْكَنْتَ الدّارَ بانِيها)؛ وفي في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١١ برواية (...الدار بانيها).

بعد ازین گردن و گوش[٣٣٩] عروس امل بجواهر عناياتش حالِی خواهد بود، و اطراف و اکناف عالم بزواهر حمایاتش متلألی[٣٤٠] خواهد نمود[٣٤١].

ایزد تعالی دولت خداوندی را که[٣٤٢]، طراز کسوت معالی، و زینت ایام و لیالی است، روز بروز افزون دارد.

(١٥) بَسُلْطَانْ مُحَمَّدْ نُبِشْتَه شُدْ اَزْ جِهَتِ عَرْضِ مُلاَزِمْ[٣٤٣]

عرشیان بر ایتش ﴿نَصْرٌ مِنَ اللهِ﴾[٣٤٤] خوانده اند، قدسیان تفسیران ﴿إِنَّا فَتَحْنَا﴾[٣٤٥] کرده اند.

خدمتی خوشتر از صفای هوای دار السلام، و همّتی [١٥٤ب] جوشتر از تلاطم امواج مکارم[٣٤٦] کرام این فقیر که غاشیهٔ صدق بر دوش گرفته، و کمر اخلاص در میان بسته، و حلقهٔ ارادت در گوش کرده، عرضه میدارد، و در آن موقف عرض که قدسیان برای فیض و احسان

---

[٣٣٩] في الأصل: "کوس" بالکاف و السین المهملة.

[٣٤٠] في الأصل: متلألاً.

[٣٤١] قول "حقا که چون استماع افتاد که دُرِّ جلال... متلألی خواهد نمود" في **روضة الکتاب وحدیقة الألباب**، ص ١١-١٢بروایة (حقا که چون استماع افتاد که منصب انشای... تفویض افتاد، استظهار و اعتضاد تضاعف پذیرفت، و معنی فأعطیت القوس باریها ، وَأنزلت الدار بانیها ، بر خاطر گذشت گوئی که حُلّهٔ مطرِّز آن مهمّ خطیر را در کارگاه ازل برای لباس خدمتش بافته اند، و ترکیب ادویهٔ آن معجون شریف را در داروخانهٔ تقدیر بر وفق مزاج حضرتش ساخته، حقا که نیك موافق، و عظیم مطابق، افتاد. بعد ازین گردن و گوش عروس مملکت بجواهر اقلام خداوندی حالِی خواهد بود، و اطراف و اکناف سلطنت بزواهر کلام مخدومی متلالی خواهد نمود).

[٣٤٢] "که" لیس في الأصل.

[٣٤٣] هذه الرسالة لیست في سائر النسخ. الملازم: المُعِیدُون الذین قد حصلوا علی الشهادة (إجازت نامه) کانوا یُقَیَّدُونَ روزنامجه وینتظرون الدَّوْرَ. وبعد ظهور قضاء العسکر لأنادولي وقضاء العسکر لروم ألي کان الأشخاصُ الذین سیوظَّفون في أنادولي أو روم ألي یُقَیَّدون الدفترَ المسمَّی بالمَطْلَبِ لقاضي العسکر لأنادولي أو روم ألي وینتظرون الدَّوْرَ. یُسَمَّی هذا الانتظارُ نَوْبَةً والطُّلاَّبُ الذین في هذه الحال مُلازِمًا. یعني من یُرِیدُ أن یصیرَ مدرِّسًا کان یَقْضي مدته تابِعًا لمدرِّسٍ أو من یرید أن یصیر قاضیًا کان یقضي مدته تابعًا لِقَاضٍ.

[٣٤٤] سورة الصف، ١٣/٦١.

[٣٤٥] سورة الفتح، ١/٤٨.

[٣٤٦] قول "تلاطم امواج مکارم" في **روضة الکتاب وحدیقة الألباب**، ص ١٠٧ بروایة (تلاطم امواج اشواق).

رأی جهان آرا را معین اند، و مفتیان از اجتهاد وی مستفید اند، از رأی منیر آن حضرت استفتای دارد، باین صورت که فقیر را در راه قُوَّت[٣٤٧] عملیه آفت دَینی رسید، و در میان مَروه[٣٤٨] مُرُوّت بگِرد کعبهٔ احسان طوافی کرد، و گفت:

دل ز داروخانه[٣٤٩] لطفت دوا دارد امید شربتی خاصی از آن دار الشفا دارد امید[٣٥٠]

و در راه قُوَّت نظریه آفت خجالتی رسید از جهت آن که این فقیر از دیر در مواقفِ فضل و فضلِ مواقف مُعلَم بنداء "الفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ"[٣٥١]، و مخلّص از غمز قلب "التَّقَدُّمُ لِلْفَاضِلِ" بمَخلصِ حاشیهٔ تلویحی که مشتمل فنونست، و اهل ذکا از مستعدّان[٣٥٢] بقراءت او مشغول اند، وَعَلَى رُؤُوسِ الأَشْهَادِ چون مثَل سایر، در میان جمهور مشهور، و لمحهٔ لمعهٔ قبول ملازمت ایشان نرسید، مانند این فقیر را در حکم فتوی ان به که او در اعداد علما بمَنْزِلَهٔ صفر باشد در اعداد، و تلامذهٔ او در حیز قبول خدمت ملازمت باعداد نباشد.

جواب فرمان مطاع [١٥٥أ] بر کلیّه اصابت هر مجتهد اگر قبول باشد، نوری از مطلع احسان غریب نباشد، و اگر رد باشد تاریکی از طالع سر گردان عجیب نباشد، **بیت:**

---

[٣٤٧] في الأصل: "قوة" بالتاء المستديرة.

[٣٤٨] المروَةُ: واحدة المرو الذي قبله، جبل بمكة يعطف على الصفا. انظر **معجم البلدان**، جـ ٥ ص ١١٦. وراجع **الجبال والأمكنة والمياه**، ص ٣٠٢.

[٣٤٩] في الأصل: ز داوخانهٔ.

[٣٥٠] البيت لكمال الدين الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ١٤٢. وقد تقدم ذكره في ص ١٤.

[٣٥١] هو جزءٌ من بيت نصيب وتمام البيت: (ولكنْ بَكَتْ قَبْلِي فهَيَّجَ لِي البُكا بُكَاها فقلتُ الفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ). هذا البيت يُنسب إلى نصيب في **كتاب الحيوان**، جـ ٣ ص ٢٠٦؛ **الكامل في اللغة والأدب**، جـ ٣ ص ١٢٥؛ **مقامات الحريري**، ص ٦. ولكنه بدون نسبة في **مفتاح العلوم**، ص ٢٦١؛ **المزهر**، جـ ١ ص ٨١.

نصيب: هو عدِيّ بن زيد بن مالك بن عدي بن الرِّقَاع العاملي. شاعر كبير من أهل دمشق. كان معاصرا لجرير مهاجيًا له، مقدّمًا عند بني أميّة، مدّاحًا لهم، خاصًّا بالوليد بن عبد الملك. توفي في دمشق نحو ٧١٤/٩٥. له "ديوان شعر-خ". انظر **المؤتَلِف والمختَلِف**، ص ١٦٦؛ **المُوَشَّح**، ص ٢٢٦؛ **الوافي بالوفيات**، جـ ١٩ ص ٥٣١-٥٣٣. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ١٠.

[٣٥٢] المستعِدُّ: طالب المدرسة في العثمانيين.

در شب تاریك حرمان ره روی امید را جز فروغی اختر رایش نباشد رهبری[٣٥٣]

(١٦) عَرضْ داشتْ بسُلطان محمّدْ نبشتَه شد[٣٥٤]

خوشا بارگاه مظهر جلال یزدانی که خلعت[٣٥٥] ﴿إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً﴾[٣٥٦] بر دوش گرفته، و طوبی منظر جمال سبحانی، که بر عذار نازکش خط زیبایی[٣٥٧] ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا﴾[٣٥٨]، ﴿وَيَنْصُرَكَ اللهُ نَصْرًا عَزِيزًا﴾[٣٥٩]، نبشته، و جند ملأ اعلی[٣٦٠]، بامر رب اعلی، در[٣٦١] سفر و حضر بخدمت حفظ و ظفر، قایم بوده[٣٦٢]، و حزب دعای این فقیر نیز[٣٦٣] هر شام و سحر بکمر خدمت دایم شده[٣٦٤]، از انکه که امر خدمت علم ببناگوش این حلقه بگوش رسید، جان کمروار در میان بست[٣٦٥]، عامةً بمذاکرهٔ معتبرات مشغول شد، خاصةً بمذاکرهٔ مواقف و مقاصد جدّی نمود، و از فراید[٣٦٦] کنوز[٣٦٧] لطایف ایشان بایثار پای تخت تألیفی حاصل آمد، و تألیفی جزئی دیگر که در

---

[٣٥٣] البيت لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ٦٠٦ برواية (...حرمان رهروان را جز فروغ...).

[٣٥٤] هذه الرسالة ليست في ش و ي. في ب: عرض داشت بخوانكار سلطان محمد نبشته شد، وفي ط: عرض داشت بخوانكار نبشته شد.

[٣٥٥] زاد في ب و ط: "والای".

[٣٥٦] سورة ص، ٢٦/٣٨.

[٣٥٧] في ب و ط: زیبای.

[٣٥٨] سورة الفتح، ١/٤٨.

[٣٥٩] سورة الفتح، ٤٨/ ٣.

[٣٦٠] انظر سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[٣٦١] زاد في ب و ط: "هر".

[٣٦٢] في ب و ط: قایم شده.

[٣٦٣] زاد في ب و ط: "در".

[٣٦٤] في ب و ط: دایم بوده.

[٣٦٥] في قول "جان کمروار در میان بست" إشارة إلى بيت بدون نسبة في **مجموعهٔ منشآت متعلق بدورهٔ سلطان محمَّد فاتح** (باهتمام نجاتي لُوغال وعدنان اَرزِي)، إستانبول ١٩٥٦، ص ١٠٢: (جان کمروار بر میان بسته کمری بر میان جان بسته).

[٣٦٦] في ط: فواید.

[٣٦٧] في ب: "کنور" بالراء المهملة.

صورت دیده لطایف، و لمعهٔ ظرایف[۳۶۸]، و در حقیقت رشحهٔ قطرهٔ عمان مَعارفِ مشایخ[۳۶۹] گرچه مثلِ این خدمت کلی و جزئی بایثار پای تخت کی سزَا می باشد، ولی غرض او که هر چه [۱۵۵ب] در کلبهٔ احزانست ز[۳۷۰] هستی و نیستی معروض باشد، و مدتیست که این فقیر در گوشهٔ قناعت نشسته، و سر از جیب خدمت دعا و علم بر نداشته، هر چند که نفس اماره گفت چند نشسته باشی چون[۳۷۱] سیف خطیب[۳۷۲]، کمالاتی که بی تربیت باشد همچو فرایدست[۳۷۳] منتشره فراید منتشره کجا، و منتظمه بزینت زر کجا، اگر بتنگی دست راضی شدی آخر بلنگی پای غیرت عار نکشی، پدر تو که در کمالات فرید شد بتربیت شد، نفس مطمئنه اماره را بابیات متآخیه جواب گفت:

دنیا زن پیریست[۳۷۴] چه باشد گر تو — با پیر[۳۷۵] زنی انس نگیری دو سه روز[۳۷۶]

دنیا مثال بحر محیطست[۳۷۷] پر نهنگ — آسُوده عارفان که گرفتند ساحلی[۳۷۸]

پدرم روضهٔ جنت بدو گندم بفروخت — من چرا باغ جهانرا بجوی نفروشم[۳۷۹]

---

[۳۶۸] في ط: "طرایف" بالطاء المهملة.

[۳۶۹] في ب: "مشایح" بالحاء المهملة، وفي ط: "مسایح" بالسین المهملة و الحاء المهملة.

[۳۷۰] في ب و ط: از.

[۳۷۱] في ب و ط: همچو.

[۳۷۲] زاد في ب و ط: "که".

[۳۷۳] في ب و ط: فرایدیست.

[۳۷۴] في الأصل: پیرست.

[۳۷۵] في الأصل: با پیره.

[۳۷۶] البیت لأبي سعید أبي الخیر. انظر **رباعیات ابو سعید ابو الخیر**، ص ۹۷ بروایة (...ار تو...)؛ مَثَلها وحکمتها در آثارِ شاعرانِ قرن سوم تا یازدهم هجري، ص ۳۸۹ بنفس النسبة والروایة.

[۳۷۷] في ب و ط: عمیقست، وفي هامش ب: محیطست.

[۳۷۸] البیت لسعدي الشیرازي في **کلیات سعدي**، مواعظ، ص ۸۱۰ بروایة (...بحر عمیقست پر...).

[۳۷۹] البیت لحافظ الشیرازي في **دیوانه** (تهران)، بروایة (پدرم روضهٔ رضوان بدو گندم بفروخت نا خلف باشم اگر من بجوی نفروشم).

بعد ما[۳۸۰] امّاره که از مطمئنه جواب شنید طَوْعًا اَوْ کَرْهًا برهم شد، و شروع کرد[۳۸۱] بمعارضهٔ دهر، و گفت دهر را: چندین مناصب و مراتب که بترد تو جمع اند، چرا بما از وی نصیبی نمی رسد، دهر گفت: مناصب و مراتب وزن جمعست، نشنیدی زنهٔ جمع منتهی جموع عِلَّت منع صرفست، از آن جهت ترا بصرف نمی باشد سبیل، امّاره گفت: پس کسی که در موقع نصب عَلَی التَّمْییزِ[۳۸۲] باشد، از چه سبب عمل جر[۳۸۳] بصف نعال، یا کسی که در موقع نصب [۱۵٦أ] عَلَی المَدْحِ[۳۸٤] باشد، از چه سبب عمل کسر بسوء حال، بخدا[۳۸۵] ای دهر چه رواست که در ابناء خود لاحق را در مقام سابق گرفتی، و سابق را بمقام لاحق انداختی، و بالقوه را در جای بالفعل نهادی، و بالفعل را در عداد بالقوه شمردی، و چه سزاست که در حق اهل شباب شتاب کردی، و بخوان شهد آسایش، و سبز آرایش، سیراب داشتی، و در حق اهل کهوله کاهلی نمودی، و در درون اهل دلان کی آتشین نهادی، و بجراحتهای ایشان، طَنْز نمکین فشاندی[۳۸٦]، و گفتی که "آخِرُ الدَّوَاءِ الکَيُّ"، دهر گفت: قضایای منحرفهٔ ، ما از مُوجَّهاتست نشنیدی[۳۸۷] در قانون قیاس نتایج باخس تابعست، امّاره گفت دهر را: ترا دیدم که از قانون علم ادب می گریزی، و بذیل قانون وهم[۳۸۸] فلسفی می گیری، بیادم آمد آن کس که از باران می گریزد، و بزیر میزاب قرار می

---

[۳۸۰] في ط: بعده.

[۳۸۱] زاد في ب: "که".

[۳۸۲] في ب و ط: علی المدح.

[۳۸۳] زاد في ب و ط: "واقع شد".

[۳۸٤] في ب و ط: علی التمیز.

[۳۸۵] في ب و ط: بالله.

[۳۸٦] في ب و ط: افشاندی.

[۳۸۷] زاد في ب و ط: "که".

[۳۸۸] لیس "وهم" في ب و ط.

گیرد، خرد خرده بین از وی هدایت بأمّاره گفت: باد مپیما، و بر آب نقش ننما[۳۸۹]، رو داد از در درگاهی[۳۹۰] بجوی که از وی رسد مطلقا بمطلق و مقید دستگیری، و در آستانهٔ او گرد عطارد فخر دبیری، **بیت:**

در شب تاریك حرمان ره روی امید را[۳۹۱] جز فروغ[۳۹۲] اختر رایش نباشد رهبری[۳۹۳]

أَلاَ هُوَ سُلْطَانٌ وَضَعَ شُرَفُ[۳۹٤] شَرَفِهِ أَقْدَامَهَا عَلَى هَامَةِ الأَفْلاَكِ، رِفْعَةً وَكَمَالاً، وَأَلْقَى [١٥٦ب] مِظَلَّةُ دَوْلَتِهِ أَطْنَابَهَا[۳۹٥] عَلَى رَقَبَةِ الشَّمْسِ نُزْهَةً وَجَمَالاً، **بیت:**

شد فلك خم تا ببوسد[۳۹٦] پای او گفتش ملك راست شو ای کژ ترا کی این مجال آمد بدید[۳۹۷]

حَسُنَ جَمَالُ الكَمَالِ[۳۹۸] بِمَرَايَا ثَوَاقِبِ آرَائِهِ، وَمَلِئَ أَصْدَافُ المَسَامِعِ بِدُرَرِ الثَّنَاءِ عَلَى آلاَئِهِ، **بیت:**

جواب سایلان از وی نعم باشد نعم دربی بجز وقت تشهد در کلامش کس نیابد لا[۳۹۹]

ضَعَّفَ الأَيَادِيَ بِهِمَّتِهِ الزَّاهِرَةِ، وَأَضْعَفَ الأَعَادِيَ بِهَيْبَتِهِ القَاهِرَةِ، **بیت:**

مهابت او[٤۰۰] اگر بانگ بر زمانه کند قطار هفته و ایام بگسلند مهار[٤۰۱]

---

[۳۸۹] في ب و ط: و بر آب خط منویس.

[۳۹۰] في ط: درگاه.

[۳۹۱] في ب و ط: "امید را" بالذال المعجمة.

[۳۹۲] في ط: "فروع" بالعين المهملة.

[۳۹۳] البيت لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ٦٠٦ برواية (...حرمان رهروان را جز...). وقد تقدم ذكره في ص ١٤٤.

[۳۹٤] في هامش ط: جمع شرفة. الشُّرْفةُ: أعلى الشيء، والجمع شُرَفٌ. انظر **لسان العرب**، (شرف)، جـ ٩ ص ١٧٠-١٧١.

[۳۹٥] في الأصل "طنابها".

[۳۹٦] في الأصل: "تا بپوسد" بالباء الفارسية.

[۳۹۷] البيت لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ٤٩١ برواية (...راست گرد ای کج ترا این احتمال آمد پدید...).

[۳۹۸] في ب و ط: جمالُ المُلْك.

[۳۹۹] البيت لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ٣٧٩ برواية (...نعم در پی...).

[٤۰۰] في ب و ط: تو.

[٤۰۱] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

طَالَمَا تَسَلْسَلَ فِي وَجْنَةِ مَحْمَدَتِهِ كَاكُولُ[٤٠٢] الكَلاَلِ، وَدَارَ لِرَفْعِهِ عَنْهَا نَسِيمُ الفِكْرِ وَالخَيَالِ، إلاَّ أَنَّ خُلاَصَةَ مَا اجْتَلاَهُ أَنَّهُ الرُّوحُ الأَجَلُّ، وَزُبْدَةَ مَا أَنْهَاهُ أَنَّهُ مُعَاصِرُ العَقْلِ الأَوَّلِ، چونكه اَمّاره بهدايت عقل مهتدى شد، و از ظَلام ظُلم زمان مستضى گشت بجوش خوش خروش آغاز كرد كه[٤٠٣]، ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾[٤٠٤]، و عروس مراد از تتق ارشاد جمال نمود، و ترانه كرد گفت، **بيت**[٤٠٥]:

بر درگه تو اميد را فال　　نا آمده جز "أَصَبْتَ فَالْزَمْ"[٤٠٦]

بيت:

باد عمرت بى قياس و باد عيشت[٤٠٧] بر دوام　　باد بختت كامران و باد جاهت پايدار[٤٠٨]

(١٧) تسليَه نامَه[٤٠٩]

رباعي:

كَتَبْتُ قِصَّةَ شَوْقٍ وَمَدْمَعِي بَاكِي[٤١٠]　　بيا[٤١١] كه بى تو بجان آمدم ز غمناكى[٤١٢] [١٥٧أ]

---

[٤٠٢] زاد في ب و ط: "صدغ العجز و".

[٤٠٣] "كه" ليس في ب و ط.

[٤٠٤] سورة فاطر، ٣٤/٣٥.

[٤٠٥] ليست كلمة "بيت" في ب و ط.

[٤٠٦] البيت لظهير الفاريابي، وكذا في **ديوانه**، ص ٩٩. وقد تقدم ذكره في ص ٩٦. و "أصبت فالزم" الحديث في **مجمع الزوائد ومنبع الفوائد**، جـــ ١ ص ٥٧.

[٤٠٧] في الأصل: عمرت.

[٤٠٨] البيت لعبيد الزاكاني. وكذا في **كليات عبيد زاكاني**، نشريات مجلهٔ ارمغان، ١٣٣٢ هـــ ش، قصايد، ص ٢٠.
عبيد الزاكاني: هو خواجة نظام الدين عبيد الله المشتهر بعبيد. ولد بزاكان في قزوين، واشتغل بتحصيل العلوم في شيراز. وكان أديبا، شاعرا كبيرا في القرن الثامن الهجري. توفي عام ٧٧٢ هـــ. من آثاره: "ديوان"، "أخلاق الأشراف"، "موش و گربه"، "عشاق نامه". انظر ترجمة الشاعر في **كليات عبيد زاكاني**، تمام قسم المقدمة، ج-كد؛ **ريحانة الأدب**، جـــ ٢ ص ٣٥٢-٣٥٥؛ **مشاهير جهان**، ص ٣١١؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـــ ٥ ص ١١٥٧؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ٢ ص ١١٨٦.

[٤٠٩] هذه الرسالة ليست في ش و ي. وفي ب: "تسلية نامه" بالتاء المستديرة، وفي ط: "تسليت نامه " بالتاء المفتوحة.

[٤١٠] في ط: باك.

[٤١١] في الأصل و ب و ط: آيا.

بسا که گفته ام از شوق باد و دیده[٤١٣] خویش أَيَا مَنَازِلَ سَلْمَى فَأَيْنَ سَلْمَاكِ[٤١٤]

سلامی چون نسیم زلف بتان فرخاری، و دعای خوش شمیم مسك آهوی[٤١٥] تاتاری، ببدرقهٔ نسیم صبا، در صباح و مسا، روانه می افتد، و عرضه می دارد که اندوه اندیشهٔ دل، و پریشانی روان چون[٤١٦] تیرهٔ کوه با طومانست، و قُلهٔ با طوفان، و گریهٔ خونابهٔ دیده بزاری و آزردگی، چون غلغلهٔ[٤١٧] مرغان که در دامست بفروماندگی، از انگه که این روزگار[٤١٨] نا هموار[٤١٩] همواره بر حدَثسْت که مُدام ز آب روی دست بشوید[٤٢٠]، و از آلودگی خود را تطهیر بجوید[٤٢١]، در بازیچه بغلط جاوید[٤٢٢] سه یك می آرد سَهوا[٤٢٣] بِمِصْداقِ "لِلْخَوَاطِئِ سَهْمٌ صَائِبٌ"[٤٢٤]، سه شش نمی نماید[٤٢٥] ولی این عشوهٔ سبزهٔ دولت که در حقیقت خضرت

---

[٤١٢] في ط: ز غمناك.

[٤١٣] في ط: دندهٔ.

[٤١٤] هذان البيتان لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ٢٦٤ برواية (...و ديدهٔ خود أيَا...). ومصراع "أيا مَنازِلَ سَلْمَى أين سَلْمَاكِ" بدون نسبة في **القول الجيد** أيضا، ص ١٨٧-١٨٨.

[٤١٥] في ط: و دعای چون شمیم مشك آهوان.

[٤١٦] في ط: "حون" بالحاء المهملة.

[٤١٧] چون نیاز نالهٔ .

[٤١٨] في ب: "خداوند خدایکانی را که نسیم فیض فضل الهی شمیم عنبر سای روح آسای اَبْکارِ فضایلش بمشام روحانیان رسانیده و مِهرِ مِهربانی را که زالهٔ زلال نوال ایزدی از ابر بهار سایه کش مایه بخش مکارمش بر صفحهء روزکار باریده خدمتی که بَخُوبِی چو روحهء نسیم اسحار و خوشی چو نفخهٔ اشجار و محبّتی که حاشیهء بساط انبساطش بجلا ز گرد تغیری و منهل صفای ارتباطش مصفّا ز خاشاك تکدّری در معرض عرض می افتد و من بعد أشكو بثي وحزني إلى الله از سپهر بی مهر که بگزیدی بی وفایی را ویزد از مشرفهٔ صحبت آنجنابکه الفتش مفرّحی بود برای غمخواری و مکرمتش مایده برای فرومانده دل این بیچاره در یافت از دنیای نا پایدار و دهر " بدلا من "رباعي: كتبت قصة شوق و مدمعي باكي آيا كه بی تو.....چون غلغلهٔ مرغا نکه در دامست بفروماندکی از انگه که این روزکار".

[٤١٩] زاد في ب: "کر همه".

[٤٢٠] في ب: بشویند. و زاد في ب: "و طالبانرا بغَرِیب صورتِ پاکِی بجویند و حقیقتِ"

[٤٢١] في ب: خود شانرا بپوشند مدام.

[٤٢٢] ليس "جاويد" في ب.

[٤٢٣] في ب: می آرند و گاه گهی بسهو.

[٤٢٤] هذا المثل في **كتاب الأمثال**، ص ٥٠؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٤٩١؛ **مقامات الحريري**، ص ٢٩١؛ **خاصّ الخاصّ**، ص ٢٢؛ **نكتة الأمثال**، ، ص ١٤؛ **تفسير غريب القرآن العظيم** لزين الدين الرازي ، ص ٨٥؛ **لسان العرب**، (خطأ)، جـ ١ ص ٦٨

قاذورانست[٤٢٦]، اهل دل این گذرگه را بستان سرا کی سازد، و پختهٔ حکمتْ درین تماشاگاه دیك هوس کی آویزد؟ **بیت**[٤٢٧]:

پر می نشود[٤٢٨] کاسهٔ سرها ز هوس هر کاسه که سرنگون بود[٤٢٩] پر نشود[٤٣٠]

دردا که عمر می گذرد[٤٣١] در نفسی، خوچهٔ خود نمای در چریدی و چمیدی، بلی سختی بَسی[٤٣٢] کشیدهء، امّا خویش را خوش دار که، هر چه زودتر آید، دیر نماید[٤٣٣]، و خود را بی خود، و بر هم مدار که

لِلرَّحْمَنِ أَلْطَافٌ خَفِيَّة[٤٣٤]

و مرهمی ساز که[٤٣٥] ز جراحتهای گردون گردن افراز [١٥٧ب] بخطاب جهان آفرین شیرین نواز که فرمود ﴿لاَ تَيْئَسُوا مِنْ رَوْحِ اللهِ﴾[٤٣٦] هان که دمِ توان نتوان در، باره[٤٣٧] نهفتهٔ لطف ایزدی که

برواية (مع الْخَوَاطِئِ سَهْمٌ صَائِبٌ) ولكن في **العقد الفريد**، جـ ٣ ص ٥٧؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ٢٧٣ برواية (من الخواطئ سهم صائب).

[٤٢٥] في ب: نمی نمایند.

[٤٢٦] في ب و ط: خضرهٔ قاذوراتست.

[٤٢٧] في ب: شعر.

[٤٢٨] في ب: نشو.

[٤٢٩] في ب: باشد.

[٤٣٠] هذا البيت لأبي سعيد أبي الخير وكذا في **رباعيات ابو سعيد ابو الخير**، ص ٨٥. ولكن البيت بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٤٥.

[٤٣١] في الأصل: "می کدرد" بالدال المهملة.

[٤٣٢] في ط: بسی سختی.

[٤٣٣] في ط: نپاید.

[٤٣٤] هذا القول عجز بيت لسعدي الشيرازي. انظر **كليات سعدي**، گلستان، ص ٤٧ وتمام البيت: (الا لا يُجْأَرَنَّ أخو البلّية فللرحمنِ ألطافٌ خفيّة).

[٤٣٥] "كه " ليس في ط.

[٤٣٦] سورة يوسف، ٨٧/١٢.

[٤٣٧] في ط: "پاره" بالباء الفارسية.

رسیده ز بهر مدهوشان، و در باب[٤٣٨] فحوای نجوای ﴿عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾[٤٣٩]، پَیاپی شنیده، بگوشِ هوشِ شناسندگان، "فَلاَ بَأْسَ مَعَ فَضْلِ اللهِ، وَلاَ يَأْسَ مِنْ رَوْحِ اللهِ".

امید واثقست از درگاه ذو المنن که رزق ﴿مِنْ حَيْثُ لاَ يحتسبُ[٤٤٠]﴾[٤٤١] بدید آیَدْ، اگر ازین نشسته شکسته که دما دم رشحهٔ قلم بریده باشد حمل بوحشت خشونت نشاید، بلکه این نیز از[٤٤٢] غمگساری دورانست راهِ رَهَا نیابم، و خود را و خرد را نشناسم[٤٤٣]، **بیت:**

در مقمّر خانهٔ وحدت[٤٤٤] که کوی نیستیست والهان[٤٤٥] در دَاوِ اوّل خویش را می باختند[٤٤٦]

آزموُدَم دهر را شناختم، فرزندانِ ویرا گزیدهٔ کمال آن یافتم که کمال[٤٤٧] گفت، **بیت:**

دوستهای همه عالم بروب از دل کمال پاك باید داشتن خلوت سرای دوسترا[٤٤٨]

(١٨) عُذْرِ تَرْكِ اِسْتِقْبَالْ دَرْ شَهْرِ رَمَضَانْ[٤٤٩]

بَقِيتَ مُعَظَّمًا بَيْنَ البَرَايَا كَهَذَا الشَّهْرِ مَا بَيْنَ الشُّهُورِ

---

[٤٣٨] في ط: یاب.

[٤٣٩] سورة البقرة، ٢١٦/٢.

[٤٤٠] في الأصل: لا یتحسب

[٤٤١] انظر سورة الطلاق، ٣/٦٥. والآية هكذا: ﴿ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لا يَحْتَسِبُ...﴾.

[٤٤٢] ليس "از" في ط.

[٤٤٣] في ب: "فنعمَ قال من قال ألا كل شيء ما خلا الله باطل همواره دست نیاز فقیر بر گشاده که هر دل گشاده را از شاطئ وادِی ایمن در بقعهٔ میار که پرتو نورانِی إنّي آنست نارا برسد و وران نار بنور محترق شود و در لُجّهٔ فنا مغترق آمین آمین فادخلوها آمین" بدلاً من "دردا که عمر می کذرد در نفسی خوجهٔ خود نمای در چریدی و چمیدی.....بلکه این نیز از غمکساری دورانست راهِ رَها نیابم و خود را و خر د را نشناسم".

[٤٤٤] في ط: عزلت.

[٤٤٥] في ب: عاشقان.

[٤٤٦] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٤٤٧] "کمال" مخلص کمال الخجندي.

[٤٤٨] "آزمودم دهر را شناختم..... پاك باید داشتن خلوت سرای دوسترا" لیس في ب. وهذا البیت لکمال الدین مسعود الخجندي في **دیوانه**، ص ١٥ بروایة (دوستیهای همه...).

[٤٤٩] هذه الرسالة لیست في ش و ي. وفي ب و ط: در عذر ترك استقبال في شهر رمضان.

وَلاَ يَأْتِيكَ نَائِبَةُ اللَّيَالِي وَلاَ غَالَتْكَ غَائِلَةُ الدُّهُورِ[٤٥٠]

هر دولتی که اطناب سرادق آن[٤٥١] بمسامیر بقا مسمر باشد، و هر رفعتی[٤٥٢] که [١٥٨أ] اوج[٤٥٣] کیوان بمقابلهٔ کنگرهٔ ایوان آن حضیض نماید[٤٥٤]، نثار تکیه گهِ آن جناب باد که گوهر از صفای خاطرِ اوُ نتیجهٔ، و عنبر از[٤٥٥] فوایح مکارم وی نمونهٔ.

بعد از ایثار دعای سحرگهی، و نثارِ نیاز صبحدمی که بترد ملأ اعلی[٤٥٦]، بزیور صدق و صفا، زیباتر نماید، معروض آنست که آنجنابِ بی مثال صَانَهُ اللهُ فِي سَفَرِهِ وَحَضَرِهِ که بیمن قدوم تشریف این دیار فرمود، هماندم که دل مستمند بشنید[٤٥٧] خواست که سَرْ بر سرِ آن آستان بنهد، ولی خرد خرده بین سَرِی بسُوی بناگوش دل آورد گفت، **بیت:**

زحمتی آن در مده ای سر که از ما دوسترا این گرانی بس که جان بر آستان خدمت است[٤٥٨]

لا جرم بَعرْضِ خدمتِ دُعا بَقصور اقتصار نمود، **بیت:**

خدمت لایق معشوق چو[٤٥٩] در دست نداشت عاشق زار بزاری و دعا پیش[٤٦٠] آمد[٤٦١]

---

[٤٥٠] لم أجد هذين البيتين في المصادر التي بين يدي.

[٤٥١] في ب: سرادقان.

[٤٥٢] في ب: رفعی.

[٤٥٣] في الأصل: "اوح" بالحاء المهملة.

[٤٥٤] قول "هر دولتی که اطناب... حضیض نماید" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢٤ برواية (... و دولتی که اطناب سرادق جلال آن بمسامیر بقا مسمّر باشد، و هر رفعتی که اوج کیوان در مقابلهٔ کنگرهٔ ایوان حضیض نماید).

[٤٥٥] في ب و ط: "ار" بالراء المهملة.

[٤٥٦] سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[٤٥٧] في ب و ط: شنید.

[٤٥٨] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٤٩ برواية (زحمت آن در مده ای سر که خاك دوست را...در آستان...). وقد تقدم ذكره في ص ٤٩.

[٤٥٩] في الأصل: خو، وفي ط: جو.

[٤٦٠] في ب: "پش".

[٤٦١] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ١٤٩ برواية (تحفهٔ لایق...). وقد تقدم ذكره في ص ٦٤.

و امید دل بنوازش[٤٦٢] آنجناب واثقست که این کمینهٔ شکسته چون نون در طرف حزن[٤٦٣] باشد که بگذر[٤٦٤] نظر وی راست شود، چون[٤٦٥] الف در طرف صفا، **بیت:**

یکی نفس بمن اَرْ لطفت التفات کند　　علاقهٔ نظر روزگار بگشاید[٤٦٦]

باد چون جرم زمین اَرکانِ لطفت[٤٦٧] بی خلل　　باد چون دور فلك ایام عمرت بی شمار[٤٦٨] [١٥٨ب]

(١٩) اِسْتدْعَاءِ وَظِیفهٔ عُزْلَت[٤٦٩]

آستانهٔ آشیانهٔ روحانیان، و نظارهٔ حوراء قدسیان، و تکیه گه مَهَرَهٔ[٤٧٠] اهل دلان، و جلوه گه بَرَرَهٔ[٤٧١] عالمیان که سایهٔ همایش پناه مهترانست، و حِصْن کِهتران از نکبات روزگار، بعین عون ربانی مصون باد.

بعد از فتح فاتحهٔ دعا، و ختم خاتمهٔ ثنا، و غب از تحریك سلسله جنان بصدمهٔ لَقَدْ ﴿شَغَفَهَا حُبًّا﴾[٤٧٢]، و تسکین غلغلهٔ روان بنَفْشهٔ "زُرْ غِبًّا[٤٧٣] تَزْدَدْ حُبًّا"[٤٧٤]، و اثر توجیه، وجاهتِ

---

[٤٦٢] في الأصل و ب: "بنوارش" بالراء المهملة.

[٤٦٣] في الأصل: "خزن" بالحاء المعجمة.

[٤٦٤] في الأصل: "بکدر" بالدال المهملة.

[٤٦٥] في ب: "حون" بالحاء المهملة.

[٤٦٦] البیت لظهیر الفاریابي في **دیوانه**، ص ٢٨ بروایة (...بمن از لطف التفات کند...). وقد تقدم ذکره في ص ٧٥.

[٤٦٧] في ب و ط: جاهت.

[٤٦٨] البیت لعبید الزاکاني في **کلیاته**، قصاید، ص ١٩ بروایة (باد چون سیر زمین ارکان جاهت بی خلل...).

[٤٦٩] هذه الرسالة لیست في النسخ الأخری.

[٤٧٠] في هامش أ: جمع ماهر.

[٤٧١] في هامش أ: جمع بَر. جمعُ البَرّ الأَبْرارُ، وجمعُ البارّ البَرَرَةُ. انظر **لسان العرب**، (برر)، جـ ٤ ص ٥٤.

[٤٧٢] سورة یوسف، ٣٠/١٢.

[٤٧٣] في هامش أ: أي زر زیارة غبّ زیارة. الغِبُّ: الإتیانُ في الیومین، ویکون أکثر. انظر **لسان العرب**، (غبب)، جـ ١ ص ٦٣٥.

[٤٧٤] هذا القول قد ورد حدیثا أو مثلا في کثیر من الکتب. انظر هذا القول في **کتاب الأمثال** لابن سَلاّم، ص ١٤٨؛ **صحیح ابن حبان**، جـ ٢ ص ١٩؛ **الصحاح** للجوهري، جـ ١ ص ١٩٠؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١، ص ١٠٥؛ **مستدرك الحاکم**، (کتاب معرفة الصحابة)، جـ ٣ ص ٣٤٧؛ **التمثیل والمحاضرة**، ص ٢٣؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ٨٥-٨٧؛ **المستقصی في أمثال العرب**، جـ ٢ ص ١٠٩؛ **روضة الکتاب وحدیقة الألباب**، ص ٦٨؛ **فتح الباري**، جـ ١٢ ص ١٢٤؛ **إنباء الغُمْر بأبناء العُمْر في التاریخ** لابن حجر العسقلاني، دار الکتب العلمیة، بیروت ١٤٠٦/١٩٨٦، جـ ٧ ص ١٢٠؛ **الدرر المنتشرة في**

همت که قرین بتأمین ملأ اعلی[٤٧٥]، و تبلیغ بلاغتِ سبقَتْ و سبقتِ بلاغَتْ که سابق ز رقیب بمعلی، عرضه می رود چون دل آشفته گهی طِفْل مثال بهوا و هوس مغرور، و دیوانه مثال بنقط دانش مفتتن و گویا که، **شعر:**

إِذَا مَا بَنُو عَصْرِي يُقَاسُونَ مَنْزِلاً عَلَيَّ فَفِي الأَعْدَادِ مَنْزِلَةَ الصِّفْرِ[٤٧٦]

و گاهِ دیگر پیر مثال گفتا که ای طفل درین خضرهٔ قَذْرَهْ تا بچند چریدی و چمیدی و درین سبزهٔ مزبله تا بکَيْ رفتی، و دامن فشاندی، **بیت:**

پر می نشود کاسهٔ سرها ز هوس هر کاسه که سرنگون بود پر نشود[٤٧٧]

و ای دیوانهٔ خُشك مغرچه تبَختُری باین دانش نشنیدی از آن پیرِ تفتازان[٤٧٨] که بنظمِ بدیعْ در فَنِّ بدیع بصورت صنعت قلب صُنعِ سرانجامِ قلب را اشارت فرمود گفت:

طَويتُ بِإحْرَازِ[٤٧٩] [١٥٩أ] الفُنُونِ وَنَيْلِهَا رواءَ شَبَابِي وَالجُنُونُ فُنُون[٤٨٠]

فَحِينَ تَعاطَيْتُ[٤٨١] الفُنُونَ وَحَظَّهَا تَبَيَّنَ لِي أَنَّ الفُنُونَ جُنُون[٤٨٢]

الأحاديث المشتهرة، ص ١٢٧؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ٢٠٤؛ **نَفحة الريحانة** للمحبي، دار إحياء الكتب العربية، ١٣٨٧/١٩٦٧، جـــ ١ ص ٣٧٣؛ **كشف الخفاء**، جـــ ١ ص ٤٣٨؛ **الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة**، ص ٢٣٥.

[٤٧٥] سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[٤٧٦] هذا البيت بدون نسبة في **حاشية على حاشية السيد الشريف على المطول** لحسام زاده، ٢أ.

[٤٧٧] هذا البيت لأبي سعيد أبي الخير وكذا في **رباعيات ابو سعيد ابو الخير** ، ص ٨٥. ولكن البيت بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٤٥.وقد تقدم ذكره في ص ١٥٠.

[٤٧٨] تَفتَازَان: بعد الفاء الساكنة تاءٌ أخرى، وألف، وزاي. قرية كبيرة من نواحي نَسَا وراءَ الجبل. انظر **معجم البلدان**، جـــ ٢ ص ٣٥.

پیرِ تفتازان: هو مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني، سعد الدين، من أئمة العربية والبيان والمنطق. ولد بتفتازان وأقام بسرخس، وأبعده تيمورلنك إلى سمرقند، فتوفي فيها، ودفن في سرخس عام ١٣٩٠/٧٩٣. من كتبه: " المطول–ط" و" المختصر–ط". انظر ترجمته في **الدرر الكامنة**، جـــ ٥ ص ١١٩–١٢٠؛ **بغية الوعاة**، جـــ ٢ ص ٢٨٥. وقابل **الأعلام**، جـــ ٨ ص ١١٣–١١٤.

[٤٧٩] في هامش أ: إحاطة. أَحْرَزَ الشيءَ: حازَه. انظر **لسان العرب**، (حرز)، جـــ ٥ ص ٣٣٣.

[٤٨٠] هذا المثل في **التمثيل والمحاضرة**، ص ٤٣؛ **معجم كنوز الأمثال** لكمال خلايلي، مكتبة لبنان ناشرون، بيروت ١٩٩٨، ص ٣٨٦؛ **فرهنگ عبارتهای عربی در شعر فارسی (تا جامی)** لمحمد رضى عادل، انتشارات امير كبير، تهران ١٣٧٥ هـــ ش، جـــ ١ ص ٥٠٠.

القصة گفت دلم بخود چون پنجاه سال در خوابی، باری درین پنج روز در یاب که مِنْ أین و في أین و إلی أین دِلْ خلوَتْ خانهٔ ربّ است، **بیت:**

دوستهای همه عالم بروب از دل کمال[٤٨٣] پاك باید داشتن خلوت سرای دوسترا[٤٨٤]

و چه خوش گفت آن پیر حکمت، **بیت:**

دنیا مثال بحر محیطست پر نهنگ آسوده عارفان که گرفتند ساحلی[٤٨٥]

ولی چون بعض از تعلقات بآسایِشْ که قطع تعلق از ایشان نتوان کرد، و در رعایت ضعفا اطواری دارد، طور و لطیفهٔ پیرانی که عمر بفضل و علم گذرانیده باشد و سن باعداد خمسین گذشته سزا بعزّتِ علمِ شیخْ و شیخ علم او که وظیفهٔ او هم باعداد از خمسین زیاده باشد.

باقی بطواف کعبهٔ دلرا و مَروهٔ مروّت را منوط.

---

[٤٨١] في هامش الأصل: تناولت.

[٤٨٢] هذان البيتان للتفتازاني في **الكشكول**، جـ ٢ ص ٢٥٧ برواية (طويت لإحراز...رداء شبابي... فمنذ تعاطيت الفنون وخضتها...).

[٤٨٣] " دوستهای همه عالم بروب از دل کمال" ليس في الأصل.

[٤٨٤] هذا البيت لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ١٥. وقد تقدم ذكره في ص ١٥١.

[٤٨٥] البيت لسعدي الشيرازي في **كليات سعدي**، مواعظ، ص ٨١٠، برواية (...بحر عميقست پر...). وقد تقدم ذكره في ص ١٤٥.

(۲۰) بسلطان بایزید[۴۸۶] نبشتَه شد[۴۸۷]

هر جوهر سعادتی که در خزانهٔ فیضست، هدیّه مثال، ایثار عرشیان انداخته، و هر حرز حمایت که در نظارهٔ اُنْسَسْت، تمیمه مثال، نیاز قدسیان افراشته.

سر افراز سلطنت را فقیری نیز وَرْدِ وِرْد ثنای عبهری دسته دسته ایثارْ پیراسته، و پای بلند تخت دولت را گوهر دعای سحری مشته مشته نثار آراسته، [۱۵۹ب] عراضه[۴۸۸] عَرض میدارد و میگوید که این فقیر از دیر در مواقفِ فضل مُعلمْ بنداء "الفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ"، و مُخَلَّصْ از غَمْزِ طَنْزِ قَلبِ "التَّقَدُّمُ، لِلْفَاضِلِ"، بمَخْلصِ حاشیهٔ تلویح از مؤلفات فقیر، که مشتملِ فنونست، خصوصا که صدرش را بزیورِی داده باشد، بوِشاح القاب خداوندی چه عجب باشد، بحُجَّتِ[۴۸۹] "إِتْحَافُ المُلُوكِ إِحْدَى الدَّوْلَتَيْنِ"، این تَحلیهٔ صدر مستوجبِ تحلیه باشد، صدر فقیر را بحِلْیهٔ صدارَتِ عزّت چه، چنانکه آنجنابْ بمَعروفِ[۴۹۰] مدحَتْ و مدحتِ معرُوف[۴۹۱]، مِثْلِ مَثَلِ سایر همچنین این فقیر بمألوفِ خدمَتْ، و خدمت مألوف، در میان دایر، بنام مرحوم خوانکار حاشیهٔ نوشت شرح

---

[۴۸۶] السلطان بايزيد: أبو يزيد بن محمد السلطان المفخم، والخاقان المعظم، بايزيد خان ابن السلطان محمد خان فاتح القسطنطينية العظمى. مولده سنة ست وخمسين وثمانمائة، وجلس على تخت السلطنة بعد وفاة أبيه سنة ست وثمانين وثمانمائة، وكان السلطان بايزيد ملكاً جليلاً عالماً عاملاً. وهو كان محبا وصديقا للعلماء والشعراء ومحسنا إليهم بالرواتب والجوائز وواقفا على الشعر والإنشاء ومتخلصا بعدلي. توفي سنة ۹۱۸ هـ. له ديوان شعر تركي مطبوع. انظر **تواريخ آل عثمان** لعاشق باشا زاده، ص ۲۲۰-۲۶۹؛ **هشت بهشت (تذكرة)** لسهي بك، ص ۵۲-۵۳؛ **تواريخ آل عثمان** للطفي باشا، جـ ۱ ص ۱۹۱-۲۰۴؛ **تذكرة لَطيفي**، ص ۷۱-۷۲؛ **حدائق الشقائق** لجدي محمد، ص ۲۹۰-۲۹۱؛ **الطبقات السَّنِيَّة في تَراجم الحَنفيَّة** للغزي، دار الرفاعي، الرياض ۱۴۰۳/۱۹۸۳، جـ ۲ ص ۲۶۰-۲۶۱؛ **الكواكب السائرة** لنجم الدين الغزي، دار الآفاق الجديدة، بيروت ۱۹۷۹، جـ ۱ ص ۱۲۲-۱۲۴؛ **سمط النجوم العوالي**، جـ ۴ ص ۸۰-۸۲؛ **هدية العارفين**، جـ ۱ ص ۲۳۰؛ **سجلّ عثماني** لمحمد تُرَيَّا، جـ ۱ ص ۲۴-۲۵؛ **دائرة المعارف**، جـ ۱۱ ص ۷۳۵؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ۱ ص ۳۲۲-۳۲۳.

[۴۸۷] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى.

[۴۸۸] في هامش الأصل: پيش و افراشته. العُراضةُ: الهَدِيّةُ يُهْدِيها الرجل إِذا قَدِمَ من سفَر. انظر **لسان العرب**، (عرض)، جـ ۷ ص ۱۷۷.

[۴۸۹] في الأصل: "بحجة" بالتاء المستديرة.

[۴۹۰] في هامش الأصل: مشهور. المَعْرُوف: ضدُّ المُنْكَر. انظر **لسان العرب**، (عرف)، جـ ۹ ص ۲۳۹.

[۴۹۱] في هامش أ: إحسان. المعروف: الجُود وهو اسم ما تبْذُلُه وتُسْديه. انظر **لسان العرب**، (عرف)، جـ ۹ ص ۲۳۹.

مقاصد را التفاتی فرمود، و عزتی نمود، از فقیر فضل و فتوی را قبول کرد، باین عیب که این فقیر بسیار از سفالهٔ سفلهٔ فَضلهٔ فلسفهٔ دنیّه نلَیسید، ولی المنةُ لله بَسی از تناول سُماطِ مَوایدِ علوم دینیّه آرامید، و زلال سلسال اسرار لدنیّه آشامید، و در محرم سرای سرور از لبِ حور، آیة ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا﴾[٤٩٢] شنید، وبِحَمْدِ اللهِ آنکه سَزا بود از آن جنَابْ سعة نعمتِ ملك را شکْر نعمةِ سعة مُلك ساخت، و اکلیل سلطنت را بجای کاهربار قبض گوهرِ شَبْ چراغ فیض نهاد، و علما را بر طبقات [١٦٠أ] ترتیبْ داد، ولی عَجب عجب از چه سبب این فقیرِ پروانهٔ شمعِ جمَالْ را از میان صَدْرِ رجال بجاي صَفِّ نعاَلْ انداخته شد، از هاتف[٤٩٣] غیب شنیده است که قصّهٔ پروانه فردا باز پرسند، از شمع، و قصّهٔ لؤلؤ از دریا که لؤلؤ را در زیر میگیرد، لاله را بَرْ زبَرْ، و پسندیده آمد، آن عنصر آب که درخت را فرو می نبرد، از آنکه پروردهٔ خویش است[٤٩٤]، باین گونه سوقِ سخنِ رنگین بسَوْقِ بَیدَقهاء اشكِ سرخ معذور باشد، که شاهِ قُوَّت عملیه بمات نزدیکست، از انکه قُوَّت عملیه را در رَاه حج باد سمومِ آفتِ دَیْن رسیده بود، سَرْبَارْ برین بَارِ گِران قُوَّت نظریه را نیز آفتِ خجالَتْ رسید.

بیت:

دل ز داروخانهٔ لطفت دوا دارد امید　　شربتی خاصی از آن دار الشفا دارد امید[٤٩٥]

تم. [١٦٠ب]

---

[٤٩٢] سورة الطور، ١٩/٥٢؛ سورة الحاقة، ٢٤/٦٩؛ سورة المرسلات، ٤٣/٧٧.

[٤٩٣] هاتف: من يُسمَعُ صوتُه ولا يُبصَرُ. انظر **لسان العرب**، (هتف)، جـ ٩ ص ٣٤٤.

[٤٩٤] في قول "آن عنصر آب که درخت را فرو می نبرد، از آنکه پروردهٔ خویش است" إشارة إلى بيت (چوب را آب فرو می نبرد دانم چیست　شرمش آید ز فرو بردن پروردهٔ خویش). وهذا البيت قد تقدم ذكره في ص ٩٨.

[٤٩٥] البيت لكمال الدين الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ١٤٢. وقد تقدم ذكره في ص ١٤، ١٤٣.

مُنْشَآتِ تُرْكِيَّه اَزْ رِسَالَهٔ شَوْقِيَّه[1]

(۱) (شوق نامه)[2]

مطلع طوالع اقبال، مشرع شوارع[3] افضال، عين اعيان انسان، انسانِ عيون اعيان، سماء سماك سيادت، اوج[4] بروج[5] سعادت، درِّی[6] فلك كمال، درّ صدف جلال، معدن لطف و[7] اشفاق، منبع مكارم اخلاق[8]، **بيت:**

جز در آيينه[9] و آبش نتوان ديد نظير[10] جز در انديشه و[11] خوابش نتوان يافت بدل[12]

دَامَ عُلُوُّهُ وَقَامَ سُمُوُّهُ.

دعايی كه[13] بخار بيضهٔ عنبر گيبِ مُعطِّرْ، و بخور مِجْمر عُود گيبِ مُبخِّرْ اوله، و هوايی كه[14] طينتِ جانده هوای مسك[15] ختن[16] گيب مُعبَّا، و صفحهٔ دلده درّ عدن[17] گيبِ مصفّا قلنه،

---

[1] في ش: رساله‌ٔ شوقيه‌ٔ تركيه، وفي ط: رسالة شوقية تركية، وفي ي: هذه رسالة شوقية تركية.

[2] هذا العنوان ليس في الأصل وسائر النسخ ولكن في ي: "في الشوق". وقد استُعْمِلَ عنوان "شوق نامه" نظرًا إلى موضوع الرسالة و نسخة ي وتسمية الرسائل في المنشآت التركية.

[3] في الأصل: "سوارع" بالسين المهملة.

[4] في الأصل: "اوح" بالحاء المهملة.

[5] في ب و ط و ي: برج.

[6] في هامش ب: كوكب. وكذا في **لسان العرب**، (درر)، جـ ٤ ص ٢٨٢.

[7] ليس "و" في ش و ي.

[8] قول "سماء سماك سيادت... منبع مكارم اخلاق" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١١٧ برواية (معدن لطف و اشفاق، منبع مكارم اخلاق، آفتاب آسمان سيادت).

[9] في ب و ش: آينهٔ، وفي ط: آينه.

[10] في ي: نظر.

[11] "و" ليس في ش و ي.

[12] البيت لأنوري في **ديوانه**، جـ ١ ص ٢٩٦ برواية (...و آبت نتوان...و خوابت نتوان...).

[13] في ب و ش و ط: دعای كه.

[14] في الأصل و ب و ش و ط: و هوای كه.

[15] في ب و ش و ط: "مشك" بالشين المعجمة.

عرصهٔ خذمتده عرضه قلب[18] اعلام اولنر[19] كم[20] عندليبِ دل مشاهدهٔ روی روز افزونچون[21] كه طنـــزه گر گلشن دُر هر لحظه طيرانده، و هر لمحه هيجانده در[22]، اگر خِطّهٔ جانه ايرن بی داد[23] فرقتك، و زاری حسرتك اطنابنه اقدام اولنه بَريدِ خيال كه پَيك جهاندُر شرحی پيرامننه گذر قلميه، و تير فكرت كه گرِهْ گشای مشكلاتدر بسطی مجاری سنده نفوذ اتميه[24]، بو سَبَبْدن ملال[25] اِمْلالِ رفع ايدپ اَطْناب اِطْنابِ قطع[26]، و اَقْدام اقدام منع اولندی، **بيت:**

من نگويم شمهٔ از شرح [١٦١أ] شوق خود از آنك درد سر باشد نمودن بيش[27] ازين ابرام دوست[28]

حق جل وعلا جنابندن[29] مسؤولدر سعادت وصلت كه آيينه[30] طلعت امانی و طَليعه[31] امداد شادمانی در مهيا و ميسر اوله.

---

[16] خُتَنُ: بضم أوله، وفتح ثانيه، وأخره نون: بلد وولاية دون كاشغر ووراء يُوزَكَنْد، وهي معدودة من بلاد تركستان، وهي في واد بين جبال في وسط جبال الترك. انظر **معجم البلدان**، جـ ٢ ص ٣٤٧.

[17] عدن: هي مدينة لطيفة، وإنما اشتهر اسمها لأنها مرسى البحرين، ومنها تسافر مراكب السند والهند والصين وإليها تجلب بضائع هذه الأقاليم من الحرير والسيوف، والكيمخت والمسك والعود والسروج، والأمتعة والأهليجات والحرارات والعطريات، والطيب والعاج والأبنوس، والحلل والثياب المتخذة من الحشيش الذي يفخر على الحرير والديباج والقصدير، والرصاص واللؤلؤ والحجارة المثمنة والزباد والعنبر، إلى ما لا نهاية لذكره. ويحيط بها من شمالها جبل دائر من البحر إلى البحر، وفي طرفيه بابان يدخل منهما ويخرج، وبينهما وبين اليابس مدينة الزنج مسيرة أربعة أيام. انظر **خريدة العجائب**، ص ٧٧.

[18] في ي: عرضه قلنوب.

[19] في ط: اوله.

[20] في سائر النسخ: كه.

[21] في ب: افزون انچون، وفي ط و ي: افزون ايچون.

[22] قول "هر لحظه طيرانده، و هر لمحه هيجانده در" متعلق بقول (خاطر را هر لحظه طيرانی و بواعث نزاع را هر لمحه هيجانی بود) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٧-١٢٨.

[23] في سائر النسخ: بی دادی.

[24] قول "بَريدِ خيال كه... نفوذ اتميه" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٥١ برواية (بريد خيال كه پيك جهان گردست پيرامن شرح آن مجالی يابد و تير فكرت كه گره گشای مشكلاتست در مجاری بسط آن نفوذی كند).

[25] ليس "ملال" في ي.

[26] "قطع" ليس في ي. وفي ب و ش و ط: طی.

[27] في الأصل و ش و ي: "پيش".

[28] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ٤٢ برواية (بس نگويم...).

[29] في ي: جانبندن.

بيت:

باد عمرت بی قياس[٣٢] و[٣٣] باد عيشت بر دوام[٣٤] باد بختت كامران و[٣٥] باد جاهت پايدار[٣٦]

(٢) شوق نامه[٣٧]

آفتاب چرخ جلال[٣٨]، اختر سعد كمال، مدار ارباب حاجات، مركز اصحاب مهمات[٣٩]، واسطهٔ عقد حكم، قلادهٔ سمط كرم، نهال باغ سَرْوری، دُرِّ اكليل مهتری[٤٠]، رافع[٤١] عَلَم مروت، باسط خوان[٤٢] فتوت[٤٣]، سردفتر فنون مكرمت، فهرست صنوف محمدت، **بيت:**

دانش ما و[٤٤] حمد تو ديدهٔ مور و[٤٥] قرص خُر[٤٦] ذات تو و[٤٧] بيان ما بحر محيط و[٤٨] پای بط[٤٩]

---

[٣٠] في ش و ط: آينهٔ.

[٣١] في هامش الأصل: ديده بان. الطَّلِيعةُ: القوم يُبعثون لِمُطالَعةِ خبر العدوّ، والواحد والجمع فيه سواء. وطَلِيعةُ الجيش: الذي يَطْلُع من الجيش يُبعث لِيَطَّلِعَ طِلْعَ العدوّ. انظر **لسان العرب**، (طلع)، جـــ ٨ ص ٢٣٧.

[٣٢] في ب و ط: بر دوام.

[٣٣] "و" ليس في ش.

[٣٤] في ب و ط: بی قياس.

[٣٥] ليس "و" في ش.

[٣٦] البيت لعبيد الزاكاني وكذا في **كلياته**، قصايد، ص ٢٠. وقد تقدم ذكره في ص ١٤٨.

[٣٧] في ب و ش و ط: نامهٔ شوق.

[٣٨] قول "آفتاب چرخ جلال" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢١ برواية (آفتاب آسمان جلال).

[٣٩] قول "مدار ارباب حاجات، مركز اصحاب مهمات" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٨٠ و١٢١ برواية (مدار ارباب حاجات و مركز اصحاب مهماتست).

[٤٠] قول "نـــهال باغ سَرْوری، دُرِّ اكليل مهتری" كذا في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢١.

[٤١] في ب: دافع.

[٤٢] في ي: خون.

[٤٣] قول "رافع عَلَم مروت، باسط خوان فتوت" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٣ برواية (رافع عَلَم مروّت، و منبع فضايل، و كان فتوّتست).

[٤٤] "و" ليس في الأصل و ب و ش و ط.

[٤٥] ليس "و" في ب و ط.

[٤٦] في ي: قرض خور. وفي هامش الأصل: خرشيد.

[٤٧] ليس "و" في الأصل.

[٤٨] ليس "و" في الأصل و ب و ش و ط.

[٤٩] لم أجده في المصادر التي بين يدي ولكن البيت بدون نسبة في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ١٠٤أ.

شَملَ شَمَائِلُهُ كَمَا خَلَصَ خَصَائِلُهُ.

روضهٔ محبت[٥٠] كه حسن نزهتنه حُوران انگشته گزان، و بوی خوبنه ریحان نگراندُر، و نسمهٔ خذمت كه فیحهٔ صدقِ[٥١] مشام جانه جاری، و نفخهٔ[٥٢] خلوص مسام قوی یه ساری در، جناب رفیعه مرفوع قلنب معروض اولنر كه[٥٣]، حرم دل نایرهٔ نار فرقتله، و هجوم هواجر هجرتله، خرابه نه[٥٤] وجهله متوجه دُر كه هزار نیل و فراتله رونق و طراوت بوله، اما خیال جمال[٥٥] ظل[٥٦] هماسیله دَامَ ظِلُّهُ ایرشب و جُوی قدومیله [١٦١ب] دلجویلق ادپ كلبهٔ[٥٧] احزانِ مورد ارتیاح[٥٨] اَیلَر، و منـــزل پایمال هجری مَقرِّ انشراح[٥٩] قِلُور، اگر[٦٠] شدت فرقته موافق، و حدت هجرته مطابق، ادایه شروع اولنه دهن دوات[٦١] تقریرده عاجز، و دو زبان قلم سرتیز[٦٢] تحریرده قاصر اوله[٦٣]، **بیت:**

شنیده ام[٦٤] سخنی خوش[٦٥] كه پیر كنعان[٦٦] گفت فراق یار نه آن میكند كه[٦٧] بتوان گفت[٦٨]

---

[٥٠] في النسخ الأخرى: تحیت.

[٥١] "انگشت گزان و بوی خوبنه...فیحهٔ صدق" لیس في ي.

[٥٢] في ب و ط و ي: "نفحهٔ" بالحاء المهملة.

[٥٣] في ب و ط: اولر كه، وفي ش: اولنر كم.

[٥٤] زاد في سائر النسخ: "اول".

[٥٥] "جمال" لیس في ي.

[٥٦] "ظل" لیس في ب.

[٥٧] في الأصل: " گلبهٔ" بالكاف الفارسیة وفي هامشه: زاویه.

[٥٨] في سائر النسخ: افراح.

[٥٩] في سائر النسخ: ارواح.

[٦٠] في ي: اكثر.

[٦١] في الأصل: "دواة" بالتاء المستدیرة، وفي ب و ط: دواد.

[٦٢] "سرتیز" لیس في سائر النسخ.

[٦٣] في ي: قاصر قله.

[٦٤] في ط: شنیدم وفي ي: شنیدهء.

[٦٥] "خوش" لیس في الأصل.

باری عزّ اسمه بارگاهندن مسؤولدر جوار آستان پایهٔ عالی که مایهٔ آمال و قبلهٔ اقبالدُر روزی اوله.

بیت:

باد چون جرم[٦٩] زمین ارکان جاهت بی خلل باد چون دور فلك ایام[٧٠] عمرت بی شمار[٧١]

(٣) جواب نامه[٧٢]

افتخار[٧٣] جهان، غیرت جنان، مَحَطِّ رِحَالِ جلال، مَصبّ زلال کمال، مجمع اکارم و[٧٤] اعالی، منبع مکارم و[٧٥] معالی، حلیهٔ طراز منقبت، جلاَء آینهٔ حکمت، فلکیّ الهمم، ملکیّ الشیم،

بیت:

علو قدرش افزون ز کارگاه یقین عروج جاهش بیرون[٧٦] ز پایه گاه[٧٧] گمان[٧٨]

مَدَّ اللهُ ظِلَّهُ.

دعایی که[٧٩] جالب کرم کردگار، و رافع[٨٠] اَلَمِ روزگار، دُرْ[٨١]، و ثنایی[٨٢] که نور صدقله متجلی[٨٣]، و زیور اخلاصله متحلّی، در[٨٤]، جناب بی مثاله[٨٥] که عذوبت لطفندن[٨٦] شکَرْ انگشت

---

[٦٦] پیر کنعان هو یعقوب علیه السلام. وکَنعانُ: بالفتح ثم السکون وعین مهملة وآخره نون. بلد بالشام فیه کان یعقوب بن إسحاق علیه السلام ومنه خرج إخوة یوسف بأخیهم یوسف. انظر **معجم البلدان**، جـــ ٤ ص ٤٨٣-٤٨٤.

[٦٧] "که" لیس في ي.

[٦٨] هذا البیت لحافظ الشیرازي، وکذا في **دیوانه** (تهران)، ص ٣٦.

[٦٩] في الأصل: "حرم" بالحاء المهملة.

[٧٠] في الأصل: ارکان.

[٧١] البیت لعبید الزاکاني في **کلیاته**، قصاید، ص ١٩بروایة (باد چون سیر زمین...). وقد تقدم ذکره في ص ١٥٣.

[٧٢] في ب: جواب نامهٔ.

[٧٣] في ب و ش: "افتحار" بالحاء المهملة.

[٧٤] "و" لیس في ي.

[٧٥] "و" لیس في ي.

[٧٦] في ب و ط و ي: برون.

[٧٧] في ب: ز پای کاه.

[٧٨] البیت لعبید الزاکاني في **کلیاته**، قصاید، ص ٢٦ بروایة (علو همتش افزون...ز دستگاه گمان).

گزان، و خجلتِ سُرعتِ طبعندَنْ برقِ هوَا افتان و خيزاندُرْ[87]، عرض اولنب انها اولنر كم[88]، [١٦٢أ] دل مهجور كشاكش فرقتده، و شكنجهٔ حيرتده، دگر گون و[89] نابديدكن[90] چاكر[91] نوازلق ادپ كتاب كريمِ دلگشا، و خطابِ لطيفِ جان بخشا، كَجَنَّةٍ ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ﴾[92]، أَوْ كَرَوْضَةٍ زِينَتُهَا الأَزْهَارُ، ايرشُبْ خاطرى[93] آسوده و مرفّه ايلدى، **بيت**:

من كه باشم كه[94] بر آن[95] خاطر عاطر گذرم[96] لطفها مى كنى اى خاك درت تاج سرم[97]

دلِ بى قرار غم فرقتله[98] زلف دلبندان كبى[99] ميلاميل ايكن[100]، جواهر سرورله مالامال اولدى، **بيت**[101]:

---

[79] في الأصل و النسخ الأخرى: دعاى كه.

[80] في النسخ الأخرى: و دافع.

[81] في ش: الم روزكار.

[82] في ب و ش و ط: و ثناى.

[83] في ي: مجلّى، وفي ب و ش و ط: "متحلّى" بالحاء المهملة.

[84] في ب و ش و ط: "متجلّى در" بالجيم المعجمة.

[85] في ش و ط: جناب بي مثال.

[86] في ش: عذوبت لفظندن.

[87] في ب و ش و ط: افتان خيزان در، وفي ي افتاده و خيزاندر.

[88] في ب و ط: اولنر كه، وفي ي: اولنور كه.

[89] "و" ليس في ط.

[90] في ب: و نابديدكين، وفي ي: و نابديد اكَنْ.

[91] في ش: "جاكر" بالجيم المعجمة.

[92] سورة البقرة، ٢٥/٢، ٢٦٦؛ سورة آل عمران، ١٥/٣، ١٣٦، ١٩٥، ١٩٨؛ سورة النساء ١٣/٤، ٥٧، ١٢٢؛ سورة المائدة، ٥/ ١٢، ٨٥، ١١٩؛ سورة التوبة، ٧٢/٩، ٨٩؛ سورة الرعد، ٣٥/١٣؛ سورة إبراهيم، ٢٣/١٤؛ سورة النحل، ٣١/١٦؛ سورة طه، ٧٦/٢٠؛ سورة الحج، ١٤/٢٢، ٢٣؛ سورة الفرقان، ١٠/٢٥؛ سورة العنكبوت، ٥٨/٢٩؛ سورة الزمر، ٢٠/٣٩؛ سورة محمد، ١٢/٤٧؛ سورة الفتح، ٥/٤٨، ١٧؛ سورة الحديد، ١٢/٥٧؛ سورة المجادلة، ٢٢/٥٨؛ سورة الصف، ١٢/٦١؛ سورة التغابن، ٩/٦٤؛ سورة الطلاق، ١١/٦٥؛ سورة التحريم، ٨/٦٦؛ سورة البروج، ١١/٨٥؛ سورة البينة، ٨/٩٨.

[93] في ي: خاطر.

[94] "كه" ليس في ش.

[95] في ي:در آن.

[96] في ط: كدزم.

[97] هذا البيت لحافظ وكذا في **ديوانه** (تهران)، ص ٢٠٤.

خطت چو مسك منجمد از خندهٔ هوا لفظت[102] چو دُر منعقد از گریهٔ غمام[103]

امیددر[104] بو صبح رسالتك عقبنجه آفتاب جمال که فهرست سعادت و[105] عنوان سیادتدر، یوز کستره[106]، **بیت**[107]:

در آ که[108] در دل خسته توان در آید[109] باز بیا که بر تن مرده روان در آید باز[110]

قطعه[111]:

همیشه[112] تا که بود وصف زلف در ابیات همیشه تا که[113] بود نعت خال در امثال

سری که[114] از تو بپیچد[115] بریده باد چو[116] زلف دلی که از تو بگردد سیه باد چو[117] خال[118]

---

[98] "غم فرقته" ليس في ي.

[99] في ط: دلبران کیی، وفي ي: دلبندان بکی.

[100] "ایکن" ليس في ي.

[101] "بیت: خطت چو مسك...از کریهء غمام" ليس في ب و ط.

[102] في ي: لطفت.

[103] هذا البيت بدون نسبة في **لُباب الألباب** لمحمّد عوفي، ص ١١٠ برواية (لفظش، چو لعل منجمد،...خطش چو...). وقد تقدم ذكره في ص ١٢٢.

[104] في الأصل: "امیذر" بالذال المعجمة و الدال الساقطة، وفي ب و ط: "امیذدر" بالذال المعجمة.

[105] "و" ليس في ب.

[106] قول "امیددر بو صبح... یوز کستره" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٦٦ برواية (ان شاء الله که در پی این صبح بشارت آفتاب جمال مبارك خداوندی که فهرست سعادت و عنوان سیادتست روی نماید).

[107] "بیت: در آ که در دل خسته...در اید باز" ليس في ب و ط.

[108] في ي: دردا که.

[109] في ي: بر آید.

[110] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ١٣٦ برواية (...روان گراید باز). وقد تقدم ذكره في ص ١١٤.

[111] في النسخ الأخرى: بیت.

[112] "همیشه تا که بود وصف زلف در ابیات" ليس في ش.

[113] في ب: همیشه که، وفي ط: همیشه ك هتاك.

[114] في ش: بیت سری که.

[115] في ب:بپچد، وفي ط: بیچد، وفي ي: پیچد.

[116] في ب و ط: چون.

[117] في ب: سیاه باد چون، وفي ش و ط و ي: سیاه باد چو.

(٤) دَرْ وقت مُلاقات سفر غزای اسْکندریَّه[١١٩]

بدست سلطان محمّدْ دادَه شد برْ سبیل نصیحت[١٢٠]

خوشا محکمات آیات سُبُحاتی که سبع اوراقِ فلکده مهربان رحمت لا متناهی یَزِلُرْ، و متشابهات صحایف دهرده قهرمان [١٦٢ب] سطوت[١٢١] سبحانی دُزِلُر، دفتی[١٢٢] شرق و غرب حکمتله مسطور، و حاشیتی[١٢٣] بر و بحر عبرتله منظور، ولی فواصلِ فصولِ صحایفِ دوران طُلُو نقش "مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ"[١٢٤] و عنوانِ منشورِ صحفِ[١٢٥] بندگان مُعْلَمِ نشانِ "مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ"[١٢٦] و طوبی بهجت بَهای بَهاری که مرغزار توحیدده دل عارف طیُورِله هم آوا، عندلیب گل خوش نوا گفت، **بیت:**

آن مرغ جان که صید نشد باز عشق را　　چرخش شکار دام عقاب عتاب یافت

---

[١١٨] هذان البيتان لأنوري في **ديوانه**، جـ ١ ص ٢٨٦ برواية (...بود نعت زلف...بود وصف خال... بگردد سياه باد...)؛ وبدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٨٣، برواية (...سياه باد...).

[١١٩] إسكندرية: مدينة عظيمة من ديار مصر بناها الإسكندر بن فيلبش فنسبت إليه، وهي على ساحل البحر الملح. انظر **معجم البلدان**، جـ ١ ص ١٨٢-١٨٩؛ **خريدة العجائب**، ص ٤٠.

[١٢٠] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى. ويقول عاشق باشا زاده إن السلطان محمد الثاني قد فتح إسكندرية سنة ٨٨٣/١٤٧٨-٧٩. انظر **تواريخ آل عثمان** لعاشق باشا زاده، ص ١٨٧-١٨٨. وعلى الرغم من ذلك في فتح إسكندرية اختلاف لأن السلطان محمد الثاني لم يستطع أن يقوم بهذا السفر لوفاته.

[١٢١] في أ: "سطوة" بالتاء المستديرة.

[١٢٢] الدَّفَّةُ: الجَنْبُ من كل شيء. انظر **لسان العرب**، (دفف)، جـ ٩ ص ١٠٤.

[١٢٣] في الأصل: و حاشّتی.

[١٢٤] "ما عرفناك حق معرفتك" الحديث في **فاكهة الخلفاء و مفاكهة الظرفاء**، ص ٧٥؛ **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٨٩ب.

[١٢٥] في قول "خوشا محكمات آيات سُبُحاتی که سبع اوراق... و عنوانِ منشورِ صحفِ" إشارة إلى قول حسام زاده في كتابه **التشريح على شرح الوقاية**، ١ب (صدرًا شرحتُه بحمدِ مَنْ أَبْرَزَ آياتِ سُبُحاتِه مِنْ أَوْرَاقِ الأطباقِ وصَحَائِفِ الدهرِ وأَحْكَمَ أَحْكَامَ سَطواتِه مِنْ دَفَّتَيِ الشرقِ والغربِ وحاشيتِي البَرِّ والبحرِ وسَجَّلَ حُكمَ حسنِ نظامِها بمن حَلَّلَه بحُلَّةِ ﴿إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً﴾ وتَوَّجَه بتَاجِ النُّبُوَّةِ على حُلَلِ خُلق لطيفة فذهَّبَ في فَوَاصِلِ فُصُولِ تلك الصحائفِ نقشُ "ما عرفناك" وهذَّبَ عنوان منشورها...).

[١٢٦] "ما عبدناك حق عبادتك" الحديث في **الفتوحات المكية**، جـ ٢ ص ٢٢٥؛ **كنز العمال**، جـ ١٠ ص ٣٦٥-٣٦٧؛ **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٨٩ب.

وآنکه چو خیمهٔ خلوت خاطر تغیر داد از تند باد غیرت حق اضطراب یافت[۱۲۷]

و هزار دستان دل عارف خوش سِرَا گفت، **بیت:**

هر دل که در هوای جمالش مجال یافت عنقای همتش دو جهان زیر و بال یافت

عقل عنان کشیده چو سوزن درین طلب عمری بسر دوید و بآخر خیال یافت[۱۲۸]

و گلزار موعظه ده اهل دلان، مرغان سحرله هم الحان، گفت، **قطعَه:**

آن مردم خاك بیز غربیل بدست میزد بدو دست و[۱۲۹] دست خود را میخست

میگفت بهای های[۱۳۰] که افسوس و دریغ دانگانی نیافتیم و[۱۳۱] غربیل شکست[۱۳۲]

و دلِ بیدار گفت، **بیت:**

دریغ باشد از آن چارسوی کون و فساد برون رَویم نبرده متاع خود[۱۳۳] بمزاد[۱۳٤]

وَفِي صُورَةِ النَّمْلِ قَالُوا صَيْحَةَ الطَّاوُسِ فِي كُلِّ آنٍ، "كَمَا تَكِيلُ تُكَالُ، وَكَمَا تَدِينُ[۱۳۵] تُدَانُ"[۱۳٦]،

[۱٦۳أ] **بیت:**

---

[۱۲۷] لم أجدهما في المصادر التي بين يدي.

[۱۲۸] هذان البيتان لسلمان الساوجي في **ديوانه**، ص ٤٢٠-٤٢١ برواية (...زير بال...).

[۱۲۹] "و" ليس في الأصل.

[۱۳۰] في الأصل: "بهاها".

[۱۳۱] "و" ليس في الأصل.

[۱۳۲] هذان البيتان لأبي سعيد أبي الخير . انظر **رباعيات ابو سعيد ابو الخير**، ص ۳۸ برواية (دى طفلك خاك بيز غربيل...روى خود را...دانگى به نيافتيم و غربال شكست).

[۱۳۳] "خود" ليس في الأصل.

[۱۳٤] البيت لقاسم أنوار. انظر **كليات قاسم أنوار**، انتشارات كتابخانهٔ سنائي، تهران ۱۳۳۷ هـ ش، غزليات، ص ۱۰۹ برواية (...ازين چارسوى...بمراد).

قاسم أنوار: هو علي بن نصر الحسيني التبريزي معين الدين (صفي الدين) أبو القاسم القاسمي الخراساني الموسوي التبريزي، الشهير بقاسم أنوار، المتخلص بقاسم، الشاعر الصوفي. وهو عارف شاعر من أكابر الصوفية في القرن التاسع الهجري. ولد في سراب في آذربايجان. تلقى العلم على سعد الدين اليمني. طاف في إيران. وأقام في خراسان. توفي سنة ۸۳۷ هـ. من مصنفاته: "أنيس العاشقين" و"تذكرة الأولياء". انظر ترجمة هذا الشاعر في **كليات قاسم أنوار**، قسم المقدمة، ص ۳-۱۱۲؛ **هدية العارفين**، جـ ۱ ص ۷۳۱؛ **ريحانة الأدب**، جـ ٤ ص ۳۹۹-٤۰۱؛ **فرهنگ فارسى (متوسط)**، جـ ٦ ص ۱٤۲۹-۱٤۳۰؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـ ۲ ص ۱۳٦۱.

بترد مهان و[137] بترد كِهان بآزارِ موری نیرزد جهان[138]

وَصَيْحَة البَلاَبِلِ، فِي مِثَالِ الدَّلاَئِلِ، أَنَا العَاشِقُ الوَلْهَانُ، أَنَا الهَائِمُ اللَّهْفَانُ، أَنَا أَنُوحُ حَزَنًا لاَ مَرَحًا، وَأَبُوحُ تَرَحًا لاَ فَرَحًا، لاَ أَجِدُ رَوْضَةً إِلاَّ نُحْتُ عَلَى اضْمِحْلاَلِهَا، وَلاَ حَدِيقَةً خضرتْ إِلاَّ بَكَيْتُ عَلَى زَوَالِهَا، لِأَنِّي مَا رَأَيْتُ صَفْوَةً إِلاَّ تَكَدَّرَتْ، وَلاَ عَيْشَةً حُلْوَةً إِلاَّ تَمَرْمَرَتْ، فَقَرَأْتُ فِي مِثَالِ العِرْفَانِ، ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾[139]. عارفی گفت: "دنیا سه نَفَسیست نَفَسی گذشت کردی دران چه کردی نَفَس دیگر ندانی یابی یا نیابی، نفس سوم آن که درابی، پس بشتاب درین یك نفس بتدارك"[140]. و مرحبا پایهٔ قدوم پادشاهی که کافهٔ مؤمنین اُزرَه سایهٔ رأفت صَلُبْ، و هدم آیین مشرکین اُزرَه سطوت قاهره ارشدرُب عزم جزم رفع ذکرِ حضرت رسالت عَلَيْهِ السَّلاَم قلندُغِندَنْ خذمت ملائکه ﴿يَحْفَظُونَهُ﴾[141] ﴿مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ﴾[142] بِأَمْرِ ﴿رَبِّهِ الأَعْلَى﴾[143]، و صدمت ملأ اعلی[144]

---

[135] في هامش الأصل: تفعل. وكذا في **لسان العرب**، (دين)، جـ ١٣ ص ١٦٩.

[136] في هامش الأصل: تجزى. هذان المثلان في **حياة الحيوان الكبرى**، جـ ١ ص ١٨١ برواية (كما تدين تدان، بالكيل الذي تكيل تكال) ولكن مثل "كما تدين تدان" في **كتاب العين**، (دين)، جـ ٨ ص ٧٣؛ **مجاز القرآن** لِمَعمر بن المثنى، مكتبة الخانجي-دار الفكر، ١٣٩٠/١٩٧٠، ص ٢٣؛ **أدب الكاتب**، ص ٥٨؛ **عيون الأخبار**، جـ ٤ ص ١٣٦؛ **الكامل في اللغة والأدب**، جـ ١ ص ٣٢٨؛ **الصحاح**، (دين)، جـ ٥ ص ٢١١٨؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ٢ ص ١٦٨؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٤٣٢؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ٤٣؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ١ ص ٢٣١-٢٣٢؛ **أساس البلاغة**، ص ٢٠٠؛ **الملل والنحل** للشهرستاني، دار المعرفة، بيروت ١٣٩٥/١٩٧٥، جـ ١ ص ٣٨؛ **مختار الصحاح**، (دان)، ص ٢١٨؛ **الإتقان في علوم القرآن** للسيوطي، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر ١٣٩٨/١٩٧٨، جـ ٢ ص ١٦٩؛ **نَفحة الريحانة**، جـ ٤ ص ٦٢.

[137] "و" ليس في الأصل.

[138] هذا البيت لفردوسي في **شاهنامهٔ فردوسي** (طبع مسكو)، نشر زهره، تهران ١٣٨١ هـ ش، جـ ٩ ص ٦٢٤ برواية (پيام من اينست سوى جهان بترد كهان و بترد مهان).

[139] سورة الرحمن، ٢٦/٥٥. قولُ " أَنَا العَاشِقُ... ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾" في **كشف الأسرار**، ص ٦٠: (أنا الهائم اللهفان، أنا العاشق الولهان...وإنما أنوح حزنًا لا طربًا، وأبوح ترحًا لا فرحًا، لأني ما وجدت روضة إلاّ تبلبلتُ على بلبالها، ولا نزهة إلاّ نُحْتُ على اضمحلالها، ولا حضرة إلاّ بكيت على زوالها، لأني ما رأيت صفوة إلاّ تكدّرت، ولا عيشة حلوة إلاّ تمرمرت، فقرأت في مثال العرفان، ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾).

[140] قول "دنيا سه نَفَسيست... درين يك نفس بتدارك" بدون نسبة في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٥٥ب برواية (...نفسى ديگر... نفسى سوم...درابى...نفس توبه).

[141] سورة الرعد، ١١/١٣.

ناسله يَدْعُونَ لَهُ مَعَ عَسْكَرِهِ وَيؤمنُونَ سَالِمِينَ غَانِمِينَ آمِنِينَ، اللَّهُمَّ انْصُرْ ﴿نَصْرًا عَزِيزًا﴾[١٤٥]، وَافْتَحْ لَهُ ﴿فَتْحًا مُبِينًا﴾[١٤٦]، "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ"[١٤٧] آمِينا[١٤٨]، حضرت رسالت صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "كفره يه جهادچون جهاد اصغر دمشلر، و نفس امّاره يه جهاده جهاد اكبر بُيُرمِشلَر"[١٤٩]، بو كلمهٔ جامعه عارفه ﴿وَاللهُ أَعْلَمُ﴾[١٥٠] وُجوهِ اَسرارى مُنوّر قلور.

وَجْهِ أَوَّلْ [١٦٣ب] مشرك دشمن مرهوب و اسبابِ مَخوف خَصْم مؤمن پر احتياط و پر تدارك، اما نفس اماره دشمن محبوب و مقبول، و آدمى محبوبِ عَيْبِندَن غفلتله مجبول، قالوا: "الحُبُّ يُعْمِي"[١٥١]، اَندَندُر كه امير المؤمنين عمر بن الخطاب[١٥٢] رض[١٥٣] احتياطِ غفلتدَنْ و لطف اِنصافدَن

---

[١٤٢] سورة الرعد، ١١/١٣؛ سورة الأحقاف، ٢١/٤٦؛ سورة الجن، ٢٧/٧٢.

[١٤٣] سورة الليل، ٢٠/٩٢. وقول "﴿يَحْفَظُونَهُ﴾ ﴿مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ﴾ بِأَمْرِ ﴿رَبِّهِ الأَعْلَى﴾" كذا في **كتاب المواقف**، جـ ١ ص ٦.

[١٤٤] سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[١٤٥] سورة الفتح، ٣/٤٨.

[١٤٦] سورة الفتح، ١/٤٨.

[١٤٧] "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ" الحديث في **رسائل الجاحظ**، جـ ١ ص ٢٥٩. وتمام الحديث: (رحم الله امرأً قال خيراً فغنم، أو سكتَ فسلِم). وقد تقدم ذكره في ص ١٩.

[١٤٨] في قول "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ آمِين" إشارة إلى بيت مجنون ليلى ولكن قد تغيَّر قليلا وتمام البيت: (يا رَبِّ لا تسلُبَنِّي حُبَّها أَبَدًا ويَرْحَمُ اللهُ عَبدًا قَالَ آمِينَا). انظر **ديوان مجنون ليلى**، ص ١١١. والبيت بدون نسبة في **رسالة الغفران**، ص ١٧٧–١٧٨. وقول "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ آمِين" متعلق بقول (وَيَرْحَمُ اللهُ عَبْدًا قَالَ آمِينًا) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٥٦.

[١٤٩] "كفره يه جهادچون..." الحديث في **المثل السائر** برواية ("انتقلنا عن الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر" فسَمَّى جهادَ الكفار الجهادَ الأصغر وجهادَ النفس الجهادَ الأكبر). ولكنه في **قوت القلوب** لأبي طالب المكي، المطبعة الميمنية، مصر ١٣١٠، جـ ١ ص ١٨٧؛ **إحياء علوم الدين**، جـ ٣ ص ٨٤؛ **الفتوحات المكية**، جـ ١ ص ٥٦٤؛ **نزهة المجالس**، جـ ١ ص ٩٣؛ **الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة**، ص ١٢٥؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ١٩١ بروايات مختلفة.

[١٥٠] سورة آل عمران، ٣٦/٣، ١٦٧؛ سورة النساء، ٢٥/٤، ٤٥؛ سورة المائدة، ٦١/٥؛ سورة الأنعام، ٥٨/٦؛ سورة يوسف، ٧٧/١٢؛ سورة النحل، ١٠١/١٦؛ سورة الانشقاق، ٢٣/٨٤.

[١٥١] هذا المثل كذا في **البيان والتبيين**، جـ ١ ص ٩٠. وهو في **كتاب الحيوان**، جـ ٤ ص ٣٨٦ برواية (إنَّ الحُبَّ يُعمِي وَيُصِمُّ)؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٠٩ برواية (حُبُّكَ للشيء يُعْمِي ويُصِمُّ)؛ **نكتة الأمثال**، ص ١٤٠ برواية (حُبُّكَ الشيءَ يُعمي ويُصِمُّ). ورواية "حُبُّكَ الشيءَ يُعمي ويُصِمُّ" حديث. انظر هذا الحديث في **مسند أحمد**، جـ ٥ ص ١٩٤؛ **سنن أبي داود**، (كتاب الأدب ٤٠)، جـ ٥ ص ٣٤٦–٣٤٧؛ **كشف الخفاء**، جـ ١ ص ٣٤٣.

كه خيرِ اَوصافدُر مُدام دِرلرمش: "رَحِمَ اللهُ امْرَءًا أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي"[١٥٤]، عيبَه تنبيهِ هديه و عطيّه عد اتدُكلرِى يعنى نجه كه هديه سبب حُبْ و اُنْسْ در كما قَالَ حَبِيبُ اللهِ "تَهَادَوْا تَحَابُّوا"[١٥٥] انجلين تنبيهِ عَيْب دخى سبب حُبّ و اُنس در.

وَجْهِ ثَانِي مخالفتِ هواى نفسله دُرْ معرفة الله كه مقصود آفرينش در بِمصْدَاقِ "كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ"[١٥٦]، سِرِّ ايجادِ كون طلوع محبت در، بِقَوْلِهِ تَعَالَى ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾[١٥٧]، و بُرُوزِ صبح معرفت دُر لِقَوْلِهِ تَعَالَى، ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إِلاَّ لِيَعْبُدُونِ﴾[١٥٨]، أَيْ لِيَعْرِفُونِ، وَقَوْله عَلَيْهِ السَّلاَمُ "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ"[١٥٩]، أَيْ مَنْ عَرَفَ كَدَرَهَا المَانِعَ عَنْ شَرَفِ القُرْبِ

---

[١٥٢] عمر بن الخطاب: هو عمر بن الخطاب بن نفيل القرشي العدوي، أبو حفص، ثاني الخلفاء الراشدين، وأول من لقب بأمير المؤمنين. يضرب بعدله المثل. أسلم قبل الهجرة بخمس سنين. وبويع بالخلافة يوم وفاة أبي بكر سنة ١٣ هـ بعهد منه. وفي أيامه افتتحت الشام والعراق والقدس والمدائن ومصر والجزيرة. وهو أول من وضع للعرب التاريخ الهجري. واتخذ بيت مال المسلمين. وأول من دوَّن الدواوين في الإسلام. قتله أبو لؤلؤة فيروز الفارسي عام ٦٤٤/٢٣. ولابن الجوزي "عمر بن الخطاب—ط". انظر ترجمته في **الطبقات الكبرى**، جـ ٣ ص ٢٦٥-٣٧٦؛ **فتوح البلدان** للبَلاذُري، المطبعة المصرية، القاهرة ١٩٣٢/١٣٥٠، ص ٢٥١-٢٥٢؛ **البدء والتاريخ** للمَقْدِسي، بدون تاريخ، جـ ٥ ص ٨٨-٩٢ و١٦٧؛ **حلية الأولياء**، جـ ١ ص ٣٨-٥٥؛ **صفة الصفوة**، جـ ١ ص ٢٦٨-٢٩٣؛ **تاريخ الخميس**، جـ ١ ص ٢٥٩ وجـ ٢ ص ٢٣٩-٢٥٣؛ **الكامل في التاريخ**، جـ ٢ ص ٨٤-٨٦؛ **الإصابة**، جـ ٢ ص ٥١١-٥١٢. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ٢٠٣-٢٠٥.

[١٥٣] رض: بمعنى "رضي الله عنه".

[١٥٤] هذا القول ينسب إلى عمر بن الخطاب في **مجمع الأمثال**، جـ ٤ ص ٥١ بنفس الرواية ولكن بدون نسبة في **نكتة الأمثال**، ص ١١١ برواية (رحِمَ اللهُ رَجُلاً...)؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ٧ ص ٣٩٣ برواية (رحم الله من...).

[١٥٥] "تَهادَوْا تحابوا" الحديث كذا في **الموطأ** لمالك بن أنس، (كتاب حسن الخلق ٤٧)، جـ ٢ ص ٩٠٦؛ **مسند أبي يَعْلى**، دار المأمون للتراث، بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧، جـ ١١ ص ٩؛ **السنن الكبرى**، (كتاب الهبات)، جـ ٦ ص ١٦٩؛ **كشف الخفاء**، جـ ١ ص ٣١٩-٣٢٠.

[١٥٦] "كنت كنزا..." الحديث كذا في **أبجد العلوم**، جـ ٢ ص ١٥٩. ولكن في **الفتوحات المكية**، جـ ٢ ص ٢٣٢ برواية (كنت كنزا لم أعرف فأحببت أن أعرف) وفي **كشف الخفاء**، جـ ٢ ص ١٣٢؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ١١ برواية (كنت كنزا لا أعرف فأحببت أن أعرف).

[١٥٧] سورة المائدة، ٥/٥٤.

[١٥٨] سورة الذاريات، ٥١/٥٦.

[١٥٩] "من عرف..." الحديث كذا في **الفتوحات المكية**، جـ ١ ص ٣٥٣؛ **تاريخ الإسلام** للذهبي، جـ ٤٢ ص ٣٧٨؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ١١؛ **إيقاظ الهمم**، ص ١٨. ولكن في **إحياء علوم الدين**، جـ ٤ ص ٣٢؛ **حلية الأولياء**، جـ ١٠ ص ٢٠٨؛ **الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة**، ص ١٨٥؛ **كشف الظنون**، جـ ٢ ص ١٣٦٢؛ **كشف الخفاء**، جـ ٢ ص ٢٦٢ برواية (...فقد عرف ربه).

وَتَرَكَهُ فَازَ بِمَعْرِفَةِ رَبِّهِ وَدَرَكه، وَالمَعْرِفَةُ نُورٌ يَنْشَرِقُ مِنْ صَحْرَاءِ عَالَمِ المَلَكُوتِ مِنَ ﴿الوَادِ[١٦٠] الأَيْمَنِ﴾[١٦١] عَلَى رُوحِ مَنْ زَكَّى مِرْآةَ قَلْبِهِ مِنْ ظُلُمَاتِ أَبْخِرَةِ الطَّبِيعَةِ، بِمُتَابَعَةِ صَدْرِ النُّبُوَّةِ، وَأَقَلُّ عَلاَمَاتِ ذَلِكَ البُرُوزِ [١٦٤أ] التَّجَرُّدُ، وَالاِنْسِلاَخُ مِنْ عَالَمِ الكَدَرِ وَالغُرُورِ، مَنْ جَعَلَ اللهُ لَهُ نُورًا فَلَهُ نُورٌ[١٦٢]، قَالَ عَلَيْهِ السَّلاَمُ: "إِنَّ النُّورَ إِذَا دَخَلَ القَلْبَ انْشَرَحَ وَانْفَسَحَ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللهِ وَهَلْ لِذَلِكَ عَلاَمَةٌ؟ فَقَالَ: نَعَمْ التَّجَافِي عَنْ دَارِ الغُرُورِ، وَالإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الخُلُودِ"[١٦٣]، وِرْدِ اهل قربت بو وجهله وارد اولمش، "سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَجْعَلْ سَبِيلاً إِلَى مَعْرِفَتِهِ إِلاَّ العَجْزَ عَنْ مَعْرِفَتِهِ"[١٦٤]، پس لوح معرفتك حصولنه مكتَبِ ﴿وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا﴾[١٦٥] دن صيقل[١٦٦] قَلْب عن الكدر شرط اولدى، و شرب ماء تجريد لا بد اولدى، خرابات فناى اوصاف بشريّه ده، قَالَ عَلَيْهِ السَّلاَمُ: "مَنْ خَلَصَ لِلهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ"[١٦٧]، "وَالاِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِ المَوْتِ"[١٦٨]،

---

[١٦٠] في الأصل: "الوادي" بالياء في آخر الكلمة.

[١٦١] سورة القصص، ٣٠/٢٨.

[١٦٢] انظر سورة النور، ٤٠/٢٤.

[١٦٣] " إنّ النور إذا دخل..." الحديث في **مصنف ابن أبي شيبة**، منشورات إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي ١٤٠٦/١٩٨٦، (كتاب الزهد)، جـــ ١٣ ص ٢٢١ برواية (إن الايمان إذا دخل القلب انفسح له القلب وانشرح، وذكر هذه الآية (فمن يرد الله أن يهديه يشرح صدره للاسلام) قالوا: يا رسول الله! وهل لذلك من آية يعرف بها؟ قال: نعم، الانابة إلى دار الخلود، والتجافي عن دار الغرور، والاستعداد للموت قبل الموت)؛ **مستدرك الحاكم**، (كتاب الرقاق)، جـــ ٤ ص ٣١١ برواية (إن النور إذا دخل الصدر انفسح فقيل يا رسول الله هل لذلك من علم يعرف قال نعم...). انظر أيضا **إحياء علوم الدين**، جـــ ٤ ص ٢٧٤؛ **كنز العمال**، جـــ ١ ص ٧٦؛ **إيقاظ الهِمَم**، ص ٣١٨ بروايات مختلفة.

[١٦٤] قولُ "سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَجْعَلْ..." لأبي بكر الصديق رضي الله عنه.انظر الرسالة القشيرية، ص ١٣٦؛ **إحياء علوم الدين**، جـــ ٤ ص ٣٨٠؛ **الفتوحات المكية**، جـــ ١ ص ١٢٦.

[١٦٥] سورة الكهف، ٦٥/١٨.

[١٦٦] الصَّيْقَل: شَحَّاذُ السُّيوف وجَلاَّؤها، والجمع صَيَاقِل وصياقِلةٌ. انظر **لسان العرب**، (صقل)، جـــ ١١ ص ٣٨٠.

[١٦٧] "من خلص..." الحديث في **مسند الشِّهَاب**، جـــ ١ ص ٢٨٥ برواية (من أخلص لله...)؛ **مصنف ابن أبي شيبة**، جـــ ١٣ ص ٢٣١ برواية (ما أخلص عبد أربعين صباحا إلا ظهرت...)؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ١٩١-١٩٢ برواية (ما من عبد يخلص لله أربعين صباحا إلا ظهرت...).

[١٦٨] "وَالاِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِ المَوْتِ" عبارة في آخر الحديثِ المذكورِ آنفًا "إن النور إذا دخل القلب...". انظر **مصنف ابن أبي شيبة**، (كتاب الزهد)، جـــ ١٣ ص ٢٢١؛ **مستدرك الحاكم**، (كتاب الرقاق)، جـــ ٤ ص ٣١١؛ **إحياء علوم الدين**، جـــ ٤ ص ٢٧٤؛ **كنز العمال**، جـــ ١ ص ٧٦؛ **إيقاظ الهِمَم**، ص ٣١٨.

اخلاص آنکه خلق را از راه برداری صدق انکه خود را از میانه برداری درین راه خویشتن نمایان در حکم مخنّثانند[۱۶۹] بس راه از خود پاك می باید کرد و جامهٔ بشریت چاك وَمِنْ هَهُنَا قَالَ عَلَيْهِ السَّلاَمُ: "اَللَّهُمَّ أَحْيِنِي[۱۷۰] مِسْكِينًا، وَأَمِتْنِي مِسْكِينًا، وَاحْشُرْنِي فِي زُمْرَةِ الْمَسَاكِينِ"[۱۷۱]، عبودیت و مسکنت در مقابلهٔ ربوبیّت و جباریتست، سعادت در بندگیست و عزّت در سر افکندگی، بس جهاد نفس مراحلله رتبت[۱۷۲] علیادر منتهی سی مطلب اعلی و مقصد اقصی در.

وجه ثالث [۱٦٤ب] حقیقت[۱۷۳] بشری خلعت سرسری دکل، بلکه خلاصه سرِّ عالم مُلك و ملکوت در مُرَكَّبْدُر عالَمین دَن که عالم روح و عالم جسم در، و نسخهٔ جامعه در، بو مشته خاكُ و گِلْ اِنصافِ ذِلتیله و اَضعاف زَلتیلَه مظهرِ اسم وَدُود و ﴿عَفُوٌّ غَفُورٌ﴾[۱۷٤] اولدی وَلاَ يَعْلَمُ الْمَلاَئِكَةُ مَا مَعْنَاهُ إِذْ لاَ تعتبَ لَهُمْ فِي طَاعَتِهِمْ حَتَّى يستحقّون الْمَحَبَّةَ وَالْمَوَدَّةَ، نَعَمْ كَانُوا مَظْهَرَ اسْمِ الْقُدُّوسِ لَكِنْ لَيْسَ لَهُمْ نَصِيبٌ فِي الصِّفَاتِ الأُوَلِ الْمَذْكُورَةِ فَإِذَا أدرك نَشْأَة الإِنْسَانِ وَتَرْتِيبه وَتَرْكِيبه وَاخْتِلاَف أَمْزِجَةِ أَفْرَادِهِ بِالتَّفْصِيلِ وَمُنَاسَبَة كُلِّ فَرْدٍ مِنْهُ بِكُلِّ اسْمٍ مِنْ أَسْمَاءِ اللهِ تَعَالَى يَظْهَرُ لَهُ سِرٌّ ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾[۱۷٥]، آفت کبری و حالت[۱۷٦] بعدی بو مشته خاکه حبّ دنیادر، قَالَ عَلَيْهِ السَّلاَمُ: "إِنَّ

---

[۱٦۹] قول "درین راه خویشتن نمایان، در حکم مخنّثانند" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ۲٤أ.

[۱۷۰] في الأصل: أحييني.

[۱۷۱] "اللهم أحيني..." الحديث كذا في **سنن ابن ماجة**، (كتاب الزهد ۳۷)، جـ ۲ ص ۱۳۸۱-۱۳۸۲؛ **سنن الترمذي**، (كتاب الزهد ۳٤)، جـ ٤ ص ٥۷۷؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ٥۹-٦۰؛ **كشف الخفاء**، جـ ۱ ص ۱۸۱؛ **الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة**، ص ۲۱۸-۲۱۹. ولكن في **مستدرك الحاكم**، (كتاب الرقاق)، جـ ٤ ص ۳۲۲؛ **السنن الكبرى**، (كتاب قسم الصدقات)، جـ ۷ ص ۱۲ برواية (...مسكينا وتوفني مسكينا...).

[۱۷۲] في الأصل: "رتبة" بالتاء المستديرة.

[۱۷۳] في الأصل: "حقيقة" بالتاء المستديرة.

[۱۷٤] سورة الحج، ٦۰/۲۲؛ سورة المجادلة، ۲/٥۸.

[۱۷٥] سورة المائدة، ٥٤/٥. وقول "فَإِذَا أدرك نَشْأَة الإِنْسَانِ... سِرٌّ ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾" في **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ۸۲ب برواية (إِذَا أدرك نَشْأَة الإِنْسَانِ وَتَرْكِيبه وَتَرْتِيب قُوَاه وَاخْتِلاَف أَمْزِجَةِ أَفْرَادِهِ بِالتَّفْصِيلِ وَمُنَاسَبَة كُلِّ فَرْدٍ مِنْهُ بِكُلِّ اسْمٍ مِنْ أَسْمَاءِ اللهِ يَظْهَرُ لَهُ سِرٌّ ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾).

[۱۷٦] في الأصل: "آفة كبرى و حالة" بالتاء المستديرة.

أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي حُبُّ الدُّنْيَا وَزَهْرَتُهَا"[١٧٧]، وَقَالَ: "الدُّنْيَا قَنْطَرَةٌ فَاعْبُرُوهَا وَلاَ تَعْمُرُوهَا"[١٧٨]، قُوَّت وهميهٔ شيطانيّه تلبيسله لطافتِ حَقِّی مَرارتله كسترب "الحَقُّ مُرٌّ"[١٧٩] دُرْ، و محرك سلسلهٔ قيد طبيعت داخلدن و خارجدن كثير مُعين اولن مَعنی ده نَفسِ امّاره دُشمنِ مُهلِكَه مُعين اولر خلافنجه مُعينِ اشراب عينِ باقی كه كنايَتدُرْ ثنای جميلدن اَكه مُعين روح قدسی يه مُعِين دُرْ، وَلَكَمْ بَيْنَ الْمُعِينَيْن مِنْ ﴿بُعْدِ الْمَشْرِقَيْنِ﴾[١٨٠]، حضرت خليل الله[١٨١] نِعَم عظمی دَرخواست قِلمغَه [١٦٥أ] حضرت ربّ عزّتدن ثناء جميل اختيار اتدی بو سؤال خوش كَلُب بر سبيل تعليم و تنبيه نقل اولندی كه ابراهيم ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الآخِرِينَ﴾[١٨٢] ديدی مستجاب[١٨٣] اولدی، ايله اولسه اهل اخلاص صدقِ يوزندن صِفت[١٨٤] رحمن و رحيم شَفيع قِلُبْ عُراضهٔ ضَراعَه قِلْدِلَرْ بو صفت[١٨٥] كريمه "أَدَّبَنِي رَبِّي"[١٨٦] مكتبنده حضرت رسالته عَلَيْهِ السَّلاَمُ قَبْلَ نُزُولِ القُرْآنِ عنوانِ لوحِ تربيَتْ

---

[١٧٧] "إن أخوف..." الحديث في **مصنف ابن أبي شيبة**، (كتاب الزهد)، جـ ١٣ ص ٢٤١-٢٤٢ برواية ((إن أخوف ما أخاف عليكم ما يخرج الله من نبات الارض أو زهرة الدنيا). انظر أيضا **مسند أحمد بن حنبل**، جـ ٣ ص ٧؛ **مسند أبي يَعْلى**، جـ ٢ ص ٤٣٦؛ **صحيح ابن حبان**، جـ ٥ ص ١٧٧؛ **روح المعاني** للآلوسي، دار إحياء التراث العربي، بيروت بدون تاريخ، جـ ٢٥ ص ٣٨ بروايات مختلفة.

[١٧٨] هذا القول ينسب إلى عيسى عليه السلام. وكذا في **عيون الأخبار**، جـ ٢ ص ٣٢٨؛ **العقد الفريد**، جـ ٣ ص ١٠٨؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ١٥؛ **إحياء علوم الدين**، جـ ٣ ص ٢٦٨ .

[١٧٩] هذا المثل في **صبح الأعشى**، جـ ١٤ ص ١٧٤.

[١٨٠] سورة الزخرف، ٣٨/٤٣.

[١٨١] خليل الله: هو لقب إبراهيم عليه السلام. انظر سورة النساء، ١٢٥/٤؛ **لسان العرب**، (خلل)، جـ ١١ ص ٢١٨.

[١٨٢] سورة الشعراء، ٨٤/٢٦.

[١٨٣] في الأصل: "مستحاب" بالحاء المهملة.

[١٨٤] في الأصل: "صفة" بالتاء الستديرة.

[١٨٥] في الأصل: "صفة" بالتاء الستديرة.

[١٨٦] "أدبني ربي" الحديث كذا في **الجامع لأحكام القرآن**، جـ ١٨ ص ٢٢٨؛ **فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء**، ص ٧٩؛ **المقاصد الحسنة**، ص ٢٩؛ **الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة**، ص ٤٥؛ **كتر العمال**، جـ ١١ ص ٤٠٦؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ٨٧؛ **كشف الظنون**، جـ ٢ ص ١٢٠٣؛ **كشف الخفاء**، جـ ١ ص٧٠؛ **الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة**، ص ٢٨٩.

اُولُپْ حديثِ قدسى وارد اُولدى كه "الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُم الرَّحْمَنُ"[١٨٧]، و قرآن مجيد و امّ كتاب كه فاتحه در بو اسمله مُفتَحْ اولدى و مشكاة صدر رسالتدن "ارْحَمُوا تُرْحَمُوا وَاغْفِرُوا يغفر لَكُمْ"[١٨٨] وارد اولدى، وَبَعْدَ تَقْدِمَةِ هَذِهِ الصِّفَةِ الكَرِيمَةِ، وشفاعتها عَرْض داشتِ اهل صدق و اخلاص اُولكِه بعض قضايای منحرفَه وقايع گورنُور ملأ اعلى[١٨٩] استبعادِلَه انگشت گزانْ عالم مَلكُوتدَه و خَلايِقْ يُوزلرِنَه خَدْشَه كُنان عَالَمِ مُلْكدَه اُمِيدْدُر اول منحرفات قضايا مُوَجَّهاته مُنعكِسْ اوله.

قَضِيَّهٔ اُولَى بُو كه خوانكار حضرتنك مُدَّ ظِلُّهُ عرفانِى مُحيط كه شَرفِ عِلْم نجه كه موضوع و محمولـــله در شرف عالِمْ دخى موضُوعِيله دُر كه مَوْضُوعِ بَشِنْده دستار حضرت رسالتدُر، و محموليله دُر كه محمولِ صَدْرِنده عِلْمِ حضرت ربّ عزتْدُرْ بِحَمْدِ اللهِ عُلمَايه سلاطين اورتسنده اُولَنْدَن عزّت بَركمالِكَنْ [١٦٥ب] حين جريمه ده بولرك سياستى گاه سياست قُطّاع طريقه و گهى تعزير عوامه قرين اولپ دُوگِلُبْ دستار مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ عَلَيْهِ السَّلاَمُ پايمال اولمق سَزَامِدُرْ شَرْ بَشرُكْ چون اسمندن جزء و مسمى سنك نوعنه لازم حتى حكمت دمشلر انبيادن فَلاَ اَقَلّ ترك اَولَى واقع اولدغندن مَعَ اخْتِلاَفِ وُقُوعِ الصَّغَائِرِ حال بودُر اهل دَعْوتَه و رِسالتَه معصوم اولمق مناسبدِى اُول حكمت بو كه نقصَانِ كثافتِ امكان چون مقابلهٔ كمال لطافت وجوب ده دُرْ ممكنك خلعتى نقصانِدُر فَـــ"أَيُّ الرِّجَالِ المُهَذَّبُ؟"[١٩٠]

---

[١٨٧] "الرّاحمون يَرحمُهم الرحمن" الحديث كذا في **مسند بن المبارك**، مكتبة المعارف، الرياض ١٤٠٧/١٩٨٧، ص ١٦٥؛ **مسند أحمد**، جـــ ٢ ص ١٦٠؛ **سنن أبي داود**، (كتاب الأدب ٤٠)، جـــ ٥ ص ٢٣١؛ **سنن الترمذي**، (كتاب البر والصلة ٢٥)، جـــ ٤ ص ٣٢٣-٣٢٤؛ **السنن الكبرى**، (كتاب السير)، جـــ ٩ ص ٤١؛ **كشف الخفاء**، جـــ ١ ص ١٠٩-١١١.

[١٨٨] "ارحموا..." الحديث في **مسند أحمد**، جـــ ٢ ص ١٦٥ برواية (...يغفر الله لكم).

[١٨٩] سورة الصافات، ٨/٣٧؛ سورة ص، ٦٩/٣٨.

[١٩٠] هذا المثل للنابغة الذبياني وقد تقدم ذكره في ص ٧٩.

قضيهٔ ثانيه بو كه سلاطين سايهٔ ربّ عزت قلندلر و امانت عباد الله اصمرلندلر، حضرت رسالت عَلَيْهِ السَّلاَمُ نور نبوتله كمالِ تَنوُّرْدَه يكَن دمشلر كه "شَيَّبَتْنِي سُورَةُ هُود"[١٩١] بِمَا قَالَ ﴿سُبْحَانَهُ﴾[١٩٢] ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾[١٩٣]، جناب عزتدن جانب رسالته ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾[١٩٤] وارد اولجق خدمت هدايت و دعوت كمروار منعقد اولپ سعى بليغ هيجان ادجك عتاب آميز ﴿لاَ تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ﴾[١٩٥] دنلدى و خدمتده بو اقدام كَأَنَّهُ مُلكِ مالكنه تفويض اتمكده نوع تقصير عد اولندى بَعْدَ مُدَّةٍ ينه مَظهرِ لطف و هدايت و منظر رحمت و عنايتدن غيرتِ ظُهورِ اهل اسلام حركت ادِجَكْ شدت[١٩٦] عتابله ﴿أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ﴾[١٩٧] نازل اولدى محقّقين بو قَصْر قصرِ اِفراد دُرْ [١٦٦أ] دمشلر يعنى يا محمد بنمله امر هدايتده دعواى شركت مى ادَرْسِن مُلكِ مالكنه تفويض اتمُيپْ ﴿مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلاَّ الْبَلاَغُ﴾[١٩٨] اشِتْمَزمسِنْ، و حضرت كليم الله[١٩٩] رَبِّ اجْعَلْنِي أَخِي فِي قَوْمِي[٢٠٠] ديوپ هَارون[٢٠١] خليفه دكدى عجلِ معبود ادندلر صكره شكايت

---

[١٩١] "شيبتني سورة هود" الحديث كذا في **تفسير أبي السعود**، دار المصحف، القاهرة بدون تاريخ، جـ ٤ ص ٢٤٤؛ **كنز العمال**، جـ ٢ ص ٣١٣. ولكن في **مصنف ابن أبي شيبة**، (كتاب فضائل القرآن)، جـ ١٠ ص ٥٥٣-٥٥٤؛ **مسند أبي يَعْلى**، جـ ١ ص ٩؛ **مستدرك الحاكم**، (كتاب التفسير)، جـ ٢ ص ٣٤٣ برواية (شيبتني سورة هود).

[١٩٢] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[١٩٣] سورة هود، ١١٢/١١.

[١٩٤] سورة الحجر، ٩٤/١٥.

[١٩٥] سورة فاطر، ٨/٣٥.

[١٩٦] في الأصل: "حركة ادِجَكْ شدة" بالتاء المستديرة.

[١٩٧] سورة يونس، ٤٢/١٠؛ سورة الزخرف، ٤٠/٤٣.

[١٩٨] سورة المائدة، ٩٩/٥؛ سورة النور،٥٤/٢٤؛ سورة العنكبوت، ١٨/٢٩.

[١٩٩] كليم الله: هو لقب موسى عليه السلام. انظر سورة النساء، ١٦٤/٤؛ **لسان العرب**، (صنع)، جـ ٨ ص ٢٠٩.

[٢٠٠] انظر سورة طه، ٢٩/٢٠-٣٠.

[٢٠١] هَارون: هو أخو النبي موسى عليهما السلام ونبي يذكر في كثير من الآيات القرآنية. انظر مثلا سورة الأنعام، ٨٤/٦؛ سورة الأعراف، ١٢٢/٧؛ سورة يونس، ٧٥/١٠؛ سورة الأنبياء، ٤٨/٢١؛ سورة المؤمنين، ٤٥/٢٣؛ سورة الفرقان، ٣٥/٢٥؛ سورة الشعراء، ١٣/٢٦، ٤٨؛ سورة القصص، ٣٤/٢٨؛ سورة الصافات، ١١٤/٣٧، ١٢٠.

ادجك خطاب عزّت ارشدى يا موسى[٢٠٢] هارونه اصمرلدك اول قَيردُغى اولدُر بكا اصمرلمدك كه صَقْلَنلَيدى، بو مذكوردن حدس تام و فراست اولنركم امر نظامده تفويض غالب كَركْ اكى مادَّه دَه غيرتِ ربّ عزتدَنْ خطَرْ و حذَرْ گُورِنُرْ برى اهل الله كه ما سوايه نظر ايده، و اكنجى سلاطين كه جَمْع مالِ نُصْب عين و عمدهٔ نظام قلَه انكچون جمع مال بر زمانده سبب نظام اولمدى بلكه سبب شور و فتنه و آشوبُ غوغا اُولدِى، خزاين شاه رخ[٢٠٣] و جهانشاه[٢٠٤] و قَرمان[٢٠٥] مثالُ منار و حجت[٢٠٦] و برهاندُرْ، خوانكار حضرتندن مُدَّ ظِلُّهُ بِحَمْدِ اللهِ حداثه سنده كه وقت غروردى بُزَخانه لر و ميخانلر هدم اولنب اهل بدع سُورلردى فساد دفع اولنردى حاليا اُمرَايله و احتسابله شركَت اوللى بگلكه اَلِنُر ديو اُمرَادَنْ يَجْرِي مَا يَجْرِي وَحُكّامُ الشَّرْعِ صُمْتٌ و جاى فسق و فساد بَگلِكْ دِيُو يَجرِي مَا يَجْرِي وَحُكّامُ الشَّرْعِ صُمْتٌ و احتساب بگلك دِيُو يَجْرِي مَا يَجْرِي وَحُكّامُ الشَّرْعِ صُمْتٌ، علوّ همت سلطنته لايقمدر كه شرع مُحضِرلغِى عَمل اوله [١٦٦ب] و مظنهٔ احتمال مال ازره نميمه مسموع اولَلى هر اهل كَدَرْ و غَرَضْ آخر حقنده افترايه و انتقامه انگيز ايدب هر[٢٠٧] اهلِ عِرْض خَوفندن مفسدين ايله بتُرشمگه مُباشر فتنه و فساد بيدار اهل رشاد

---

[٢٠٢] موسى: نبي يذكر في **القرآن الكريم** أكثر.

[٢٠٣] شاهرخ: هو شاهرخ ميرزا (١٣٧٧–١٤٤٧)، الابن الرابع لتيمور، انتظم بالجيش، وأجاد القتال وهو في السابعة عشرة في حصار قلعة سفيد، واشترك في عدة حملات. تولى السلطنة على الأقاليم التي كان يحكمها ١٤٠٥، اجتاح بلاد فارس و سورية وآسيا الصغرى وحاصر حلب. اشتهر بكرمه على العلماء والشعراء. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـــ ٩ ص ١٢٤١٣؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ٢ ص ١٠٧١.

[٢٠٤] جهانشاه: هو جهان شاه مظفر الدين (١٤٢٩–١٤٦٧). وهو ثالث سلاطين أسرة قرا قوينلو، حكم اذربيجان وفتح اسفهان وفارس وساحل عمان، فشل في حربه ضد دياربكر وقتل ودفن بتبريز. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـــ ٥ ص ٦٩٦١؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ١ ص ٦٥٤.

[٢٠٥] المقصود بقرمان ليس معلوما ولكن قرمان أغلو سلالة تركمانية نشأت بآسيا الصغرى بعد أفول نجم السلاجقة في أواخر القرن الثاني عشر، تقع بلادهم الجبلية بين سهول كيليكيا وقونية، وبَنَوا العمائر الرائعة، منها المدرسة الخاتونية بقرمان. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـــ ١٠ ص ١٥٤٤٦؛ **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ٢ ص ١٣٧٧.

[٢٠٦] في الأصل: "حجة" بالتاء اللمستديرة.

[٢٠٧] في الأصل: هل.

شرمسار، بِحَمْدِ اللهِ لواء فتح مرفوع مملكت وسعتده شكرانهٔ نعمت و فسحت خلقه بسط و رفاهيّت و بركت در و دينه عون و نصرت در، نه سزا در كه رَعايا رعايتده اوليه قبضده و مضيقده اوله، و علاوهٔ آلام عبَادِ مَلِك علاّم اُستِنَه اولدُر كه گُمرُكلَرْ استنه گمراه كافرلر عُمّالِ مال قِلنُب غُربَايه و عُلمَايه تعديلر و استهزالر ادَرلَر مفاسد عُمّال ازره كافِرْ عامِلْ مَفاسدِ لاَ تُحْصَى اعلى سى اهانت مسلم در تحت كافرده.

قضيهٔ ثالثه بو كه اهل اجتهاد معنىٔ وقف ملك مالكدن حق ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٢٠٨] يه منتقل اولمقدر پس هدمِ وقَفْ غَصْبِ ملك مِنَ اللهِ اولر، اول مُلقِى و مُغوِى كه تيمار قِلُبْ كثرت و قُوَّت عسكر دِلَرْ ملك مغصوب مِنَ الله ده نياز نُصرت مِنَ اللهِ طَورِ عَقلُ و ادَبدن خارج اولمسنى اَگلامَز مَگَرْ.

خوانكار حضرتنك مُدَّ ظِلُّهُ رأى جهان آرالرندن و انصاف جان افزالرندن مسؤولدُر منقول حقه كه "الحَقُّ يَعْلُو وَلاَ يُعْلَى"[٢٠٩] در التفات بيورلر، فقرا كه آيينهٔ خاطرلرى قضا و قدَر نمادُر تضرع قِلُرلَر كه جمالِ مُلْك زيور عدل له بزنلب عالم ازره سايهٔ رأفت صللر [١٦٧أ] اميددر بو دعا آمينِ جبرائيلِ اَمينَه قَرِينْ اوله[٢١٠].

---

[٢٠٨] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٢٠٩] هذا المثل في **كتاب الإمتاع والمؤانسة** لأبي حيّان التوحيدي، جـ ٢ ص ١٨٩؛ **معجم كنوز الأمثال**، ص ٢٤٥ برواية (...ولا يعلى عليه).

[٢١٠] في قول "بو دعا آمينِ جبرائيلِ اَمينَه قَرِينْ اوله" إشارة إلى هذا البيت لشيخي الكرمياني: (اقودلر دعا و مدح و تحسين كه جبريل امين ايلدى آمين). انظر **خسرو و شيرين** لشيخي، إستانبول ١٩٨٠، ص ١٠٧.

شيخي الكرمياني: هو سنان الدين يوسف بن أحمد الكرمياني الرومي الحنفي المتخلص بشيخي الشهير بحكم سنان. كان من بلاد كرميان وتعلم في شبابه عند أحمدي الشاعر، ثم قرأ على علماء عصره، ثم وصل إلى خدمة الشيخ العارف بالله الحاج بيرام وحصل عنده الطريقة الصوفية، ثم تقاعد في وطنه قريبا من كوتاهية. توفي بعد سنة ١٤٢٩/٨٣٢، وكان قبره بها. نظم شعرا كثيرا بالتركية ونظم قصة كسرى ابرويز بالتركية وهو نظم مقبول عند أهل اللسان. له حرنامة منظومة تركية في اللطائف. انظر ترجمة الشاعر في **تذكرة سهي بك**، ص ١١٠-١١٤؛ **الشقائق النعمانية**، ص ٦٧-٦٨؛ **تذكرة لطيفي**، ص ٤٣١-٤٣٧؛

(٥) سُلْطَانْ مُحمَّدْ را نبشتَه شد دَرْ جَواب توقيع

مشتمل بَرْ عَرضِ مَدْرسَهٔ مُرادِيَّه[٢١١]

اللَّهُمَّ أَفِضْ مِنْ يَدِهِ اليُمْنَى يُمْنَ مَعَالِي العَالِمِينَ، وَأَفِضْ مِنْ يَدِهِ اليُسْرَى يُسْرَ أَيَادِي العَالَمِينَ.

پای تخت سلطنته جواهر دعای سحری نشریله و سر تخت سطوته، زَواهرِ اخلاص عبهری نشریله، دست آویز نیاز دسته دسته عُراضه قلُپ عرض قلنور که خطاب نوازش یاد فقیر وارد اولُپ حق تذکاره شکر تکرار اَدَا اولندِی، فرمان جهان مطاع گاه تخییر احسان یُوزندن مضمون متضمن ضَمان نَفْضِ غبار دل فقیر، و گهی لمحهٔ نقص جهَتْ جهتِندَن دلالت[٢١٢] التزام توقیع رفیع ملتزم نقض گوشهٔ خاطر فقیر وضیع دل فقیر از گوشهٔ قناعت سرش آورد بسوی گوش هوش همی گوید:

هَنِيئًا لِأَرْبَابِ النَّعِيمِ نَعِيمُهُمْ وَلِلْعَاشِقِ المِسْكِينِ مَا يَتَجَرَّع[٢١٣]

وَلَيْسَ لِلْفَقِيرِ مِنْ ضيق الحَالِ مَجَالٌ، حِرَاكٌ مِنْ سَاحِلٍ إِلَى سَاحِلٍ بِارْتِحَالٍ، این فقیر گرچه نقطهٔ تسلیمست در دایرهٔ فرمان[٢١٤]، ولی متشبث بذیل کتاب کریم أَكْرَمُكُمْ ﴿عِنْدَ اللهِ أَتْقَاكُمْ﴾[٢١٥]، جَعَلَنَا اللهُ مِنَ المُتَّقِينَ، و متمسك بسُنّتِ مشهورهٔ "الفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ"، عَلَى أَنَّ حُجَّةَ الإِجْمَاعِ وَبُرْهَانَ القِيَاسِ مِنْ حَاشِيَةِ الفَقِيرِ عَلَى التَّلْوِيحِ[٢١٦] مِنْهَا عَلَيْهِ شَوَاهِدُ[٢١٧]، وَلاَ غَرْوَ بِأَنْ يُعَدَّ بِأَلفٍ الوَاحِدُ،

حدائق الشقائق، ص ١٢٨-١٢٩؛ **كشف الظنون**، جـ ١ ص ٧٩٦؛ **هدية العارفين**، جـ ٢ ص ٥٥٩؛ **لغت نامهٔ دهخدا**، جـ ٩ ص ١٢٩١٩.

[٢١١] هذه الرسالة ليست في النسخ الأخرى.

[٢١٢] في الأصل: "دلالة" بالتاء المستديرة.

[٢١٣] هو بيت قد أنشده الأصمعي ولكن لم أجده في مظانه.

[٢١٤] في قول "نقطهٔ تسلیمست در دایرهٔ فرمان" إشارة إلى بيت حافظ هذا: (در دایرهٔ قسمت ما نقطهٔ تسلیمیم لطف آنچه تو اندیشی حکم آنچه تو فرمائی). هذا البيت في **ديوان حافظ** (تهران)، ص ٢٣٥.

[٢١٥] سورة الحجرات، ١٣/٤٩.

[٢١٦] "حاشية على التلويح" من مؤلفات حسام زاده مصطفى أفندي.

[١٦٧ب] فَلاَ أَقَلَّ أَنَّ الفَقِيرَ "رَأْسٌ بِرَأْسٍ"[٢١٨]، وَإِنْ كَانَ فَقِيرًا ضَعِيفًا مِنَ النَّاسِ، بِحَمْدِ اللهِ خوانكار حضرتی مُدَّ ظِلُّهُ بو طايفه نك عزتنی و معالم مدارس نشأتنی مزيد اتمشلردر، نشايتنده مُجازات[٢١٩] اولا، وَعَلَى رُؤُوسِ الأَشْهَادِ بو معالمده نداء "أَتْمَمْتُ لَكُمْ عِزَّتَكُمْ"[٢٢٠] اوقنمشكن، و خلعت تكريم و تشريف برْله اُكَرتمشكن، بولَرُك رقابندن زينتِ طَوق نعمتِ نَقْص قلمق حاشا رأفتِ مروّت جنابندن، باقْتِضَاءِ "الحَدِيثُ يَجُرُّ الحَدِيثَ"[٢٢١]، عُراضهٔ چند كلمه تصديع اوليه ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾[٢٢٢] چون حلقهٔ اخلاص گوشوارهٔ هواخواهاندر، و طوق نعمت زينت رقاب دانندگاندر، و حليهٔ شكر وشاح صدور صدر نشيناندر، و كمر خدمت در ميان حق ولی نعمت كار حق شناساندر، عامّهٔ علمانك دعا خدمتلری اولدغی كبی اخلاص يوزندن تنبيه دخی خدمتلری دُر لا بد عَرْضلری معتذَر و مُغتفَردُر، معروض اولكه چون رقاب بندگان بسلسلهٔ ﴿عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾[٢٢٣] مسلسل، و لوح انبيا در مكتب خانهٔ تربيت بنفش حديث قدسی "الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُم الرَّحْمَنُ"[٢٢٤] مهذّب و محرّر، و نفس ناطقهٔ رسالت كه، ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى﴾[٢٢٥] إِنَّهُ ﴿وَحْيٌ يُوحَى﴾[٢٢٦]، بصفت رحمت، و رأفت امّت، و لمحهٔ عين تذكره، و رشحهٔ روی تبصره، بكلمهٔ

---

[٢١٧] في قول "منها عليه شواهد" إشارة إلى عجز بيت للمتنبي وتمام البيت في **ديوانه**، جـ ٢ ص ٦٦٧: (وَتُسْعِدُنِي فِي غَمْرَةٍ بَعْدَ غَمْرَةٍ سَبُوحٌ لَهَا مِنْهَا عَلَيْهَا شَوَاهِدُ).

[٢١٨] تمام المثل: (رأسٌ برأسٍ وزيادةُ خمسمائةٍ). انظر هذا المثل في **كتاب الأمثال**، ص ٣٢٥؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٢ ص ٢٩؛ **المستقصى في أمثال العرب**، جـ ٢ ص ٩١.

[٢١٩] في الأصل: "مجازاة" بالتاء المستديرة.

[٢٢٠] في قول "أَتْمَمْتُ لَكُمْ عِزَّتَكُمْ" إشارة إلى هذه الآية: ﴿... الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي...﴾. انظر سورة المائدة، ٣/٥.

[٢٢١] هذا القول كذا في الفاضل للمبرّد، ص ٨٢؛ **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ١٣أ.

[٢٢٢] سورة فاطر، ١٠/٣٥.

[٢٢٣] سورة طه، ١٢١/٢٠.

[٢٢٤] هذا الحديث قد تقدم ذكره في ص ١٧٣.

[٢٢٥] سورة النجم، ٣/٥٣.

[٢٢٦] سورة النجم، ٤/٥٣.

جامعه فرمود، "إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي حُبُّ الدُّنْيَا وَزَهْرَتَهَا"[٢٢٧]، و تاج مهتر سلطنت، بَهترِ فرايد فيض، و جواهر بسْط، مرصّعْ [١٦٨أ] نه بكاهرُبار قبض و نقص، لا جرم مواجب موجبات مقدمات نتايج حسنئ رشَحات فيض و بسط دُر، يد يمنى دن عالِمين ازره و آثار رفاهيّت دُر، يد يسرى عالَمين اُزره، يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ مَفْتُوحَتَانِ، وَنِعْمَ صَنْعَةُ القَلْبِ فِي "كَلاَمُ المُلُوكِ مُلُوكُ الكَلاَمِ"[٢٢٨] شُكْرُ نِعْمَتِ سَعَةِ المُلْكِ سَعَةُ نِعْمَتِ المُلْكِ عِنْدَ المَلِكِ العَلاَّمِ، ﴿فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ﴾[٢٢٩]، قَالَ ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٢٣٠] وَتَعَالَى: ﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا القُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾[٢٣١].

(٦) بوزير نبشته شد دَرْ وقت عزل نويسنده[٢٣٢]

صدق پدرانه كه طيب صفاء گوهر حق نماسى، گاه چون رشحهٔ عَرق كرشمهٔ قدسيان سلاست بخش، و گهى چون نكتهٔ سلسلهٔ گيسوى حوران خجالت نقش، عراضهٔ عرض قلب فرياد ياد اولر كه، ايا جناب فرزند بزرگوار پدر فقيرنك ابتلاء دَيْننه شعور واركن نته تدارك احسان كسترمز مگر دار عزتدن كوى رأفت و وفا دور دشمشدر[٢٣٣]، دريغا كه جناب مَنْ لَهُ العَقْدُ وَالحَلّ دن بو فقيره مدام سهم عقد حصّه اولمشدر ديو يرِنُب انديشه ده يكن "زَادَ فِي الطُّنْبُورِ نغمهً"[٢٣٤] غُمَّةِ العَزْلِ، امدى بُومِدُر تُرَه دوستدن كه قراره يَقُب يِقُبْ بى قرار قِلُب گَهْ دست رس لك يوزندن

---

[٢٢٧] هذا الحديث قد تقدم ذكره في ص ١٧٢.

[٢٢٨] هذا القول كذا في **أبجد العلوم**، جـــ ١ ص ٣٢٨.

[٢٢٩] سورة القمر، ٥٤/٥٥.

[٢٣٠] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٢٣١] سورة القمر، ١٧/٥٤، ٢٢، ٣٢، ٤٠.

[٢٣٢] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

[٢٣٣] في قول "دار عزتدن كوى رافت و وفا دور دشمشدر" إشارة إلى مصراع كمال الخجندي هذا: (كز كوى وفا خانهٔ او دورتر افتاد). وقد تقدم ذكر هذا المصراع في ص ٧٨.

[٢٣٤] هذا المثل كذا في **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٠٧؛ **مجمع الأمثال**، جـــ ٢ ص ٩٦؛ **تاج العروس**، (فيد)، جـــ ٢ ص ٤٥٨؛ **تاريخ عجائب الآثار**، جـــ ٢ ص ٥٣٦؛ **فرهنگ عبارتهاى عربى در شعر فارسى**، جـــ ١ ص ٦٥٥-٦٥٦.

نام پدر دیَه و گاه پایمال لق یُولندن تیرُ و تبَرْ اُورَه، بلی "ضَرْبُ الحَبیبِ زَبیبٌ"[٢٣٥] ولی جورله ویران [١٦٨ب] یرشوغی اورانله خوشدر، نیلیه گرچه حلّ قید منصب دخی جناب مَنْ لَهُ العَقْدُ وَالحَلُّ دن سهم سهم ربح در غم دکل، و بو وظیفه ده کمسدن نصیبمز کم دکل، الا ندلم چون دین بلاء نصب عین در دلم آورد سری بسرّی بسوی بناگوشِ یار مهتر دیار گفت، **بیت:**

بترد مِهان و[٢٣٦] بترد کِهان　　بآزار موری نیرزد جهان[٢٣٧]

درین راه دولت بسیار رُوبَهان دُورُویان، ولی وفاداری و حق گویی نه کار هر کسان، این دیگرند آن دیگراند مولانای[٢٣٨] نصیحست گفت و رفت:

مکن گرگی مرنجان همرهان را　　که تا چون گرگ در صحرا نمانی[٢٣٩]

(٧) نبشته شد[٢٤٠] دَرْ وقت عَوْد سفر غزا بوزیری[٢٤١]

خوشا زینت خلعت حلهٔ غزا، و طوبی سلوت نعمت عقبی و دنیا و حسنی نظاره ناظورهٔ حورا، و یمنی طایر همت درویشان خوش نوا و خجسته فال فرخنده سرا، که گه در آشیانهٔ آشنایی قدسیان زمزمهٔ، و در مرغزار سرای سرور عرشیان دمدمهٔ، و گاه در فضاء قضاء حیرت و

---

[٢٣٥] هذا المثل صدر بيت بدون نسبة في **ديوان الصَّبَابَة** لابن أبي حَجْلة، ص ١٨٤. وقد تقدم ذكره في ص ٨١.

[٢٣٦] "و" ليس في الأصل.

[٢٣٧] هذا البيت لفردوسي. وقد تقدم ذكره في ص ١٦٧.

[٢٣٨] مولانا: هو محمد بن بهاء الدين سلطان العلماء محمد بن الحسين بن احمد البكري البلخي ثم القونوي مولانا جلال الدين الرومي، المعروف بالمولوي المعنوي ومولانا الرومي. ولد ببلخ سنة ٦٠٤، وفي صغره رحل إلى قونية مع أبيه. ومولانا جلال الدين اشتغل بتحصيل العلوم في قونيه وحلب والشام مدة طويلة ثم رجع إلى قونية، واهتمّ بالتدريس والتربية. توفي في قونية سنة ٦٧٢ هـ. من تصانيفه: "أسرار نامة"، و"كتاب المثنوي"، و"لب اللباب". انظر ترجمة هذا الشاعر في **كليات ديوان شمس تبريزي**، قسم المقدمة، ص ٦-١١؛ **هدية العارفين**، جـ ٢ ص ١٣٠؛ **ريحانة الأدب**، جـ ٦ ص ٢٩-٣٣؛ **مشاهير جهان**، ص ٣٢٠.

[٢٣٩] البيت لمولانا جلال الدين. انظر **كليات ديوان شمس تبريزي**، ترجيعات، جـ ٢ ص ١٢٤٧ بنفس الرواية.

[٢٤٠] "شد" ليس في الأصل.

[٢٤١] هذه الرسالة ليست في سائر النسخ.

حسرت غلغلهٔ، و در حضیض حظ نفس بذلت و زلت[٢٤٢] سلسلهٔ، ولی در هر اینه بهر اینه ز بـــهرهٔ زهرهٔ دولت در فضاء فیض نوحهٔ، روحه ازو نتیجهٔ، و از مجمر بزم انس فیحهٔ، جلوه ازو نمونهٔ، و بانکه نوحهٔ ناله، در مَرآی و مسْمَع از سعاد نموده، ولیك [١٦٩أ] دست شکوی لمعهٔ لمحهٔ دوست را نربوده، دریغا کوی وفا از خانهٔ او دور بوده[٢٤٣]، بعد از ازدیاد نغم در طنبور غم[٢٤٤]، جانب فقیر یاد اولپ پرسش و نوازش دأب کریمانه ازره یاد قلنه، بِحَمْدِ اللهِ قدر حضور بقدر حضور دلده اگلانب کُنج استغناده خوننده ﴿حَسْبِيَ اللهُ﴾[٢٤٥]، وگَنج قناعتده جویندهٔ ﴿رِضْوَانَ اللهِ﴾[٢٤٦]، ولیك بو فقیره داء دیندن دلده خفقان[٢٤٧] و دیده ده[٢٤٨] یرقان[٢٤٩] بلُوردی.

جان خسته در بدندکی صحت نه فایده[٢٥٠]

عیادت که عبادتدر بل نقطهٔ زیادت در ایثار ادب تیمار بیمار ارزانی قلنه.

مقالهٔ نُصْحِیّه از رسالهٔ شَوْقِیَّهٔ تُرْکِیَّه

مَطْلَعْ در حَدیثِ بهار[٢٥١]

زهی دمدر صفای صبحگاهی که انده بخش اولر گنج الهی

---

[٢٤٢] في الأصل: "رلت" بالراء المهملة.

[٢٤٣] في قول "کوی وفا از خانهٔ او دور بوده" إشارة إلى مصراع كمال الخجندي هذا: (کز کوی وفا خانهٔ او دورتر افتاد). وقد تقدم ذكر هذا المصراع في ص ٧٨.

[٢٤٤] هذا القول متعلق بمثل "زاد في الطنبور نغمة" قد تقدم ذكره في ص ١٧٩.

[٢٤٥] سورة التوبة، ١٢٩/٩؛ سورة الزمر، ٣٨/٣٩.

[٢٤٦] سورة آل عمران، ١٦٢/٣، ١٧٤؛ سورة الحديد، ٢٧/٥٧.

[٢٤٧] الخَفَقَانُ: اضطراب القلب، وهي خِفّة تأخذ القلب. انظر **لسان العرب**، (خفق)، جـــ ١٠ ص ٨٠.

[٢٤٨] في الأصل: "دیذه ده" بالذال المعجمة.

[٢٤٩] اليرَقَانُ: آفة تُصيب الإنسان يُصيبه منها الصُّفار في جسده. انظر **لسان العرب**، (يرق)، جـــ ١٠ ص ٤.

[٢٥٠] هو صدر بيت لشيخي الكرمياني وتمام البيت في **ديوانه**، أنقرة ١٩٩٠، ص ٢٤٧: (جان خسته در بدندکی صحت نه فایده شکّر لبن بیور اگا شربت نه فایده).

[٢٥١] هذا الفصل ليس في النسخ الأخرى.

خزاين كم اكا طالبدر ارواح　　دعای صبح در فتحينه مفتاح

قلر عزتلو جان تقديس و توحيد　　اوقر دولتلو دل تسبيح و تمجيد

نه دل كم غفلتی ورماد لكنت　　ادر ربينه حمد و شكر و[٢٥٢] منت[٢٥٣]

مرحبا صبای نسيم كه دمدر شفای دل سقيم، بريد[٢٥٤] دل و پيك رواندر، وامق شيدالره جان فشاندر، ﴿تَبَارَكَ اللهُ﴾[٢٥٥] بو جان عالم، و عالم جان كه دزتمش درلو درلو تحفها، بزتمش صغلو صلّلو طرفها، مشاط وار عنبر تُتِزْمِشْ[٢٥٦]، كِه گه كاكول و گه سُنبل بترمش، گه عبهر گَتُرمش، گه گل گُترمش[٢٥٧]، گه ياسمين دُرجن قِلمش سفيداج[٢٥٨] ، گه شقايق حقّه سن راسختله [١٦٩ب] زاج[٢٥٩]، گه هاون لالهٔ لعلينده عنبر دَستَيْله مشك افشا، گه نرگس زر دستله بوی بخشا[٢٦٠]، قُرمِش گُلچون باغده تخت كاوُوس، دَرْمش بنفشيله درلو نقش طاووس[٢٦١]،

---

[٢٥٢] "و" ليس في الأصل.

[٢٥٣] هذه الأبيات الأربعة (زهی...منت) لشيخي. انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٠٤ برواية (...بخش اولا...).

[٢٥٤] البَرِيد: الرسول. انظر **لسان العرب**، (برد)، جـ ٣ ص ٨٦.

[٢٥٥] سورة الأعراف، ٥٤/٧؛ سورة المؤمنين، ١٤/٢٣؛ سورة غافر، ٦٤/٤٠.

[٢٥٦] في قول " مشاط وار عنبر تُتِزْمِشْ " إشارة إلى بيت شخي هذا: (صبا مشاطه سی عنبر دُتُزْمش　　چچكلر خدّينه گلگونه دُزْمش). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

[٢٥٧] في قول "كِه گه كاكول و گه سُنبل بترمش، گه عبهر گَتُرمش، گه گل گُترمش" إشارة إلى بيتي شيخي هذين:

بری عبهرلر اَچار گللرندن　　بری عنبر صَچر سنبللرندن

بری سنبللرن گلدن گُترمش　　برينك گللری سنبل بترمش

انظر **خسرو و شيرين**، ص ٩٦.

[٢٥٨] في الأصل: "سفيذاج" بالذال المعجمة.

[٢٥٩] في قول "گه ياسمين دُرجن قِلمش سفيداج، گه شقايق حقّه سن راسختله زاج" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (پر اِتمش ياسمن دُرجن سفيداج　　شقايق حقّه سی رستوخيله زاج). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

[٢٦٠] في قول "گه هاون لالهٔ لعلينده عنبر دَستَيْله مشك افشا، گه نرگس زر دستله بوی بخشا" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (گتورمش لاله لعلن سرمه دان　　زری اوجنده نرگس كوزلر ان). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

[٢٦١] في قول "قُرمِش گُلچون باغده تخت كاوُوس، دَرْمش بنفشيله درلو نقش طاووس" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (گُل اورمِش باغ اچنده تخت كاوُوس　　بنفشه دسته دُزْمش پر طاووس). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

سُرَر نسرینله زرّین ایاغلر　　بزَر سوسنله چینی قباغلر[٢٦٢]

شقایق غره سندن سبزه غرّا　　ریاحین طره سندن یِر مطرّا[٢٦٣]

خوشا

نوای قمری و آواز بلبل　　صَلر عشاقه سوز و سازُ غلغل[٢٦٤]

بو بزم رزمك رمزله روحانلر او بانشندن، هزار دستانله هزار دستان نالشندن[٢٦٥]،

گَلُپ گللر کُوکللر آلِشندن[٢٦٦]

اغجلر رقصه گِرمشلَر طربناك[٢٦٧]

صجمشلر چِچَکلَرْ اتمشلَر جُبّلَر چاك[٢٦٨]،

صنوبر باش صلپ خیرانلغ ایلر　　چنار و[٢٦٩] سرو دست اَفشانلغ اَیلر

صو شوریده اولپ شول دکلو فریاد　　ادر کم بند و زنجیره چکر باد

بلب نه چکدکن بلبل بلادن　　گلك قان دَرلِش بگزی حیادن[٢٧٠]

---

[٢٦٢] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥ برواية (الور نسرين اله زرّين ایاغی　یَنده سوسنك چینی قباغی).

[٢٦٣] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٤٢.

[٢٦٤] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٤٧.

[٢٦٥] في قول "هزار دستانله هزار دستان نالشندن" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (سحر بلبللرينك نالشندن　گُولُپ گللر کُوکللر آلِشندن). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

[٢٦٦] مصراع "گَلُپ گللر کُوکللر آلِشندن" لشيخي. وتمام البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥ هكذا: (سحر بلبللرينك نالشندن گُولُپ گللر کُوکللر آلِشندن).

[٢٦٧] مصراع "اغجلر رقصه گِرمشلَر طربناك" لشيخي. وتمام البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥ هكذا: (اغجلر رقصه گِرمشلَر طربناك　چِچَکلَرْ چکمش اتمش جُبّلَر چاك).

[٢٦٨] في قول "صجمشلر چِچَکلَرْ اتمشلَر جُبّلَر چاك" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (اغجلر رقصه گِرمشلَر طربناك　چِچَکلَرْ چکمش اتمش جُبّلَر چاك). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

[٢٦٩] "و" ليس في الأصل.

[٢٧٠] هذه الأبيات الثلاثة لنفس الشاعر وكذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٠٥.

دَرْ نَغْمَهٔ تَذَکُّرِ هُمَایِ رُوحْ اَزْ فَصْلِ بَهَارْ اَصْلِ وَطَنِ قُدْس وَ دَرْ نَوْحَهٔ تَضَجُّرِ وَیْ دَرْ قَفَسِ تَنْ اَزْ اُنْسِ نَفسْ

ای دوست همای جان بو صحفك فصلچون تفسیرخوان یَراشر، حدیث علم عشقه نکته دان یراشر[۲۷۱]، اقویب غیرت و عبرت نامه سندن رامِشیین، اَگب اصل وطن حالندن آرامشیین، آشیانهٔ جمال عزتده همای طایر قدس اولدغیین، دُشب بند قفسِ تنده همنشین زاغ نَفْس اولدغیین، دل غمگینله، سوز درونله، سوزه سر آغاز ادر [۱۷۰أ] که، دریغا

نَه دِیوك رِیونه اولدم نشانه　　که صَلدم باغ فردوسی بیانه[۲۷۲]

حُورْ آرایشن استرکن زینتمدن، ادرکن طوبی تمنی رفعتمدن[۲۷۳]، تا بندهٔ چهره و شهد گفتارکن، خجسته بهره و شکر بارکن[۲۷٤]،

بَهاری خاره وَردی گرده وِردم　　اَمِی سَمّه دوایی دردَه وِردم[۲۷۵]

دشب بندینه اولدُم بر نَفسِ زنگی یه قُول، "یوزی اگشی سوزی آجی"[۲۷٦] بدکار غول، یِلَن بیکی دِلِندَن آغو یَاغر، شرّه رهبر قاری بیکی صاغُو صاغَر[۲۷۷]، گه بر یکرنجی شکلم بیته بکزر، گه اینینه

---

[۲۷۱] في قول "بو صحفك فصلچون تفسیرخوان یَراشر، حدیث علم عشقه نکته دان یراشر" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (کَلْ ای جان صحفنك تفسیرخوان　حدیث علم عشقك نکته دان). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۱۵۹.

[۲۷۲] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٦۷ برواية (نه دیوك...).

[۲۷۳] في قول "حُورْ آرایشن استرکن زینتمدن، ادرکن طوبی تمنی رفعتمدن" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (هشت آرایش ادر زینتکدن ادر طوبی تمنی رفعتکدن). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۲۳۸.

[۲۷٤] في قول "تا بندهٔ چهره و شهد گفتارکن، خجسته بهره و شکر بارکن" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (شه شیرین زبان و شهد گفتار　شکر نوش و شکر پاش و شکر بار). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۱٦۱.

[۲۷۵] البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ۱۹۷.

[۲۷٦] قول "یوزی اگشی سوزی آجی" من بیت شیخي هذا: (همیشه یوزی اکشی سوزی آجی　دلندن خیر کَلمَمش کلاجی). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۱۸۳.

[۲۷۷] في قول "یِلَن بیکی دِلِندَن آغو یَاغر، شرّه رهبر قاری بیکی صاغُو صاغَر" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (ددی و حسرتله صاغدی صاغو　اِلَن بیکی دِلِندَن یَاغدی آغو). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۱۸٤. وفي قول "شرّه رهبر " إشارة إلى بیت شیخي هذا: (اَلی تسبیحلو و باشنده میزر　ولیکن غول بیکی شرّه رهبر). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۱۸۳.

اورن ايته بكزر، الحذر نفس فسون گر، و مُعجب گوش گر، دَنْ كه[٢٧٨] "سِحْر ديكن قَيندُورَق"[٢٧٩]، يوله ديكن بيرغورق، قِوَانُو قِوَانو بَشا طپرق صَچارق، جاندن صفا بوزارق دلدن بِنا اَچارق، مُجاوِردن تَملْ يقمَق اُجاوُرْلر، نه مُداوَايْله وار بَصْغى و نه مداراتله اصى، صغامادن قيّ طاش اولَمى يصّى[٢٨٠]،

يَوُز طفلك خوييِنى دايه دن صور يوز همسايهء همسايه دن صور[٢٨١]

يَقُپ غيرت اوديله

اُورُر آلِ باشه گه باشِ طاشه قارَر طپراغى قانِى قانى ياشه[٢٨٢]

نيليم نيره وارم ديو،

دمادم يش دوكردى قان يودَردى[٢٨٣]

دريدى،

كوزم ياشندن ازكه همدمم يوق جگر باشندن ارتق مرهمم يوق[٢٨٤]

بنم بر گوشه ده بى زاد و بى يار غريب و خسته و زار و دل افگار[٢٨٥]

---

[٢٧٨] في قول "الحذر نفس فسون گر، و مُعجب گوش گر، دَنْ كه" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (وار اول جادو فسوننده حذر قل كه دُويْمز غمزه سنه سحر بابل). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٥٨.

[٢٧٩] قول "سِحْر ديكن قَيندُورَق" من بيت شيخي هذا: (بِلِينى بِيقنىٰ اويندُورَق فسون و سحر ديكن قَيَنَدُورَق). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٥.

[٢٨٠] في قول "نه مداراتله اصى، صغامادن قيّ طاش اولَمى يصّى" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (بجه يَلوَرديسه اتمدى اصى صغابوپ قيّ طاش اولمادى يصّى). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٥.

[٢٨١] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٦.

[٢٨٢] هذا البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٧ برواية (اُورُر كوكسينه طاش و طاشه باشى قارَر طپراغه قان و قانه ياشى). ومِثل صدر البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٣٤ برواية (گهى ال باشه گه باش طاشه اوردى).

[٢٨٣] هو عجز بيت لشيخي وتمام البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٥١: (وليكن سوزى پرده يله كودردى دمادم يش دوكردى قان يودَردى).

[٢٨٤] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٦٥ برواية (كوزى...همدمى...ارتق محرمى يوق).

[٢٨٥] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢.

قلدم

قرا کوکل کبی قراکو و سرد یَوُز یولدشلین [۱۷۰ب] بدحال و پرگرد[۲۸۶]

عتاب اوخلارنه کندوی هدف قلب دیردی، روامیکم هوای نفسله خوش باش اولاسن، طَلُبْ اندیشه بحرینه بو الهوس یولداش اولاسن[۲۸۷]، نچه ایمق بو زنگی یه، نچه ایمق غفلت ایخوسندن اتاناخی، نچه جورن طرتمق غیرتله یاناخی، نچه اولمق زبون بو مفتونه اصاناخی[۲۸۸].

دَرْ مَشْوَرَتِ رُوحِ غَمْگِینْ بَا عَقْلِ دُورْبِینْ وَ تَدْبِیرِ عَقْل بَنُصْحِ نَفْس کَارِ رُوحْ رَا

چون پای غیرت جان بشنی بصدی، و دست حیرت روان یَینی یصدی[۲۸۹]، مشورت قلد عقل دور افکار و آموزکارله،

اَکا دِر یار اهل یار و[۲۹۰] همدم که اولا غمده حزین شادیده خرم[۲۹۱]

جهان کورمش جهاندن ایو یتلو دلیم دَتمش زماندن آجی طتلو[۲۹۲]

اوکندن دهرك اکلرسن صوکینی کوررسن آردی نیتاکم اوکینی[۲۹۳]

---

[۲۸۶] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ۲۰۲ بروایة (... بیکی قراکو...بدمهر...).

[۲۸۷] في قول "روامیکم هوای نفسله خوش باش اولاسن، طَلُبْ اندیشه بحرینه بو الهوس یولداش اولاسن" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (دَنَدُك بو الهوس یولداشیمشسن هوای نفسله خوش باشیمشسن). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۱۹۵. عبارة "طَلُبْ اندیشه بحرینه" في صدر البیت لشیخي. وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ۲۱۱: (طَلُبْ اندیشه بحرینه جگر خون قَتی کوکلینه دِرْدی اَرخون اَرخون). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۲۱۱.

[۲۸۸] في قول "نچه جورن طرتمق غیرتله یاناخی، نچه اولمق زبون مفتونه اصاناخی" إشارة إلى أبیات شیخي هذه:

بَکَنمزکن جهان ذو فنونی نجه بر عورتك اولم زبونی

وفا ارلکده در اِدَه می عورت بَصِلْمق عورته اولمایه غیرت

چو کورمدم انك شرم و حیاسن نجه بر طَرْتَین دور و جفاسن

انظر **خسرو و شیرین**، ص ۲۰۰.

[۲۸۹] في قول "چون پای غیرت جان بشنی بصدی، و دست حیرت روان یَینی یصد" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (بشنی بصمشیدی پای غیرت یَینی یصمشیدی دست حیرت). انظر **خسرو و شیرین**، ص ۸۲.

[۲۹۰] "و" لیس في الأصل.

[۲۹۱] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٤٨ بروایة (...در رای اهل...).

[۲۹۲] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ۳۷ بروایة (...جهانده...زمانده...).

بِلُوده قِلْ يَرُب باريك بين سن[٢٩٤]

يُوزْ صُوين صقليجى يَردمجى دين سن

اَيق بَص كَل برو اَلْ بير ادالم　　اَلم طوت ايش بشا وارمغا تدبير ادالم[٢٩٥]

عقل ديدى كم

جمالكدن كوكللر خرم اولسون　　كمالكدن يَوُز گوزلر كم اولسون[٢٩٦]

اى مهتاب عالم آراى، بودر فكر خير راى، بو ايش عُنفله باشه ورجقلاين دكل[٢٩٧]، بو قدر اعوان كه بونك وارچقشجقلاين دكل، طبيعت چارسى يردمجسى در، قوى وهم هوا صـــاغ و صـــولدن اشكنجسى در، طمَعْ آنِكْ ييلسى [١٧١أ] و حرص مسلمى در، غضب چرى بشى و شهوت بكلر بگسى در، خسّت هوادارى، طول امل قفادارى، خواطر سقادارى، كبر و عُجْب ايشى و نهـــب و غارت پيشه سى، باشنده يزلو قاره كن، هركن فسونله دگر گون[٢٩٨]، اَلْنِنده بخت سياه، عَلَمِنـــده ﴿اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ﴾[٢٩٩]، لا جرم كَرك كم لطفله وعظ يزدان اوقياوز، اولا كم تأتّيلـــه خارســـتان بستان قلاوز،

نيچه بيترمدوكن تيغ لشكر　　اولر كم بيترر تلطيفله ار[٣٠٠]

---

[٢٩٣] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٧ برواية (...اكلردى...كورردى آردينى...).

[٢٩٤] مصراع "بِلُوده قِلْ يَرُب باريك بين سن" لشيخي. وتمام البيت هكذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢١٩: (بِلُوده قِلْ يَرُب باريك بين سن نچون صاچك بيكى تاريك دين سن).

[٢٩٥] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٤١ برواية (...ادالم ايش بشرمغا...).

[٢٩٦] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٦٠ برواية (جمالكدن دل و جان خرم...).

[٢٩٧] في قول "بو ايش عُنفله باشه ورجقلاين دكل" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (چون اتدم بو ايشوكده ايشمى فاش يا ايش باشه وَاره ياخود وِرَم باش). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٣٧.

[٢٩٨] في قول "هركن فسونله دگر گون" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (تعجب قِلدى كم بو چرخ گردون نه اُيونلر دُوزر هركن دگر گون). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٩٢.

[٢٩٩] سورة الفرقان، ٤٣/٢٥؛ سورة الجاثية، ٢٣/٤٥.

[٣٠٠] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٤٣ برواية (بلى بيترمدوكن...تدبيريله ار).

یوز ایلکله چوق اَیُودر　　یوز داخی دمش ایلك ایودر[٣٠١]

اولا کم ایلکیله بصاوز، سیلیاوز کراوز،

سنگ و مدَردن قاترخمی　　مرادومز مَدارِندن ارخمی[٣٠٢]

عقل باریك یول کسدی، نفس قاتنه ارب یول کسدی، دیدی: نه یولدر که بهای بهارله های و هوایله ممکور اولاسن، بو مسرحده لذت بهیمیله مغرور قلاسن،

صتاسن چنگ و نایه ننگ و نامی[٣٠٣]

کچاسن خوابله سچمیاسن صبح و شامی،

تماشاگاهکیکن روضهٔ قدس　　خس و خاشاکه حاشا که اولسن انس[٣٠٤]

بو دزکن بوزغنی یقیندر غفلت ایقوسندن اوین،

عمر بیکی بر دمدر آخر بیك یل طوت آنی سن[٣٠٥]

اوك چاشنی طترسن بو الحسن، صوك غمخوار اولرسن بو الحزن،

بو عمر و زور بازویه اننمه　　یله اَلدنمه و صویه طَینمه[٣٠٦]

یگتلك چون جنوندن[١٧١ب] بر بدقدر　　فکرسوز اولن ایش حقدن ارقدر[٣٠٧]

نچون اگلنمایه نقش گردان گردون، که یزلودر که اکلنمایه گردانا و گردون،

---

[٣٠١] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٦٣ بروایة (ایو یوزلرك باشی قیودر یوز...).

[٣٠٢] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٤١ بروایة (یخود سنگ...).

[٣٠٣] مصراع "صتاسن چنگ و نایه ننگ و نامی" لشیخي. وتمام البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٩٣ هکذا: (جهاندن یك کورر بر جرعه جامی　صتوبدر چنگ و نایه ننگ و نامی).

[٣٠٤] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٣٠ بروایة (...خص و... اولاسن...).

[٣٠٥] هو عجز بیت لشیخي. وتمام البیت هکذا في **دیوانه**، ص ٤٦ بروایة (شیخی چو عمر دور اولر البته منتهی　بر دم کورنور آخری بیك یل طوت ان سن).

[٣٠٦] البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ١٣٦.

[٣٠٧] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٦٤ بروایة (...بدقدر دلویه بند و زنجیر اولسه حقدر).

جهان انديشه سيدر قور سودا ندر سودايه حاصل شور و غوغا[٣٠٨]

بودر لعبى جهانك تازه تازه اوين اكرتسه اولمز حقه بازه[٣٠٩]

كمك حلقينه دكدى بر دم آبى كه طولدرمادى اغزنده ترابى[٣١٠]

نه وردى اچدى كه آخر اتمدى زرد نه مردى بسلدى كم ورمدى درد[٣١١]

فرشته شكل در دُنيا ولى ديو دنو كن يولك اورماغه قلر ريو[٣١٢]

بو خواندن ييجك صنما شكردر قمو درد دل و[٣١٣] خون جگردر[٣١٤]

نه جانه ورد بر شربت زلالى كه ايچرمادى بيك زهر ملالى

نه جسمه صندى بر لقمه نواله كه يوز رنج اتمدى اكه حواله

كل اتمه اول سراييچون سرورى كه ويران ايلر ايامك مرورى[٣١٥]

وار اولمه شول دگُونَه شاد و خرّم كه طُتمشدر اتاكن دست ماتم[٣١٦]

كركمز اول اَوك رنج و عناسى كه تيز اولا بناسينك فناسى[٣١٧]

نچون بر ملكه بنجه يورتله هم كه بيك سينك بكيسن ايلدى گم[٣١٨]

ندر بر ماله بنجه حرص و حرمت كه اولمز بر نفس عمروكه قيمت[٣١٩]

---

[٣٠٨] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٨٦.

[٣٠٩] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٤١ برواية (بودر يعنى جهانك...).

[٣١٠] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٤١ برواية (...اغزنه ترابى).

[٣١١] هذا البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٤١ برواية (نه مردى بسلدى كم ورمدى درد نه وردى اچدى كه آخر قلمدى زرد).

[٣١٢] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠ برواية (...يولك الماغه...).

[٣١٣] في الأصل: " دك".

[٣١٤] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠ برواية (...قمو دود دل...).

[٣١٥] هذه الأبيات الثلاثة كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠.

[٣١٦] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠ برواية (...اول...).

[٣١٧] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠ برواية (...تيز اولر...).

[٣١٨] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠ برواية (...بنجه پر تلاهم ...بكيى...).

بلرسن عمر و وقتك ايوشيني هجوم اجل قفاده طورشيني يوريشني[٣٢٠]

كلش كدش قونش دونش هبادر جهان اهلى جهان كِيبِ بى وفادر[٣٢١] [١٧٢أ]

بلن ارتر حقى حقد و حسددن اشَر بلمزلرك خود[٣٢٢] طعنى حددن[٣٢٣]

كسترر اِللَره دست تطاول، يُورت و صاووللُ يصاول[٣٢٤]، اَلُرلَر اَلْ دوتجق يرده اياغى[٣٢٥]، اولولارى بلارك بَكَلَردُر بياغى، اشلرى بى زورلرى آزار قلمق، لقاسيله عطاسن اومنى بيزار قلمق،

اُلومى يگ كورر عارى اولَنْ اج اَل اچمقدن خسيسه خوار و محتاج[٣٢٦]

و كُچلرى حق منسوبندن قاپو يپمق، كند منسوبنه قاپو اچمق،

بيت:

اچق طوت قاپكى بركن يپرلر نه دكلو بغركه بصك قپرلر[٣٢٧]

نه پيشه در كليمى صويه صلمق، اَل صُويندن يوز يُيُبْ يوز صويندن ال يمق، اُكلرنده زردست اولن بر دست اَرتلرنده پر هنر و تهى دست زير دست، انكچون مجرِّبْلر بُولُكْ بُولُكْ، ديدلر كم "لاَ وَفَاءَ لِلْمُلُوكِ"[٣٢٨] يقين بلكه بولَردن نقد و بلا وظيفه در، و خون غمدر بُلَرْچون قطايف، بل بغله قلّقلرنه كم اكسلميه قطايفله وظايف، نچه دزدمْ لآلى هنر انواعندن، كه گل نسخهٔ حسن الردى

---

[٣١٩] عجز البيت لشيخي وكذا في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠.

[٣٢٠] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢٣٦ برواية (بِرَقمه يارينه بوكن ايشنى بلرسن عمر و وقتك ايوشيني).

[٣٢١] لم أجد هذا البيت في مظانه.

[٣٢٢] في الأصل "خوذ" بالذال المعجمة.

[٣٢٣] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢.

[٣٢٤] في قول "يُورت و صاووللُ يصاول" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (اكى بيك اتلو چاوش و يصاول اكى قُلْده چَغِرور يُورت و صاووللُ). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٠٨.

[٣٢٥] في قول "اَلُرلَر اَلْ دوتجق يرده اياغى" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (چو قَلدم تخت اَتندن شمدى يَياق اَلورسن اَلْ طوتجق يرده اياق). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٣٦. وراجع أيضا **خسرو و شيرين**، ص ١٢٧.

[٣٢٦] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٦.

[٣٢٧] هذا البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٤٦.

[٣٢٨] هذا القول في **محاضرات الأدباء**، جـ ١ ص ٢٥٣ برواية (... لملوك).

اوراقندن[٣٢٩]، سوزمك انجولرى اولدغيچون التوندن بوش، نچه پاكسه دشدى كوزدن گوشدن اوش،

نه وار قالمده كورمزسم سوز اهلن　　قنتلودر[٣٣٠] اوچر بولر سوز اهلن[٣٣١]

هنر انجو جان دكزدر عقل غوّاص　　اَلَه جَهدِيله گيرر گوهر خاص[٣٣٢]

نچه بر جورلرى طاشينه طوتسِنْ باش، يترمى [١٧٢ب] شيشه كوكلوكى دكل طاش،

بولَردن يوز چَوُرمَكدُر اَيُوسى　　ايو يتدُك جگردن قَنلر طُلوسى[٣٣٣]

حاصل محصول، از مقبل مقبول، نيم نان بيم جان، نمِ يمّ احسان، يمّ غمّ خذلان،

دلرسك قرصك اولا گردهٔ ماه　　بو خرمندن نه دانه كوزله نه كاه[٣٣٤]

علف خواره قو دنيا خرمنينى ور طلاقى　　چو فانى در قو بو طاق و رواقى[٣٣٥]

ارك دنياده اديدر قلانى　　قلانك كرچك اولمشدر يلانى

بلرون دردمند و پر بلاسن　　جهان آلايشينه مبتلاسِنْ[٣٣٦]

مجازى لذتى بك جهدله بُولرسن　　حقيقى عزتى رايگان اومَرْسِنْ[٣٣٧]

---

[٣٢٩] في قول "گل نسخهٔ حسن الردى اوراقندن" إشارة إلى مصراع كمال الخجندي هذا: (گل بَرد نسخهٔ حُسْن از ورقِ دفتر ما). وقد تقدم ذكر هذا المصراع في ص ٧.

[٣٣٠] في الأصل: " قتلودر".

[٣٣١] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢٣ برواية (... قاتكده كورمزسك...قنتلودر...).

[٣٣٢] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢ برواية (سوز انجو...جهديله كلور...).

[٣٣٣] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[٣٣٤] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٨١.

[٣٣٥] صدر البيت لشيخي وكذا في **خسرو و شيرين**، ص ٨١. وعجز البيت لشيخى وكذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٣. و"ور طلاقى" في آخر صدر البيت من بيت شيخي هذا: (جانيله جهان عجوزه سنه　بلدنسه بو رمزى ور طلاقى). انظر **ديوانه**، ص ٨٥.

[٣٣٦] هذان البيتان كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢١، ٨١.

[٣٣٧] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

ای دوست بو بزمگاهِ قالَبِ انسانی دُزلمادی انکچون که قوای بهیمیه چراگاه اوله، وبو خیمگاهِ قَلبِ بشری قورلمادی انکچون که طباع سفلیه یه آرامگاه اوله، عَلَيْكَ بِالقَهْقَرَى[٣٣٨]، إِلَى الطَّرِيقَةِ المُثْلَى[٣٣٩]، وَلاَ تَكُنْ كَالحَيَارَى[٣٤٠]، فِي الصَّحَارَى، اگاه اگاه بو کار یزدانی، و پَروَرِ سُبحانی دُر، بلی گِلِ ناچیزدُر ولی نه گِلدُر که، بو گِلَه گزَاف دَگنَه میمون و مأمون دُر تمیمهٔ کلمهٔ طیبهٔ ربّ عزتله که "خَمَّرْتُ طِينَةَ آدَمَ[٣٤١] بِيَدي أَرْبَعِينَ صَبَاحًا"[٣٤٢]، و بِيْنِی صَلَّنْمایَه و صَلِنْمایه نظردَن، که گِلِ خوش بوی همنشین گل جاندر، جان جوهری کیمیا مثال، مخلوقدر بَيْنَ الجَلَالِ وَالجَمَال، [١٧٣أ] و معزز مُحرَزْدُر، بَرْقیَهٔ کلمهٔ طیبهٔ ربّ عزتله که ﴿نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾[٣٤٣] حَتَّى قِيلَ: إِنَّهُ لَمْ يَدْخُلْ تَحْتَ ذُلّ ﴿كُنْ﴾[٣٤٤]، **بیت:**

جمالندن کنش دشمش زواله　　کمالی بدر دندرمش هلاله[٣٤٥]

لاجرم ای نفس اماره احسان و تفضّل یوزندن ایزد ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٣٤٦] بر تنهای بی همتای، "گنشَه حرف اورُجی"[٣٤٧] زیبا و رعنا الفت صِفت[٣٤٨] جمالـــله مألوف، و نزهت نعت کمالـــله معروف

---

[٣٣٨] القَهْقَرَى: الرجوع إلى خلف ومصدر قَهْقَرَ إذا رجع على عقبيه. انظر **لسان العرب**، (قهقر)، جـــ ٥ ص ١٢١.

[٣٣٩] الطريقة المُثْلى: التي هي أشبه بالحق. انظر **لسان العرب**، (مثل)، جـــ ١١ ص ٦١٣.

[٣٤٠] في هامش الأصل: جمع حيران. حَيْرانُ: تائهٌ من قوم حَيَارَى. انظر **لسان العرب**، (حير)، جـــ ٤ ص٢٢٣.

[٣٤١] آدم: هو الأب الأول للجنس البشري وهو قد ورد في **القرآن الكريم** ٢٥ مرة. انظر **المعجم المفهرس**، ص ٢٤-٢٥؛ **دائرة المعارف**، جـــ ١ ص ٤٥-٥٢.

[٣٤٢] "خمرت طينة..." الحديث في **إحياء علوم الدين**، جـــ ٤ ص ٣٤٤؛ **تذكرة الموضوعات**، ص ١٣؛ **الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة**، ص ٣٨٩ برواية (إن الله خمر طينة آدم بيده أربعين صباحاً). انظر أيضا تاريخ الرسل والملوك، جـــ ١ ص ٩٣؛ **حلية الأولياء**، جـــ ٨ ص ٢٦٤؛ **الفتوحات المكية**، جـــ ١ ص ٧٣٢ بروايات مختلفة.

[٣٤٣] سورة الحجر، ٢٩/١٥؛ سورة ص، ٧٢/٣٨.

[٣٤٤] سورة البقرة، ١١٧/٢؛ سورة آل عمران، ٤٧/٣، ٥٩؛ سورة الأنعام، ٧٣/٦؛ سورة النحل، ٤٠/١٦؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة يس، ٨٢/٣٦؛ سورة غافر، ٦٨/٤٠. قولُ " إِنَّهُ لم يدخل تحت ذلّ ﴿كُنْ﴾" في التعرف لمذهب أهل التصوف، ص ٦٨؛ **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ١٣ب.

[٣٤٥] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٣٨.

[٣٤٦] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

اولن ملكوتی و جبروتی، و نوری و علوی یکن عالم قدسدن کندرب کُلبهٔ گِلْده یا نفس سَنُك گبی سنك مزاج لونی زاجی، تیز تندخو و اغزنده یتلو کلاجی، اَگُو یاگو، و گوزده قراکو[٣٤٩]، زنگی و سفلی چرکین انگ کِیبِ جمال بی مثاله و پر کماله تزویج ایده دخی شکرن قلمیاسن، و قدرن بلمیاسن، و عزتن اکلمیاسن ایش یاره یارر اشلمیاسن، ﴿هُنَّ لِبَاسٌ﴾[٣٥٠] لَهُمْ ایشداسن، "شَاوِرُوهُنَّ وَخَالِفُوهُنَّ"[٣٥١] ایشتمیاسن، اندیشهٔ انجام کار قلمیاسن نه کرکسه اشلیاسن اوکی صوکی صنمیاسن، فَلاَ اَقَلّ

اودا ینمقدنیسه دود یکرك[٣٥٢]

دیمیاسن هنگام فرصتی غنیمت صیمیاسن، بلَکْجه همایون یَنُکجَه نازنینِ نعمت دُتمیاسن،

گَلْ ناز اهلندن اَلْ چك بی نیاز اول قناعت گنجییله سرفراز اول[٣٥٣]

اول سکا اویجق مقام دوزخ و[٣٥٤] دار الملام در سن اکه اویجق مرام بهشت و دار السلام در والسلام. [١٧٣ب]

---

[٣٤٧] قول "گنشَه حرف اورُجی" من بيت شيخي هذا: (ينه يُوز عزتيله شاه کَلور گنشَه حرف اورُجی ماه کَلور). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢١٠؛ **ديوانه**، ص ١٧٣.

[٣٤٨] في الأصل: "صفة" بالتاء المستديرة.

[٣٤٩] في قول "اَگُو یاگو، و گوزده قراکو" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (شه اشتدکده قَلدی اَگُو یاگو جهان گوزلرنه اولدی قراکو). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٨٣.

[٣٥٠] سورة البقرة، ١٨٧/٢.

[٣٥١] قد تقدم ذكر هذا الحديث في ص ١٢.

[٣٥٢] مصراع "اودا ینمقدنیسه دود یکرك " لشيخي. وتمام البيت هكذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٩٦: (بو بی دادیله جان خوشنود یکرك اودا ینمقدنیسه دود یکرك).

[٣٥٣] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٥٧ برواية (بو ناز...).

[٣٥٤] "و" ليس في الأصل.

دَرْ مُنَازَعَهٔ وَهْم بَا عَقْل اَزْ طَرَفِ نَفْس وَ جَوَابِ عَقْل بَوَیْ اَزْ طَرَفِ رُوحْ

عقل باریك بین دن سخن بهترین، نفس تاریك کین دن و سخن رنگین دنلدی ایشدلدی، و بو اراده وهم سرتیز و فتنه انگیز اعوانیله شور و شریچون، اُلفَش، اُلفاش، موحش فاحش، فسادن قلدی فاش، یِلدِی و یُگُردی و یُپُرْدی، یورتدی و سَکرتدی و تزُتدی، اَگلندی و اُگلَندِی، اَرغونُدی دِگلندی[۳۵۵]، که عمری باده ورمه[۳۵۶]، دیو بادیهء دنیا کسترر انشا ادر که،

جهانك درلکن بر دم دمشلر　　یرشمز بر دمه بك غم دمشلر[۳۵۷]

گه دُندَرُر بادیهء بادِلَه صدق و صفا کسترر انشَا ادَرْ کِه،

جهانه جمله گر بر دم دمشلر　　دم صدقه اکی عالم دمشلر[۳۵۸]

وَهْمِ دُوْرُوْ مکر فسونله، گه میخه اُورُرْ گه ناله، گه شیوه یله یوزه گلر گه شِیونِله[۳۵۹] ناله گُسترُر، گاه بیگاه قَلْبِ بیماره کارباری تارمار کسترر، گاه قلب ایدب تارُمارِ کاربار کسترر، عقل دوربین کار صواب، وَهْمِ دُوْرُوْیه وِرْدی جواب که ای دَوْر گیی طُون دُورَنگی، نَفْسِ بُولْدك گزُوگُرْ گاه رُومی[۳۶۰] و گاه زَنْگی[۳۶۱]، انکچون ایکی یوزلو اولدك شکل پرکال، گه اِدْبار رَسْم ادَرْسِنْ گَهْ اِقبال[۳۶۲]

---

[۳۵۵] في قول "اَگلندی و اُگلَندِی، اَرغونُدی دِگلندی" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (برز اَگلندی و اُگلَندِی انده　　قیق ارغونیدی دِگلندی انده). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٤٣.

[۳۵۶] في قول "که عمری باده ورمه" إشارة إلى بيت شيخي في **خسرو و شیرین**، ص ٢٠٠: (بیوردی کم بزندی بزم باده　　ددی نجه وِرلمُ عمری باده) و بيت شيخي في **دیوانه**، ص ٢٠٨: (باده ورمه عمرکی گل دوری در　　باده صافی گشت اندر دور جام).

[۳۵۷] البيت كذا في **خسرو و شیرین**، ص ٩٩.

[۳۵۸] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٩٩ برواية (...دم وصله...).

[۳۵۹] في الأصل: شِوَانِله.

[۳۶۰] الرُومُ: جيل معروف في بلاد واسعة تضاف إليهم فيقال بلاد الروم. انظر **معجم البلدان**، جـ ٣ ص ٩٧-١٠٠. وراجع **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٥٣٠-٥٣٢. الرُومُ: جيل معروف في بلاد واسعة تضاف إليهم فيقال بلاد الروم. انظر **معجم البلدان**، جـ ٣ ص ٩٧-١٠٠. وراجع **آثار البلاد وأخبار العباد**، ص ٥٣٠-٥٣٢.

نچه بر حیفله بي داد قلرسن　　صکونی صنمیپ شاد اولرسن[٣٦٣]

صوکن یخسُلْ اوگن بای کستررسن　　صترسن [١٧٤أ] ارپه بغدای کستررسن[٣٦٤]

چو بر بغدیدن اردِی آدمه وای　　بهشتی ایلیامی بنجه بغدای[٣٦٥]

قلنجه اوزکی حرص و هوَا قول　　گذر قل بو کدورتدن صفا بُول[٣٦٦]

دَرْ مَیَانِ اِجَابَتِ نَفْس بَا عَقْل وَ نِیَازِ انَابَتْ بَدَرْگَاهِ حَقْ ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٣٦٧]

نَفْس گاه طَرِیغُبْ گلگسیله ایدر صواشی[٣٦٨]، گاه بُوینِنْ اَگُبْ قیلُر قِلِنْجی و سَوِیشی، آخر سَمْعًا وَطَاعَةً دیب دیدی که

نیچه نکته اوقیله حَرْب ادرسن　　نچه طَعنه طَشِیْله ضرب ادَرْسِن[٣٦٩]

عتاب اَشدُقجه حَددن جنگه دونر　　قتی اولدقجه بَلچق سنگه دونر[٣٧٠]

نه وار گر[٣٧١] یاره اورسه یار یاره　　دکل بو رسمه که ایده پاره پاره[٣٧٢]

---

[٣٦١] في قول "ای دَوْر گیی طُونی دُورَنگی، نَفْسِ بُولْدك گزُوگُرْ گاه رُومی و گاه زَنْگی" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (بو دورك دو اَندندر دُورَنگی　که گه رومی اولالر گاه زَنْگی). انظر **خسرو و شیرین**، ص ١٨٩.

[٣٦٢] في قول "انکچون ایکی یوزلو اولدك شکل پرکال، گه اِدْبار رَسْم ادَرْسِنْ گَهْ اِقبال" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (چون اکی یوزلی اولدی شکل پرکار　گهی اِقبال رَسْم ادَر گَهْ ادبار). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩٣.

[٣٦٣] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٨٠ برواية (نجه بر جورله بی داد قلمق　بزی غمگین اوزکی شاد قلمق).

[٣٦٤] البيت كذا في **خسرو و شیرین**، ص ٨٠.

[٣٦٥] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٨١ برواية (چه گر بعدایدن اردِی...).

[٣٦٦] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٨١ برواية (...عقلیکی حرص...).

[٣٦٧] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٣٦٨] في قول "نَفْس گاه طَرِیغُبْ گلگسیله ایدر صواشی" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (کِدر ایله طَرِیغُبْ اچی طشی　که استر گلگسیله ایده صواشی). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٢٢٥.

[٣٦٩] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٢١٨ برواية (نجه... اِداسن جرب　نجه...اُورَسن ضرب).

[٣٧٠] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٢٢٢ برواية (...اولدقجه طپرق سنگه...).

[٣٧١] "گر" ليس في الأصل.

[٣٧٢] البيت في **خسرو و شیرین**، ص ٢٢٦ برواية (...اورسه یاره یاره...).

اچومه درد و[٣٧٣] دردومه دواسن　　تنومه جان و جانومه بلاسن[٣٧٤]

چوق اتدم جرم قانی عفو شاهی　　قدیمی رسمدر آدم گناهی[٣٧٥]

کچیلر ایشی جرمیله خطادر　　اولو یوللولرك عفو و[٣٧٦] عطادر[٣٧٧]

مَا مَضَی یچون درگاه حق ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٣٧٨] یه مُسْتَغْفِرًا مُعْتَذِرًا، گویا که

خداوندا[٣٧٩] غریب و خور و زارم　　شرمدن ایشمیله شرمسارم[٣٨٠]

کجم نومید[٣٨١] صبحندن قرادر　　کنم حسرت دنندن پر بلادر[٣٨٢]

خطا قولدن عطا سلطاندن اولسون　　عطیه اهلی سن لطف سندن اولسون[٣٨٣]

دَرْ اطَاعَتِ نَفْس بَا رُوحْ وَعُذْر خواسْتَنْ بَوَیْ وَ دَرْ شَوْبِ خَلْطِ تَمَرُّدْ اَزْ نَفسْ

القصه نفس اوباش، روحله خوش باش اولوب، مُتَنَزِّلاً مُتَذَلِّلاً دریدی که، **بیت:**

سمن سیما [١٧٤ب] گل اندام ارغوان خد　　بقیمندن جگرلر پاره پاره[٣٨٤]

سرو قد،

---

[٣٧٣] "و" لیس في الأصل.

[٣٧٤] البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ٢١٨.

[٣٧٥] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٢١٦ بروایة (و ار اتدم ...).

[٣٧٦] "و" لیس في الأصل.

[٣٧٧] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٢١٦ بروایة (کچیلرك ایشی جرم و ...).

[٣٧٨] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة یونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مریم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبیاء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٣٧٩] في الأصل: "خداوندا" بالذال المعجمة.

[٣٨٠] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٢٠٤ بروایة (خداوندا ضعیف و خوار ...شرمدن ایشکونده...).

[٣٨١] في الأصل: "نومیذ" بالذال المعجمة.

[٣٨٢] البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ٢٠٤.

[٣٨٣] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ١٩٧ بروایة (...اولسون مروت کانیدر لطف اندن اولسون).

[٣٨٤] صدر البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ٤٤. وعجز البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ٩٥.

توزكدن تازه يوزلولر تر اولسون | كنك كندن كنه نازك تر اولسون[٣٨٥]

بشومه تاج و تاجومه گهرسن | كوكلده كوزكوسن كوزده نظرسن[٣٨٦]

كريملر اَلسكلو سچينه قلمز | اولولر كچى سوچن يوزه اورمز

كستاخلغومه سبب نه لطفك | كسمزون اميدم[٣٨٧] اول سببدن[٣٨٨]

شى للهم[٣٨٩] ايشكوكدر اى دوست | عفو ايله گداى بى ادبدن[٣٩٠]

نكم درسك بگا انجه هزارم | شر و شورُم النده شرمسارم[٣٩١]

بو قمو عيبميله بل سنكون | اگر مردود اگر مقبول سنكون[٣٩٢]

نه حَرفُم كم طپوكا نا سزادر | قلم چك كم قولك ايشى خطادر[٣٩٣]

بالجمله زمان زمان نفسه توفيق رفيق اولپ اماره لق طونن چقرپ لوامه و مطمئنّه لك حله سن و خلعتن كيب فتوحات الهيَّه مُلابَسه و موانسه بُولدى، خطاب كريم ﴿يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً﴾[٣٩٤] اشتدى، جهان شاه روح راه فتوح بولب عقله ساكه رحمت "بازوكه قُوَّت، زهى لطف و مروت"[٣٩٥] ديوب ظاهرى پارسا باطنى روشنا اولدى، تيه حيرتدن و تَباه

---

[٣٨٥] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٥٤ برواية (...كنه روشنتر اولسون).

[٣٨٦] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢١٨ برواية (...كوزده بصرسن).

[٣٨٧] في الأصل: "اميذم" بالذال المعجمة.

[٣٨٨] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٨٢؛ **ديوانه**، ص ٨٦ برواية (كستاخلغه...).

[٣٨٩] شى للهم: أَعْطِ أو أحْسِنْ شيئًا لرضاء الله. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـ ٩ ص ١٢٩٠٢.

[٣٩٠] انظر هذا البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٨٢ برواية (شىء ...اى شاه عفو...)؛ **ديوانه**، ص ٨٦ برواية (...اى شاه عفو...).

[٣٩١] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٩٧ برواية (نكم درسه...الندن...).

[٣٩٢] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٩٧ برواية (قمو بو عيبميله قول انكون ...انكون).

[٣٩٣] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٣٩.

[٣٩٤] سورة الفجر، ٨٩/٢٧-٢٨.

[٣٩٥] قول "بازوكه قُوَّت، زهى لطف و مروت" من بيت شيخي هذا: (هلاك اتدك بنى بازوكه قوت عفاك الله زهى لطف و مروت). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢١٩.

حسرتدن نجات بولدی، پاس کثافت اچلدی، جَلاَء[٣٩٦] وطنچون جِلاَیِ لطافت گورندی، فرخنده خجسته، و غصه بسته[٣٩٧]، اندیشهٔ [١٧٥أ] حَقَّه دل شکسته یچون مفتاح دُزلدی، و وصال معشوقه جان خسته یچون رواح کورندی، **بیت:**

ینه نسیم سعادت دم اوردی جانمزه　　که اوش همای شرف قوندی آشیانمزه[٣٩٨]

الا نفس گاه بیگاه جبلتندن اماره لك پلاسن اکنه آلپ یورغَنندن طشرَه کُوسِلُردی، حواسی وهم و طبع و قوی اعوانله اِیلَینجه یُگرِشُردی، سدّ راه حق قلنردی، شعاع صدف صلح نفس جهت نوردر، فلاح روحله حُلِی یه بکزر زنگی یوزنده، یا سپید بیرامی یه بکزر هندو اکننده، یا بوی عطر عوده بکزر عجوزه طوننده.

دَر تَمَسُّكِ رُوحْ بَذَیْلِ اِلْهَامْ اَزْ بَرَای قَطْعِ فِتْنَهٔ نَفسْ وَ اِرْسَالِ رُوحْ بِیْغَامِ إِلْهَامْ رَا بَجَنَابِ سُلْطَانِ کَلِمَهٔ تَوْحِیدْ[٣٩٩]

جهان شاه جان بو سَدِّ نفسِ بورمغچون الهام اتاکنی طوتب دیدی،

ای برید حمی حَمَاكَ اللهُ　　و ای پیك حیات حَیَّاكَ اللهُ[٤٠٠]

ای کوزلر جلاسی خاك پایك　　و ای دللر صفاسی پاك جایك[٤٠١]

ای شمع جمع نُور دیده　　دل اصفیا بکی عالمده گزیده[٤٠٢]

---

[٣٩٦] الجَلاءُ: الخروج عن البلد. انظر **لسان العرب**، (جلا)، جـــ ١٤ ص ١٤٩.

[٣٩٧] في قول "فرخنده خجسته، و غصه بسته" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (جهان فرخنده و طالع خجسته　كشاده شادلقلر غصه بسته).

[٣٩٨] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٠٨ برواية (گنه نسيم...)؛ **ديوانه**، ص ٢٥٠ برواية (...كم اوش...).

[٣٩٩] انظر **الرسالة الذوقية** لحسام زاده، ٤٥ب-٤٩أ للمعلومات الواسعة عن سلطان كلمة التوحيد والنفس والروح والإلهام.

[٤٠٠] البيت لشيخي. انظر **ديوانه**، ص ٢٠١ برواية (...　حال دليله سُويله كيف الحال)؛ **خسرو و شيرين**، ص ١٥٦ برواية (...بريد هما...　حال دليله سُويله كيف الحال).

[٤٠١] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٨ برواية (ددى كوزلر...　يوزك بيكى منوَّر فكر و رايك).

[٤٠٢] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٥٢ برواية (ددى اى شمع جان و نُور... دل و جان بكى...).

صفا اغزییله[٤٠٣] کوزی اوپلمش　　وفا الیله ارقاسی یِلمش[٤٠٤]

جان دماغینه لذت وار دلکدن　　کوکل سراینه نکهت وار دَمُکدن[٤٠٥]

ضمیرك غرّه دن باریك بین در　　ایش و پیشك مدام ادراكِ دیندر[٤٠٦]

پاسبان سعادت سن، همعنان عنایت سن، [١٧٥ب] سردار جند سلطان کلمهٔ توحید سن، محمردار دلکش مجلس انس و تفریدسن، مبشرِ پیام سن، میسر مرام سن، رسول غمگشا، و خضر دلگشا اول، معدّل میزان امنُ امان، معمّر ویران ملك انسان، سلطان کلمهٔ توحید، بارگاهنه سفر قل[٤٠٧]، خاقان کلمهٔ تمجید، درگاهنه گذر قل،

کناشه ذره حالندن خبر قل[٤٠٨]

ینه تعجیلله ایرشدر خبر　　که شاید بولمیاسن بندن اثر

دریغ ایلامه دری جوهریدن　　یشرمه زهره حسنن مشتریدن[٤٠٩]

دی بن بنده سندن که

بنم جانم بنم جانم فدادر[٤١٠]

شکسته قُولِندَن شکسته اوَّل بَهادُر،

---

[٤٠٣] في الأصل: "اغرییله" بالراء المهملة.

[٤٠٤] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٧٦ بروایة (...کوزینی اوپدی...ارقاسینی یپدی).

[٤٠٥] مثل هذا البیت لشیخي. انظر **خسرو و شیرین**، ص ٤٤ بروایة (دلکدن لذت آلور جان دماغي　دَمُکدندر معطر دل دماغی).

[٤٠٦] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٥٢ بروایة (حسودك طرّه دن تاریك دین در　ضمیرك غرّه دن باریك بین در).

[٤٠٧] في قول "سلطان کلمهٔ توحید، بارگاهنه سفر قل" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (دمیدر جان سراینه سفر قل　کناشه ذره حالندن خبر قل). انظر **خسرو و شیرین**، ص ١٧٤.

[٤٠٨] مصراع "کناشه ذره حالندن خبر قل" لشیخي وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ١٧٤: (دمیدر جان سراینه سفر قل کناشه ذره حالندن خبر قل).

[٤٠٩] البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ٤٤.

[٤١٠] هو صدر بیت لشیخي. وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ٥٦: (بنم جانم بنم جانم فدادر　نم اولر خانمان خانم سنکدر).

ايزنه يوز سر يوزمدن بيك بيك ايلا خذمتى يولنه جان ور كوكلدن بيك بيك ايرشدر خبر[٤١١]

نفس الندن حكايتلرم، قاره بختمدن شكايتلرم[٤١٢]، قيرسن قولنى رحمى يوزندن، قلسون نوازش لطفى يولندن، اومرم خاصهٔ خصايلندن عنايتلر، استرم شَمهٔ شمايلندن حمايتلر[٤١٣]، اولا كم خضروش ايرشب ويرانهء معمور قله درحال، دل غمگين پر خونكن اچله غنجه مثال[٤١٤]، همماندم رسول جان پرور اَرْمَادِى دكلنمادى،

سيرى يول كسردى باد صبايه[٤١٥]

سرا پردهٔ توحيد، و ناموسكاه تمجيد، بارگاهنه ايرشب شَكَرْ دُكدِى مكرّر[٤١٦]، [١٧٦أ] ددى كه

ملك بندك فلك فرمان پذيرك جهانه دستگيرسن جان اسيرك[٤١٧]

اى عالم جان و جان عالم كه خوشدر قدمكده آل آدَمْ[٤١٨]

جهان شاه جان فرخ رخله لعبى فيل و اته دشمش، فرزى كج رَوْ نَفْس اَوِنْده ماته دُشمش،

نولا تنها غريبى ياد اداسن بو شيدا مستمندى شاد اداسن

كرم كستر كه سلطان كرم سن قدم قل رنجه كم رنجه قدم سن[٤١٩]

---

[٤١١] البيت لشيخي. انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٥٥؛ **ديوانه**، ص ١٥٠ برواية (...يوزمدن يوز يوز ايلا...).

[٤١٢] في قول "نفس الندن حكايتلرم، قاره بختمدن شكايتلرم" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (گهى هجران عذابندن شكايت گهى غم سرگذشتندن حكايت). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٤١.

[٤١٣] في قول "اومرم خاصهٔ خصايلندن عنايتلر، استرم شَمهٔ شمايلندن حمايتلر" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (قو باطل فكرى اوم حقدن عنايت شه سلطان دوراندن حمايت). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٣.

[٤١٤] في قول "دل غمگين پر خونكن اچله غنجه مثال" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (شمه سن اول شمائلك طُوبَلى دل پر خون اچلدى غنجه مثال). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٥٦.

[٤١٥] مصراع "سيرى يول كسردى باد صبايه" لشيخي. وتمام البيت هكذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٠١: (بِنَر هر بريسى بر باد پايه سيرى يول كسردى باد صبايه).

[٤١٦] في قول "شَكَرْ دُكدِى مكرّر" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (اكنچون سويلدكنجه مكرر شكر لبدن دكلور در و گوهر). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٣٨.

[٤١٧] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٥٨ برواية (...جهاندر دستگيرك جان...).

[٤١٨] البيت لنفس الشاعر. انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٨١؛ **ديوانه**، ص ٨٥ برواية (...عالم خوشدر...).

طغی قلجه قومز نفسك دود گردی نجه جکسون قلجه جان طَغجه دَردی[٤٢٠]

کرك کم غریب استنه رحمت صوین صچاسن، سایهٔ رأفت صلپ غمگین کوکلن اچاسِنْ، قدسیان اچره دشمش غیرتله بو معنی، دریغ که قاله محبوس هند زنگی النده نور رومی، بو یاکه انتظارله[٤٢١] جان غم زهر آلود اچردی نَو نو،

دُنْ گُنْ روزگار اُلْچَردی جو جو[٤٢٢]

بجد یول کوزلمك کوکلی قرردر قصلدر عمری و بکزی صررر

اگرچه انتظار آفتدر ای دوست صوکی وصل اولجق راحتدر ای دوست[٤٢٣]

نه خوشدر انتظار اردنجه یاری امیده ارکره امیدواری[٤٢٤]

دَرْ هُجُوم سُلْطَانِ کَلِمَهٔ تَوْحِیدْ مُلْكِ نَفْس رَا

درحال دستگیر میرجان، فریاد رس روان، خاقان جهان، سلطان کلمهٔ توحید، قهرمان تفرید، شوکت و سطوتیله،

هزاران [١٧٦ب] کر و فر و صولتیله[٤٢٥]

---

[٤١٩] هذان البیتان کذا في **خسرو و شیرین**، ص ١٧٥، ١٠٧.

[٤٢٠] انظر هذا البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٢٠٥ بروایة (...قومز بو درد گردی...جانم...). وراجع أیضا **خسرو و شیرین**، ص ٤٢.

[٤٢١] في قول "بو یاکه انتظارله" إشارة إلی بیت شیخي هذا: (بو یاکه انتظار اچنده خسرو دُنْ گُنْ روزگار اُلْچَردی جو جو). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٧٩.

[٤٢٢] هو عجز بیت لشیخي. وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ٧٩ بروایة (بو یاکه انتظار اچنده خسرو دن گُنْ روزگار اُلْچَردی جو جو).

[٤٢٣] هذان البیتان کذا في **خسرو و شیرین**، ص ٧٣، ٧٩.

[٤٢٤] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٧٩ بروایة (...اردنجه باری امیده اروره...).

[٤٢٥] مصراع "هزاران کر و فر و صولتیله" لشیخي. وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ١٠٢: (یورر شیرینه قرشو شوکتیله هزاران کر و فر و صولتیله).

كه تيغندن اركر شير نخجير، تيرندن "قجينر نسر طاير"[٤٢٦]، يُمْنِ قدوميله، و تُمَنِ هجوميله، متوجه اولدى كه نيزهٔ ضربله تيرهٔ نفس كوتره، ميرجانه سُرور و سَلوت گَتُره، عَلَمِ فَتحله مقام نَصْرَه دِكَه.

همانـدم طُتسه طپراغى زر ايلر الينى طاشه صونسه گوهر ايلر[٤٢٧]

بو اثناده رَاهِ خافدن نوروز عجم بَلُردى، كُوه قافِ قلبَه علم زين زرين فتح گورِنْدى، طبل نواى لطيف قدسدن نَوبتِ نوروز عرب اُورِلدى، دولتِ نفَسْ گُونِلْدى، دولت جهان شاه جان ارشدى، غَرَبِ قُوَى مَلِكِ جَانه دُونُب گُلبانگِ الله چكِلدى، مُلْكِ رُومده نفس زنگى جُنْدِيلَه جِنْدِى بَطّاله دندى، پُوتى صِنْمش آيغى بَغلو قَيغُلو عُمّاله دُنْدى، جهان شاه جان، **بيت:**

فريدون فر و دارا[٤٢٨] راى و جم[٤٢٩] جام فلك تخت و جوان بخت و[٤٣٠] جهان كام[٤٣١]

عشوهٔ عشرتله و شيوهٔ نشوتله، عَالَمِ ظاهِرَه و باطنه مستولى اولب خلوت سراى دلده پيوست، دستهٔ گُلِ اَسْرَارْ دَستْ بر دَستْ، سلطان كلمهٔ توحيدله دست بدست، نواى عشاقله خوش اوا كه، **بيت:**

اى كيميا نظر بزه سوزك گهر يتر ياشم يزم يزكدن ارخ لعل و زر يتر[٤٣٢]

---

[٤٢٦] في قول "تيغندن اركر شير نخجير، تيرندن قجينر نسر طاير" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (قلچلرندن اركر نخجير قجينر نسر طاير اَتسه لر تير). انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٠١.

[٤٢٧] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٩٣ برواية (پس اول دم طُتسه...جوهر...).

[٤٢٨] في الأصل " دارای". دارا (داريوس): هو دارا الأول (العظيم) من ملوك فارس القديمة (٥٤٩-٤٨٥ ق.م.)، حكم (٥٢١-٤٨٥ ق.م.)، خلف قمبيز. أخمد ثورة سمرديس، ووضع نظاما إداريا للحكم، فقسم البلاد إلى ثلاث وعشرين مقاطعة تسمى مرزبانة. انظر **الموسوعة العربية الميسرة**، جـــ ١ ص ٧٧٣.

[٤٢٩] المقصود بـــ"جم" هو حضرة سليمان عليه السلام. انظر **لغت نامهٔ دهخدا**، جـــ ٥ ص ٦٨٨٤.

[٤٣٠] "و" ليس في الأصل.

[٤٣١] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٣.

[٤٣٢] البيت لشيخي. انظر **خسرو و شيرين**، ص ١٦٣؛ **ديوانه**، ص ١١٤ برواية (...نظر بكا سوزك...).

نفسدن نجات سفر توحیدله[٤٣٣]، نفسه غزا خنجر توحیدله[٤٣٤]، هزیمت لشکر هوا عسکر توحیدله[٤٣٥]، نصرت فتح دل ظفر توحیدله[٤٣٦]، "بحر حیرتده [١٧٧أ] سفینهٔ روح لنگر"[٤٣٧] توحیدله، لذّت جان شکر توحیدله[٤٣٨]، غیبت شامِ شرك خفی سحر توحیدله[٤٣٩]، گذر مقام ﴿أَوْ أَدْنَى﴾[٤٤٠] رهبر توحیدله[٤٤١]، درك کیمیای درون دل جوهر توحیدله[٤٤٢]، عزّ و جاه اثر توحیدله[٤٤٣]، سعد ابد نظر توحیدله[٤٤٤]، ضیای دل قمر توحیدله[٤٤٥]، چون سلطان توحید عونیله جهان شاه جان مُلكِ طبع و نفس، و قوای تسخیری ایتدی، اولدی

---

[٤٣٣] في قول "نفسدن نجات سفر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (ایله شیخی که خوش تجارتدر سفر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩؛ **دیوانه**، ص ٢٨.

[٤٣٤] في قول "نفسه غزا خنجر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (نفسیله گر غزا قلورسك چك خنجر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩؛ **دیوانه**، ص ٢٨.

[٤٣٥] في قول "هزیمت لشکر هوا عسکر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (جند حقدر که سر هوا چریسن لشکر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩؛ **دیوانه**، ص ٢٨.

[٤٣٦] في قول "نصرت فتح دل ظفر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (که کوکل فتحینه وره نصرت ظفر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩؛ **دیوانه**، ص ٢٨.

[٤٣٧] قول "بحر حیرتده سفینهٔ روح لنگر" من بیت شیخي هذا: (بحر حیرتده در سفینهٔ روح لنگر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩؛ **دیوانه**، ص ٢٨.

[٤٣٨] في قول "لذّت جان شکر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (عالم اغزینه وردی لذت جان شکر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٩؛ **دیوانه**، ص ٢٨.

[٤٣٩] في قول "غیبت شامِ شرك خفی سحر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (شام شرك و ظلام کفری سورر سحر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٨؛ **دیوانه**، ص ٢٧.

[٤٤٠] سورة النجم، ٥٣/٩.

[٤٤١] في قول "گذر مقام ﴿أَوْ أَدْنَى﴾ رهبر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (کسترور روحه قرب أو أدنی رهبر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٨؛ **دیوانه**، ص ٢٧.

[٤٤٢] في قول "درك کیمیای درون دل جوهر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (کیمیادر که قلبی خالص ادر جوهر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٨؛ **دیوانه**، ص ٢٧.

[٤٤٣] في قول "عزّ و جاه اثر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (ندر اکی جهانده عزّت و جاه اثر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٨؛ **دیوانه**، ص ٢٧.

[٤٤٤] في قول "سعد ابد نظر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (کمه دُشسه الور سعید ابد نظر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٨؛ **دیوانه**، ص ٢٧.

[٤٤٥] في قول "ضیای دل قمر توحیدله" إشارة إلى بیت شیخي هذا: (اتدی دنیا دنیی نورانی قمر لا إله إلاّ الله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٨؛ **دیوانه**، ص ٢٧.

خجسته کوکب و فرخنده اختر　　همایون چهره و تابنده منظر[٤٤٦]

یوزندن طالع انوار سعادت　　اوزندن لامع آثار سیادت[٤٤٧]

گاه

یراغ و یات و نزل و[٤٤٨] نعمتله[٤٤٩]

نوشا نوش، گاه فراق غم محنتله جوشا جوش، گاه غرش و خروش و نواله، گاه غریو ناله و علاله[٤٥٠]، طبل عشق چلندی بو نوایله که، **بیت:**

یل کبی بر صبح عزم کوی یار اتسم کرك　　اول هوایله دماغم مشکبار اتسم کرك[٤٥١]

نیچه پنهانی چله طبلی کلِیم التنده عقل　　عشق عالمده علم وش آشکار اتسم کرك[٤٥٢]

قمو عقل اهلی بیلر ظاهر انی　　که بوی مشك و عشق اولمز نـــهانی[٤٥٣]

چه گر احوال عاشق مستتردر　　ولی عشق و محبت پرده دِر دُر[٤٥٤]

چون اولا عشق دردی آشکارا　　مفید اولمز مُداوای مُدارا[٤٥٥]

اچنده عاشقك صبریله قرخو　　اوجده یلدرر غربالده صو[٤٥٦]

---

[٤٤٦] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٣٠ بروایة (خجسته طالع و...).

[٤٤٧] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ٣٠ بروایة (یوزنده...اوزنده...).

[٤٤٨] "و" لیس في الأصل.

[٤٤٩] مصراع "یراغ و یات و نزل و نعمتله" لشیخي. وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ٧٢: (یراغ و یات و نزل و نعمتله زر و سیم و سپاه و شوکتله).

[٤٥٠] في قول "گاه غرش و خروش و نواله، گاه غریو ناله و علاله" إشارة إلی بیت شیخي هذا: (بلند اتدکجه اول آه علاله بو دخی تیز ادردی افغان و ناله). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٢٤٠.

[٤٥١] البیت لشیخي. انظر **خسرو و شیرین**، ص ١٥٦ بروایة (یل بکی بر...)؛ **دیوانه**، ص ١٩٢ بروایة (یل بکی بر...دماغن...).

[٤٥٢] البیت لنفس الشاعر وکذا في **دیوانه**، ص ١٩٢. ولکن في **خسرو و شیرین**، ص ١٥٧ بروایة (نجه پنهانی...).

[٤٥٣] البیت کذا في **خسرو و شیرین**، ص ١٦٦.

[٤٥٤] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ١٦٦ بروایة (...احوال عاقل مستتردر...).

[٤٥٥] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ١٦٦ بروایة (...مداوا و مدارا).

[٤٥٦] البیت في **خسرو و شیرین**، ص ١٩٦ والروایة فیه: (...غلبیرده صو). وراجع أیضا **خسرو و شیرین**، ص ١٤٧.

نیچمه درمانده ام درد و بلای عشقله گر وِرَمْ بو دردی نا مردَم جهان درماننه[٤٥٧] [١٧٧ب]

فراغت اویدی غوغا اویندی[٤٥٨]

کوس شوق اورلدی بو صدایله که، **شعر**:

بك یل چکرسه عشق غمندن غرامتی یوق کوکلمك بو محنته بر دم ندامتی

اولسون سلامت اهلنه بزدن سلام کم تسلیم قلدلر بزه ملك ملامتی

سودا علایمی سبین عاشق اکلیه علامهٔ جهان نه بلر اول علامتی[٤٥٩]

چون خلوت سرای دل که ما سوای حقدن اَرِندی، بخور صدقله و حُلی حُبّله بَزندی، نای نالهٔ انس اُورِلدی که، **شعر**:

اندن برو که صلدی کزومه خیال دوست اَلدِی قرارِ جاندن و تندن مجال دوست

قهر جلال هجرله یارلدی طور جان صبر اولمی قلنجه تجلی جمال دوست

ساقی کتر شرابی و بوز عقل دزکنن یا رخت جان صغه بر اوه یا خیال دوست[٤٦٠]

بزمِ دِلدَه ساز عشقدن آوازه لر گوشه لرده گوش بر گوش، و ساقی الهامدن شراب سر لدنّی نوش بر نوش[٤٦١]،

---

[٤٥٧] البیت لشیخي وکذا في **خسرو و شیرین**، ص ٢٣٨. ولکنه في **دیوانه**، ص ٢٦١ بروایة (نجه مادر مانده یم شیخی شیخی بلای...).

[٤٥٨] مصراع "فراغت اویدی غوغا اویندی" لشیخي. وتمام البیت هکذا في **خسرو و شیرین**، ص ٤٠: (چو شاوورك سوزی جانه بویندی فراغت اویدی غوغا اویندی).

[٤٥٩] هذه الأبیات الثلاثة لنفس الشاعر. ولکن البیت الثاني في **خسرو و شیرین**، ص ١٦٥-١٦٦؛ **دیوانه**، ص ٢٦٦ بروایة (...اهلنه جاندن سلام...).

[٤٦٠] هذه الأبیات الثلاثة لنفس الشاعر وکذا في **دیوانه**، ص ١٠٨. ولکن البیت الثاني في **خسرو و شیرین**، ص ٧٣-٧٤ بروایة (...تجلی قلنجه...).

[٤٦١] في قول "بزمِ دِلدَه ساز عشقدن آوازه لر گوشه لرده گوش بر گوش، و ساقی الهامدن شراب سر لدنّی نوش بر نوش" إشارة إلی بیت شیخي هذا: (ادر قوشلر صلای نوش بر نوش اُوترلر گوشه لرده گوش بر گوش). انظر **خسرو و شیرین**، ص ٤٧.

فلك لر بو ساز آوازينه رقاص　　ملك لر شوقى دريا سنده غواص[٤٦٢]

جان سوزن ساز عشقه قلد دمساز، بلند اتدى پردهٔ همتده آواز[٤٦٣] كه، **رباعى:**

دستان اولالى عالمه ديدارِ آيتى　　نسخ اولدى حور قصه سى جنت حكايتى

الفاظه وار نِهايت و حد يوق جمالنه　　كم ايده منتهيله بيان بى نِهايتى[٤٦٤]

اگرچه بى نشاندر عالم عشق[١٧٨أ]　　محيطى قطره صيمز شبنم عشق[٤٦٥]

اَرَرسك ذره ذره كاياتى　　بولرسن عشقِ هر ذاتك صفاتى[٤٦٦]

شرابى نشوه سندن جمله سكران　　دل و جان دنك و واله عقل حيران[٤٦٧]

زمين اول رسمه در بر جرعه دن مست　　كه دشمش يوز سورر ايقلره پست[٤٦٨]

ابد نوش اولسون او جانه بو معنى　　كه ايچر دريالرى در ﴿رَبِّ زِدْنِي﴾[٤٦٩]

دَرْ اِسْتِيلاَءِ سُلْطَانِ كَلِمَهٔ تَوْحِيدْ اَز رَاهِ غَيْرَتِ حَضْرَتِ وُجُودْ بَحَضْرَتِ وَاجِب الْوُجُودْ وَ فَنَا رَسِيدَنْ بَمِلْكِ رُوحْ وَ بَقَا يَافْتَنْ بَخِطَابِ كَرِيمِ ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو[٤٧٠] الْجَلاَلِ وَالإِكْرَامْ﴾[٤٧١]

جان بو عشوهٔ عشرت عشقده، و شيوهٔ نشوهٔ شوقده، سلطان توحيد الندن قدح اسرار لدنّى نوش ادركن رمز اولدى كه،

---

[٤٦٢] في الأصل: "غواض" بالضاد المعجمة. البيت لشيخي. انظر **خسرو و شيرين**، ص ٩٤ برواية (فلك لر سازى...).

[٤٦٣] في قول "جان سوزن ساز عشقه قلد دمساز، بلند اتدى پردهٔ همتده آواز" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (سوزكى ساز عشقه ايله دمساز بلند ات پردهٔ همتدن آواز). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢١.

[٤٦٤] هذان البيتان كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٣٩؛ **ديوانه**، ص ٢٦٦-٢٦٧.

[٤٦٥] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٥٩.

[٤٦٦] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٥٩ برواية (...بلرسك...).

[٤٦٧] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٩٤.

[٤٦٨] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٩٤ برواية (...بو جرعه دن...).

[٤٦٩] سورة طه، ١١٤/٢٠. هذا البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٩٤ برواية (...اول جانه...).

[٤٧٠] في الأصل: ذي.

[٤٧١] سورة الرحمن، ٢٧/٥٥.

وجود اسبابی پر غوغا و غمدر　　فراغت مَنْزِلی ملك عدمدر[٤٧٢]

برید جان پرور شکر ریز مکرر، یعنی الهام گَلُب سلطانِ توحید رمزین قِلدی بیان جانِ اِلَینده که اِگندَاخی غرور اتمه صفاییله، گِدَر عُجْبی ممکور اوله وفاییله،

اگرچه اِشلَرك طوز لذّتی در　　کچیجك حددن ایگن آفتیدر[٤٧٣]

طُورُرکن بُنْجه دعوای کمالات　　تجلی قیلمی حق نور هیهات[٤٧٤]

کشی یه کندزن گُرمك دگل گی　　که کوز زخمی اورر کوکللره کَی[٤٧٥]

اکیلك بو یولك اولمز رواسی　　یا وجودك [١٧٨ب] حظّی یا حقّك رضاسی[٤٧٦]

گِدلمز بو یوله وارلغگدن گچمینجه، بو دُمُکْدَن اَلْ چکپ بو یُرتْدن گُچمینجه، هوا آهه اهنك اولمینجه، فلك گوزگوسی اندن رنك اَلمینجه،

بلا کار و جفا یار اولمینجه　　جکر باش و کوزی یاش اولمینجه[٤٧٧]

اگاه اگاه که

صِوَنْمز اُول صِوَا بو بلچغیله　　طُوتِلمز اول اَلاَجُقْ بو چغیله[٤٧٨]

نچه یَپمق که یِقمق گتورر　　نچه یِقمق که یَپْمق گتورر[٤٧٩]

تعلق برکدب بی حاصل اولدك　　چو کسدك بند و[٤٨٠] باغی واصل اولدك

---

[٤٧٢] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٨٠.

[٤٧٣] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٥٤ برواية (...گرو حددن اشيجق آفتيدر).

[٤٧٤] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٨١ برواية (...بُنْجه اوهام و خيالات...).

[٤٧٥] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٢.

[٤٧٦] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٩٥ برواية (...دكل رواسی　يا نفسك حظّی يا دلبر رضاسی).

[٤٧٧] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[٤٧٨] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ٢٢٤ برواية (...اُول سَرا بو...).

[٤٧٩] مثل هذا البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١١٣ برواية (نجه گِنْمك كه گَلْمكلر بتورر　نجه قيغو كه گُولمكلر گَتورر).

[٤٨٠] "و" ليس في الأصل.

بو مَنْزِل كم يولى پر درد و غمدر　　اراغيسه نه وار ايكى قدمدر[٤٨١]

بص بريني نفسه برين جانه قل قسمت، بودر توحيده سرحد ساكه نسبت[٤٨٢]،

الهى بنون اول پژمرده پيرق　　كه هر يلدن اولر باشينه طپرق[٤٨٣]

فقير و دردمند و خور و غمگين　　حقير و مستمند و زار و مسكين[٤٨٤]

قمو بغلويه سندندر بضاعت　　ميسر قل بزه توفيق و طاعت[٤٨٥]

شول اراده كه بر جان[٤٨٦] قاله بر هو　　قوما ايمانده قرخو جانده قيغو[٤٨٧]

الهى حرصم اغزن اج قلمه　　غنى سن فير كه محتاج قلمه[٤٨٨]

نوالكدن بولر عالم نواله　　بنى هر قاپيه قلمه حواله[٤٨٩]

يا رب محب كونلدكى مهر و وفا حقى　　صبح صبا دمندكى صدق و صفا حقى[٤٩٠]

اهل گناه قلدغى دردىله آهچون　　مخلصلر اتدكى عمل بى ريا حقى[٤٩١][١٧٩أ]

جود جمال شعشعهٔ نور ذاتچون　　عز و جلال كوكبهٔ كبريا حقى[٤٩٢]

---

[٤٨١] هذان البيتان كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٥٢، ٨١.

[٤٨٢] في قول "بص بريني نفسه برين جانه قل قسمت، بودر توحيده سرحد ساكه نسبت" إشارة إلى بيت شيخي هذا: (بريني نفسه بص بر جانه انجق　بو دكلو در يولن جانانه انجق). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٨١.

[٤٨٣] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٣.

[٤٨٤] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٣ برواية (...خوار و...).

[٤٨٥] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٣ برواية (قمو يوقلويه...توفيق طاعت).

[٤٨٦] في الأصل: "حان" بالحاء المهملة.

[٤٨٧] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٣.

[٤٨٨] البيت في **خسرو و شيرين**، ص ١٤ برواية (الهى صبرم...غنى سن غيركه محتاج...).

[٤٨٩] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ١٤.

[٤٩٠] البيت لنفس الشاعر وكذا في **ديوانه**، ص ٣٦. ولكنه في **خسرو و شيرين**، ص ٢٠٥ برواية (...صبح صفا...).

[٤٩١] البيت كذا في **خسرو و شيرين**، ص ٢٠٥؛ **ديوانه**، ص ٣٦.

[٤٩٢] هذا البيت لنفس الشاعر. انظر **خسرو و شيرين**، ص ٢٠٥ برواية (...جمال و شعشعهٔ...جلال و كوكبهٔ...)؛ **ديوانه**، ص ٣٦، برواية (جود و جمال و شعشعهٔ ...جلال و ...).

جور و جفایچون که چکر جان اولیا هم انبیایه ایرن اشدّ بلا حقی[٤٩٣]

(٨) نبشته شد بوَزیری دَر وقت قَصْدِ ضرَرْ بوزیر محبُوس[٤٩٤]

بعد از فتح فاتحهٔ دعا، و دعای فاتحه، و ختم خاتمهٔ ثنا، و ثنای خاتمه، و زینت رقبهٔ نسبت، بطوق حب و وفا، و وشحهٔ صدر خلّت، برضفهٔ[٤٩٥] خلوص هوا، و حلیهٔ شحمهٔ سمع بحلقهٔ صدق و صفا، عراضهٔ عرض قلنب انها اولنر که، چون منشور طغرای ابو البشر[٤٩٦] معنون بنشانهٔ ﴿عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾[٤٩٧]، لیکن المِنَّةُ لِلّٰهِ که غیر معقّب بعقاب رحمن بل مغفور بعاقبت غفران، و غفران عاقبتِ، ﴿ثُمَّ تَابَ﴾[٤٩٨] ﴿إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾[٤٩٩]، لا بُدْ غرایم جرایم، موروث دشدی، فرزندانه و"أَيُّ الرِّجَالِ المُهَذَّبُ؟" لا جرم بنی آدمدن یگانهٔ فرزندانه و سر فراز کامرانه سزا اولکه متخلّق بأَخْلاق الرَّحمن اولپ معالم تَنْزِیل رأفت ده قلنن نداء هاتف ﴿وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾[٥٠٠] مستمع اوله، و مناصّ اجماعده جمال نثر ناطقهٔ حسناءِ "إِذَا مَلَكْتَ فَأَسْجِحْ"[٥٠١] مرأی ده قله، و نغمهٔ نوای نظم ناطقهٔ خوش سِرَا مسمع ده دوشه، **شعر**:

---

[٤٩٣] هذا البیت لنفس الشاعر. انظر **خسرو و شیرین**، ص ٢٠٦؛ **دیوانه**، ص ٣٦ بروایة (...جان انبیا...هم اولیایه...).

[٤٩٤] هذه الرسالة لیست في النسخ الأخری.

[٤٩٥] في الأصل: "برصفهٔ" بالصاد المهملة.

[٤٩٦] أبوالبشر: هو آدم علیه السلام. انظر **الصحاح**، (أدم)، جـ ٥ ص ١٨٥٩.

[٤٩٧] سورة طه، ١٢١/٢٠.

[٤٩٨] سورة الأنعام، ٥٤/٦.

[٤٩٩] سورة یوسف، ٩٨/١٢؛ سورة القصص، ١٦/٢٨؛ سورة الزمر، ٥٣/٣٩.

[٥٠٠] سورة آل عمران، ١٣٤/٣.

[٥٠١] هذا القول لعائشة رضي الله عنها وکذا في **التمثیل والمحاضرة**، ص ٣٩؛ **تاج العروس**، (سجح)، جـ ٢ ص ١٥٩.ولکن هذا المثل في **أمثال العرب** للمفضل الضبي، ص ٧٨؛ **کتاب العین**، جـ ٣ ص ٧٠؛ **کتاب الأمثال**، ص ١٥٤؛ **العقد الفرید**، جـ ٣ ص ٣٦؛ **المحیط في اللغة**، (سجح)، جـ ٢ ص ٣٩٢؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ٢٦٠؛ **مجمع الأمثال**، جـ ٣ ص ٢٧٨؛ **المستقصی في أمثال العرب**، جـ ٢ ص ٣٤٨؛ **نکتة الأمثال**، ص ٩١؛ **لسان العرب**، (سجح)، جـ ٢ ص ٤٧٥ بروایة (ملکت فأسجح).

وَالعَفْوُ كَالشَّامَةِ السَّوْدَاءِ مَا حَسُنَتْ إلاَّ إذَا ظَهَرَتْ فِي وَجْنَةِ الزَّلَل[٥٠٢]

بلى فقيره يتقن اولدى كه دشمشدن [١٧٩ب] يگلشلق دُشمش، إلا سزاوار اولكه طغيان سهو ازره رقم عفو چكلب لوح خاطر كريمده نقش چين ﴿وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾[٥٠٣] ثبت اولنه، مبادا كه خاطر كريمه يورنمسون كه رقعهٔ نيازمز شيئيّتله شيئيّةِ شفاعتِ متضمن اوله حاشا بلكه غرض ارشاددر پدَرانه، سلوك ترقى يَه جلال يوزندن جمال يُوزِنه، كه مطلقا مطلق و مقيده دستگير اولنه روشندر كه دار الحسنه مبرور و مشكور، و دار السيئه ممكور و مغرور، بل فذلكهٔ دولت الدُّنْيَا خَيْرٌ مَعَ الف هُمُومٍ بَلْ هِيَ كَلُحُومِ العُلَمَاءِ سُمُومٌ[٥٠٤]، فَمَنْ هَدَمَ نَفْسًا "هَدَمَ بُنْيَانَ الرَّبِّ"[٥٠٥]، ﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ قِيلاً﴾[٥٠٦]، قَالَ تَعَالَى: وَ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْسًا﴾[٥٠٧] ﴿فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾[٥٠٨]، سِيَّمَا إذَا كَانَ "مَوْتُ العَالِمِ مَوْتَ العَالَمِ"[٥٠٩]، بَاقِى رأى جهان آرايه منوط در.

هميشه رشد و رأفت يار، و چشم شفقت پايدار اولا.

---

٥٠٢ لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

٥٠٣ سورة آل عمران، ١٣٤/٣.

٥٠٤ هذا القول قد ورد في **إيقاظ الهِمَم**، ص ١٧٧ برواية (فإن لحومهم سموم قاتلة كلحوم العلماء والصالحين).

٥٠٥ "هدم بنيان الرب" جزءٌ من الحديث. الحديث في **التعريفات** للجرجاني، مطبعة عارف أفندي، درسعادت ١٣١٨ هـ، ص ٥٩ هكذا: (الآدمي بنيان الرب، ملعون من هدم بنيان الرب). انظر الحديث في **التمثيل والمحاضرة**، ص ٢٤؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ٢٦؛ **النهاية في غريب الحديث والأثر**، جـ ١ ص ١٥٨ بروايات مختلفة.

٥٠٦ سورة النساء، ١٢٢/٤.

٥٠٧ سورة المائدة، ٣٢/٥.

٥٠٨ سورة المائدة، ٣٢/٥.

٥٠٩ قول "موت العالِم موت العالَم" قد ورد في بيت نظمه محمد عبد العلي المدراسي لعبد الحي اللكنوي مؤلف الآثار المرفوعة في خاتمة الطبع في **الآثار المرفوعة في الأخبار الموضوعة** للكنوي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٥/١٩٨٤، ص ١٤٧. وتمام البيت: (أوه في تاريخه الأسى آسيًا آسيًا قال موت العالِم بالله موت العالَم).

(۹) تهنیه نامه[۵۱۰]

شمس سماء سیادت، بدر بروج سعادت، بجمال فکر گشای[۵۱۱]، و رأی[۵۱۲] جهان آرای،

بیت:

فروغ[۵۱۳] رای منیرت نگین خاتم دولت　　بقای مدت عمرت طراز دامن محشر[۵۱۴]

مستضی و مستنیر باد.

سلامی که چون عهد دوستان مهر افزادر، و پیامی که چون عقد دلبران روح آسادر، موقف عرضده زیور اخلاصله مزین اولپ، [۱۸۰أ] عرضه وارر که، روی دعا دریچهٔ[۵۱۵] حواسده خزانهٔ غیبدن بکا متوجه اولب منتظر واردات دولتکن سمعه ایرشدی اول جنابه که وُجود طراز کسوت معالی، و زینت ایّام و لیالی در، وَ جُود تشنهٔ بادیهٔ احتیاجه منهل خوش گوار، و مبتلای حرمان و خَیبته هوای سازکاردر[۵۱۶]، دُرّ اِقبال و جوهرِ جلال، نثار اولندی، **بیت:**

فلك بجاه تو خرم چنانکه جان بخرد　　جهان بجود تو قایم چنانکه جان در تن[۵۱۷]

عروس دل منصهٔ[۵۱۸] رفعتده جواهر سرور نظم ایتدی که، **قطعَه**[۵۱۹]:

---

[۵۱۰] في ب و ط: تهنیت دولت.

[۵۱۱] زاد في ي: "درین".

[۵۱۲] "و رای" لیس في ي.

[۵۱۳] في ي: "فروع" بالعین المهملة.

[۵۱۴] لم أجده في المصادر التي بین یدي.

[۵۱۵] في الأصل: "دریجهٔ" بالجیم المعجمة.

[۵۱۶] قول " تشنهٔ بادیهٔ احتیاجه... سازکاردر" في **روضة الکتاب وحدیقة الألباب**، ص ۱۸۳ بروایة (تشنگان بادیهٔ احتیاج و افتقار را منهلی خوش گوار و رنجوران حرمان و خیبت را هوای سازگارست).

[۵۱۷] زاد في ب و ش و ط و ي: "بو خبر دلکشانك ورودیله". هذا البیت لعبید الزاکاني. انظر **کلیاته**، قصاید، ص ۲۵ بروایة (...چنانکه تن بروان).

[۵۱۸] في هامش ب: موضع مرتفع یتخذ لزینة العروس. المِنَصَّةُ: ما تُظْهَرُ علیه العروسُ لتُرَی. انظر **لسان العرب**، (نصص)، جـــ ۷ ص ۹۷.

[۵۱۹] في ب و ط: شعر، وفي ي: بیت.

نُبِّئْتُ أَنَّكَ بِالسِّيَادَةِ فَائِزٌ فَمُلِئْتُ مِنْهُ غِبْطَةً وَسُرُورًا

أَهْلاً لِمَنْ طَابَ القَرِيضُ بِذِكْرِهِ وَغَدَا بِهِ طَرْفُ الزَّمَانِ قَرِيرًا[٥٢٠]

و ازهار امثال نثر ايتدى كه، "أَعْطَى القَوْسَ بَارِيهَا"[٥٢١]، و"لَزَمَانٌ يَهُمُّ بِالإِحْسَانِ"[٥٢٢]، **بيت:**

شكفت تازه گلى[٥٢٣] در فضاء روضهٔ دل وزيد باد طرب در هواى عرصهٔ جان[٥٢٤]

حق عز سلطانه درگاهنه فراوان شكر ادا اتدى، **بيت:**

شكرِ خدا كه از مَدد بخت كار ساز بر حسب[٥٢٥] آرزوست همهٔ كاربار دوست[٥٢٦]

هميشه اول جنابك رفعتى تا آشيانهٔ نسر طاير، بر افراشته[٥٢٧]، و نقش وجود حساد دست قدرت إِنَّهُ ﴿لاَ يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾[٥٢٨] ايله محو اوله، **بيت:**

جاه تو سرفراز[٥٢٩] و قبول تو دستگير عز تو پايدار و[٥٣٠] بقاى تو جاودان[٥٣١] [١٨٠ب]

---

[٥٢٠] هذان البيتان بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢٠٧ برواية (...بالسعادة قادم... أهلا بمن...).

[٥٢١] في ي: بأيديها. أصل هذا القول مثل قد ورد في كثير من المراجع. هو "أَعْطِ القَوْسَ بَارِيهَا". وقد تقدم ذكر هذا المثل في ص ١٣١ و١٤١.

[٥٢٢] هو صدر بيت لحَسّان في **أساس البلاغة**، ص ٥٦٩ وتمام البيت: (إنَّ دَهْراً يَلُفُّ شَمْلي بِجُمْلٍ لَزَمانٌ يَهُمُّ بالإحْسانِ). ولكن هذا البيت ليس في ديوان حسّان. هو يُنسب إلى حسّان في **القول الجيد**، ص ٥٤. وهو بدون نسبة في **الصحاح**، (دهر)، جـ ٢ ص ٦٦١؛ **دلائل الإعجاز**، **الجامع لأحكام القرآن**، جـ ١١ ص ٢٦؛ **لسان العرب**، (دهر)، جـ ٤ ص ٢٩٣.
حسّان: هو حسان بن ثابت بن المنذر الخزرجي الأنصاري، أبو الوليد: الصحابي، شاعر النبي صلى الله عليه وسلم وأحد المخضرمين الذين أدركوا الجاهلية والإسلام. عاش ستين سنة في الجاهلية، ومثلها في الإسلام. فضل حسان الشعراء بثلاثة: كان شاعر الأنصار في الجاهلية، وشاعر النبي في النبوة، وشاعر اليمانيين في الإسلام. توفي في المدينة عام ٦٧٤/٥٤. وفي "ديوان شعره—ط" ما بقي محفوظا منه. انظر ترجمته في **جمهرة أشعار العرب**، جـ ٢ ص ٦٢١-٦٢٥؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ١٧٠-١٧٣؛ **المؤتَلِف والمختَلِف**، ص ١٢٣، ٢٤٨؛ **سير أعلام النبلاء**، جـ ٢ ص ٥١٢-٥٢٣؛ **الإصابة**، جـ ١ ص ٣٢٥؛ **معاهد التنصيص**، جـ ١ ص ٢٠٩-٢١٥؛ **خزانة الأدب**، جـ ١ ص ٢٢٧-٢٢٨. وقابل **الأعلام**، جـ ٢ ص ١٨٨.

[٥٢٣] في ي: گل.

[٥٢٤] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٥٢٥] في ط: بر چب.

[٥٢٦] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ٩ برواية (...بر حسب مدّعاست همه...).

[٥٢٧] في ط: طاير را افراشته.

[٥٢٨] سورة المائدة، ٦٤/٥؛ سورة القصص، ٧٧/٢٨.

(۱۰) شوق نامه[۵۳۲]

حضرت جنت مآب، فرخ[۵۳۳] جناب، آسمان رفعت، کیوان مرتبت، ستوده خصلت، گزیده منقبت، یگانهٔ زمان، شهریار جهان، **بیت**[۵۳۴]:

سپهر[۵۳۵] مجد و[۵۳۶] معالی محیط نقطهٔ عالم جهان جود و[۵۳۷] بزرگی چراغ دودهٔ آدم[۵۳۸]

أَدَامَ اللهُ رِفْعَتَهُ، وَزَادَ بَسْطَتَهُ.

شکری که[۵۳۹] شمیم نسیم مشامده[۵۴۰] چون نافهٔ تاتار، و کلبهٔ عطار عطرسادر[۵۴۱]، و مِهری که خوب خوش بوی چون[۵۴۲] زلف دلبران، و سنبل و[۵۴۳] ضمیران، مشکسادر[۵۴۴] آستان شریفده که رفعتده طنـــزه گر آسمان[۵۴۵] و نزهتده رشك جناندر، اَدَا اولنب انها اولنر که[۵۴۶]،

---

[۵۲۹] في ب و ش و ط: سر افراز.

[۵۳۰] ليس "و" في ي.

[۵۳۱] البيت لظهير الفاريابي في **ديوانه**، ص ٥٩ برواية (...ملك تو بر ثبات و بقای تو جاودان).

[۵۳۲] في ب و ش و ط: نامهٔ شوق.

[۵۳۳] في ط: "فرّج" بالجيم المعجمة، وفي ي: "فرّح" بالحاء المهملة.

[۵۳۴] ليست كلمة "بيت" في ي.

[۵۳۵] في ش: "سبهر".

[۵۳۶] "و" ليس في الأصل والنسخ الأخرى.

[۵۳۷] في الأصل والنسخ الأخرى: جهان وجود.

[۵۳۸] هذا البيت لفلكي الشيرواني في **ديوانه**، ص ٤٣ برواية (...و عوالی چراغ...).

[۵۳۹] "كه" ليس في ي.

[۵۴۰] في ط و ي: "مسامده" بالسين المهملة.

[۵۴۱] في ي: عطريسادر.

[۵۴۲] في ي: خوب و خوش بوی حون.

[۵۴۳] ليس "و" في ي.

[۵۴۴] في ي: مسك در.

[۵۴۵] قول "رفعتده طنـــزه گر آسمان" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٥٠ برواية (در رفعت طيره گر آسمان).

[۵۴۶] في ش: انها اولر که.

عروس عقل فواید کلمات درر بارله[٥٤٧] آراسته اولیلدن، و فواید[٥٤٨] صنوف عباراتله[٥٤٩] پیراسته دشمیلدن، ساحهٔ دل[٥٥٠] زلف دلبندان کبی مظلم و[٥٥١] پریشان اولپ بو[٥٥٢] بیت مصداقِ حال در،

شعر:

لَوْ حَارَ مُرْتَادُ المَنِيَّةِ لَمْ يَجِدْ إِلاَّ الفِرَاقَ عَلَى النُّفُوسِ سَبِيلا[٥٥٣]

شرح نایرهٔ[٥٥٤] فراق، و وصف لوعهٔ اشتیاق، اوزن عمرله نطاق الفاظه کلمز، و استغراق اوراقله حیّز عباراته[٥٥٥] صغمز[٥٥٦]، **بیت:**

قصّهٔ درد جدایی[٥٥٧] غمن انشا ادجك[٥٥٨] دل جدا ناله ادر خامه[٥٥٩] جدا نامه جدا[٥٦٠]

اندن[٥٦١] که دل ازره داغ فراموش در عذاب اَلیمنَه[٥٦٢] لسانِ حال ناطقدر، **بیت:**

---

[٥٤٧] قول "عروس عقل فواید کلمات درر بارله" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢١١ برواية (گردن و گوش روزگار بقلاید فواید کلمات دُرربار).

[٥٤٨] في ب و ش و ط و ي: و فراید.

[٥٤٩] في ش: عبارتله.

[٥٥٠] في ي: ساحت دل.

[٥٥١] "و پریشان اولپ" لیس في ي.

[٥٥٢] "بو بیت مصداقِ حال در شعر لو حار مُرتاد المنیة...علی النفوس سبیلا" لیس في ب و ط و ي.

[٥٥٣] هذا البیت لأبي تمام. انظر **دیوانه**، جـ ٣ ص ٦٦ برواية (... لم يُرِدْ إلاّ...دليلا). وهو ينسب إلى أبي تمام أيضًا في **محاضرات الأدباء**، جـ ٣ ص ٦٥؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٤ ص ٥٠؛ **القول الجيد**، ص ٤٥٦ برواية (...دليلا). وقد تقدم ذكره في ص ٨٤.

[٥٥٤] في ب و ط: شرح نکایة، وفي ش: شرح نهایة.

[٥٥٥] في ش: حیر عبارته.

[٥٥٦] قول "شرح نایرهٔ فراق... حیّز عباراته صغمز" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٨٥ برواية (شرح نکایت و وصف لوعهٔ آن بعمرهای دراز در نطاق الفاظ نیاید و باستغراق اوراق در حیّز عبارت نگنجد).

[٥٥٧] زاد في ب و ط: "چو نویسم بکمال"، وفي ش: "چو نوسیم بکماره"، وفي ي: "چو نوشتم بکمال".

[٥٥٨] "غمن انشا ادجك" لیس في ب و ش و ط و ي.

[٥٥٩] في ب و ط و ي: کند خامه. و لیس "ادر خامه" في ش.

[٥٦٠] البیت لکمال الدین مسعود الخجندي. انظر **دیوانه**، ص ١١ والروایة فیه: (قصهٔ درد جدایی چو نویسم بکمال دل جدا ناله کند خامه جدا نامه جدا).

[٥٦١] "اندن که دل ازره" لیس في النسخ الأخرى.

[٥٦٢] في ب و ط و ي: فراموشی اَلم الیمنه،وفي ش: فراموشی اندن که دل ازره داغ فراموشیدر اَلم الیمنه.

بداغ فراموشيم [١٨١أ] ماند و[٥٦٣] رفت ز يارم همين عين يادگارست و[٥٦٤] بَس[٥٦٥]

حق ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٥٦٦] بارگاهندن[٥٦٧] متضرّعدر كه مذاق جانده مرارت فرقت حلاوت وصلته مبدّل اولپ دست امانى دامن[٥٦٨] كامرانيه ايرشه، **بيت:**

در دامن وصلت زنم آخر روزى دستى كه ز هجران تو بر سر دارم[٥٦٩]

همیشه دولت بى پايان[٥٧٠]، و عزت بى كَران، ركاب همايونه[٥٧١] همعنان اوله، **بيت:**

گهى بتخت[٥٧٢] ظفر بر بفرّخى بنشين گهى بباغ طرب دَر بخرّمى بخرام[٥٧٣]

(١١) شوق نامه[٥٧٤]

حديقهٔ اشجار دولت، و روضهٔ ازهار مدحت، بسقاء بقاء[٥٧٥] منبع فضيلت، و مجمع منقبت[٥٧٦]، صحيفهٔ مروت، ديباجهٔ فتوّت، فاتحهٔ اوراد فكر[٥٧٧]، زيور ابكار ذكر، **بيت:**

مدح ترا گر كنند ور نكنند اهل فضل حاجت مشاطه نيست روى دلارام را[٥٧٨]

---

[٥٦٣] في الأصل و ش: ماند، وفي ي: مانده و.

[٥٦٤] زاد في ب و ط و ي: "و".

[٥٦٥] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي. انظر **ديوانه**، ص ٢١٨ برواية (...همين عين يادگارست...).

[٥٦٦] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٥٦٧] في ب و ط و ي: حق عز سلطانه باركاهندن.

[٥٦٨] في ي: كامن.

[٥٦٩] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٥٧٠] في النسخ الأخرى: دولت تابان".

[٥٧١] في ي: ركاب همايونله.

[٥٧٢] زاد في ي: "و".

[٥٧٣] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٧٦ برواية (...طرب بر بخرمى بخرام).

[٥٧٤] في ب و ش و ط: نامهٔ شوق.

[٥٧٥] "بقاء منبع" ليس في ي.

[٥٧٦] في ط: منصبت.

[٥٧٧] زاد في ي: "و".

باثمار[٥٧٩] اقبال رحمانی و انهار افضال سبحانی، مخضره[٥٨٠] و مزهره باد.

دعایی که[٥٨١] مشیّد قواعد دولت، و مقیّد شوارد حشمت، و ثنایی که[٥٨٢] معدّ مواد[٥٨٣] آرایش، و مستوجب اسباب آسایش اوله، ساحه[٥٨٤] خذمته عرض ایدب اعلام اولنر که، نیران لواعج فراق، و نایرهٔ تحنن اشواق، دیدار[٥٨٥] جان افزایه نه اول مثابده در که[٥٨٦] قلم سرتیز تحریریله، و خاطر خیال[٥٨٧] انگیز تقریریله ممکن اوله[٥٨٨]، **بیت**[٥٨٩]:

قلم را آنْ زبان نبود که [١٨١ب] سرّ شوق گوید باز ورای حدّ[٥٩٠] تقریر است شرح آرزومندی[٥٩١]

عَلِمَ[٥٩٢] الْمُهَيْمِن که[٥٩٣] بو بنده یه هر لحظه ده مونس اول جنابك[٥٩٤] دلده ذکری و خاطرده خیالی در، و هر لحده آرزوی وصلته میلی[٥٩٥] مبتلی نك صحته میلی در، یه[٥٩٦] اسیرك خلاصه،

---

[٥٧٨] البيت لسعدي الشيرازي في **كليات سعدي**، گلستان، ص ٣١ برواية (وصف ترا...).

[٥٧٩] في ش: دلارام باثمار، وفي ي: دل آرامرا باسمار.

[٥٨٠] في الأصل: "مخضره" بالحاء المهملة.

[٥٨١] في الأصل و ب و ش و ط: دعای که.

[٥٨٢] في ب: و ثنای که.

[٥٨٣] في ي: موارد.

[٥٨٤] في النسخ الأخرى: ساحت.

[٥٨٥] في ب و ط و ي: "دیدار" بالذال المعجمة.

[٥٨٦] في ب و ط: مثابده در، وفي ي: مثابه ده در که.

[٥٨٧] في ش: تحریریله و خیال، وفي ط: تحریر قله و خاطر خیال، وفي ي: تحریریله بیان و خاطر خیال.

[٥٨٨] قول "قلم سرتیز تحریریله، و خاطر خیال انگیز تقریریله ممکن اوله" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢٠٠ برواية (شرح آن بتحریر قلم سرتیز و تقریر خاطر خیال انگیز ممکن نگردد).

[٥٨٩] ليست كلمة "بيت" في ي.

[٥٩٠] في ي: و ورا ز حد.

[٥٩١] هذا البيت لحافظ الشيرازي، في **ديوانه** (تهران)، ص ٢٥٦ برواية (...سرّ عشق گويد...).

[٥٩٢] زاد في النسخ الأخرى: "اللّٰه".

[٥٩٣] "که" ليس في ي.

[٥٩٤] في ب و ش و ي: هر لحظه مونس اول جنابك، وفي ط: هر لحظه ده مونس اول جانبك.

[٥٩٥] في ش: میلا.

[٥٩٦] في ي: یا.

يه[٥٩٧] تشنه نك زلاله، يه[٥٩٨] عاشق آشفته نك حضور[٥٩٩] معشوقه، يه[٦٠٠] مسافرك وطنه، يه[٦٠١] درويشك ماله، يه گرفتار[٦٠٢] شب كربتك طلوع صبح ايناسه[٦٠٣]، **بيت:**

ديدار ترا چشم همی دارد چشم　　گفتار ترا گوش همی دارد گوش[٦٠٤]

شعر[٦٠٥]:

وَلَوْلاَ رَجَاءُ الوَصْلِ مَا عِشْتُ سَاعَةً　　وَلَوْلاَ مَكَانُ الطَّيْفِ[٦٠٦] لَمْ أَتَهَجَّع[٦٠٧]

حق ﴿سُبْحَانَهُ﴾[٦٠٨] جنابندن[٦٠٩] مسؤولدر مكمَن غيبدن ظفر وصلت كه مرهم دل قريح، و دواى جگر جريح، در ميسر اوله.

بيت:

تا هفت چرخ بر سر اين چار عنصرست[٦١٠]　　حفظت همیشه بر سر اين هفت و[٦١١] چار باد[٦١٢]

---

[٥٩٧] في ي: يا.

[٥٩٨] في ي: يا.

[٥٩٩] "حضور" ليس في ي.

[٦٠٠] في الأصل و ي: يا.

[٦٠١] في ي: يا.

[٦٠٢] في ش: درويشك اله يه كرفتارك

[٦٠٣] في ش: ايناسنه.

[٦٠٤] البيت لمولانا جلال الدين. انظر **كليات ديوان شمس تبريزي**، نشر راد، تهران ١٣٧٥ هـ ش، رباعيات، جـ ٢ ص ١٣٦٠، وروايته: (...دارد چشم آواز ترا...). وهو بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٢، وروايته موافقة للمتن.

[٦٠٥] ليست كلمة "شعر" في ي.

[٦٠٦] في الأصل: مكان اللطيف، وفي ي: امكان الطيف.

[٦٠٧] هذا البيت بدون نسبة في **ألف ليلة وليلة**، جـ ١ ص ٢٣٤ برواية (...رجاء العود...خيال الطيف...). والطَّيْفُ: خيال طائف في المنام. والهُجُوعُ: النوْم ليْلاً. هَجَعَ يَهْجَعُ هُجُوعاً نامَ وقيل نام بالليلِ خاصّة. انظر **لسان العرب**، (هجع)، جـ ٨ ص ٣٦٧.

[٦٠٨] سورة البقرة، ١١٦/٢؛ سورة النساء، ١٧١/٤؛ سورة الأنعام، ١٠٠/٦؛ سورة التوبة، ٣١/٩؛ سورة يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ سورة النحل، ١/١٦، ٥٧؛ سورة الإسراء، ٤٣/١٧؛ سورة مريم، ٣٥/١٩؛ سورة الأنبياء، ٢٦/٢١؛ سورة الروم، ٤٠/٣٠؛ سورة الزمر، ٤/٣٩، ٦٧.

[٦٠٩] في ش: سبحانه جانبندن، وفي ي: سبحانه و تعا جانبندن.

[٦١٠] في ش و ط و ي: عنصر است.

[٦١١] ليس " هفت و" في الأصل وليس "و" في ب و ي.

(۱۲) شوق نامه[۶۱۳]

جناب خدایگان زمان، مفخر روی جهان، عمدهٔ[۶۱۴] افاخر، اسوهٔ[۶۱۵] اکابر، حامی[۶۱۶] برایای ملّت، راعی رعایای امّت، صفوهٔ فتوت و صفا، زبدهٔ مروت و وفا، نَوْر[۶۱۷] حدیقهٔ فتوح، نُورِ حدقهٔ روح، مجمع لطایف، منبع ظرایف[۶۱۸]، **شعر**[۶۱۹]:

خَلِيلُ[۶۲۰] البَرَايَا جَمِيلُ العَطَايَا عَظِيمُ السَّخَايَا[۶۲۱] كَرِيمُ الشَّمَائِلِ[۶۲۲]

دَامَ مُعَظَّمًا، وَعَلَى الأَكَارِمِ بِحُسْنَى[۶۲۳] [۱۸۲أ] المَكَارِمِ مُقَدَّمًا.

ثنای که[۶۲۴] طیب رایحه عنبره معادل و عذوبتده شکره مماثل در[۶۲۵]، جناب بی مثاله عرض ایدب اعلام اولنر که، غصّهٔ مقاسات فراق، و قصّهٔ معانات اشتیاق، بر حده در[۶۲۶] حسابه کلمز، و کتابه صغمز، اگر نسیم صبا که اول جنابك انفاس عیسویّه سیله[۶۲۷] مُعَبّادر، فضاء دله تَنَسُّم[۶۲۸] اتمییدی، نه حیاتده رمق، و نه معیشتده رونق، بُولنَیدی، **بیت:**

---

[۶۱۲] هذا البيت لظهير الفاريابي وكذا في **ديوانه**، ص ٤٣.

[۶۱۳] في ب و ش و ط: نامهٔ شوق.

[۶۱۴] في ب: عهدهٔ.

[۶۱۵] في ش: اسودهٔ.

[۶۱۶] في ب و ط و ي: حاوی.

[۶۱۷] في ب و ش و ط و ي: نُور حدقهٔ روح نَوْر حديقهٔ فتوح.

[۶۱۸] في ب و ط: "طرايف" بالطاء المهملة.

[۶۱۹] ليست كلمة "شعر" في ي.

[۶۲۰] في ب و ش: جليل البرايا حميل العطايا، وفي ي و ط: جليل البرايا جميل العطايا .

[۶۲۱] "السخايا" ليس في ي.

[۶۲۲] لم أجد هذا البيت في المصادر التي بين يدي.

[۶۲۳] في ش و ي: بحسن.

[۶۲۴] في ي: ثنايي كه.

[۶۲۵] قول "ثنای که طیب...مماثل در" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٥١ برواية (خاك آن در طيب رايحه بر با عنبر معادل و آب آن در عذوبت با شكر مماثلست).

[۶۲۶] زاد في ب و ط: "كه"، وزاد في ي: "كم".

[۶۲۷] في ش: عيسوسيله.

[۶۲۸] في ي: تبسّم.

از سر کویت صبا مجمره گردان شده　　و ز دم لطفت[٦٢٩] شمال غالیه دان ساخته[٦٣٠]

امید لطف بی دریغه واثق در که خطاب مستطاب[٦٣١] مُشکین[٦٣٢] نقاب، یعنی ورقهٔ روح افزا[٦٣٣]، مشرفهٔ[٦٣٤] فتوح بخشا، که حقیقتده توتیای دیدهٔ انسان، و شفای دل و جان در، دمادم ایرشه تا نمونهٔ پرسشی[٦٣٥] و رَشحهٔ نوازشی، دل خستیه مرهم، و خاطر آشفته یه همدم اوله، همیشه صیتِ احسان بسیط جهانده نسیمله همعنان اوله.

بیت:

همواره بقای دولتت[٦٣٦] باد　　چون قاعدهٔ سپهر محکم[٦٣٧]

(۱۳) جواب نامه[٦٣٨]

بهجت[٦٣٩] ریاض معدلت، بسقاء بقاء[٦٤٠] مکرمت، منبع محمدت، بجمال لطافت، و کمال نَضارت، قرین باد.

شکری چون سوسن مجلس[٦٤١] آسا، و مهری چون صبح روشن گیتی نما، **بیت:**

رطب اللسان بشکر تو[٦٤٢] [١٨٢ب] مانند سوسنیم　　چون صبح در پرستش[٦٤٣] عشق تو صادقیم[٦٤٤]

---

[٦٢٩] في ب: شده وزدم لطفت، وفي ش: شد وزدم لطفت، وفي شدهٔ وزدم لطفت، وفي ط: شده وزدم لطفت.

[٦٣٠] هذا البيت لسلمان الساوجي ولكن لم أجده في مظانه.

[٦٣١] "مستطاب" ليس في ش.

[٦٣٢] في ي: "مسكين" بالسين المهملة.

[٦٣٣] زاد في النسخ الأخرى: "و".

[٦٣٤] في ي: مشرقهٔ.

[٦٣٥] "تا نمونهٔ پرسشی" ليس في ش.

[٦٣٦] في ط: بقا و دولتت.

[٦٣٧] هذا البيت لظهير الفاريابي في **ديوانه**، ص ٩٩ برواية (همواره بنای دولتت...).

[٦٣٨] في ب: جواب نامهٔ.

[٦٣٩] في ي: بهشت.

[٦٤٠] زاد في ب و ط و ي: "مشرع".

[٦٤١] ليس "مجلس" في الأصل.

عتبهٔ عالیه یه عرض ادب اعلام اولنر که بو هواخواه رزایای[٦٤٥] روزگارله و وقایع ستمکارله مبتلی اولب جرعهٔ بلای زهر آلود دهر النذن مدام نوش ادردی، اما سورت فرقت و حدّت هجرت علاوهٔ مِحَن اُولب طاقتی[٦٤٦] طاق قلدی، **قطعه**[٦٤٧]:

درد و[٦٤٨] بلا و رنج ز گردون نبود بس　　سرباری فراق تو نیز[٦٤٩] در خورم[٦٥٠]

گفتم که در جناب تو عمری بسر بردم[٦٥١]　　تقدیر گفت باش که من فکر[٦٥٢] دیگرم[٦٥٣]

هر لحظه حق عز[٦٥٤] و علا درگاهنه دست نیاز مرتفع و دیدهٔ امید نگراندی که[٦٥٥] بَریدِ[٦٥٦] رحمت و رَاید[٦٥٧] عاطفت ایرشب تجلی جمال زیبا میسر اولَیْدی، اول اثناده ورقه[٦٥٨] مکرمت کَـــ﴿صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ﴾[٦٥٩] روضه مثال ریاحین نوازشله، و ازهار پرسشله[٦٦٠]، آراسته اولب وارد اولدی، ع:

---

[٦٤٢] في ي: بشكر تو رطب اللسان.

[٦٤٣] في ش: چون صبح در پرسش، وفي ي: چون صبح پرسشی.

[٦٤٤] البيت لكمال الدين مسعود الخجندي في **ديوانه**، ص ٢٥٣ برواية (...ن چون گل دو روی، دو روی و منافقيم).

[٦٤٥] في هامش ب: شداید. رزایا: جمع الرَّزِيئةُ، وهي المُصِيبةُ. انظر **لسان العرب**، (رزأ)، جـــ ١ ص ٨٦.

[٦٤٦] في ش: امّا صورت فرقت و حدّت علاوهٔ محن الوب طاقی.

[٦٤٧] في النسخ الأخرى: بيت.

[٦٤٨] "و" ليس في ش.

[٦٤٩] في ب: سرباری فراق تو بود، وفي ي: سربار بر فراق تو هم بود .

[٦٥٠] "درد و بلا و رنج...فراق تو نيز در خوارم" ليس في ب و ط.

[٦٥١] في ب: عمری بسر ببرم، وفي ش و ط: عمری بسر برم.

[٦٥٢] في ب و ش و ط: باش که در فکر، وفي ي: مباش در فکر.

[٦٥٣] هذان البيتان بدون نسبة في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢٧ برواية (...سربازی فراق تو هم بود...بسر برم...که در فکر دیگرم).

[٦٥٤] في ي: جل.

[٦٥٥] في ب و ش و ط: نگران ایدی که.

[٦٥٦] في هامش ب: رسول.

[٦٥٧] في هامش ب: مقدم.

[٦٥٨] في ش و ي: ورق.

[٦٥٩] سورة عبس، ٨٠/١٣-١٤.

روی شرف ز خط معانیش خال یافت[٦٦١]

لطف لفظندن و حسن خطّندن، و سلاست[٦٦٢] ترکیبندن، و لطافت تألیفندن، جانه جلا ایرشب قدومنه سوسن ثنا نثار اولندی، و دُرّ دعا ایثار قلندی[٦٦٣]، **بیت:**

گوهر نتیجه است ز لفظ مهذّبت[٦٦٤] عنبر نمونه است ز خط معنبرت[٦٦٥]

و هزار دستان دل شاخ قوی ده[٦٦٦] خوش آوازله آغاز اتدی که، **بیت:**

چون زلف دلبران خط خوب مسلسلست[٦٦٧] در پای عقل سلسله از مشك ناب [١٨٣أ] کرد[٦٦٨]

امیددر نزهت دل[٦٦٩] و سلوت جان مدام لطفله مدام اوله[٦٧٠]، **بیت:**

چون گل همیشه بادی خندان و[٦٧١] تازه روی خصم[٦٧٢] تو چون بنفشه سر افکنده و دژم[٦٧٣]

---

[٦٦٠] "و ازهار پرسشله" ليس في ي.

[٦٦١] هذا عجز بيت لسلمان الساوجي. انظر **ديوانه**، ص ٤٢٢ برواية (بر روی دل ز فقر سيه روی خال يافت)، وصدر البيت: (در حضرت تو روی سفيد آمد آن كه او).

[٦٦٢] في ي: و سلامت.

[٦٦٣] في ب و ش : و درّ دعا فِدا قلندی، وفي ط: و ورد دعا فدا قلندی، وفي ي: و درر دعا فدا قلندی.

[٦٦٤] في ط: مهذبست.

[٦٦٥] في ط: معنبرست. لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٦٦٦] في ب و ش و ط: و هزاردستانِ دل منابر قوی ده، وفي ي: و هزارداستان دل منابر قوا ده.

[٦٦٧] في ب و ط و ي: مسلسلت.

[٦٦٨] لم أجده في المصادر التي بين يدي.

[٦٦٩] "دل" ليس في ي.

[٦٧٠] زاد في ش و ط: "همیشه احبّا نظر عنایتله ملحوظ و نصاب مرحمتله محظوظ اولا"، و زاد في ي: "همیشه احبّا نظر عنایتیله ملحوظ و و نصاب رحمتیله محظوظ اوله".

[٦٧١] ليس "و" في الأصل و ش.

[٦٧٢] في الأصل: خصمی.

[٦٧٣] هذا البيت لظهير الفاريابي في **ديوانه**، ص ١٠٠ برواية (...خندان و سرخ روی...). انظر **فرهنگنامهٔ شعری** لرحيم عفيفي، انتشارات سروش، تهران ١٣٧٦ هـ ش، جـ ٢ ص ١٣٨٧، و يُنسب البيت إلى ظهير أيضًا والرواية فيه نفس رواية الديوان.

(١٤) شَوْق نَامَه[٦٧٤]

آفتاب سیادت، ماهتاب[٦٧٥] سعادت، بر گزیدهٔ ایام، پسندیدهٔ انام، سالك مسالك سلف، صاحب انصاف شرف، معدن جود و وفا، مهبط سعود و[٦٧٦] صفا[٦٧٧]،

آنکه سر دفتر ارباب هنر گویندش و آنکه سر حلقهٔ اصحاب کرم خوانندش[٦٧٨]

صَعدَ بالعُلَی، فِي الآخِرَةِ وَالأُولَی.

سوزش[٦٧٩] چون شوق دلسوز جان گداز[٦٨٠]، و شورش[٦٨١] چون نیاز درد آلود عشق باز، بثنای نا محدود، و دعای نا معدود، درگاه بی مثاله روانه اولر[٦٨٢]، **بیت:**

دل رفت و دیده خون شد و تن خسته دل بیرون[٦٨٣] شد في العشق معجبات يأتين[٦٨٤] بالتوالي[٦٨٥]

بعده انها اولنر که[٦٨٦]، بو هوادار جانبندن صورلرسه نکبات[٦٨٧] نایرهٔ فرقت، و هجوم[٦٨٨] هیجان هجرت، و وحشت کربت، و ضربت غربت[٦٨٩]، اوجندن روز و[٦٩٠] شَب لرزان، و دیدهٔ

---

[٦٧٤] في ب و ش و ط: نامهٔ شوق.

[٦٧٥] في ي: مهتاب.

[٦٧٦] ليس "و" في ي.

[٦٧٧] زاد في النسخ الأخرى: "بيت".

[٦٧٨] في الأصل: خونندش، وفي ي: اسرار كرم خونندش.

[٦٧٩] في ب و ط و ي: سوزشی.

[٦٨٠] في الأصل و ط: "كدار" بالراء المهملة.

[٦٨١] في ب و ط: و شورشی.

[٦٨٢] في ب: اولپ، وفي ط: اولب، وفي ي: اولدی.

[٦٨٣] في ب و ي: شد تن خسته دل برون، وفي ش و ط: شد تن خست دل برون.

[٦٨٤] في ي: تأتين.

[٦٨٥] هذان البيتان لحافظ. انظر **ديوانه** (إسطنبول)، ص ٢٢٩ برواية (...شد تن خست و جان زبون شد).

[٦٨٦] في ب: انها اولر که، وفي ش: اولنر کم.

[٦٨٧] في ب و ش و ط: صورلسه نکایت.

[٦٨٨] في ي: و هجون.

[٦٨٩] قول "وحشت كربت، و ضربت غربت" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ٢١ برواية (وحشت غربت، و ضربت كربت).

[٦٩٠] "و" ليس في ش.

بلا دیده هر دم گریان، اولب[٦٩١] گهی لجهٔ فراق اچنده مغترق، و گاهی نار حیرت اورتسنده محترق، **بیت:**

محب را روز محشر روز هجرست[٦٩٢] که هر عضوش بر دردی گواهست[٦٩٣]

خصُوصَا روزگارله زاویهٔ نسیانده ترك ادب پرسش [١٨٣ب] خاطرله تشریح، و خواهش دلـــله ترویح، قلنمدغندن ایرشن الم نه اول حده در که ذروهٔ بیاننه وهم[٦٩٤] ایره، و اثر پای وصفنی طلیعهٔ فکر گُورَه، **بیت:**

ای نامه تر بیار[٦٩٥] باری سلام خشك که[٦٩٦] یار رشحهٔ قلم از من دریغ داشت[٦٩٧]

اگر دل آشفته یه خرد خرده بیندن نغمهٔ "البَلاَءُ وَالوَلاَءُ تَوْأَمَانِ"[٦٩٨] اولمییدی، و الحان "لِكُلِّ لُجٍّ سَاحِلٍ"[٦٩٩] ایرشمییدی، نه کنار بقاده شفق کورنیدی، و نه بو شیداده رمق قَلیدی.

امیددر من بعد رشحهٔ قلم، و فیحهٔ کرم[٧٠٠]، دریغ اولنمیه که هیکل محبّه[٧٠١] هیکل آفات، و دل غمگینه[٧٠٢] حرز ملمّات[٧٠٣]، اولپ چشم[٧٠٤] گریانه نور، و دل نالانه سرور اوله، **بیت:**

---

[٦٩١] "اولب" لیس في ي.

[٦٩٢] في الأصل: هجرت.

[٦٩٣] البیت لکمال الدین مسعود الخجندي في **دیوانه**، ص ٧٠ برواية (...هر عضویش...).

[٦٩٤] في ب و ط: حَدْده در که ذِرْوهٔ بیاننه بَنَانِ وَهم، وفي ش: حد دّهکه ذروهٔ بیانه بیان وهم، وفي ي: حدّه در که ذروهٔ بیاننه بنان وهم.

[٦٩٥] زاد في ب و ش و ط: "تو".

[٦٩٦] "که" لیس في ي.

[٦٩٧] البیت لکمال الدین مسعود الخجندي في **دیوانه**، ص ٦٦ برواية (ای نامه بر بیار تو... گر یار...).

[٦٩٨] هذا القول کذا في **غرائب القرآن**، جـــ ١ ص ٢٩١ ولکن في **تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي** للمبارکفوري، دار الکتب العلمیة، بیروت ٢٠٠١/١٤٢٢، جـــ ٧ ص ١٤ برواية (فَإِنَّ الْبَلاَءَ وَالْوَلاَءَ مُتَلاَزِمَانِ فِي الْخَلاَ وَالْمَلاَ).

[٦٩٩] هذا القول جزءٌ من بیت المتنبي. وتمام البیت: (عَلاَّمَةُ العُلَمَاءِ واللُّجُّ الَّذِي لاَ يَنْتَهِي وَلِكُلِّ لُجٍّ سَاحِلُ). انظر **دیوان أبي الطیب المتنبي**، جـــ ١ ص ٣٩١.

[٧٠٠] في النسخ الأخرى: و فضلهٔ کرم.

[٧٠١] في ي: محبّت.

[٧٠٢] في ي: غمکین.

ببوی مژدهٔ وصل تو تا[٧٠٥] سحر من دوش[٧٠٦] براه باد نهادم چراغ روشن چشم[٧٠٧]

همیشه بخت بلند یار، و چشم دولت بیدار[٧٠٨] اوله، **بیت:**

جاه تو همچو نعمت فردوس بی زوال عمر تو همچو مدّت افلاك بی شمار[٧٠٩]

(١٥) شوق نامه[٧١٠]

آسمان دولت، بدعایم بقای[٧١١] کیوان رفعت، خاتم[٧١٢] سیرت، و بانوار آفتاب صورت، کان مکرمت، ینبوع محمدت، عالی معالی شوکت، والی موالی[٧١٣] حشمت[٧١٤]، راعی رعایای ملت، بر قطب صلاح دوّار[٧١٥]، و بر برج فلاح سیّار، باد.

خذمتی که نفحهٔ صدق [١٨٤أ] مجمر هوای مبخّر، و فوحهٔ خلوصِ صحن دماغی معطِّر قله[٧١٦]، و تحیتی که روضهٔ بهشت کِیبِ دلگشا[٧١٧]، سبزهٔ عذار کِیبِ زیبا اوله[٧١٨]، ساحهٔ خذمته عرض اولنب قناع خجلت "لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ"[٧١٩] ایله، و حجاب حیرت **شعر**[٧٢٠]:

---

[٧٠٣] في هامش ب: نازلات. المُلِمّة: النازلة الشديدة من شدائد الدهر ونوازِل الدنيا، وجمعها مُلِمَّات. انظر **لسان العرب**، (لمم)، جـ ١٢ ص ٥٥٠.

[٧٠٤] في ش: "حشم" بالحاء المهملة.

[٧٠٥] في ش: ببوی مژدهٔ وصل تو با، وفي ي: ببوی مژدهٔ تو با.

[٧٠٦] في ي: دوشی.

[٧٠٧] هذا البيت لحافظ الشيرازي في **ديوانه** (تهران)، ص ١٧٥ برواية (...تا سحر شب دوش...).

[٧٠٨] في ب و ط: "بیذار" بالذال المعجمة.

[٧٠٩] البيت لظهير الفاريابي في **ديوانه**، ص ١٤ برواية (ملك تو...).

[٧١٠] في ب و ش و ط: نامهٔ شوق.

[٧١١] "بقای" ليس في ي.

[٧١٢] في ب و ش و ي: "حاتم" بالحاء المهملة.

[٧١٣] في ب: مولی.

[٧١٤] زاد في سائر النسخ: "مصلح مصالح امّت".

[٧١٥] في ط: دولت.

[٧١٦] في ب : نفحهٔ صدقی مجمر هوای مبخر و نوحهٔ خلوصی دماغ جان معطّر قله، وفي ش: نفحهٔ صدقی مجمر هوای مبحر و فرحهٔ قلوب صحن دماغی معطّر قله، وفي ط: نفحهٔ صدقی مجمرهٔ هواء مبخر و فوحهٔ خلوص صحن دماغ. وقول "خذمتی

إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ[٧٢١] أَمْرًا فَدَعْهُ وَجَاوِزْهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ[٧٢٢]

ايله مدحت، و ثنا و محمدت[٧٢٣]، و دعا كستريلر[٧٢٤]، بعده بو تشنهٔ نار اشتياق، و خستهٔ تير فراق، جانبندن صورلسه[٧٢٥] طلعت زيبادن جدا[٧٢٦] دشلى، نه دلده ميل مسرّت، و نه خاطرده التفات لذت وار[٧٢٧]، **بيت:**

كه نفخهٔ صدق مجمر هواى مبخّر، و فوحهٔ خلوصِ صحن دماغى معطِّر قله" متعلق بقول (سلامى كه تضوّع آن مجمر هوارا معطّر گرداند ومطالعهٔ آن صحن دماغ را مبخّر كند) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٦.

[٧١٧] زاد في النسخ الأخرى: "و".

[٧١٨] قول "تحيتى كه روضهٔ بهشت كيب دلگشا ، سبزهٔ عذار كيب زيبا اوله" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٨٩ برواية (در گلستانى چون روضهٔ بهشت دلگشا و جويبارى چون سبزهٔ عذار شاهدان زيبا).

[٧١٩] "لا أحصي ثناء عليك" الحديث في **سنن الترمذي**، (كتاب الدعوات ٤٥)، جـ ٥ ص ٥٢٤؛ **سنن ابن ماجة**، (كتاب الدعاء ٣٤)، جـ ٢ ص ١٢٦٣؛ **سنن النسائي**، (كتاب قيام الليل وتطوع النهار ٢٠)، جـ ٣ ص ٢٤٨-٢٤٩.

[٧٢٠] في الأصل: بيت. و ليست كلمة "شعر" في ي.

[٧٢١] في ش: إذا لم يستطع.

[٧٢٢] هذا البيت لعمرو بن معدي كرب في **المؤتلف والمختلف**، ص ٢٣٤؛ **المستطرف**، جـ١ص ٧٢؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٢ ص ٢٣٦؛ **القول الجيد**، ص ٣٣١ بنفس الرواية ولكن في **الأغاني**، جـ ١٥ ص ٢٠٧؛ **معجم الشعراء**، ص ٢٠؛ **كتاب الصناعتين**، ص ٤٣١؛ **جمهرة الأمثال**، جـ ١ ص ١١٧؛ **التمثيل والمحاضرة**، ص ٦٥؛ **الإعجاز والإيجاز**، ص ١٥٧؛ **البداية والنهاية**، جـ ٧ ص ١٦٧؛ **الأشباه والنظائر**، جـ ٥ ص ١٤٩ برواية (...شيئًا فدعه...) وبدون نسبة في **الخصائص**، جـ ١ ص ٣٦٠؛ **يتيمة الدهر**، جـ ٢ ص ٨٦؛ **محاضرات الأدباء**، جـ ٤ ص ٧١٥؛ **مفتاح العلوم**، ص ٢٨٤؛ **الكشكول**، جـ ٢ ص ٣٤٧ برواية (...شيئًا فدعه...).

عَمْرو بن مَعْدِي كَرِب: هو ابن ربيعة بن عبد الله الزبيدي: فارس اليمن. وفد على المدينة سنة ٩ هـ، في عشرة من بني زبيد، فأسلم وأسلموا، وعادوا. ولما توفي النبي صلى الله عليه وسلم ارتد عمرو في اليمن. ثم رجع إلى الاسلام، فبعثه أبو بكر إلى الشام، فشهد اليرموك، وذهبت فيها إحدى عينيه. وبعثه عمر إلى العراق، فشهد القادسية. له شعر جيد. توفي على مقربة من الري عام ٦٤٢/٢١. انظر ترجمته في **الطبقات الكبرى**، جـ ٥ ص ٥٢٥-٥٢٦؛ **كتاب الشعر والشعراء**، ص ٢١٩-٢٢٢؛ **فتوح البلدان**، ص ١٢٦و ٢٥٧-٢٥٩؛ **المؤتَلِف والمختَلِف**، ص ٢٣٤؛ **معجم الشعراء**، ص ١٩-٢٠؛ **لُباب الآداب**، ص ١٨٠-١٨٢؛ **الإصابة**، جـ ٣ ص ١٨-٢١؛ **معاهد التنصيص**، جـ ٢ ص ٢٤٠-٢٥١؛ **خزانة الأدب**، جـ ٢ ص ٤٤٤-٤٤٦. وقابل **الأعلام**، جـ ٥ ص ٢٦٠-٢٦١.

[٧٢٣] قول "قناع خجلت... و ثنا و محمدت" في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١١١-١١٢ برواية (در قناع خجالت "لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ" و در حجاب حيرت إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ أَمْرًا فَدَعْهُ وَجَاوِزْهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ ثنا و مدحت).

[٧٢٤] في ب و ش و ط: ايله ثنا و مدحت و دعا و محمدت كوسترنلُور، وفي ي: ايله ثناى مدحت و دعاء محمدت كوستيرنلر.

[٧٢٥] في ب: و خستهٔ تيغ فراق جانبدن صورلسه، وفي ش و ط: و خستهٔ تيغ فراق جانبندن صورلسه، وفي ي: و خستهٔ تيغ فراق جانبندن صورلرسه.

[٧٢٦] في الأصل و ب و ط: "جذا" بالذال المعجمة.

جانا چه گويم[٧٢٨] شرح فراقت چشمی و صد نم[٧٢٩] جانی و صد آه[٧٣٠]

جانده راحت و قرارندن اوله که طينت جبلّتْ که کارگاه فطرتده او[٧٣١] جنابك هوای حبّيله سرشته اولپ طيب انفاسيله[٧٣٢] تعبيه بولمشکن، زمانا بادهٔ فرقته دشه طاقتی[٧٣٣] نته طاق دشميه، و مجال نجه محال اولميه[٧٣٤]. بسط حال مورث ملال اولمسُونْ ديو بر سبيل نمودار بو بيته اکتفا اولندی،

بيت:

ز درد هجر تو هر شب فغان و[٧٣٥] نالهٔ من چو[٧٣٦] پای همت تو بر فراز گردونست[٧٣٧]

بيت[٧٣٨]:

صد هزاران نامه دارد روی دوست[٧٣٩] در طی هر نامه ما را نامهاست[٧٤٠]

بيت[٧٤١]:

---

[٧٢٧] قول "نه دلده ميل مسرّت، و نه خاطرده التفات لذت وار" متعلق بقول (نه دل را بدواعی لذّات ميلی و نه ضمير را بنتايج مسرّات التفاتی) في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٨.

[٧٢٨] زاد في ب و ط: "ز"، وزاد في ي: "كه".

[٧٢٩] في ي: نمی.

[٧٣٠] هذا البيت لحافظ الشيرازي وكذا في **ديوانه** (تهران)، ص ٢٣٠.

[٧٣١] في ي: اول.

[٧٣٢] في ش: انفاسله.

[٧٣٣] في ب و ش و ي: باديهٔ فرقته دوشه طاقت، وفي ط: باديهٔ فرقته دُوشَر طاقت.

[٧٣٤] في قول "طاقتی نته طاق دشميه، و مجال نجه محال اولميه" إشارة إلى المصراع الأول لبيت شيخي الكرميانی هذا: (محال اولدی مجالم طاقتم طاق گوزمه ذره کلمز ملك آفاق). انظر **خسرو و شيرين**، ص ٤١.

[٧٣٥] ليس "و" في الأصل و ب و ش و ط.

[٧٣٦] في ش: "حو" بالحاء المهملة.

[٧٣٧] هذا البيت ينسب إلى كمال الخجندي في **روضة الكتاب وحديقة الألباب**، ص ١٢٧.

[٧٣٨] ليست كلمة "بيت" في ب و ط.

[٧٣٩] في ب و ط: دارد حال شوق.

[٧٤٠] هذا البيت ليس في ش و ي. وهو لقاسم أنوار. انظر **كليات قاسم أنوار**، غزليات، ص ٣٩ برواية (...دارد شاه عشق در طی...).

[٧٤١] ليست كلمة "بيت" في ب و ش.

چون نواء سخن اینجا[٧٤٢] بفروداشت رسید هر چه خواهی تو که آنِ تو بود آنِ تو باد[٧٤٣] [١٨٤ب]

هَذِهِ رِسَالَةٌ شَوْقِيَّةٌ، وَمَقَالَةٌ ذَوْقِيَّةٌ، أَبْهَى مِنَ الدُّرَرِ، وَأَجْلَى مِنَ الغُرَرِ[٧٤٤]، وَأَحْلَى مِنَ السُّكَّرِ[٧٤٥]، نَظْمُهَا دُرٌّ مَكْنُونٌ، وَنَثْرُهَا سِحْرٌ[٧٤٦] مَفْتُونٌ، فِي حُسْنِهَا ﴿فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾[٧٤٧]، وَلِمِثْلِهِ[٧٤٨] ﴿فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾[٧٤٩]، مَا أَلَّفْتُهَا إِلاَّ لِذَكِيٍّ جُبِلَ[٧٥٠] طَبْعُهُ عَلَى دَرْكِ اللَّطَائِفِ، وَأُودِعَ فِي نَفْسِهِ رَكَائِزُ الظَّرَائِفِ، وَالمَرْجُوُّ مِنْ نَاظِرٍ بَرٍّ، أَنْ يَذْكُرَنِي بِدُعَاءِ خَيْرٍ، وَأَنَا أَفْقَرُ الأَنَامِ، مُصْطَفَى بن مَوْلاَنَا حُسَام، أَحَلَّهُمَا اللهُ مِنْ فَضْلِهِ دَارَ السَّلاَمِ.

تَمَّ[٧٥١]. [١٨٥أ]

---

[٧٤٢] في ب: انجا، وفي ي: اين.

[٧٤٣] البيت لمجير الدين البيلقاني وكذا في **ديوانه**، مؤسسهٔ تاريخ و فرهنگ إيران، تبريز ١٣٥٨ هـ ش، ص ٣٦٦؛ **فرهنگنامهٔ شعري** لرحيم عفيفي، جـ ٣ ص ١٩٠٨.

مجير الدين البيلقاني: هو أبو المكارم مجير الدين البيلقاني. هذا الشاعر مشتهر بمجير، ملقّب بملك الشعراء. ولد ببيلقان في آذربايجان. وكان بارعا في نظم الغزل والقصيدة. مدح أمير خسرو الدهلوي مجيرَ البيلقاني لمكانته العالية في شعره. ومجير الدين كان يمدح أرسلان بن طغرل السلجوقي وسيف الدين أرسلان. توفي سنة ٥٨٦ هـ. انظر ترجمة البيلقاني في **ريحانة الأدب**، جـ ٥ ص ٢٢٢؛ **فرهنگ جامع فارسي**، جـ ٦ ص ٣٨٦٠؛ **مشاهير جهان**، ص ٣١٧؛ **فرهنگ فارسي (متوسط)**، جـ ٦ ص ١٩٠٧.

[٧٤٤] "و أجلى من الغرر" ليس في ي.

[٧٤٥] في ي: "من الشكر" بالشين المعجمة.

[٧٤٦] في ي: سر.

[٧٤٧] سورة المطففين، ٢٦/٨٣.

[٧٤٨] في ب و ش و و ط و ي: و لمثلها.

[٧٤٩] سورة الصافات، ٦١/٣٧.

[٧٥٠] في ب و ش و ط: إلا لذكيّ ظريف حُبِل، وفي ي: إلا لدكرى حبل. وفي الأصل وسائر النسخ: "حبل" بالحاء المهملة.

[٧٥١] في ب: أفاض الله علينا مغفرته الواسعة و أدخلنا في عيشة راضية آمين يا رب العالمين. تم، وفي ش: بوّءهما في دار السلام. تمت. بجان پاك تو كر سالها كم و تقرير ز صد حديث سآرم يكى بيان نكنم اگر خدمت نمى آيد بدستم دعا گويم شما هر جا كه هستم. كتبه الفقير حامدي، وفي ط: أفاض الله علينا مغفرته الواسعة و أدخلنا في عيشة راضية آمين يا رب العالمين، وفي ي: أفاض الله علينا مغفرته الواسعة و أدخلنا في عيشة راضية. تاريخ الكتابة ٩١٠.

الفهارس

١ فهرس الآيات	٢٢٩
٢ فهرس الأحاديث	٢٤٠
٣ فهرس الأمثال وأقوال الناس	٢٤٢
٤ فهرس الأشعار	٢٤٦
٥ فهرس الأعلام	٢٧٣
٦ فهرس أسماء الأقوام والأماكن والبلدان وغيرها	٢٧٧
٧ فهرس أسماء الكتب التي وردت في المتن	٢٨٠
٨ فهرس الموضوعات	٢٨١

١ فهرس الآيات

الآية	السورة	الصفحة
	ء	
اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ	الفرقان، ٤٣/٢٥؛ الجاثية، ٢٣/٤٥	١٨٧
أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى	طه، ١٠/٢٠	٩٢
إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا	النمل، ٣٤/٢٧	٧٧
إِذَا دَعَاهُ	النمل، ٦٢/٢٧	١٥
إِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ	المؤمنين، ١٠١/٢٣؛ الحاقة، ١٣/٦٩	١٠٧
اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا	مريم، ٤/١٩	١١٥
أَشْرَقَتِ الأَرْضُ	الزمر، ٦٩/٣٩	١٠٦
أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى	يوسف، ٨٦/١٢	٨٧
أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ	إبراهيم، ٢٤/١٤	٩٢
أَطْرَافَ النَّهَارِ	طه، ١٣٠/٢٠	٩٤
أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ	يونس، ٤٢/١٠؛ الزخرف، ٤٠/٤٣	١٧٤
اللهُ يَعْلَمُ	البقرة، ٢١٦/٢، ٢٢٠، ٢٣٢؛ آل عمران، ٦٦/٣؛ المائدة، ٩٩/٥؛ الأنفال، ٦٠/٨؛ التوبة، ٤٢/٩؛ الرعد، ٨/١٣؛ النحل، ١٩/١٦؛ النور، ١٩/٢٤، ٢٩؛ العنكبوت، ٤٥/٢٩؛ الأحزاب، ٥١/٣٣؛ محمد، ١٩/٤٧، ٢٦، ٣٠، الحجرات، ١٦/٤٩؛ المنافقين، ١/٦٣	٤٣، ٥٣، ١٣١

إِلَى يَوْمِ القِيَامَةِ	آل عمران، ٣/٥٥؛ النساء، ٤/٨٧؛ المائدة، ٥/١٤، ٦٤؛ الأنعام، ٦/١٢؛ الأعراف، ٧/١٦٧؛ الإسراء، ١٧/٦٢؛ القصص، ٢٨/٧١- ٧٢؛ الجاثية، ٤٥/٢٦؛ الأحقاف، ٤٦/٥	١٤٠
إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ	فاطر، ٣٥/١٠	٦١، ١٧٨
آمِينَ	الحجر، ١٥/٤٦	١٩
إِنْ شَاءَ اللهُ	البقرة، ٢/٧٠؛ يوسف، ١٢/٩٩؛ الكهف، ١٨/٦٩؛ القصص، ٢٨/٢٧؛ الصافات، ٣٧/١٠٢؛ الفتح، ٤٨/٢٧	١١٣، ١٣٤
إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا	الانشراح، ٩٤/٦	٦٩
إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً	ص، ٣٨/٢٦	١٤٤
إِنَّا فَتَحْنَا	الفتح، ٤٨/١	١٤٢
إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا	الفتح، ٤٨/١	١٤٤
آنَاءَ اللَّيْلِ	آل عمران، ٣/١١٣؛ طه، ٢٠/١٣٠؛ الزمر، ٣٩/٩	٩٤
إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ	الطور، ٥٢/٢٨	٥٩
إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِيمُ	يوسف، ١٢/٩٨؛ القصص، ٢٨/١٦؛ الزمر، ٣٩/٥٣	٢٠٩
أَوْ أَدْنَى	النجم، ٥٣/٩	٢٠٣
أُولِي الأَبْصَارِ	آل عمران، ٣/١٣؛ النور، ٢٤/٤٤؛ الحشر، ٥٩/٢	٥٠، ٩٥

ب

بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ	الأعراف، ٧/٢٠٥؛ الرعد، ١٣/١٥؛ النور، ٢٤/٣٦	١٢٨

بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى	يوسف، ٨٦/١٢	٧٠
بُعْد المَشْرِقَيْنِ	الزخرف، ٣٨/٤٣	١٧٢
بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْع	إبراهيم، ٣٧/١٤	١١

ت

تَبَارَكَ اللهُ	الأعراف، ٥٤/٧؛ المؤمنين، ١٤/٢٣؛ غافر، ٦٤/٤٠	٢٧، ١٨٢
تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ	البقرة، ٢٥/٢، ٢٦٦؛ آل عمران، ١٥/٣، ١٣٦، ١٩٥، ١٩٨؛ النساء ١٣/٤، ٥٧، ١٢٢؛ المائدة، ٥/ ١٢، ٨٥، ١١٩؛ التوبة، ٧٢/٩، ٨٩؛ الرعد، ٣٥/١٣؛ إبراهيم، ٢٣/١٤؛ النحل، ٣١/١٦؛ طه، ٧٦/٢٠؛ الحج، ١٤/٢٢، ٢٣؛ الفرقان، ١٠/٢٥؛ العنكبوت، ٥٨/٢٩؛ الزمر، ٢٠/٣٩؛ سورة محمد، ١٢/٤٧؛ الفتح، ٥/٤٨، ١٧؛ الحديد، ١٢/٥٧؛ المجادلة، ٢٢/٥٨؛ الصف، ١٢/٦١؛ التغابن، ٩/٦٤؛ الطلاق، ١١/٦٥؛ التحريم، ٨/٦٦؛ البروج، ١١/٨٥؛ البينة، ٨/٩٨	١٦٣
تَقْدِير الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ	الأنعام، ٩٦/٦؛ يس، ٣٨/٣٦؛ فصلت، ١٢/٤١	٨٠

ث

ثُمَّ تَابَ	الأنعام، ٥٤/٦	٢٠٩

ح

حَسْبِي	التوبة، ١٢٩/٩؛ الزمر، ٣٨/٣٩	٤٣
حَسْبِيَ اللهُ	التوبة، ١٢٩/٩؛ الزمر، ٣٨/٣٩	١٨١
الْحَقِّ الْمُبِينِ	النمل، ٧٩/٢٧	١٠٥، ١٠٦
الحَمْدُ لِلهِ	الفاتحة، ٢/١؛ الأنعام، ١/٦، ٤٥؛ الأعراف، ٤٣/٧؛ يونس، ١٠/١٠؛ إبراهيم، ٣٩/١٤؛ النحل، ٧٥/١٦؛ الإسراء، ١١١/١٧؛ الكهف، ١/١٨؛ المؤمنين، ٢٨/٢٣؛ النمل، ١٥/٢٧، ٥٩، ٩٣؛ العنكبوت، ٦٣/٢٩؛ لقمان، ٢٥/٣١؛ سبأ، ١/٣٤؛ فاطر، ١/٣٥، ٣٤؛ الصافات، ١٨٢/٣٧؛ الزمر، ٢٩/٣٩، ٧٤، ٧٥؛ غافر، ٦٥/٤٠	٣٩
الْحَمْدُ لِلهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ	فاطر، ٣٤/٣٥	١٤٨

د

دَنَا فَتَدَلَّى	النجم، ٨/٥٣	١٧

ذ

ذَلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ	المائدة، ٥٤/٥؛ الحديد، ٢١/٥٧؛ الجمعة، ٤/٦٢	٦٣

ر

رَبِّ الْعِزَّةِ	الصافات، ١٨٠/٣٧	١١١
رَبِّ زِدْنِي	طه، ١١٤/٢٠	٢٠٦

رَبِّهِ الأَعْلَى	الليل، ٢٠/٩٢	٣٧، ١٦٧
رِضْوَانَ اللهِ	آل عمران، ١٦٢/٣، ١٧٤؛ الحديد، ٢٧/٥٧	١٨١
رَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ	الواقعة، ٨٩/٥٦	٦١
رَيْب المَنُونِ	الطور، ٣٠/٥٢	١٠٢

س

سُبْحَانَهُ	البقرة، ١١٦/٢؛ النساء، ١٧١/٤؛ الأنعام، ١٠٠/٦؛ التوبة، ٣١/٩؛ يونس، ١٨/١٠، ٦٨؛ النحل، ١/١٦، ٥٧؛ الإسراء، ٤٣/١٧؛ مريم، ٣٥/١٩؛ الأنبياء، ٢٦/٢١؛ الروم، ٤٠/٣٠؛ الزمر، ٤/٣٩، ٦٧	١٦، ٦٩، ٧٨، ١٣٣، ١٧٤، ١٧٦، ١٧٩، ١٩٢، ١٩٥، ١٩٦، ٢١٥، ٢١٧
سُبُلِ السَّلاَمِ	المائدة، ١٦/٥	١٠٤
سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى	النجم، ١٤/٥٣	١٧
السَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ	الرحمن، ٧/٥٥	١
السَّمَاوَاتِ الْعُلَى	طه، ٤/٢٠	٣٧

ش

شَغَفَهَا حُبًّا	يوسف، ٣٠/١٢	١٥٣

ص

صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ	عبس، ١٣/٨٠-١٤	٢٢٠
الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ	الفاتحة، ٦/١؛ الصافات، ١١٨/٣٧	١٤

صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا	الفتح، ٢/٤٨	١١١
ط		
طَلْحٍ مَنْضُودٍ وَظِلٍّ مَمْدُودٍ وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ	الواقعة، ٢٩/٥٦-٣١	٦١
ع		
عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ	البقرة، ٢١٦/٢	١٥١
العَشِيِّ وَالإِبْكَارِ	آل عمران، ٤١/٣؛ غافر، ٥٥/٤٠	٩٤
عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى	طه، ١٢١/٢٠	١٧٨، ٢٠٩
عَفُوٌّ غَفُورٌ	الحج، ٦٠/٢٢؛ المجادلة، ٢/٥٨	١٧١
عَلَّمَكَ مَا لَمْ	النساء، ١١٣/٤	١٧
عَلَى النَّارِ هُدًى	طه، ١٠/٢٠	٨
عِنْدَ اللهِ أَتْقَاكُمْ	الحجرات، ١٣/٤٩	١٧٧
غ		
الغُدُوِّ وَالآصَالِ	الأعراف، ٢٠٥/٧؛ الرعد، ١٥/١٣؛ النور، ٣٦/٢٤	٤١، ١١٠
ف		
فَـادْخُلُوهَا	الزمر، ٧٣/٣٩	١٩
فَارْتَدَّ بَصِيرًا	يوسف، ٩٦/١٢	٨٢، ١٢٣
فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ	هود، ١١٢/١١	١٧٤
فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ	الحجر، ٩٤/١٥	١٧٤
فَاعْتَبِرُوا	الحشر، ٢/٥٩	٩٩
فَالِقِ الإِصْبَاحِ	الأنعام، ٩٦/٦	٢٤
فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا	الانشراح، ٥/٩٤	٨٨
فَتْحًا مُبِينًا	الفتح، ١/٤٨	١١١، ١٦٨
الفَسَادَ فِي الأَرْضِ	القصص، ٧٧/٢٨	١٠٦

فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا	المائدة، ٣٢/٥	٢١٠
فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ	يوسف، ٩٦/١٢	٨٢
فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ	المطففين، ٢٦/٨٣	٢٢٧
فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ	الصافات، ٦١/٣٧	٢٢٧
فِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ	المطففين، ٢٦/٨٣	٣٠
فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ	القمر، ٥٥/٥٤	١٧٩

ق

قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى	النجم، ٩/٥٣	١٧

ك

الكَبِير الْمُتَعَالِ	الرعد، ٩/١٣	١١٠
كَفَى بِهِ شَهِيدًا	الأحقاف، ٨/٤٦	٥٣، ١٠٠، ١٣١
كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ	الرحمن، ٢٦/٥٥	١٦٧
كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا	الطور، ١٩/٥٢؛ الحاقة، ٢٤/٦٩؛ المرسلات، ٤٣/٧٧	١٥٧
كُنْ	البقرة، ١١٧/٢؛ آل عمران، ٤٧/٣، ٥٩؛ الأنعام، ٧٣/٦؛ النحل، ٤٠/١٦؛ مريم، ٣٥/١٩؛ يس، ٨٢/٣٦؛ غافر، ٦٨/٤٠	١٩٢

ل

لاَ انْفِصَامَ	البقرة، ٢٥٦/٢	٣٩
لاَ انْفِصَامَ لَهَا	البقرة، ٢٥٦/٢	١٤
لاَ تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ	فاطر، ٨/٣٥	١٧٤
لاَ تَيْئَسُوا مِنْ رَوْحِ اللهِ	يوسف، ٨٧/١٢	١٥٠
لاَ يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلاَ مِنْ خَلْفِهِ	فصلت، ٤٢/٤١	٩٨
لاَ يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ	المائدة، ٦٤/٥؛ القصص،	٢١٢

	٧٧/٢٨	
لاَ يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلاَ يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ	فاطر، ٣٥/٣٥	٦١
لَعَلَّ اللهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا	الطلاق، ١/٦٥	٧٥، ٨٨
لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ	الصافات، ٦١/٣٧	٣٠
م		
مَا تَشْتَهِيهِ الأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الأَعْيُنُ	الزخرف، ٧١/٤٣	١٣١
مَا عَلَى الرَّسُولِ إلاَّ الْبَلاَغُ	المائدة، ٩٩/٥؛ النور، ٥٤/٢٤؛ العنكبوت، ١٨/٢٩	١٧٤
مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى، أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى	النجم، ١١/٥٣-١٢	٦١، ٨٣، ١٣٦
مَاءهَا وَمَرْعَاهَا	النازعات، ٣١/٧٩	٧٧
مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ	البلد، ١٦/٩٠	٢
مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ	القمر، ٥٥/٥٤	٩٥
مَكَانًا عَلِيًّا	مريم، ٥٧/١٩	٨، ٨٥
المَلأ الأَعْلَى	الصافات، ٨/٣٧؛ ص، ٦٩/٣٨	٦٢، ٩٨
مِنَ الدَّمْعِ	التوبة، ٩٢/٩؛ المائدة، ٨٣/٥	٨٢
مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ	الرعد، ١١/١٣؛ الأحقاف، ٢١/٤٦؛ الجن، ٢٧/٧٢	٣٧، ١٦٧
مِنْ حَيْثُ لاَ يَحْتَسِبُ	الطلاق، ٣/٦٥	١٥١
مَنْ قَتَلَ نَفْسًا	المائدة، ٣٢/٥	٢١٠
مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ	النمل، ٦/٢٧	١١، ٧٠
ن		
نَبَاتًا حَسَنًا	آل عمران، ٣٧/٣	٩٢
نَصْرٌ مِنَ اللهِ	الصف، ١٣/٦١	١٤٢
نَصْرًا عَزِيزًا	الفتح، ٣/٤٨	١١١، ١٦٨
نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي	الحجر، ٢٩/١٥؛ ص، ٧٢/٣٨	١٩٢

نُقِرَ فِي النَّاقُورِ	المدثر، ٨/٧٤	١٠٧

هـ

هُنَّ لِبَاسٌ	البقرة، ١٨٧/٢	١٩٣
هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ	البقرة، ١٨٧/٢	١٣١
هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ	الملك، ٢/٦٧	١٠٧

و

وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ	يوسف، ٨٤/١٢	١٢٣
وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الآخِرِينَ	الشعراء، ٨٤/٢٦	١٧٢
الوَادِ الأَيْمَنِ	القصص، ٣٠/٢٨	١٧٠
وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ	البقرة، ٢/ ١٤	٩
وَالسَّلاَمُ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى	طه، ٤٧/٢٠	٧٩
وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ	آل عمران، ١٣٤/٣	٧٨، ٢١٠
وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ	آل عمران، ١٣٤/٣	٢٠٩
وَاللهُ أَعْلَمُ	آل عمران، ٣٦/٣، ١٦٧؛ النساء، ٢٥/٤، ٤٥؛ المائدة، ٦١/٥؛ الأنعام، ٥٨/٦؛ يوسف، ٧٧/١٢؛ النحل، ١٠١/١٦؛ الانشقاق، ٢٣/٨٤	١٦٨
وَاللهُ يَعْلَمُ	البقرة، ٢١٦/٢، ٢٢٠، ٢٣٢؛ آل عمران، ٦٦/٣؛ المائدة، ٩٩/٥؛ التوبة، ٤٢/٩؛ النحل، ١٩/١٦؛ النور، ١٩/٢٤، ٢٩؛ العنكبوت، ٤٥/٢٩؛ الأحزاب، ٥١/٣٣؛ محمد، ١٩/٤٧، ٢٦، ٣٠؛ الحجرات، ١٦/٤٩؛ المنافقين، ١/٦٣	١٠٠
وَإِلَى اللهِ تُرْجَعُ الأُمُورُ	البقرة، ٢١٠/٢؛ آل عمران،	١٠٧

	١٠٩/٣؛ الأنفال، ٤٤/٨؛ الحج، ٧٦/٢٢؛ فاطر، ٤/٣٥؛ الحديد، ٥/٥٧	
وَحْيٌ يُوحَى	النجم، ٤/٥٣	١٧٨
وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ وَظِلٍّ مَمْدُودٍ وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ	الواقعة، ٢٩/٥٦-٣١	٢٦
وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا	الكهف، ٦٥/١٨	١٧٠
وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ	الأنعام، ٥٩/٦	٥٢
وَلَقَدْ يَسَّرْنَا القُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ	القمر، ١٧/٥٤، ٢٢، ٣٢، ٤٠	١٧٩
وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلاَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ	لقمان، ٢٧/٣١	٣٦
وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إلاَّ لِيَعْبُدُونِ	الذاريات، ٥٦/٥١	١٦٩
وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى	النجم، ٣/٥٣	١٧٨
وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ قِيلاً	النساء، ١٢٢/٤	٢١٠
وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ	الغاشية، ١٥/٨٨- ١٦	٢٧، ١٣٦
وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلاَلِ وَالإِكْرَامْ	الرحمن، ٢٧/٥٥	٢٠٦
وَيَنْصُرَكَ اللهُ نَصْرًا عَزِيزًا	الفتح، ٤٨/ ٣	١٤٤

ي

يَا أُولِي الأَلْبَابِ	البقرة، ١٧٩/٢، ١٩٧؛ المائدة، ١٠٠/٥؛ الطلاق، ١٠/٦٥	٩٩
يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً	الفجر، ٢٧/٨٩-٢٨	١٩٧
يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ	البلد، ١٥/٩٠	٢
يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ	المائدة، ٥٤/٥	١٦٩، ١٧١
يَحْفَظُونَهُ	الرعد، ١١/١٣	٣٧، ١٦٧
يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ	المائدة، ١/٥	١
يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ	آل عمران، ٤٠/٣؛ الحج،	١

	١٨/٢٢	
يَوْمُ الْبَعْثِ	الروم، ٥٦/٣٠	١٠٧
يَوْمِ التَّنَاد	غافر، ٣٢/٤٠	٧٥
يَوْم يَقُومُ الأَشْهَادُ	غافر، ٥١/٤٠	٨٨
يَوْم ينفخُ	الأنعام، ٧٣/٦؛ طه، ١٠٢/٢٠؛ النمل، ٨٧/٢٧؛ النبأ، ١٨/٧٨	١٠٦

۲ فهرس الأحاديث

ء

أَدَّبَنِي رَبِّي. ۱۷۲

إِذَا تَلَقَّانِي عَبْدِي بِشِبْرٍ، تَلَقَّيْتُهُ بِذِرَاعٍ، وَإِذَا تَلَقَّانِي بِذِرَاعٍ تَلَقَّيْتُهُ بِبَاعٍ، وَإِذَا تَلَقَّانِي بِبَاعٍ جِئْتُهُ بِأَسْرَعَ. ۱۶

ارْحَمُوا تُرْحَمُوا وَاغْفِرُوا يغفر لَكُمْ. ۱۷۳

أصَبْتَ فَالْزَمْ. ۹۶، ۱۴۸

اَللَّهُمَّ أَحْيِنِي مِسْكِينًا، وَأَمِتْنِي مِسْكِينًا، وَاحْشُرْنِي فِي زُمْرَةِ الْمَسَاكِينِ. ۱۷۱

إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي حُبُّ الدُّنْيَا وَزَهْرَتُهَا. ۱۷۲، ۱۷۹

إِنَّ النُّورَ إِذَا دَخَلَ القَلْبَ انْشَرَحَ وَانْفَسَحَ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللهِ وَهَلْ لِذَلِكَ عَلاَمَةٌ؟ فَقَالَ: نَعَمْ التَّجَافِي عَنْ دَارِ الغُرُورِ، وَالإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الخُلُودِ. ۱۷۰

أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ. ۱۷

أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ الْقُلُوبِ. ۹۷

أُوتِيتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ. ۱۷

ت

تَهَادَوْا تَحَابُّوا. ۱۶۹

ح

حضرت رسالت صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "كفره يه جهادچون جهاد اصغر دمشلر، و نفس امّاره يه جهاده جهاد اكبر بُيُرمِشلَر". ۱۶۸

خ

خَضْرَاء الدِّمَنِ. ۱۴

خَمَّرْتُ طِينَةَ آدَمَ بِيَدِي أَرْبَعِينَ صَبَاحًا. ۱۹۲

د

دَبِيب النَّمْلَةِ السَّوْدَاءِ، عَلَى الصَّخْرَةِ الصَّمَّاءِ فِي اللَّيْلَةِ الظَّلْمَاءِ. ۱۵

الدُّنْيَا قَنْطَرَةٌ فَاعْبُرُوهَا وَلاَ تَعْمُرُوهَا. ۱۷۲

ر

الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُم الرَّحْمَنُ. ١٧٣، ١٧٨
رَحِمَ اللهُ امْرَءًا قَالَ ١٩، ١٦٨

ز

زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا. ١٥٣

ش

شَاوِرُوهُنّ وَخَالِفُوهُنَّ. ١٢، ١٩٣
شَيَّبَتْنِي سُورَةُ هُود. ١٧٤

ك

كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ. ١٦٩

ل

لاَ أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ. ١٧، ٢٢٤

م

مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ. ١٦٥
مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ. ١٦٥
مُقَلِّب القُلُوب. ١١٠
مَنْ خَلَصَ لِلّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ. ١٧٠
مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ. ١٦٩

هـ

هَدَمَ بُنْيَانَ الرَّبِّ. ٢١٠

و

وَالاِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِ المَوْتِ. ١٧٠

٣ فهرس الأمثال وأقوال الناس

ء

آخِرُ الدَّوَاءِ الكَيُّ. ١١٦، ١٤٦

آزار در دل بماند، پیکان از جراحت بدر آید. ١٢٤

إِتْحَافُ المُلُوكِ إِحْدَى الدَّوْلَتَيْنِ. ٦، ١٥٦

إِذَا مَلَكْتَ فَأَسْجِحْ. ٢٠٩

أَشْهَرُ مِنَ النَّارِ عَلَى عَلَمٍ. ٨٧

أعاد الأيام لنا أعيادًا. ٦٥، ١٣١

أَعْطَى القَوْسَ بَارِيهَا. ٢١٢

أَنَّ الكَذُوبَ قَدْ يَصْدُقُ. ٩٣

انَّ الهَدَايَا عَلَى مِقْدَارِ مُهْدِيهَا. ١٣٦

إِنَّهُ عَلَى مَا يَشَاءُ قَدِيرٌ، وَبِالإِجَابَةِ جَدِيرٌ. ٨٤

إِنَّهُ لاَ يُخيبُ الآمِلِينَ. ١٣٨

أَيُّ الرِّجَالِ المُهَذَّبُ؟ ٧٩، ١٧٣، ٢٠٩

ب

بِالرِّفَاءِ وَالبَنِينَ. ١٣٦

بِحَمْدِ اللهِ. ٩٧، ١٥٧، ١٧٣، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٨، ١٨١

البَلاَءُ وَالوَلاَءُ تَوْأَمَانِ. ٢٢٣

بَلَغَ السَّيْلُ الزُّبَى. ٧٣، ٨٦

بَيْنَ اللَّتَيَّا وَالَّتِي. ٥

ت

تفِيضُ الكَأْسُ عِنْدَ امْتِلاَئِهَا. ١٢١

ج

جَاوَزَ الحِزَامُ الطُّبْيَيْنِ. ٧٣، ٨٦
جُنَاتُهَا بُنَاتُهَا. ٧٨
الجُنُونُ فُنُونٌ. ١٥٤
جُهْدُ المُقِلِّ دُمُوعُهُ. ٥

ح

الحُبُّ يُعْمِي. ١٦٨
الحَدِيثُ يَجُرُّ الحَدِيثَ. ١٧٨
الحَقُّ مُرٌّ. ١٧٢
الحَقُّ يَعْلُو وَلاَ يُعْلَى. ١٧٦

خ

الخَوْضُ فِي طَلَبِ الإِدْرَاكِ إِشْرَاكٌ. ١٨

د

الدَّيْنُ (وَالفَقْرُ) مِنْ قَاصِمَاتِ الظَّهْرِ. ٢٠، ٨٦

ر

رَأْسٌ بِرَأْسٍ. ١٧٨
رَحِمَ اللهُ امْرَءًا أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي. ١٦٩

ز

زَادَ فِي الطُّنْبُورِ نغمه. ١٧٩
زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا. ١٥٣

س

سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَجْعَلْ سَبِيلاً إِلَى مَعْرِفَتِهِ إِلاَّ العَجْزَ عَنْ مَعْرِفَتِهِ. ١٧٠
سَنَةُ الوَصْلِ سِنَةٌ، سِنَةُ الهَجْرِ سَنَةٌ. ٤٥

ش

شِنْشِنَةٌ أَعْرِفُهَا مِنْ أَخْزَمِ. ١٠

ص

صُحْبَةُ الغَارِ لاَ تُنْسَى. ١٢٧

ض

ضَرْبُ الحَبِيبِ زَبِيبٌ. ٨١، ١٨٠

ع

العَجْزُ عَنْ دَرْكِ الإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ. ١٨

ف

فَأَعْطَى القَوْسَ بَارِيهَا. ١٣١

فأعطيت القَوْس باريها، وأنزلت الدِّيَار بانيها. ١٤١

فَلاَ بَأْسَ مَعَ فَضْلِ اللهِ، وَلاَ يَأْسَ مِنْ رَوْحِ اللهِ. ١٥١

ق

القَوْل مَا قَالَتْ حَذَامِ. ٦

ك

الكَرِيمُ لاَ يُخيبُ سَائِلَهُ. ٦٧

كَلاَمُ المُلُوكِ مُلُوكُ الكَلاَمِ. ١٧٩

كَمَا أَبْرَقَتْ قَوْمًا عِطَاشًا غَمَامَة ٦٨

كَمَا تَكِيلُ تُكَالُ، وَكَمَا تَدِينُ تُدَانُ. ١٦٦

ل

لاَ وَفَاءَ لِلْمُلُوكِ. ١٩٠

لَزَمانٌ يَهُمُّ بالإحْـــسَـــانِ ٢١٢

لِلْخَوَاطِئِ سَهْمٌ صَائِبٌ ١٤٩

للهِ دَرُّكَ (أو: دَرُّهُ) ٦، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٨

لَوْ ذَاتُ سِوَارٍ لَطَمَتْنِي. ٧٠

لَيْسَ هَذَا أَوَّلَ قَارُورَةٍ كُسِرَتْ فِي الإِسْلاَمِ ١٠

م

المُسْتَجِير مِنَ الرَّمْضَاءِ بالنَّار ٢٠، ٧٣

مَنْ جَرَّبَ المُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ. ٧٥

مَنْ يَزْرَعِ الشَّوْكَ لَمْ يَحْصُدْ بِهِ عِنَبًا ١٢٤

المِنَّةُ للهِ. ١١٩، ١٥٧، ٢٠٩

مَوْتُ العَالِمِ مَوْت العَالَمِ. ٢١٠

هـ

هَبْ أَنَّ لِي صَبْرَ أَيُّوبَ، فَمِنْ أَيْنَ لِي عُمْرُ نُوحٍ؟ ٤

٤ فهرس الأشعار

الأشعار العربية

صدر البيت	القافية	البحر	القائل	الصفحة
		قافية الهمزة		
فَاقَتْ	رِدَاء	كامل	بدون نسبة	١٣٠
خَيْرٌ	القَضَاء	بسيط	بدون نسبة	٤٢
أَضْحَى	الفُضَلاَء	كامل	بدون نسبة	١٣٠
		قافية الألف		
بَقِيتَ	الصَّبَا	طويل	بدون نسبة	١٠٥
وَهَذَا	في الدُّجَى	طويل	بدون نسبة	١٣٧
بَقِيتَ	لِلنّدَى	سريع	بدون نسبة	٦٦
ذُو الْمَعَالِي	فَلاَ لاَ	خفيف	المتنبي	٤٠
		قافية الباء		
تَرَى	مَصَائِب	طويل	بدون نسبة	٣٥، ٦٢
إذ الإخْوَانُ	مِن الكِتَاب	وافر	بدون نسبة	٧١
يَصُبُّ	مِنْ عَذَاب	وافر	بدون نسبة	٣
إِذَا كَتَبَ	الجَوَاب	وافر	بدون نسبة	٧١
فَوَاللهِ	أَشْرَبُ	طويل	أبو إسحاق الصابي	٥٧
بَقِيتَ	رَاكِب	طويل	بدون نسبة	٩٨
تَشَابَهَ	تَسْكُبُ	طويل	أبو إسحاق الصابي	٥٧
خَلِيلَيَّ	جَالِب	طويل	بدون نسبة	٣٥
بَقِيتَ	لِرَاهِب	طويل	بدون نسبة	٥٩
أَتَانِي	الأَطَايِب	طويل	بدون نسبة	١٢٩
		قافية التاء		
الجَفْنُ	الزَّفَرَات	كامل	بدون نسبة	١٢٥
مَعْنَاهُ	الثَّمَرَات	كامل	بدون نسبة	١٢٥
بَقِيتَ	دُرَّةٍ	طويل	بدون نسبة	٩٤
		قافية الجيم		

نَوَالُكَ	مُلْتَج	طويل	بدون نسبة	١٣٤
		قافية الحاء		
تَرْنُو	الأَقْدَاح	كامل	بدون نسبة	٢٩
وَحَدَائِقُ	وِشَاح	كامل	بدون نسبة	٢٩
وَلَوْ أَنِّي	الجَنَاح	وافر	ابن زيدون	٩٣
جَمَالُك	يَفُوحُ	طويل	بدون نسبة	١٠٣، ١٢٢
لِيَ	رَبِيح	مجزوء الرمل	بدون نسبة	٤
وأَسَامِيهِنَّ	منِيح	مجزوء الرمل	بدون نسبة	٤
		قافية الدال		
وَبَابُكَ	المُرَاد	وافر	بدون نسبة	١٣٣
بَقِيتَ	التَّنَاد	وافر	بدون نسبة	٧٥
بِكَ العَلْيَاءُ	الزِّنَاد	وافر	بدون نسبة	١٣٣
وَأَشْتَاقُ	النَّجْد	طويل	بدون نسبة	٥٣
أَحِنُّ	الوَجْد	طويل	بدون نسبة	٥٣
لَيْسَ	فِي وَاحِدِ	سريع	أبو نواس	٦٤
وقَلَّ	المُسَاعِد	طويل	المتنبي	٣٤
وَإِنَّ قُوَى	جَاهِد	طويل	بدون نسبة	٣٤
بَقِيتَ	وَلاَ تَبِيد	وافر	بدون نسبة	٩٠
لاَ تَجْعَلُونِي	المَوَاعِيدُ	بسيط	بشار بن برد	٤
		قافية الراء		
بَقِيتَ	طَائِر	طويل	بدون نسبة	٧٠
جَلَّتْ	الأَطْوَار	كامل	بدون نسبة	١٧
يَا لَهَا	مُسْتَعَارًا	خفيف	ابن طباطبا العلوي	٦١
شَمْسُ المَعَارِفِ	أَنْوَارًا	كامل	بدون نسبة	١٠٨
نعم	مَا قَطَرَا	بسيط	بدون نسبة	١١٢
مَا أَنْتَ	وَالمَطَرَا	بسيط	بدون نسبة	١١٢
بَقِيتَ	وَافِر	طويل	بدون نسبة	٨٠
فُؤَادِي	صِفْر	وافر	بدون نسبة	٨٣
إِذَا مَا بَنُو	الصِّفْر	طويل	بدون نسبة	١٥٤

الدَّهْرُ	وَمُكَفَّر	كامل	بديع الزمان الهمذاني	٢٧
كِتَابٌ	حُور	طويل	بدون نسبة	١٠٩
نُبِّئْتُ	وَسُرُورًا	كامل	بدون نسبة	٢١٢
بَقِيتَ	وَالسُّوَر	بسيط	بدون نسبة	٨٤
وَلاَ يَأْتِيكَ	الدُّهُور	وافر	بدون نسبة	١٥٢
بَقِيتَ	الشُّهُور	وافر	بدون نسبة	١٥١
أَهْلاً	قَرِيرًا	كامل	بدون نسبة	٢١٢

قافية السين

بِهَا	تَأَنُّس	طويل	بدون نسبة	١١٧
أَتَانِي	أَنْفَس	طويل	بدون نسبة	١١٧

قافية الضاد

قَدْ كُنْتُ	أَعْرَاضٍ	بسيط	بدون نسبة	٧١
حَتَّى رَأَيْتُ	رَاضٍ	بسيط	بدون نسبة	٧١
جَنَابُكَ	مُرَوَّض	طويل	بدون نسبة	١١٩
بَقِيتَ	تَفِيضُ	طويل	بدون نسبة	٥٠

قافية العين

وَمِسْكُ	ضَائِعُ	طويل	ابن الفارض	٣١
بَقِيتَ	تَابِع	طويل	بدون نسبة	٣٧
وَلَوْلاَ	لَمْ أَتَهَجَّعْ	طويل	بدون نسبة	٢١٧
هَنِيئًا	مَا يَتَجَرَّع	طويل	بدون نسبة	١٧٧
فَإِنْ طَلَعَتْ	تَطْلُع	طويل	بدون نسبة	٥٨
إِذَا لَمْ تَسْتَطِع	تَسْتَطِيعُ	وافر	عمرو بن معدي كرب	٢٢٥

قافية الغين

بَقِيتَ	رَافِغ	طويل	بدون نسبة	٤٧

قافية الفاء

وَلَمْ يَكْتَحِلْ	تَعَارُف	طويل	بدون نسبة	١٠١
وَلَوْ أَنَّ	لَمْ أُنْصِفْ	كامل	ابن الفارض	١٠٥
لاَ يُدْرِكُ	مَا وَصَفَا	بسيط	أبو الفتح البستي أو سعد الدين التفتازاني	٥٦

أَوْ أَنَّكُمْ	وَلَمْ أَسْتَنْكِفْ	كامل	ابن الفارض	١٠٥
وَيحصل	تَآلُف	طويل	بدون نسبة	١٠١

قافية القاف

قَدْرُ	عَلَى وَرَقَا	رمل	بدون نسبة	٣٨

قافية الكاف

يُبْكِي	البَاك	كامل	بدون نسبة	٤٠
الدُّرُّ	وَالأَفْلاَك	كامل	بدون نسبة	٤٠

قافية اللام

أَلاَ	زَائِلُ	طويل	لبيد بن ربيعة	١٣
وَلِلْمُرْتَجِي	مَوْئِل	طويل	بدون نسبة	١٢٧
خَلِيلُ	الشَّمَائِل	متقارب	بدون نسبة	٢١٨
بَقِيتَ	المِثَال	متقارب	بدون نسبة	٥٣
لاَ مِثْلَ	الأَمْثَال	كامل	بدون نسبة	١٠٢
قِصَّةُ	مَقَال	رجز	حافظ الشيرازي	١٢٠
عَلاَّمَةُ العُلَمَاءِ	سَاحِلُ	كامل	المتنبي	٨١
هُوَ الْبَحْرُ	سَاحِلُهْ	طويل	أبو تمام	٤٨
وَلَوْ قَبِلَتْ	مَنْزِل	طويل	بدون نسبة	١١٢
فَشَمَّرْتُ	مُرْسِل	طويل	بدون نسبة	١١٢
شَهْرُ الفَضَائِلِ	مُتَوَاصِل	كامل	بدون نسبة	٨١
خَصَّهُ	مَا فَعَلاَ	رمل	بدون نسبة	٣٨
وَالعَفْوُ	الزَّلَل	بسيط	بدون نسبة	٢١٠
بَقِيتَ	فَيَطُول	طويل	بدون نسبة	١٠١
لَوْ حَارَ	سَبِيلا	كامل	أبو تمام	٢١٤
لَوْ حَارَ	دَلِيلا	كامل	أبو تمام	٨٤

قافية الميم

بَقِيتَ	بِالدَّوَام	متقارب	بدون نسبة	٣٩
مَكَارِمُ	صِلَةُ الرَّحم	طويل	بدون نسبة	١٠٤
إِذَا أَنْتَ	وَيَرْحَم	طويل	بدون نسبة	١٤
لَقَد الْتَزَمت	مَا لاَ يَلْزَم	كامل	بدون نسبة	١٣٩

أَوْمَأت	وَأَرْسُم	كامل	بدون نسبة	١٣٩
بَقِيتَ	وَمُنْعم	طويل	بدون نسبة	٥٦
وَأَنْتَ	وَالسُّقْم	طويل	بدون نسبة	١٠٤
		قافية النون		
هَوَاءُ	الدُّخَان	وافر	بدون نسبة	٢٦
فَحَيْثُ	يَمَان	وافر	بدون نسبة	٢٦
فِي المَهْدِ	البُرْهَان	كامل	بدون نسبة	٩٢
إِنَّ الكِرَامَ	الخَشِنِ	بسيط	دعبل أو أبو تمام	١٠٠
فَحِينَ	جُنُون	طويل	التفتازاني	١٥٤
طَويتُ	فُنُون	طويل	التفتازاني	١٥٤
وَإِنَّكَ	بِشَيْن	وافر	بدون نسبة	٨٠
تَزَاحَمَت	سُوء عَيْن	وافر	بدون نسبة	٨٠
		قافية الهاء		
أَسَامِيًا	ذَكَرْنَاهَا	منسرح	المتنبي	٢١
بَقِيتَ	مُسْتَطَابُهُ	طويل	بدون نسبة	٩٥
عَلَى كُلِّ	أَوْ جَدِيدِهَا	طويل	بدون نسبة	١٢٢
كَهْفُ الْعِبَادِ	وَبَعِيدِهَا	كامل	بدون نسبة	٥١
ضِيَاءُ الخِلاَفَةِ	مِنْ نُورِهِ	متقارب	بدون نسبة	١٠٦
بَقِيتَ	خِيَامَهَا	طويل	بدون نسبة	٤٢
الحَمْدُ لِلهِ	أُرَجِّيهَا	بسيط	بدون نسبة	٣٩
		قافية الواو		
بَقِيتَ	تَضْفُو	طويل	بدون نسبة	٨٧
		قافية الياء		
أَقُولُ	تَسْتَرِيحِي	وافر	عمرو بن الإطنابة	٧٤، ٨٢
أنحر	التَّرَاقِيَا	طويل	أبو فراس	١٠٢
صُبَّتْ	لَيَالِيَا	كامل	الباخرزي أو فاطمة رض عنها	٧٤
نَسِيمَ الرِّيحِ	مَا أُعَانِي	وافر	بدون نسبة	٦٠
فَدَيْتُكَ	وَشَأْنِي	وافر	بدون نسبة	٦٠

وَخُذْ	وَلَنْ تَرَانِي	وافر	بدون نسبة	٦٠
إِلَى اللهِ	كَمَا هِيَا	طويل	أبو فراس	١٠٢

أنصاف الأبيات العربية

قافية الألف

ضرب الـــحـــبـــيب زبـــــيب [شرط المحبة عند أرباب الهوى]

كامل بدون نسبة ٨١، ١٨٠

قافية الباء

[ولستَ بمُسْتَبقٍ أخاً لا تَـــلُـــمُّـــهُ على شَعَثٍ] أيُّ الرجالِ المُهذَّبُ

طويل النابغة الذبياني ٧٩، ١٧٣، ٢٠٩

[إذا وترت امرأً فاحـــذر عـــداوتـــه] من يزرع الشوك لا يحصد به عنبًا

بسيط صالح بن عبد القدوس ١٢٤

قافية التاء

كما أبرقتْ قوماً عِطاشاً غمامةٌ [فلما رجوْهَا أقشعتْ وتجلَّـــتِ]

طويل كثيّر ٦٨

[فتىً غير محجوب الغِنى عن صديقهِ] ولا مُظهرِ الشَّكوى إذا النعلُ زَلَّتِ

طويل محمد بن سعيد أو عبد الله بن الزبير أو ابن دريد ٧٤

قافية الدال

وَلاَ يُقيمُ عَلَى ضَـــيْمٍ يُرادُ بِـــهِ إِلاَّ الأَذَلاَّنِ [عيرُ الأهل والوتد]

بسيط المتلمس ٢

قافية الراء

[المستجير بعمروٍ عند كربـــتـــه كـــ]المستجير من الرمضاء بالنار

بسيط البحتري ٢٠، ٧٣

قافية العين

[لقد] أَنْزَلْتُ حَاجَاتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعِ

هزج ابن الرومي أو إسماعيل بن فطري القراطيسي ١١

ولو شئتُ أنْ أَبْكِي دَماً لبكـــيتُـــهُ [عليه ولكِنْ ساحةُ الصبرِ أوسعُ]

طويل أبو يعقوب الخزيمي (الخريمي) ٨٦

[حَمَامَةَ جَرْعَا حَوْمَةِ الْجَنْدَلِ اسْجَعِي فأنتِ] بمَرْأًى من سُعَادَ ومَسْمَعِ

طويل ابن بابك ٢٢

قافية اللام

رَماني الدهرُ بالأرزاءِ [حتّى فؤادي في غِشاءٍ مِنْ نِبَالِ]

وافر المتنبي ٦٩

[عَلاَّمَةُ العُلَمَاءِ واللُّجُّ الَّذِي لاَ يَنْتَهِي وَ]لِكُلِّ لُجٍّ سَاحِلُ

كامل المتنبي ٢٢٣

[واسْتَغْنِ ما أَغْناكَ رَبُّكَ بالغِنَى و]إِذَا تُصِبْك خَصاصَةٌ فَتَجَمَّلِ

كامل عبدُ قَيْس بن خُفَاف ٦٩

قافية الميم

[يزدحمُ الناسُ على بابِهِ] والمشربُ العذبُ كثيرُ الزحامِ

سريع بشّار بن برد ١٣٨

[إذا قالت حذامِ] فصَدِّقُوها [فـ]إن القولَ ما قالتْ حذامِ

وافر لُجيم بن صعب ٦

[ولقد نَهَزْتُ مع الغُوَاةِ بِدَلْوِهِمْ] وأَسَمْتُ سَرْحَ اللَّحْظِ [حيث أَسَامُوا]

كامل أبو نواس ١١

[ولكنْ بَكَتْ قَبلي فهيَّج لي البُكا بُكَاها فقلتُ] الفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ

طويل نصيب عدي بن الرقاع ١٤٣، ١٥٦، ١٧٧

[إن بنيَّ رَمَّلُوني بالدَّمِ] شنشنةٌ أعرفُها من أخزمِ

رجز أبو أخزمَ الطائي ١٠

[وبدر] أضاءَ الأرضَ شَرْقًا ومَغربًا [وَمَوْضِعُ رحلِي منه أسْوَدُ مُظْلِمُ]

طويل البحتري ٨٧

[تُحَدِّثُ عَنَّا في الوُجُوهِ عُيُونُنا و]نحنُ سُكوتٌ [والهَوَى] يَتَكَلَّمُ

طويل العباس بن الأحنف ٨١، ٨٢

قافية النون

[إنَّ دَهْراً يَلُفُّ شَمْلي بِجُمْلٍ] لَزَمانٌ يَهُمُّ بالإحْسانِ

خفيف حسّان بن ثابت ٢١٢

قافية الهاء

[الا لا يجْأرَنَّ أخو البليّة فَـ]للرحمنِ ألطافٌ خفيّة

وافر	سعدي الشيرازي	١٥٠
[شَكوتُ وما الشَّكْوَى لِمِثْليَ عادة	ولكنْ] تفِيضُ الكَأْسُ عند امتلائها	
طويل	أبو تمام	١٢١
[وأنشدت بلســـان الـــحـــال قـــائلة]	إن الهدايا على مقدار مهـــديهـــا	
بسيط	بدون نسبة	١٣٦

الأشعار الفارسية

صدر البيت	القافية	البحر	القائل	الصفحة
		قافية الألف		
عالمى	زرين قبا	رمل	بدون نسبة	٢٩
تبارك الله	تا بكجا	مجتث	بدون نسبة	٢٧
قصّهٔ درد	نامه جدا	رمل	كمال الخجندي	٢١٤
اى ديدهٔ ادراك	عالمِ فردًا	هزج	سلمان الساوجي	٣٧
دوست ميدارد	دوسترا	رمل	كمال الخجندي	١٢٢
دوستهاى همه	دوسترا	رمل	كمال الخجندي	١٥١، ١٥٥
گر بر درَت	غم فرسود را	رجز	كمال الخجندي	٥٠
مدح ترا	دلارام را	منسرح	سعدي الشيرازي	٢١٥
جان	طيرانرا	هزج	كمال الخجندي	٤٩
چو در خيل	ياری را	هزج	بدون نسبة	٩٠
همه غمها	جدايى را	خفيف	كمال الخجندي	١٢٦
يار	آشنايى را	خفيف	كمال الخجندي	١٢١
جواب	نيابد لا	هزج	سلمان الساوجي	١٤٧
درون خانه	فرما	هزج	بدون نسبة	١٠٤
ما	روشن ما	مضارع	كمال الخجندي	٤٦
بسوى ديده	نشونما	مجتث	بدون نسبة	٢٧
گل	چنبرها	هزج	بدون نسبة	٣٠
كنون	در سرها	هزج	بدون نسبة	٣٠
سحاب	بزيورها	هزج	بدون نسبة	٣٠
شد	دوا	خفيف	كمال الخجندي	١٢٦
		قافية التاء		
زحمت	خدمتت	رمل	كمال الخجندي	٤٩
بوقت	انداخت	مجتث	كمال الخجندي	٤٩
گوهر	معنبرت	مضارع	بدون نسبة	٢٢١
صد هزاران	نامهاست	رمل	قاسم أنوار	٢٢٧

زحمتی	خدمت است	رمل	كمال الخجندي	١٥٢
باش	سحر است	رمل	أنوري	١٣٢
كمال	فتح بابست	هزج	كمال الخجندي	٦٧
آن مردم	میخست	هزج	أبو سعيد أبو الخير	١٦٦
اين دل	تا ابد زدست	رجز	كمال الخجندي	٥٨
نقش چين	ترست	خفيف	كمال الخجندي	٣١
تا چرا	در عرقست	رمل	كمال الخجندي	٥٤
خواهد	در ورقست	رمل	كمال الخجندي	٣٦
ميگفت	شكست	هزج	أبو سعيد أبو الخير	١٦٦
بر آمد	بشكست	هزج	نظامي الكنجوي	٢٥
برخ	نزديكست	مجتث	كمال الخجندي	٨٩
ترسم	بتركستانست	هزج	سعدي الشيرازي	١٢
خواجه	ويرانست	خفيف	سعدي الشيرازي	١٢٤
ز درد	گردونست	مجتث	كمال الخجندي	٢٢٦
محب را	گواهست	هزج	كمال الخجندي	٢٢٣
شكرِ خدا	دوست	مضارع	حافظ الشيرازي	٢١٣
من	دوست	رمل	حافظ الشيرازي	١٥٩
ترا	نيست	مجتث	بدون نسبة	٤٥
ای نامه	دريغ داشت	مضارع	كمال الخجندي	٢٢٣
آن مرغ	يافت	مضارع	بدون نسبة	١٦٥
عقل	يافت	مضارع	سلمان الساوجي	١٦٦
وآنكه	يافت	مضارع	بدون نسبة	١٦٦
هر دل	يافت	مضارع	سلمان الساوجي	١٦٦
شنيده ام	بتوان گفت	مجتث	حافظ الشيرازي	١٦١
در ديده	قيامت	هزج	كمال الخجندي	٨٣

قافية الدال

تا هفت	باد	مضارع	ظهير الفاريابي	٢١٨
چون نواء	باد	رمل	مجير البيلقاني	٢٢٧
گر نمكش	فراموش باد	سريع	نظامي الكنجوي	٣٢

پرسیدن	بر افتاد	هزج	كمال الخجندي	٧٨
معذور	دورتر افتاد	هزج	كمال الخجندي	٧٨
دریغ باشد	بمزاد	مجتث	قاسم أنوار	١٦٦
چشم	نهاد	مضارع	ظهير الفاريابي	٩٦
باد	دارد	رمل	سلمان الساوجي	٥٩
جواهر	دارد	مجتث	بدون نسبة	١٠
شب	دارد	مجتث	كمال الخجندي	٤٢
گر بنالم	دارد	رمل	سلمان الساوجي	٤٤
گر قلم	دارد	رمل	سلمان الساوجي	٤٤
ز ضعف	ببرد	مجتث	كمال الخجندي	٦٥
چون زلف	كرد	مضارع	بدون نسبة	٢٢١
حورا	زد	هزج	أبو سعيد أبو الخير	١٠٣
اگر وظیفهٔ	نرسد	مجتث	كمال الخجندي	٤٦
قلم	نویسد	مجتث	كمال الخجندي	٧٩
بروز هجر	باشد	هزج	كمال الخجندي	١١٥
بَفِریب	باشد	رمل	كمال الخجندي	٥
خانهٔ دیده	باشد	رمل	كمال الخجندي	٩١
حریم	می بخشد	مجتث	بدون نسبة	٣٨
قدر	میسر می شد	رمل	كمال الخجندي	٤٦
تحفه (خدمت)	پیش آمد	رمل	كمال الخجندي	٦٤، ١٥٢
در مقمّر خانه	می باختند	رمل	بدون نسبة	١٥١
هر که	نکند	رمل	كمال الخجندي	٩٠
هجران که	ویران میکند	رجز	بدون نسبة	٥٥
از گوشه	برین بود	هزج	كمال الخجندي	١١٩
شوق	فرود	رمل	كمال الخجندي	٤٤
اشك	میرود	مضارع	كمال الخجندي	٣٥
پر می نشود	پر نشود	هزج	أبو سعيد أبو الخير	١٥٠، ١٥٤
قلم	آید	مجتث	كمال الخجندي	٣٦
ز آتش	بزبان می آید	رمل	كمال الخجندي	٧٧

يكى	بگشايد	مجتث	ظهير الفاريابي	٧٥، ١٥٣
شد	آمد بديد	رمل	سلمان الساوجي	١٤٧
دل	دارد اميد	رمل	كمال الخجندي	١٤، ١٤٣، ١٥٧

قافية الراء

تابكى	بر آر	رمل	بدون نسبة	١٣٤
باد	پايدار	رمل	عبيد الزاكاني	١٤٨، ١٦٠
چگونه	بيدار	مجتث	بدون نسبة	٦٠
زمين	عطار	مجتث	ظهير الفاريابي	٢٦
باد	بى شمار	رمل	عبيد الزاكاني	١٥٣، ١٦٢
جاه تو	بى شمار	مضارع	ظهير الفاريابي	٢٢٤
دعاى من	انوار	مجتث	بدون نسبة	٦٠
بخار	بهار	مجتث	بدون نسبة	١٢٨
مهابت او	مهار	مجتث	بدون نسبة	١٤٧
جواهرى كه	حور	مجتث	بدون نسبة	١٣٠
بر سركوى تو	بسر	رمل	كمال الخجندي	٩٣
فروغ	محشر	مجتث	بدون نسبة	٢١١

قافية الزاء

در آ كه	باز	مجتث	حافظ الشيرازي	١١٤، ١٦٤
دنيا	روز	هزج	أبو سعيد أبو الخير	١٤٥

قافية السين

در انتظار	حواس	مجتث	بدون نسبة	٨٣
بداغ	و بَسْ	متقارب	كمال الخجندي	٢١٥

قافية الشين

آنكه	خوانندش	رمل	بدون نسبة	٢٢٢
كم مباش	ثمر بخشش	خفيف	حافظ الشيرازي	٩
از صدف	گهر بخشش	خفيف	حافظ الشيرازي	٩
بر هر كه	ز روزنش	مضارع	ظهير الفاريابي	٣٣
ديدار ترا	همى دارد گوش	هزج	مولانا	٢١٧

چوب را	خويش	رمل	بدون نسبة	٩٨
		قافية الطاء		
دانش ما	بط	منسرح	بدون نسبة	١٦٠
		قافية الكاف		
بسا كه	سَلْمَاكِ	مجتث	حافظ الشيرازي	١٤٩
		قافية الكاف الفارسية		
چو شاهنشاه	زنگ	هزج	نظامي الكنجوي	٢٥
		قافية اللام		
هميشه	در امثال	مجتث	أنوري	١٦٤
سرى كه	چو خال	مجتث	أنوري	١٦٤
جز در آيينه	بدل	رمل	أنوري	١٥٨
مرا	رسول	مجتث	سعدي الشيرازي	١٢٩
		قافية الميم		
عاريت	گفته ام	سريع	نظامي الكنجوي	٣٢
گهى	بخرام	مجتث	كمال الخجندي	٢١٥
خطّت	غمام	مضارع	بدون نسبة	١٢٢، ١٦٤
چگونه	از دستم	مجتث	حافظ الشيرازي	٩٤
سپهر	آدم	مجتث	فلكي الشيرواني	٢١٣
صورت	مى سوزدم	رمل	كمال الخجندي	٦٥
نوروز	و ارم	مضارع	بدون نسبة	١٣٥
درون خلوت	برون دارم	هزج	كمال الخجندي	٥١
دلم	دارم	هزج	كمال الخجندي	٥٨
در دامن	بر سر دارم	هزج	بدون نسبة	٢١٥
گل	لا جرم	هزج	بدون نسبة	١٣٥
اى گشته	خرم	هزج	ظهير الفاريابي	٩٦
صراف	از درم	مضارع	بدون نسبة	١٣٥
من كه	تاج سرم	رمل	حافظ الشيرازي	١٦٣

بلبل	قاصرم	مضارع	بدون نسبة	١٣٥
سوسن	از كرم	مضارع	بدون نسبة	١٣٥
گفتم	فكر ديگرم	مضارع	بدون نسبة	٢٢٠
درد	در خورم	مضارع	بدون نسبة	٢٢٠
بقلم	ضميرم	رمل	كمال الخجندي	٥٢
بر درگه	فَالْزَمْ	هزج	ظهير الفاريابي	٩٦، ١٤٨
چون گل	و دژم	مضارع	ظهير الفاريابي	٢٢١
دريا	خورد قسم	مضارع	ظهير الفاريابي	٩٧
ز لفظ	پر از شم	مجتث	فلكي الشيرواني	٢١، ١٣٠
ببوى	روشن چشم	مجتث	حافظ الشيرازي	٢٢٤
پدرم	نفروشم	رمل	حافظ الشيرازي	١٤٥
همواره	محكم	هزج	ظهير الفاريابي	٢١٩
يار	كريم	رمل	كمال الخجندي	٦، ٢٢
رطب اللسان	صادقيم	مضارع	كمال الخجندي	٢١٩
فكر تو	ناطقيم	رجز	كمال الخجندي	٤٨

قافية النون

شكفت	عرصهٔ جان	مجتث	بدون نسبة	٢١٢
جاه تو	جاودان	مضارع	ظهير الفاريابي	٢١٢
بلبل	جامه دران	هزج	بدون نسبة	٢٨
با مايهٔ خود	از دگران	هزج	بدون نسبة	٣٢
مرا	غمخوران	مجتث	بدون نسبة	١٢١
علو	گمان	مجتث	عبيد الزاكاني	١٦٢
بنزد	جهان	متقارب	فردوسي	١٦٧، ١٨٠
فلك	در تن	مجتث	عبيد الزاكاني	٢١١
خبر	بدن	رمل	كمال الخجندي	١١٨
گر ندانى	مردن	خفيف	سعدي الشيرازي	١٢١
خطش	روشن	هزج	بدون نسبة	١٢٧
خوان ترا	دست كن	سريع	نظامي الكنجوي	٣٢
آتش	ازين	رمل	كمال الخجندي	١١٥

قافية الهاء

جانا	و صد آه	رجز	حافظ الشيرازي	٢٢٦
از سر كويت	ساخته	منسرح	سلمان الساوجي	٢١٩
درد	زياده	هزج	كمال الخجندي	١١٨
صبا	كرده	هزج	نظامي الكنجوي	٢٨
از خون	القيامة	مضارع	حافظ الشيرازي	١١٤

قافية الياء

عروسان	در موى	هزج	نظامي الكنجوي	٢٨
قلم را	آرزومندى	هزج	حافظ الشيرازي	٢١٦
گهى	يا صبرى	هزج	بدون نسبة	٨٦
در شب	رهبرى	رمل	سلمان الساوجي	١٤٤، ١٤٧
كتبتُ	ز غمناكى	مجتث	حافظ الشيرازي	١٤٨
دل	بالتوالي	مضارع	حافظ الشيرازي	٢٢٢
دنيا	ساحلى	مضارع	سعدي الشيرازي	١٤٥، ١٥٥
بحكم	جهان بانى	مجتث	بدون نسبة	١٩
هزار	انسانى	مجتث	بدون نسبة	١٨
مكن	نمانى	هزج	مولانا	١٨٠
بپيش	يونانى	مجتث	بدون نسبة	١٨
بساط	حيوانى	مجتث	بدون نسبة	١٩
در اكتناه	برهانى	مجتث	بدون نسبة	١٨
جهانرا	تويى	متقارب	فردوسي	١٣

أنصاف الأبيات الفارسية

قافية الألف

[سهلست اگر خال لبت سوزد بداغ غم دلم] از بهرِ حلوا می توان بُرْدن جفای دود را

رجز كمال الخجندي ١٢١

[كعبهٔ كويش مُرادست اين دل آواره را] با مرادِ دل رسان يا ربْ منِ بيچاره را

رمل كمال الخجندي ٣٦

[صفت روی تو تا در قلم آورد كمال] گل بَرد نسخهٔ حُسْن از ورقِ دفتر ما

رمل كمال الخجندي ٧

قافية التاء

[صبر كن ای دل كه] صبر سيرت اهل صفاست [چاره عشق احتمال شرط محبت وفاست]

منسرح سعدي الشيرازي ١٢٥

[در حضرت تو روی سفيد آمد آن كه او] روی شرف ز خط معانيش خال يافت

مضارع سلمان الساوجي ٢٢١

قافية الدال

[كمال فهم سخن نيست در گدا طبعان] سخن دُرّست و تعلق بگوش شه دارد

مجتث كمال الخجندي ٢٢

قافية اللام

[گر شهادت بفرستيم بكج طبعی نفس] دال خود بر كجی هيئت خود باشد دال

رمل كمال الخجندي ٧٠

قافية الميم

مرحبا طايرِ فرخ پیِ فرخنده پَيام [خير مقدم چه خبر دوست كجا راه كدام]

رمل حافظ الشيرازي ١١٨

ز دست بخت گران خواب و كار بی سامان [گرم بود گله پی راز دار خود باشم]

مجتث حافظ الشيرازي ١١٥

قافية الياء

[رحم آر بر دل من كز مهر روی خوبت] شد تن نا توانم باريك چون هلالی

مضارع حافظ الشيرازي ١١٥

[گشاد کار مشتاقان در آن ابروی دلبندست خدا را یك نفس بنشین] گره بگشا ز پیشانی

هزج حافظ الشیرازي ۱۱۵

الأشعار التركية

صدر البيت	القافية	البحر	القائل	الصفحة
		قافية الألف		
چون	مُدارا	هزج	شيخي	٢٠٤
شقايق	مُطرّا	هزج	شيخي	١٨٣
جهان	غوغا	هزج	شيخي	١٨٩
		قافية التاء		
طُورُركن	هيهات	هزج	شيخي	٢٠٧
يوزندن	سيادت	هزج	شيخي	٢٠٤
زمين	پست	هزج	شيخي	٢٠٦
اگرچه	دوست	هزج	شيخي	٢٠١
اندن برو	دوست	مضارع	شيخي	٢٠٥
ساقى	دوست	مضارع	شيخي	٢٠٥
قهر	دوست	مضارع	شيخي	٢٠٥
قمو	طاعت	هزج	شيخي	٢٠٨
ندر	قيمت	هزج	شيخي	١٨٩
نه دل كم	منت	هزج	شيخي	١٨٢
		قافية الجيم		
اُلومى	محتاج	هزج	شيخي	١٩٠
		قافية الحاء		
خزاين كم	مفتاح	هزج	شيخي	١٨٢
		قافية الدال		
صو	باد	هزج	شيخي	١٨٣
نه وردى	درد	هزج	شيخي	١٨٩
قرا	پرگرد	هزج	شيخي	١٨٦
قلر	تمجيد	هزج	شيخي	١٨٢
		قافية الراء		

نیچه	ار	هزج	شیخي	۱۸۷
بنم	دل افگار	هزج	شیخي	۱۸۵
ایزنه	خبر	رمل	شیخي	۲۰۰
ای کیمیا	یتر	مضارع	شیخي	۲۰۲
ینه	اثر	هزج	بدون نسبة	۱۹۹
نه حَرفُم کم	خطادر	هزج	شیخي	۱۹۷
کچیلر	عطادر	هزج	شیخي	۱۹٦
کلش	بی وفادر	هزج	بدون نسبة	۱۹۰
کجم	پر بلادر	هزج	شیخي	۱۹٦
چه گر	پرده دِر دُر	هزج	شیخي	۲۰٤
بجد	صرردر	هزج	شیخي	۲۰۱
بو خواندن	جگردر	هزج	شیخي	۱۸۹
یگتلك	ارقدر	هزج	شیخي	۱۸۸
وجود	عدمدر	هزج	شیخي	۲۰۷
بو مَنْزِل کم	قدمدر	هزج	شیخي	۲۰۸
ضمیرك	دیندر	هزج	شیخي	۱۹۹
یوز	ایودر	هزج	شیخي	۱۸۸
اگرچه	آفتیدر	هزج	شیخي	۲۰۷
نچه	گتورر	هزج	بدون نسبة	۲۰۷
خجسته	منظر	هزج	شیخي	۲۰٤
اچق طوت	قپرلر	هزج	شیخي	۱۹۰
جهانك	دمشلر	هزج	شیخي	۱۹٤
جهانه	دمشلر	هزج	شیخي	۱۹٤
سُرَر	قباغلر	هزج	شیخي	۱۸۳
هماندم	گوهر ایلر	هزج	شیخي	۲۰۲
صنوبر	دست اَفشانلغ اَیلر	هزج	شیخي	۱۸۳
عتاب	دونر	هزج	شیخي	۱۹۵
یَوُز	صور	هزج	شیخي	۱۸۵

قافية الزاء

كريملر	يوزه اورمز	هزج	بدون نسبة	١٩٧
		قافية السين		
تماشاگاهكيكن	انس	هزج	بدون نسبة	١٨٨
		قافية الشين		
صفا	بِيلمش	هزج	شيخي	١٩٩
		قافية الصاد		
هنر	خاص	هزج	شيخي	١٩١
فلك لر	غواص	هزج	شيخي	٢٠٦
		قافية القاف		
الهى	طپرق	هزج	شيخي	٢٠٨
اگرچه	عشق	هزج	شيخي	٢٠٦
كوزم	يوق	هزج	شيخي	١٨٥
		قافية الكاف		
نيچه	كرك	رمل	شيخي	٢٠٤
يل كبى	كرك	رمل	شيخي	٢٠٤
		قافية الكاف النونية		
تعلق	واصل اولدك	هزج	شيخي	٢٠٧
ملك	اسيرك	هزج	شيخي	٢٠٠
اى كوزلر	جايك	هزج	شيخي	١٩٨
		قافية اللام		
نواى	غلغل	هزج	شيخي	١٨٣
گَلْ	سرفراز اول	هزج	شيخي	١٩٣
قلنجه	صفا بُولْ	هزج	شيخي	١٩٥
		قافية الميم		
فريدون فر	جهان كام	هزج	شيخي	٢٠٢
وار	ماتم	هزج	شيخي	١٨٩
اى عالم	آل آدَمْ	هزج	شيخي	٢٠٠

بَهاری	وِردم	هزج	شيخي	١٨٤
خداوندا	شرمسارم	هزج	شيخي	١٩٦
نکم	شرمسارم	هزج	شيخي	١٩٧
اَکا	خرم	هزج	شيخي	١٨٦
نچون	ایلدی گم	هزج	شيخي	١٨٩
اَیق بَص	تدبیر ادالم	هزج	شيخي	١٨٧

قافية النون

شرابی	حیران	هزج	شيخي	٢٠٦
بلب	حیادن	هزج	شيخي	١٨٣
کستاخلغومه	اول سببدن	هزج	شيخي	١٩٧
شی للهم	بی ادبدن	هزج	شيخي	١٩٧
بلن	حددن	هزج	شيخي	١٩٠
جان	دَمُکدن	هزج	شيخي	١٩٩
دریغ ایلامه	مشتریدن	هزج	شيخي	١٩٩
نولا	شاد اداسن	هزج	شيخي	٢٠٠
اچومه	بلاسن	هزج	شيخي	١٩٦
بلرون	مبتلاسِنْ	هزج	شيخي	١٩١
نیچه	ضرب ادَرْسِن	هزج	شيخي	١٩٥
صوکن	کسترسن	هزج	شيخي	١٩٥
بشومه	نظرسن	هزج	شيخي	١٩٧
نچه بر	شاد اولرسن	هزج	شيخي	١٩٥
مجازی	اومَرْسِنْ	هزج	بدون نسبة	١٩١
کرم کستر	قدم سن	هزج	شيخي	٢٠٠
توزکدن	اولسون	هزج	شيخي	١٩٧
جمالکدن	کم اولسون	هزج	شيخي	١٨٧
خطا	اولسون	هزج	شيخي	١٩٦
بو قمو	سنکون	هزج	شيخي	١٩٧
نه وار	اهلن	هزج	شيخي	١٩١
فقیر	مسکین	هزج	شيخي	٢٠٨

قافية الواو

اچنده	صو	هزج	شيخي	٢٠٤
شول اراده	قيغو	هزج	شيخي	٢٠٨
جهان	طتلو	هزج	شيخي	١٨٦
فرشته	ريو	هزج	شيخي	١٨٩

قافية الهاء

دلرسك	نه كاه	هزج	شيخي	١٩١
اى بريد	حَيَّاكَ اللهُ	هزج	شيخي	١٩٨
بلا	اولمينجه	هزج	بدون نسبة	٢٠٧
اى شمع	گزيده	هزج	شيخي	١٩٨
سمن سيما	پاره پاره	هزج	شيخي	١٩٦
نه وار	پاره پاره	هزج	شيخي	١٩٥
بودر	حقه بازه	هزج	شيخي	١٨٩
ينه	آشيانمزه	مجتث	شيخي	١٩٨
اُورُر	ياشه	هزج	شيخي	١٨٥
جمالندن	هلاله	هزج	شيخي	١٩٢
نوالكدن	قلمه حواله	هزج	شيخي	٢٠٨
نه جسمه	حواله	هزج	شيخي	١٨٩
صِوَنْمز	بو چغيله	هزج	شيخي	٢٠٧
الهى	محتاج قلمه	هزج	شيخي	٢٠٨
بو عمر	طَينمه	هزج	شيخي	١٨٨
نَه دِيوك	يبانه	هزج	شيخي	١٨٤
نيچمه	درماننه	رمل	شيخي	٢٠٥

قافية الياء

چو	بغداى	هزج	شيخي	١٩٥
كمك	ترابى	هزج	شيخي	١٨٩
اَرَرسك	صفاتى	هزج	شيخي	٢٠٦
بك يل	ندامتى	مضارع	شيخي	٢٠٥
اولسون	ملامتى	مضارع	شيخي	٢٠٥

سودا	علامتی	مضارع	شيخي	٢٠٥
دستان اولالی	حکایتی	مضارع	شيخي	٢٠٦
الفاظه	بی نِهایتی	مضارع	شيخي	٢٠٦
طغی	دَردی	هزج	شيخي	٢٠١
نه خوشدر	امیدواری	هزج	شيخي	٢٠١
کل	مروری	هزج	شيخي	١٨٩
اکیلك	رضاسی	هزج	شيخي	٢٠٧
کرکمز	فناسی	هزج	شيخي	١٨٩
بولَردن	طُلوسی	هزج	بدون نسبة	١٩١
علف خواره	رواقی	هزج	شيخي	١٩١
اهل گناه	حقی	مضارع	شيخي	٢٠٨
جود	حقی	مضارع	شيخي	٢٠٨
جور	حقی	مضارع	شيخي	٢٠٨
یا رب	حقی	مضارع	شيخي	٢٠٨
کشی یه	کَی	هزج	شيخي	٢٠٧
نه جانه	ملالی	هزج	شيخي	١٨٩
سنگ	ارخمی	هزج	شيخي	١٨٨
ارك	یلانی	هزج	شيخي	١٩١
قمو	نـــهانی	هزج	شيخي	٢٠٤
ابد	رَبِّ زِدْنِي	هزج	شيخي	٢٠٦
بلرسن	یوریشنی	هزج	شيخي	١٩٠
اوکندن	اوکینی	هزج	شيخي	١٨٦
زهی	گنج الهی	هزج	شيخي	١٨١
چوق	گناهی	هزج	شيخي	١٩٦

أنصاف الأبيات التركية

قافية التاء

[هلاك اتدك بنى] بازوكه قوت [عفاك الله] زهى لطف و مروت

هزج شيخي ١٩٧

قافية الراء

بنم جانم بنم جانم فدادر [نم اولر خانمان خانم سنكدر]

هزج شيخي ١٩٩

[ينه يُوز عزتيله شاه كَلور] گنشَه حرف اورُجى [ماه كَلور]

هزج شيخي ١٩٢

[قلچلرندن اركر نخجير] قجينر نسر طاير [اَتسه لر تير]

هزج شيخي ٢٠٢

قافية القاف

[چو قَلدم تخت اَتندن شمدى يَياق اَلورسن] اَلْ طوتجق يرده [اياق]

هزج شيخي ١٩٠

[بِلينى بيقنى اويندُورَق فسون و] سحر ديكن قَينَدُورَق

هزج شيخي ١٨٥

قافية الكاف

اغجلر رقصه گِرمشلَر طربناك [چِچَكلَرْ چكمش اتمش جُبّلَر چاك]

هزج شيخي ١٨٣

[بو بى داديله جان خوشنود يكرك] اودا ينمقدنيسه دود يكرك

هزج شيخي ١٩٣

قافية اللام

[دميدر جان سراينه سفر قل] كناشه ذره حالندن خبر قل

هزج شيخي ١٩٩

قافية النون

[سحر بلبللرينك نالشندن] گُلُپ گللر کُوکللر آلِشندن

هزج شيخي ١٨٣

بِلُوده قِلْ يَرُب باريك بين سن [نچون صاچك بيكى تاريك دين سن]

هزج شيخي ١٨٧

[شيخى چو عمر دور اولر البته منتهى] عمر بيكى بر دمدر آخر بيك يل طوت آنى سن

هزج شيخي ١٨٨

طَلُبْ انديشه بحرينه [جگر خون قَتى كوكلينه دِرْدى اَرخون اَرخون]

هزج شيخي ١٨٦

قافية الواو

[بو ياكه انتظار اچنده خسرو] دن گُنْ روزگار اُلْچَردى جو جو

هزج شيخي ٢٠١

قافية الهاء

بحر حيرتده [در] سفينهٔ روح لنگر [لا إله إلاّ الله]

خفيف شيخي ٢٠٣

جان خسته در بدندكى صحت نه فايده [شكّر لبن بيور اگا شربت نه فايده]

مضارع شيخي ١٨١

يراغ و يات و نزل و نعمتله [زر و سيم و سپاه و شوكتله]

هزج شيخي ٢٠٤

[يورر شيرينه قرشو شوكتيله] هزاران كر و فر و صولتيله

هزج شيخي ٢٠١

[بِنَر هر بريسى بر باد پايه] سيرى يول كسردى باد صبايه

هزج شيخي ٢٠٠

قافية الياء

[هميشه] يوزى اگشى سوزى آجى [دلندن خير كَلمَمش كلاجى]

هزج شيخي ١٨٤

[وليكن سوزى پرده يله كودردى] دمادم يش دوكردى قان يودَردى

هزج شيخي ١٨٥

[چو شاوورك سوزى جانه بويندى] فراغت اويدى غوغا اويندى

هزج	شيخي	۲۰۵
[جهاندن يك كورر بر جرعه جامی]		صتاسن چنگ و نايه ننگ و نامی
هزج	شيخي	۱۸۸

٥ فهرس الأعلام

ء

آدَمُ ١٧٨، ٢٠٩

إبراهيم ١٧٢

ابن سينا ١٢٤

أبو البشر ٢٠٩

أبو لهب ٧٢، ٨٥

أَخْزَمِ ١٠

ارم ١٣٥

أُمّ أَوْفَى ٧٨

أُمُّ عَمْرٍو ١٢٢

امير المؤمنين عمر بن الخطاب رض ١٦٨

إياس الأشرفي ١٠٨، ١١١

أَيّوب ٤

پ

پيرِ تفتازان ١٥٤

پير حكمت ١٢٤، ١٥٥

پير كنعان ١٦١

ج

جبرائيلِ اَمين ١٧٦

جم ٢٠٢

جهانشاه ١٧٥

ح

حبْرُ الأَنَام ٦٢

حبيب الله ١٦٩

حَذَامِ ٦

حضرت خلیل الله ۱۷۲
حضرت ربّ عزّت ۱۷۲
حضرت رسالت صلی الله علیه و سلم ۱٦۸
حضرت رسالت علیه السلام ۱٦۷، ۱۷٤
حضرت کلیم الله ۱۷٤

خ

خسرو ۲٤، ۳۲
خوانکار حضرتی ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷٦، ۱۷۸

د

دارا ۲۰۲

ز

زلیخا ۲۵

س

سُعَاد ۲۲، ۷۱، ۱۸۱
سُعدی ۵۸
سلطان الروم ۱۰۵
سلطان المصر ۱۰۵
سلطان بایزید ۱۵٦
سُلطَان شهریار سلطان أحمد ۲۱
سلطان محمّدْ ۱٤۲، ۱٤٤، ۱٦۵، ۱۷۷
سید النبیین ۱۳٦

ش

شاه رخ ۱۷۵
شیرین ۳۲

ض

ضَحَّاك ۲٤

ع

عليه السلام ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ١٧٢

عيسوية ٥٨، ٢١٨

ف

فخر الإسلام ٦٢

فرهاد ١١٨

فريدون ٢٤، ٢٠٢

ك

كاوُوس ١٨٢

كمال ٣٦، ٦٧، ١٥١، ١٥٥

ل

لقمان ١٢٥

ليلى ١١٨

م

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ عَلَيْهِ السَّلاَمُ ١٧٣

مَحْمُود الوَزِير ٦٠

مرحوم خوانكار ١٥٦

المسيح ٢٦

مصطفى بن مولانا حسام ٢، ٢٢٧

موسى ١٧٥

مولانا ١٨٠

ن

نبينا عليه السلام ١٠٤

النَّظَّام ٧١

نمرُود ١٥

نُوح ٤

هـ

هَارون ١٧٤

ي

يوسف ٢٥

٦ فهرس أسماء الأقوام والأماكن والبلدان وغيرها

ء

اسْكندريَّه ١٦٥

ب

باغ فردوس ١٨٤

بغداد ٣٥

بَلْدَح ٧٧

بنی آدم ٢٠٩

بَيْت الخِلاَفَةِ ١٠٩

پ

پای تخت ١٤٤، ١٤٥، ١٧٧

ت

تاتار ٢١٣

تاتاری ١٢٨، ١٤٩

ترکستان ١٢

تفتازان ١٥٤

ج

جَنَّة عَدْنٍ ٢١، ٨٨

جَيْحُون ٣٤

خ

ختن ١٥٨

د

دار السلام ١٢٨، ١٤٢، ١٩٣، ٢٢٧

دَار السَّلْطَنَةِ ١١١

دِجْلَة ٣٤، ٣٥
دمشق ٣٥

ر

الروم (روم) ٢٥، ١٠٥، ٢٠٢
رُومی ١٩٤

ز

زنگ ٢٥
زنگی ١٨٤، ١٨٦، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٨، ٢٠١، ٢٠٢

س

السَّعِيرُ ١٥
سَفِيحٌ ٤
سَوْء رَيْع ١١

ط

طوبی ٨٣

ع

العَجَم ١٧
عَدَن ١٥٨
العَرَب ١٧

ف

الفُرَات (فرات) ١١١، ١٦١
فرخاری ١٢٨، ١٤٩
فردوس (الفردوس) ١٥، ٢٢٤

ق

قَرمان ١٧٥
القَمَارِيّ ٢٨، ٨٨

ك

كَعْبَة (كعبه) ١٢، ٣٨، ٩٥، ١٤٣، ١٥٥

كنعان ١٦١

م

مَدْرسَةُ مُرادِيَّه ١٧٧

مَدْيَن ٤١، ٦٦، ٧٥، ٧٦، ٨١

مَروه ١٤٣، ١٥٥

المِصْر (مصر) ٣٥، ١٠٥

مَنِيحُ ٤

ن

النَّجْد ٥٣

النَّجْدِيّ ٥٣

نوروز ١٣٥

نوروز عجم ٢٠٢

نوروز عرب ٢٠٢

نِيل ١١١، ١٦١

هـ

هندو ١٩٨

و

وَغْدٌ ٤

ي

يَمَان ٢٦

يونانى ١٨

٧ فهرس أسماء الكتب التي وردت في المتن

ء

أُصُول فَخْرِ الإِسْلاَمِ ٦٢

ت

تَلْوِيح حبْرِ الأَنَامِ ٦٢

ح

حَاشِيَة عَلَى التَّلْوِيحِ (حاشيهٔ تلويح) ١٤٣، ١٥٦، ١٧٧

حاشيهٔ شرح مقاصد ١٥٦، ١٥٧

م

مقاصد ١٤٤

مواقف ١٤٣، ١٤٤

٨ فهرس الموضوعات

(مُقَدِّمَة) ١
مَطْلَعُ الْحَدِيثِ..... ٢٤

(مُنْشَآت عَرَبِيَّة مِنَ الرِّسَالَةِ الشَّوْقِيَّةِ)

(١) فِي الشَّوْقِ..... ٣٣
(٢) فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ..... ٣٧
(٣) فِي الشُّكْرِ ٣٩
(٤) فِي الشَّوْقِ..... ٤٢
(٥) في الشوق..... ٤٧
(٦) فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ..... ٥٠
(٧) في الشوق..... ٥٣
(٨) فِي الشَّوْقِ..... ٥٦
(٩) فِي عَرْضَةِ الحَاجَة إِلَى مَحْمُود الوَزِيرِ ٦٠
(١٠) فِي تَهْنِئَةِ الدَّوْلَةِ ٦٣
(١١) فِي التَّوَقُّعِ..... ٦٦
(١٢) فِي الشِّكَايَةِ عَنْ شخْصٍ ٦٨
(١٣) فِي الشَّوْقِ..... ٧١
(١٤) فِي دَاهِيَةِ الحَرِيقِ..... ٧٢
(١٥) فِي التَّسَلِّي لِهَمٍّ خَلِيلِهِ ٧٦
(١٦) فِي عِيَادَةِ عَارِضَةِ الْعَيْنِ..... ٨٠
(١٧) فِي عَرْضِ الشَّكْوَى..... ٨١
(١٨) فِي الشَّوْقِ..... ٨٢

(١٩) فِي طَلَبِ التَّرْبِيَةِ ٨٤
(٢٠) فِي الشَّوْقِ..... ٨٧
(٢١) فِي الشَّوْقِ..... ٨٩
(٢٢) فِي تَهْنِئَةِ الْوَلَدِ..... ٩١
(٢٣) فِي الشَّوْقِ..... ٩٤
(٢٤) فِي طَلَبِ التَّرْبِيَةِ ٩٦
(٢٥) فِي الشَّوْقِ..... ٩٩
(٢٦) فِي الشَّوْقِ قَبْلَ التَّلاَقِ..... ١٠١
(٢٧) فِي طَلَبِ غُلاَمٍ مِنْ بَعْضِ الأُمَرَاءِ..... ١٠٢
(٢٨) فِي الدَّعْوَةِ..... ١٠٤
(٢٩) مِنْ سُلْطَانِ الرُّومِ إِلَى سُلْطَانِ المِصْرِ..... ١٠٥

مُنْشآت فَارسِيّه از رِسَالهٔ شَوْقِيَّه

(١) (شوق نامه) ١١٤
(٢) جواب نامَه ١١٧
(٣) شِكايَتْ نَامَه..... ١١٩
(٤) جواب نامه ١٢٢
(٥) شوق نامه..... ١٢٥
(٦) جواب نامه ١٢٧
(٧) جوَاب نامَه ١٢٩
(٨) تَهْنِيَه نَامَه ١٣٠
(٩) تهنيه نامَه..... ١٣٣
(١٠) شفاعت نامَه..... ١٣٤
(١١) تَهْنِيَتِ عَرُوسِى ١٣٥
(١٢) استدعا نامه..... ١٣٧

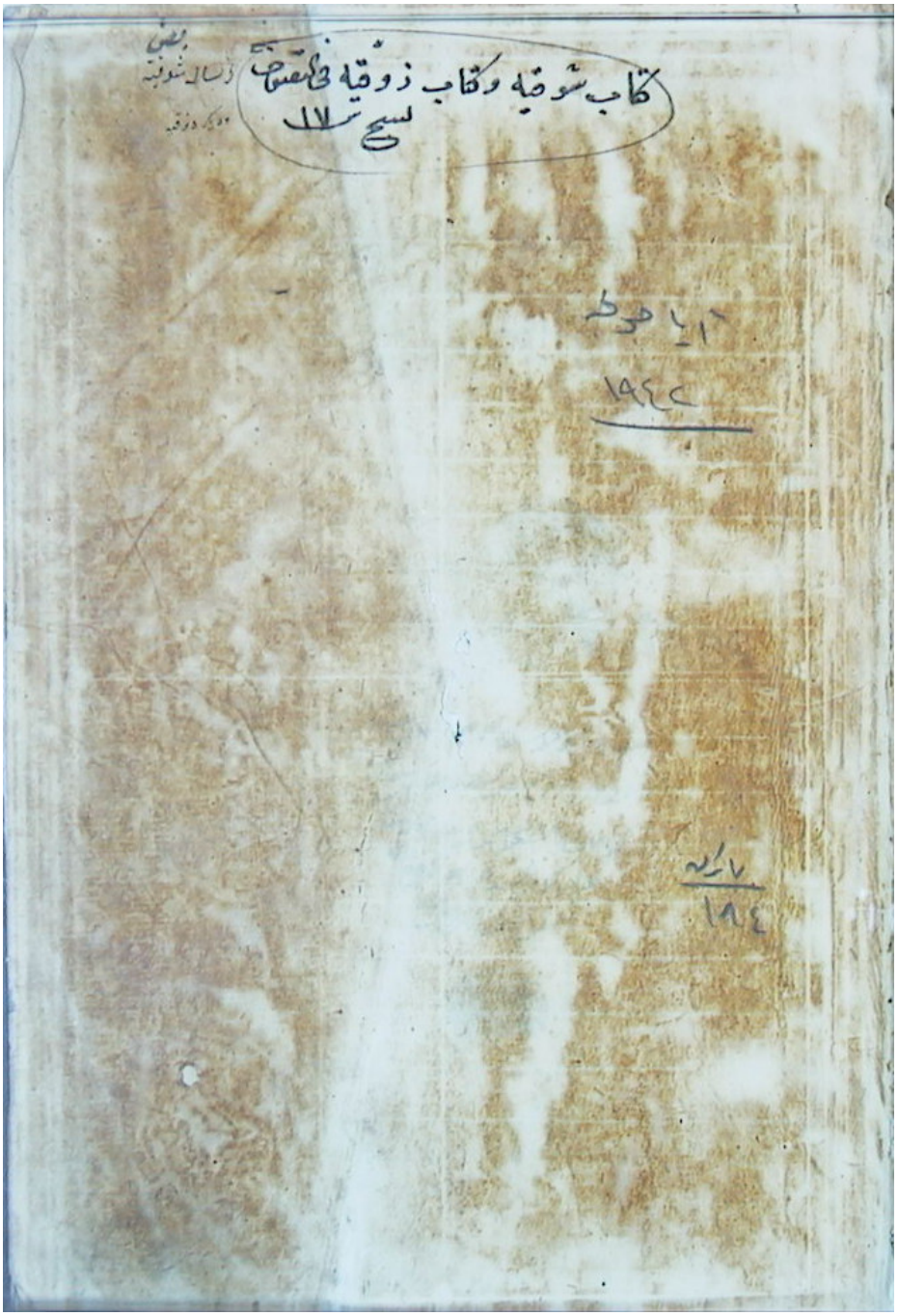
(۱۳) اِسْتِدْعَا نَامَه..... ۱۳۹
(۱٤) تَهْنِیَه نَامَه ۱٤۰
(۱۵) بَسُلْطَانْ مُحَمَّدْ نُبشْتَه شُدْ اَزْ جِهَتِ عَرْضِ مُلاَزِمْ..... ۱٤۲
(۱٦) عَرضْ داشتْ بسُلطان محمّدْ نبشتَه شد ۱٤٤
(۱۷) تسلیَه نامَه ۱٤۸
(۱۸) عُذْرِ تَرْكِ اِسْتِقْبَالْ دَرْ شَهْرِ رَمَضَانْ..... ۱۵۱
(۱۹) اِسْتدْعَاءِ وَظِیفهٔ عُزْلَتْ..... ۱۵۳
(۲۰) بسلطان بایزید نبشتَه شد..... ۱۵٦

مُنْشَآتِ تُرْكِیَّه اَزْ رِسَالَهٔ شَوْقِیَّه

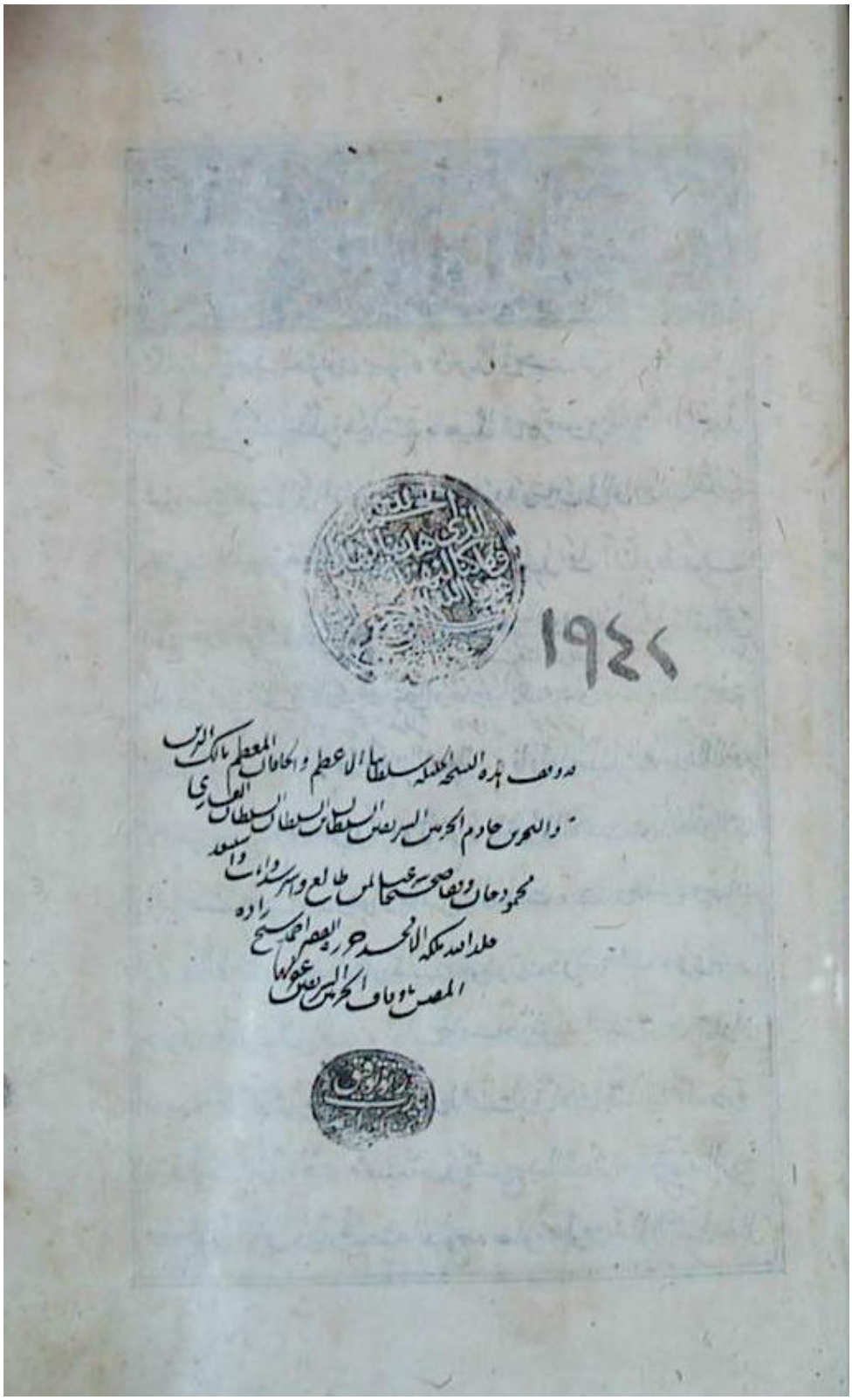
(۱) (شوق نامه) ۱۵۸
(۲) شوق نامه..... ۱٦۰
(۳) جواب نامه ۱٦۲
(٤) دَرْ وقت مُلاقات سفر غزای اسْکندریَّه بدست سلطان محمّدْ دادَه شد برْ سبِیل نصیحت . ۱٦۵
(۵) سُلْطَانْ مُحمَّدْ را نبِشتَه شد دَرْ جَواب توقیع مشتمل بَرْ عَرضِ مَدْرسَهٔ مُرادِیَّه..... ۱۷۷
(٦) بوزیر نبشته شد دَرْ وقت عزل نویسنده ۱۷۹
(۷) نبشته شد دَرْ وقت عَوْد سفر غزا بوزیری ۱۸۰
مقالهٔ نُصْحِیّه از رسالهٔ شَوْقِیَّهٔ تُرْكِیَّه ۱۸۱
مَطْلَعْ در حَدیثِ بهار ۱۸۱
دَرْ نَغْمَهٔ تَذَكُّرِ هُمَایِ رُوحْ اَزْ فَصْلِ بَهَارْ اَصْلِ وَطَنِ قُدْس وَ دَرْ نَوْحَهٔ تَضَجُّرِ وَیْ دَرْ قَفَسِ تَنْ اَزْ اُنْسِ نَفسْ.. ۱۸٤
دَرْ مَشْوَرَتِ رُوحِ غَمْگِینْ بَا عَقْلِ دُورْبِینْ وَ تَدْبِیرِ عَقْل بَنُصْحِ نَفْس كَارِ رُوحْ رَا ۱۸٦
دَرْ مُنَازَعَهٔ وَهْم بَا عَقْل اَزْ طَرَفِ نَفْس وَ جَوَابِ عَقْل بَوَیْ اَزْ طَرَفِ رُوحْ ۱۹٤
دَرْ مَیَانِ اِجَابَتِ نَفْس بَا عَقْل وَ نِیَازِ انَابَتْ بَدَرْگَاهِ حَقْ ﴿سُبْحَانَهُ﴾ ۱۹۵
دَرْ اطَاعَتِ نَفْس بَا رُوحْ وَعُذْر خواستَنْ بَوَیْ وَ دَرْ شَوْبِ خَلْطِ تَمَرُّدْ اَزْ نَفسْ ۱۹٦
دَر تَمَسُّكِ رُوحْ بَذَیْلِ اِلْهَامْ اَزْ بَرَایِ قَطْعِ فِتْنَهٔ نَفسْ وَ اِرْسَالِ رُوحْ پَیْغَامِ اِلْهَامْ رَا بَجَنَابِ سُلْطَانِ كَلِمَهٔ تَوْحِیدْ... ۱۹۸

دَرْ هُجُوم سُلْطَانِ كَلِمَهٔ تَوْحِيدْ مُلْكِ نَفْس رَا ٢٠١
دَرْ اِسْتِيلاَءِ سُلْطَانِ كَلِمَهٔ تَوْحِيدْ اَز رَاهِ غَيْرَتِ حَضْرَتِ وُجُودْ بَحَضْرَتِ وَاجِب الْوُجُودْ وَ فَنَا رَسِيدَنْ بَمِلْكِ رُوحْ وَ بَقَا يَافْتَنْ بَخِطَابِ كَرِيمِ ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلاَلِ وَالإِكْرَامْ﴾ ٢٠٦
(٨) نبشته شد بوَزيرى دَر وقت قَصْدِ ضرَرْ بوزير محبُوسْ ٢٠٩
(٩) تهنيه نامه..... ٢١١
(١٠) شوق نامه ٢١٣
(١١) شوق نامه ٢١٥
(١٢) شوق نامه ٢١٨
(١٣) جواب نامه ٢١٩
(١٤) شَوْق نَامَه ٢٢٢
(١٥) شوق نامه ٢٢٤
الفهارس..... ٢٢٨
١ فهرس الآيات..... ٢٢٩
٢ فهرس الأحاديث ٢٤٠
٣ فهرس الأمثال وأقوال الناس..... ٢٤٢
٤ فهرس الأشعار ٢٤٦
٥ فهرس الأعلام ٢٧٣
٦ فهرس أسماء الأقوام والأماكن والبلدان وغيرها..... ٢٧٧
٧ فهرس أسماء الكتب التي وردت في المتن ٢٨٠

EKLER

EK ١: Esas nüshanın *er-Risâletü'ẕ-ẕevḳıyye*'yle bir arada bulunduğu mecmuanın kapağı

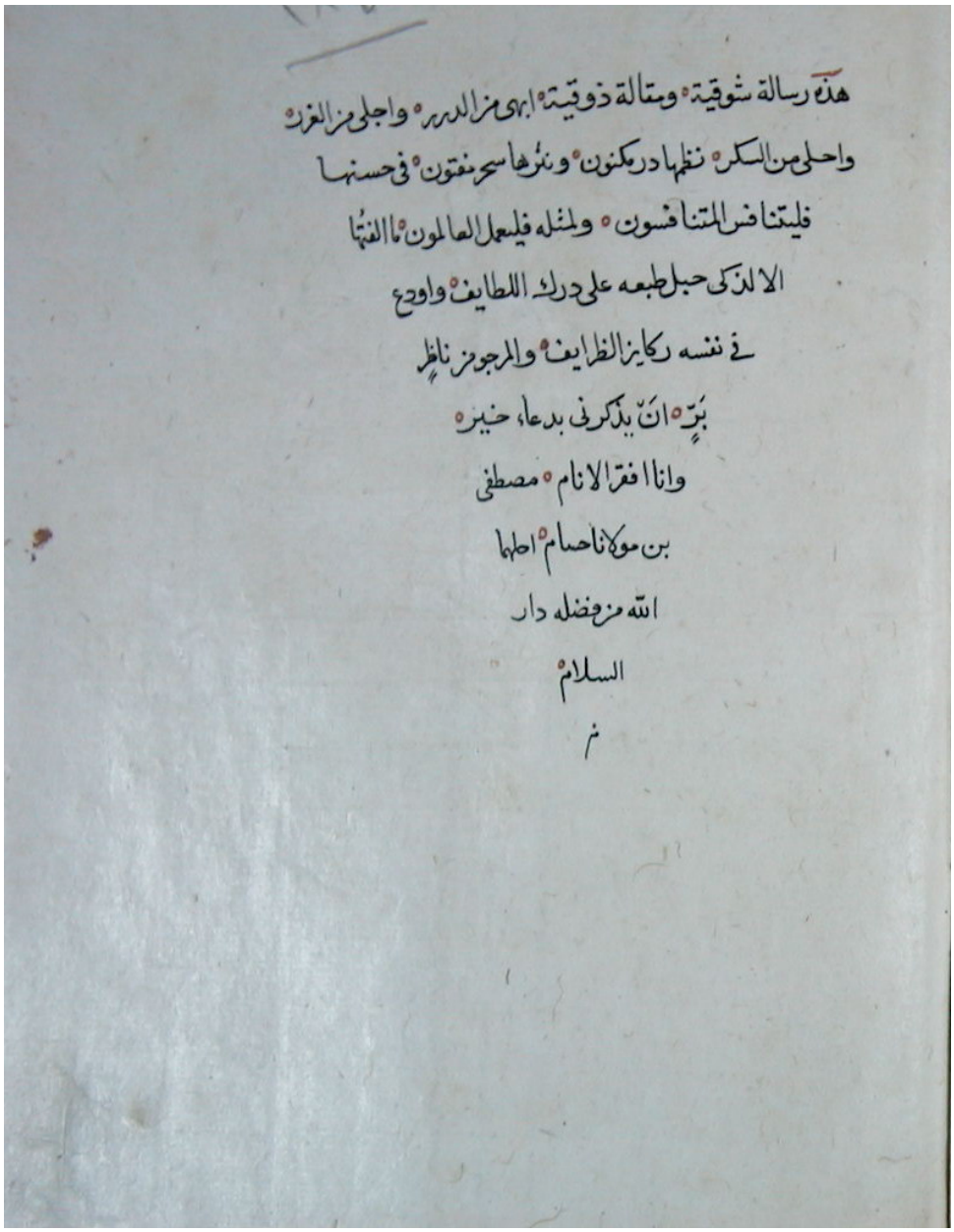
EK ٢: Aynı mecmuanın kapaktan sonraki varağı

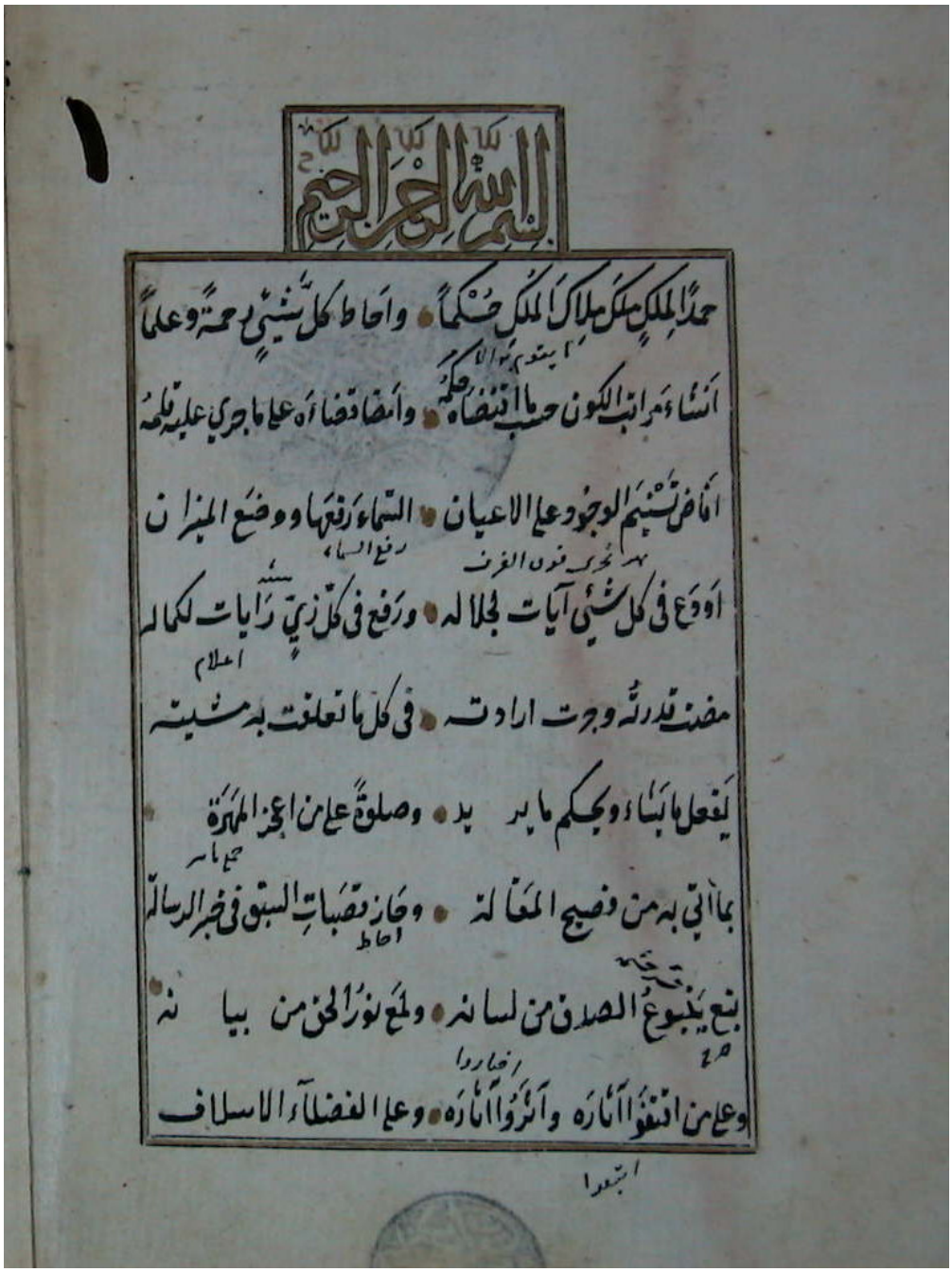
بسم الله الرحمن الرحيم

حمد للملك ملك بلاك الملك حكما • واحاط كل شئ رحمة وعلما • وانشاء مراتب
الكون حسب ما اقتضاه حكمته • وامضى قضائه على ما جرى عليه قلمه • افاض تسنيم
الوجود على الاعيان • السماء رفعها ووضع الميزان • اودع في كل شئ آيات بجلاله
ورفع في كل زئ رايات لكماله • مضت قدرته • وجرت ارادته • في كل ما تعلقت
به مشيته • يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد • وصلوة على مز اعجز المهرة • بما اتى به مز
فصيح المقاله • وحاز قصبات السبق في حز الرسالة • بنبع ينبوع الصدق مز لسانه
لمع نور الحق مز بيانه • وعلى مز اقتفوا آثاره • وعلى فضلاء الاسلاف • ونجباء الاخلاف
وبعد فان اضعف الانام • مصطفى بن مولانا حسام • مذ رباه الدهر بمرباة
يتيما ذا مترية • وسكينا ذا مسكنة • قد شرع في سلوك بيداء الفنون ليهتدي
بصدق همة الى منازل المعارف • وتصدى لمشارعها بجد جديد جد اول اللطايف
وما حظى حظوة الا توالت عليه ملمات تصاريف الزمان • وما ترشف غرفة الا
تألمت مذ لها تكاليف الحدثان • محل حمل الشاق تمام الخذلان • ولا يقيم على ضيم
يراد به الا الاذلان • ثم بعد قضاء وطر مز الفنون • ومع ما انقرض مز الزمان
السنون • لقد اصر الدهر تارة على انخماض اعناق متاصدة عز الانتصاب

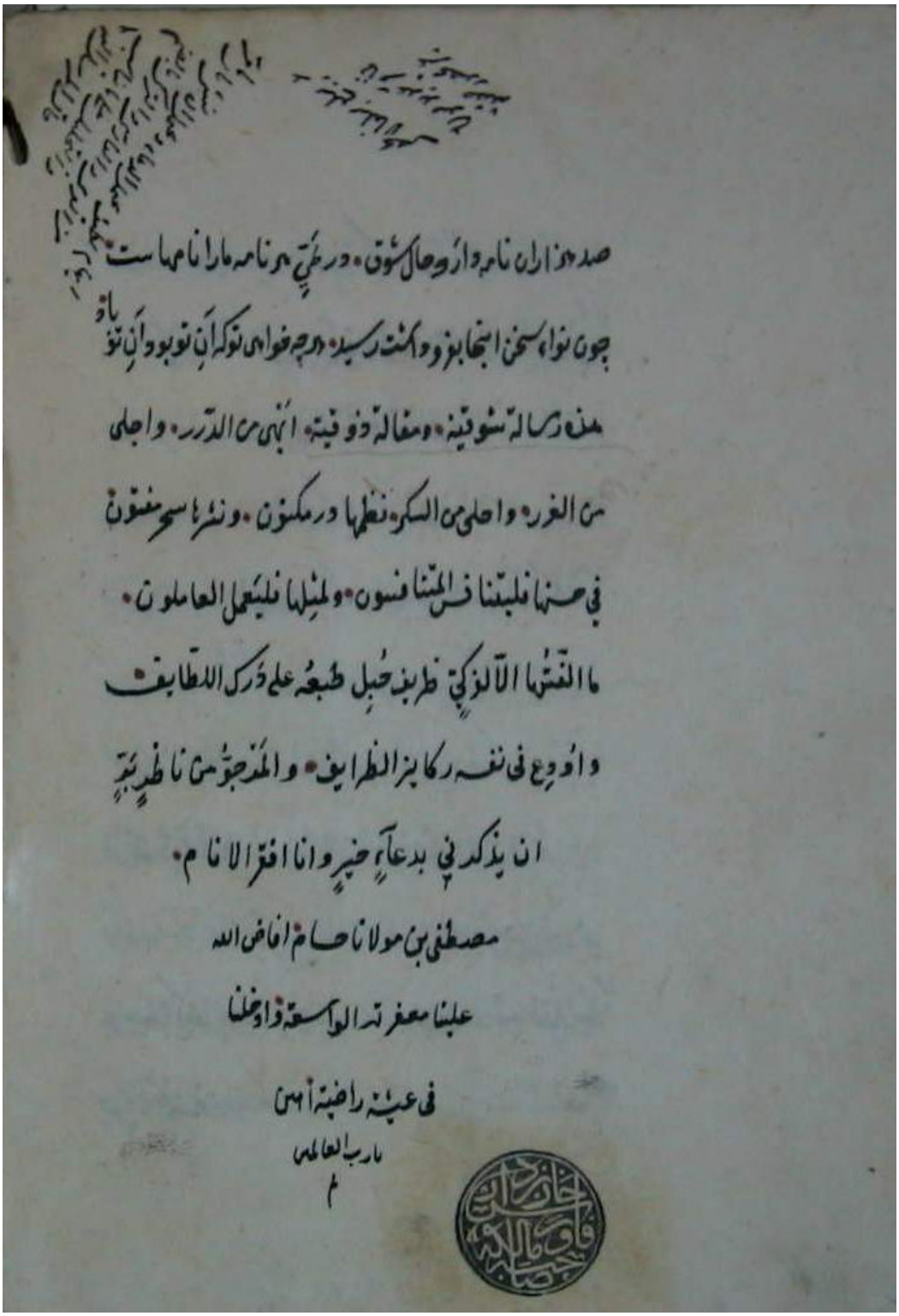
EK ٣: Esas nüshanın ilk varağı

هذه رسالة شوقية ومقالة ذوقية ابهى من الدرر واجلى من الغرر
واحلى من السكر نظمها در مكنون ونثرها سحر مفتون فى حسنها
فليتنافس المتنافسون ولمثله فليعمل العاملون ما الفتها
الا لذكى حبل طبعه على درك اللطايف واوعى
فى نفسه كنايز الظرايف والمرجو من ناظر
بره ان يذكرنى بدعاء خير
وانا افقر الانام مصطفى
بن مولانا حسام احلها
الله من فضله دار
السلام
ثم

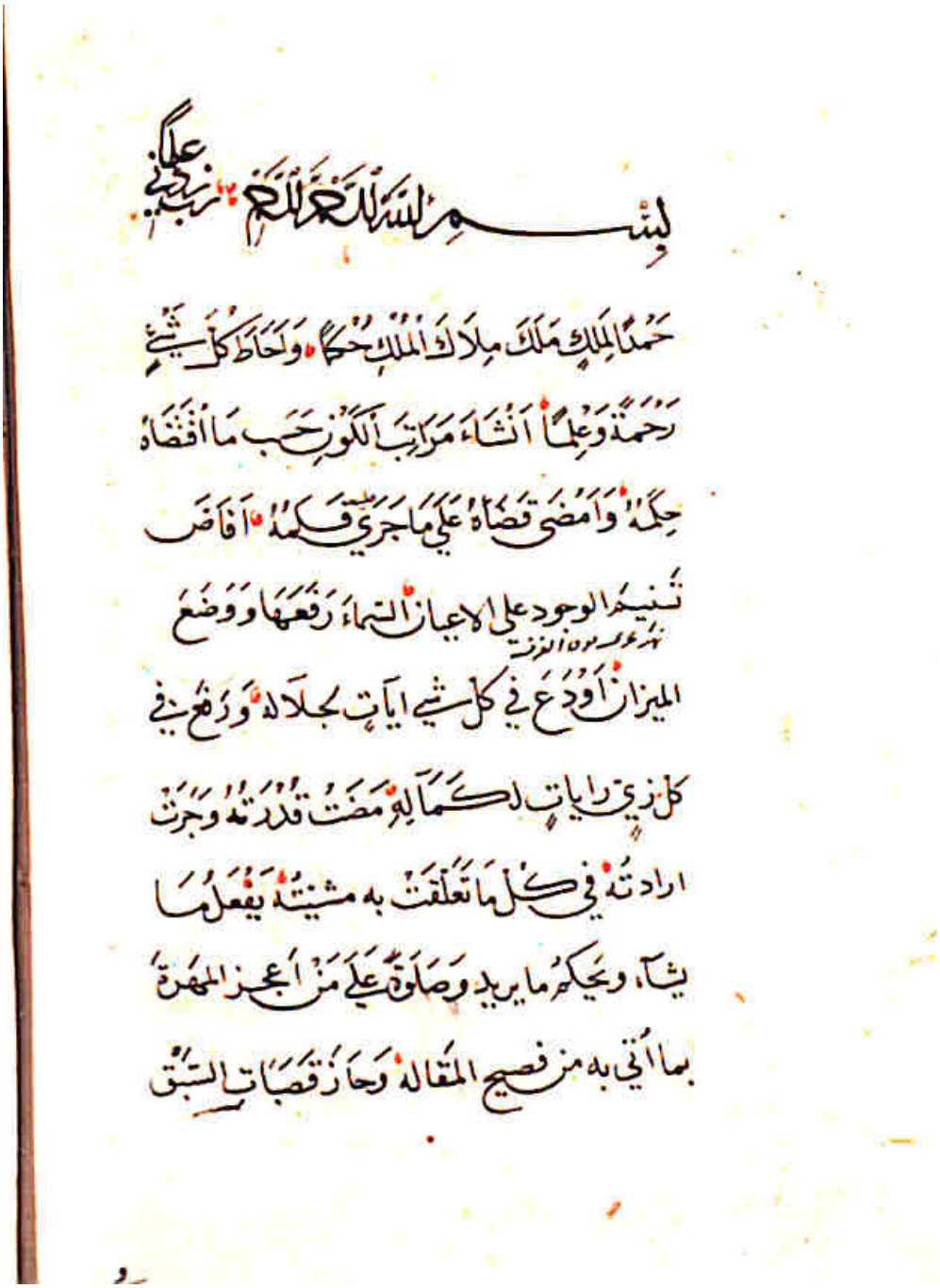
EK ٤: Esas nüshanın son varağı

EK ٥: ب nüshasının ilk varağı

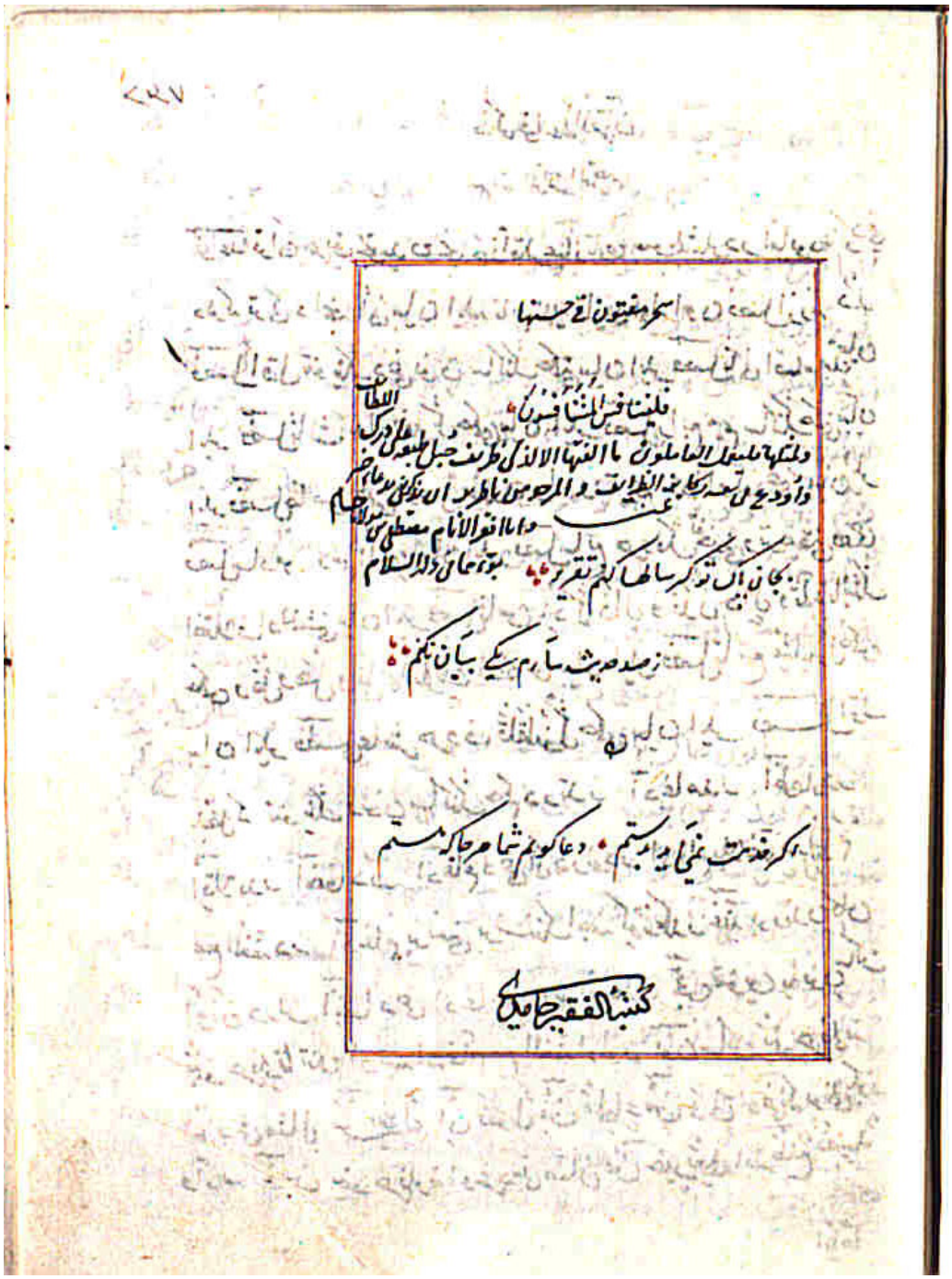

EK ٦: ب nüshasının son varağı

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر وتمم بخير

حمدا لملك ملك ملاك الملك حكما ولحاط كل شيء
رحمة وعلما انشاء مراتب الكون حسب ما اقتضاه
حكمه وامضى قضاه على ما جرى قلمه افاض
تنسيم الوجود على الاعيان التماء رفعها ووضع
الميزان اودع في كل شيء ايات لجلاله ورفع في
كل زي رايات لكمال مضت قدرته وجرت
ارادته في كل ما تعلقت به مشيته يفعل ما
يشاء ويحكم ما يريد وصلوة على من اعجز المهرة
بما اتي به من فصيح المقاله وحاز قصبات السبق

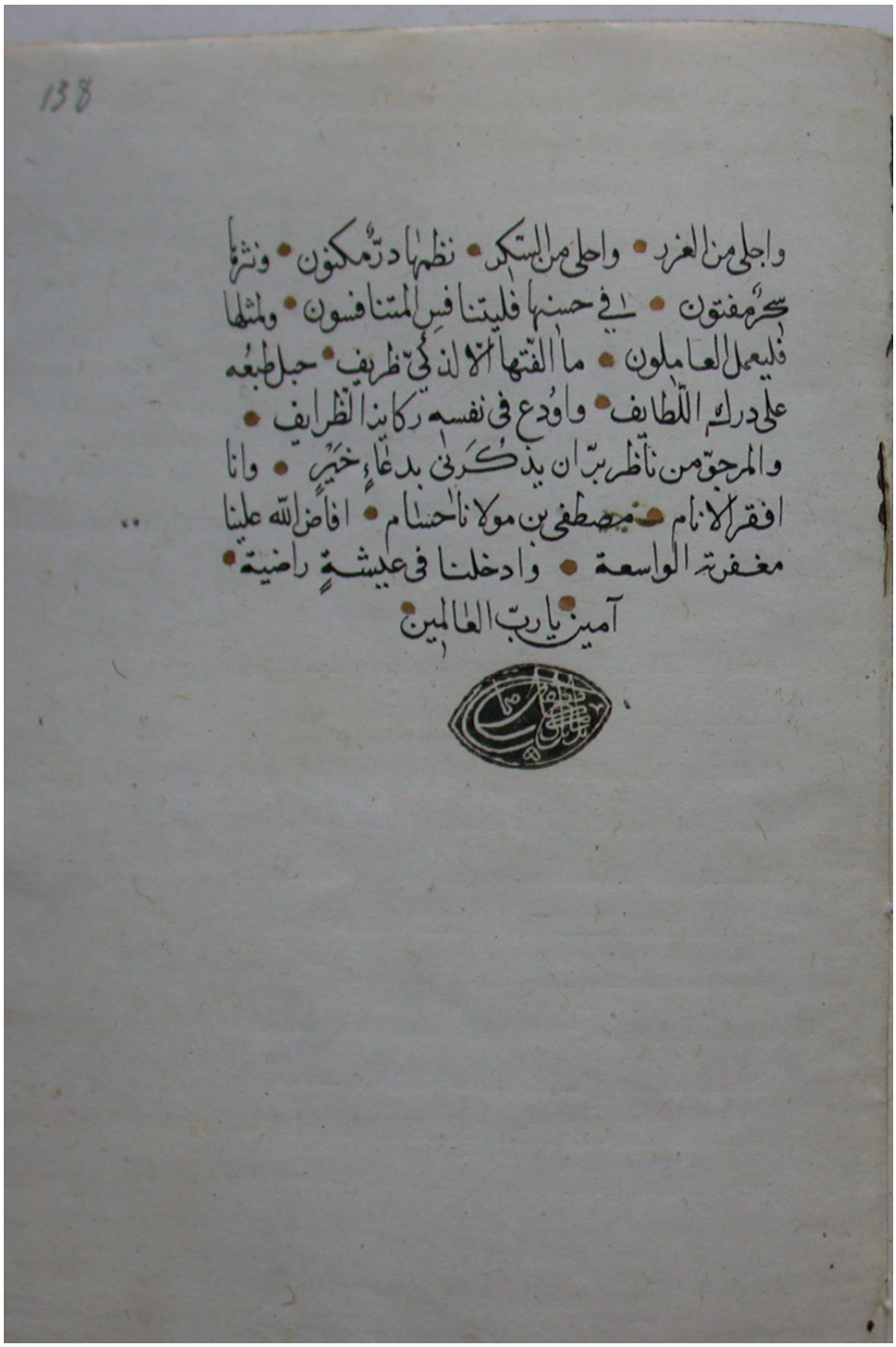
EK ٧: ش nüshasının ilk varağı

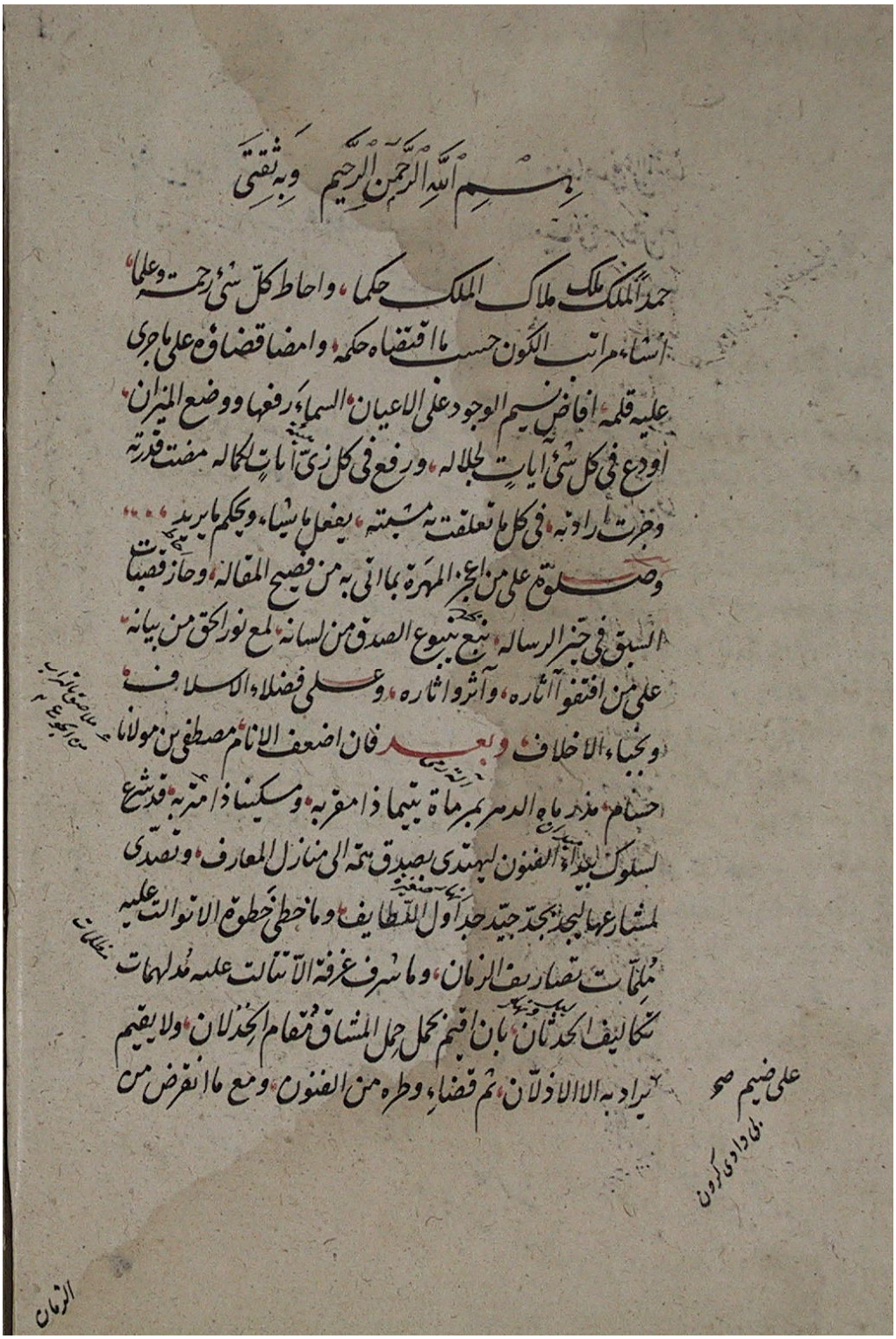
EK ٨: ش nüshasının son varağı

EK ٩: ط nüshasının ilk varağı

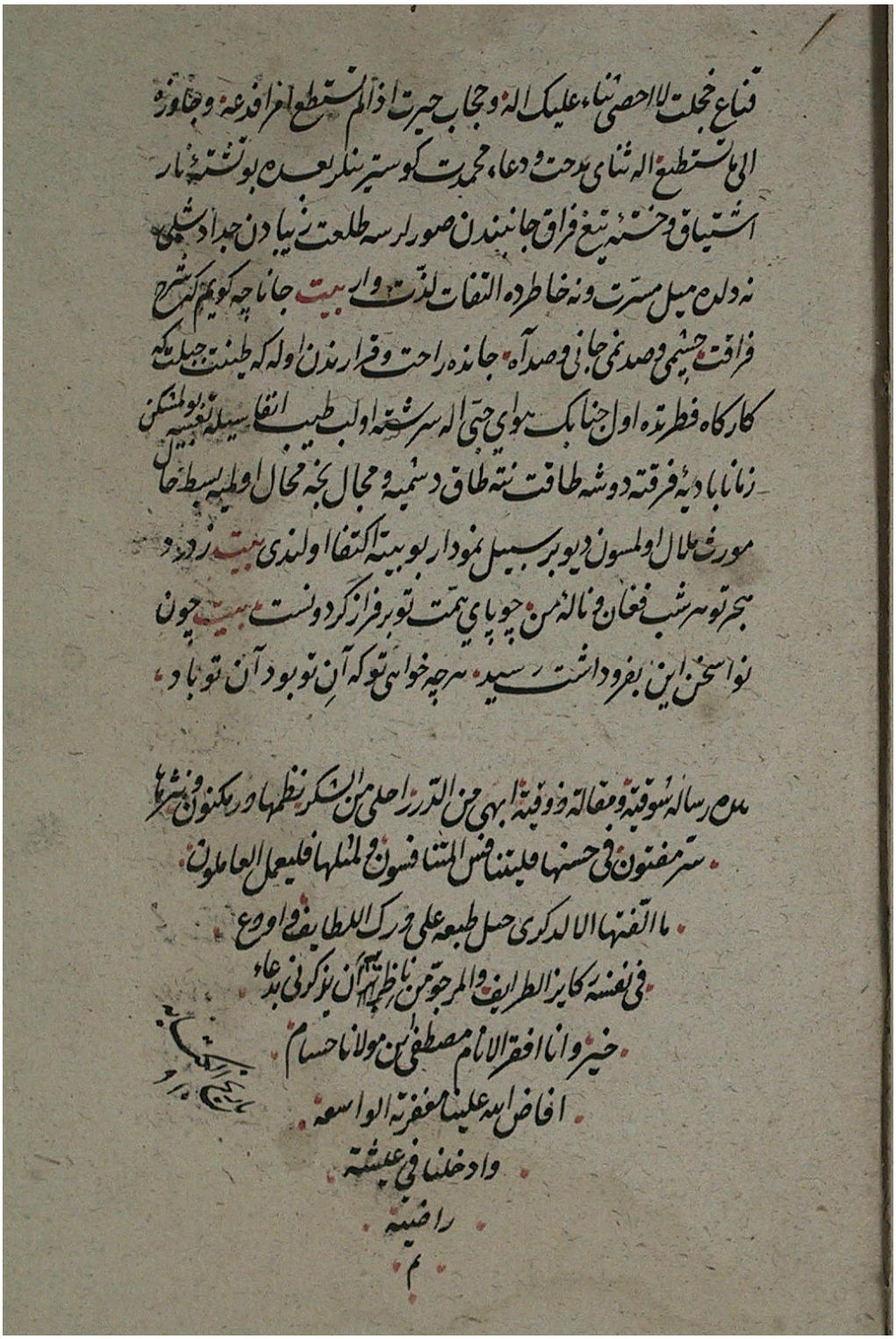
EK ١٠: ط nüshasının son varağı

بسم الله الرحمن الرحيم وبه ثقتي

حمداً للملك ملاك الملك حكما، واحاط كل شئ رحمة وعلما
انشاء مراتب الكون حسب ما اقتضاه حكمه، وامضا قضاه على ما جرى
عليه قلمه، افاض نسيم الوجود على الاعيان، السماء رفعها ووضع الميزان
اودع في كل شئ آيات الجلاله، ورفع في كل زئ آيات الكماله مضت قدرته
وجرت ارادته في كل ما تعلقت به مشيته يفعل ما يشاء، ويحكم ما يريد
وصلوة على من اعجز المهرة بما اتى به من فصيح المقاله، وحاز قصبات
السبق في حيز الرساله، ينبع ينبوع الصدق من لسانه، لمع نور الحق من بيانه
على من اقتفو آثاره، وآثروا اثاره، وعلى فضلاء الاسلاف
ونجباء الاخلاف وبعد فان اضعف الانام مصطفى بن مولانا
حسام مذ رماه الدهر بمرماة يتيما ذا مغربه، ومسكينا ذا مترية قد شمع
لسلوك بيداء الفنون ليهتدي بصبدق همته الى منازل المعارف، وتصدى
لمشارعها بمجد بمجد جيد جد اول اللطايف، وما خطى خطوة الا نوالت عليه
ملمات تصاريف الزمان، وما شرف غرفة الا تنالت عليه مدلهمات
تكاليف الحدثان، بان اقيم بحمل حمل المشاق مقام الخذلان، ولا يقيم
يراد به الا الاذلان، ثم قضاء وطره من الفنون، ومع ما انفرض من

EK ١١: ي nüshasının ilk varağı

EK ١٢: ي nüshasının son varağı

EK ١٣: Hüsamzâde Mustafa Efendi'nin medfun olduğu

Bursa Zeynîler Kabristanı

EK ١٤: Eserin ithâf edildiği Şehzâde Ahmed'in kabri